

**20-й річниці
Незалежності України
присвячується**

**Dedicated
to the 20th Anniversary
of the Independence of Ukraine**

**УКРАЇНА
ЄВРОПА
СВІТ**

**UKRAINE
EUROPE
WORLD**

**Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини**

**The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations**

**Ministry of Education and Science, Youth and Sports of Ukraine
Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University**

UKRAINE EUROPE WORLD

The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations
Founded in 2008

Issue 6–7

**Dedicated
to the 20th Anniversary
of the Independence of Ukraine**

Ternopil – 2011

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

УКРАЇНА ЄВРОПА СВІТ

Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини
Заснований 2008 р.

Випуск 6–7

**20-й річниці
Незалежності України
присвячується**

Тернопіль – 2011

Ukraine–Europe–World. The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations / Editor-in-chief L. M. Alexiyevets. – Is. 6–7: Dedicated to the 20th Anniversary of the Independence of Ukraine. – Ternopil: Publishing House of Ternopil V. Hnatyuk National Pedagogical University, 2011. – 456 p.

Confirmed to be published by the Scientific Council
of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical
University, Record of proceedings № 1 (August 31, 2011).

Editorial Advisory Board:

Yu. M. Alexeyev, Doctor of History, Professor, Kyiv Slavonic Studies University,
L. M. Alexiyevets, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National
Pedagogical University (**editor-in-chief**), **M. M. Alexiyevets**, Doctor of History, Professor,
Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **M. V. Barmak**, Doctor of History,
Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **V. Bonusyak**, Doctor
(habilitated) of History, Professor, Zheshov University, Polish Republic, **S. V. Vidnyanskyi**,
Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, **R. Drozd**,
Doctor (habilitated) of History, Professor, Pomorsk Academy, Polish Republic, **I. S. Zulyak**,
Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University,
V. P. Kravets, Doctor of Pedagogy, Professor, Member of the National Academy of Pedagogical
Sciences of Ukraine (NAPS of Ukraine), Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical
University, **A. I. Kudryachenko**, Doctor of History, Professor, Institute of European Researches of
the NAS of Ukraine, **M. R. Lytvyn**, Doctor of History, Professor, Ivan Kryp'yakevych Institute of
Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, **Yu. I. Makar**, Doctor of
History, Professor, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, **V. Yu. Melnychenko**, Doctor
of History, Member of PSA of Ukraine, Ukrainian Cultural Center in Moskow, Russian Federation,
O. A. Udod, Doctor of History, Professor, Institute of Innovative Technologies and Education,
Ministry of Education and Science, Youth and Sports of Ukraine, **I. O. Fedoriv**, Candidate of
History, assistant professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University
(**executive secretary**), **V. I. Yarovyi**, Doctor of History, Professor, Kyiv Taras Shevchenko
National University.

Reviewers: **V. M. Botushanskyi**, Doctor of History, Professor
L. O. Zashkilnyak, Doctor of History, Professor
V. M. Tkachenko, Doctor of History, Professor

The International Collection of Scientific Works by Ukrainian and foreign historians is devoted to the 20th anniversary of the Independence of Ukraine. It analyses the international relations, the role of Ukraine in the European Unity, its strengthening as a world country in the period of independence, it elucidates the vital problems of Methodology and Source Study, Historical Biography Study, Culture, Education and Science, it presents the reviews of the latest works about Ukraine and the World.

The journal will be useful for the scientists, university and school teachers, students, diplomats, politicians and public figures as well as for everybody interested in History of Ukraine in the all-historical context.

International Collection of Scientific Works articles of “Ukraine–Europe–World” is registered by the Higher Certificatory Commission of Ukraine as professional edition on speciality “Historical sciences”. The Decree № 1–05/2, March 10, 2010 (Bulletin of the Higher Certificatory Commission of Ukraine. – No. 4 (126). – 2010. – P. 10).

The publishing board publishes the materials, not always sharing the authors’ views.

Editorial Board Address:
1a, Hromnytsky St.,
Ternopil, Ukraine, 46027.
Tel. (0352) 53-59-01

Ternopil Volodymyr Hnatyuk
National Pedagogical
University

Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 6–7: 20-й річниці Незалежності України присвячується. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – 456 с.

Затверджено до друку Вченою радою
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка,
Протокол № 1 від 31.08.2011 р.

Редакційна колегія:

Ю. М. Алексєєв, доктор історичних наук, професор, Київський славістичний університет, **Л. М. Алексієвець**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (**головний редактор**), **М. М. Алексієвець**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **М. В. Бармак**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **В. Бонусяк**, доктор (габілітований) історичних наук, професор, Жешовський університет, Республіка Польща, **С. В. Віднянський**, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України, **Р. Дрозд**, доктор (габілітований) історичних наук, професор, Поморська академія, Республіка Польща, **І. С. Зуляк**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **В. П. Кравець**, доктор педагогічних наук, професор, Дійсний член НАПН України, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **А. І. Кудряченко**, доктор історичних наук, професор, Інститут європейських досліджень НАН України, **М. Р. Литвин**, доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, **Ю. І. Макар**, доктор історичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, **В. Ю. Мельниченко**, доктор історичних наук, член-кореспондент АПН України, Культурний центр України в Москві, Російська Федерація, **О. А. Удод**, доктор історичних наук, професор, Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОНМС України, **І. О. Федорів**, кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (**відповідальний секретар**), **В. І. Яровий**, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Рецензенти: **В. М. Ботушанський**, доктор історичних наук, професор
Л. О. Зашкільняк, доктор історичних наук, професор
В. М. Ткаченко, доктор історичних наук, професор

Міжнародний збірник наукових праць українських і зарубіжних учених присвячено 20-й річниці незалежності України. У ньому досліджуються багатогранні міжнародні зв'язки, місце й роль Української держави у європейській спільноті, її утвердження як світової країни за роки Незалежності, актуальні проблеми методології й джерелознавства, історичної біографістики, культури, освіти і науки, друкуються рецензії та огляди найновішої літератури про Україну та світ.

Для науковців, викладачів, учителів, студентів, політиків, громадських діячів, усіх, хто цікавиться історією України у загальноісторичному контексті.

Міжнародний збірник наукових праць “Україна–Європа–Світ” зареєстровано
Вищою атестаційною комісією України як фахове видання із спеціальностей “Історичні науки”.
Рішення від 10.03.2010 р. № 1–05/2 (Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – № 4 (126). – 2010. – С. 10).

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

Адреса редакції “УЕС”: 1^а, вул. Громницького,
Тернопіль, Україна, 46027. Тел. (0352) 53–59–01

© Тернопільський національний
педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Шановні друзі!

Непересічною подією в духовному житті є вихід у світ кожної книги. Особливо це значимо, коли вона присвячена такій важливій даті в історії українського народу, як 20-а річниця Незалежності України. Важко переоцінити значення видання, що розкриває історію України світу та світ Україні.

Два десятиліття тому Україну проголошено незалежною державою. Проте вона має дуже давнє і глибоке історичне коріння. Україна – це країна із багатовіковою історією і тисячолітньою традицією. Початок українського родоводу губиться в глибині віків. Цивілізаційна еволюція на теренах сучасної України проходила в різні епохи відповідно до їх викликів й вимог. Прилучення України до світових надбань простежується від античних часів до виникнення давньоруської цивілізації Київської Русі, її трансформації у складі Литовсько-Польської держави та Речі Посполитої, створення незалежної державності за Богдана Хмельницького, функціонування української цивілізації у складі Російської імперії, Польщі, Австро-Угорщини, Радянського Союзу та її виникнення й розвитку в добу Незалежності.

Сучасний процес унезалежнення й суверенізації Української держави невіддільний від світового розвитку. Україна силою географічного і геополітичного становища уможливило своє інтегрування у Європу. Сьогодні активно розвиваємо міждержавні відносини практично з усіма державами світу.

Реалізація проекту “Україна–Європа–Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку” дає вітчизняному й зарубіжному читачеві багатоплановий портрет та образ України в європейській пам’яті, слугує її міжнародному утвердженню, розвитку зв’язків з іншими народами й країнами шляхом висвітлення національної історії в загальноісторичному контексті. Сподіваюся, що видання знайде вдячних читачів і допоможе зрозуміти необхідність всеосяжної перебудови нашого спільного дому під назвою Земля.

Бажаю творцям цього ґрунтовного видання енергії і наснаги, щастя й добра, подальших вагомих результатів, які відповідають масштабності та глибині задумів.

З Днем Незалежності, дорогі співвітчизники!

Володимир Кравець,
академік НАПН України,
ректор Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

УКРАЇНСЬКА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ: 20 РОКІВ НОВІТНЬОГО БУТТЯ

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України на позачерговій сесії прийняла доленосний документ – “Акт проголошення незалежності України”. Він став центральною подією самовизначення країни поміж ухваленням Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990-го і Всеукраїнським референдумом, який відбувся 1 грудня 1991-го – понад 90 відсотків тих, хто брав участь в голосуванні, а це – 31, 9 млн громадян (84 % від загальної кількості внесених до списків) на запитання: “Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?”, відповіли: “Так”.

20 лютого 1992 р. Верховна Рада України ухвалила постанову “Про День незалежності України”. Відповідно до неї 5 червня 1992 р. у частині першій статті 73 Кодексу законів про працю України слова “16 липня – День незалежності України” замінено на – “24 серпня – День незалежності України”. З цього часу щороку країна відзначає День незалежності України 24 серпня. У який, як і вдумлива людина, аналізує досягнення і втрати, осягає потреби, визначає пріоритети, принципи, напрямки, шляхи їх реалізації, і мріє. 20-и річчя – дата кругла, тож незалежно від форми відзначення, наповнюючи Держбюджет за рахунок мінімізації витрат на святкування, час подивитись на себе в дзеркало, осмислити пройдене. Затримавшись на мить, творити новий день сьогодні.

Історично зумовлена мирна незалежність 90-х рр. минулого століття виборювалася роками і поколіннями людей. За словесно задокументованою хронологією подій долі тих, імена котрих залишилися на сторінках підручників з історії, і мільйонів людей, які зберігаючи українську мову, традиції, самоідентифікацію, працюючи, упродовж віків продовжували ланцюжок життя, міцніючи духом.

Є думка, що людське життя розвивається семирічними циклами. Кожен з яких завершується кризою, яка веде до наступного етапу. Згідно неї, якщо розглядати державу як організм живий, дихаючий, люблячий, зростаючий, ми уже пройшли в новітню добу горизонтальне і вертикальне пізнання світу, бунт проти нав’язаних соціумом установок, власне проти суспільства, і, вийшовши з власного “кокону”, готові вступити в суспільство.

Вдивляючись у дзеркало 20-и річного буття незалежності України, і в себе, кожен бачить власну картинку. Що природньо, як і те, що реальність при цьому залишається реальністю.

На світанку 90-х ХХ ст. складалось враження, що Верховна Рада будувала Україну, напевно не знаючи, якою вона її бачить. А проте ті роки закладали основу. Державотворчий процес розгортався на різних рівнях, знаходив вияв у подіях історичного значення. Крок за кроком – прийняття символів, створення Збройних сил, трансформація державної влади, формування політичних партій, Конституційний процес, запровадження сталої валюти і т. д. Поряд стратегія ринкових реформ, перші підсумки, вихід на міжнародну арену, пошуки нових форм і методологій, прорив у культурі, музиці, спорті – перші перемоги, нагороди України...

16 листопада 1994 р. Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Останню з 1280 ядерних боеголовок було вивезено влітку 1996 р.

Разом з цим у повсякденність увійшли поняття і означаючі ними процеси політичної боротьби й нестабільності, економічної кризи, проблем аграрного сектору, іноземних кредитів, ін. Парламентські й президентські вибори набули формату потрясінь, а дебати політиків – реаліті-шоу для населення.

Супутниками державності стали глибинні зміни еволюційного і революційного характеру, опертя на автентичну й пошуки можливостей створення та використання нанотехнологій у всіх сферах, перетворення в ментальній сфері, психології людській, зустріч традицій Заходу й Сходу, т. ін.

Зрештою, уже ціле покоління 20-річних молодих людей виросло в Україні, побачили світ нові книги, картини, кінофільми, наукові видання, у тому числі й “УЄС”.

Однак, тут же і хвиля інтелектуалів, які залишили країну, заробітчан, зростаюча кількість сиріт, алкоголізм, наркоманія, СНІД, ін. незручні теми, про які в свята не говорять, та які на порядку дня нинішнього. Освітнянська і медична тематика залишаються першочерговими, поряд із нарощенням ВВП, провадженням економічних реформ, налагодженням взаємовідносин із зарубіжжям.

У день 20-ліття історики, політологи, політики розмірковують над тим, чи відбулась Україна, країна з древніми коренями і хоч перерваною, та давньою державотворчою традицією. Мабуть, потрібен час, і дай нам його Боже. Попри обставини й події із знаком “-”, самим буттям країна фокусується на “+”. Рух і зміни – атрибути життя, присутні в нашій державності.

Відбуваються перетворення в Україні. Змінюється й світ. Ці взаємовпливи природні. Та нині, особливо разючі. Доба INTERNET та надсучасних технологій, розуміння міри екзистенції-ментального-трансцендентного, ера глобалізації із її відчутним впливом, зміною світопорядку, епоха критичного антропогенного перевантаження Землі, й для України означають відкриття нових можливостей чи втрату набутого. І тут є над чим замислитись, і над чим працювати Українській державі.

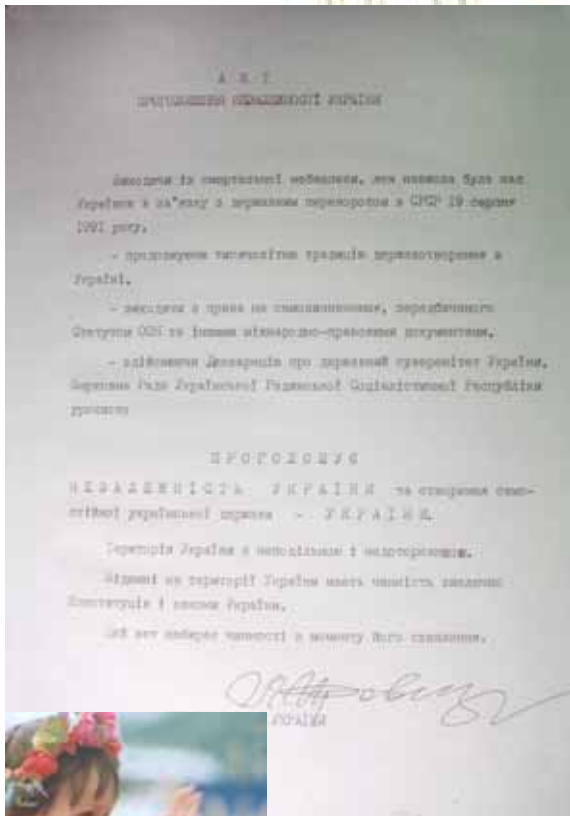
Задумуючи і реалізуючи науковий проект “Україна–Європа–Світ”, вихід його чергових номерів до 20-річчя української незалежності, пропонуємо підбірку різних статей, які дозволяють проглянути відносини на лінії Україна–Європа–Світ від найдавніших часів до сьогодення. Це буде нашим вкладом у перший день 21-го року життя Української держави. В добру путь!

Леся Алексівець,
головний редактор,
доктор історичних наук,
професор

24
СЕРПНЯ
1991
РОКУ

**Верховна Рада УРСР конституційною більшістю
ухвалила історичний Акт про державну
незалежність України**

**ПОСТАНОВА
Верховної Ради України**

Про День незалежності України

Зважаючи на волю українського народу та його довічне прагнення до незалежності,

підтверджуючи історичну вагомість прийняття Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року

Верховна Рада України постановляє :

1. Вважати день 24 серпня Днем незалежності України і щорічно відзначати його як державне загальнонародне свято України.

2. Постанову Верховної Ради Української РСР "Про День проголошення незалежності України" від 16 липня 1990 року вважати такою, що втратила чинність.

Леся Алексієвець

УКРАЇНА

Загальні відомості

Розташування, кордони

Україна – одна з найбільших держав Центрально-Східної Європи. Територія України – 603,7 тис. кв. км, що становить 5,7 % території Європи, або 0,44 % території світу. За площею вона перевищує такі великі країни Європи як Франція, Іспанія, Швеція, Польща.

З півночі на південь Україна простягається на 895 км, із заходу на схід – 1316 км. Україна розташована в помірних широтах і має вихід до Чорного й Азовського морів.

Її найближчими сусідами є Білорусь, Російська Федерація, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова. Загальна довжина кордонів майже 6500 км, на морські кордони припадає 1960 км.

Державні символи України

Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України. Стаття 20 Конституції України.

Державний
Герб України

Державний Прапор
України

Державний Гімн України

Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького із словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського в такій редакції:

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Населення

Населення України налічує 48457 тис. чол. (за даними перепису населення 2001 р.). За кількістю населення Україна посідає 5 місце в Європі (після ФРН, Італії, Великої Британії, Франції) і 22 місце в світі. Міське населення складає 67 %, сільське – 33 %. Середня густота населення – 81,1 кв. км. Статєва структура: чоловіки – 46 %, жінки – 54 %. Середня тривалість життя – 66 років.

На території України мешкають представники майже 130 етносів: українці – 78 %, росіяни – 17 %, білоруси – 0,6 %, молдовани – 0,5 %, кримські татари – 0,5 %, болгары – 0,4 %, поляки – 0,3 %, угорці – 0,3 %, румуни – 0,3 %, греки – 0,2 %, євреї – 0,2 %, інші – 1,7 %.

Основні етапи історії

- I–II ст. – перші згадки про слов'ян.
IV–VII ст. – формування східнослов'янських політичних об'єднань-союзів племен.
IX ст. – виникнення Київської Русі.
988 р. – хрещення Русі київським князем Володимиром Святославовичем.
1240 р. – монголо-татарська навала, зруйнування Києва.
1199 р. – утворення Галицько-Волинської держави.
XIV–XVIII ст. – об'єкт боротьби Литви, Польщі, Туреччини і Росії.
XVI–XVIII ст. – існування Запорізької Січі.
1795–1917 рр. – у складі Російської імперії та Австро-Угорщини.
1917 р., 20 листопада – прийняття Центральною Радою Третього Універсалу. Створення Української Народної Республіки (УНР).
1918 р., 25 січня – прийняття Центральною Радою Четвертого Універсалу, який проголосив незалежність України.
1918 р., 13 листопада – проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).
1919 р., 22 січня – проголошення Акта злуки УНР і ЗУНР (Київ).
1922–1991 рр. – у складі Радянського Союзу, союзна республіка.
1939, 1940, 1945 рр. – возз'єднання західноукраїнських областей, Північної Буковини Ізмаїльщини, Закарпатської України.
1991 р., 24 серпня – ухвала Верховною Радою УРСР Акта про державну незалежність України.
1991–2011 рр. – утвердження незалежної і суверенної Української держави.

Державний та адміністративно-територіальний устрій

За формою правління Україна – республіка.

Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову, які діють у межах своєї компетенції. Конституційно закріплено принципи політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності суспільного життя.

Конституція України визначає Президента як главу держави, який виступає від її імені. Президент є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, дотримання Конституції, прав та свобод людини і громадянина. Главою уряду є Прем'єр-міністр, а законодавчим органом – Верховна Рада.

До системи адміністративно-територіального устрою України входять Автономна Республіка Крим, 24 області, міста Київ і Севастополь мають спеціальний правовий статус.

- Національне свято** – 24 серпня – День незалежності України.
- Державна мова** – українська.
- Столиця** – Київ – промисловий, соціальний, фінансовий і культурний центр України.
- Валюта** – гривня.
- Релігія** – християнство (православ'я, греко-католицизм).

ЗМІСТ

Леся Алексієвець. Українська незалежність: 20 років новітнього буття 7

СТУДІЇ

<i>Василь Кремень</i> . Україна: гуманітарна політика в добу глобалізації	18
<i>Степан Віднянський</i> . Незалежна Україна: двадцять років між Європою та Євразією	24
<i>Валентин Хоптян</i> . Тернопільщина у добу новітнього українського національно-державного відродження	39
<i>Віктор Даниленко, Мирослава Смольницька</i> . Громадські рухи й суспільні настрої в Україні на етапі здобуття незалежності (друга половина 80-х рр. ХХ ст.)	50
<i>Володимир Кравець</i> . Соціальні передумови актуалізації дошлюбної підготовки молоді в незалежній Україні	64
<i>Марія Алексієвець</i> . Розвиток екологічного руху в контексті національно-державного відродження України (кін. 80-х – 90-і рр. ХХ ст.)	76
<i>Олексій Другов</i> . Основні проблеми та напрями розвитку інвестиційного забезпечення інтелектуалізації економіки України	91
<i>Ярослав Секо</i> . Суспільно-політичний дискурс українських шістдесятників	100
<i>Петро Киридон</i> . Номенклатурне керівництво громадськими організаціями Української РСР у повоєнне двадцятиріччя (1945–1964 роки)	113
<i>Юрій Ніколаєць</i> . Донбас в історичній пам'яті ХХ століття	119

УКРАЇНА У СВІТОВОМУ СПІВТОВАРИСТВІ

<i>Олександр Даниленко</i> . Кооперативна складова в зовнішньоторговельному балансі УСРР (1920-і рр.)	126
<i>Іван Зуляк</i> . Українці в Другій Речі Посполитій	133
<i>Тетяна Гонтар</i> . Спроби порозуміння між українським та польським підпіллям у 1943–1946 роках	147
<i>Вікторія Гевко</i> . Україна і Польща: до двадцятиліття співпраці	151

ДОСЛІДЖЕННЯ ІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Леся Алексієвець</i> . Проголошення Польщі республікою (1918): закономірність державницьких прагнень, перші кроки становлення	161
<i>Вадим Ореховський</i> . Міжнародна діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.)	178
<i>Наталія Романишин</i> . Політика країн Європи в українському питанні весною 1939 року	182
<i>Оксана Валіон</i> . Білоруський шлях розвитку: соціально-економічний аспект (друга половина 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.)	192
<i>Теофіл Рендюк</i> . Механізми українсько-румунського співробітництва у сфері забезпечення прав національних меншин у незалежній Україні	201
<i>Валентина Годлевська</i> . Реформування правоохоронних органів Іспанії в умовах консолідації демократії	210
<i>Юрій Сулаберидзе</i> . Пути преодолення кризиса в Грузії	219

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

<i>Володимир Окаринський</i> . Граф Ян Потоцький (1761–1815): постать в контексті вітчизняної та світової історії та культури (до 250-ліття від дня народження).....	230
<i>Тетяна Лахманюк</i> . Іван Горбачевський – міністр здоров'я Австрії.....	246
<i>Ірина Федорів</i> . Концепція панславизму у творчості Івана Франка.....	252
<i>Оксана Ятищук</i> . Народна демонологія як елемент етнографічних досліджень В. Гнатюка.....	260
<i>Іван Куций</i> . Концепція етногенезу слов'ян у науковій спадщині Омеляна Партицького.....	268
<i>Олег Вітвіцький</i> . Іван Гавдида – сподвижник української справи.....	273

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

<i>Сергій Троян</i> . “Сучасна реконструкція пам’яті”: українсько-польські відносини у форматі історичної політики.....	277
<i>Алла Киридон</i> . Дослідження з історії церкви: концептуалізація історіографічного дискурсу.....	283
<i>Василь Погорецький</i> . Історіографічні та джерелознавчі оцінки висвітлення ролі Петра Могили у національно-духовному житті України XVII ст.	293

СВІТОВІ ДИСКУСІЇ

<i>Василь Ткаченко</i> . Криза мультикультуралізму і проблеми єдиного освітнього простору.....	308
--	-----

ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Олександр Удод, Михайло Юрій</i> . Особливості праукраїнського міфу і язичництва.....	324
<i>Ольга Христенко</i> . Історіографічно-документальний аналіз проблеми жіночого просвітницького руху в Україні (кінець XIX – перша половина XX ст.).....	340
<i>Юрій Древніцький</i> . Соціологічні та історичні дослідження Володимира Старосольського.....	347
<i>Микола Алексієвець, Сергій Бондаренко</i> . Народний Рух України та його роль у національно-державному відродженні: сучасні історіографічні інтерпретації.....	356
<i>Трохим Ковальчук</i> . Основні тенденції формування інформаційного ринку у незалежній Україні: історіографія проблеми.....	366
<i>Ігор Процик</i> . Національне питання у програмних документах політичних партій в Україні 1989–1991 рр.....	379
<i>Юрій Чаїнський</i> . Питання політики Великої Британії і Франції щодо територіальних меж Польщі у 1918–1923 роках у британській і французькій історіографіях.....	385
<i>Андрій Кліш</i> . Дослідження українського суспільно-християнського руху кінця XIX – початку XX ст. в сучасній вітчизняній історіографії.....	390

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ Й НАУКИ

<i>Ігор Пилипів</i> . Діяльність єпископів Станіславської єпархії УГКЦ з організації та розвитку духовної семінарії в 1907–1945 рр.....	394
<i>Леся Костюк</i> . Передвесільна звичаєвість Галичини другої половини XX – початку XXI століття.....	400

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

<i>Володимир Мисик</i> . С. Крушельницька і В. Гнатюк у творчій спадщині Ігоря Герети	407
<i>Олег Білянський</i> . Реформа системи освіти у Республіці Польща: протириччя, здобутки, перспективи (1998–1999 рр.)	411
<i>Наталія Бутрин</i> . Теоретико-правові засади виробничого кооперативу.....	416

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧАМ ВУЗІВ

<i>Наталія Григорук</i> . Суспільні течії в Російській імперії у першій половині XIX ст. Рух декабристів	420
---	-----

АФОРИСТИКА

<i>Александр Клименюк</i> . Афоризмы и афористические закладки	426
--	-----

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

<i>Юрій Макар, Віталій Макар</i> . Палали села разом з їх мешканцями (Трагедія українських сіл Холмщини навесні 1944 р.).....	434
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

<i>Ігор Ільюшин</i> . Україна в контексті глобальних змін у Європі (Алексеев Ю. М. Україна та європейський глобалізм 1989–2009: Монографія. – К.: ТОВ “ВПК “Експрес-поліграф”, 2010. – 416 с.).....	444
<i>Юрій Свідерський, Любов Барна</i> . Микола Барна. “Радоцина в моему серці”. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2011. – 240 с.	446

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

Із книги <i>Івана Дзюби</i> “Нагнітання мороку: від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ”. – К.: Вид. дім “Киево- Могилянська академія”, 2011. – 503 с.	449
--	-----

CONTENTS

<i>Lesya Alexiyevets</i> . Ukrainian Independence: 20 Years of Recent Existence	7
---	---

ARTICLES

<i>Vasyl Kremen</i> . Ukraine: Humanitarian Policy in the Epoch of Globalisation.....	18
<i>Stepan Vidnyanskyi</i> . Independent Ukraine: 20 Years between Europe and Eurasia.....	24
<i>Valentyn Khoptyan</i> . Ternopil Region in the Period of Modern Ukrainian National-and-State Revival.....	39
<i>Victor Danylenko, Myroslava Smolnitska</i> . The Social Movements and Public Spirits in Ukraine on the Independence Obtaining Stage (the second half of the 80s of the 20th century).....	50
<i>Volodymyr Kravets</i> . Social Pre-conditions of Actualization of the Youth Pre-marital Preparation in an Independent Ukraine.....	64
<i>Maria Alexiyevets</i> . The Ecological Movement Development in the Context of the National-and-State Revival of Ukraine (the end of the 80s – the 90s of the 20th century)	76
<i>Olexiy Druhov</i> . Main Problems and Trends of Development of the Investment Support of the Ukrainian economy intellectualisation.....	91
<i>Yaroslav Seko</i> . Social-and-Political Discourse of Ukrainian Shistdesyatnyks (the Ukrainian Representatives of 1960s)	100
<i>Petro Kyrydon</i> . The Nomenclature Supervision by the Public Organisations of the Ukrainian SSR in the After War II Period of Twenty Years (1945–1964).....	113
<i>Yuriy Nikolayets</i> . Donbas in the Historical Memory of the 20th century	119

UKRAINE IN THE WORLD UNION

<i>Olexander Danylenko</i> . Cooperative Component in the Foreign Trade Balance of the USSR (1920s).....	126
<i>Ivan Zulyak</i> . The Ukrainians in the Second Polish Republic	133
<i>Tetyana Hontar</i> . The Understanding Attempts between the Ukrainian and Polish Underground, 1943–1946.....	147
<i>Viktoriya Hevko</i> . Ukraine and Poland: on Twenty Years of Collaboration	151

PROBLEMS OF THE WORLD HISTORY

<i>Lesya Alexiyevets</i> . Declaration of Poland as a Republic (1918): Regularity of the State Aspirations, the First Steps of Formation.....	161
<i>Vadym Orekhovskiy</i> . The Russian Red Cross Society's Activity during the World War I (1914–1918)	178
<i>Nataliya Romanyshyn</i> . The European Countries' Policy on the Ukrainian Problem in Spring 1939.....	182
<i>Oksana Valion</i> . Byelorussian Way of Development: Social-and-Economic Aspect (the second half of the 80s – beginning of the 90s of the 20th century)	192
<i>Theophil Rendyuk</i> . Mechanisms of the Ukrainian-Romanian Cooperation in Ensuring the Rights of National Minorities in an Independent Ukraine.....	201
<i>Valentyna Hodlevska</i> . The Spanish State Security Organs Reformation in the Conditions of the Democracy Consolidation	210
<i>Yuriy Sulaberidze</i> . Ways of the Crisis Overcoming in Georgia	219

UKRAINIAN AND FOREIGN BIOGRAPHY STUDIES

<i>Volodymyr Okarynskyi</i> . Count Yan Pototsky (1761–1815): a Figure in the Context of Native and World History and Culture (to the 250th Anniversary of Birth)	230
<i>Tetyana Lahmanyuk</i> . Ivan Horbachevskyi as a Health Minister of Austria	246
<i>Iryna Fedoriv</i> . The Panslavism Concept in Ivan Franko's Works	252
<i>Oksana Yatyshchuk</i> . Folk Demonology as an Element of Volodymyr Hnatyuk's Ethnographic Researches	260
<i>Ivan Kutsyi</i> . The Slavs' Ethnogenesis Concept in Omelyan Partytskyi's Scientific Heritage	268
<i>Oleh Vitvitskyi</i> . Ivan Havdyda as an Associate of the Ukrainian Affair	273

PROBLEMS OF METHODOLOGY STUDIES

<i>Serhiy Troyan</i> . "Reconstruction of Modern Memory": Ukrainian-Polish Relations in Historical Policy Format.....	277
<i>Alla Kyrydon</i> . Studies on the History of the Church: Conceptualising Historiographical Discourse	283
<i>Vasyl Pohoretskyi</i> . Historiographical Assessments of the Elucidation of Petro Mohyla's Role in the National-and-Spiritual Life of Ukraine in the 17th century.....	293

WORLD DISCUSSION

<i>Vasyl Tkachenko</i> . Multiculturalism Crisis and the Problems of the Unified Educational Space	308
--	-----

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

<i>Olexander Udod, Mykhaylo Yuriy</i> . Features of the Ancient Ukrainian Myth and Paganism.....	324
<i>Olha Khrystencko</i> . Historiographical-and-Documental Analysis of the Problem of the Woman's Educational Movement in Ukraine (the end of the 19th – first half of the 20th century)	340
<i>Yuriy Drevnitskyi</i> . Sociological-and-Historical Researches of Volodymyr Starosolskyi	347
<i>Mykola Alexiyevets, Serhiy Bondarenko</i> . The People's Movement of Ukraine and Its Role in the National-and-State Revival: Modern Historiographical Interpretations	356
<i>Trokhym Kovalchuk</i> . The Main Tendencies of the Information Market Formation in the Independent Ukraine: Historiography of the Problem.....	366
<i>Ihor Protsyk</i> . The National Issue in Position Papers of the Political Parties in Ukraine, 1989–1991	379
<i>Yuriy Chainskyi</i> . Question of Policy of Great Britain and France Concerning Territorial Limits of Poland, 1918–1923 in the British and French Historiography	385
<i>Andriy Klish</i> . Ukrainian Social-and-Christian Movement of the late 19th – early 20th century Studies in Modern Native Historiography.....	390

HISTORY OF UKRAINIAN AND WORLD CULTURE, SCIENCE AND EDUCATION

<i>Ihor Pylypiv</i> . The Stanislav UGCC Eparchy Bishops' Activity on the Seminary Organisation and Development, 1907–1945.	394
<i>Lesya Kostyuk</i> . Pre-wedding Ceremony Custom of Galicia, the second half of the 20th – beginning of the 21st century	400

WORKS OF YOUNG RESEARCHERS

<i>Volodymyr Mysyk</i> . S. Krushelnyska and V. Hnatyuk in Ihor Gereta's Creative Heritage	407
<i>Oleh Bilyanskyi</i> . Educational Reform in Poland (1998–1999): Contradictions, Achievements, Prospects	411
<i>Natalia Butryn</i> . Theoretical-and-Legal Basis of the Production Cooperative Stores	416

FOR TEACHERS OF THE UKRAINIAN INSTITUTIONS

<i>Nataliya Hryhoruk</i> . The Social Movements in the Russian Empire in the First Half of the 19th Century. The Decembrists Movement.....	420
--	-----

APHORISTICS

<i>Alexander Klimenyuk</i> . Aphorisms	426
--	-----

HISTORY IN DOCUMENTS

<i>Yuriy Makar, Vitaliy Makar</i> . The Villages with Inhabitants had been on Fire (the Ukrainian Villages of Kholmshchyna Tragedy in Spring, 1944).....	434
--	-----

REVIEWS

<i>Ihor Ilyushyn</i> . Ukraine in the Context of Global Changes in Europe (Alekseev Yu. N. Ukraine and European Globalism (1989–2009) : Monograph / Yu. N. Alekseev. – Kyiv : “VPK : Express-Polygraph”, 2010. – 416 p.)	444
<i>Yuriy Sviderskyi, Lubov Barna</i> . Mykola Barna. Radotsyna is in My Heart. – Ternopil : Pidruchnyky and Posibnyky, 2011. – 240 p.	446

NOTA BENE: IN THE ORIGINAL

From <i>Ivan Dzyuba's</i> Book The Darkness Pressing: From the Early 20th century Black-Hundreders to the Ukrainophobes of the Beginning of the 21st century. – Kyiv : Publishing House “Kyiv-Mohyla Academy”, 2011. – 503 p.	449
--	-----

СТУДІЇ

УДК 94 (477) “XX/XXI”

Василь Кремень

УКРАЇНА: ГУМАНІТАРНА ПОЛІТИКА В ДОБУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті проаналізовано проблеми і перспективи гуманітарної політики незалежної України в контексті викликів часу та глобалізації.

Ключові слова: Україна, гуманітарна політика, глобалізація, освіта, концепція.

30 червня 2011 р. під час засідання Громадської гуманітарної ради, Президент України Віктор Федорович Янукович поставив завдання опрацювати нову концепцію гуманітарної політики. Президент ознайомив присутніх із своїм баченням основних проблем в гуманітарній сфері країни, наголосивши, що реформи мають бути спрямовані на удосконалення системи державного управління та впровадження такої моделі, яка б дозволяла стимулювати ініціативу громадян і сприяла б їх самоорганізації. Зокрема концепція мала б враховувати культурну самобутність жителів різних регіонів України. В процесі опрацювання концепції, на його думку, слід було б також враховувати європейський досвід культурної політики, котрий передбачає здійснення цілої низки демократичних реформ.

Ініціатива Президента викликала значний суспільний резонанс. У вітчизняних ЗМІ, зокрема газеті “День”, зазначалося, що до останнього часу ця сфера була стихійно організованою, а тому концепція має забезпечити більш системну роботу, насамперед над окремими програмами в галузі освіти, науки і культури. Пропонувалося, що у сфері міжетнічних відносин більше уваги слід приділяти питанню збереженню культурної спадщини та поглибленню діалогості між регіонами. Диспутанти акцентували увагу на кризі мультикультурності в Європі й пропонували владним структурам звернути пильнішу увагу на опрацьовану спеціалістами концепцію мовної політики, а також трактувати минулі історичні події з української точки зору. Висловлювалися й такі радикальні судження, що в країні, мовляв, немає жодної гуманітарної політики, а натомість відбувається демонтаж не лише минулого і сучасного, але і перспектив української культури [1].

Моніторинг висловлених суджень, критичних зауважень та пропозицій щодо гуманітарної політики можна було б продовжувати й далі. Але досить і того, що наведені матеріали засвідчують як злободенність висвітлених проблем, так і актуальність щодо їх розв’язання. Насамперед це стосується прагнення до переосмислення гуманітарної політики в широкому контексті глобалізаційних змін і тих міжнародних потрясінь, з якими світ зіткнувся останнім часом.

Виклик часу

Попри всі суперечності, як на мене, в процесі суспільного дискурсу навколо проблеми гуманітарної політики переважає потяг до розуміння того, що Україна – наш спільний дім, тож домінує й бажання не розхитувати ситуацію в країні. Чи не краще переосмислити існуючі проблеми у гуманітарній сфері, а в підсумку ухвалити ряд конкретних програм щодо поліпшення ситуації, поєднуючи їх виконання дохідливим роз’ясненням в інформаційному полі країни? Адже йдеться про завдання надзвичайного ваги – *про гуманітарну складову*

нашої з вами суспільної безпеки. Спеціально уникаю поняття “національної безпеки” щоб, як мовиться в народі, “не викликати вовка з лісу”.

А втім, вдивляючись пильніше в процеси, що відбуваються нині в світі, щодалі то все більше переконуєшся, що ці питання не слід нехтувати: характер загроз безпеці людини не просто суттєво змінився – він загрозово наростає. На пам’ять приходять хоч би події в ситій і улаштованій Норвегії, де відбулася справжня бійня на ґрунті культурно-етнічних фобій. Отже, не даремно у документах ЮНЕСКО акцентується: “По-перше, все частіше конфлікти у світі відбуваються не на міжнародному рівні, а всередині країн, маючи переважним чином соціально-економічні корені. По-друге, більше не існує чіткої межі між національною і міжнародною безпекою. Безпека держави і міжнародна стабільність взаємозалежні. По-третє, з розвитком глобалізації і розпадом біполярної системи світу, воєнний фактор стає лише одним з багатьох факторів світової стабільності, таких як: економічний розвиток, захист навколишнього середовища і збереження природних ресурсів, забезпечення дотримання прав людини, – недооцінка значення яких являє собою загрозу безпеці, як окремих країн, так і світу в цілому”. Зважаючи на ці принципові зміни, “ЮНЕСКО вважає за доцільне опрацювати нову соціологічну концепцію безпеки, що враховувала б її культурні і соціальні аспекти” [2].

Ці обставини ставлять завдання до переосмислення в Україні самого поняття “гуманітарна політика”, що й має знайти своє відображення в новій концепції. Будемо виходити з того, що зміст і форма кожної суспільно-політичної дефініції історично мінливі, бо несуть на собі відбиток як фундаментальних характерних рис епохи, так і динамічних змін у поточних подіях конкретної ситуації сьогоденного глобалізованого світу.

Яскравим прикладом цьому може слугувати поява такого поняття як “гуманітарна інтервенція”, яке нині часто використовують, зокрема й щодо воєнного втручання Заходу в лівійські події. Першим кроком до введення в міжнародну практику поняття “гуманітарна інтервенція” вважають виступ у квітні 1999 р. британського прем’єр-міністра Тоні Блера в Чиказькому економічному клубі, де він сформулював свої принципи для виправдання воєнного втручання одних держав у внутрішній конфлікт інших. Ситуація в світі була досить напруженою а громадянські війни в окремих державах супроводжувалися численними жертвами. Саме тому висловлені Блером ідеї знайшли підтримку. Вже у вересні 2001 р. Міжнародна Комісія по інтервенції і державному суверенітету, яка вивчала конфлікти в Руанді й на Балканах, сформулювала доктрину “Відповідальність за захист” (Responsibility to protect, або R2P), а в 2005 р. Генеральна асамблея ООН одноголосно прийняла доповідь Комісії. Головний принцип доктрини R2P дуже простий і дохідливий: кожна країна несе відповідальність за захист власних громадян від масових вбивств і етнічних чисток, але якщо країна не здатна чи не хоче робити цього, то міжнародне товариство змушене розпочати воєнну гуманітарну інтервенцію [3].

Чи в достатній мірі наша громадськість усвідомлює характер і головний тренд цих зрушень у трактуванні “гуманітарної політики”? Чи можемо ми залишатися у блаженному невіданні, втішаючи себе тим, що це стосується нині регіону аж десь там у Африці? А втім хід подій обертається досить жорстко: світ нині опинився на порозі фундаментальних змін, коли йде апробування нової концепції державного суверенітету й чергової видозміни колись встановленого Вестфальським миром (1648 р.) принципу державного суверенітету його більш вузьким тлумаченням з поправкою на гуманітарні цінності. І це стосується будь-якої країни світу, в тому числі й України, де проблема суверенітету сприймається особливо гостро.

Отже, постановка питання про необхідність прийняття нової концепції гуманітарної політики, як на мою думку, є актуальною, більше того – невідкладною.

Освіта – вирішальна ланка

Ось тут час згадати, про які, власне, цінності йдеться. Зазвичай у наукових колах гуманітарну сферу пов’язують із реалізацією духовного потенціалу людської особистості, її прагненням до утвердження істини, краси і добра. Відповідно в гуманітарній політиці

держави виділяється насамперед три масштабні горизонти: науково-освітнянський, культурний, релігійний. Таким чином, гуманітарний розвиток суспільства передбачає насамперед активізацію процесів зростання можливостей людини, її добробуту, безпеки, здоров'я та духовності. У остаточному підсумку, сутністю гуманітарної політики має стати створення умов для виявлення, формування й розвитку творчого потенціалу особи та суспільства в цілому.

Таке розуміння дає ключ для практичного впровадження гуманітарної політики, адже її завданням є максимальне пом'якшення негативних наслідків трансформаційних процесів для широких верств населення, створення передумов для формування у громадян України активно-оптимістичної життєвої позиції за допомогою впровадження ефективного законодавства, дієвої економічної та соціальної політики, еволюційного введення гуманітарних сфер у нові економічні умови функціонування. Поза всяким сумнівом, лише впевненість у правильності шляху, яким іде країна, створює умови для позитивного світосприйняття, дає можливість людині активніше шукати шляхи до поліпшення власної долі. І в цьому контексті – ухвалення нової концепції гуманітарної політики, яка відповідатиме загальному курсу реформ, здійснюваних в Україні, буде кроком і актуальним, і прогресивним. Значення гуманітарної політики важко переоцінити, оскільки, згідно з резолюцією Комітету Міністрів Ради Європи, “основні виклики завтрашнього дня на європейському континенті назрівають в галузі освіти і культури” [4].

Проголошення магістрального курсу України на євроінтеграцію ставить проведення гуманітарної політики не лише у певні правові рамки, а й насамперед у певне культурно-інформаційне й етичне поле. Звісна річ, не слід забувати й про наявні ресурси – як матеріально-фінансові, так і фактор людського розвитку. Адже гуманітарних викликів безліч, але серед них ми маємо виявити якийсь мінімум, щоб не розпорозувати не такі вже й бездонні фінансові та інтелектуальні ресурси України.

Із сумом згадую Всеукраїнський форум інтелігенції 2008 р., серед делегатів якого переважне місце посідали чомусь не яскраві особистості української творчої інтелігенції, а чиновники районного і обласного рівнів, службова діяльність яких, щоправда, була пов'язана з гуманітарною сферою. Це й визначило характер їх виступів – йшлося здебільшого про поточні проблеми, які переходять з року в рік. Що й казати, вони завжди були й залишаться актуальними, але викладалися вони на біду в площині, коли, як мовиться, “за деревами не видно лісу”. Не дивно, що порушуються ці проблеми й сьогодні, і майже усі вони зводяться до суто фінансових і матеріальних факторів: тут мова йде і про поліпшення медичного обслуговування, і про захист українського інформаційного простору, і про відродження національного кінематографа, і про поліпшення матеріально-технічної бази навчальних закладів, і про підвищення статусу вчителя, і про відродження сільських бібліотек тощо. І все це правильно, але вирішувати ці проблеми не можна за принципом “кожній свашці по ковбасці”. Тут, як на мене, слід виходити з принципу “дитиноцентризму”: насамперед подбати про дитину – майбутнього споживача української інформаційної продукції – від літератури високого стилю й до масової культури.

Як на мене, тією вирішальною ланкою, ухопившись за яку можна було б витягти увесь ланцюг наболілих проблем, має стати здоров'я і освіта наших дітей. І не на словах, а на практиці. Наприклад, школа, особливо на рівні невеликих регіональних поселень, має набути якісно нового стану – своєрідного комплексного культурно-освітнього закладу, у рамках якого, крім власне засобів освітнього процесу, мав би міститися і медичний пункт, і басейн, і спортивний майданчик, і клуб із залом для глядачів, і, звичайно, бібліотека з доступом до мережі Інтернет, де б можна було отримати інформацію з різноманітних життєвих питань аж до юридичної консультації. От тоді б ідея навчання впродовж всього життя набула б для цього населеного пункту якоїсь зримі матеріальної оболонки, а батьки йшли б до школи в належному вигляді і настрої – щоб не ганьбити своїх дітей, а порадіти їхнім успіхам й самим поповнити знання. Це відбилося б і на психологічному стані населення, яке бачило би перспективи для своїх дітей.

Саме про це не слід забувати чиновникам гуманітарної сфери, бо відсутність перспективи, наявності зримого і реального “соціального ліфта” для молодого покоління включає механізм “десакралізації влади” і призводить, врешті-решт, до феномену, подібного “арабській весні”. Події в арабському світі наочно підтвердили, що коли соціальна нерівність у суспільстві стає досить великою, то сам інститут приватної власності втрачає свою легітимність. Тим більше це стосується етапу становлення незалежності України, коли власність, яка ще донедавна вважалася “загальнонародною”, сьогодні вже стала власністю олігархів. Тут легітимність утрачає вже не лише несправедно нажите багатство, а й та влада, яка потурає олігархам. В очах своїх громадян вона теж стає нелегітимною.

Через хаос до порядку

Скільки б ми не приділяли уваги сфері науки, освіти, культури, етнічним та конфесійним взаєминам, ми маємо піднятися над локальними клубками протиріч і поставити проблему в більш широкому контексті, визначившись із головним протиріччям нашої епохи в гуманітарній сфері. Пошлемось на авторитетне судження голови комісії ЮНЕСКО з питань освіти Жака Делора: “Наші сучасники потерпають від запаморочення, розриваючись між процесом глобалізації, прояви якого вони спостерігають і часто підтримують, і пошуками своїх коренів, опори в минулому, належності до тієї чи іншої спільноти. Освіта має зайнятися цією проблемою...” [5].

Те, що в сучасному світі навіть на рівні наукових розвідок так до кінця й не зрозуміли всю багатозначність і різновекторність глобалізації, вже вносить тривогу. Адже йдеться про питання цивілізаційного вибору й розуміння того, що не завжди ми вибираємо час, але й час обирає нас. Тут прикрим для України є й те, що пошук “своїх коренів” дещо затягнувся, а відтак вітчизняна історія й донині є предметом заполітизованих суперечок, які штучно притлумлюють у нас почуття “спільності історичної долі”.

Мені здається, що саме в цьому причини тих непорозумінь в ході громадського дискурсу, що нібито впродовж 20 років ми нічого не доклали для вирішення назрілих гуманітарних проблем, та й сьогодні, мовляв, не здатні дати їм ради внаслідок тягаря комуністичної спадщини. Тут хотілось би закликати диспутантів не зводити наше радянське минуле лише до ГУЛАГУ, а й нагадати про ті незаперечні досягнення у сфері науки і освіти, які визнані усім світом. Насамперед не варто забувати, наприклад, про досить продуктивну систему соціального захисту трудящих, мережу лікарських закладів та будинків відпочинку, налагоджену практику оздоровлення дітей у піонерських літніх таборах тощо. Варто згадати й про ті медалі, які здобували наші школярі на різноманітних міжнародних олімпіадах. В основу цієї політики був закладений принцип соціальної справедливості, де співвідношення доходів десяти відсотків найбагатших верств населення до такої ж частки найбідніших не перевершувало 4:1.

Не станемо кваліфікувати розпад Радянського Союзу як найбільшу трагедію кінця ХХ століття – комуністичний тоталітаризм себе вичерпав і виявився нездатним витримати конкуренцію з провідними країнами Заходу, що становлять нині ядро капіталістичної світ-системи. Але маємо прийняти як даність, що ціною за незалежність України стала її маргіналізація, відтиснення на периферію капіталістичної світ-системи, яка по своїй суті не настільки вже й гуманна. Американський теоретик Еммануїл Валлерстайн вважає, що доки існує глобальна капіталістична світ-система, завжди буде “ядро” і “периферія” (допускається й вкрай обмежена зона “напівпериферії”). За оцінкою цього науковця, ядро завжди буде збагачуватися за рахунок периферії: так само, як капіталістами можуть бути лише декілька відсотків населення, а решта – переважаюча більшість – капіталістами ніколи не стануть, так само в капіталістичній світ-системі лише обмежена кількість держав можуть належати до багатого і об’явленого ядра [6]. На сьогоднішній день його представляє “Велика двадцятка” – G20.

Тим часом нещодавно у Франції було проведено дослідження, об’єктом якого стали 133 держави, які не входять до G20. Результати засвідчили, що із вибраних 133 “лише 20 країн змогли за останні 50 років скоротити своє відставання від G-20. Решта 113 не змогли

просунутися. Більше того, 43 країни, тобто мало не половина, мають виключно формально державну атрибутику, потрапивши в цілковиту залежність від транснаціональних і регіональних корпоративних кланів”. Таким є сучасний світ – жорстокий і неблаганний. Аналізуючи ці дані, український академік В.Геєць робить висновок, що Україна перебуває нині серед цих 113 відстаючих і опинилася перед більш ніж очевидною загрозою потрапити до кола 43 квазісуверенних держав [7].

Отже, слід сприйняти нинішню периферійність і провінційність України як факт, але не як фатум і аж ніяк не результат підступних антиукраїнських замірів “злочинної влади”. Поставлене Президентом України завдання ввійти до “Великої двадцятки” має нас мобілізувати, спонукати до проведення серії необхідних реформ, в тому числі й у гуманітарній сфері. Замість того щоб оплакувати фатальну приреченість України на меншовартість, науковцям слід було б насамперед проаналізувати й довести до громадської думки проблему співвідношення особистісної волі та інертності суспільної системи (на мові соціології – проблема співвідношення людської агентності та безособистісної суспільної структури). І тоді ми прийдемо до висновку, що людина здатна кардинально змінити існуючі структури, але лише в короткі моменти історії, коли стара суспільна структура увійшла у фазу кризи – переходу від одного порядку до іншого через хаос, коли ослаблюються й стають рухливими суспільні скріпи. Тоді навіть слабкі та історично випадкові імпульси можуть привести до суттєвих змін і тривалих наслідків.

Звісно, деякі політики можуть цю фазу хаосу абсолютизувати й підводити до рівня вселенського катаклізму, але науковці безсторонньо (хоч і не даючи жодних гарантій) констатують, що кризова фаза відкриває можливості, які вносять у суспільство певний елемент якщо не оптимізму, то, принаймні, хоча б надії на вихід із застою. А чому б ні? У наш час це вже немало.

Переосмислення перспектив

Озираючись на минулі 20 років незалежності, приходиш до думки, що на майбутнє – принаймні у середньотривалій перспективі 10-ти років – жити нам доведеться у вкрай складній світ-системі. Враховуючи європейський досвід, маємо іти від життя, від набутого за роки незалежності досвіду і, ставлячи перед собою амбітну мету – входження до “двадцятки” – сприймати капіталістичну світ-систему реально, такою, якою вона є – без наведення жодного глянцу. Слід оглянутися довкола і тверезо прийняти як даність, що крах комуністичної системи, занепад національно-визвольних рухів у “третьому світі”, криза довіри до кейнсіанської моделі на Заході на тлі нинішньої фінансово-економічної кризи – все це разом взяте породило масове розчарування щодо життєздатності й реалістичності всіх пропонованих ліберальними фундаменталістами реформістських програм.

На біду України, яка лише розбудовує свою державність, це масове розчарування підриває легітимність самого інституту державності у масовій свідомості й тим самим позбавляє населення будь-яких підстав терпіти суспільну поляризацію, що наростає. Тим більше, коли вона притаманна всій нинішній світ-системі в цілому. Тут досить послатися на нобелівського лауреата Джозефа Стігліца: “Всього декілька років тому могутня ідеологія – заснована на вірі у вільні і нічим не обмежені ринки – привела світ на грань розорення. Навіть у період свого розквіту з початку 1980-х до 2007 року капіталізм американського взірця з ослабленим контролем з боку держави привів до значного підвищення добробуту лише найбільш багатих людей у найбагатших країнах світу, а більшість же американців спостерігали, як рік за роком їхні доходи або знижувалися, або стояли на одному місці” [8].

Тобто очевидних райдужних перспектив на майбутнє в рамках існуючої капіталістичної світ-системи поки що не проглядається навіть у найбагатших країнах світу. Саме тому Еммануїл Валлерстайн не просто пророкує, а застерігає щодо загрози наростання серйозних суспільних потрясінь. Зокрема, зазначає науковець, донедавна наше покоління жило в епоху твердого переконання, що історія – на боці прогресу. Ця віра мала важливе політичне значення – вона була могутньою стабілізуючою силою. Вона породжувала толерантність, оскільки переконувала кожного, що колись все стане краще, принаймні якщо не для нас, то

для наших дітей. Ця віра спонукала нас до виправдання самого існування ліберальної держави, що і робило її прийнятною політичною структурою.

Сьогодні, зазначає Валлерстайн, світ втратив цю віру, а втративши, позбувся важливої стабілізуючої потуги – політичної і культурно-гуманітарної підтримки: “Ніколи більше пригнічені не будуть упевнені, що історія на їхньому боці. Ніколи більше вони не будуть задоволені поступовими змінами в надії на те, що їхні діти і внуки пожнуть плоди їхніх страждань. Ніколи більше не вдасться їх умовити почекати з сьогоденними вимогами в ім’я світлого майбутнього. Тобто нині численні зодчі капіталістичної світ-економіки позбавилися основного стабілізуючого елементу системи – оптимізму пригнічених” [9]. Хвиля протестів трудящих у донедавна улаштованій і самовпевненій Європі – яскраве свідчення цього.

Україна нині – у пошуку. В тому числі й у пошуку оптимального варіанту гуманітарної політики, яка мала б розглядатися як практика аналізу всіх можливих альтернатив еволюції нашого суспільства в напрямі його демократизації. Якщо в нинішній критичній точці (біфуркації), у якій, судячи з усього, перебуває нині Україна, ми зуміємо дійти згоди щодо єдино прийняттого рішення, то нам буде до снаги розвернути життя у свідомо обраному напрямі. В цьому мені й вбачається сутність і призначення концепції гуманітарного розвитку України.

Список використаних джерел

1. *Посильна* допомога експертів “Дня” Президенту, який задумався над проблемами гуманітарної політики // “День”. – 8 липня 2001. – № 117–118.
2. *Приоритетные* сферы программы ЮНЕСКО в области прав человека // <http://www.unesco.ru/rus/pages/bythemes/serhio23032005175949.php>
3. *Ливийский* кризис: Запад возвращается к концепции гуманитарной интервенции // http://www.itartass.ur.ru/analytics/liviyskiy_krizis_zapad_vozvrashc...
4. *Рекомендация* Rec(2001)15 Комитета Министров Государствам-членам по вопросам преподавания истории в Европе в 21 веке // <http://tandis.odhr.pl/.../hre.../CoE%20Rec%202001%2015%20RUS.pdf>
5. *Делор Ж.* Образование: необходимая утопия // <http://www.diaghilev.perm.ru/g11/media/sotrud/infl.htm>
6. Див.: *Валлерстайн. И.* Конец знакомого мира. Социология XXI века. Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2004. – 368 с.; *Валлерстайн И.* Миросистемный анализ: введение. Пер. с англ. Н. Тюкиной. – М., Издательский дом “Территория будущего”. – 2006. – 247 с.; *Балибар Э.* Валлерстайн И. Раса, нация, клас. Двусмысленные идентичности. – М.: “Логос-альтера”, 2003. – 267 с.
7. *Антикризисным* мерам правительства пророчат провали з-за недоверия народа // http://www/rus/newsru/ua/ukraine/02may2009/geecz_print.html
8. *Стігліц Дж.* Идеологічна криза західного капіталізму // “День”. – 19 липня 2011 р. – № 124.
9. *Валлерстайн И.* Миросистемный анализ: введение... – С. 190.

Василий Кремень

УКРАИНА: ГУМАНИТАРНАЯ ПОЛИТИКА В ПЕРИОД ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В статье проанализированы проблемы и перспективы гуманитарной политики независимой Украины в контексте вызовов времени и глобализации.

Ключевые слова: Украина, гуманитарная политика, глобализация, образование, концепция.

Vasyl Kremen

UKRAINE: HUMANITARIAN POLICY IN THE EPOCH OF GLOBALISATION

The paper analyses the problems and prospects of the humanitarian policy of the independent Ukraine in the context of the age challengers and globalisation.

Key words: Ukraine, humanitarian policy, globalisation, education, concept.

УДК 94 (477) “ХХ/ХХІ”

Степан Віднянський

НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНА: ДВАДЦЯТЬ РОКІВ МІЖ ЄВРОПОЮ ТА ЄВРАЗІЄЮ

У статті розглядаються особливості розвитку концептуальних засад зовнішньої політики України та пошуки нею оптимальної зовнішньополітичної стратегії впродовж двадцяти років незалежності, проблеми її ствердження у сучасному глобальному світі.

Ключові слова: Україна, зовнішня політика, дипломатія, Євросоюз, Росія, США, глобальні процеси і виклики.

Двадцять років, які минули із часу утворення незалежної України, переконливо довели, що найскладнішим напрямом українського державотворення виявилися формування зовнішньополітичної стратегії та реалізація адекватної національним інтересам зовнішньої політики в динамічному та взаємопов'язаному глобалізованому світі, адже пошук оптимальних концептуальних підходів до зовнішньої політики нашої держави триває й досі. Вони також засвідчили, що, на превеликий жаль, зовнішня політика України упродовж майже усього періоду її незалежності залишалася заручницею складних внутрішньополітичних процесів.

Фактично впродовж двадцяти років після проголошення незалежності Україна дипломатичними засобами захищала свою незалежність та державний суверенітет, але й так і не визначилася остаточно з пріоритетами своєї зовнішньої політики, місцем і роллю на європейській та світовій арені. Невипадково чимало західних експертів і сьогодні вважають Україну “буферною зоною”, “останнім культурним кордоном”, “розколотою країною”, “нічийною або розмитою смугою” і остерігаються називати її європейською державою. “В сучасному проміжному статусі, – застерігає у зв’язку з цим відомий німецький політичний діяч Егон Бар у вступі до своєї нещодавно виданої книжки “Європейський Союз, Росія та Євразія”, – Україні навряд чи вдасться самостійно підтверджувати свою державність протягом тривалого часу. Цей вакуум, мабуть, все ж зникне протягом наступних 10–15 років... Україна або інтегрується до Європейського Союзу, або – коли не номінально, то де-факто – знову зіллється в союзи з Росією” [1]. А відомий американський політолог Збігнев Бжезінський переконаний, що “якщо Україна хоче зберегти свою незалежність, їй доведеться стати частиною Центральної Європи, а не Євразії”. Однак, Україні зробити цей вибір особливо складно, адже впродовж своєї багатовікової історії вона була частиною кожного з цих геополітичних регіонів, повністю не належачи жодному, хоча й суттєво впливала як на європейські, так і на євразійські процеси, будучи важливим як об’єктом, так і суб’єктом міжнародних відносин.

За роки незалежності в Україні з’явилися сотні публікацій із проблем формування основних принципів і концептуальних засад зовнішньої політики нашої держави та реалізації пріоритетних напрямів роботи вітчизняної дипломатії, побачили світ спогади й мемуари президентів, дипломатів та інших державних діячів, причетних до становлення зовнішньополітичного курсу України, захищено сотні дисертацій із питань міжнародного визнання незалежної України, становлення й розвитку двосторонніх міждержавних відносин, діяльності України в ключових міжнародних організаціях, участі в розв’язанні регіональних конфліктів та інших міжнародних проблем сучасного глобального світу. Тому наш підхід до історіографічного аналізу ґрунтується передусім на висвітленні ключових праць діаметрально ідеологічно орієнтованих українських науковців та політичних діячів, які презентують максимально широкий спектр позицій щодо зовнішньої політики України.

Насамперед варто зазначити, що узагальнення історичного досвіду формування зовнішньої політики України на різних етапах її розвитку було здійснено до десятиліття

незалежності у фундаментальній академічній праці колективу вітчизняних істориків “Нариси з історії дипломатії України”. Названа праця задає парадигму наукового аналізу багатьох питань, які підіймаються у нашій статті. Автори поєднують глибину історичного аналізу з оригінальною концепцією, яка доводить тяглість процесу вітчизняної дипломатичної діяльності, незважаючи на втрату незалежності та державної суб’єктності на різних історичних етапах [2]. Аналогічне титанічне завдання спробували вирішити й автори індивідуально. З нашого погляду, найбільш вдала така спроба належить перу О. Івченка. У його монографії показано історичну ретроспективу та сучасний стан України в системі міжнародних відносин. Однак, на нашу думку, у цій науковій праці недостатньо уваги приділено проблемі взаємовпливу між внутрішньою та зовнішньою політикою держави, причому не лише за умов глобалізації, а фактично на всіх історичних етапах [3].

Завдання персоніфікації вітчизняної дипломатичної історії вирішують у своїх працях В. Головченко, В. Матвієнко, Д. Табачник. Підхід до висвітлення української дипломатії в особах є досить продуктивним. Він дає можливість побачити не лише дію “об’єктивних” факторів міжнародних відносин, а й краще зрозуміти персональний внесок різних вітчизняних дипломатів у зовнішню політику України [4]. Перші кроки дипломатії незалежної України, зокрема деякі маловідомі й характерні факти історично складного і доленосного періоду української історії після проголошення незалежності висвітлює у своїх спогадах один із найдосвідченіших кадрових вітчизняних дипломатів Б. Корнеєнко [5].

У цьому контексті особливий науковий інтерес становлять праці відомого українського дипломата й науковця А. М. Зленка. Як колишній міністр закордонних справ, він скрізь призму власного досвіду та досягнень історичної науки пропускає новітній період зовнішньої політики України, поділяючи його на такі умовні етапи: перший – 1990–1991 роки – підготовчий період становлення суб’єктності України в міжнародних відносинах; другий – 1992–1994 – інституційне, кадрове та концептуальне становлення зовнішньої політики і дипломатичної служби України, активна робота над вирішенням нагальних завдань, пов’язаних із закріпленням України в системі міжнародних відносин; третій – 1995–1996 – закріплення ролі України в системі міжнародних відносин; четвертий – 1997–2000 – визначення стратегічного зовнішньополітичного курсу та робота над утвердженням України як регіонального лідера; п’ятий – 2001–2004 – застосування кризових стратегій щодо політики України, випробування для її зовнішньої політики та міжнародних відносин; шостий – 2004–2008 – розгортання стратегії європейської та євроатлантичної інтеграції України, вплив внутрішньополітичних процесів на міжнародні позиції України [6]. Зокрема, досвід перших десяти років незалежності відзеркалено в оригінальній монографії та збірнику виступів, промов та статей А. Зленка [7]. Своєрідним доповненням і певним узагальненням цих праць є підготовлений ним навчальний підручник “Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України”.

Проаналізувавши окремі концепції зовнішньополітичного курсу України, котрі домінували в політичному житті країни в різні періоди – нейтралітет і позаблоковість, багатовекторність, європейська та євроатлантична інтеграція, євразійство, рівнонаближеність, автор схиляється до ідеї проведення прагматичної багатовекторної зовнішньої політики України, яка “скоріше – це нормальна поведінка цивілізованої держави, яка має забезпечувати власні національні інтереси” [8].

Альтернативна позиція стосується обґрунтування пріоритетності європейського (західного) напрямку зовнішньої політики України. Цей підхід, на думку багатьох дослідників, найкраще поєднує вітчизняні національні інтереси та безпеку. Яскравий приклад такого наукового аналізу представлений у численних публікаціях С. Василенко, В. Горбуліна, О. Ковальнової, Г. Перепелиці, С. Пирожкова, Л. Чекаленко та інших вітчизняних і зарубіжних авторів [9]. Наприклад, американський політолог Тарас Кузьо виділяє три періоди у відносинах України із Заходом і дає їм таку, досить влучну характеристику: “1991–1994 роки – період байдужості; 1995–1999 – період партнерства і з 2000 – період розчарування” [10]. Великий масив наукової літератури присвячений

дослідженню взаємозв'язку різних аспектів національної безпеки України та її зовнішньої політики. О. Данільян, наприклад, розглянув сутність, структуру та напрямки реалізації національної безпеки України. Звичайно, масштаб однієї монографії не дав можливість висвітлити усі аспекти згаданої системної проблеми, але надав можливість автору викласти власний концептуальний підхід [11].

Справжній інформаційний вибух у дискусіях з приводу зовнішньополітичних орієнтирів України відбувся на хвилі “помаранчевої революції” 2004 р. Звичайно, це питання залишалося у фокусі уваги вітчизняних науковців та дипломатів увесь час, але воно актуалізувалося за умов загострення зовнішніх та внутрішніх викликів. Зокрема, впливу традиційних і новітніх тенденцій розвитку міжнародної системи у постбіполярному світі на формування і розвиток системи зовнішньої політики України присвячено колективну працю істориків-міжнародників Київського національного університету імені Тараса Шевченка за редакцією Л. Губерського [12]. А відомий український діаспорний науковець Б. Осадчук, аналізуючи проблеми вітчизняної геополітичної орієнтації, наголошує, що пріоритетним має бути європейський вектор [13]. Натомість В. Литвин у монографії “Україна: Європа чи Євразія?” зазначає, що вибір геополітичної орієнтації залежить не лише від зовнішньополітичних імперативів, а й від внутрішньополітичних потреб. Причому на різних етапах історії ці потреби закономірно змінюються [14].

Покажовим у цьому сенсі є заочна дискусія, яка розгорнулася між відомими та впливовими радниками з міжнародних питань доби президентства Л. Д. Кучми – А. Гальчинським та А. Орлом. Зокрема, А. Гальчинський звертає увагу на ключову тезу своєї концепції – непросте геополітичне становище України, яка розташована на перехресті різних геостратегічних інтересів. Водночас автор надає перевагу європейським та євразійським пріоритетам зовнішньої політики України [15]. Однак недолуга спроба реалізації одновекторної зовнішньої політики з орієнтацією на Захід в 2005–2009 рр. викликала загострення українсько-російських відносин. Причини цього у своїх публіцистичних статтях розглянув А. Орел [16]. Він однозначно стверджує, що “суперництво з Москвою смерті подібно” [17]. Цю тезу менш критично, але на конкретних прикладах діяльності нової “помаранчевої” влади відстоює й колишній президент України Л. Кучма. Взагалі його нова книга “Після майдану” досить обґрунтовано доводить факт неоднозначності зовнішньополітичних орієнтирів влади, яка прийшла після “помаранчевої революції” [18].

В центрі суспільно-політичних та історіографічних дискусій залишаються проблеми теорії та практики європейської та євроатлантичної інтеграції України у конкретних геополітичних умовах сучасності. Офіційний нейтральний позаблоковий статус України може розглядатися по-різному. За однією версією, це є елемент стратегічної невизначеності України у питаннях безпеки, ігнорування реального ставу справ на міжнародній арені, а “відмова від принципів нейтральності та позаблоковості – цілком об’єктивний процес та еволюційне явище, що в жодному разі не може розглядатися як нехтування національними інтересами” [19]. Триває наукова дискусія з питання визначення причин такого стану речей. Досить популярною є думка про те, що однією з важливих причин цього явища є боротьба Росії та Заходу (в широкому сенсі цього поняття) за впливи на Україну [20]. Звичайно, не в останню чергу хай і слабка, але реальна міжнародна підтримка нейтрального статусу України обумовлюється її стратегічною роллю як транзитного постачальника російського газу в Європу. Такий стан справ ставить дуже серйозні задачі перед українською енергетичною дипломатією [21].

Чимало науковців та представників політичної еліти України погоджуються з тезою про необхідність врахування цих об’єктивних імперативів у формуванні стратегії європейської інтеграції України [22]. Цю позицію переконливо обґрунтовує В. Копійка у монографії про досвід розширення Європейського Союзу 2004 р. та інтереси України [23]. Водночас розгляд України як “запасного гравця Європи” концептуально виводить її за межі об’єднаної Європи, що є, з нашого погляду, помилковою тезою [24].

Більш концептуально виваженою виглядає історіографічна теза про доповнюваність Європи саме Україною, зокрема й через регіональне лідерство України у Центрально-Східній Європі [25]. Не менш привабливим виглядає проект формування Великої Європи, як стабільної регіональної структури міждержавних відносин на загальноєвропейському просторі в рамках якого реалізовуватимуться основні життєві інтереси України. “Парадигма Великої Європи, – на думку В. Манжолі, – має повернути Україні природне місце в центрі загальноєвропейських процесів, в якості природного об’єднуючого ланцюга, системоформуючої ланки/сегменту, а не периферійного елемента або санітарного буферу” [26]. Однак будь-які реалістичні зовнішньополітичні стратегії мають спиратися на раціональний науковий аналіз та враховувати максимально широкий комплекс різних факторів, які заважатимуть, або сприятимуть реалізації того, або іншого зовнішньополітичного вибору. Зокрема, на цьому слушно наголошує у своїй монографії О. Горенко [27]. Загалом навіть вибірковий ретроспективний аналіз історіографії засвідчує продуктивність дискусій щодо стратегічного вибору зовнішньої політики України.

Отже, з врахуванням суперечливого за змістом історіографічного доробку та не менш суперечливих й складних внутрішньополітичних й міжнародних реалій спробуємо прослідкувати еволюцію концептуальних засад та виокремити основні проблеми реалізації зовнішньополітичного курсу України впродовж двадцятирічного періоду її незалежності.

Насамперед слід наголосити, що Україна стала незалежною державою в умовах, коли світ радикально змінився. Певним чином можна стверджувати, що її суверенізація відбулась завдяки цій системній трансформації. З іншого боку, набуття Україною незалежності кардинальним чином змінило геополітичну мапу світу. У ХХ столітті, після закінчення Першої світової війни у 1918 р. і розпаду існуючих до її початку світових імперій та розколу Європи після Другої світової війни у 1945 р. на два антагоністичні військово-політичні блоки, крах Радянського Союзу та здобуття незалежності Україною й іншими союзними республіками стали третьою за значенням історичною подією, що докорінно перекроювала стратегічні вибудовування Старого Світу в прямому й переносному сенсі. Зокрема, цитований вже нами Зб. Бжезинський з приводу цього заявив: “Я вважаю незалежність України подією великого міжнародного значення... незалежна Україна по-новому визначає кордони Європи, сучасна Україна перетворює Росію на національну державу. Це надзвичайно важливі зміни” [28].

Відродження і становлення незалежної України синхронізувалось у часі з періодом закінчення “холодної війни” та започаткуванням так званого нового міжнародного порядку в умовах прискореної глобалізації світу, внаслідок чого наша країна опинилася в епіцентрі масштабних геополітичних зрушень. Це поставило Україну перед стратегічним викликом – ефективною адаптації до об’єктивно існуючих умов сучасної системи міжнародних відносин. Основним завданням національної держави за цих умов стає забезпечення конкурентної спроможності в жорстко прагматичних обставинах, адже процес глобалізації досить відчутно обмежує свободу маневру керівних кіл новоутворених держав, і не лише на пострадянському просторі. Складність цього перехідного періоду від “холодної війни” до нового світового порядку, з притаманними йому суперечностями та співіснуванням елементів нової та залишків попередньої епохи зумовили певні особливості становлення зовнішньополітичного курсу незалежної України.

Нова незалежна країна, територія якої дорівнювала території Франції і населення якої складало у 1991 р. 52 млн чоловік, а економічний та культурний потенціал давав підстави сподіватися на швидке входження до групи найрозвинутіших європейських держав, постала перед цілою низкою проблем, на розв’язання яких у Європі пішли століття. Йшлося про створення національних державних інституцій й структур, відновлення національно-культурної ідентичності українців та формування політичної нації, перехід до ринкової економіки та побудову громадянського суспільства, створення нової системи суспільних відносин та правової й демократичної держави. Водночас формування справді глобальної системи міжнародних відносин висувало імперативи оформлення чіткого кола українських

інтересів у різних регіонах світу, виділення зовнішньополітичних пріоритетів та ключових партнерів і самоствердження України у світовій політиці.

Таким чином, Україні з перших днів незалежності доводилось паралельно вирішувати принаймні дві стратегічно важливі задачі. З одного боку, розбудовувати справді суверенну національну державу, а з іншого – одночасно включатись до різних інтеграційних об'єднань, які суттєво впливають на сучасні міжнародні відносини.

Успішний розвиток будь-якої держави, як відомо, визначається збалансованістю та взаємозв'язком її внутрішньої та зовнішньої політики. З огляду на це досвід українського державотворення не може бути абсолютно унікальним, а повинен враховувати загальносвітові тенденції. Власне це ми й спостерігаємо впродовж усіх двадцяти років побудови нашої незалежної держави, коли Україна неодноразово стикалась із складним синтезом внутрішніх та зовнішніх проблем. Однак, якщо практичне здійснення внутрішньої політики на початках мало змогу опертися на певні традиції організації державного життя, інтелектуальний і фаховий потенціал суспільства, рівень управлінської культури, то у випадку здійснення самостійної зовнішньої політики такий досвід був практично відсутній. До того ж, на момент здобуття незалежності Україна була фактично невідомою світові.

Розвиваючись в повоєнні роки у принципово відмінних від інших країн світу параметрах як частина наддержави, якою був за часів біполярної системи міжнародних відносин СРСР, звичайно, апріорі Україна була неготова відразу пристосуватись до нових реалій постмодерної системи міжнародних відносин, що почала формуватися після завершення “холодної війни”. Окрім того, будучи впродовж багатьох років представленою на міжнародній арені, зокрема в Організації Об'єднаних Націй, українська дипломатія практично жодного кроку не робила самостійно, а лише слідувала в фарватері радянської зовнішньої політики. Звідси відомий парадокс перших років незалежності – маючи власних дипломатів, Українська держава ще не мала власної зовнішньополітичної концепції. Тому, відкриваючи себе світові, суверенна Україна змушена була витворювати й свою власну самостійну зовнішню політику. Впровадження її в життя супроводжувалося дією об'єктивних чинників, які визначали складні та суперечливі процеси глобального рівня й тенденції сучасного суспільного розвитку. Адже зовнішня політика держави, або, застосовуючи відому формулу родоначальника концепції “політичного реалізму” у міжнародних відносинах Ганса Моргентау, її “зовнішньополітичний потенціал” чи “сила держави”, зміст, цілі та вектори її геополітичної орієнтації залежать від багатьох факторів: геополітичного статусу держави, кількості населення та його інтелектуального потенціалу, типу політичного режиму та ідеологічної орієнтації правлячих політичних сил і опозиції, ступеню зрілості інститутів громадянського суспільства, воєнно-технічного і фінансового потенціалу, рівня соціально-економічного розвитку і наявності природних ресурсів тощо, а також від адекватного відображення зовнішньою політикою глобальних тенденцій світового розвитку і якості дипломатичної служби як сукупності методів і способів реалізації зовнішньої політики певної держави.

Застосовуючи цю формулу до України, можна стверджувати, що реальна “сила держави” на етапі її становлення була не такою вже суттєвою, як це попервах здавалося: у кращому випадку Україну можна було віднести до напівпериферійних середніх за своїм потенціалом країн. Наприклад, незважаючи на досить вагомий частку республіки в економіці СРСР – сільськогосподарське виробництво становило 23,5 %, промисловість – 16,9 % загальносоюзних обсягів, щодо неї велася по суті колоніальна політика. Промовистим є, наприклад, такий факт: напередодні розпаду СРСР Українська РСР контролювала лише 5 % свого валового національного продукту [29].

Отже, становлення нової, самостійної зовнішньої політики, яка б відповідала національним інтересам, стало одним з першочергових завдань у розбудові суверенної, демократичної, незалежної Української держави. Перед новою українською політичною елітою, зокрема, з надзвичайною гостротою постало питання теоретичного осмислення місця держави в сучасній системі міжнародних відносин та напрацювання концептуальних засад її

зовнішньої політики. Втім, як зазначав перший міністр закордонних справ незалежної України Анатолій Зленко (липень 1990 – серпень 1994 рр.), “вироблення нової доктрини міжнародних відносин з перших кроків ускладнювалось цілою низкою об’єктивних чинників і тривалий час українська зовнішньополітична доктрина потерпала від дещо спрощених підходів до її визначення та від недостатньо розробленої теоретичної бази” [30].

І все ж, впродовж першого десятиліття незалежності (1991–2001 рр.) Україна ствердилася як впливова європейська держава. Вже до першої річниці проголошення незалежності статус відродженої Української держави визнали 132 країни, з них 110 встановили з нею дипломатичні відносини. Процес міжнародного визнання незалежної України згодом завершився встановленням з нею відносин майже всіма державами світу – членами Організації Об’єднаних Націй: молоду державу визнали і встановили з нею дипломатичні відносини 173 країн світу. Відповідно до матеріально-валютних можливостей та зовнішньополітичних пріоритетів України поступово створювалася мережа вітчизняних дипломатичних представництв за кордоном: на початок 2001 р. їх нараховувалося понад сотні. Майже стільки ж дипломатичних іноземних установ діяло в Україні. В цей період було здійснено інституційне й кадрове забезпечення зовнішньополітичної діяльності України. Зокрема, якщо на час проголошення державного суверенітету в Міністерстві закордонних справ України працювало близько 150 осіб, у тому числі 97 дипломатів, то через десять років кількість працівників зовнішньополітичного відомства України збільшилася до 2 тис. осіб [31].

Досягненню реального визнання світовим співтовариством сприяла також міжнародно-правова активність України: лише протягом 1991–1997 рр. вона підписала понад 1600 двосторонніх договорів і угод на різному рівні та більш ніж 200 міжнародних багатосторонніх договорів [32]. Україна стала першою державою в світі, яка добровільно відмовилася від ядерної зброї колишнього СРСР та, реалізуючи зовнішньополітичну доктрину “багатовекторності”, налагоджувала відносини з ключовими центрами багатополісної системи міжнародних відносин – Росією, США та Європейським Союзом, проголосила курс на європейську інтеграцію. Зокрема, Указом президента України від 11 червня 1998 р. затверджено Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу.

Цей період, окрім міжнародного визнання незалежної України і створення міжнародно-правової бази зовнішньополітичної діяльності молодій державі, характеризувався активним процесом кристалізації її головних національних, в тому числі й зовнішньополітичних інтересів та пріоритетів. Вони формувалися на засадах основоположних для нашої держави документів – Декларації про державний суверенітет та Акта про незалежність України. Втім повноцінну теоретичну базу зовнішньої політики України ще належало створити. Адже формування національних інтересів будь-якої держави є тривалим процесом, на який впливає ряд обставин: геополітичні реалії, розвиток свободи і демократії, економічний добробут, соціально-культурні й історичні традиції та ін. Цілий ряд зовнішніх й внутрішніх чинників вплинув й на формування концепції національних інтересів України, в тому числі її зовнішньополітичної стратегії. Складність цього процесу зумовлювалась й тим, що становлення зовнішньої політики України відбувалось за умов економічної кризи початку 90-х рр. ХХ ст. і в ситуації фактичної відсутності внутрішньополітичного консенсусу щодо її пріоритетів, в умовах гострої ідейно-політичної поляризації українського суспільства. Окрім того, в практичній міжнародній діяльності слід було постійно враховувати бурхливу динаміку змін ситуації на світовій арені.

Водночас впродовж першого десятиліття незалежності України домінували романтизм, обмежене бачення причинно-наслідкових зв’язків у зовнішній політиці, переоцінка власних сил і можливостей. Наприклад, Україна проголосила стратегічне партнерство принаймні з двома десятками держав, серед яких були й такі, що конкурували між собою. Ці риси були значною мірою властиві зовнішньополітичному розділу прийнятої 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет тоді ще де-юре Української Радянської Соціалістичної Республіки. Однак складна ситуація, яка склалася у розбалансованій системі міжнародних

відносин, стимулювала процес осмислення стратегічних завдань зовнішньої політики України. 2 липня 1993 р. Верховна Рада України схвалила “Основні напрями зовнішньої політики України” – фундаментальний документ концептуального характеру, що вперше визначив стратегічну спрямованість зовнішньополітичного курсу, базові національні інтереси України у сфері зовнішньої політики, її засади, принципи й першочергові завдання. Задекларувавши необхідність здійснення активної, гнучкої й збалансованої зовнішньої політики, документ виокремив її головні напрями: розвиток двосторонніх міждержавних відносин, розширення участі в європейському регіональному співробітництві, співробітництво в рамках Співдружності Незалежних Держав, діяльність в ООН та інших міжнародних організаціях [33]. Конституція України від 28 червня 1996 р. зафіксувала ключові зовнішньополітичні орієнтири та головну мету зовнішньої політики держави. Зокрема, стаття 18 проголошувала, що “зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними нормами міжнародного права” [34].

Втім початок 2000-х років став одним із найбільш складних періодів у всій історії зовнішньої політики України періоду незалежності. З одного боку в цей період посилилася залежність зовнішньої політики від внутрішніх чинників (“касетний скандал”, справи Гонгадзе і “Кольчуга” тощо), а з іншого – упродовж усього другого десятиліття незалежності України (2001–2011 рр.) помітними стали спроби зовнішніх потуг грати на внутрішньополітичній нестабільності в Україні (саміт НАТО у Празі, ускладнення стосунків з ПАРЄ, ЄС, США, РФ та іншими стратегічними партнерами і світовими фінансовими інституціями). Все це супроводжувалось спорадичними конфліктами з найближчими сусідами: з Румунією з приводу острова Зміїний та каналу Дунай – Чорне море, з Росією з приводу акваторії Азовського моря та Керченської протоки, з Угорщиною з приводу встановлення пам’ятного знаку угорським племенам на Верецькому перевалі та становища угорської національної меншини в Закарпатті, з Польщею щодо оцінки Волинської трагедії 1943 р. і присвоєння звання Героя України Р. Шухевичу та С. Бандері тощо. Все частіше Україну звинувачували в тому, що вона у Москві, Вашингтоні, Брюсселі позиціонує себе по-різному, залежно від того, що від Києва у відповідних столицях хочуть почути. Чимало російських науковців, які спеціалізуються у сфері дослідження історії міжнародних відносин, переконані у тому, що за двадцять років незалежності жодної еволюції концептуальних засад української зовнішньої політики не було, що нібито ця політика традиційно була і є “антиросійською”. Символічно, що чимало західних дослідників, навпаки, переконані у тому, що принаймні впродовж десятилітнього терміну президентства Л. Кучми зовнішньополітичний курс України був “проросійським”.

Такі діаметральні рецепції віддзеркалювали стан масової свідомості громадян України. Дані соціологічних опитувань 2003 р. щодо зовнішньополітичної орієнтації українських громадян свідчили, наприклад, що 57,4 % опитаних віддавало перевагу розширенню зв’язків у межах СНД. Водночас за вступ України до Європейського Союзу висловлювалися позитивно 47 % опитаних [35]. Майже таке ж співвідношення зовнішньополітичних уподобань українців спостерігається й сьогодні.

Певний час еліта переконувала громадян України у тому, що у жорсткому конкурентному міжнародному середовищі багатовекторна політика не така ущербна. Адже будь-яка країна не може підтримувати нормальні стосунки лише з одним регіоном. Але, не заперечуючи цю тезу, не варто забувати і чітко визначитися зі стратегічними інтересами та пріоритетами. Якщо з цієї точки зору аналізувати проблеми втілення в життя концептуальних засад зовнішньої політики, то Україна ще не відбулася як самостійна європейська держава. Американський аналітик С. Гантінгтон був переконаний у тому, що Україна належить до зони міжцивілізаційних конфліктів [36]. Історична складність нашої історичної долі об’єктивно пов’язана з цим чинником.

Звичайно, зовнішні чинники також вплинули на уточнення стратегічних пріоритетів України. Ключовою такою подією стали терористичні акти у США 11 вересня 2001 року. Менш ніж за рік після цього 18 червня 2002 р. Президент України виступив з Посланням до Верховної ради України “Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки”, а 22 жовтня того ж року Верховна Рада обговорила основні засади зовнішньої і внутрішньої політики України. Було запропоновано нову редакцію концепції національної безпеки України, закону про основні засади внутрішньої і зовнішньої політики та закону про засади національних інтересів України. Зокрема, у прийнятому 17 червня 2003 р. Законі України “Про основи національної безпеки України” серед головних завдань держави у зовнішньополітичній сфері було виокремлено “забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейських та регіональних системах колективної безпеки, набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами СНД, а також іншими державами” [37].

Однак ступінь довіри до України, особливо у США, був низьким. Зокрема, 5 листопада 2002 р. МЗС України отримало доповідь американських та британських експертів, де зазначалось, що Україна не спромоглася довести, що вона не постачала “Кольчуги” до Іраку. Заради нормалізації відносин із Вашингтоном Україні довелося приймати рішення про відправку українського батальйону до Перської затоки на випадок війни США проти Іраку з метою захисту населення Кувейту та Бахрейну від хімічної, радіологічної та біологічної зброї.

Після початку 23 березня 2003 р. іракської військової кампанії США Росія, у свою чергу, намагалася поглибити економічну інтеграцію пострадянського простору за участю України. В українському парламенті та суспільстві розгорнулася гостра дискусія щодо можливості приєднання до Угоди про формування Єдиного економічного простору. В кінцевому підсумку Верховна Рада 17 вересня 2003 р. схвалила рішення про приєднання до Угоди про створення СЕП, якщо вона відповідатиме Конституції України, її законам і міжнародним зобов’язанням. Але до Угоди про формування СЕП було вписано лише українську пропозицію про багатошвидкісну інтеграцію, а всі інші застереження були внесені лише до додатків. Однак, форсуючи підписання цього документу, Росія по-суті сама зірвала процес приєднання України до згаданої угоди, спровокувавши конфлікт навколо демаркації кордону в Азовському морі.

14 жовтня 2003 р., коли росіяни наживали дамбу поблизу острова Тузла, Верховна Рада України прийняла Заяву з приводу подій у Керченській протоці. Наголошувалось, що зведення гідротехнічної споруди у Керченській протоці може ускладнити процес делімітації в Азовському морі та створює безпосередню загрозу українсько-російським відносинам. 23 жовтня 2003 р. Верховна Рада України прийняла жорсткішу заяву з загрозою переглянути засади стратегічного партнерства. Водночас соціологічне дослідження, проведене Національним інститутом стратегічних досліджень з метою з’ясування геополітичної орієнтації громадян України, ще раз підтвердило існування феномену “роздвоєння”. Українське суспільство наполегливо ігнорувало неминучість вибору інтеграції на Схід, чи на Захід. Так 52,3 % опитаних готові вступати до Єдиного економічного простору з Росією, Білорусією та Казахстаном, 51,6 % – до ЄС, 51,4 % – до Світової організації торгівлі [38]. Голова Верховної Ради України В. Литвин щодо геополітичної орієнтації України слушно зазначав, “якщо зустрічаємося з росіянами – будуємо СЕП, коли зустрічаємось зі членами Європейського Союзу – крокуємо до ЄС. А в підсумку незрозуміло, куди ми йдемо. Україна посідає важливе політичне, геостратегічне, економічне положення, і вона, зрозуміло, має балансувати. Але це балансування нерідко нагадує гойдалку, на якій може запаморочитися голова. Ми ніяк не можемо знайти точку, де потрібно визначитися і зупинитися” [39].

Помітний вплив на зовнішньополітичні орієнтири України мало очікуване 1 травня 2004 р. масштабне розширення Євросоюзу, що відбувалося напередодні президентських

виборів в Україні. Тодішня виконавча влада України пропонувала йти в Європу разом з Росією, або “будувати Європу в Україні”, ніж “їхати до об’єднаної Європи потягом третього класу”. Дійсно, “Захід видавався стратегічним горизонтом. Російський чинник – це сьогоднішні економічні інтереси, – зазначав директор російського Центру стратегічних досліджень А. Піонтковський. – Російська форма впливу більш залаштункова. Українські вибори зводяться до рівня битви між Росією та США на пострадянському просторі” [40].

Зовнішньополітичні орієнтири більшості учасників “помаранчевої революції” 2004 р. натомість були сконцентровані на Євросоюзі. Після перемоги В. Ющенка на президентських виборах здавалося, що досить зробити український прорив й ця мета буде досягнута. Однак, впродовж 2005–2010 рр. в дипломатичній реальності Україна продовжувала дотримуватися багатовекторного курсу. Навіть революційна утопія європейського інтеграційного штурму не могла підміняти жорстких реалій асиметричних на користь Росії українсько-російських відносин.

Впродовж 2005 р. Україна продовжила вести переговори про створення Єдиного економічного простору. Росію не влаштували умови, на яких Україна збиралась вступати до СОТ, тому Москва відмовлялась на таких умовах створювати зону вільної торгівлі у форматі СНД. Залежність економіки України від зовнішньоекономічної кон’юнктури посилювалась. В свою чергу Україна намагалась будь-що раніше за Росію вступити до СОТ. Але ще більшим подразником для Росії стало прагнення правлячої еліти України наблизитися до НАТО. Натомість Росія пропонувала Україні євразійську модель, менш демократичну, менш інтервенціоналістську, ніж НАТО, зате більш схильну до внутрішніх конфліктів.

Ускладнилися й умови європейської інтеграції України. 1 січня 2007 р. після вступу до ЄС Болгарії та Румунії членами Євросоюзу стали 27 країн, що об’єктивно ускладнило механізми функціонування цього інтеграційного угруповання, яке вимушено було зайнятися переважно власними проблемами, зокрема зближенням своїх старих та нових країн-членів за всіма показниками. За цих умов державна європейська стратегія повинна бути реалістичною та виходити з наступних постулатів: Україна стала безпосередньою сусідкою відразу чотирьох країн-членів ЄС – Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії. Такий об’єктивний стан речей стимулював, зокрема, ініціативу Європейського Союзу із реалізації програми “спеціального сусідства” щодо України без визначення перспектив членства, що із розчаруванням було зустрінuto українською владою.

Лише наприкінці 2006 р. українська політична еліта, нарешті, визнала потребу виконання крок за кроком положень Угоди про партнерство та співробітництво з ЄС (1994 р.), зокрема й щодо вступу до Світової організації торгівлі. Оскільки визнання помилок є початком їхнього виправлення, діалог між Україною та ЄС став більш продуктивним, а співробітництво ефективнішим. Але не було вирішено проблему укорінення імперативів європейської інтеграції у суспільній свідомості. Європейський вибір ще не став справою кожного громадянина України. Реалізація концепції європейського вибору можлива лише за умови наявності зацікавлених в цьому різних соціальних верств. Цьому має сприяти забезпечення сталого економічного зростання, утвердження інноваційної моделі розвитку, соціальна переорієнтація економічної політики. Створенню нових робочих місць має сприяти підтримка малого й середнього підприємництва, водночас треба створити платоспроможний попит для пропозиції на внутрішньому ринку товарів та послуг. Досягнення цієї мети може бути забезпечено трансформацією бюджетних ресурсів у чинник ефективного соціально орієнтованого економічного зростання, обмеження боргової залежності держави, підвищення надійності грошової стабілізації тощо.

Однак внутрішньополітична нестабільність в Україні 2005–2010 рр., зокрема розкол у владному таборі, перешкоджала здійсненню реальних реформ й формуванню стабільного зовнішньополітичного курсу. Зокрема, 15 січня 2008 р. під час візиту в Київ американського сенатора Р. Лугара було оголошено, що Україна нарешті подала заявку на приєднання до програми дій щодо набуття членства в НАТО (ПДЧ). Однак консолідоване рішення

прозахідної частини української політичної еліти про поетапний вступ у НАТО викликало рішучий опір іншої її частини. До того ж воно не було погоджене з громадською думкою, яка залишилася розколотою щодо цього питання. Сподіваючись на прихильність західноєвропейських країн НАТО, Україна не визначила чіткої позиції щодо проголошення незалежності Косово, хоча допущення ревізії суверенітету і територіальної цілісності будь-якої країни Європи є можливим приводом для ревізії територіальної цілісності України. Утім, Євросоюз не готовий інтегрувати Україну “частинами”. Навпаки, стабільний розвиток європейської інтеграції вже неможливий без стабільної України. 11 березня 2008 р. Євросоюз пролонгував на рік дію Угоди про партнерство та співробітництво з Україною від 1994 року. Україні було запропоновано реалізувати двадцять три додаткові заходи до Плану дій Україна – ЄС [41].

2–4 квітня 2008 р. у Бухаресті відбувся саміт НАТО, на якому тодішня українська влада сподівалася отримати згоду на приєднання до ПДЧ. Тим часом російська дипломатія переконувала, що прийом України в НАТО є способом назавжди відокремити її від Росії та провокувати її до реваншу. Зрештою, Франція та Німеччина відмовилися негайно підтримати приєднання України до плану дій щодо підготовки до вступу у НАТО, порушуючи тим самим баланс сил в Європі та баланс між Європою та Росією. Президент України В. Ющенко був переконаний, що “ми продовжуємо логіку геополітичних процесів Об’єднаної Європи. Виконано одне із багатолітніх стратегічних завдань – від імені України я підписав протокол про вступ до Світової Організації Торгівлі. Україна завершила всі формальні процедури набуття членства. Відбувається якісна зміна у відносинах з Європейським Союзом – ми офіційно розпочали переговори про створення зони вільної торгівлі” [42]. В свою чергу колишній секретар Ради національної безпеки та оборони України В. Горбулін переконував, що нейтральний статус не має перспектив, адже Україна зараз є нейтральною і позаблоковою, тому її перспективи видаються неоптимальними [43].

Оцінка цих аргументів глобальною кризою не забарилася. 8 серпня 2008 р. розпочалася п’ятиденна російсько-грузинська війна. 12 серпня 2008 р. президент України В. Ющенко з колегами з Польщі, Литви, Латвії та Естонії побував з візитом солідарності у Тбілісі. “Українська сторона розглядає дану спільну місію глав демократичних європейських держав як важливу складову зусиль міжнародного співтовариства щодо захисту і гарантії територіальної цілісності та суверенітету незалежної Грузії”, – заявив він [44]. Російсько-грузинський конфлікт став приводом для подальшої ескалації напруження в українсько-російських відносинах. 13 серпня 2008 р. В. Ющенко підписав Указ про контроль переміщень російського Чорноморського флоту.

Українсько-російські відносини опинились у найнижчій точці свого розвитку з часу розпаду СРСР. Тон російської дипломатії ставав жорстким. Міністр закордонних справ Російської Федерації С. Лавров прогнозував, що “вступ України в НАТО спровокує глибоку кризу російсько-українських відносин. Наше ставлення до українського народу завжди є незмінно дружнім, однак вибудовувати практичні вектори ми будемо з урахуванням реальних позицій Києва і залежно від кроків української влади” [45].

За цих обставин Євросоюз не поспішав давати Україні однозначні політичні сигнали. На початку світової економічної кризи 9 вересня 2008 р. у Парижі відбувся саміт Україна – Європейський Союз. Україна не змогла добитися поділу тексту нової угоди про співробітництво на дві частини. У політичній частині Київ хотів отримати перспективу вступу до ЄС. Однак внаслідок загострення внутрішньополітичної кризи в Україні надання європейської перспективи було заблоковано. Зате 19 грудня 2008 р. у Вашингтоні міністр закордонних справ України В. Огризко та державний секретар США К. Райс підписали декларацію стратегічного партнерства. Але з 20 січня 2009 р. до справ приступила нова адміністрація Б. Обами, яка розпочала “перезавантаження” відносин із Росією.

Це вже відбувалося на фоні другої російсько-української газової війни січня 2009 року. Європейський Союз знову був без газу. Голова Європейської комісії Ж. Баррозу вимагав від Москви та Києва остаточного відокремлення проблем постачання газу в Європу

від конфліктного українсько-російського переговорного процесу. 19 січня 2009 р. було підписано газову угоду, яка поставила українську економіку на коліна та стала незабаром приводом для не менш суперечливої Харківської угоди, яка пов'язала ціни на газ для України з питанням перебування на її території російських військових баз.

25 лютого 2010 р. відбулася інавгурація новообраного президента України Віктора Януковича. В інавгураційній промові він зазначав, що має “чітке уявлення про те, яка зовнішньополітична стратегія сьогодні найбільше відповідає національним інтересам України. Будучи мостом між Сходом і Заходом, інтегральною частиною Європи і колишнього СРСР водночас, Україна обере таку зовнішню політику, яка дозволить нашій державі отримати максимальний результат від розвитку рівноправних і взаємовигідних відносин з Російською Федерацією, Європейським Союзом, США та іншими державами, які впливають на розвиток ситуації в світі” [46]. Фактично це означало оновлену редакцію багатовекторного зовнішньополітичного курсу України.

Вже 5 березня 2010 р. відбувся візит президента В. Януковича до Москви. Ще до візиту президент РФ Д. Медведєв зазначив, що “вибори підтвердили прагнення громадян України покласти край історично приреченим спробам посіяти ворожнечу між народами наших держав, щире бажання зміцнювати добросусідські відносини” [47]. Опозиційні експерти прогнозували, що “повернення країни в лоно російської проектності, яка завжди була гегемоністською і транснаціональною, а не інтеграційною, може означати своєрідний зовнішньополітичний переворот. Українська державність буде перезаснована на російських засадах” [48]. За зниження ціни на газ від України вимагали повноцінних поступок і гарантій неможливості руху у зворотному напрямку. Ціна на газ для України стала внутрішньополітичним чинником у Росії. Кремль очікував від керівництва України радикальної геополітичної переорієнтації.

2 квітня 2010 р. президент В. Янукович ліквідував комісію з підготовки вступу України до НАТО. Водночас Київський апеляційний суд заборонив проведення референдуму з питання вступу України до НАТО. Академік НАН України М. Попович у зв'язку з цим запевняв, що “навіть найскромніші претензії на самодостатність в обороні вимагають від нас великих витрат, потягнути які ми не зможемо. Якщо мова йде про позаблоковий статус як принципову засаду української політики, конституційне зобов'язання – це було б трагічною помилкою для України і абсолютно неприпустимим кроком” [49]. Надійшов й чіткий сигнал із Брюсселю. Заступник генерального директора Генерального директорату “Європейська політика сусідства” Європейської комісії Х.Мінгареллі пояснив Україні неможливість одночасного вступу до Митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном і створення зони вільної торгівлі з Європейським Союзом [50].

Налагодження зв'язків з новою українською владою для США стало складовою частиною “перезавантаження” відносин із Росією. 12–14 квітня 2010 р. президент України В. Янукович перебував з візитом у США. Колишній американський посол в Україні С. Пайфер зазначав, що “двері НАТО повинні залишатися відкритими, але сам Київ має вирішувати, як далеко і як швидко він готовий йти далі у співробітництві з альянсом” [51]. Президент США Барак Обама переконав президента Віктора Януковича відмовитися від 90 кг збагаченого урану, який зберігався у вітчизняних науково-дослідницьких центрах. Однак зберігалися ризики того, що як і 1998 р., коли Україна під тиском США відмовилася від контракту на постачання турбін на іранську атомну станцію в Бушері, США недовиконають взятих на себе зобов'язань щодо України. Скептично був налаштований й зовнішньополітичний радник Юлії Тимошенко Г. Немиря, який прогнозував, що “багатовекторність позбавить Україну шансів на успішну модернізацію” [52]. Натомість комісар Європейської комісії з питань східної політики Ш. Фюле запевняв, “якщо Україна досягне успіху у проведенні секторальних реформ, ЄС буде готовий відповісти істотною технічною допомогою та фінансовою підтримкою” [53].

21 квітня 2010 р. президент Російської Федерації Д. Медведєв відвідав Харків, де було підписано угоду про скидку у сто доларів з ціни на газ для України, виходячи з розрахунку

вартості оренди баз Чорноморського флоту Росії у Криму. Опозиція різко критикувала енергетичні домовленості та перспективу залишення Чорноморського флоту Росії “навічно”. Це був черговий провал газової дипломатії України. Підписання президентом В. Януковичем харківських угод розглядалося як виконання обіцянок його електорату.

1 липня 2010 р. Верховна Рада ухвалила Закон України “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики”, в якому Україна ідентифікується як позаблокова європейська держава. Зокрема, було зафіксовано положення, що неучасть України у військово-політичних союзах, пріоритетність участі у вдосконаленні та розвитку європейської системи колективної безпеки, продовження конструктивного співробітництва з НАТО та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес. А у квітні 2011 р. Кабінет Міністрів України затвердив третю за часи незалежності Військову доктрину України, в якій позаблоковість розглядається як послідовна позиція із захисту національних інтересів без участі у військових союзах [54].

Колишній радник президента Л. Кучми з питань зовнішньої політики А. Орел стверджував з цього приводу, що “сьогодні Європейський Союз, як і НАТО, не матимуть ані бажання, ані ресурсів предметно допомагати Україні чи втручатися у її політику у наступні роки, не кажучи вже про інтеграцію до своїх лав. Нормалізація відносин із Росією, проголошення політики позаблоковості значно покращили міжнародні позиції України. Якщо у трикутнику Київ – Москва – Брюссель буде створено територію справжнього партнерства і взаємодії, повернення до нового протистояння і нової “холодної війни” на сході Європи буде просто неможливим” [55]. Однак такі зміни до курсу зовнішньої політики України колишній міністр закордонних справ В. Огризко назвав “новою малоросійськістю” [56]. Більш помірковані оцінки лунали з проросійської частини західноєвропейського експертного середовища. Експерт німецького товариства зовнішньої політики А. Рар прогнозував, якщо президент Янукович зазнає невдачі, то Україна буде розколотою [57].

Новим акцентом для зовнішньої політики України стало відновлення діалогу з країнами Північної Азії, Близького Сходу та Латинської Америки. 2–5 вересня 2010 року президент В. Янукович здійснив візит до Китаю та Гонконгу. Україна збиралася використати потенціал відносин із Китаєм для модернізації своєї економіки. Китай запропонував свої послуги у видобутку газу та нафти на шельфі Чорного моря. Але від того були не в захваті американські та російські друзі України. Китайською стороною обіцяні були інвестиції у розмірі чотири мільярди доларів [58].

Україна намагається повернути собі роль східноєвропейського регіонального лідера. 8 вересня 2010 р. у Мінську відбулася зустріч міністрів закордонних справ України, Литви та Білорусі. Обговорювалися питання співпраці у форматі “Східного партнерства” ЄС. Міністр закордонних справ України К. Грищенко заявив, що без України “великий європейський проект” не буде завершено. На його думку “в ЄС поширена помилкова думка про те, що Україна становить велику проблему й виклик для об’єднаної Європи. Насправді українська держава є чинником значного посилення Євросоюзу в конкуренції з іншими центрами глобальної економіки й політики” [59].

14 грудня 2010 р. президент В. Янукович виступив на десятій нараді послів України. Зазначалося, підписання угоди про асоційоване членство в ЄС на п’ятдесят відсотків залежить від виконання домашнього завдання, й на стільки ж від волі ЄС. Основними задачами для дипломатії визначив: укладання в близькій перспективі угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі з ЄС, забезпечення допомоги ЄС у проведенні реформ в Україні, створення умов для безперешкодного безпекового співробітництва з усіма провідними світовими силами, посилення зовнішньоекономічного блоку державного управління. Президент України констатував, що “якість роботи дипломатів вимірюється конкретними цифрами, у тому числі обсягами торговельного обігу та інвестицій” [60].

Отже, Україна й нині продовжує шукати формулу, яка задовольнила б і Москву, і Брюссель, і Вашингтон. Так, якщо Україна бачить своє майбутнє в ЄС, то має змінити відносини між “грошима” і “владою”. Західні ліберали сподіваються, що європеїзація

України стане чинником фокусування реформ, підриву російського авторитаризму та процесом, який об'єднує український народ [61]. Росія у свою чергу закликає Україну в питаннях економічної інтеграції не сидіти на двох стільцях. Владна еліта України, захищаючи концепт багатовекторної зовнішньої політики, називала її ні “проросійським”, ні “прозахідним”, а “проукраїнським”. Українське суспільство фактично має лише один інструмент впливу на корекцію зовнішньополітичного курсу держави – це вибори. Першим таким поворотним моментом стали президентські вибори 2004 року. Посилення суспільної віри у швидке досягнення європейських соціальних та демократичних стандартів стимулювало спробу карколомного стрибка у НАТО. Україна як велика європейська держава не може залишатися осторонь співпраці з НАТО, зокрема, у розбудові європейської архітектури безпеки. У внутрішньополітичному сенсі співпраця з НАТО залишається для України важливим фактором зміцнення демократії та досягнення вищих стандартів економічного розвитку. Також не можна забувати, що Україна залишається важливим учасником міжнародних зусиль з подолання військово-політичних криз й зарекомендувала себе як надійний партнер НАТО.

Однак, такий геополітичний розворот не був прихильно зустрінутий Росією, яка ревниво ставиться до будь-яких особливих відносин з НАТО її сусідів, хоча сама має з альянсом високий рівень співпраці. Чергові корективи у зовнішньополітичні орієнтири України внесла світова економічна криза. Україна перетворилася на об'єкт гри провідних світових геополітичних суб'єктів, які враховують, що її еліта має прозахідну орієнтацію, але не всі регіони мають західні традиції, культуру та історію. Інтереси США, Євросоюзу, Росії, Китаю щодо позиціонування України конкурують між собою. На перший погляд оптимальною стратегією України за цих обставин мала б бути тонка геополітична гра на цих різних інтересах. Але їй заважають як внутрішні, так і зовнішні фактори.

Складною та суперечливою є конкуренція між різними соціальними групами та регіонами у процесі формування концептуальних засад зовнішньої політики України. У США є різні за ментальністю населення північні та південні штати. У Німеччині відмінності досі спостерігаються між західними та східними землями, а в Італії між північними і південними областями. Суттєві регіональні відмінності наявні у політичному житті Великої Британії та Бельгії. Але ніхто у цих країнах не протиставляє різні регіони однієї держави. Натомість Україна важко вчиться використовувати переваги цивілізаційної різноманітності.

Зовнішньополітичні орієнтири тієї чи іншої групи народу є продуктом, а не рушійною силою політичного процесу. Ключові позиції у процесі формування зовнішньополітичних пріоритетів України продовжують займати представники великого бізнесу, переважно з індустріальних східноукраїнських областей. На Заході України, де переважає малий і середній бізнес, більший вплив має середній клас. Також безпосереднє сусідство з Євросоюзом позитивно позначається на прозахідних зовнішньополітичних орієнтирах мешканців цього регіону. Отже, як правило, на Європу орієнтована переважно еліта українського суспільства, тоді як більшість громадян України орієнтовані на Схід, зокрема Росію: за останніми даними, наведеними на IX засіданні українсько-російського форуму (Київ, серпень 2011 р.), на Росію зорієнтовані лише 20 % населення на Заході, але 55 % у Центрі, 80 % на Півдні і 85 % на Сході України, тобто близько 60 % усього населення країни. Ці позиції віддзеркалюються у зовнішньополітичних частинах партійних програм. Їхній вплив, у свою чергу, віддзеркалюється на міжнародних зв'язках державного апарату управління.

Україну не включили до ядра економіки Європейського Союзу. Отже, на її території інвестори головним чином мають намір розбудовувати модель периферійної економіки, яка має доповнювати економіку ядра, правда, поки що не зрозуміло якого, чи Європейського, чи Євразійського союзу. Зрештою, впливовою у міжнародних відносинах є не та держава, яка має розгалужені дипломатичні зв'язки, а та держава, якій з різних причин зобов'язані чимось суттєвим інші держави, передусім сусідні. Виходячи з цих міркувань, Україна може бути ядром Середньої Європи.

Актуальними проблемами реалізації зовнішньої політики України є забезпечення адекватних концептуальних засад, кадрового дипломатичного потенціалу, інформаційного супроводу зовнішньополітичної діяльності, її гармонізації із внутрішньою політикою. Удосконалення потребує зокрема інформаційна зовнішньополітична функція, пов'язана з отриманням, інтерпретацією та розповсюдженням відомостей про найважливіші для громадян і органів влади події. Без цього досить важко адекватно представляти результат реалізації альтернативних варіантів концепції зовнішньої політики України. Заради цього у дипломатичній діяльності має бути високий рівень відповідальності у роботі, пунктуальність, вміння мобілізуватися в екстремальних ситуаціях та враховувати довготерміновий вплив тактичних рішень.

Тож переваги і недоліки концептуальних засад зовнішньої політики треба розглядати умовно, адже одне й те саме положення може бути як перевагою, так і недоліком залежно від обставин, які складаються на міжнародній арені. Зокрема, посилення впливу України на регіональному рівні неможливе без пристосування до високого темпу змін у міжнародному середовищі. На цьому шляху потрібно не допускати підміни пріоритетів на другорядні об'єкти. Обмежені ресурси найбільше цінуються тоді, коли вони стають предметом конкуренції. Традиційно такими ресурсами є земля і золото. Український аграрний сектор незабаром стане ключовим фактором у боротьбі з очікуваним глобальним дефіцитом продовольства.

Органічне залучення України до процесу глобалізації врешті залежить від того, чи стане ідея участі в реалізації завдань адаптації країни до імперативів європейської інтеграції загальнонаціональною консолідуючою ідеєю. Саме європейська інтеграція, на наше переконання, може й повинна перетворитися на інтегральну українську національну ідею.

Водночас, аби зберегти перспективу реального членства України в ЄС найближчі десять років для вирівнювання економічної відсталості національна економіка України має розвиватись в два рази швидше, ніж у нинішніх країнах-членах ЄС. Концептуальні засади зовнішньої політики України за двадцять років її незалежності пройшли складний шлях розвитку від ідеалізму через "багатовекторний прагматизм" до неореалізму, який намагається враховувати динамічні зміни у розстановці сил на міжнародній арені. Процес формування нової багатополісної системи міжнародних відносин ще незавершений, тому позиція України у цій структурі поки що не визначена. Її комфортність цієї позиції залежить від нейтралізації загальновідомих концептуальних та практичних недоліків, які за двадцять років незалежності накопичилися у зовнішній політиці України.

Список використаних джерел

1. Див.: Шнайдерс-Детерс В. ЄС чи НАТО – зміна пріоритетів України? // Дзеркало тижня. – 2008. – № 11; Бжезинський З. Велика шахматна доска. – М., 1998. – С. 147. 2. *Нариси з історії дипломатії України.* – К., 2001. – 736 с. 3. Івченко О. Г. Україна в системі міжнародних відносин. Історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1997. – 687 с. 4. *Матвієнко В., Головченко В.* Історія української дипломатії ХХ століття у постатях: Монографія. – К., 2001. – 266 с.; *Табачник Д. В.* Історія української дипломатії в особах. Навч. посіб. – К., 2004. – 638 с. 5. *Корнієнко Б. І.* Спогади посла (перші кроки української дипломатії). – К., 2005. – 256 с. 6. *Зленко А.* Етапи формування зовнішньої політики України: як це було? // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Випуск десятий. – К., 2009. – С. 29. 7. *Зленко А. М.* Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. – Харків, 2003. – 559 с.; *Його ж.* Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму. Виступи, промови та статті. – К., 2001. – 370 с. 8. *Зленко А.* Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України: підручник / за ред. В. А. Манжолі. – К., 2008. – 379 с. 9. *Василенко С. Д.* Європейський вибір України: Монографія. – Одеса, 2003; *Ковальова О. О.* Стратегія євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України: Монографія. – К., 2003; *Чекаленко Л. Д.* Зовнішня політика і безпека України. Людина – Суспільство – Держава – Міжнародні структури. – К., 2004. – 352 с.; *Її ж.* Зовнішня політика України. – К., 2006. – 710 с. 10. *Kuzio Taras.* Ukraine's Relation with the West. – London. – Vol. 12. – P. 21–44. 11. *Данілюк О. Г.* Національна безпека України: сутність, структура та напрямки реалізації. – Харків, 2002. – 285 с. 12. *Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин:* підручник. – К., 2008. – 512 с. 13. *Осадчук Б.* Україна, Польща, світ. Вибрані статті. – К., 2001. – 356 с. 14. *Литвин В. М.* Україна: Європа чи Євразія? – К., 2004. – 512 с. 15. *Гальчинський А. С.* Україна – на перехресті геополітичних інтересів. – К., 2002. – 180 с. 16. *Орел А.* Геополітичний вибір України – чи є вихід із глухого кута? // День. – 2005. – 27 жовтня. – С. 5. 17. *Орел А.* Суперництво з Москвою смерті подібно // День – 2006. – 7 березня. – С. 5. 18. *Кучма Л. Д.* После майдана. – К., 2005. – 688 с. 19. Див.: *Бараши Ю. Н.* Європейський нейтралітет і невизначеність України. – Донецьк, 2002. – 166 с.; *Зленко А.* Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України. – С. 50. 20. *Канцелярук Б. І.* Східноєвропейська дилема Америки. – К., 1995. – 200 с. 21. *Чалий О.* Енергетична дипломатія України: план дій на час "Ч" // Дзеркало тижня. – 2005. – № 51 – 30 грудня. – С. 4. 22. *Ковальова О. О.* Стратегія європейської інтеграції: як реалізувати європейський вибір України. – К., 2003. – 340 с. 23. *Копійка В. В.* Європейський Союз: досвід розширення і

Україна. – К., 2005. – 448 с. 24. *Михальченко М. І.* Україна як новий реальний запасний гравець Європи. – К., 2004. – 487 с. 25. *Волович О.* Регіональне лідерство України у Центрально-Східній Європі: міф чи реальність? // Актуальні питання євроатлантичної інтеграції України. Збірник наукових праць. – К., 2005. – 364 с. 26. *Манжол В. А.* Структурні імперативи зовнішньої політики України // Зовнішні справи. – 1991. 27. *Горенко О. М.* Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та Україна. – К., 2002. – 331 с. 28. *Бжезінський, Збігнев.* Україна у геостратегічному контексті. – [Перекл. з англ.]. – К., 2006. – С. 70. 29. *Касьянов, Георгій.* Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – К., 2008. – С. 36. 30. *Зленко А. М.* Формування та еволюція зовнішньополітичної стратегії України (1991–2004 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. – К., 2006. – С. 7. 31. *Дипломатична енциклопедія України.* – К., 2004. – Т. 1. – С. 17. 32. *Нариси з історії дипломатії України.* – К., 2001. – 736 с. 33. *Постанова* Верховної ради України “Про основні напрями зовнішньої політики України” від 2 липня 1993 р. // Україна на міжнародній арені: Зб. док. і матер., 1991–1995 роки: У 2 кн. – К., 1998. – Кн. 1. – С. 37–53. 34. *Конституція України.* – К., 1996. – С. 3–4. 35. Див.: *Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994–2003 /* За ред. Н. В. Паніної – К., 2003. – С. 98. 36. *Гантінгтон С.* Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Львів, 2006. – С. 187. 37. *Закон України* “Про основи національної безпеки України” // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. 38. *Голос України.* – 2003. – 9 грудня. – С. 4. 39. *Голос України.* – 2004. – 3 лютого. – С. 2. 40. *Піонтковський А.* Вибори в Україні: російський чинник // Дзеркало тижня. – № 35. – 2004. – 3–10 вересня. – С. 3. 41. *Голос України.* – 2008. – 13 березня. – С. 2. 42. *Послання* Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України 2008 рік // Голос України. – 2008. – 16 травня. – С. 4. 43. *Горбулін В.* Внутрішні трансформації та зовнішні загрози. Євроатлантична інтеграція як інструмент політики національної безпеки України // День. – 2008. – 5 липня. – С. 3. 44. *Голос України.* – 2008. – 13 серпня. – С. 2. 45. *Лавров С. О.* Кавказськом кризисе и украинской политике России // Еженедельник 2000. – 2008. – 19 сентября. – С. 3. 46. *Виступ* Президента України Віктора Януковича у Верховній Раді України 25 лютого 2010. – Голос України. – 2010. – 26 лютого. – С. 2. 47. *Тимошенко В.* З чистого аркуша? // Голос України. – 2010. – 5 березня. – С. 5. 48. *Карасьов В.* Україна – Росія: несиметричне партнерство // Дзеркало тижня. – № 11. – 2010. – 20 березня. – С. 4. 49. *День.* – 2010. – 1 квітня. – С. 4. 50. *Голос України.* – 2010. – 9 квітня. – С. 4. 51. *Пайфер С.* “Неприєднанні” чи “позаблокові”? // День. – 2010. – 8 квітня. – С. 3. 52. *День.* – 2010. – 20 квітня. – С. 3. 53. *Фюле Ш.* Що значить Україна для ЄС? // День. – 2010. – 21 квітня. – С. 1. 54. *Голос України.* – 2011. – 14 квітня. – С. 1. 55. *Орел А.* В Європу нас проштовхне Москва // Еженедельник 2000. – 2010. – 2 июля. – С. 2. 56. *Огризко В.* У глухому куті “позаблоковості”, або “нова малоросійськість” української зовнішньої політики // Дзеркало тижня. – № 28. – 7–13 вересня 2010. 57. *Писанська В.* Німеччина повинна продемонструвати свою дружбу – з тим, щоб мати вплив на Україну // Голос України. – 2010. – 28 серпня. – С. 7. 58. *Голос України.* – 2010. – 4 вересня. – С. 6. 59. *Голос України.* – 2010. – 9 вересня. – С. 1. 60. *Урядовий кур’єр.* – 2010. – 15 грудня. – С. 1. 61. *Умланд А.* Чотири виміри української інтеграції в Європу // Дзеркало тижня. – № 17. – 2011. – 14 травня. – С. 5.

Степан Виднянський

НЕЗАВИСИМАЯ УКРАИНА:

ДВАДЦАТЬ ЛЕТ МЕЖДУ ЕВРОПОЙ И ЕВРАЗИЕЙ

В статье рассматриваются особенности развития концептуальных основ внешней политики Украины и поиски оптимальной внешнеполитической стратегии на протяжении двадцати лет независимости, проблемы её утверждения в современном глобальном мире.

Ключевые слова: Украина, внешняя политика, дипломатия, Евросоюз, Россия, США, глобальные процессы и вызовы.

Stepan Vidnyanskyi

INDEPENDENT UKRAINE: 20 YEARS BETWEEN EUROPE AND EURASIA

The article presents a specifically of evolution the foreign policy of independents Ukraine. Analyzing principle, paradoxes and problems of implementation foreign policy of Ukrainian.

Key words: Ukraine, foreign policy, diplomatic, European Union, Russia, United State of America, global trends.

УДК 94 (477) “ХХ/ХХІ”

Валентин Хоптян

ТЕРНОПІЛЬЩИНА У ДОБУ НОВІТНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

У статті висвітлюються основні аспекти політичного, соціально-економічного та культурно-мистецького життя Тернопільщини в добу незалежності. Увага приділяється визначним постатям краю та їх ролі у процесах новітнього національно-державного відродження.

Ключові слова: Тернопільщина, незалежність, національно-державне відродження, політика, економіка, культура, освіта.

Політичне й культурно-історичне обличчя Тернопільщини формувалося упродовж багатьох століть. І сьогодні ми по праву можемо гордитися славним історичним минулим нашого краю. Тернопілля виплекало й дало наснаги для служіння Батьківщині багатьом героям й видатним постатям – від князя теребовельського Василька Ростиславича і легендарного першого гетьмана України Дмитра Вишневецького-Байди до діячів ОУН і УПА Ярослава Стецька та Дмитра Клячківського. Тернопільська земля – батьківщина глави УГКЦ, кардинала Йосифа Сліпого. Вона стала колискою натхнення письменників Богдана Лепкого, Юліуша Словацького і Нобелівського лауреата Шмуеля Йосефа Агнона, лауреатів Шевченківської премії, письменників Романа Андріяшика, Івана Гнатюка, Романа Лубківського і Степана Сапеляка, диригента Андрія Кушніренка, літературознавця Григорія Штона, художників Михайла Бойчука, Якова Гніздовського, Олени Кульчицької та Івана Марчука, а також істориків Івана Джиджори, Мирона Кордуби, Миколи Чубатого, психолога та соціолога Олександра Кульчицького, мовознавця Василя Сімовича та ін. Тут розквітнув талант співачки світової слави Соломії Крушельницької, композиторів Василя Барвінського і Дениса Січинського, скульптора Михайла Паращука, фізиків Івана Пулюя й Олександра Смакули, громадсько-просвітнього діяча Олександра Барвінського, академіків Володимира Гнатюка, Івана Горбачевського, Станіслава Дністрянського і Кирила Студинського, багатьох інших діячів української науки та культури.

Наприкінці 1980-х Тернопілля стало одним із центрів українського національно-державного відродження. З'явилися демократичні сили, які повели боротьбу за незалежність України, відновлення історичної пам'яті, національних інституцій.

Процес самоідентифікації локальних спільнот на теренах колишнього СРСР став природною реакцією на крах тоталітарного режиму. Почало оживати економічне, політичне і культурне життя навіть у віддалених регіонах, пробуджується інтерес до їх історії, усвідомлення їх місця в сучасному мінливому світі. Регіони стають центрами духовного, економічного, соціокультурного відродження держави. І це яскраво доводить регіональна історія Тернопільщини – як однієї з найбагатших областей, зеленої перлини України.

В умовах поглиблення кризи тоталітарної системи ставала все більш очевидною необхідність кардинальних перетворень у радянській імперії. Визнання КПРС дозованого плюралізму думок та гласності сприяли формуванню в Україні демократичних сил, виникненню громадських об'єднань, рухів та політичних партій. До них входили представники різних верств населення, але провідна роль належала інтелігенції. Гласність поступово переростала в свободу слова, і правлячі кола змушені були відмінити цензуру. Слід підкреслити, що Тернопіль був одним із найбільш активних в українській “перебудові”. Тут видавалися “неформальні” самвидавні газети органів екологічного руху, Української Гельсінської спілки, Української республіканської партії, “Народного Руху України”, молодіжного культурницького товариства “Вертеп” та інших: “Екологічний сполох”, “Тернове поле”, “Тернистий шлях”, “Дзвін”, “Посвіт”, “За віру і волю”. На початку 1990-х

років Тернопіль уже став поліграфічною столицею України – тут друкували найбільше періодичних друкованих видань. Тернопільське видавництво “Збруч” забезпечувало газетами весь Західний регіон України [1, с. 165].

Процеси національного пробудження поступово активізувалися. У грудні 1988 р. в Тернопільському державному педагогічному інституті (нині – ТНПУ ім. В. Гнатюка) виникло студентське товариство “Вертеп”, яке відроджувало українські звичаї та обряди (першим з яких була різдвяна костюмована вистава). Відновила свою діяльність Українська Гельсінська Група як УГСпілка, Спілка незалежної української молоді (СНУМ), Пласт, створено товариство “Меморіал” і Товариство української мови імені Т. Г. Шеченка (вперше в Україні з такою назвою).

Виникла нагальна потреба в об’єднанні цих нечисленних та роз’єднаних освітніх та культурних товариств у єдиний національний фронт. Наприкінці 1988 р. Спілка письменників України утворила ініціативну групу разом із співробітниками Інституту літератури Академії наук УРСР, яку очолив В. Брюховецький. Група напрацювала проект Програми Народного Руху України за перебудову та звернення до українського народу. 31 січня 1989 р. на загальних зборах СПУ ці документи схвалили [2, с. 6].

Початки національного пробудження у краї безперечно пов’язані з діяльністю ТОО Спілки письменників України. Щотижня в актовому залі Спілки відбувалося засідання літературного об’єднання, очолюване проф. Р. Гром’яком. Активними членами цих зібрань були Г. Петрук-Попик, Б. Демків, О. Герман, Я. Гевко, М. Куземко, М. Левицький [3, с. 9].

Події, що відбулися в ніч з 24 на 25 березня 1989 р. в залі засідань Спілки письменників внесли корективи у громадсько-політичне життя не лише Тернопільщини, а й України. Засідання об’єданого форуму СПУ, літературного об’єднання, ТУМ ім. Т. Шевченка та ініціативної групи громадськості міста було присвячене обговоренню Статуту і Програми Народного Руху. Проект підтримки Програми та ідея створення організації була схвалена зборами [2, с. 8]. М. Левицький – очолив Крайовий провід (Раду Руху), до його складу увійшли: І. Пушкар (заступник голови), Г. Петрук-Попик, М. Куземко, О. Шевченко, А. Зюбровський, Д. П’ясецький, М. Гирич, А. Субчак, Л. Горохівський, Б. Бастюк, В. Колінець, Б. Кушнір, В. Квасновський, Б. Ткачик, П. Дундій. Дещо пізніше до Ради долучилися Л. Крупа, Я. Гевко, І. Герета, В. Турецький [4, с. 259]. Створюючись у письменницькому середовищі, НРУ поступово зміцнювався й зростав, піднявшись організаційно на вищий рівень, набував динамічності в розбудові рухівських структур. Перший осередок НРУ в Тернополі утворився в Тернопільському художньому фонді з ініціативи Б. Ткачика. Офіційно Рух самоутвердився з проведенням Установчого з’їзду, що відбувся 8–10 вересня 1989 р. у Києві. Саме тоді було прийнято ухвалу “Про утворення Народного Руху України за перебудову”. На з’їзді тернопільська делегація налічувала 63 представники і після львівської, київської та рівненської була четвертою. Г. Петрук-Попик, В. Колінець, М. Куземко та М. Левицький увійшли до складу оргкомітету, який працював над підготовкою Установчого з’їзду від 8 липня 1989 р. [5, с. 469–472]. М. Левицький представляв Тернопільщину у Великій раді НРУ.

Відтак, наші країни можуть пишатися тим, що перша обласна організація НРУ постала в Тернополі, яка стала справжнім центром консолідації демократичних сил всієї Галичини.

Спираючись на половинчастий закон про вибори народних депутатів СРСР, у 1989 році демократичні сили області й міста, ще організаційно не сформовані, провели на З’їзді народних депутатів СРСР своїх представників. Тернополяни віддали більшість своїх голосів за Романа Гром’яка – професора ТДПІ [1, с. 164].

Підсумки ж березневих виборів 1990 р. свідчили про поступову перемогу демократичних сил. До Верховної Ради УРСР потрапило більше сотні членів Руху, а в Тернопільській області вони перемогли у 7 з 10 округів, що склало 40 %. Це Л. Горохівський, Л. Крупа, В. Колінець, К. Завадська, М. Левицький, Б. Бойко та ін. У Тернопільській міській раді члени руху мали більшість (90 %) [2, с. 13].

Наприкінці 80-х років минулого століття Тернопіль, як й інші міста України охопив період мітингової демократії. Так, 30 липня 1989 року, з ініціативи товариства “Меморіал”, відбулася перша громадянська панахида на могилах стрільців УГА та жертв масових сталінських репресій, а також т. зв. Несанкціонований мітинг біля пам’ятника Т. Шевченку (23 травня). 1 вересня обласна рада товариства “Меморіал-II” (М. Куземко) і Крайова організація НРУ (М. Левицький, Г. Петрук-Попик) провели на Співочому полі перший великий мітинг під гаслом: “За демократичний Закон про вибори”. У перших числах грудня того ж року Співоче поле зібрало 20 тисяч людей на Крайове віче НРУ, в роботі якого взяв участь І. Драч, під гаслом: “Вся влада – Радам!” [1, с. 165].

Серед великомасштабних акцій, які проводила ТКР НРУ була організація “живого ланцюга” в День Злуки – об’єднання УНР і ЗУНР (22 січня 1990) на відрізку між Тернополем і Житомиром через Кременець, Дубно, Рівне. Тернополянами було схвалено резолюцію, що День Злуки 22 січня – є Всеукраїнським національним святом [4, с. 469]. У цьому ж році, тернополяни висловлювали солідарність незалежності Литви, Польщі, піднімали над міською Радою український національний прапор тощо. Заслугою “рухівців” є те, що процеси відродження відбувалися цивілізовано, без міжетнічних конфліктів і конфронтацій. Позитивним було бажання всіх демократичних сил Тернополя і області виробити спільну лінію співпраці з усіма політичними силами, які прагнули становлення та зміцнення української державності, зокрема й соціал-демократичним крилом колишньої Компартії України [1, с. 164].

Однією з ключових подій на шляху виборення Україною незалежності й здобуття масової народної підтримки цієї ідеї стала всеукраїнська студентська акція протесту в жовтні 1990 року (“Студентська революція на граніті”). Упродовж 2–17 жовтня 1990 р. в Києві голодувало 158 учасників із 24 областей України, серед яких було багато тернополян. До голодуючих приєдналися й народні депутати від Тернопільщини: Л. Горохівський, В. Колінець, М. Куземко. Студенти добилися моральної перемоги і відправили у відставку голову Ради Міністрів УРСР В. Масола.

Свій “майдан”, на підтримку голодуючих у Києві, влаштували й у Тернополі. Першими, 12 жовтня 1990 року, політичний страйк оголосили студенти ТДПІ. Було утворено страйкком, відбувся імпровізований мітинг. На знак протесту проти зневаги Верховною Радою вимог голодуючих у Тернополі акція уже наступного дня переросла в загальноміський страйк студентів. Було зареєстровано понад 60 голодуючих: студенти всіх вузів міста, технікумів, ПТУ, учні середніх шкіл, викладачі, депутати міської ради. Страйк підтримало близько 10 тис. студентів [1, с. 166].

Демократичні процеси, що проходили в Україні й на Тернопільщині позитивно вплинули на різні сфери життя краю, особливо на освітню та культурно-мистецьку. В 1990 р. у ТДПІ відкрито географічний факультет, у 1993 р. – відновлено історичний. Як напише згодом відомий громадський діяч краю І. Герета “нас, тернополян завжди боліло те, що у рідному місті не було власної кузні істориків. А на сьогодні, факультет є і він щодня голосніше заявляє про себе, хоч роботи ще непочатий край...” [6, с. 5].

За період з 1 березня 1989 р. по 22 лютого 1991 р. було проведено 6 республіканських свят літератури (“Тернопільська весна”, “Подільське намисто”, “Дністрові зорі”, “Дністрове перевесло”, “Веселка Опілля” та ін.), в яких взяли участь не лише тернопільські письменники, а й з Києва, Чернігова, Львова, Харкова, Івано-Франківська тощо [4, с. 626–627].

На початку 1990-х років відбудовано монастирську (Успенську) церкву. В Тернополі, на Микулинецькому цвинтарі, а також в містечках й селах області насипано символічні могили вояків УПА, повернено історичні назви деяким вулицям, деідеологізовано топоніміку. Так, у серпні 1990 року в Тернополі вперше серед міст-обласних центрів і вдруге в Україні, згідно постанови міської Ради, було демонтовано пам’ятник В. Леніну на площі Свободи [1, с. 167].

У 1990-му році Тернопіль урочисто святкував своє 450-ліття. Відбулося величезне Свято пісні на Співочому полі, інші святкові заходи. Приїхали фольклорні колективи із міст-побратимів Тернополя: Тирасполя (Молдавія), Пензи (Росія), Слівена (Болгарія). 450-річчю Тернополя були приурочені й два міжнародні симпозіуми-пленери декоративно-паркової скульптури “Медобори-89” і “Медобори-90”. Після пленера всі скульптурні композиції залишилися в Тернополі й були встановлені в парках міста, на набережній Тернопільського ставу, в результаті яких місто оздоблено високомистецькими скульптурами [1, с. 163].

3–5 серпня 1990 р. наша Крайова організація НРУ брала активну участь у всеукраїнській акції відзначення 500-річчя від заснування козацтва. З Тернополя було відправлено 102 автобуси і майже 2500 учасників до Нікополя–Томаківки–Запоріжжя [7, с. 6]. Святкування 500-ї річниці Запорізької Січі відіграло величезну роль у формуванні національної свідомості жителів Східної України. До цієї події була привернута увага засобів масової інформації України і багатьох країн світу [2, с. 14].

Переломним моментом у житті Тернопілля, як і України в цілому, стала підготовка до проведення загальноукраїнського референдуму на підтримку Акта про незалежність і президентських виборів 1 грудня 1991 р. Вперше в історії України політична боротьба велася в умовах політичного плюралізму, відсутності диктату державних та ідеологічних структур, цивілізованого суперництва різних партій та рухів. Сотні тернополян у складі пропагандистських груп брали участь в агітаційній роботі в східних областях України. Успіху просвітницької діяльності сприяли друковані видання Тернопілля – “Свобода”, “Тернове поле”, “Дзвін”, “Тернистий шлях”, “Тернопіль вечірній”, листівки, плакати Крайової Ради Руху.

Свідченням небаченого патріотичного піднесення тернополян стали наслідки референдуму щодо державного суверенітету. Близько 99 % виборців прийшли на виборчі дільниці і, за винятком 1 %, проголосували на підтримку незалежності України [1, с. 167].

На хвилі духовного відродження в перші роки незалежності України активізувалося національно-політичне, культурне й духовне життя краю.

Тернопільщина завжди славилася політичною активністю і була в авангарді щодо підтримки демократичних сил. З початком політичного плюралізму в 90-х рр. ХХ ст. в області почали з’являтися регіональні осередки все нових й нових усеукраїнських політичних партій. Найбільш впливовими серед них були (у порядку реєстрації): ТКО Народний Рух України, ТОО УРП “Собор”, Християнсько-демократична партія України, Демократична партія України, Партія Зелених України, Соціалістична партія України, Ліберальна партія України, Народно-демократична партія України, Республіканська Християнська партія, “Реформи і порядок”, Конгрес Українських Націоналістів, Соціал-демократична партія України (об’єднана), Всеукраїнське об’єднання “Троада” та ін. Кількість партійних осередків з кожним роком зростала. Так, на 1 жовтня 2007 року було зареєстровано обласні організації 109 партій України [8, с. 33].

Позитивною рисою політичних сил краю є здатність до консолідації у відповідальний для долі час, ініціювання державотворчих процесів, готовність захищати здобутий суверенітет та ідеали демократичного суспільства. Варто згадати, що тисячі тернополян, разом з мільйонами інших громадян України, виборювали під час Помаранчевої революції 2004 року своє право жити у незалежній демократичній державі, де поважаються закони й права людини. І не їх вина, що ідеали демократичного Майдану були втілені в життя лише частково [1, с. 168].

Назвемо найбільші партійні осередки Тернопільщини перед парламентськими виборами 2008 року. До демократичних найбільш чисельних мегаблоків належала пропрезидентська “Наша Україна”, пропрем’єрська ВО “Батьківщина”. За ними на другому місці були НРУ та УНП. До третьої за чисельністю групи входили ВО “Свобода”, КУН та ГП “Пора”.

Щодо опозиційних партій того часу – Партія регіонів, СПУ та Народна партія (складова Блоку Литвина), то хоча Тернопільщина й не була їхнім електоральним полем, за списками

членів, у них були доволі міцні позиції в області. За інформацією голови міської організації Партії регіонів Павла Федика, у 2008 р. Партія регіонів – друга після ВО “Батьківщина” за кількістю офіційно зареєстрованих в органах юстиції первинних осередків [9, с. 9].

Слід підкреслити, що жителі Тернопілля традиційно проявляють високу політичну свідомість під час парламентських та президентських виборів і є активним електоратом. Явка виборців, як правило, сягає 70–80 %. Під час останніх президентських виборів 17 січня 2010 року Тернопілля отримало такі результати голосування: Тимошенко Ю. В. (35,67 %), Ющенко В. А. (26,43 %), Яценюк А. П. (9,91 %), Янукович В. Ф. (9,81 %), Тягнибок О. Я. (4,49 %), Тігіпко С. П. (4,80 %) (названо лідерів президентських перегонів) [10, с. 2].

Значні природні й трудові ресурси, концентрація переробної промисловості (цукрової, спиртової, плодоовочеконсервної), географічне розташування на перехресті важливих транспортних шляхів із Сходу в Центральну і Західну Європу виділяють нашу область як регіон зі сприятливими можливостями для підприємницької діяльності. Крім того, її розташування у західній частині правобережного лісостепу в зоні з родючими ґрунтами і достатнім зволоженням сприяє розвитку сільського господарства, а наближення до Львівсько-Волинського вугільного басейну та індустріального Прикарпаття – розвитку різних галузей промисловості [11, с. 413].

Незважаючи на повільні темпи оздоровлення економіки в державі, областях і містах України, особливо в 1990-х рр. (період інфляції, нестабільності грошової одиниці, росту цін тощо), за роки незалежності основними галузями промисловості Тернопільщини були: харчова, машинобудівна, легка, будівельна, скляна та фарфопо-фаянсова, хімічна, деревообробна та меблева. У структурі промисловості області провідне місце займає харчова (51, 0 %), за обсягами виробництва продукції лідером є цукрова промисловість. Найбільшими підприємствами галузі були ВАТ “Ватра” та СП “Ватра-Шредер”, ВАТ “Тернопільський комбайновий завод”, ВАТ “Оріон”. До нових підприємств належить ТОВ “Люїзо”, яке виробляє інструменти з твердих металів [12, с. 147].

Певною мірою втратила свої позиції легка промисловість Тернопільщини, але сьогодні вона відроджується. Докорінно реконструйовано виробництва ВАТ “Текстерно” (нині одне з найбільших виробників бавовняних тканин – понад 30 % від загального обсягу виробництва в Україні), створено ряд нових підприємств із виробництва конкурентноспроможної продукції: СП “Антарес”, ТОВ “Теркурій-2”, ВАТ “Галія”, ВАТ “Вінітекс”, СП “Біллербек-Україна”, ПП “Фабрика меблів “Нова””, СП Фірма “Мак”, ТОВ “Будсервіс” та ін. Сьогодні зростає роль малого підприємництва у насиченні ринку області промисловими товарами [12, с. 147]. У I півріччі 2011 р. в області зареєстровано 356 малих підприємств та 1758 підприємців [13]. Економічна ситуація в області почала поліпшуватися.

На сьогоднішній день експортні та імпорتنі поставки зв’язують Тернопільщину із 87 країнами світу. Основними торговельними партнерами є Австрія, Іспанія, Італія, Китай, Молдова, Нідерланди, Польща, РФ, Угорщина, Франція, Чехія. Наша область експортує переважно продукцію харчової промисловості, тваринництва, деревину, текстиль, електричне обладнання. Вище названі країни імпортують в область машини та електричне обладнання, фармацевтичну продукцію, транспортні засоби, пластмаси тощо. Іноземні інвестиції в економіку області здійснюються у вигляді переважно спільних підприємств або підприємств із 100 % іноземним капіталом. Загалом у Тернопільській області – значна кількість підприємств, перспективних для вкладення капіталу [14, с. 186–190].

Проте, основне багатство області – земельні ресурси. Відтак, аграрний сектор займає провідне місце у народногосподарському комплексі краю. Сільське господарство дає 30 % валового внутрішнього продукту регіону і забезпечує потреби населення в основних продуктах харчування, створює основу експортного потенціалу області [14, с. 112]. Серед галузей сільського господарства переважає рослинництво, де виробляється 63 % валової продукції, решту припадає на тваринництво. В результаті реформування агропромислового комплексу за часи незалежності створено низку нових формувань, з них 269 приватних агропромислових підприємств, 195 господарських товариств, 19 кооперативів, майже 700

фермерських господарств [11, с. 413]. Нині зусилля уряду повинні бути спрямовані не на те, щоб завозити чуже, низької якості, а на підтримку купівельної спроможності українців, фінансування вітчизняного виробника. Всі категорії наших господарств уже третій рік поспіль виробляють понад мільйон тонн зерна. Це сьомий результат у державі. Тернопілля сьогодні посідає в Україні (після Полтавщини та Вінничини) третє місце з виробництва цукрових буряків і цукру. Наші господарники навіть у теперішніх складних умовах доводять, що вміють працювати. У 2008–2009 роках в області побудовано два нових елеватори для зерна (ТОВ “Мрія–Центр” у Гусятині й в ПАП “Агропродсервіс” у Козовій). Завершено реконструкцію молочного комплексу в ТОВ “Бучаагрохлібпром” у Соколові, реконструюють тваринницькі приміщення в ПАП “Дзвін” Чортківського району. І цей список можна продовжувати... [15, с. 2].

Забезпечення потреб продовольчої безпеки держави, а переробних підприємств сировиною – пріоритетне завдання розвитку сільського господарства, визначене Тернопільською обласною адміністрацією у 2011 р. Збільшення фізичних обсягів реалізації сільськогосподарської продукції та сприятлива цінова кон’юнктура сприяє покращенню фінансового стану аграрних підприємств. Однак, проблемними питаннями залишаються збільшення обсягу переробки власної сировини та ціновий тиск на споживчий ринок області. Підкреслимо, що у I кварталі 2011 р. в економіку області залучено 376,6 млн гривень інвестицій в основний капітал, що на 55,1 % більше у порівнянні з I кварталом минулого року [13].

Проте сьогодні ми констатуємо, що тисячі жителів області працюють за межами країни. Значну трудову міграцію породжують безробіття (а це неодмінний супутник ринкових відносин) й низький рівень заробітної плати. Щороку на заробітках у Польщі, Іспанії, Італії, Росії та ін. країнах перебувають, за даними обласної служби зайнятості, близько 43, 4 тис. осіб, у сезон – бл. 50 тис., що перевищує чисельність зареєстрованих безробітних в області. Для Тернопільщини безробіття – явище давнє. Документи ДАТО свідчать про малоефективну політику зайнятості австрійських і польських окупаційних властей, діяльність у Тернополі “бірж праці”. Різке зростання безробіття почалося з 1996 р. – 11032 особи, 1997 р. – 21043, 1998 р. – 32806, 1999 р. – 39259, 2000 р. – 42620, 2003 р. – 42401 [16, с. 97]. Більше 30 % із загальної кількості безробітних – особи віком до 35 років. Більшість з них має вищу освіту. Лише 30 % усієї молоді сьогодні мешкає у селах. Невирішеною проблемою залишається житлова.

Власне зменшення рівня безробіття, покращення добробуту населення, зниження структурних та міжтериторіальних диспропорцій у соціально-економічному розвитку області – визначено пріоритетними завданнями органів виконавчої влади області у другому півріччі 2011 року. Питання щодо зменшення кількості безробітних в області планується вирішити за рахунок впровадження у II півріччя 2011 р. інвестиційних об’єктів [13].

З метою покращення ситуації міський центр соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді разом з управлінням у справах сім’ї, молоді та спорту Тернопільської міської ради створили в 2010 р. молодіжну біржу праці, що допомагає знайти роботу особам до 35 р. [17, с. 5].

У зв’язку із процесами національно-духовного відродження, за останнє двадцятиріччя Тернопільщина уславилася своїм культурно-мистецьким життям. І це традиція з глибоким корінням. Лише перелік видатних діячів культури та мистецтв, що походять або працювали тут, зайняв би не одну сторінку. Тернопільська область стала центром проведення різноманітних культурно-мистецьких фестивалів, музичних конкурсів, театральних вечорів тощо. Так, серед митців з’явилися незалежні об’єднання, відродилася національна рок- і поп-музика, незалежна преса. Так, у 1989 році було створено перший мистецький гурт “Хоругва”, до складу якого тоді входили живописці й графіки Михайло Лисак, Ігор Зілінко, Петро Мороз, Дмитро Стецько, Станіслав Ковальчук, Михайло Николайчук, Ярослав Новак, скульптор Борис Рудий, фотохудожник Андрій Зюбровський. Згодом з’явилися об’єднання художників “Фіра” (1993–1996) і “Кварта” [1, с. 168].

Зміцнилася й кількісно збільшилася Тернопільська обласна організація Національної Спілки Художників України, яку в роки незалежності очолювали Є. Удін (1991–1992), Б. Ткачик (1992–2000), І. Дорош (від 2000 – до сьогодні). У 2007 р. Спілка об'єднувала 57 митців, творчість котрих охоплює всі види образотворчого мистецтва. Заслуженими художниками України стали Є. Удін, В. Мельник, Б. Ткачик, Заслуженим діячем мистецтв України – К. Сікорський, Заслуженим працівником культури України – І. Дуда [18, с. 410]. Останній ось уже 20 років очолює Тернопільський обласний художній музей, заснований на базі Картинної галереї Тернопільського обласного краєзнавчого музею, що став потужним науково-дослідним, культурно-освітнім закладом у м. Тернополі.

Тернопільські митці – активні учасники всеукраїнських, зарубіжних, міжнародних виставок, зокрема у 1994–1995 рр. – до ювілею Ю. Словацького, виставки творів О. Артюнян, М. Пазізіна, Є. і Т. Удіних у містах Жешув, Люблін, Перемишль, Ярославль (Польща); 1995 – виставка гурту “Хоругва”, Г. і Б. Ткачиків, Д. Шайноги в м. Братислава (Словаччина); персональні виставки – графіки М. Дмитруха у м. Жешув (2002), живопису М. Піпіна у містах Мілан, Падуя (Італія, 2003–2004) та ін. [18, с. 410].

Тернополяни брали активну участь у перших фестивалях сучасної української музики “Червона Рута” (1989–1990). Одними з найвідоміших гуртів України початку – середини 1990-х років були тернопільські “Нічлава-блюз” та “Анна-Марія” [1, с. 169].

На сьогоднішній день в області функціонують 1927 закладів культури і мистецтва, з них 918 клубного типу, 940 бібліотек, 53 школи естетичного виховання, 27 музеїв, 2 вищі навчальні заклади I–III ступеня акредитації, 2 театри, обласна філармонія [14, с. 407–409]. Один із важливих напрямків діяльності закладів культури – аматорське мистецтво. 251 колективу присвячено звання “народний” і “зразковий”. Майже 50 тис. осіб беруть участь у 3900 творчих колективах і об'єднаннях, забезпечуючи високий мистецький рівень заходів із нагоди державних свят, конкурсів, фестивалів, концертів, художніх виставок [11, с. 415–416].

Для вирішення соціальних проблем та подальшого розвитку галузі управління культури ТОДА систематично скликає засідання колегиї. Серед основних проблем, які називаються і потребують розв'язання, це – неповна зайнятість працівників закладів культури, нестача коштів у бюджетах місцевих рад, що призводить до несвоечасної оплати праці, потреба централізації клубних закладів, покращення їх матеріально-технічної бази новітнім обладнанням, проведення ремонтних робіт та ін. Необхідно вирішувати названі проблеми, щоб функціонування закладів культури дало позитивні зрушення в культурно-дозвіллевому житті області [19, с. 12–13].

Доволі сильною в Тернополі є літературна традиція, зокрема поезія. До місцевих “класиків” Б. Демкова, Я. Павуляка, Г. Костів-Гуски, перекладача німецької поезії П. Тимочка у 1980–2000-х роках приєдналися поети й письменники О. Карпенко, М. Левицький, Л. Крупа, Г. Безкоровайний, В. Махно, П. Сорока, В. Гайда, Б. Щавурський, Ю. Завадський та ін. У жанрі прози, зокрема розважальної, працюють тернополяни О. Вільчинський, С. Ухачевський, Б. Гуменюк, І. Маленький, О. Волков та ін. [1, с. 174].

Гуртує молодих тернопільських поетів й літературознавців ТОО Національної Спілки письменників України, котру останнім часом очолювали П. Тимочко (1992–1998), Г. Петрук-Попик (1998–2001), В. Барна (2001–2005), Б. Бастюк (від 2005). Слід підкреслити, що Тернопільська НСПУ стала засновником і співзасновником літературних премій ім. Братів Лепких, І. Блажкевич, У. Самчука, С. Будного. При ТОО НСПУ діють обласні літературні об'єднання, обласне молодіжне товариство “Сонячні кларнети” ім. Б. Демківа. З початку утворення письменники краю випустили майже 500 книг загальним накладом близько 500 тис. примірників, видали антологію “Літературне Тернопілля” (1984–2007). На кінець 2007 р. на обліку в ТОО НСПУ було 51 член (а це 10 місце серед письменницьких організацій держави за кількісним складом) [20, с. 410].

Оптимізму щодо майбутнього краю і держави додає молоде покоління, що виховується і здобуває освіту в сучасних умовах. В області в даний час функціонують 909 ЗОШ, 7 спеціалізованих шкіл-інтернатів, 14 гімназій, 8 ліцеїв, 2 колегіуми, 496 дошкільних закладів.

Швидкими темпами відбувається модернізація структури і змісту освіти, яка стала багатоступеневою та зорієнтована не лише на здобуття теоретичних знань, але й умінь і практичних навичок майбутньої професійної діяльності [11, с. 416].

Сьогодні в Тернополі є чотири провідні університети, три з яких мають найвищий статус національних: Національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Національний економічний університет, Національний технічний університет імені Івана Пулюя, державний медичний університет імені Івана Горбачевського. Є в Тернополі й кілька приватних та філії київських ВНЗ. Період незалежності став часом справжнього розквіту вузів м. Тернополя. Відкрилися нові спеціальності, інститути, можливості входження в ринкові відносини, в європейський освітній простір, відбулось нарощення матеріально-технічної та науково-методичної баз з метою створення умов для ефективного навчального процесу, запровадження передових інформаційних комп'ютерних технологій, найефективніших методик навчання [1, с. 177]. Так, ТНПУ ім. В. Гнатюка (ректор – В. Кравець) забезпечує підготовку за 11 напрямками базової вищої освіти на 12 факультетах, 30 спеціальностями понад 8 тис. студентів; ТНЕУ (ректор – С. Юрій) – готує фахівців із 9 напрямків на 10 факультетах, 22 спеціальностях, 56 спеціалізацій майже 30 тис. осіб; ТНТУ ім. І. Пулюя (ректор – П. Ясній) налічує більше 5000 студентів, котрі здобувають фах на 8 факультетах із 19 напрямків та 22 спеціальностей, ТДМУ ім. І. Горбачевського (ректор – Л. Ковальчук) готує понад 3500 студентів за 10 спеціальностями. У складі університету діє 6 факультетів [21, с. 430].

Тернопільські ВНЗ сьогодні намагаються давати якісну сучасну освіту, що відповідає вимогам дня, працювати на випередження нових викликів соціального та економічного розвитку країни. Про ефективність освіти в наших навчальних закладах свідчить довіра, яку виявляють студенти-іноземці, готові сплачувати за неї. Їхня чисельність з року в рік зростає [1, с. 177].

На базі ВНЗ Тернополя щорічно відбуваються десятки наукових і науково-практичних конференцій, симпозіумів, зокрема зі статусом всеукраїнських та міжнародних. Сьогодні обговорюються нові плани співпраці в економічній й гуманітарній сферах ВНЗ м. Тернополя з іншими вузами країни й світу.

Дев'яності роки ХХ ст. для України й області, яка в черговий раз відродилася як незалежна держава, стали особливим часом визрівання глибоких суспільних змін. Панування “колективістських” універсалістських версій тлумачення історичної дійсності, що не залишали місця для окремої особистості вже не задовільняли. Дедалі більше уваги звертається на гуманістичну природу людини, на її внутрішній духовний світ. Водночас політизація українського національного руху, яка поступово охоплювала всі верстви населення країни, диктувала потребу історичного обґрунтування національних вимог. У таких умовах значно зросла роль історика як такого, що розтлумачить, збереже і передасть знання про минуле свого народу

Час становлення історичної освіти й науки в області безперечно пов'язано з історичним факультетом ТНПУ ім. В. Гнатюка, який близько 15 років очолював доктор історичних наук, професор М. М. Алексієвець. За роки свого майже 20-річного функціонування історичний факультет став одним із провідних в університеті та західноукраїнському регіоні.

За період діяльності з 1993 р. підготовлено понад тисячу фахівців-істориків, 6 докторів наук, професорів, 47 кандидатів наук, доцентів. Лише упродовж 2000–2004 років успішно захистили кандидатські дисертації 20 осіб – випускників факультету. А впродовж наступних кількох років – докторами наук стали Алексієвець Л. М., Бармак М. В., Бистрицька Е. В., Зуляк І. С., Москалюк М. М., Поліщук Ю. Й. Викладачі факультету опублікували близько 3 тис. наукових праць загальним обсягом понад 3000 друк. арк., 70 науково-тематичних збірників, провели близько 40 всеукраїнських, міжнародних конференцій [22, с. 20].

Пріоритетною тематикою наукових досліджень факультету стали актуальні проблеми національної й зарубіжної історії, вивчення української державності, української політичної та економічної думки. Було визначено комплексну тему факультету – “Україна в контексті

європейської історії”, в межах якої викристалізувалася Тернопільська наукова школа з української історичної біографістики та напрямки дослідницької праці викладачів: – актуальні проблеми європейських країн і слов’язнознавства; – Україна в системі міжнародних відносин; – інноваційні технології викладання історії; – історія і теорія вітчизняної й зарубіжної культури; – краєзнавство і пам’яткоохоронна справа та ін.

Історико-біографічні розвідки, присвячені вивченню життя й творчості видатних українських учених, державних, громадсько-політичних та культурних діячів. Зауважимо, що з тематики історичної біографістики успішно захистили кандидатські дисертації близько 30 аспірантів та 10 – працюють й далі в цьому напрямі. Відтак, аспіранти й викладачі у результаті своєї багатогранної дослідницької праці повернули країні цілу плеяду геніальних українських учених й громадсько-політичних діячів. Ось лише деякі їх імена: Денис Зубрицький, Григорій Квітка-Основ’яненко, Іван Горбачевський, Андрей Шептицький, Кирило Студинський, Михайло Грушевський, Петро Могила, Володимир Гнатюк, Богдан Лепкий, Мирон Кордуба, Микола Чубатий, Олег Кандиба-Ольжич, Дмитро Донцов, Михайло Брайчевський, В’ячеслав Чорновіл, Ігор Герета... [22, с. 23]. У рамках роботи Тернопільської школи з української історичної біографістики проведено низку конференцій, присвячених життю й творчості відомих діячів, видано спеціальні збірники наукових праць [23–25]. Праця такого змісту мала особливе значення, стала скарбницею новітніх інтелектуальних надбань, своєрідним індикатором духовного потенціалу, що сприяв утвердженню громадянського суспільства, розбудові демократичної, соціальної і правової Української держави [26, с. 7].

З приємністю хочу назвати й випускників історичного факультету, відомих сьогодні в місті й області політичних й громадсько-культурних діячів: Б. Буяк, В. Ткач, Ю. Юрик, С. Барна, Ю. Гумен, І. Кульчицький, О. Вітвіцький, І. Крочак, В. Хомінець, В. Шафранський, Ю. Фартушняк, Г. Жулковська, В. Цимбалюк, О. Кобельська, В. Уніят, М. Сивирин.

У контексті розвитку освіти й науки краю періоду незалежності – діяльність відновлених у 1991 р. Наукового товариства імені Т. Шевченка та всеукраїнського товариства “Просвіта” ім. Т. Шевченка. НТШ зуміло об’єднати кращі наукові сили Тернопільщини. У його видавничому доробку за останнє двадцятиріччя – близько 200 власних видань і більше 100 – у співпраці з іншими установами України й діаспори. Виходять інформаційний щорічник “Хроніка НТШ” і журнал “Вісник НТШ”. За роки незалежності діяльність НТШ на Тернопільщині поширювалася через Інститут національного відродження України (ІНВУ) (директор – І. Герета (1991–2002), О. Герман (2002–2008), А. Вихрущ (від 2008)). У березні 2003 р. головою міського осередку НТШ було обрано М. Андрейчина, котрий за час своєї роботи втілює основну мету Товариства – сприяння збагаченню духовної та матеріальної культури українського народу, його національного відродження і розбудови української державності. В НТШ було започатковано щорічні березневі наукові сесії до дня народження Т. Шевченка, тематичні наукові читання. Від 2004 р. – систематично виходять “Збірники праць” осередку [27, с. 611].

Тернопільська обласна “Просвіта” під керівництвом Б. Головина (1992–2001) та П. Шимківа (від 2001) за роки незалежності створила 1062 осередки у всіх районах Тернопільщини (понад 28 тис. чл.). У 1991 р. на Теребовлянщині вперше в Україні відновлено товариство “Молода Просвіта”. Особливо активно працює об’єднання “Просвіта” в м. Тернополі, яке від 1994 р. очолює Д. Чубата [28, с. 150].

З тією ж метою національно-державного й духовно-культурного відродження, що й “Просвіта” і НТШ, в нашому краї проводив свою діяльність ІНВУ. Тут їх завдання збігались: відновлення шляхом науково-просвітницької діяльності традицій українського народу, його самобутньої духовної культури, утвердження національної свідомості та гідності громадян України, прискорення процесів побудови незалежної держави. За час свого існування Інститутом було видано понад 30 наукових праць, проведено більше 30 наукових конференцій, зібрано унікальну бібліотеку періодичних видань за роки незалежності [29]. Особливо плідною діяльність ІНВУ була в період головування І. Герети. Одним із

найбільших проєктів за часів його керівництва була підготовка “Книги пам’яті національно-визвольної боротьби Тернопільщини”.

Незважаючи на фінансову скруту, все більше заявляють про себе на всеукраїнській і міжнародній арені спортивні колективи та окремі спортсмени Тернополя й області. Без сумніву, найбільшою увагою і любов’ю вболівальників користується футбольний клуб “Нива”, тренером якого певний час працював один з легендарних українських футболістів Леонід Буряк. Спортивними здобутками уславилася волейбольна команда “Галичанка”, один із лідерів українського волейболу, чемпіон України 2010 р. Варто згадати і студентський футбол – І-е місце в Європі у 2010 р. Тернопільські легкоатлети, борці, лижники, біатлоністи у складі збірних України приносять славу державі, зміцнюють її авторитет на міжнародній арені [30, с. 81]. У вищих навчальних закладах Тернополя діють 5 кафедр фізичного виховання, спортивний ліцей при ТНПУ ім. В. Гнатюка. У 2007 р. в спортивних школах області займалося понад 15 тис. дітей та підлітків. Славу Тернопільщині примножують кращі спортивні команди – “Колос” (м. Бучач), “Кристал” (м. Чортків), “Авангард”, “Нива”, спортивні клуби – “Галичанка-Галекспорт”, “Надзбруччя”, “Академія”, “Унітех” (м. Тернопіль) [31, с. 325].

За своїм потенціалом для розвитку туристичного (в тому числі й міжнародного) та курортно-рекреаційного бізнесу Тернопільщина є одним із найперспективніших регіонів України. Вона має надзвичайно привабливі на фоні інших регіонів умови, зокрема вигідне геополітичне становище та наявність унікальних у європейському і світовому масштабах культурних і природних об’єктів. Печери і водоспади, древні замки і каньйони річок, запаси мінеральних вод та цілющих грязей для розбудови курортних закладів, дві найбільші релігійні святині (Успенська Почаївська Лавра та Зарваницький Марійський духовний центр) – все це неповний перелік тих ресурсів, які складають основу розвитку туристично-рекреаційної сфери області.

За кількістю унікальних об’єктів природно-заповідного фонду Тернопільщина поступається лише Чернігівській, Львівській та Закарпатській областям. В регіоні створено три державних історико-архітектурних заповідники – Бережанський, Збараський і Кременецько-Почаївський. За кількістю пам’яток архітектури Тернопільщина займає третє місце в державі, а за числом старовинних замків (їх 34) – перше [32, с. 5].

За роки незалежності відреставровано, відбудовано та зведено понад сімсот храмів, більше сотні будується, і серед них – майбутній Свято-Троїцький Духовний центр на честь Данила Галицького в Тернополі. Важливим завданням сьогодення є збереження і розумне використання того, що залишилося з культурного надбання міста від попередніх епох. Культурно-історичне середовище Тернополя приховує у собі потужний потенціал подальшого розвитку міста.

Тернополяни люблять рідний край і своє чудове місто. Вони сповнені бажання наполегливою працею якнайшвидше подолати економічні негаразди, забезпечити щасливе життя своїм дітям та онукам, зберегти історичне обличчя і красу рідного міста. Згадаймо хоча б, що у 2010 р. Тернопіль увійшов до трійки кращих центрів України, які мають найбільш позитивні тенденції в структуруванні міста і був відзначений спеціальною нагородою за перемогу в номінації “Краще місто за якістю життя” (розробник рейтингу “ТОП 100” – відомий всеукраїнський фінансово-економічний тижневик). Сьогодні хочеться бачити Тернопільщину взірцем відмінної екології, високої освіченості, духовності, камертоном українських традицій. Залишається побажати нашим *Дорогим тернополянам* з нагоди святкування 20-ої річниці незалежності *здоров’я й наснаги у здійсненні усіх планів й задумів*.

Список використаних джерел

1. Петровський О., Гаврилюк О., Окаринський В., Крочак І. Тернопіль / Ternopol: історія міста. – Тернопіль: Астон, 2010. – 216 с.; іл.
2. Колінець В. Україна постала з Народного Руху / В. Колінець. – Тернопіль, 2009. – 16 с.
3. Квасновський В. “Пробудження”. Публіцистичний нарис. Частина 1. / В. Квасновський. – Тернопіль : Терно-граф, 2005. – 256 с.
4. Петрук-Попик Г. Аура слова й борні (1984–1991). Сьома книга акросеміології життя. Очима і серцем / Г. М. Петрук-Попик. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 743 с.
5. Три дні вересня вісімдесят дев’ятого. Матеріали Установчого з’їзду Народного руху

України за перебудову / [упоряд: Є. Жеребецький. Вид. 2-ге]. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 2009. – 496 с. : іл. 6. *Сторінки* Літопису. – Вип. 2. – Тернопіль: Літопис, 1997. – 36 с. 7. *XX роки* Народному Руху України за перебудову (1989–2009 рр.). – Тернопіль, 2009. – 8 с. 8. *Ковальков Ю.* Партії політичні на Тернопільщині // Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК “Збруч”, 2008. – Т. 3. П – Я. – С. 33–34. 9. *Романів В.* На Тернопіллі кожен десятий – партієць // Номер один. – № 28. – 16 липня. – 2008. – С. 9. 10. *Україна* обирала президента // Вільне життя. – 20 січня. – 2010. – С. 2. 11. *Бойко В., Дем’янова І.* Тернопільська область // Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК “Збруч”, 2008. – Т. 3. П – Я. – С. 412–416. 12. *Бойко В., Заставецька О.* Промисловість Тернопільщини // Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК “Збруч”, 2008. – Т. 3. П – Я. – С. 147. 13. *Оперативні дані* Тернопільської обласної державної адміністрації. 14. *Статистичний щорічник* Тернопільської області за 2009 / за ред. Кирича В. Г. – Тернопіль, 2010. – 471 с. 15. *Любити* не треба допомогти // Вільне життя. – 20 січня. – 2010. – С. 2. 16. *Левченко О.* Безробіття й зайнятість на Тернопільщині // Тернопільський Енциклопедичний Словник / Передмова Геннадія Яворського. – Тернопіль: ВАТ ТВПК “Збруч”, 2004. – Т. 1. А – Й. – С. 97–98. 17. *Чорна Н.* Що маємо нині та від чого залежить завтра? // Вільне життя. – 25 червня. – 2010. – С. 5. 18. *Удіна Т.* Тернопільська обласна організація Національної Спілки Художників України // Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК “Збруч”, 2008. – Т. 3. П – Я. – С. 410. 19. *Яциук О.* На колегії управління культури // Рада. – серпень–вересень. – № 8–9. – 2008. – С. 12–13. 20. *Барна В.* Тернопільська обласна організація Національної Спілки Письменників України // Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК “Збруч”, 2008. – Т. 3. П – Я. – С. 410. 21. *Щербак Л.* Тернопільський національний економічний університет // Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК “Збруч”, 2008. – Т. 3. П – Я. – С. 430; *Сеник А.* Тернопільський національний педагогічний університет // Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК “Збруч”, 2008. – Т. 3. П – Я. – С. 430–431. 22. *Федорів І.* Микола Алексієвць – вчений-історик, громадський діяч, педагог, колега // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Вип. 5. У 2 Ч. – Ч. 1. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2010. – С. 15–26. 23. *Михайло* Грушевський – погляд із сьогодення // Наукові записки ТДШ. Серія: Історія. Вип. V. – Тернопіль, 1997. – 280 с. 24. *До 125-річчя* Мирона Кордуби. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 12. – Тернопіль, 2001. – С. 4–26. 25. *Спадицина О.* Кандиди-Ольжича у контексті національного відродження України: Збірник матеріалів Міжнар. наук. студент. конференції. травень, 1997 р. / За ред. д-ра істор. н., проф. Алексієвця М. М. – Тернопіль: ТДПУ, 1999. – 278 с. 26. *Алексієвць М.* Українська історична біографістика: досягнення та перспективи її розвитку в ТНПУ ім. В. Гнатюка / М. Алексієвць // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За ред. проф. М. М. Алексієвця. Част. 1. – Тернопіль: Лілея, 2005. – С. 6–10. 27. *Андрейчин М.* Наукове товариство імені Т. Шевченка // Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК “Збруч”, 2005. – Т. 2. К – О. – С. 611. 28. *Головин Б., Шимків П.* “Просвіта” // Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК “Збруч”, 2008. – Т. 3. П – Я. – С. 149–150. 29. *Герета І.* Форпост національного відродження краю // Свобода. – 2002. – № 2. 30. *Гаврилюк О., Крочак І., Петровський О.* Тернопіль: сторінки минулого і сьогодення. – Тернопіль: Астон, 2010. – 120 с.; іл. 31. *Легкий Л., Трофим’як Б.* Спортивні товариства (клуби) на Тернопільщині // Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК “Збруч”, 2008. – Т. 3. П – Я. – С. 323–325. 32. *Тернопільський Енциклопедичний Словник* / Передмова Геннадія Яворського. – Тернопіль: ВАТ ТВПК “Збруч”, 2004. – Т. 1. А – Й. – 696 с.

Валентин Хоптян

ТЕРНОПОЛЬЩИНА В ПЕРІОД НОВЕЙШЕГО УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ГОСУДАРСТВЕННОГО ВОЗРОЖДЕННЯ

В статье освещаются основные аспекты политической, социально-экономической и культурно-художественной жизни Тернопольщины в период независимости. Внимание уделяется выдающимся личностям края и их роли в процессах новейшего национально-государственного возрождения.

Ключевые слова: Тернопольщина, независимость, национально-государственное возрождение, политика, экономика, культура, образование.

Valentyn Khoptyan

TERNOPIL REGION IN THE PERIOD OF MODERN UKRAINIAN NATIONAL-AND-STATE REVIVAL

The article covers the main aspects of political, socio-economic, cultural and artistic life in Ternopil district at the period of independence. Attention is paid to prominent figures of the region and their role in the processes of modern national and statehood revival.

Key words: Ternopil district, independence, national and statehood revival, politics, economics, culture, education.

УДК 316.354: 94 (477)

Віктор Даниленко, Мирослава Смольницька
ГРОМАДСЬКІ РУХИ Й СУСПІЛЬНІ НАСТРОЇ В
УКРАЇНІ НА ЕТАПІ ЗДОБУТТЯ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 80-Х РР.
XX СТ.)

У статті аналізуються проблеми, які хвилювали українське суспільство в другій половині 1980-х рр., напередодні проголошення незалежності України. Відстежуються прояви громадянської активності, зафіксовані радянськими органами безпеки в середовищі різних соціальних груп і верств населення.

Ключові слова: неформальні об'єднання, робітничі страйки, Українська Гельсінська спілка, Український Народний рух за перебудову, суспільні настрої, громадсько-політична активність, органи безпеки.

Проголошення України незалежною державою стало можливим значною мірою тому, що в другій половині 1980-х рр. суспільство, отримавши під час “перебудови” обмежений дозвіл влади проявляти громадянську активність, скористалося цим шансом для відстоювання своїх інтересів, тривало і послідовно нехтуваних керівництвом держави.

Дослідження кола проблем, які хвилювали населення в цей час дасть можливість відтворити палітру громадсько-політичного життя українського суспільства.

Тема “перебудови” та її вплив на громадсько-політичне життя і розвиток соціальних процесів в Україні неодноразово висвітлювалася в науковій, публіцистичній літературі, у спогадах очевидців-активістів. Серед останніх публікацій, що узагальнюють процеси 20-річної давності є й видання, присвячені 20-й річниці Народного руху України за перебудову, 20-й річниці заснування Української Гельсінської спілки [1]. Важливою віхою було також оприлюднення до 20-ї річниці Народного руху України за перебудову документів з архіву СБУ. Вони дають можливість ознайомитися з тими питаннями, які хвилювали суспільство, з'ясувати на які з них влада могла собі дозволити не звертати уваги, а які викликали негайне реагування. Прояви громадської активності ретельно відслідковувалися органами КДБ, будь-яка критика партії та існуючого ладу відразу ж фіксувалася і повідомлялася в державні і партійні органи. Окремі з них, введені до наукового обігу О. Бажаном і О. Лошицьким [2] проливають світло на маловідомі сторінки з історії Народного руху України за перебудову.

Проте палітра суспільних настроїв, представлена в згаданих вище публікаціях є набагато ширшою і охоплює чимало складових, основні риси яких окреслені у виданні “Політична історія України”.

У цій статті пропонуємо ознайомитися з тими проявами суспільної свідомості і активності, які реєструвалися владою в другій половині 1980-х років, а також окреслити коло проблем, що хвилювали суспільство напередодні проголошення України незалежною державою.

Зміни в радянському суспільстві назрівали впродовж тривалого періоду, а найбільш інтенсивно почали відбуватися з приходом до влади в СРСР нового керівника М. С. Горбачова. На пленумі ЦК КПРС у березні 1985 р. було проголошено наміри влади здійснити ряд реформ. Зміст курсу, запропонованого М. Горбачовим, виражала наступна

формула: через прискорення соціально-економічного розвитку країни – до нового якісного стану радянського суспільства.

Паралельно з реформуванням економіки відбувався складний процес суспільно-політичних зрушень. На XX VII з'їзді КПРС (лютий 1986 р.) було висунуто гасла: “широка демократизація і гласність”. Ці гасла “перетворились на потужний каталізатор радикальних суспільних змін”. “Гласність” означала забезпечення певної відкритості державних установ та існування дозованої інформаційної свободи. Демократизація мала на меті під контролем партії подолати синдром відчуження громадян від держави, активізувати їхню громадянську активність, розширити соціальну базу перебудови [3]. Уже влітку 1988 р. на XIX партійній конференції було порушено питання про необхідність реформування радянської політичної системи. Проголошувався курс на створення правової держави, розвиток парламентаризму, поглиблення демократичних перетворень.

Проте зміна гасел у центрі ще не означали зміни політики на місцях, зокрема в Україні: до кінця 1980-х років у республіці все залишалося без змін. На противагу наростанню нових суспільно-політичних тенденцій в Україні проводився жорсткий консервативний курс. Як результат – відсутність серйозних зрушень в економічному та соціальному житті, відставання від перебудовних процесів, загроза екологічної катастрофи (із головним акцентом на Чорнобилі, після аварії на ЧАЕС), негативне ставлення Комуністичної партії України до новостворюваних громадських організацій, учасники яких вказували на соціальні, екологічні проблеми, посилення політики русифікації і відповідно звуження сфери вжитку української мови, штучного обмеження доступу до інформації про сучасне й минуле України, – усе це сколихнуло українське суспільство.

Зародження масового громадсько-політичного руху в другій половині 1980-х рр. починалося з появи численних неформальних груп, об'єднань, організацій, які виникали в Україні, як і повсюдно в СРСР, вже на початковому етапі перебудови. Якщо на кінець 1986 р. такі угруповання тільки де-не-де виникали і не мали достатньої сили і ресурсів для розвитку (їх відразу ж виявляли і з учасниками руху проводили профілактичну роботу), то з 1987 р. кількість неформальних об'єднань (в т.ч. й таких, що привертала до себе увагу влади) збільшується. Існували різноманітні причини, що спонукали людей до об'єднання в групи за інтересами: літератори групуватися з метою захисту своїх авторських прав від “редакційно-видавничої мафії”, що чинила перешкоди для публікації їх творів [4]; молодь об'єднувалася під впливом ідей пацифізму [5]; громадяни, які усвідомлювали наявну політичну кризу системи, і порушення прав людини в СРСР шукали своїх однодумців серед населення з метою пропаганди ідей про необхідність зміни державного і суспільного устрою на основі введення самоуправління трудящих без участі рад і партійних органів [6], захисники довкілля об'єднувалися для збереження екології та ін. [7].

Серед інших, найбільшу кількість становили культурно-історичні, суспільно-політичні, екологічні, спортивні та інші самодіяльні групи, об'єднання та організації. Наприкінці 1988 р. чисельність таких неформальних груп нараховувала кілька тисяч, а станом на червень 1989 року – зросла до більш як 47 тисяч.

Політизація суспільства відбувалася в т.ч. за рахунок того, що люди отримували інформаційний доступ (хоч і обмежений) не тільки до проблем, які накопичилися в УРСР, а й до тих що хвилювали громадян в інших республіках. В Україні жваво коментувалися події в Прибалтиці, Казахстані. Відповідні органи реєстрували з цього приводу як негативні відгуки так і схвальні: “українцям також потрібно активно боротися за самостійність України, використовуючи можливості процесу демократизації і гласності” [8].

Більшу можливість для реалізації інтересів і відстоювання своїх позицій отримували громадяни, діяльність яких не суперечила проголошеному курсу КПРС, законам і Конституції УРСР, і спрямовувалася на підтримку перебудови. Ті ж групи, організації, об'єднання, в середовищі яких лунала відкрита і різка критика влади за безгосподарність і адміністрування, потрапляли під пильний нагляд з боку системи, а їх учасники підлягали обов'язковій профілактиці та “виховному впливу” за неправомірність їхньої поведінки.

Особливе місце в системі влади в СРСР займали органи державної безпеки. Радянське суспільство постійно знаходилося під контролем органів Комітету державної безпеки, зокрема його п'ятого управління (діяло з липня 1967 р.). На нього покладалася боротьба з так званою ідеологічною диверсією противника. Воно було найчисленішим. Ним контролювалися дисидентський рух, опозиційні настрої, інакомислення, а в Україні – ще й будь-які прояви “українського буржуазного націоналізму”. Органи КДБ були одним з найпотужніших джерел інформації для радянської партійно-державної верхівки про стан суспільства і політичні настрої в ньому.

Найбільш прискіпливо КДБ вивчав ситуацію серед учасників неформальних об'єднань і клубів за інтересами в республіці, до складу яких входили особи, звільнені від подальшого покарання за антирадянську діяльність. Тобто, члени суспільства, засуджені системою до кримінальної відповідальності протягом 1972–1983 рр. за статтею 62 Кримінального кодексу УРСР (далі – КК УРСР) (антирадянська агітація і пропаганда), а також за статтею 187' КК УРСР (наклеп на радянський державний і суспільний устрій). Повертаючись у м. Київ та інші міста України після відбування покарання, окремі з них розглядаючи своє дострокове звільнення “як вимушену поступку влади, здійснену під тиском Заходу”, розгорнули кампанію з реабілітації політв'язнів і продовжили активну громадську діяльність, керуючись переконаннями, що в нових умовах необхідно поновити громадську діяльність, використовуючи для цього легальні можливості: шляхом створення самодіяльних колективів, товариств з охорони пам'яток культури, захисту екологічного середовища та ін. [9].

Попри пильний контроль з боку партійних і державних органів, активній профілактичній роботі органів КДБ, в республіці сформувався ряд організацій і об'єднань, які твердо відстоювали свої позиції і стали провідниками у формуванні громадської думки. Їх члени використовували різноманітні заходи, що могли сколихнути населення: проводили численні мітинги, зібрання, відвідували засідання різноманітних об'єднань і порушували під час них гострі питання.

Станом на листопад 1988 р. найбільш небезпечними для себе влада вважала діяльність активістів Українського гельсінського союзу, Української асоціації незалежної творчої інтелігенції, Комітету захисту української католицької церкви, Українського культурологічного клубу, Українського демократичного союзу, оскільки, на її думку, “спекулюючи на ідеях перебудови, вони робили спроби до вироблення під виглядом обговорення соціально-політичних, екологічних, історичних та інших питань єдиної платформи, об'єднання на її основі і створення в країні політичної опозиції” [10].

Першим з названих організацій був створений в серпні 1987 р. у Києві Український культурологічний клуб. За його ініціативи проводилися публічні громадські вечори “Білі плями в українській історії”, обговорювалася тема Голодомору в Україні 1932–1933 рр., проводилося пікетування Київського військово-морського політичного училища з вимогою звільнити територію Києво-Могилянської академії, відбувся перший громадський вечір пам'яті Василя Стуса [11]. Не отримавши дозвіл на реєстрацію і постійне приміщення, керівники клубу змушені були відмовитися від масових зібрань і з листопада 1987 р. влаштували секційні диспути на приватних квартирах або в Гідропарку [12]. Діяльність клубу не обмежувалася сферою культури, а була спрямована на критику існуючої системи та політики влади щодо національного питання. Організаторами УКК були С. Набока, Л. Мілявський, О. Шевченко, О. Матусевич, які задавали тон зібранням клубу: намагалися, за кваліфікацією КДБ, “протягувати ідеї націоналізму”, виголошували “судження про необхідність заміни комуністичного світогляду християнським віровченням, організації на протигагу КПРС інших політичних партій і груп”. За короткий час діяльність УКК набула широкого розголосу не лише в Україні, а й за її межами.

23 жовтня 1987 р. у Львові в клубі Львівського лісотехнічного інституту під час зібрання творчої інтелігенції і молоді міста створено неформальне об'єднання культурницько-етнографічного характеру – “Товариство друзів Лева”. Офіційними організаторами виступали: Львівське відділення фонду культури УРСР, Товариство охорони

пам'яток архітектури і культури, об'єднання молодіжних клубів при ЦК ЛКСМУ [13]. Під час зібрання було схвалено пропозицію вважати “Товариство друзів Лева” філіалом київського Українського культурологічного клубу. Вже у 1988 р. в середовищі товариства намітилася група людей, які жваво цікавилися політикою і намагалися нею займатися. В короткий термін філії товариства відкрилися в інших містах України (Рівному, Луцьку).

В кінці 1987 року створено Комітет захисту української католицької церкви. Очолив його І. Гель. Своїм завданням комітет ставив легалізацію Української католицької церкви. З цією метою активісти комітету закликали віруючих до рішучих дій з відродження Української греко-католицької церкви, проводили збори підписів під зверненням в інстанції з вимогами реєстрації колишніх уніатських приходів, організували випуск самодіяльного журналу “Християнський голос” і “Експрес-хроніка” [14].

У 1987 р. виникла як реакція суспільства на жахливий екологічний стан в Україні, спричинений Чорнобильською катастрофою, асоціація “Зелений світ”. У жовтні 1989 р. – проведено її I установчий з'їзд, на якому було виголошено наміри створити Партію зелених України.

В січні 1988 р. при Будинку вчених АН УРСР створено українознавчий клуб “Спадщина”. До його складу входили в основному співробітники інститутів АН УРСР. Своїм завданням вони ставили – просвітницьку роботу, підвищення рівня історичних, соціально-політичних знань учасників, популяризації української культури, участь в охороні пам'ятників історії і культури, захисту навколишнього середовища, змістовне проведення дозвілля. Поступово на засіданнях клубу стали порушуватися спірні питання з історії України, про функціонування української мови, відродження національної самосвідомості, стану і перспектив перебудови в республіці. На його засіданнях лунали заклики використовувати рух перебудови “... з метою нашого національного розквіту і розкріпачення”, залучати молодь в свої ряди для боротьби за українську культуру “... з правом критикувати наше “об'єднання” з Росією” [15].

В березні 1988 р. створене товариство “Громада”, самодіяльне історично-культурне об'єднання студентської молоді Київського університету. Згідно статуту об'єднання ставило своєю метою сприяти “збереженню і розвитку української культури, відродженню національної самосвідомості, поширенню української мови, збереженню історичних і архітектурних пам'яток, збереженню природи” [16].

В 1988 р. відновила свою діяльність правозахисна організація Українська Гельсінська група [17], у складі: Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, З. Красівський, М. Горинь, О. Мешко, О. Матусевич, В. Шевченко, П. Скочок, В. Барладяну, Б. Горинь, П. Січко, В. Січко, В. Стрильців, Я. Лесів, П. Розумний, С. Сапеляк, І. Зісельс, Н. Муратов, Н. Матусевич. Згодом на її базі утворилася Українська Гельсінська Спілка. Її очолили В. Чорновіл, М. Горинь, З. Красівський. В “Декларації принципів” УГС, оприлюдненій 7 липня, першим серед основних принципів проголошено “відновлення української державності”. Причому “...будучи суб'єктивно схильними до радикальних дій”, керівники УГС своє завдання розуміли “... не в демонструванні нашої рішучості й радикальності, а в поширенні самостійницької ідеї та пробудженні громадян до суспільної активності” [18]. Крім того, ставилися завдання: об'єднання самостійних правозахисних груп і формувань в різних областях України; сприяння організаційному єднанню націоналістично налаштованих осіб; створення основи для опозиційної політичної партії. Лідери УГС спільно з провідниками інших організацій активно виступали за обговорення в середовищі творчої інтелігенції і студентської молоді питання про використання національної символіки – тризуба і жовто-блакитного прапора. Поступово філії УГС утворилися у Києві, Тернополі, Одесі, Донецьку, Чернівцях та інших містах України.

Під впливом Демократичного Союзу (створений у Москві в травні 1988 р., проголосив себе першою політичною опозиційною партією), члени Українського культурологічного клубу Л. Мілявський, І. Запорожець та ін. зробили практичні кроки на шляху створення “Національної християнсько-демократичної фракції ДС”. В програмі передбачалось

висування вимог вільної пропаганди ідеї відділення України від СРСР, забезпечення її політичної і економічної незалежності від інших республік, створення національного уряду і армії, звільнення і реабілітація “політв’язнів”, введення багатопартійної системи, конституційний захист української мови, офіційне визнання української церкви [19]. Невдовзі була утворена самостійна Українська демократична спілка. В проекті її програми висувалися вимоги дозволити “вільну пропаганду за відділення України від СРСР”, забезпечити її політичну і економічну незалежність від інших республік, створити національний уряд і армію, звільнити і реабілітувати політв’язнів та ін. [20]. Однак через радикальність (як на той час) проголошуваних ідей, вона, не отримавши необхідної соціальної підтримки, проіснувала не довго.

У 1989 р. у Львові був сформований Міжнаціональний комітет захисту політв’язнів. Його члени, на чолі з Горинем, розробили кілька документів з вимогами звільнення політв’язнів і повної їх реабілітації.

Діяльність цих та багатьох інших організації, що діяли на теренах України, поступово виходила за рамки малокількісних зібрань учасників, і набувала все більшого розголосу і розмаху.

Однією з форм роботи неформальних об’єднань по піднесенню соціальної активності мас була підготовка і розповсюдження позацензурної преси. На сторінках незалежних видань “Кафедра” (Львів), “Евшан-зілля” (Львів), “Скарби гір” (Івано-Франківськ), “Пороги” (Дніпропетровськ), журналісти намагалися оприлюднювати твори національно свідомих письменників, поетів, художників, які раніше не мали доступу до офіційних періодичних видань. Видавалися також “Експрес-вісник”, тижневі інформаційні бюлетені Львівської, Тернопільської та Харківської Української Гельсінської спілки, “Оповісник”, “Голос відродження” (Київ), “Вільна думка” (Волинь), “Плуг” (південь України), “Шлях до Волі” (Рівне), “Гомін Буковини” (Чернівці), “Неспокій” (Чернігів), “Самостійна Україна” з додатком “Христос з нами” (Кам’янець-Подільський) та ін. Регулярно виходили пресові листки Пресової служби спілки. Всі ці видання розповсюджувалися як серед членів організації, так і всіх інших зацікавлених осіб [21]. Зокрема тільки завдяки діяльності активістів Української Гельсінської спілки протягом 1987–1991 р. готувались і розповсюджувались понад 35 журналів, газет, інформлистків, бюлетенів тощо. Деякі вийшли одним випуском інші виходили регулярно. Їх ще називають “предтечею сучасної української журналістики, вчасним, професійним і ефективним інструментом для зміни політичного та культурного клімату в УРСР” [22].

Пильну увагу влади привертав журнал “Український вісник”. Випуск 7 видання (включав 94 сторінки машинописного тексту) розпочинався з відкритого листа Чорновола генеральному секретарю ЦК КПРС, в якому він стверджував, що перебудова, яка відбувалася в країні “фактично нічого не вносить у вирішення національного питання”, висловлювався за необхідність оприлюднення ряду історичних подій минулого України, розглядав їх як прояв “російського великодержавного шовінізму” і “геноциду” по відношенню до української нації [23]. На шпальтах “Українського вісника” В. Чорновіл, І. Гель, П. Скочок та інші автори публікували статті, зміст яких кардинально розходився з головною лінією КПРС. Редактори розглядали це видання як орган українського національно-демократичного руху. Розуміючи під “рухом” – “найширшу гаму дії для національного відродження України, починаючи від найсміливіших виступів там на захист якихось пам’ятників культури, мовних проблем, конкретних навіть, і, кінчаючи людьми, які ставлять питання про державне відокремлення України. Ми не боїмося і таких виступів. Але якщо це робиться звичайно в демократичній формі, а не в якихось екстремістських чи насильницьких формах”. Щоб запобігти розповсюдженню “Українського вісника” та зменшити вплив на населення ідей, проголошуваних на його сторінках, проти авторів видання було розпочато широку кампанію дискредитації на телебаченні й в пресі.

Неформальні видання приділяли особливу увагу відродженню історичної правди, мовно-культурного компоненту, відігравали роль у формуванні самостійництва як національної ідеї у той час.

Процеси демократизації і розширення гласності мали істотний вплив на ситуацію в установах і організаціях АН УРСР, які теж не залишалися осторонь загального процесу втягнення суспільства в обговорення існуючих проблем. Зокрема, з квітня 1988 р. при Інституті історії України НАН України функціонував молодіжний дискусійний клуб, створений за ініціативою ЦК ЛКСМУ і міськкому комсомолу. На засіданнях клубу обговорювалися проблеми історії і культурного процесу в Україні в 20–30-ті рр., становлення і розвиток капіталістичних відносин. Найбільшу цікавість аудиторія проявляла до обговорення “білих плям” в історії України: причини голоду 1932–1933 рр., кількість його жертв, репресії по відношенню до інтелігенції (в т.ч. процесу над СВУ), національному питанню в республіці, творчості М. Грушевського, М. Костомарова, В. Винниченко та ін. Засідання клубу були відкритими, і під впливом окремих присутніх з вулиці набували нерідко заполітизованого характеру [24].

Співробітники природничих і гуманітарних інститутів АН УРСР почали проявляти підвищений інтерес і брати більш активну участь у заходах, організовуваних Спілкою письменників України, а також створюваних з власної ініціативи об'єднаннях “Літописець”, “Клубі шанувальників рідної мови”, екологічній асоціації “Зелений світ”. Зустрічі інтелігенції набули поширеного явища. Немало з них зафіксовані в документах КДБУ. Так, у травні 1988 р. відбулася зустріч за круглим столом членів редколегії “Советская культура” і діячів літератури і мистецтва Москви і України (понад 600 осіб) на тему “Інтелігенція і перебудова”. Питання, що надходили до президії стосувалися в основному проблем, пов'язаних з періодом культу особи Й. Сталіна, репресіям 30-х років в Україні, необхідністю введення багатопартійної системи в СРСР, мовною ситуацією в Україні, висвітленням особистого вкладу в перебудову керівників республіки. Вони ретельно зареєстровані КДБ [25].

Серед інших питань в ході зібрань творчої інтелігенції і студентської молоді велося обговорення щодо відродження використовуваної в минулому національної символіки – тризуба і жовто-блакитного прапора. Обґрунтовувалося, що зазначені символи відомі ще з часів Київської Русі. Висловлювалися судження про можливість їх офіційного визнання в конституційному порядку як державних символів УРСР [26]. Протягом 1988 р. жовто-блакитні прапори “як символ права України на суверенітет” стали використовувати під час масових заходів в Хмельницькій, Івано-Франківській, Чернівецькій Київській, Рівненській та Львівській областях. Вони розглядалися [27]. Щоразу збільшувалася кількість учасників, які приходили з жовто-блакитними стрічками на верхньому одязі. В 1989 р. жовто-блакитні прапори стали постійним атрибутом багатьох мітингів.

Масові зібрання у формі мітингів, зборів, демонстрацій в другій половині 1980-х років були одним із заходів, якими користувалося суспільство при відстоюванні прав і свобод. Причиною багатьох демонстрацій і мітингів, як вже згадувалось, були соціально-економічні, релігійні, національні та екологічні проблеми в республіці.

Лева частка екологічних зібрань була зумовлена Чорнобильською трагедією. Водночас мали місце і локальні порушення в соціо- та екосередовищі, результати негативного впливу яких призводили до згуртовування мешканців відповідних регіонів. Зокрема, низка стихійних мітингів зафіксована восени 1988 р. у м. Чернівці [28]. Спричинились до цього малоефективні заходи влади щодо вирішення ситуації у зв'язку із спалахом захворювання – явищами алопеції серед дітей. Негативний розвиток подій був викликаний фактами замовчування: незважаючи на збільшення чисельності хворих, наявних недоліках в соціальній і екологічній сферах, до приїзду урядової комісії населення не отримувало достатньо повної і ефективної інформації про ситуацію.

Жителі Херсонської області порушували питання про екологічні проблеми Джарилгачської затоки в Скадовському районі. З 1963 р. (з початку масового обробітку рису) в затоку проводився випуск великої кількості прісної води забрудненої хімічними продуктами, що привело до прискореного деградування курортологічних ресурсів і погіршення екологічної характеристики в цьому районі. Якщо в 1987 р. питаннями екології в

цій місцевості займалися окремі особи, то вже наступного року цей рух набув масового характеру, сформувалася ініціативна група, яка в грудні 1988 р. оформилася в екологічне товариство “Джарилгач” [29].

Оскільки самостійні спроби окремих неформальних об’єднань організувати будь-яке зібрання чи демонстрацію (навіть на кілька десятків осіб) зазнавали активної прямої і непрямой протидії з боку державної влади, їх чільники приходили до розуміння необхідності об’єднання в рамках масових акцій.

Спільна діяльність численних об’єднань в рамках проведення окремих заходів виявилася можливою завдяки тому, що в середовищі широкого спектру неформальних самодіяльних груп сформувалися три ключові проблеми, які тією чи іншою мірою були значимими для великої маси населення України. А саме: екологічна безпека, ліквідація білих плям історії, відновлення прав української мови в республіці. Саме на базі означених інтересів розрізнені невеликі самодіяльні групи, що виникли в Україні на першому етапі перебудови, досить швидко змогли домовитись про необхідність об’єднання невеликих малоефективних груп у впливові організації.

Підставою для єдності став ще й той факт, що серед усіх діючих в Україні численних неформальних груп, організацій, об’єднань – жодне не могло претендувати на лідерство.

Саме тому в середовищі “неформалів” виникла ідея створити масовий рух за зразком прибалтійських народних фронтів. Особливо ця ідея захопила львів’ян. З ініціативою створення Демократичного фронту підтримки перебудови виступили – Товариство української мови, Товариство друзів Лева, Українська Гельсінська спілка, міськком комсомолу. Ідея дістала схвалення на масових мітингах. Основними завданнями визначалися сприяння політиці перебудови та громадський контроль за цілеспрямованими перетвореннями. Вперше цю ідею широким колам громадськості було репрезентовано на несанкціонованому мітингу у Львові в червні 1988 р. Коли 4 серпня у Львові зібрався ще один мітинг на підтримку ідеї створення народного фронту, влада його брутально розігнала.

Ідею об’єднання проголошували і в Києві. 5 червня 1988 р. тут відбулася, організована захисниками екології, несанкціонована демонстрація із заключним, вже дозволеним владою екологічним мітингом на захист Голосіївського лісу. На мітингу пролунали заклики створити Народну спілку сприяння перебудові.

Питання про створення народного фронту порушувалися і в інших містах України, щоправда вони не набули масової підтримки. У Вінницькій та Хмельницькій областях організувалися “Народний фронт України сприяння перебудові”; в Одесі – “Демократичний союз сприяння перебудові”. Їх мета – об’єднання прихильників руху за перебудову, демократію і гласність.

Деяко схожі за цілями (сприяння перебудові) були утворені об’єднання у Харкові – “Союз захисту вільної праці”; в Сумах – “Ініціативна група” для організації “Сумського обласного комітету сприяння демократизації”; в Ялті – “Союз добра воля” [30].

У вересні 1988 р. у Львові заснували т.зв. ініціативний комітет народного фронту, який на основі досвіду “Литовського руху за перебудову” і “Народного фронту” Естонії прийняв рішення про проведення широкої агітаційної роботи серед населення з перетворення “фронту” в масову організацію. На засіданні 9 листопада було ухвалено рішення про створення первинних організацій НФ в установах, підприємствах, навчальних закладах [31].

Ідея створення “Народного фронту України” неодноразово обговорювалась у середовищі творчої й наукової інтелігенції, студентської молоді. У Києві пропозиція про створення “Українського народного фронту” публічно прозвучала 28 і 30 жовтня 1988 р. під час засідань об’єднання “Зелений світ” та в “Комісії з екології Союзу художників України”. Щоправда конкретних рішень з цього питання прийнято не було. Проте вже 1 листопада 1988 р. ідея створення народного фронту стала предметом обговорення на звітно-виборчих партзборах Спілки письменників України, в постанові зазначено створити ініціативну групу для розроблення програми “народного фронту” [32]. Відтоді саме ця організація відіграла ключову роль у формуванні масової опозиційності населення республіки. Слід відзначити,

що подібна група була створена в Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. Згодом вони об'єдналися.

13 листопада заклики до створення народного фронту пролунали на санкціонованому мітингу, організованому активістами об'єднань “Спадщина”, “Громада”, “Зелений світ”, “Ноосфера”, “Зелене милосердя”, “Небайдужі” з метою обговорення екологічних проблем. В мітингу брали участь представники партійно-радянського активу, творчої і науково-технічної інтелігенції, робітники і службовці, загалом близько 3000 осіб [33]. І хоча пропозиції про створення народного фронту були схвалені присутніми, але не відображені у “Зверненні”, – результати цього заходу активісти УХС оцінили як “початок народного руху” [34].

23 листопада в республіканському Будинку літераторів відбулися збори активу СПУ за участі представників “Громади”, “Спадщини”, “Українського культурологічного клубу”, “Комітету захисту Голосіївського лісу” та ін. (всього понад 100 осіб), на якому обговорювалося питання про створення з числа СПУ ініціативної групи громадського руху в підтримку перебудови. Виступаючі запропонували кілька варіантів назв для створюваного об'єднання: “Національний рух”, “Народний рух” і “Народний фронт” [35]. В кінці місяця, значно ґрунтовніше ідея об'єднання обговорювалася на пленумі СПУ. В резолюції пленуму містилося положення: розробити проект програми Народного руху України за перебудову (далі – НРУ).

31 січня 1989 р. загальні збори СПУ схвалили запропонований ініціаторами проект програми НРУ за перебудову. Після цього письменників, які брали участь у розробці проекту (І. Драча, Ю. Мушкетика, Д. Павличка, Б. Олійника та ін.) запросили в ЦК Компартії України, де спробували переконати в недоцільності створення НРУ. Але більшість стояли на своєму. За рішенням пленуму СПУ 16 лютого 1989 р. Проект Програми Народного руху України за перебудову був опублікований у “Літературній Україні”.

З опублікуванням цього документу відбулося пожвавлення в середовищі неформальних об'єднань різних регіонів України: Києві, Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Кривому Розі, Нікополі, Новомосковську, Сімферополі, Севастополі, Ялті, Вінниці, Харкові, Хмельницьку, Черкасах, Тернополі, Житомирі, Львові та ін. Відразу ж партійні і державні органи розпочали проти проекту компанію широкомасштабної протидії шляхом гострої критики на всіх рівнях. При цьому вміло використовувалися недоліки і неточні формулювання документу, вирвані із загального контексту. Проте влада вже не могла зупинити процес поширення громадсько-політичної активності суспільства.

На підтримку ідеї НРУ за перебудову стало заснування в республіці об'єданого Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка (далі – ТУМ), члени якого займалися не тільки питаннями відродження української мови і культури, а й активно цікавилися політичним життям суспільства. 11–12 лютого 1989 р. відбулася I установча конференція всеукраїнського Товариства української мови. Станом на квітень 1989 р. тільки в Львівській області ця організація нараховувала 13000 членів, які об'єдналися в 66 первинних осередків і продовжували свою роботу з створення філіалів товариства в населених пунктах Львівської області. Більшість з них проводили громадську роботу з підвищення загальнокультурного рівня населення в розвитку української мови і літератури, вивчення і пропагування народного фольклору і т.п. Активісти організували масові зібрання підписів серед населення за надання українській мові державного статусу і спрямування цих заяв в Президію ВР УРСР [36].

Ідею заснування Народного руху України за перебудову підтримали також члени республіканського товариства “Меморіал” (функціонувало як складова Всесоюзного історико-просвітницького товариства “Меморіал”, організоване в Москві у серпні 1988 р.). Діяльність “Меморіалу” спрямовувалася на заходи щодо сприяння повної реабілітації осіб, незаконно репресованих в 30-50-ті рр. ХХ ст. і увічнення їх пам'яті, висвітлення “білих плям” в історії, а також “боротьбу проти насильницьких і недемократичних методів вирішення соціально-політичних проблем” [37]. 4 березня 1989 р. в Києві на I Установчій конференції товариства, її учасники висловилися за підтримку НРУ.

Навесні 1989 р. почали виникати місцеві осередки НРУ в різних населених пунктах України. Одними з найактивніших були мешканці Львова і його околиць. Зокрема, 7 травня 1989 р. в місті відбулася установча конференція НРУ за перебудову. В її роботі взяли участь представники об'єднань Товариства друзів Лева та ТУМу з його первинних організацій із міст Броди, Стрий, Трускавець, Дрогобич, Червоноград, Самбір, гості з Івано-Франківська і Дніпропетровська. 1 липня було створено Київську міську організацію НРУ за перебудову. Процес створення осередків руху відбувався за схемою “знизу – вгору”. Географічно, вони спочатку з'явилися у західних областях і поширилися на центральні, а згодом виникли на сході й півдні республіки. Цей процес завершився проведенням 8–10 вересня 1989 р. загальних Установчих зборів НРУ за перебудову.

Реалізувати цей захід вдалося тому, що українське суспільство стало соціально зрілішим, політично-активним. В спільній доповідній записці прокуратури УРСР, КДБ УРСР, МВС УРСР та міністерства юстиції УРСР в президію ВР УРСР, що містить аналіз політичної ситуації в республіці повідомлялося про активізацію різних соціальних груп населення навколо ідеї створення НРУ за перебудову. Пожвавлення крім Києва відмічалось в Дніпропетровській, Київській, Сімферопольській областях, містах Вінниця, Харків, Хмельницький, Черкаси та ін. В установчих зборах, мітингах, зустрічах брали участь інтелігенція, студенти, робітники, пенсіонери. Під час зібрань обговорювалися проект програми НРУ за перебудову, збиралися підписи в підтримку руху, поширювалися листівки, проводилася агітація і пропаганда за створення осередків в своїх регіонах. Було зроблено висновок, що “Проект створює передумови для перетворення руху в силу, альтернативну партії, має наміри поширити свій вплив на сфери державного і громадського життя, тим самим контролювати усі елементи політичної системи радянського суспільства...” [38].

Станом на листопад 1989 р. НРУ за перебудову організаційно оформився у всіх областях республіки. За даними обкомів партії загальна чисельність членів нараховувала близько 77 тис. осіб. Основну масу склали інженерно-технічні працівники промисловості – 22,3 %, представники творчої інтелігенції – 14,9 %, викладачі – 13,4 %, наукові працівники – 12 %, по 9 % робітники і службовці, 4,3 % – пенсіонери, 3,6 – керівники середньої ланки. При цьому 60 % припадало на західні області, 25 – на центральні, 12,0 % – на південні і всього 6 % – на східні. За національним складом переважали українці, хоча в Сумській, Житомирській, Одеській, Харківській, Кримській областях доволі високий відсоток росіян і поляків. За віком більше половини це люди від 25 до 45 років, в західних областях великий відсоток молоді, у центральних, східних і південних – більшість склали люди у віці від 40 до 50 років. Близько 8 % члени КППС і понад 35 % члени ВЛКСМ [39].

Ставлення населення до НРУ було неоднозначним. Згідно з опитуванням громадської думки, 36,9 % людей підтримували ідею створення, 25 % – відносилися до нього негативно, 28 % – затруднялися відповісти. Розрахунок соціальної бази Руху показав, що вона складає близько 12 млн осіб [40]. Мотиви участі в діяльності Руху рядовими членами і його керівниками визначалися наступними факторами: занепокоєння долею країни, республіки (84 %), бажання зберегти національну самобутність України (78 %), незадоволення діяльністю партійних, радянських, громадських організацій (62,4 %). Третя частина опитаних приєдналася до НРУ, намагаючись активніше брати участь у перебудові. Лише одиниці через незадоволення своїм становищем, заради самоствердження чи тому, що їх загітували друзі [41].

Через рік після свого установчого з'їзду Народний Рух радикалізував свою програму, знявши з власної назви слова “за перебудову” і зазначивши своєю метою відновлення державної незалежності [42].

Сплеск активізації діяльності самодіяльних організацій і груп спостерігався навесні 1989 р. ще й у зв'язку з підготовкою і проведенням виборів у народні депутати СРСР (березень–травень 1989 р.). В суспільстві активістами ряду неформальних об'єднань проголошувалося твердження, що очікувані вибори є антидемократичними і неправильними, висунутих же кандидатів вони називали “ставлениками бюрократичного апарату” [43].

Зокрема в Львівській області влада фіксувала зростаючу тенденцію незадоволення щодо ходу демократизації громадського життя, конкретної організації виборів, практики проведення окружних передвиборних зібрань, позиції партійних органів по відношенню до Народного руху України за перебудову. Спостерігалися також зміни в характері листів громадян до обласного комітету партії від комуністів і безпартійних. Люди стали менше задавати питань щодо житлової проблеми, розвитку комунального господарства; їх більше цікавили проблеми екології, благоустрою і озеленення міст і селищ, організації культурного дозвілля населення, задоволення релігійних почуттів віруючих та інші питання” [44].

На кінець 1980-х рр. в економіці й соціальній сфері накопичилися ряд гострих проблем, що негативно позначалися на умовах життя людей, їх настрої. Серед проблем, які впливали на формування проявів незадоволення громадян владою, а в решті-решт на політичну ситуації: проблеми забезпечення житлом, незадовільне становище з об'єктами соціально-культурного призначення, низький рівень забезпечення стаціонарною медичною допомогою, відсутність надійної системи енерго- і тепlopостачання, недоліки в транспортному обслуговуванні населення, питна вода і її якість, каналізаційні стоки і забруднення стічних вод в моря і річки, екологічні проблеми, пов'язані з відбудовою хімічної промисловості та інших галузей індустрії, низький рівень дорожнього будівництва, рівень соціального розвитку села (відставання з газифікацією). В запущеному стані знаходилося багато підприємств переробної і харчової промисловості. Застаріло оснащення на підприємствах важкої промисловості.

Зокрема, через недостатню увагу до вугільного басейну і хронічного дефіциту капіталовкладень, здійснювалося незадовільно оновлення шахтного фонду і соціальної сфери, що накопичило невирішені проблеми життя і діяльності шахтарів: не вистачало лікарень, шкіл, дитячих дошкільних установ, профілакторіїв, баз відпочинку, і головне – житла (загальна черга на отримання квартир складала 61 тис. сімей і тривала 15 і більше років) [45]. Серед інших проблем – запущеність соціальної сфери, невирішеність багатьох побутових питань і житлових проблем, незадоволеність людей оплатою праці, перебої у постачанні товарів першої необхідності, погіршення екологічної ситуації.

Оскільки економічні реформи, проваджені під керівництвом М. Горбачова не змогли вирішити наявні проблеми це вплинуло на формування негативного ставлення населення до керівництва держави. Зокрема, зросла кількість негативних проявів в республіці, пов'язана з ускладненням екологічної ситуації, незадоволеністю частини населення фінансово-економічною діяльністю підприємств в умовах переходу на нові форми господарювання, відсутністю деяких товарів першої необхідності. Занепокоєність широких верств населення викликали зріст кримінальної злочинності, активізація протиправної діяльності організованих груп з ознаками мафії і рекету в сфері управління і економіці, кооперативному русі [46].

У результаті загострення наявних проблем набув розвитку робітничий рух, який поступово охоплював працівників різних галузей виробництва. Якщо у 1986 р. в робітничому середовищі влада фіксувала тільки прояви незадоволення серед окремих робітників, то в 1989 р. воно вибухнуло робітничими страйками. Особливість страйкового руху проявлялася у поєднанні соціально-економічних і політичних вимог.

Перші масові страйки в Україні розпочалися влітку 1989 р. на вугільних шахтах Донбасу. Спочатку, 15 липня, розпочався страйк на шахті “Ясинуватська-Глибока”. Через кілька днів цей рух охопив робітників майже половини шахт регіону: з наявних в республіці 286 вугільних шахт страйкували 203 із загальною чисельністю страйкуючих 120 тисяч осіб [47]. Поступово до страйкового руху підключилися три західні області – Волинська, Тернопільська, Львівська, трудові колективи Києва.

Страйкарі вимагали покращити соціальні умови життя і умови праці, підвищити заробітну плату, провести націоналізацію майна КППС, здійснити деполітизацію правоохоронних органів та ліквідацію парткомів на підприємствах, забезпечити відставку існуючого в той час уряду.

Масові виступи шахтарів завдали відчутного удару по тоталітарній системі, оскільки уперше робітники відкрито продемонстрували, що їх інтереси розходяться з інтересами радянської держави. Страйки носили гострий, затяжний характер, відмічалися організованістю, чим нанесли серйозний економічний і політичну шкоду перебудові, викликали додаткову напругу в суспільстві. Страйками на довгий час стали центром опору КПРС.

Страйки показали недосконалість управління і наявні провали в керівництві народним господарством, відобразили втрату у людей віри у можливість вирішення життя, оскільки прийняті центром і на місцях рішення з цих питань не виконувалися [48]. А також засвідчили зростання громадянської самосвідомості гірняків, їх небажання миритися з існуючою системою утиску особистості адміністративно-бюрократичним апаратом.

Організовані страйки шахтарів сприяли підвищенню громадської активності робітників і в інших галузях народного господарства: серед працівників локомотивних бригад на залізницях, металургів, будівельників. В результаті зниження рівня життя в республіці відбувалося поповнення рядів страйкарів за рахунок текстильників, транспортників, працівників освіти, медицини. У 1989 р. у страйкових виступах брали участь 293 тис. чол. На ряді підприємств працівники висунули і передали адміністрації і у вищестоящі органи пакети соціально-економічних вимог, окремі з них ультимативного характеру.

Процеси перебудови і гласності проявили багатозаровість українського суспільства, оскільки в цей час отримали можливість заявити про себе соціальні групи, які знаходилися в маргінальному становищі. Однією з таких соціальних груп були віруючі. За умов лібералізації суспільства, занепаду офіційної ідеології та зневіри людей в республіці спостерігалось все більше поширення релігійних настроїв. Духовне розкріпачення народу започаткувалося відродженням заборонених і ліквідованих сталінським режимом релігійних конфесій, перш за все, Української греко-католицької церкви і Української автокефальної православної церкви. Протягом 1987 – 1989 рр. Українські греко-католики провели ряд масових акцій, спрямованих на легалізацію та відновлення своєї церкви. Вони проявлялися у самочинному захопленні раніше їм належних храмів, організації спільно з неформальними об'єднаннями масових богослужінь УГКЦ, приурочених до різних трагічних річниць чи урочистих подій. Часто такі виступи набували характеру відкритого протистояння з владою.

Боротьбу за відновлення Української католицької церкви очолив “Комітет із захисту УКЦ”. Своїм завданням ставили: визнання неправомірним рішення Львівського собору 1946 р. про ліквідацію УКЦ; повернення церкві конфіскованого майна; повернення Собору св. Юра і архіву церкви, конфіскованого НКВД; прийняття нормативних актів, які дають можливість повернутися ієрархам УКЦ з-за кордону; визнання церкви юридичною особою і надання їй прав: володіти рухомим і нерухомим майном, створювати дитячі садочки, будинки пристарілих, займатися катехізацією молоді в школах і вузах, відправляти богослужіння в концтаборах, лікарнях та інших заборонених установах. “Церква повинна бути відділена від держави і не буде вмішуватися в справи держави, а держава не повинна вмішуватися в справи церкви” [49].

В цей час відбувається також відкриття значної кількості церков РПЦ, активізувалися також релігійні громади інших напрямів: римо-католики, євангельські християни-баптисти, християни євангельської віри, свідки Єгови, адвентисти сьомого дня та ін. У Чернівцях з серпня 1988 р. ініціативна група “Фонду сприяння збереження чернівецьких єврейських кладовищ” почала готувати ґрунт для створення єврейської общини зі своїм грошовим фондом, кооперативними підприємствами, широкими внутрісоюзними і міжнародними зв'язками і представниками в органах влади [50].

Зростання релігійності населення України, відновлення раніше заборонених церков, їхня орієнтація на створення незалежної української церкви засвідчили кризу політики “войовничого атеїзму”, яку реалізовував комуністичний режим.

В другій половині 1980-х рр. спостерігаємо також перші паростки змін у гендерній репрезентації суспільства. Зокрема за “перебудови” почало змінюватися ставлення до жінки. На зміну дискредитованому канону жіночності “радянська супержінка”, нова національницько-

державницька ідеологія швидко розробила свій ідеал жінки з національним колоритом – “Берегиня” [51]. Цей образ став активно експлуатуватися і після проголошення незалежності.

На протипагу реалізації патерналістської політики, проваджуваної в СРСР, жіночі об’єднання, що в цей час перебували в стадії організаційного оформлення і становлення, почали використовувати в своїй діяльності майже ліквідовані в радянський час традиції самопомоги і опори на власні сили. Зокрема ці традиції проявилися в діяльності, створеного у Львові жіночого товариства “Милосердя”. Фактично це була перша мирянська організація і перша Марійська організація, яка відродилася в СРСР. У своєму зверненні засновники “Милосердя” закликали жінок усіх віків незалежно від національності, соціального статусу, займаної посади вступати в товариство, об’єднуючись в Марійські дружини для проведення духовно-просвітницької і благодійної діяльності, піклування про дитячі будинки, будинки пристарілих, лікарні, в’язниці [52].

В цілому перші жіночі об’єднання формувалися під загальним впливом національно-визвольних ідей, і своїм пріоритетним завданням ставили відродження українських звичаїв і традицій [53].

В Криму становище до того ж ускладнювалося в зв’язку із зростанням активності кримсько-татарського руху, який ставив своєю метою осіб вирішення наступних питань: організоване повернення в Крим “в місця історичного проживання” кримських татар, і відновлення в стислі терміни автономії, публікація текстів і одночасна відміна законодавчих актів і відомчих інструкцій, обмежуючих права кримських татар, повернення кримським татарам майна, повна компенсація матеріальних і моральних збитків, відміна вироків і рішень в кримінальних, адміністративних і персональних партійних справах, в яких осіб татарської національності карали “за участь в національному русі свого народу” та ін. [54]. Прагнення кримських татар знаходили підтримку в середовищі діючих в республіці самодіяльних об’єднань, члени яких у своїх вимогах в т.ч. ставили питання про визнання за “татарським народом прав на автономію і організоване повернення в Крим” [55].

Таким чином друга половина 1980-х років, з огляду на суспільні настрої, характеризується зростанням громадсько-політичної активності населення республіки. Демократичні процеси охоплювали усе суспільство. Вони відбивалися у свідомості населення різного віку – від шкільної молоді до людей пенсійного віку. Спостерігався широкий спектр поглядів і оцінок на події, що відбувалися як в Україні так і в інших союзних республіках. Суспільство реагувало по-різному: помірковано чи відверто радикально щодо влади; або ж нейтрально чи навіть вороже по відношенню до опозиційної діяльності неформальних організацій: “Пора закінчувати з екстремістськими проявами так званих ініціативних груп і лідерів УХС” [56].

Поступово громадськість переходила від публічних обговорень економічних, екологічних, релігійних, культурницьких проблеми в республіці до формування численних неформальних самодіяльних об’єднань (художніх, творчих, літературних, спортивних, екологічних тощо), які згодом підтримали настрої опозиційних до влади організацій. Одна з причин зростаючої соціальної напруги полягала у позиції влади: реагуючи силовими проявами на опозицію, ще більше поглиблювала протиріччя в суспільстві. “Замість того, щоб іти назустріч масам в справі демократизації і передвиборної кампанії, керівники міста застосовують грубу силу і тим самим сприяють виникненню напруження, налаштовують народ проти себе”; “... спроби локалізувати прояви, пов’язані з діяльністю УХС, шляхом фізичного розгону викликають незадоволення серед населення, оскільки серед затриманих попадаються випадкові особи, не пов’язані з екстремістами. Процес в теперішній час зайшов далеко, необхідно приймати термінові заходи” [57].

Формування активної громадянської позиції відбувалося за участі активістів неформальних об’єднань, оскільки окремі з них не просто відстоювали позиції перебудови чи проводили громадську роботу, а й плановірно відстоювали свої позиції. В т.ч. намагалися закріпити в програмних документах вимоги: про проголошення права на існування в нашій країні демократичної опозиції і, зокрема, багатопартійної системи, внесення змін в

Конституцію СРСР “про добровільне входження в СРСР союзних республік в рамках конфедерації”, дозволу “вільної пропаганди за відділення України від Росії” та ін. [58].

Серед заходів, що знаходилися в арсеналі борців за незалежність України: організація і участь у мітингах, демонстраціях, на зборах трудових колективів; створення численних організацій та їх осередків різноманітного спрямування, первинних осередків НРУ за перебудову; проведення кампаній проти глушіння закордонних радіостанцій, проти цензури, за кращий закон про українську мову, за скасування статті 6 Конституції СРСР про керівну роль КПРС; закордонна діяльність спрямована на репрезентацію своїх позицій та інтересів у світі [59].

На кінець 1980-х рр. фактично відбулася широкомасштабна політизація практично усіх верств суспільства. Зокрема, активні діячі неформальних організацій, нині 1989 рік визнають роком протистояння між старим комуністичним режимом і національно-демократичними силами, які розросталися і радикалізувалися.

Наступний 1990 р. дав ще більше підстав населенню бути незадоволеним владою. Станом на травень 1990 р. під час експрес опитування громадської думки з'ясувалось, що ситуація в республіці різко загострилася і набула вибухонебезпечного характеру. Головні причини цієї ситуації: несхвалення населенням дій влади щодо концепції переходу до регульованої ринкової економіки, незадоволення різних верств населення ходом роботи сесії ВР УРСР, дефіцит багатьох товарів першої необхідності, інфляційні процеси, функціонування тіньової економіки, ріст злочинності, втрата віри в досягнення бажаних життєвих цінностей за рахунок наполегливої і продуктивної праці, різка активізація антисоціалістичних і антирадянських угруповань. Більшість зазначених факторів мали місце і раніше, але вони не набували такої критичної маси і на швидку зміну соціально-політичної ситуації помітно не впливали. Джерелом накопичення негативної енергії, свого роду несанкціонованими мітингами ставали масові черги за товарами першої необхідності, в яких представники опозиційних сил підігрівали антипартійні та антиурядові настрої, закликали до страйків, всезагальної непокори, повалення уряду, усунення з політичної арени КПУ [60].

У червні 1990 р. ЦК КП України на основі результатів соціологічного опитування, проведеного ідеологічним відділом, змушений був констатувати: “Продовжує поглиблюватись процес втрати довір'я до партії та її органів...”. КПРС на той час однозначно підтримувала лише третина населення республіки. На момент опитування за партію проголосувало б лише 47 % селян та 26 % робітників [61].

На початок 1990-х рр., в Україні накопичилися проблеми у всіх сферах життя. Для їх вирішення необхідно було залучати кардинально нові методи управління, відмінні від апробованих командною системою, яких центральна влада проте не могла собі дозволити. Оскільки влада фактично дискредитувала себе в очах суспільства: в т.ч. за рахунок нездатності справитися з економічними проблемами, перешкоджання доступу населення до інформації про “білі плями” в історії, про можливості реалізації своїх прав шляхом задоволення самостійницьких інтересів тощо – воно було готовим об'єднатися заради зміни політичного устрою, реалізації основоположної ідеї – незалежності України.

Список використаних джерел

1. *Провісники свободи, державності і демократії. Документи і матеріали до 20-ї річниці створення Народного Руху України.* – К., 2009. – 454 с.; *Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009).* Матеріали круглого столу, присвяченого 20-й річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). – К., 2010. – 156 с.; *Молода нація.* Альманах. Спевипуск. Українська Гельсінська спілка: матеріали конференції до 20-річчя з дня утворення. – Вип. 51. – К.: Смолоскип, 2011. – 224 с. 2. *Бажан О.* Вплив Народного руху на національну свідомість населення УРСР у 1989 – 1991 р./ О. Бажан // Магістеріум. Вип.41. Історичні студії. – К., 2010. – С. 43–45; *Бажан О.* КДБ УРСР та неформальні об'єднання в період “горбачовської перебудови” / О. Бажан // Наукові записки НаУКМА. Том 104. Історичні науки. – К., 2010. – С. 68–77; *Бажан О., Лошицький О.* Народний рух України в інтерпретації Комітету держбезпеки УРСР / О. Бажан, О. Лошицький // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – № 2 (33) 2009 р. – Харків: Права людини, 2010. – С. 196–326. 3. *Україна: політична історія XX–XXI століття.* – К., 2007. – С. 919–920. 4. *ГДА СБУ.* – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 3. – Арк. 17. 5. *ГДА СБУ.* – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 3. – Арк. 199–200. 6. *ГДА СБУ.* – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 3. – Арк. 15. 7. *ГДА СБУ.* – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 3. – Арк. 199–202. 8. *ГДА СБУ.* – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 3. – Арк. 230–231. 9. *ГДА СБУ.* – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 3. – Арк. 83–87. 10. *ГДА СБУ.* – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 9. – Арк. 94. 11. *Шевченко О.* Перший постріл переможної революції / Олесь Шевченко // Молода нація. Альманах. Спевипуск 51. – 2011. –

С. 16. 12. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 5. – Арк. 178. 13. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 9. – Спр. 803. – Арк. 116. 14. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 5. – Арк. 167–169. 15. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 9. – Арк. 63–72. 16. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 9. – Арк. 100–102. 17. Українська Гельсінська група вперше створена в 1976 р. Очоловав її колишній член СПУ М. Руденко. Впродовж 1977–1981 рр. всі учасники “групи” були засуджені за антирадянську та іншу протиправну діяльність, в зв’язку з чим вона припинила свою діяльність. 18. Лук’яненко Л. Українська Гельсінська Спілка в боротьбі за демократію і незалежність України / Левко Лук’яненко // Молода нація. Альманах. Спецвипуск 51. – 2011. – С. 11. 19. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 7. – Арк. 340–343. 20. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 9. – Арк. 94–99. 21. Русначенко А. Місце УГС в українській революції / Анатолій Русначенко // Молода нація. Альманах. Спецвипуск 51. – 2011. – С. 18. 22. Кіпіані В. Видавнича діяльність Української Гельсінської Спілки / Вахтанг Кіпіані // Молода нація. Альманах. Спецвипуск 51. – 2011. – С. 46. 23. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 3. – Арк. 16–28. 24. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 9. – Арк. 63–72; ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 7. – Арк. 266–268. 25. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 7. – Арк. 262–265. 26. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 6. – Арк. 158. 27. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 6. – Арк. 159–160. 28. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 6. – Арк. 166. 29. ГДА СБУ. – Херсон, ф. Секретного діловодства. – Оп. 1254. – Спр. 2000. – Арк. 55–58. 30. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 8. – Арк. 127–130. 31. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 16. – Спр. 833. – Арк. 317–318. 32. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 9. – Арк. 15–16. 33. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 6. – Арк. 135. 34. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 6. – Арк. 137. 35. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 9. – Арк. 103–123. 36. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 16. – Спр. 833. – Арк. 70–72. 37. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 16. – Спр. 833. – Арк. 26. 38. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 19 (1993 р.). – Пор. 5. – Арк. 30–33. 39. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 198–205; див.: *Провісники свободи, державності і демократії: документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України.* – К., 2009. – С. 146. 40. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 198–205; див.: *Провісники свободи, державності і демократії: документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України.* – К., 2009. – С. 150. 41. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2658. – Арк. 198–205; див.: *Провісники свободи, державності і демократії: документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України.* – К., 2009. – С. 147. 42. Шевченко О. Перший постріл переможної революції / Олесь Шевченко // Молода нація. Альманах. Спецвипуск 51. – 2011. – С. 19. 43. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 16. – Спр. 833. – Арк. 39–40, 326–328. 44. Державний архів Львівської області. – Ф. П-3. – Оп. 62. – Спр. 526. – Арк. 2–4. 45. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2577. – Арк. 136. 46. ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 452. – Арк. 99–106. 47. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 19 (1993 р.). – Пор. 2. – Арк. 199–205. 48. ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 452. – Арк. 99–106. 49. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 16. – Спр. 833. – Арк. 180–184. 50. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 6. – Арк. 167–169. 51. Кісь О. Дзеркало тижня / О. Кісь. – № 15. – 2005. – 23 квітня. 52. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 16. – Спр. 833. – Арк. 10. 53. Смоляр Л. Жіночий рух України як чинник гендерної рівноваги та гендерної демократії в українському соціумі / Л. Смоляр // <http://partu.civicua.org/women/zhruh.htm> 54. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 5. – Арк. 219; ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 6. – Арк. 145–148. 55. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 6. – Арк. 145–148. 56. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 16. – Спр. 833. – Арк. 52. 57. ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 16. – Спр. 833. – Арк. 52–56. 58. ГДА СБУ. – Ф. 9. – Спр. 452. – Арк. 99–106. 59. Лук’яненко Л. Українська Гельсінська Спілка в боротьбі за демократію і незалежність України / Левко Лук’яненко // Молода нація. Альманах. Спецвипуск 51. – 2011. – С. 13–14. 60. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2727. – Арк. 23–24. 61. Бойко О. Д. Нариси з новітньої історії України (1985–1991 рр.) / О. Д. Бойко. – К., 2004. – С. 195.

Виктор Даниленко, Мирослава Смольницькая

ОБЩЕСТВЕННЫЕ ДВИЖЕНИЯ И ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАСТРОЕНИЯ В УКРАИНЕ НА ЭТАПЕ ЗАВОЕВАНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 80-Х ГГ. XX В.)

В статье анализируются проблемы, которые будоражили украинское общество во второй половине 1980-х годов, в предверии провозглашения Украины независимым государством. Прослеживаются проявления гражданской активности, зафиксированные советскими органами безопасности в среде разных социальных групп и слоев населения.

Ключевые слова: неформальные объединения, рабочие стачки, Украинский Хельсинкский союз, Украинское Народное движение за перестройку, общественное настроение, гражданско-политическая активность, органы безопасности.

Victor Danylenko, Myroslava Smolnitska

THE SOCIAL MOVEMENTS AND PUBLIC SPIRITS IN UKRAINE ON THE INDEPENDENCE OBTAINING STAGE (THE SECOND HALF OF THE 80S OF THE 20TH CENTURY)

The paper analyses the problems which disturb the Ukrainian society in the second half of the 80s before the declaration of the Independence of Ukraine. It also considers the public activity manifestation between the different social groups and sections of the population, fixed by the Soviet Agencies of Security.

Key words: non-registered unions, labour strikes, Ukrainian Helsinki Unity, Ukrainian People's Movement for the reformation (perestroika), public spirits, social activity, agencies of security.

УДК 37.06+316.614+351.858

Володимир Кравець

СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ АКТУАЛІЗАЦІЇ ДОШЛЮБНОЇ ПІДГОТОВКИ МОЛОДІ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У статті розглядаються процеси трансформації шлюбно-сімейних цінностей і сексуальних стосунків у сучасної української молоді, аналізуються причини і наслідки демографічної кризи в Україні, формулюються рекомендації з удосконалення соціально-демографічної політики держави та суспільства, поліпшення якості дошлюбної підготовки молоді.

Ключові слова: шлюб, сім'я, сексуальність, розлучення, демографія, депопуляція, контрацептивна культура.

У сучасних умовах, коли українське суспільство переживає складний період переходу від однієї системи суспільних відносин до іншої, що супроводжується кризовими явищами в усіх сферах суспільного життя, різко зростає актуальність проблем, пов'язаних зі зміцненням сім'ї, позаяк лише її стабільність визначає стабільність суспільства і його прогрес. Сьогодні українська сім'я перебуває в епіцентрі соціально-економічних, політичних і психологічних потрясінь (нестабільна економіка, ріст безробіття, зниження ролі духовних цінностей, лібералізація статевої моралі тощо), що порушують її нормальне функціонування. Під впливом цих і інших факторів (науково-технічна революція, урбанізація, міграція, акселерація) сім'я зазнає значних змін. Нові тенденції розвитку шлюбно-сімейних відносин актуалізують проблему формування в підростаючого покоління потреби у створенні сім'ї і вихованні дітей.

Як свідчать матеріали соціологічних досліджень, цінність сім'ї, сімейного способу життя, батьківства в пріоритетах сучасного громадянина України поступається за значущістю особистому благополуччю, щастю. Причинами цього, на нашу думку, є:

- бажання пожити для себе, індивідуалізм;
- небажання обтяжувати себе зайвими зобов'язаннями;
- відсутність орієнтації на шлюб, наявність холостяцької психології;
- розвиток нових репродуктивних технологій (ЕКЗ);
- поширення віртуального сексу, сексу по телефону, послуги жінок за викликом тощо;
- відносно щедрі соціальні пільги матерям-одиначкам;
- неможливість забезпечити в сім'ї нормальні житлові умови;
- зростання числа екстериторіальних (гостьових) шлюбів;
- вплив технічного прогресу: застільну сімейну бесіду замінив телевізор, позбавляючи людей тісного спілкування; кіно- і телепропаганда частих змін шлюбних партнерів відомими політичними діячами, кінозірками тощо;
- відсутність мотивації створення сім'ї;
- зростання питомої ваги позашлюбних стосунків.

По-різному з боку суспільства та особистості сприймається призначення шлюбу. З позиції суспільства, **мета шлюбу** – забезпечення контролю над відтворенням населення і сексуальною поведінкою. З позиції індивіда, шлюб задовольняє потреби в чуттєвій насолоді, емоційній прив'язаності та індивідуальному коханні. Шлюб усе більше стає *індивідуально-вибірковим*, укладається за *вільним вибором* молодих людей. У сучасному шлюбі значно більше рівності, поняття батьківської влади все частіше замінюється поняттям батьківського авторитету.

Можна зазначити й таке:

- відбувається розмивання ціннісних орієнтацій молоді щодо сімейних і репродуктивних функцій. Цьому сприяє низка факторів: вплив негативного досвіду сімейних стосунків, отриманого в батьківській сім'ї (конфлікти, зради, розлучення тощо); легалізація

різних позашлюбних форм взаємин статей як наслідок сексуальної революції; послаблення ціннісних орієнтацій на шлюб і сім'ю на рівні державної політики; відсутність комплексної, послідовної, цілеспрямованої, науково обґрунтованої програми підготовки молоді до сімейного життя і відповідального батьківства. Усе це призводить до зростання ранніх і безладних статевих зв'язків, абортів, венеричних захворювань;

– у сучасній молоді стає все *менше мотивів створення сім'ї*. У древності сім'ю створювали передовсім з метою прогодувати себе і дітей, а сьогодні не тільки пара, а вже й самотня жінка може і прогодуватися, прогодувати нащадків, не кажучи вже про можливість дати їм хорошу освіту. Іншим визначальним мотивом створення сім'ї вважалось вирішення інтимних проблем. Молодь мріяла про офіційний (легальний) спосіб задоволення статевої потреби. Сьогодні для задоволення сексуальних потреб сім'я не обов'язкова. “Розважальний секс” став майже нормою. Відпадає і необхідність продовжувати людський рід у повній сім'ї;

– якщо раніше шлюб укладали “на все життя”, сьогодні часто спрацьовує *установка “пробного шлюбу”*;

– спостерігається конвергенція бінарно протилежних установок: *ті, хто вступають до шлюбу, готові до розлучення від самого початку*;

– з одного боку Україна начебто стала більш релігійною (молодь ходить до церкви, вінчається), з іншого, – має місце відхід молоді від релігійно-моральних сімейних цінностей;

– спостерігається падіння престижу цінності домогосподарства і материнства для жінки і зростання престижу позасімейних цінностей;

– шлюб зі соціального інституту поступово перетворився радше на соціально-психологічні стосунки. *Інституційні форми регуляції шлюбних стосунків поступаються місцем соціально-психологічним, етичним і моральним нормам як механізм регуляції шлюбу*;

– змінилося ставлення жінки до шлюбно-сімейних цінностей – *чимало сучасних жінок не сприймають материнство як винятково шлюбний атрибут*. Одна третина сімей вважає народження дитини перешкодою шлюбу, причому жінки більшою мірою, ніж чоловіки (відповідно 36 % і 26 %). З'явилась соціокультурна нормативна система – прокреативна етика: вступати до шлюбу бажано, але не обов'язково; мати дітей бажано, але відсутність їх – не аномалія; сексуальне життя поза шлюбом не смертний гріх. У сучасному суспільстві відмова від традиційної вимоги до сім'ї в її однозначній послідовності: шлюбність, сексуальність, прокреація – вже не вважається порушенням соціокультурних норм (народження дитини поза шлюбом, сексуальні стосунки до шлюбу, самоцінність інтимних стосунків подружжя тощо).

Важливими тенденціями в розвитку сім'ї є:

1. *Соціальне ускладнення характеру взаємин сім'ї і суспільства*, яке виражається в тому, що сім'я, з одного боку, все більше втрачає свою автономію, передаючи частину функцій іншим соціальним інститутам, з другого, – зростає роль і значення суверенітету сім'ї. Через це спостерігається перехід від патріархальних форм моногамії до різноманітних сучасних моделей сім'ї і відбувається її подальша нуклеаризація.

2. *Зростання ролі і зміна внутрішньосімейного становища жінки*, що пов'язано з падінням рівня народжуваності, збільшенням можливостей з самореалізації, лібералізацією установок і норм людей з питань сексу, суттєвою зміною нормативного образу сім'ї у свідомості людини. Має місце суперечність між виробничою і побутовою ролями жінки, що є джерелом напруженості, веде до послаблення контролю за поведінкою дітей. Жінка активно працює у сфері суспільного виробництва, маючи однакову з чоловіком освіту і спеціальність. Відповідно змінюється психологія обох одружених, а без врахування цього не може бути й мови про дошлюбну готовність молоді;

3. *Зміна механізмів регулювання шлюбних стосунків і мотивації шлюбу при збереженні його моногамної форми*. Зміщення шлюбних регуляторів зі сфери юридичних і релігійних обмежень у сферу соціально-психологічних норм є першим суттєвим перетворенням

сучасного шлюбу. Шлюбна мотивація звільняється від економічних, політичних, релігійних, престижних міркувань і зростає роль індивідуалістичних почуттів у виборі шлюбного партнера.

4. Сім'я як частина суспільства перестає бути психологічним притулком від суспільних катаклізмів. За політичної нестабільності в Україні у психологічному стані сімей переважає *невпевненість у завтрашньому дні* і відчуття незахищеності від насилля і злочинного світу. 92 % молодих сімей, за даними Т. Говорун [1], зазнають значних труднощів матеріально-побутового та фінансового характеру. У молодій сім'ї найменші прибутки, серед молодих найбільше безробітних. Молода сім'я не має ніяких перспектив, а звідси – зменшення народжуваності, зростання конфліктів.

5. *Трансформація чоловічих і жіночих ролей у сім'ї*, в основі якої лежить не “жорсткий” розподіл праці між чоловіком і дружиною (як у “традиціоналістській сім'ї”), а “егалітарність” і “взаємозамінність” сімейних ролей (як у “сучасній” та “постсучасній” сім'ях). Зменшується цінність чоловіка в очах жінок. Цей феномен дискусійний, але є низка причин, що лежать на поверхні:

- а) зросла кількість жінок, освіта яких перевершує рівень освіти чоловіків;
- б) жінки швидше і легше пристосовуються до реальної, особливо мінливої дійсності;
- в) все більше жінок займають керівні посади в різних сферах життя суспільства;
- г) економічна незалежність жінок;
- д) готовність без чоловіка зачати і виховати дитину.

6. Більше немає єдиної для всіх соціальних груп нормативної моделі сім'ї. Нові гендерні контракти не є жорстко фіксованими, навпаки, вони змінюються на різних фазах життєвого циклу. Динамічність контрактів, розриви між репрезентаціями і практиками, наявність різних гендерних ідеологій створюють нестійкість гендерних ролей, ідентичностей і правил взаємодії. Конкуренція старого і нового гендерних порядків створює ситуацію невизначеності і багатоваріантності.

7. Складнішими і проблематичнішими стають стосунки дітей і батьків. Діти рано набувають високий статус у сім'ї, мають небувалий ступінь автономності від батьків, часто мають вищий рівень освіти, можливість проводити більшу частину вільного часу поза сім'єю. При цьому далеко не завжди вони думають про схвалення їх часопроведення батьками. Авторитет батьківської влади сьогодні часто не спрацьовує – на зміну йому мають приходити авторитет особистості батьків. Модернізація батьківсько-дитячих стосунків (тобто лібералізація виховання) відбувається швидше, ніж модернізація подружніх стосунків. Це призводить до загострення гендерного конфлікту, особливо в середовищі молоді та сім'ях партнерського типу.

8. Все більше спостерігається індивідуалізація, коли основною “цеглинкою” соціуму стає не сім'я, а індивід. Індивідуалістичні тенденції особливо яскраво проявились на тому етапі розвитку суспільства і в тих країнах, які досягли достатньо високого рівня матеріального благополуччя. Не можна не відзначити, що наслідки індивідуалізації для сім'ї катастрофічні: низький рівень народжуваності, високий рівень розлучуваності, зниження шлюбності, розповсюдження незареєстрованих шлюбів, підвищення віку першого вступу до шлюбу, значна частка неповних сімей, зростаюча орієнтація молодих жінок і чоловіків на досягнення особистого успіху.

Поступово відбувається зміна ідеалу кохання: романтичний ідеал, пов'язаний з тривалими (впродовж життя) подружніми стосунками та економічною залежністю жінки від чоловіка, змінюється ідеєю “чистих стосунків”, у якій на перше місце виходить цінність інтимності. Однак “чисті стосунки”, на відміну від “романтичних”, взагалі не будуються з метою шлюбу: спільне життя триває доти, поки зберігається обопільне емоційне задоволення.

9. Останнім часом все рельєфнішими стають суттєві зміни у сімейному главенстві: навіть у тих випадках, коли в сім'ї визнається персональне главенство одного з партнерів, воно, зазвичай, не носить нормативно-обов'язкового від початку заданого характеру, а

будується як вільне самоуправління, подібно до лідерства у неформальних малих групах. Лідерство в сім'ї не визначається економічним вкладом партнерів, домашня робота вимагає їх взаємодопомоги і те, що кар'єра – це цінність для жінки. Жінки значно частіше демонструють егалітарний підхід у гендерних стосунках, схильні змінювати гендерні межі. Чоловіки, навпаки, частіше “тримаються” за ці межі, які, на їх думку, зберігають чоловічу ідентичність. Можна припустити, що саме “боротьба”, “переговори” і “досягнення домовленостей”, а не задекларований гендерний контракт визначає сімейну взаємодію. У сім'ї існують два лідери з більш чи менш визначеними сферами впливу, причому визнання їх провідної ролі обґрунтовано не стільки впливом традицій і домінуванням у сфері матеріального забезпечення сім'ї, скільки мотивами соціально-психологічного характеру (наприклад, авторитет у дітей).

10. Викликає тривогу те, що в українському суспільстві формується нове *ставлення до розлучення як до норми*. Щоправда, Міністерство юстиції констатує – кількість розлучень в Україні зменшується вже впродовж десятиліття. Так, у першому півріччі 2010 р., порівняно з аналогічним періодом минулого, кількість розлучень зменшилась на 16 %. Утім, ***Україна все ще залишається лідерах серед країн Європи за кількістю офіційних розлучень***. У 2009 р. кількість розлучень в Україні склала 145,4 тис. 75–90 % усіх шлюбів розпадаються через *непідготовленість молоді до сімейного життя*.

Австрійська газета “Die Presse” наводить дані європейської статистики розлучень. Так, в Австрії у 2009 р. розійшлися майже 19 тисяч пар (в середньому вони перебували у шлюбі 10,1 рік). Видання пише, що абсолютний лідер з розлучень у Європі – Україна, тут на 1000 мешканців припадає 5,3 розлучення. За нею йде Росія з 5,0 розлученнями. Найменше розлучень у Боснії, Герцоговині, Македонії та Чорногорії, а також в Італії (0,90 розлучення на 1000 мешканців). За іншими даними, найменше розлучень у Польщі, Ірландії та Італії (0,80 розлучень на 1000 мешканців).

Ще більше, ніж трансформація шлюбно-сімейних цінностей в сучасній молоді, ***змінилося ставлення до сексуальності та сексу***. Демократичне суспільство відмовляється від жорсткої регламентації й уніфікації сексуального життя, віддаючи перевагу *плюралізму і толерантності*. Сексуальна техніка, мотивація, вікові межі, кількість і навіть стать сексуальних партнерів все частіше визнають приватною справою людей. Жіноче рівноправ'я і радикальна ломка статево-ролевих норм і стереотипів підриває, робить проблематичними багато традиційних уявлень про природу статі і сексуальності. Це урізноманітнює стилі сексуального життя і розширяє межі свободи особистості. Люди перестають бачити у сексуальності щось ганебне. Змінюється ставлення до тіла, в т. ч. оголеного. Жінки все активніші у виборі сексуального партнера. Норми, що регулюють сексуальні стосунки чоловіка і жінки, стають все більше ліберальними. Не так, як раніше, засуджуються дошлюбний секс, позашлюбне народження дитини, позашлюбні стосунки, гомосексуальні союзи тощо. *Сексуальність сьогодні автономізується від інших аспектів сучасного шлюбу і шлюбний союз не передує сексуальній близькості, а закріплює її*. Недостатній контроль за дошлюбною статевою поведінкою молоді, лібералізація статевої моралі призводять до того, що відзначається тенденція зниження середнього віку початку сексуального життя. Разом з тим середній вік вступу до шлюбу, як зазначалось вище, збільшується (у 1980 р. – 20/23 роки, у 2005 р. – 23/26 років).

Важливі зрушення відбуваються у сфері сексуальної моралі. Хоч моральне регулювання і оцінка сексуальних стосунків не зникають, вони стають гнучкішими і реалістичнішими. В результаті, по-перше, зменшується розрив між повсякденною, побутовою і офіційною мораллю і, отже, стає менше лицемірства. По-друге, звучується коло явищ, що морально оцінюються. Кількість і тип сексуальних партнерів, конкретні сексуальні техніки поступово стають винятково справою особистого вибору. Німецький соціолог Теодор Адорно зазначав, що “головне і єдине правило сексуальної моралі – той, хто звинувачує, завжди неправий”. Однак звуження сфери морального регулювання

компенсується вищими вимогами до характеру стосунків. Найважливішим критерієм моральної оцінки сексуальних дій і стосунків стає їх добровільність.

Найскладніша проблема сьогодення – ставлення до дитячої сексуальності. В цьому питанні існують дві протилежні і однаково важливі тенденції. З одного боку, на протигагу середньовічній ідеї іманентної чистоти і асексуальності дитини (хоч вона співіснувала з ідеєю іманентної дитячої гріховності, від якої дитину може вберегти лише строгість і батьківський контроль), сучасна наука визнає факт існування дитячої сексуальності, яку повинні враховувати батьки і вихователі, і з якої випливає також право дітей і особливо підлітків на отримання сексуальної інформації.

Основними тенденціями розвитку масової сексуальної культури сьогодні є: вульгаризація, зведення складних любовно-еротичних почуттів і переживань до примітивної і стандартної сексуальної техніки; комерціалізація, надприбутки секс-індустрії, що не має нічого спільного ні з етикою, ні з естетикою, ні з педагогікою; вестернізація (орієнтація на західний порноринок) тощо. Окрім цього:

1. Відбувається індивідуалізація і приватизація сексуальності, перехід від зовнішнього соціального контролю до індивідуального саморегулювання; звільняючись з-під влади церкви, сім'ї, держави, сексуальність включається в систему індивідуальних, особистих цінностей.

2. З послабленням традиційних ірраціональних страхів, протиставлення душі і тіла й табування тілесних переживань, сексуальна насолода визнається позитивною соціальною і культурною цінністю і включається не лише у побутову, але й у високу культуру. Сексуальність як елемент власної суб'єктності, бере під контроль імпульси, які їй здавалися непідвладними. Для представника споживацького суспільства сексуальність стає засобом продукування задоволення. Сучасна людина сама визначає межі можливого у сексуальній поведінці, виходячи з принципів взаємної відповідальності і добровільності.

3. Демократичне суспільство відмовляється від жорсткої регламентації й уніфікації сексуального життя, віддаючи перевагу плюралізму і толерантності. Сексуально-еротична техніка, мотивація, вікові межі, кількість і навіть стать сексуальних партнерів все частіше визнають приватною справою індивіда чи пари. Істинні моральні цінності стали підмінятися хибними, отримали розповсюдження “етичний нігілізм і релятивізм”, руйнуються усталені культурні цінності і у сфері взаємин статей. Часто не без сарказму говорять про подружню вірність, цнотливість, чистоту взаємин юнаків і дівчат, здавна властивих українському менталітету. Люди стали спокійніше ставитися до того, що інтимні стосунки відкрито показують у кіно й на телебаченні, але у більшості з них перехоплює, як і раніше, дихання, якщо вони стикаються з “цим” у поведінці своїх дітей.

4. Жіноче рівноправ'я і радикальна ломка гендерних норм і стереотипів підриває, робить проблематичним багато традиційних уявлень про природу статі і сексуальності. Це збільшує різноманітність стилів сексуального життя і розширяє межі свободи особистості. Зняття заборон, культ сексу тягне за собою втрату гостроти переживань. Те, що загальнодоступно, не може стати предметом пристрасті. Ломка традиційних норм сексуальної поведінки в умовах культу споживання знецінює близькість. Розквіт порнографії, зростання сексуального натуралізму в белетристиці докінчують картину: вплив на уяву виявляється таким, що реальна поведінка видається блідою і непривабливою. У підсумку відбувається виключно зовнішня сексуалізація сучасної людини, котра супроводжується млявістю фантазії та інстинктивного запалу.

5. Легалізація одностатевого кохання і зростання політичної і культурної активності сексуальних меншин також сприяють цим процесам, висвічуючи комунікативні і гедоністичні аспекти сексуальності, що принципово не зводяться до репродуктивної функції. Зростає терпимість молоді щодо явищ, які в рамках традиційних норм вважаються аморальними. Показовим у цьому плані є ставлення до проституції та сексуальних меншин. Так, наприклад, поведінка і долі проститутток сприймаються позитивно або негативно лише кожною другою жінкою, негативно до них ставляться 24,3 % (15,9 % – з осудом, 8,4 % – зі

зневагою), жаліють – 30,8 %. Інші ж в основній своїй масі (44,9 %) до них абсолютно байдужі. Такі ж тенденції простежуються і в ставленні старшокласників до легалізації та активізації сексуальних меншин. Більшість з них або віддають перевагу формулі “Кожний має право жити так, як хоче” (41,8 %), або байдужі до представників сексменшин (18,8 %). І лише менше 40 % респондентів мають певну, позитивну чи негативну, думку на цей рахунок – 35,5 % вважають: те, що сексуальні меншини відкрито заявляють про себе, підриває моральні основи суспільства, а 3,9 % ставляться до гомосексуалістів і лесбіянок позитивно, вважаючи, що вони такі ж люди, як і всі.

6. У кінці ХХ ст. мотиваційний розподіл сексуальності і репродукції набув і матеріальної бази. З одного боку, ефективна контрацепція дає змогу людям, передовсім жінкам, займатися сексом, не боячись зачаття. З іншого, – генна інженерія створює потенційну можливість продукувати потомство “у пробірці”, з наперед запрограмованими спадковими даними, без сексуального спілкування і навіть особистого контакту батьків, розширення сфери індивідуальної репродуктивної свободи (наприклад, загрозу депопуляції, замість звичного перенаселення, або зміна необхідного співвідношення статей, якщо “всі” раптом захочуть народжувати хлопців). Однак, крім традиційних стихійних способів регулювання народжуваності (якщо дівчат стане мало, їх народження стане престижнішим) і методів матеріального заохочення бажаної репродуктивної поведінки, техногенне суспільство у випадку необхідності, зможе коригувати небажані явища, не вдаючись до насилля над індивідом. Завдяки досягненням медицини, особливо сексофармакології суттєво розширюються вікові рамки сексуальної активності: люди можуть відчувати сексуальні радості частіше і довше, ніж у недалекому минулому. Біологічні причини чоловічої імпотенції і жіночої аноргазмії виявляються такими, що їх можна долати, піддавати корекції.

7. Для сучасного українського суспільства характерним є надмірно ранній початок статевого життя. За даними І. Вовк, якщо у 1964 р. досвід статевого життя до 15–16 років мало 14 % юнаків і 5 % дівчат, у 1974 р. – 32 % і 21 %, у 1989 р. – 49 % і 35 %, то у 1995 р. – 47 % і 39 %. За іншими даними, сексуальний досвід має 50 % 16-річних, 60 % – 17-річних і 90 % 19–20-річних молодих людей.

Психологи Т. Лікона і Дж. Макдауел дослідили вплив ранніх статевих стосунків на психічне здоров'я підлітків:

– безладний секс гальмує особистісний розвиток, позбавляючи підлітків енергії, необхідної для емоційного, мовного, творчого та інтелектуального зросту. Дівчата особливо піддані ризику уповільнення розвитку індивідуальності й незалежності. Секс може відвертати від важливих завдань, які необхідно вирішити підліткам на шляху до особистості зрілості, створення сім'ї і професійного становлення;

– ранній секс знижує самооцінку і самоповагу. Наслідком може стати втрата віри в те, що людину можна покохати як унікальну та єдину. Формується порочне коло: нездатність його тримати і, як наслідок, – посилення цієї потреби. Психолог М. Пайфер розповідає, як дівчата зізнавались у такому слабкому почутті власної гідності, що на питання про те, що вони думали про юнаків перед сексом, дівчата висловлювали припущення, що ті ставились до них, “як до їжі швидкого приготування”. Пізніше, коли сексуальність перетворюється на основу для романтичних зв'язків, посилюється тенденція судити людей по тому, що вони роблять і як вони виглядають, а не по тому, хто вони є насправді. Таким чином, у нестабільні взаємини закрадається тривога;

– ранній секс негативно позначається на формуванні характеру, а також наділений розтлівальним впливом. Юнаки і дівчата, що рано вдалися до сексуальних забав, частіше піддані деструктивним впливам: втікають з дому, приймають наркотики;

– підлітки, котрі рано вступили у сексуальні стосунки, не мають, зазвичай, сформованої установки на шлюб. Принципи “бери від життя все!”, “живи задля себе” призводять до розвитку егоїзму, егоцентризму: молоді люди не хочуть втрачати свою свободу, пов'язуючи себе узами шлюбу, віддаючи перевагу короткочасним стосункам, котрі ні до чого не зобов'язують. Вступ у шлюб не розглядається ними як необхідність.

8. Хвилює українську громадськість і зростання дитячої проституції. За даними дослідження, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень, серед жінок, що займаються наданням сексуальних послуг у комерційних цілях, 11 % становили діти у віці від 12 до 15 років і 20 – у віці від 16 до 17 років. Професійно займаються проституцією зі складу опитаних юнаків 1,8 %, зі складу дівчат – 2,5 %. В це заняття включаються з 6-го класу, тобто з 13 років займаються сексом за гроші серед учнівської молоді – 3,6 %, в тому числі в складі школярів – 1,6 % (професійно – 0,3 %), учнів ПТУ – 9,7 % (професійно – 2,4 %).

Спеціальний доповідач ООН з питань торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії Хуан Мігель Петіт представив на розгляд членів Ради з прав людини доповідь про відвідання України в кінці жовтня 2006 року. У цій доповіді повідомляється, що в Україні процвітає дитяча проституція. Він підкреслив, що з відміною віз для туристів з більшості західних країн Україна все більше стає одним з основних напрямків для секстуризму.

Підліткова проституція тісно пов'язана зі злочинністю, наркоманією, алкоголізмом. Для підліткової проституції характерне заохочення експлуатації одних дітей іншими. Часто саме дівчатка змушують своїх подруг і знайомих до проституції. Особливо цим “грішать” ті, котрі прийшли в проституцію після згвалтування. Це часто пов'язане з почуттям помсти, що виникає після насильства. “Чим вона/він кращий від мене. Хай і їй/йому буде так само погано, як і мені”. Шантажем чи обманом вони заманюють своїх ровесниць у підвали, глухі місця, де підлітки чи дорослі чоловіки їх гвалтують. А далі насильство породжує насильство.

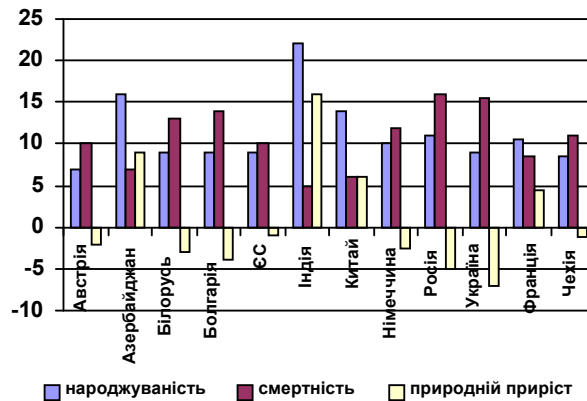
Кожна молода людина, яка готується до вступу в шлюб, повинна бути сексуально вихованою, володіти азами сексуальної культури. Це насамперед культурно-еротичне розуміння статевого життя людини, окультурення статевого потягу, вміння розібратися в порадах старших і спеціальній літературі, правильно ставитись до сексуальності й відхилень та збочень у сексуальній сфері, розвінчувати існуючі міфи і хибні, навіть провокаційні думки. Можна констатувати низький рівень дошлюбної сексуальної культури сучасної молоді: сприйняття сексу як чогось брудного, а не як джерела насолоди, невміння отримувати задоволення; невміння проявляти сексуальне бажання, збуджувати партнера, ніжити, пестити, плекати, цілувати; нерозуміння психологічних (а часом і фізіологічних) особливостей сексуальності партнера; грубість, поспішність, перескакування через любовну гру; невпевненість у собі; нерозуміння сексуальних чи еротичних реакцій; нерозкритість “новизни” у сексуальних стосунках.

Формування сексуальної культури учнівської молоді передбачає, на нашу думку, вирішення таких завдань: інформування про значення гармонійного сексуального спілкування в житті людини для її фізичного та психічного здоров'я; формування культурно-еротичного розуміння сексуального життя, сексуального альтруїзму в молоді, почуття рівноправності та сексуального партнерства; ознайомлення школярів з особливостями чоловічої та жіночої сексуальності; інформування з питань психогігієни сексуального спілкування; ознайомлення молоді з основними компонентами любовної гри та навичками правильної поведінки під час сексуального контакту; ознайомлення зі шляхами збагачення сексуального життя, секретами сексуального благополуччя; ознайомлення з особливостями безпечного сексу під час вагітності жінки; ознайомлення молоді зі статевими розладами, сексуальною дисгармонією та шляхами їх подолання.

Відсутність дошлюбної підготовки, неправильні репродуктивні установки молоді суттєво впливають на демографію України, яку й так не можна назвати сприятливою. Демографічну ситуацію в Україні можна назвати якщо не катастрофічною, то дуже близькою до цього. У 1991 р. свою незалежність зустріло 52 млн українських громадян, а на 1 квітня 2008 р. в країні проживали 46 мільйонів 287 тисяч 138 осіб, на 1 січня 2009 року – 46 млн 143 тис. 70 осіб, тобто за роки незалежності Україна втратила понад 4 млн населення. Рівень народжуваності в Україні найнижчий за весь післявоєнний період. Загальна чисельність народжених в Україні зменшилась з 691 тис. осіб у 1989 р. до 419 тис. осіб в 1998 р., а

сумарний показник народжуваності (кількість дітей, народжених жінкою протягом життя) – з 1,94 у 1989 р. до 1,25 дитини у 1997 р. (у містах – 1,08, у сільській місцевості – 1,7 дитини). У першому півріччі 2011 р. в Україні народилось 194 тисячі осіб, померло 286 тисяч. За даними Держкомстату, населення щомісяця зменшується на 30 тисяч осіб (71 тисяча смертей – 39–40 тис. народжень).

За рівнем чистого природного приросту населення Україна посідає останнє місце у світі. Цей сумний рекорд передусім зумовлений низькою середньою очікуваною тривалістю життя при народженні. Варто зауважити, що у 60-ті роки минулого століття за цим показником Україна випереджала багато країн Західної Європи (графік 1).

Графік 1. Народжуваність, смертність і природний приріст в окремих країнах світу, 2006 р. (за рік на 1000 осіб населення)

Сьогодні в Україні набирають сили тенденції, що раніше мали місце лише у відносно нетривалі періоди суспільно-політичних катаклізмів, – *депопуляція* і *деградація якості населення*.

Вітчизняні демографи виділяють три основні причини депопуляції у нашій країні:

- це тенденція всіх розвинутих країн – перехід від багатодітності – через середньодітність – до малодітності;
- демографічні ями, пов’язані з втратами під час війни, що повторюються через кожних 25 років;
- соціально-економічна криза і недоліки вибраної моделі соціально-економічної трансформації суспільства та переходу до ринкової економіки. Саме це призвело до зниження рівня та якості життя більшості сімей, невпевненості у завтрашньому дні всіх верств суспільства, соціальної дезадаптації значної частини сімей, зростанню злочинності, насильства, асоціальної поведінки.

Депопуляція призводить до наступної демографічної проблеми в Україні – *старіння суспільства*. А це, в свою чергу, – до нераціональної демографічної структури населення. Як свідчить статистика, якщо у всьому світі 3 млрд осіб, тобто майже половина населення, становлять люди до 25 років, то за даними всеукраїнського перепису населення 2001 року, в Україні молодь від 14 до 28 років становить лише 11 %. Середній вік населення України у 2010 році дорівнював 40,2 років (жінок – 41,6 років, чоловіків – 36,6 років), що ставить її в ряд 15 найстаріших країн світу.

У 2004 р. в Україні кожен четвертий громадянин – пенсіонер за віком а кожен п’ятий – зустрів 50-річчя. За часткою осіб за віком 65 років і більше у структурі населення Україна посідає 11-те місце серед країн світу (Білорусія – 23-те, Росія – 27-ме). У 2005 р. середній вік населення України орієнтовано сягне 51,5 %. Старіння населення здійснюється в Україні виключно через зниження народжуваності, а не за рахунок підвищення тривалості життя. Очікується, що до 2015 року питома вага осіб старше 60 років досягне 21,7 % загальної

чисельності населення (серед жінок – 26 %, чоловіків – 16,8 %), при цьому на 1000 осіб працездатного віку припадатиме 438 осіб пенсійного віку.

Зі старінням суспільства різко зростає економічне навантаження на молодих, чия трудова ефективність і визначає в кінцевому рахунку рівень пенсійного забезпечення. Не випадково сьогодні в Україні проводиться пенсійна реформа, яка збільшила вік виходу на пенсію, передбачає індивідуальне накопичення коштів громадянами на так званих пенсійних рахунках. Процес старіння нації викличе певні труднощі в питаннях фінансування системи охорони здоров'я – люди похилого віку частіше хворіють. Державний бюджет вже сьогодні не справляється з таким навантаженням навіть по мінімуму. Таким чином, зі старінням населення соціально-економічні проблеми ставатимуть все складнішими, що сприятиме ще дальшому поглибленню демографічної кризи.

Інша демографічна проблема України – *низький рівень людинозбереження*. Тоді, коли в колишньому СРСР почали “наздоганяти” Захід у зниженні народжуваності (50–70-ті роки ХХ ст.), в Україні, як і в інших радянських республіках, почалось *зниження тривалості життя*, тобто тут “умудрилися” *одночасно рухатися у двох протилежних напрямках: до західної цивілізації і від неї*. З другої половини 1960-х рр. має місце неухильне збільшення смертності і зниження тривалості життя.

Коли аналізують причини низького рівня людинозбереження та смертності, згадують про наслідки Чорнобильської трагедії, недостатній рівень функціонування системи охорони здоров'я, неякісне харчування, низьку якість генофонду і таке подібне. Але коли доходять до вивчення причин зниження народжуваності, більшість респондентів (різного віку і статі) схиляється до думки про матеріальний чинник (“якби були фінансово-матеріальні умови, народжуваність зросла б у рази”). Проте, це не зовсім так. Якщо на цю проблему дивитись з глобальної точки зору, то можна побачити, що явище депопуляції властиве таким розвиненим заможним країнам, як Нідерланди, Бельгія, Данія чи Німеччина, а в слаборозвинених країнах, таких як Афганістан, Палестина, низці африканських держав має місце репродуктивне населення. Та й в Україні в багатьох заможних сім'ях не поспішають з репродукцією, а в бідних часто буває багато дітей. Справа тут, мабуть, не тільки і не стільки в матеріальних передумовах, скільки у *втраті в Україні моделі багатодітності*. Третина сімей вважає народження дитини перешкодою подружньому життю, причому жінки більшою мірою, ніж чоловіки (36 % і 29 % відповідно). В Україні має місце суперечливість демографічних тенденцій: вагітності часті як за розширеного відтворення, народжень мало – як за звуженого відтворення.

Як зазначала демограф Ірина Прибиткова (Інститут соціології НАН України), наприкінці ХІХ сторіччя на одну жінку припадало 7–8 дітей, хоча й дитяча смертність була високою. У 1920 р. в середньому на сім'ю в Україні припадало чотири дитини, у 1960–70-х рр. – дві. У результаті стрімкого спаду протягом 90-х років рівень народжуваності в 2000–2001 рр. зафіксувався на рівні 1,1 дитини на одну жінку. Соціологічні опитування вказують на те, що жінки не бажають мати двоє чи більше дітей. Здебільшого *прагнуть мати одну, але доглянуту, освічену, забезпечену тощо*. Тобто, *установка з кількості змінилась на установку на якість дитини*. У концепції демографічного розвитку України на 2005–2015 рр., схваленої Кабінетом Міністрів від 8 жовтня 2004 р. (№ 724-р), зазначено, що одnodітні сім'ї становлять ~66 %.

Сучасний тип народжуваності в Україні характеризується такими рисами як:

– високий рівень контролю народжуваності (як і раніше велику питому вагу в цьому процесі займають аборти);

– зростання народжуваності поза шлюбом. Викликає занепокоєння різке збільшення частки позашлюбних народжень, особливо у сільській місцевості. За період 1995–2006 рр. вона зросла з 13,2 до 21,1 % і припадала в основному на жінок репродуктивної вікової групи 20–34 роки, що за умови збереження існуючих темпів поширення позашлюбної народжуваності може призвести до того, що кожна третя дитина в Україні буде народжена поза шлюбом;

– орієнтація на малодітність.

Демографічна ситуація в країні характеризується, як уже зазначалося, не лише депопуляцією, а й деградацією якості населення, істотним погіршенням здоров'я людей. Рівень захворюваності в Україні один з найвищих у Європі. При цьому спостерігається погіршення репродуктивного здоров'я населення. Так, майже 68 % пологів відбувається з ускладненнями. Такої кількості жінок, що в період вагітності лежали на “збереженні”, ще 20–30 років тому Україна не знала. Більше, ніж утричі, зросла кількість вагітних, які страждають на анемію. Більш як у 1,5 раза зросла кількість ускладнених пологів. Ріст материнська і дитяча смертність. Високим залишається коефіцієнт немовлятьської смертності – 10,0 (у Чехії, для порівняння, – 5,2; Словаччині – 8,8; Польщі – 9,5). І хоча спостерігається скорочення материнської смертності під час пологів з 32,4 на 100 тисяч живо народжень у 1990 р. до 17,4 – у 2010 р., вона залишається ще надто високою (у Чехії – 5,5; Словаччині – 8,7; Польщі – 4,8 – 6,2). За останні 10 років в Україні збільшилась частота гінекологічних захворювань у школярів у 3 рази, порушень менструальної функції – у 1,5 раза (в Україні 112 гінекологічно хворих на 1000 жінок). Зростає рівень безпліддя як у жінок, так і в чоловіків, невиношування вагітності, збільшується кількість тих, хто лягає на збереження, у кого зустрічається вульвовагініт – запалення зовнішніх статевих органів.

Низький рівень репродуктивного здоров'я напрямку пов'язаний з *низьким рівнем контрацептивної та сексуальної культури людей*. За даними опитування серед старшокласниць та студенток молодших курсів педуніверситету (15–19 років), майже половина (49 %) опитаних дівчат не знають, в яку консультацію вони можуть звернутися в разі необхідності, в той час як у кожній третій з них є в цьому гостра потреба.

Важливою складовою демографічної політики держави має стати формування контрацептивної культури молоді, установки на планування сім'ї, на свідоме батьківство, прийняття добровільного рішення про розмір сім'ї, яке ґрунтується на наданому їй праві визначати бажану для неї кількість дітей та проміжки між їх народженням. Реалізація такого рішення здійснюється шляхом контролю над репродуктивними діями й має на меті не тільки досягти бажаної кількості дітей і зберегти їх, але й вибирати час народження дитини з урахуванням віку батьків та соціально-економічних умов, регулювати інтервали між народженнями дітей, уникнути небажаної вагітності.

Багато-хто розуміє планування сім'ї як обмеження народжуваності. Але *планування сім'ї – це передовсім забезпечення здоров'я жінки для народження бажаних і здорових дітей*. Іншими словами, *планування сім'ї – це діти за бажанням*, а не випадкові. Право на планування сім'ї, чи на вільне і відповідальне батьківство, є міжнародно визнаним правом кожної людини. Планування сім'ї необхідне для народження бажаних і здорових дітей, для збереження здоров'я жінки, для досягнення гармонії у психосексуальних стосунках у сім'ї, для реалізації життєвих планів. Необхідно взяти до уваги таке:

1) час, який потрібний батькам для звикання один до одного і для підготовки до виконання батьківських обов'язків (статистика показує, що поява дитини у перші два роки подвоює ймовірність розлучення);

2) здатність батьків забезпечити повною мірою фізичні, емоційні й духовні потреби кожної народженої дитини;

3) здоров'я дружини (більшість жінок досягає повного фізіологічного розвитку тільки до 23 років);

4) неможливість досягти повної сексуальної насолоди через побоювання завагітніти. Відсутність абсолютної довіри до свого партнера викликає в ній обережність, паралізує її еротизм. Вона або з тривогою стежить за діями чоловіка, або відразу ж після контакту біжить у ванну кімнату.

Планування сім'ї допомагає знизити смертність серед немовлят, уникнути або скоротити вторинну неплідність, зміцнити здоров'я матері й дитини. Ефективність планування сім'ї залежить від поінформованості людей про методи контролю дітонародження, від доступності й прийнятності цих методів для різних категорій сімей. Першочерговим

завданням стає забезпечення населення ефективними, зручними й безпечними протизаплідними засобами. Відсутність або недоступність контрацептивних засобів призводить до зростання абортів, легальних і кримінальних.

Проблема абортів, їх розповсюдженість, частота використання в Україні є наочним прикладом споживацького, байдужого ставлення до свого здоров'я українських жінок. Вони переконані, що аборт має бути легальним, доступним, безпечним і рідкісним. Дехто з них заявляє: *“Аборт – це така ж норма як апендицит і тому не варто прикриватися етикою і мораллю. Треба допомагати людям і менше думати про ембріони”*.

Поборники абортів вважають:

1. Легалізація абортів потягне за собою не зниження народжуваності, а лише зниження чисельності самих абортів.

2. Аборт позитивно позначається на здоров'ї жінки, оскільки організм починає працювати “на двох”.

3. Аборт є невід'ємною частиною права жінки на материнство.

4. Покращається демографічні показники.

Ще 100 років тому англійський юрист Рафаеле Баллестріні сказав: *“Вірним доказом того, що якийсь народ дійшов до крайньої точки морального падіння, будуть ті часи, коли аборт стане звичним і абсолютно сприйнятливим”*.

Навіть якщо сформована хоча б одна клітина, все одно – дитина вже живе, вже відома її стать, колір волосся й очей, існує певний хромосомний набір. Папа Іван Павло II заявляв, що *“замах на ненароджене життя, в якій би фазі розвитку воно не було, є загрозою для усього морального порядку, усього правдивого охоронця добра людини. Оборона абсолютної недоторканості життя ненародженого є частиною охорони прав людини і людської гідності”* (1.X.1979).

На нашу думку, досягти оптимізації вирішення проблеми планування сім'ї можна такими заходами:

1. Санітарно-просвітницька робота в школах та інших учбових закладах для підлітків і молоді.

2. Створення широкої мережі доступних консультацій із залученням працівників жіночих консультацій, пологових будинків і спеціальних служб з планування сім'ї.

3. Формування у суспільстві негативного ставлення до абортів і проведення масової пропаганди методів планування сім'ї.

4. Забезпечення цінової доступності контрацептивів (дуже дивними є потуги підвищити ціну презервативів).

У роботі з дошлюбної підготовки, на наш погляд, можна практикувати:

1) використання змісту предметів шкільного навчання, передовсім з української та зарубіжної літератури, біології, історії, права, трудового навчання, хімії тощо;

2) запровадження в старших класах факультативів, присвячених проблемам формування сім'янина, материнства та батьківства;

3) виконання школярами різноманітних самостійних завдань: зібрати прислів'я, приказки, уривки з віршів про успішну сім'ю, щасливе материнство й батьківство, написати сценарій весілля чи урочистого запису дитини в органах РАЦСу тощо;

4) проведення в позаурочний час заходів, орієнтованих на дошлюбну підготовку учнівської молоді – лекцій, бесід, диспутів, лекторіїв, читацьких конференцій тощо;

5) організацію різновікових загонів, шефства старших школярів над молодшими або й над дошкільниками;

6) проведення різноманітних тренінгів;

7) використання виховних можливостей сім'ї, засобів масової інформації тощо.

Список використаних джерел

1. Говорун Т. В. Соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепції: дис. ... доктора псих. наук: 19.00.07 / Говорун Т. В. – К., 2002. – 375 с. 2. Кон І. С. Вкус запертого плода. Сексологія для всіх / І. С. Кон. – М.: Семья и школа, 1997. – 462 с. 3. Кон І. С. Подростковая сексуальность на пороге XXI века / І. С. Кон. – Дубна: Феникс, 2001. – 208 с. 4. Говорун Т. В.,

Кікінежді О. М. Стать і сексуальність: психологічний ракурс / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – Тернопіль: Богдан, 1999. – 384 с. 5. *Ковбас Б., Костів В.* Родинна педагогіка / Б. Ковбас, В. Костів. – Івано-Франківськ, 2002. – 298 с. 6. *Кравець В. П.* Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді / В. П. Кравець. – К.: Київська правда, 2000. – 688 с.

Владимир Кравец

**СОЦИАЛЬНЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ АКТУАЛИЗАЦИИ ДОБРАЧНОЙ ПОДГОТОВКИ
МОЛОДЕЖИ В НЕЗАВИСИМОЙ УКРАИНЕ**

В статье рассматриваются процессы трансформации брачно-семейных ценностей и сексуальных отношений в современной украинской молодежи, анализируются причины и следствия демографического кризиса в Украине, формулируются рекомендации по совершенствованию социально-демографической политики государства и общества, улучшению качества добрачной подготовки молодежи.

Ключевые слова: брак, семья, сексуальность, развод, демография, депопуляция, контрацептивная культура.

Volodymyr Kravets

**SOCIAL PRE-CONDITIONS OF ACTUALIZATION OF THE YOUTH PRE-MARITAL
PREPARATION IN AN INDEPENDENT UKRAINE**

Transformation processes of marriage and family values and sexual relations among modern Ukrainian youth are considered, reasons and consequences of demographic crisis in Ukraine are analyzed, recommendations for improvement of socio-demographic policy of the state and society, betterment of quality of youth pre-marital training are formulated in this article.

Key words: marriage, family, sexuality, divorce, demography, depopulation, contraceptive culture.

УДК 94 (477)

Марія Алексієвець

РОЗВИТОК ЕКОЛОГІЧНОГО РУХУ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ (КІН. 80-Х – 90-І РР. ХХ СТ.)

У статті проаналізовано основні тенденції та особливості розвитку екологічного руху в Україні у контексті її національного відродження.

Ключові слова: Україна, екологія, екологічний рух, національно-державне відродження, екологічні організації, охорона природи.

У середині 80-х років ХХ ст. зростання енергетично-сировинних потреб в умовах споживацького відношення до природних багатств, псевдотехнократизму мислення та переважно екстенсивного характеру соціально-економічного розвитку тоталітарно-казарменного деформованого соціалізму надзвичайно загостило екологічний стан в Україні. У зв'язку з прорахунками у стратегії розміщення виробничих потужностей і трудових ресурсів різко загостилась демографічна ситуація в містах, зросли потреби у збільшенні орних угідь тощо. Однак реальної оцінки цим процесам дано не було, адже панувало соціалістично-споживацьке ставлення до природи. Будь-який інший підхід сприймався як вияв буржуазної ідеології.

Не дивлячись на деякі заходи, що приймалися, намагання вирішити екопроблеми старими методами вело до подальшого нагромадження протиріч, корені яких лежали у надрах командно-адміністративної системи, в адміністративному характері економіки, нерациональній експлуатації природних ресурсів. Трагічним проявом історичної безперспективності псевдотехнократичної політики тоталітарного режиму стала аварія на Чорнобильській АЕС, яка істотно вплинула на стан природного довкілля України. Забруднення зазнала величезна територія. За даними відомого українського вченого, академіка О. Созінова, в результаті детального первісного обстеження у 13 областях були виявлені плями з щільністю забруднення цезієм – 137 понад 1 кі/км², площа яких перевищила 3,5 млн га, з них понад 2,5 млн га – сільгоспугіддя. Радіонукліди поступово поширювались по території республіки. За уточненими даними, сильного радіоактивного забруднення в Україні зазнало 5 млн га земель, з яких 3,5 млн га – орних, 1,5 млн га – лісів. За радіоцезієм, що потрапив у природне середовище, потужність аварії перевищила у 300 разів наслідки атомного бомбардування Хіросіми. В Україні цезієм було забруднено 4,6 млн га угідь, або 12 % сільськогосподарських площ. У цьому зв'язку найбільше постраждали 76 районів 11 областей – Житомирської, Київської, Чернігівської, Рівненської, Волинської, Черкаської, Вінницької, Тернопільської, Івано-Франківської, Сумської та Чернівецької. В зону забруднення потрапило понад 600 господарств, де на полях щільність радіоцезію більша, ніж 1 кі/км², а чисельність населення – 25,7 %.

Небезпечні наслідки Чорнобильської катастрофи виразно простежуються на прикладах більшості природних ресурсів України. Влітку 1986 р. понад 100 га соснового лісу на захід від ЧАЕС швидко загинули внаслідок нагромадження у кроні радіоактивного пилу й дрібних частинок реакторного палива, викинутого вибухом. Радіаційне забруднення вплинуло і на рослинний і тваринний світ. Найбільша в історії техногенна катастрофа стала причиною також значних соціально-медичних змін. Жерло зруйнованого четвертого блоку і “саркофаг”, який висить над ним, нині не лише символи найстрашнішої в історії людства техногенної аварії, а й знаки ще реально існуючої небезпеки.

Непродумана господарська діяльність порушила динамічну рівновагу в біосфері й тим самим спричинила деградацію природних систем. Україна, як відомо, займала 2,7 % території колишнього СРСР і мала 18 % його населення. При цьому вона давала (за станом

на 1989 рік, коли союзна економіка ще не розвалилась) 30 % загальносоюзної продукції чорної металургії, 50 % – видобутку залізної руди, 25 % – вугілля, 19 % – виробництва мінеральних добрив. Як бачимо, промислове навантаження на природне довкілля України було несумісне з її територією. Україна в Радянському Союзі виконувала роль регіону, де розташовувалась важка індустрія та видобувна промисловість, які в СРСР були надзвичайно антиекологічними. Подібний антропогенний пресинг призвів до забруднення та руйнування довкілля. На Україну припадала четверта частина загальносоюзного забруднення. Середня його цифра перевищувала його показники по СРСР у 15 разів, а у деяких регіонах (Кривбас, Донбас, Дніпродзержинськ) – у сотні разів. При цьому гострота екосередовища поглиблена екологічними катастрофами локального характеру на Дністрі, у Чернівцях, у Дніпродзержинську та особливо глобальною катастрофою у Чорнобилі. Основною причиною екологічних труднощів був антропогенний вплив на природу, споживацько-утилітарне ставлення до неї.

Створення умов для існування екологічно безпечного суспільства, формування духовних та матеріальних підвалин гармонійних взаємин “людина-природа”, перехід до гармонійного і збалансованого розвитку, становлення принципово нового типу людської особистості – все це, відповідно до реалій “доби виживання”, передбачає організацію і дію природного екоруху, залучення до нього все більшої частини населення, його об’єднання на основі екологічної ідеї. Такий підхід не лише співзвучний з попереднім еколого-історичним розвитком, а й відповідає світовим тенденціям екологічних рухів. На жаль, українське суспільство тривалий час було виключене із загальносвітового екологічно-історичного процесу. До цього додамо і той пресинг на довкілля України, який тривав протягом останніх 200 років російського самодержавства та радянської історії. Тому становлення Української незалежної держави як властиво екологічно зорієнтованої є одним із шляхів виходу з її ірреального світу, який зумовив глибину і жорстокість екологічної кризи в нашій країні. Тобто, у другій половині 1980-х років на долю українців-патріотів випала важка, велика і відповідальна роль – відновити екологічний рух в Україні, орієнтуючись на перетворення екологічної ідеї в інтегруючий націєтворчий чинник, у консолідуючий фактор розвитку українського суспільства. Адже національне відродження повинно спиратись на реєстрацію одвічного екологічно-естетичного довкілля людини, без якого не мислимі духовність, здоров’я, майбутнє як окремої людини, так і нації в цілому. До того ж у XXI столітті державний розвиток визначатиметься значною мірою його екологічною складовою. Бо нині людство живе в контексті зміни парадигми розвитку, коли чільну роль економічної складової у цій парадигмі складає екологічна. Отже, у другій половині 80-х років минулого століття, з початком “перебудови”, на нашу думку, екологічна ситуація суттєво змінилась, особливо відчутним в Україні це стало після Чорнобиля. З’явилися екологічні групи, несанкціоновані державою, а згодом екологічний рух набуває всеукраїнського і організованого характеру. При цьому не можна не сказати, що державні органи не намагались вживати деякі заходи по охороні навколишнього природного середовища. Однак їх реалізація, як правило, не була підкріплена реальними економічними важелями та державною волею впровадження екополітики.

В Україні екологічні об’єднання, рухи, партії “зелених” виникають лише у другій половині 1980-х рр., тоді як у країнах Західної Європи та США – у 1960–1970-х рр., та й то це було реакцією на аварію на Чорнобильській атомній електростанції. Якщо розвинуті індустріальні країни зіткнулися з проблемами екології, досягнувши високого рівня добробуту населення, то в колишньому СРСР економіка почала викликати серйозні екологічні проблеми на стадії, коли якість життя основної маси населення була незадовільною, точніше, на рівні задоволення мінімальних фізіологічних потреб. Ряд авторів вказували на зв’язок між специфікою соціально-екологічного ладу колишнього СРСР з пануванням державної власності на засоби виробництва і основні (в тому числі природні) ресурси та відчуженням основної маси трудящих від участі у прийнятті рішень, в тому числі тих, що стосувалися навколишнього природного середовища та більш критичного його стану

[1, с. 164]. У цілому своєрідність ситуації в колишньому СРСР була в тому, що “криза адміністративно-командної системи наклалася на глобальні екологічні конфлікти” [2, с. 120]. В результаті у 1988 р. 16 % території колишнього СРСР стали зоною екологічної біди, 18 % населення (50 млн чол.) жило в містах, де забруднення повітря перевищувало санітарні норми в 10 разів, за середньою тривалістю життя країна займала 45 місце в світі (у 1989 р. – вже 52), за дитячою смертністю – 52 місце, на охорону природного середовища виділялось лише 1,33 % валового національного продукту і 1,28 % капіталовкладень [3, с. 120].

Серйозним фактором, як зазначалось вище, погіршення екологічної ситуації в колишньому СРСР, як і в Україні, були і наслідки ряду технологічно неефективних та екологічно небезпечних проектів, а також великих техногенних аварій, особливо на Чорнобильській АЕС. Аварія на ЧАЕС поставила на грань екологічної катастрофи густонаселені райони України, викликала складний комплекс не лише медикобіологічних та екологічних, але й економічних, соціальних та морально-етичних проблем.

В основі виникнення неформальних екологічних громадських організацій лежали як об’єктивні (стан природного середовища, стурбованість ним), так і суб’єктивні причини. Особливістю виникнення екологічних організацій у колишньому СРСР було переважання суб’єктивних причин над об’єктивними, тобто інтерес, спрямований на екологію, якість природного середовища був вужчим, ніж суб’єктивні мотиви, тобто інтереси, спрямовані на демократизацію суспільства, досягнення національної незалежності чи реалізацію певних особистих інтересів членів організацій, їх амбіцій. Часто діяльність у цих організаціях, що на початку “перебудови” були політизованими, ставала як би “трампліном” для подальшої політичної кар’єри. Екологічні організації, на жаль, у цьому випадку не були винятком. Зокрема, деякі активісти екологічних об’єднань, використали ці структури для створення собі певного політичного іміджу, інтегруючись у “перспективніші” політичні організації або офіційні структури.

Переважання суб’єктивних причин появи екологічних об’єднань у колишньому СРСР зумовлювалось синтетичністю екологічної проблеми і посилювалось певними уявленнями людей про причини та її загострення. Критика “реального соціалізму”, що почалась з “перебудовними” процесами, сприяла утвердженню переконання, що причини загострення екологічної ситуації слід шукати у функціонуванні тоталітарної системи, а для колишніх республік СРСР – також у перебуванні їх у складі СРСР та колонізаторській політиці щодо них центру. Відповідно, розв’язання екологічної проблеми бачилось лише через демократизацію суспільства, а в Україні та колишніх республіках – через досягнення суверенітету.

Таке розуміння екологічної ситуації та шляхів її розв’язання зумовило тісніший взаємозв’язок та співпрацю екологічних організацій та рухів із загальнодемократичними та національними рухами. Діяльність останніх можна розглядати як каталізатор виникнення екологічних об’єднань. Такий взаємозв’язок, з одного боку, сприяв політизації “зелених”: вони отримували підтримку при проведенні екологічних акцій, завдяки цьому змогли взяти участь у виборах і вийти на парламентський рівень діяльності. З іншого боку, в ряді регіонів екологічні проблеми стали поштовхом до виникнення масових національних рухів. За підрахунками акад. А. Яблокова, у 1988 р. вийшли на демонстрації, взяли участь у мітингах з екологічних мотивів не менше людей, ніж у акціях з національних питань [4, с. 38]. Проблеми екології займали важливе місце в діяльності національних і загальнодемократичних рухів, їх програмні документи обов’язково відображали бачення та шляхи вирішення екологічних проблем республіки чи регіону [5]. В свою чергу діяльність екологічних організацій була тісно пов’язана з боротьбою за національну незалежність і демократію (наприклад, в ієрархії програмних пріоритетів “зелених” України досягнення національної незалежності займало друге місце) [6].

Суб’єктивною причиною виникнення неформальних екологічних організацій та рухів в Україні була аварія на ЧАЕС, наслідком якої стало радіонуклідне забруднення великих територій країни і, відповідно, різке погіршення умов, якості життя та здоров’я значної кіль-

кості населення. Важливим наслідком цієї катастрофи слід вважати і “незворотні зміни у поглядах громадськості та наукового загалу на безпечність атомної енергетики, осмислення масштабів загрози, що вона несе” [7, с. 86]. Вони не лише ініціювали антиядерний екологічний рух у районах розміщення інших АЕС і будівництва нових, але й стали яскравою ілюстрацією небезпеки панування технократизму у суспільному житті, поштовхом до переосмислення поглядів на місце людини в екосистемі.

Формуванню і підтриманню занепокоєння екологічною ситуацією в період виникнення екологічних організацій сприяв і потік публікацій на екологічні теми в “перебудовній” пресі. Критичний стан природного середовища в цих публікаціях розглядався як наслідок діяльності відомств та міністерств колишнього СРСР (особливо Мінводгоспу), і в радянських людей, вихованих на міфі, що “дим з соціалістичної труби не забруднює атмосфери”, ця інформація ставила під сумнів ефективність державно-політичної системи колишнього СРСР. Остання обставина ще більше посилювала питому вагу суб’єктивних причин в екологічних об’єднаннях.

Позитивний вплив на розвиток екологічного руху мали певні традиції і досвід у природоохоронній громадській діяльності, зокрема, руху студентських дружин з охорони природи (ДОП). Діяльність цих організацій дехто з дослідників екологічного руху визначає як перший етап у його розвитку [8, с. 164].

Посиленню розвитку екологічного руху сприяли стихійні природоохоронні акції, що були спонтанною реакцією на різке погіршення стану природного середовища. Створення нових екологічних організацій було спрямоване на вирішення конкретних проблем, що торкалися жителів певного міста чи району. Безпосереднім поштовхом до виникнення таких ініціатив та груп були авіаційні викиди токсичних речовин в атмосферу, технологічні аварії (наприклад, об’єднання “Екологічна ініціатива” (1988 р.) в м. Дніпродзержинську, де через безконтрольний розвиток металургійної промисловості стан забруднення атмосфери загрожував здоров’ю людей), будівництво промислових об’єктів, введення яких в експлуатацію потенційно погіршить екологічну ситуацію в місті чи цілому регіоні (“Комітет з екології” в Кременчузі (1988 р.), “Екологія і світ” в Сімферополі, ініціативна група противників будівництва АЕС в районі Феодосії (1988 р.); секція “Товариства Лева” (Львів) боролася проти забруднення Дністра та загрози загибелі карпатських лісів). В Україні, де появу екологічних організацій стимулювали ще й наслідки Чорнобильської катастрофи, в 1986–1987 рр. виникли і стали відомими нетрадиційні об’єднання “Небайдужі”, “Спадщина”, “Ноосфера”, “Зелене милосердя” (Київ), “Екологія” (Черкаси), “Ноосфера” (Тернопіль), “За екологічну перебудову” (Запоріжжя) та ін. [9, с. 263]. Практично в кожному місті країни функціонувала ініціативна група чи екологічна організація, у центрі уваги яких стала конкретна проблема, що торкалася життєво важливих інтересів їх жителів (проблема будівництва АЕС, заводу БВК, забруднення рік, загибель лісів та ін.). Учасники цих ініціативних груп та екологічних організацій намагались самостійно ставити і реалізовувати конкретні цілі по охороні навколишнього природного середовища. Суб’єктами такої ініціативи могла бути як група жителів міста чи району, яких забруднення навколишнього середовища торкалося безпосередньо, або група, яка усвідомила потребу збереження певного природного об’єкта.

Крім організацій чисто природоохоронної спрямованості, з’явилися і групи ширшої орієнтації, метою яких була екологія людини і культури. До них можна віднести групи “За чистий Маріуполь”, “Товариство Лева” у Львові та ін.

На відміну від традиційних природоохоронних організацій – Всесоюзного товариства охорони природи та його республіканських відділень, руху студентських дружин з охорони природи (ДОП) – нові екологічні організації займали опозиційне становище, а в їх діяльності переважали форми протесту. Основними формами діяльності традиційних природоохоронних організацій була боротьба з браконьєрством і просвітницька робота, але їх інтегрованість у бюрократичну систему управління зводила ефективність навіть цих форм діяльності практично до нуля. Наприклад, у Донецькій області в середині 1980-х рр. кожен

третій – член Українського товариства охорони природи. Лише в обласному центрі було 670 первинних організацій, які об'єднували 365 тис. чол. Але, як підкреслював О. Шовкуненко, збираються внески, пишуться постанови, протоколи, справки і звіти, утримується апарат, його робітники отримують премії, їм видають матеріальну допомогу, а природа не може дочекатися допомоги. Більше того, ті, хто безпосередньо наносить їм шкоду, досить часто самі є членами Товариства охорони природи й акуратно платять внески [10].

Невдоволення постійним зростанням управлінського апарату, неефективність природоохоронної роботи і привели до створення та політизації різних екологічних об'єднань, асоціацій і союзів, а згодом – і масового екологічного руху. Так, у серпні 1987 р. колишніми активістами ДОП був заснований Соціально-екологічний союз (СЕС), молодіжна організація, до складу якої увійшли 140 груп з 89 міст [11, с. 117]. В Україні аналогічна структура почала формуватися у грудні 1987 р., коли при сприянні Українського республіканського комітету захисту миру було створено екологічну асоціацію “Зелений світ”. Основна мета асоціації – у залученні широких верств громадськості до вирішення екологічних проблем шляхом ідей виживання “демократії і гуманізму” та “забезпечення громадянам УРСР права на здорове середовище проживання, яке є одним з невід’ємних прав людини” [12]. Асоціація взяла на себе функції координації діяльності екологічних організацій України та окремих груп. З часом асоціація перетворилась у досить авторитетний масовий рух, в 1990 р. вже об'єднувала понад 300 самодіяльних екологічних організацій України [13].

Поряд з нетрадиційними екологічними об'єднаннями, які створювались з ініціативи громадськості, з'являються й інші різновиди нових екологічних об'єднань: асоціації, які об'єднали письменників і публіцистів. Наприклад, у 1987 р. при Комітеті захисту миру була заснована асоціація “Екологія и мир”, завдання якої – в “громадській експертизі проектів природокористування, насамперед господарських” [14]. Це також об'єднання, які претендували на статус союзних – Екологічний союз СРСР, “Зеленое движение”, створене рід егідою ЦК ВЛКСМ і Держпрому СРСР, рух “Спасем мир и природу” та ін. Вони об'єднували відомих вчених-біологів, медиків, екологів і ставили за мету надати допомогу і сприяти урядовим структурам в оздоровленні навколишнього середовища. За підрахунками С. Фомічова, на кінець 1990 р. таких об'єднань було понад 25 [15, с. 239]. Однак всесоюзними ці організації не були тому, що жодна з них не поширювала свою діяльність на всю країну. Подібні організації створились і в Україні. Так, у 1990 р. було утворено Екологічну консультативну Раду (ЕКОРАДУ) при президії Українського товариства охорони природи (УТОП), де був об'єднаний науковий потенціал [16, с. 36].

З часом діяльність екологічних організацій, рухів зумовила розробку також політичних програм, які виходили за межі лише екологічної проблематики. Висунення “зеленими” політичних вимог, їх активна участь у суспільно-політичному житті та їх значна політизація привели до створення партії “зелених”. Так, у березні 1990 р. в Москві на з'їзді руху було проголошено про утворення Партії Зелених СРСР, але хоча в роботі з'їзду взяли участь делегати від “зелених” України, Білорусії, Казахстану, всесоюзною вона не стала [17, с. 94–95].

У вересні 1990 р. на основі екологічної асоціації “Зелений світ” сформувалась Партія Зелених України (ПЗУ). Мета створення партії згідно з програмою ПЗУ, – “вирішувати екологічні й загальнодемократичні проблеми політичними методами”, а “провідна форма діяльності ПЗУ – участь у виборах до органів народовладдя усіх рівнів і робота в них” [18]. Як відзначав на установчому з'їзді ПЗУ їх лідер Ю. Щербак, “партія породжена Чорнобилем – цим провісником глобальної екологічної катастрофи, але вона народжена не страхом, а мужньою рішучістю боротися з атомною смертю” [19, с. 45]. Незважаючи на створення ПЗУ, асоціація “Зелений світ” продовжувала функціонувати паралельно, орієнтувалася на вирішення екологічних проблем через вплив на громадську думку, через формування екологічної культури населення. Таким чином, виникнувши як рух на захист природи, “зелені” перетворилися в партію, що вимагала зміни соціально-економічної та політичної системи, хоча проблеми екології й залишались пріоритетними.

Екологічні рухи, партії “зелених” на Заході є достатньо вивченими й розглядаються як складова частина нових соціальних або альтернативних рухів. Цим терміном часто підкреслюється їх відмінність від традиційних суспільних рухів – робітничих та національно-визвольних. Вона полягає в тому, що основою їх створення стали проблеми не політичні, а екосоціальні, постматеріальні, культурні. Відповідно, їх діяльність спрямована в головному не на задоволення політичної влади, перетворення держави, а на зміну в системі цінностей, свідомості людей. Останні вважаються головною передумовою змін у суспільстві (в тому числі політичних), хоча, як відзначив німецький дослідник історії екологічних рухів Х. Г. Міттермюллер, мова йде лише про часткові, а не принципові, антисистемні зміни [20, с. 48].

Екологічний рух в Україні, в інших посткомуністичних країнах, незважаючи на спільні об’єктивні фактори розвитку, включаючи загрозу екологічної кризи чи катастрофи, спільні основні завдання в напрямку збереження та відновлення природного середовища, суттєво відрізняється від екологічних рухів на Заході. Ці відмінності зумовлені, головним чином, різним соціально-екологічним середовищем, в якому він сформувався та нині функціонує. Екорух в Україні характеризується нестабільністю, змінністю внаслідок перехідного та кризового стану суспільства. На противагу цьому, на Заході залишались незмінними протягом значного часу приватна власність, ринкова економіка, легітимність (всенародна підтримка та визнання) інститутів влади, розвинуте громадянське суспільство. Розвиток екологічного руху в Україні проходив в умовах незавершеності глибоких системних суспільних трансформацій та відсутності усталеної системи партій та громадських організацій. На нього більший вплив мали соціально-економічні та політичні проблеми, він менше пов’язаний зі змінами в суспільній свідомості. Разом з політичними та національними рухами екорухівці боролись за демократичне перетворення, політичну незалежність колишніх республік СРСР, тобто за те, що для Заходу є вже пройденим історичним етапом. Ці особливості контексту, в якому функціонує екологічний рух України, не дають підстав типологічно віднести його до класичних соціальних рухів. За твердженням А. Турена, нові соціальні рухи є атрибутом стабільного, демократичного та багатого суспільства [21, с. 34, 40, 42]. Екологічний рух в Україні, як і в інших посткомуністичних країнах, окрім основної мети – захисту довкілля, повинен боротися за те, щоб суспільству були властиві ці атрибути, як неодмінна умова його існування та досягнення основної мети. Саме тому екологічний рух з самого початку був історично “приречений” на діяльність по досягненню і суто політичних цілей. Крім того, хоч інтерес, спрямований на збереження довкілля, своєю суттю не є політичним, спосіб його реалізації в умовах нерозвинутого громадянського суспільства лише через прийняття політичних та економічних рішень на відповідних рівнях власної ієрархії об’єктивно зумовлює політизацію вимог та діяльності “зелених” України. Екологічна проблема, ставши політико-історичною, а згодом усвідомленою еколого-економічною реальністю, швидше привертала увагу громадськості та влади. Загалом політизація та розвиток екологічних об’єднань були зумовлені політизацією суспільного життя країни. Все це дає підстави розглядати екологічні об’єднання, екологічний рух України на досліджуваному етапі її розвитку як різновид суспільно-політичних організацій у суспільно-економічному житті країни, тобто як такі, що за своєю суттю, орієнтацією та діяльністю мають переважно політичний, соціально-економічний зміст. Разом з тим їм властиві й деякі ознаки соціальних рухів, які не є домінуючими, але можуть стати такими при сприятливих зовнішніх умовах, тобто за умов успішних політичних і особливо економічних реформ в Україні.

Дослідження показало, що у структурі екологічного руху України, яка склалася в результаті організаційного розвитку екологічних організацій, клубів, ініціатив тощо, можна виділити певні організаційні форми, які тісно взаємопов’язані, співпрацюють або координують свою діяльність:

– Партія Зелених України, основна діяльність якої спрямована на поточний момент у сфері екології;

– екологічний рух (асоціація “Зелений світ”), який об’єднує і координує зусилля екологічних організацій та громадян у розв’язанні екологічних проблем через вплив на громадську думку, свідомість людей;

– суспільні об’єднання, групи, ініціативи, діяльність яких спрямована на вирішення локальних, конкретних природоохоронних проблем;

– екологічні секції суспільно-політичних рухів, об’єднань, партій;

– неурядові, незалежні екологічні організації та фонди, діяльність яких спрямована на підготовку та розробку екологічних програм і координацію зусиль вчених у цій сфері.

Для екологічних об’єднань була характерна та ж нечіткість організаційної ідентифікації та функціонування, що й для інших різновидів суспільно-політичних об’єднань. Тому більшість з них через звуження соціальної бази та зменшення чисельності своїх членів діють реально як групи за інтересами.

Відповідно до домінуючих програмних цілей та напрямів діяльності серед різноманітних об’єднань “зелених” можна виділити:

– культурно-екологічні або екокультурні об’єднання, які поєднують природоохоронну діяльність з роботою по збереженню культурного середовища в Україні (“Ноосфера” в Києві, “Товариство Лева” у Львові тощо);

– соціально-екологічні об’єднання, основною метою яких є соціальний захист людей, що постраждали внаслідок екологічних катастроф, або проживання в районах екологічної біди (спілка “Чорнобиля”, “Діти Чорнобиля”, спілка “Врятування”, “Мама-86” тощо);

– політико-економічні об’єднання, які проєктують вирішувати проблеми забруднення природного середовища переважно політичними методами (в основному це Партія Зелених України). Внаслідок універсальності та системності екологічної проблеми цей поділ є досить умовним.

Теоретичні “шукання” “зелених” України в нових історичних умовах переходу від тоталітарного суспільства до незалежного національно-державного розвитку ґрунтувалися на спільних для всіх “зелених” базових вартостях – біоцентризм, абсолютна цінність всіх форм життя, пріоритет екології над економікою, екологічний гуманізм, особиста і соціальна відповідальність, турбота про наступні покоління тощо. Важливим компонентом у системі соціальних вартостей “зелених” є демократичні цінності розвитку суспільства. Розвиток економічної демократії декларувався через децентралізацію і демонополізацію економіки, перехід до дрібномасштабного виробництва, що допоможе забезпечити більш раціональне використання природних ресурсів, підвищити якість життя, відмовитися від економічного зростання як самоцілі тощо [22]. “Зелені” є прихильниками індивідуальних свобод, у системі їх пріоритетів права конкретної особи є вищими за права держави.

Специфічним напрямом діяльності “зелених” в Україні продовжувала залишатись антиядерна та антимілітарна спрямованість. На основі соціологічних досліджень, проведених дослідниками під час роботи Другого з’їзду асоціації “Зелений світ”, можна стверджувати, що найбільше заперечень в українських “зелених” викликали: сама ідея використання атомної енергії – 28,3 %, якість будівництва станцій – 27,3 %, конструкція реакторів – 22,2 % [23, с. 21]. Ця обставина на фоні психологічного ефекту катастрофи на ЧАЕС, небажання керівництва країни переглядати програму розвитку атомної енергетики спричинили сильну антиатомну спрямованість “зеленого” руху, особливо в районах, які постраждали від аварії на ЧАЕС. Як і “зелені” індустріально розвинених країн, вони виступають за закриття діючих АЕС і заборону будівництва нових блоків і станцій. Свою позицію аргументують загрозою життю людей у випадку аварії на АЕС, видатками на захоронення радіоактивних відходів. Натомість, пропонують виробляти енергію альтернативними способами, наприклад, використовувати енергію вітру, сонця, впроваджувати енергозберігаючі технології на виробництві та у побуті [24]. Третя конференція асоціації “Зелений світ” так визначила свою позицію щодо атомної енергетики: закриття ЧАЕС, мораторій на подальше будівництво нових реакторів, всенародний референдум про доцільність існування і розвитку атомної енергетики взагалі [25]. Програма ПЗУ однозначно вказує на необхідність “заборони ядерної

енергетики та перетворення України на без'ядерну зону" [26]. У резолюції "Про політичну стратегію ПЗУ", прийнятій на II конгресі партії, вказувалось, що головним напрямом громадських дій на найближчий час може стати компанія за без'ядерну Україну, тобто, рух за ліквідацію АЕС і звалищ ядерних відходів, за повну демілітаризацію України [27]. В іншій резолюції цього ж конгресу підкреслювалось: "Партія Зелених України вважає, що без'ядерна Україна має бути вільною не тільки від ядерної зброї, але й від ядерної енергетики і ядерної промисловості (крім медичної)" [28]. На сучасному етапі діяльності, незважаючи на постійну потенційну загрозу чергової енергетичної кризи в країні, ставлення українських "зелених" до проблем АЕС у цілому залишалось незмінним [29]. Хоча існують певні суперечності між прибічниками обмеженого розвитку атомної енергетики та її категоричними противниками, які одночасно відображають суперечності та неузгодженість серед лідерів "зелених" щодо підтримки чи навпаки політики уряду України. Зокрема, колишній заступник голови асоціації "Зелений світ" Коробецький свого часу брав участь у розробці замовленої Міненерго України програми розвитку атомної енергетики [30].

Антиядерна спрямованість українських "зелених" корелювалась з їх боротьбою за знищення і заборону як ядерної, так і інших видів зброї масового знищення, ядерних випробувань. Все це характеризує "зелених" і як антимілітарний рух. Антимілітаризм "зелених" детермінований як можливими наслідками військових конфліктів для довкілля і для існування цивілізації взагалі, так і гуманізмом, ідеями ненасилля, що є основою світогляду "зелених". Партія Зелених України "як принципово антивоєнна партія" задекларувала свого часу стосовно означених проблем наступні програмні вимоги: розпуск військових блоків, нейтралітет України і відмову від територіальних претензій; заборона виготовлення і розміщення ядерних й інших видів зброї масового знищення, демонтаж військових баз, РЛС та інших стратегічних військових об'єктів [31]. "Зелені висувають також вимоги введення альтернативної військової служби, перехід до професійної армії, демілітаризації виховання та освіти" [32]. У відкритому листі Партії Зелених України до депутатів Верховної Ради України в березні 1993 р. "зелені" однозначно підтвердили свою позицію щодо демілітаризації України та перетворення її в без'ядерну нейтральну державу. Але свого часу обговорення в парламенті та суспільстві питання про доцільність ратифікації договору СТАРТ-1 та Лісабонських протоколів, проблеми гарантування безпеки України та неоднозначне ставлення до ядерного статусу України у громадській думці змусили "зелених" балансувати у своїх вимогах між врахуванням національних інтересів України та декларованими антимілітарними принципами.

Важливою характерною рисою і водночас своєрідністю екологічного руху України та інших колишніх республік СРСР було ставлення до національних проблем і державного суверенітету. "Зелені" України ставили вирішення екологічних проблем у залежність від досягнення державного суверенітету. На Другому з'їзді асоціації "Зелений світ" її колишній голова Ю. М. Щербак зазначав, що тільки "Республіка Україна може стати гарантом виживання українського народу, гарантом докорінного поліпшення екологічного синтезу наших земель, вод і повітря" [34], "будівництво вільної, суверенної демократичної держави" однозначно проголошувалось одним з політичних пріоритетів українських "зелених" [35]. Проблемама набуття реального державного суверенітету республіки багато уваги було приділено на політичній консультативній зустрічі партій "зелених" України, Грузії, Литви, Естонії та Вірменії 13 серпня 1991 р. у Києві. У спільно прийнятій Заяві державний суверенітет трактувався як "повна незалежність нації, що має історичну спільність культури, мови і органічний зв'язок з природою і життям в регіоні проживання". На зустрічі було засуджено використання військової сили для придушення прагнення до суверенітету [36]. Загальнонаціональне опитування, проведене за місяць до референдуму з питання незалежності України, виявило взаємозв'язок між позитивним ставленням до незалежності України та позитивним ставленням до Партії Зелених України. Поміж прихильників незалежності найбільше налічувалося тих, хто за своїми орієнтаціями позитивно ставився до

ПЗУ, – 53 %; для порівняння: до Руху – 50 %, Партії демократичного відродження – 43 % [37, с. 52].

Особливістю екологічного руху є велика кількість людей з вищою освітою серед його учасників та прихильників, представників творчої та наукової інтелігенції, а також людей, що мають спеціальну освіту – екологів, біологів, медиків тощо. В цьому плані екологічний рух в Україні з-поміж інших є найбільш професійним.

Важливо відзначити ще одну особливість екологічного руху – його урбаністичний характер. Вплив “зелених” у сільській місцевості досі майже не відчувається. Опосередковано це підтверджується даними соціологічного опитування, проведеного Центрально-Українським відділенням колишнього Всесоюзного центру по вивченню громадської думки серед жителів районів, що прилягають до Рівненської та Хмельницької АЕС. Вони свідчили, що серед колгоспників найбільший відсоток людей, що не знали про існування Партії Зелених України і асоціації “Зелений світ” – відповідно 59 і 37 % [38]. Опитування, проведене за загальнонаціональною репрезентативною вибіркою в той же час, також показало, що екологічна ситуація найменше хвилювала сільських жителів – 22,8 % [39, с. 17].

Для новітнього екологічного руху України притаманні: організаційна будова, в тому числі й суто партійна, яка характеризується децентралізованістю, функціонуванням на принципах демократичного самоуправління, колективним керівництвом; автономність партійних клубів відносно центральних органів; потенційно широка національна база; значна різноманітність форм діяльності з переважанням орієнтації на практичні цілі. В умовах кризи суспільного розвитку домінуючими стали ознаки, які характеризують “зелених” як політичний рух – прагнення до інтеграції у державні структури, спрямованість на сприяння реформам у економічній та політичній сферах, зміцнення державності тощо.

Програмні завдання екологічних об’єднань зумовлювали наявність і певної системи методів та форм діяльності як засобів їх реалізації. Відсутність правових актів, що регламентували б їх діяльність та взаємодію з владними структурами, привели до поєднання як офіційно прийнятих, так і офіційно несанкціонованих форм політичної діяльності: мітинги, демонстрації, пікетування, страйки. Екологічний рух поєднав природоохоронні акції практичного характеру і політичної діяльності. Для роботи “зелених” властиві також організація соціального захисту громадян екологічно неблагополучних районів, особливо – забруднених радіонуклідами. Все це справді притаманне таким соціально-екологічним об’єднанням, як спілки “Чорнобиль”, “Діти Чорнобиля”, “Врятування”, “Мама-86” та ін. Зокрема, спілка “Врятування” була створена у лютому 1990 р. і має осередки в дев’яти найбільш забруднених районах Київської і Житомирської областей. Основний напрям її діяльності – у створенні незалежних громадських пунктів дозиметричного контролю в районах, потерпілих від аварії на ЧАЕС, а також:

- участь у компактному переселенні населення в чисті зони;
- організація і доставка вантажів гуманітарної допомоги жителям екологічно забруднених районів;
- підтримка (моральна, юридична, фінансова) вимог і акцій “ліквідаторів”;
- участь у розробці й вирішенні медичних, соціально-правових питань, пов’язаних із соціальним статусом людей, що проживають в екологічно небезпечних районах чи постраждали в результаті аварії на ЧАЕС [40, с. 117].

Таким чином, екологічні групи, об’єднання, метою яких є природоохоронна діяльність у конкретному регіоні, захист конкретного природного об’єкта, перевагу надають протестам-діям або акціям практичної спрямованості. Соціально-екологічні об’єднання прагнуть поєднати форми діяльності, спрямовані як на безпосереднє відновлення навколишнього середовища, захист людей від наслідків забруднення довкілля, так і складніші форми діяльності, які потребують спеціальних знань, ресурсів, обладнання, розробки комплексних екологічних програм, альтернативних проєктів, організації юридичної допомоги, співробітництва з органами влади, законодавчих ініціатив тощо. Так, саме це спонукало

біологів, хіміків, фізиків, екологів, соціологів, юристів, вчених і практиків Києва, Донецька, Дніпропетровська, Харкова, Івано-Франківська та інших міст України заснувати влітку 1992 р. Українську екологічну академію наук, що покликана організувати взаємодію наукових сил по розробці й реалізації проектів, які б сприяли виходу України з екологічної кризи [41, с. 4]. В Україні наймасовішими та найактивнішими громадськими природоохоронними організаціями в середині 90-х рр. були Українське товариство охорони природи, Українська екологічна асоціація “Зелений світ”, Національний екологічний центр України, Українська екологічна академія, Партія Зелених України, українське відділення GREEN PEACE та деякі об’єднання громадян регіонального рівня. Кризова екологічна ситуація в Україні, відсутність коштів та інші фактори спричинюють зміну ціннісних орієнтацій суспільства, вплив активних громадян з екологічного руху. Зараз жодна з перелічених вище організацій не може повністю взяти на себе виконання функцій, типових для громадської екологічної організації, як-от: просвітницька робота, конструктивна опозиція урядовим структурам, практичне відпрацювання нових ідей, механізмів, рішень тощо. Найближче до цього зараз стоять Українська екологічна асоціація “Зелений світ”, що об’єднує представників різних верств населення України, та Національний екологічний центр України, до складу якого входять вчені, політики, урядовці. Члени Національного екологічного центру України започаткували з 1992 р. видання екологічного журналу “Ойкумена. Український екологічний вісник”.

Щодо кількісного складу громадських організацій, то через те, що, за деякими винятками, вони не мають фіксованого членства, важко навести точні дані. Інформацію Українського товариства охорони природи про те, що на 1.01.1993 р. Товариство об’єднувало 11 млн 757 тис. індивідуальних членів, навряд чи можна вважати за цілком достовірну. Більш реальними є дані інших громадських екологічних об’єднань України. Так, асоціація “Зелений світ” налічувала в Україні більш, ніж 100 первинних осередків. Національний екологічний центр України, крім київського відділення, мав філії у 15 областях. Кількість членів Партії Зелених України в 1993 р. нараховувала 3 тис. осіб. За даними Української екологічної академії, вона налічує до 600 чоловік [42, с. 149–150]. Ситуація з аналізом статистичних даних ускладнюється тим, що часто громадяни одразу були членами кількох громадських природоохоронних організацій. Існує декілька десятків природоохоронних об’єднань громадян легального рівня, які активно діють у Дніпропетровській, Миколаївській, Запорізькій та інших областях.

Різні за чисельністю та спрямуванням громадські екологічні асоціації, об’єднання, групи тощо прагнуть до конструктивної співпраці з державою. Для забезпечення такої взаємодії з неурядовими організаціями, рухами, громадськими об’єднаннями з питань поліпшення довкілля в Україні при Мінекобезпеки України в 1994 р. була створена Громадська рада, яка об’єднує представників різних екологічних об’єднань і організацій. Спільно з громадськими організаціями було здійснено комплекс заходів, присвячений проведенню Європейського року збереження природи в 1995 р., Всесвітнього дня охорони навколишнього середовища, Дня Землі тощо. Спеціалісти держуправління екобезпеки в Чернівецькій області брали активну участь у роботі, організованій “Зеленим світом Буковини”, Буковинською філією Національного екоцентру України, обласною організацією Червоного Хреста по підготовці в липні 1995 р. у Чернівцях Міжнародної конференції з проблем збереження малих річок басейну Дунаю, спільно провели семінар з питань оздоровлення малих річок Буковини. В багатьох областях пройшли спільні акції – посадки алей пам’яті жертв Чорнобильської катастрофи.

Активісти “Грінпісу України”, асоціація “Зелений світ”, ряд неформальних міжнародних організацій провели у 1994–1995 рр. в Києві й областях ряд акцій протесту проти подальшого розвитку атомної енергетики, організували пікетування з вимогою припинити наступні ядерні випробування, вжити негайних заходів до кардинального поліпшення якості питної води, активно виступали за розвиток екологічно чистого транспорту. У 1995 р. активно пройшов з’їзд Українського товариства охорони птахів у

Ніжині на Чернігівщині. Представники багатьох громадських екологічних організацій державних установ взяли участь у пішому міжнародному екологічному поході “За ньеньку-Землю” по території Чернігівщини, який пройшов у серпні 1995 р. Під час походу його учасники – представники багатьох країн Європи і Америки, місцеве населення – обговорювали екологічний стан області, знайомилися з цінними природоохоронними комплексами та ландшафтами Чернігівщини. На Закарпатті громадські активісти разом з природоохоронними службами в середині 90-х рр. також вели значну освітньо-виховну роботу серед населення в зонах промислового, сільськогосподарського виробництва, вздовж річок, у зелених зонах тощо [43, с. 84]. Проте, як на національному, так і регіональному рівнях активність громадських екологічних рухів упродовж 1990-х рр. постійно зривалась. Вони не завжди охоче йшли на проведення спільних комплексних просвітніх і практичних заходів. У ряді громадських об’єднань, передусім асоціації “Зелений світ”, давались взнаки постійні внутрішні суперечності розвитку, що зривувало ефективність практичної та пропагандистської діяльності, ускладненої фінансовими труднощами.

Піввіковий ювілей у 1996 р. відзначило найстаріше екологічне об’єднання нашої держави – Українське товариство охорони природи. Практична природоохоронна робота цієї організації сприяла поліпшенню стану довкілля. Так, в Україні з ініціативи місцевих осередків цієї громадської організації в 1996 р. було проведено 739 екологічних суботників, під час яких за участю громадськості було заліснено й залужено близько 4,5 тис. га берегів малих річок, впорядковано 5 тис. джерел і колодязів, висаджено понад 15 тис. дерев і кущів, приведено у належний санітарний стан 6 тис. га приміських лісів. Активісти товариства охорони природи спільно з державним управлінням екобезпеки у Дніпропетровській області провели рейди по обстеженню та охороні прибережних зон малих річок Отіль, Кільчень, Мокра Сура, Інгулець, Саксагань, Кам’янка та інших. Були видані приписи по фактах порушень землекористування в прибережних зонах, на порушників наклали штрафи. Природоохоронні активісти Волині разом з державними службами спільно обстежили ряд небезпечних підприємств-забруднювачів, за результатами цих рейдів-перевірок було підготовлено перелік таких підприємств, який відтак передали в місцеву пресу. Держуправління екобезпеки у Вінницькій області спільно з президією обласної організації товариства охорони природи проаналізували роботу громадських інспекторів охорони навколишнього середовища і вжили конкретних заходів на підтримку їх діяльності.

Продовжувалась і певна практична робота щодо активізації співробітництва державних природоохоронних установ і громадських екологічних об’єднань. З ініціативи Мінекобезпеки України з метою широкого залучення громадськості до участі у підготовці й прийнятті природоохоронних рішень, створення сприятливих умов для вирішення екологічних проблем на регіональному рівні обласні держуправління провели в 1996 р. роботу по створенню громадських рад на місцях. Зокрема, до роботи громадської ради, яку було створено при держуправлінні екобезпеки в Одеській області, були залучені представники більшості місцевих громадських рухів – Екологічної асоціації, Фонду екологічної реконструкції, Товариства охорони та вивчення птахів України, Фонду “Природна спадщина”, обласної організації Українського товариства охорони природи, регіонального відділення Української екологічної академії наук, Фонду природознавства та екології, регіонального відділення Партії Зелених України, асоціації “Зелений світ”. Співпраця управління з громадськими організаціями здійснювалась також у ході проведення акцій “Жива вода”, “Посади дерево”, “Допоможемо товаришам перезимувати!”. Науковці з різних громадських організацій залучились до проведення експертизи проектів розміщення господарських об’єктів, створення заповідних об’єктів, розробки природоохоронних нормативів.

Для всебічного розгляду й вирішення на професійному рівні питань, пов’язаних з екологічним вихованням населення та пропагандою природоохоронних знань, у Чернігівській області було створено громадську раду, до складу якої увійшли представники таких товариств охорони природи, як асоціація “Зелений світ”, Спілка “Чорнобиль”, Центр

гуманістичних технологій “Ахалаф”, Екопсихологічна ініціатива, осередок спілки “Врятування від Чорнобилів”. При розгляді найбільш гострих питань практикувались проведення спільних засідань колегій держуправлінь з громадськими організаціями. Загальнонаціональна акція в 1996 р. “Жива вода” в Чернігівській області розпочалась з “круглого столу”, на який були запрошені представники громадськості, засобів масової інформації, керівники підприємств і організацій.

Спільна робота громадських екологічних об'єднань і державних структур давала реальні результати. Наприклад, у 1996 р. Черкаською обласною громадською організацією “Зелений світ” за участю спеціалістів держуправління екобезпеки та інших зацікавлених установ було проведено експедицію з метою екологічного обстеження малої річки Тясмин, висновки якої та конкретні пропозиції було опубліковано в газеті “Черкаський край”. Держуправління екобезпеки в Чернівецькій області в 1996 р. підготувало і затвердило громадськими інспекторами 137 активістів громадських організацій, які надавали державним природоохоронним органам посильну допомогу в стабілізації екологічного стану. Буковинською філією Національного екологічного центру України того ж року з метою консолідації зусиль громадських екологічних рухів регіону при підтримці держуправління екобезпеки в Чернівецькій області було проведено Міжнародний семінар лідерів громадських екологічних організацій Карпатського єврорегіону; Севастопольське відділення Географічного товариства розробило макет “Атласу охорони природи Севастополя”; а держуправління екобезпеки Львівської області надало громадським об'єднанням на дискеті бюлетень “Екологія Львівщини – 1995”. Для об'єднання зусиль громадських об'єднань екологічного спрямування, поліпшення співпраці з державними органами у серпні 1996 р. у Вінниці на базі асоціації “Зелений світ Поділля” було проведено регіональний семінар по створенню Нового екологічного центру, в якому взяли участь представники екологічних організацій з п'яти областей України [44, с. 67–68]. Активізувалась діяльність громадських екологічних рухів у цей час у Херсонській, Полтавській, Тернопільській, Закарпатській, Запорізькій та інших областях України.

Специфікою екологічного руху в Україні було те, що він сформувався в умовах трансформації політичної системи, переходу до ринкових економічних відносин, досягнення та побудови держави, створення нових державних та політичних інститутів. Нестабільність перехідного періоду, економічні труднощі вплинули і на розвиток екологічного руху, що привело до спаду активності та кризи екологічного руху в Україні. Однією з причин кризи було й те, що Україна здобула незалежність, почались демократичні реформи, а, як було підкреслено вище, “зелені” ставили саме політичні вимоги, в результаті інтерес до проблем екології притупився і екологічні організації перетворилися в основному в малочисельні клуби за інтересами.

Сучасний період розвитку українського суспільства характеризуються наростанням кризових явищ, які найгостріше проявляються в економічній сфері – зростання цін, інфляція, спад виробництва, безробіття, невиплати зарплати тощо. Все це приводить до зниження і без того невисокого рівня життя основної частини населення, соціальної та психологічної напруженості, соціального розшарування. Спроби уряду добитися стабілізації у суспільстві внаслідок скорочення соціальних програм, росту цін ще більше посилюють ці тенденції. У таких соціально-економічних умовах проблема “природа або споживання” практично не може бути вирішена на користь природи.

Ці фактори стали причиною витіснення з центру уваги і державних інститутів, і громадськості гостроти екологічної проблеми, про що свідчать і результати соціологічних досліджень. Загальнонаціональне опитування, проведене у жовтні 1991 р., показало, що територіальні проблеми (за їх пріоритетність у державній діяльності висловились 61,6 % громадян України) витіснили інтереси по збереженню навколишнього середовища – вони зайняли лише п'яте місце (34,5 %) за пріоритетністю державної політики [45, с. 16]. У лютому 1992 р., за даними “Независимой газеты”, вже лише у 16 % населення України

найбільше занепокоєння викликало погіршення стану довкілля, тоді як ріст цін – у 73 %, дефіцит товарів – у 51 % [46].

Таким чином, стан і якість природного середовища знаходяться на одному з останніх місць суспільних інтересів, а основне місце в системі цінностей займає прагнення людей до поліпшення свого матеріального становища, підвищення соціального статусу, який пов'язується із збільшенням споживання товарів.

Криза традиційних вартостей, невпевненість у майбутньому, зубожіння основної маси населення, соціальна апатія, взаємне відчуження громадян – ці атрибути перехідного стану суспільства об'єктивно стимулюють формування більш утилітарно-прагматичних орієнтацій, роблять неможливою переорієнтацію традиційних споживчих стандартів. Вихід з кризи, стабілізація у суспільстві пов'язуються у суспільній думці, в першу чергу, зі стабілізацією економіки, підвищенням рівня життя, а все, що не приносить негайної вигоди, в тому числі й екологія, втрачає цінність та значущість.

Спад інтересу у широких верств населення як до екології, так і в цілому до політики, діяльності нових партій, громадських рухів перетворив екологічні об'єднання, як вже було сказано вище, у клуби за інтересами, основними видами діяльності яких залишились внутрішньопартійна діяльність та спілкування між членами об'єднання.

Але діяльність та розвиток екологічних об'єднань, незважаючи на проблематичність реалізації їх цілей в умовах економічної кризи, залишаються актуальними та необхідними. Про що свідчать хоча б вибори до Верховної Ради України 1998 р., де Партія Зелених України пройшла 4 % бар'єр і створила свою фракцію у ВР України. Адже населення, як і представники владних структур, повинні розуміти, що з посиленням кризових явищ в економіці загострюються і можуть стати незворотними екологічні проблеми, важливою проблемою для України залишається подолання наслідків Чорнобильської катастрофи. З одного боку, держава формує національне екологічне законодавство, а з другого – порушує його в господарській діяльності; посилюється увага Заходу до наших екологічних бід, надається певна допомога, але одночасно йде намагання перетворити Україну, як й інші країни СНД, на свій екологічний смітник, експортуються екологічно шкідливі технології тощо.

Ці фактори, а також недостатня увага уряду до екологічних проблем вимагають від екологічних організацій дієвості, тобто необхідно підтримувати у суспільстві через засоби масової інформації, освіти, культуру постійну атмосферу занепокоєння станом довкілля, організацію соціального екологічного контролю за наслідками діяльності державних та комерційних структур, спільних підприємств, іноземних фірм, а також за якістю товарів та технологій, що експортуються в країну. Разом з тим, у функціонуванні екологічних об'єднань, зокрема асоціації “Зелений світ”, ПЗУ, проявляються ті ж ознаки кризового стану, які характерні, в тій чи іншій мірі, усім суспільно-політичним об'єднанням: внутрішні конфлікти, неузгодженість у керівництві, боротьба за “портфелі” тощо.

Отже, екологічний рух в Україні, починаючи з другої половини 1980-х років, набув нового якісного стану у своєму розвитку, хоча, на нашу думку, він не став великим за розмірами, але важливо, що згадані вище групи й організації мали свої програми, знали чого хочуть, а головне – реально могли зробити чимало щодо захисту навколишнього природного середовища. Вони добилися спільними зусиллями закриття кількох небезпечних підприємств, військових об'єктів, блоків АЕС. “Зеленосвітівці” відіграли вирішальну роль у прийнятті Верховною Радою України мораторію на спорудження нових АЕС, введення нових блоків діючих атомних електростанцій. Це дає можливість сподіватись на піднесення, на дієвий характер і перспективу розвитку українського екологічного руху. Проте національне відродження повинно спиратись на відтворення рідного ландшафту, відновлення традиційних зв'язків народу та природного довкілля. Вирішення найактуальніших соціальних, економічних і соціокультурних проблем дасть змогу створити й умови для екологічного відродження України. Все це спонукає сьогодні науковців політиків розробити етнополітичну стратегію розвитку нашої держави, врахувати в ній і

екологічні аспекти. Нині ми стоїмо перед необхідністю перебудувати все суспільне життя таким чином, аби воно не суперечило законам розвитку природи. Це потребує глибокої і цілеспрямованої роботи з екологізації суспільної свідомості формування принципово нової екологічної культури з врахуванням давніх вітчизняних природоохоронних традицій. Вироблення у нашого громадянина сучасного українського суспільства розуміння необхідності активної участі у розв'язанні екологічних проблем стає настійною метою сучасної системи освіти і виховання, розвитку масового громадського екологічного руху, суспільних груп та об'єднань, політичних партій. Національно-екологічне відродження України повинно спиратись на дальше поглиблення діяльності природоохоронних неформальних організацій, залучення до них широкої громадськості. На жаль, навіть сьогодні більшість громадян України ще не усвідомлює місця і ролі партій та НГО, упереджено сприймаючи і те, й інше. Проте варто зазначити найважливіше в складній та суперечливій ситуації, що існує в екологічному русі України: попри всі складнощі, зовнішні й внутрішні, в часи, коли інтерес до проблем доквілля у громадськості дещо знизився, екологічний рух відродився, більше того, йдуть енергійні пошуки шляхів і можливостей подальшого його розвитку. Йдеться про те, що без поліпшення навколишнього природного середовища, не може бути незалежної, демократичної, екологічно чистої Української держави. Таке веління часу.

Список використаних джерел

1. *Зайцев В. М.* О ценностных основаниях человеческой деятельности // *Философия и экологическая проблема* / В. М. Зайцев. – С. 164–165; *Тихонова Н. Е.* Экология: выбор пути / Н. Е. Тихонова // *Социально-политические науки*. – 1990. – № 10. 2. *Лапшин А. О.* Социально-экологические проблемы в условиях “реального социализма” / А. О. Лапшин // *Социализм: прошлое и настоящее*. – М.: Наука, 1990. 3. *Яблоков А.* Экологическая ситуация в СССР: прошлое и настоящее / А. Яблоков – М.: Наука, 1990. 4. *Яблоков А.* Страна-мутант / А. Яблоков // *Эпос*. – 1991. – № 2. 5. *Програма Народного Руху України за перебудову* // *Літературна Україна*. – 1989. – 28 вересня. 6. *Програма ПЗУ* // *Зелений світ*. – 1990. – № 13. – Жовтень. 7. *Медведев Ж.* Глобальні наслідки аварії на ЧАЕС / Ж. Медведев // *Ойкумена*. – 1991. – № 1. 8. *Забелин С.* Неформализованные экологические движения в СССР: 1960–1988 годы / С. Забелин // *Общественные науки*. – 1989. – № 4; *Фомичев С. Р.* Зеленые: взгляд изнутри // *Политические исследования*. – 1992. – № 1–2. 9. *Регіональний каталог довідника “Политические партии, неформальные самостоятельные организации и независимая пресса СССР”*. – М.: Ин-т молодежи ЦК ВЛКСМ и Госкомтруда СССР, 1990. 10. *Правда Украины*. – 1987. – 6 августа. 11. *Политические партии, неформальные самостоятельные организации и независимая пресса СССР (каталог-справочник)*. – М.: Ин-т молодежи ЦК ВЛКСМ и Госкомтруда СССР, 1990. 12. *Статут Української екологічної асоціації “Зелений світ”* // *Літературна Україна*. – 1990. – 15 березня. 13. *Зелений світ*. – 1991. – № 4. 14. *Залыгин С.* Государство и экология / С. Залыгин // *Правда*. – 1989. – 23 октября. 15. *Фомичев С. Р.* “Зеленые”: взгляд изнутри... / С. Р. Фомичев // *Политические исследования*. – 1991. – № 1–2. 16. *Рідна природа*. – 1991. – № 3. 17. *Дамье В. В.* Партия “зеленых” в СССР / В. В. Дамье // *Социально-политические науки*. – 1991. – № 8. 18. *Програма ПЗУ* // *Зелений світ*. – 1990. – № 13. 19. *Рідна природа*. – 1990. – № 4. 20. *Миттермуллер Х. Г.* Идеология и теория экологического движения: к концепции “экологической философии” / Х. Г. Миттермуллер // *Социальные проблемы экологии и технологического риска*. – Реф. сборник. – М.: ИНИОН, 1992. 21. *Турен А.* Социальные движения, революция, демократия / А. Турен // *Свободная мысль*. – 1991. – № 14. 22. *Програма ПЗУ* // *Зелений світ*. – 1990. – № 13. – Жовтень. 23. *Саппа М. М.* “Зеленый рух” Украины очима учасників і соціолога / М. М. Саппа, Н. В. Пахомов, Т. В. Лихоліт // *Філософська і соціологічна думка*. – 1991. – № 10. 24. *Йонинас Й.* Цена прогресса, или “Зеленое мышление” / Й. Йонинас // *Согласие*. – 1989. – 1 августа; *Джерело світла і тепла*. Вітроенергетичний проект АТІКА-ВЕСТ // *Зелений світ*. – 1993. – № 2. – Лютий. 25. *Зелений світ*. – 1991. – № 4. – Березень. 26. *Програма ПЗУ* // *Зелений світ*. – 1990. – № 13. – Жовтень. 27. *Про політичну стратегію ПЗУ: Резолюція II конгресу ПЗУ* // *Зелений світ*. – 1991. – № 9. – Липень. 28. *Стратегія подолання наслідків Чорнобильської катастрофи: Резолюція II конгресу ПЗУ* // *Зелений світ*. – 1991. – № 9. – Липень. 29. *“Зелені”: післячорнобильська хвиля* // *Голос України*. – 1993. – 6 лютого; *АЕС: тягар чи надбання держави?* // *Голос України*. – 26 лютого; *Дамо по лобі атомному лоббі: Заява Української екологічної асоціації “Зелений світ”* // *Зелений світ*. – 1993. – № 4. – Квітень. 30. *Зелений світ*. – 1993. – № 4. – Квітень. 31. *Програма ПЗУ* // *Зелений світ*. – 1990. – № 13. – Жовтень. 32. *Програма ПЗУ* // *Зелений світ*. – 1990. – № 13. – Жовтень. 33. *Ядерний щит роздушить нас своєю вагою. Відкритий лист Партії “зелених” до депутатів Верховної ради України* // *Зелений світ*. – 1993. – № 3. – Березень. 34. *Зелений світ*. – 1991. – № 5. – Квітень. 35. *Програма ПЗУ* // *Зелений світ*. – 1990. – № 13. – Жовтень. 36. *Зелений світ*. – 1991. – № 11. – Серпень. 37. *Хмелько В.* Референдум: хто був “за” хто “проти” / В. Хмелько // *Політологія питання*. – 1992. – № 1. 38. *Зелений світ*. – 1991. – № 2. – Січень. 39. *Небоженко В.* Екологія й політика: екологічна проблема в системі національно-державних пріоритетів незалежної України / В. Небоженко // *Ойкумена*. – 1992. – № 1. 40. *Ойкумена*. – 1991. – № 2. 41. *Рідна природа*. – 1993. – № 1. 42. *Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні в 1993 р.* – К.: Вид-во Раєвського, 1994. 43. *Охорона навколишнього природного середовища в Україні 1994–1995 рр.* – К.: Вид-во Раєвського, 1997. 44. *Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1996 році: Скорочений виклад*. – К.: Вид-во Раєвського, 1998. 45. *Небоженко В.* Екологія й політика: екологічна проблема в системі національно-державних пріоритетів незалежної України / В. Небоженко // *Ойкумена*. – 1992. – № 1. 46. *Независимая газета*. – 1992. – 7 марта.

Мария Алексиевц

РАЗВИТИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ДВИЖЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ НАЦИОНАЛЬНО-ГОСУДАРСТВЕННОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ УКРАИНЫ (КОН. 80-Х – 90-Е ГГ. XX В.)

В статье проанализированы основные тенденции и особенности развития экологического движения в Украине в контексте её национального возрождения.

Ключевые слова: Украина, экология, экологическое движение, национально-государственное возрождение, экологические организации, охрана природы.

Maria Alexiyevets

THE ECOLOGICAL MOVEMENT DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF THE NATIONAL-AND-STATE REVIVAL OF UKRAINE (THE END OF THE 80S – THE 90S OF THE 20TH CENTURY)

The paper analyses the main tendencies and peculiarities of the Ecological movement in Ukraine in the context of its National Revival.

Key words: Ukraine, Ecology, ecological movement, national-and-state revival, ecological organisations, nature protection.

УДК 94 (477)

Олексій Другов

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ІНВЕСТИЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

У статті наведено результати дослідження теоретичних засад та сучасного стану інвестиційного забезпечення інтелектуалізації економіки України. Описано систему методів його розвитку, основний з яких – підвищення ефективності взаємодії сфер вищої освіти та науки шляхом збалансування їх роботи. Наведено систему заходів для реалізації цього в Україні.

Ключові слова: Україна, інноваційне забезпечення, інтелектуалізація економіки, соціально-економічний розвиток.

Постановка проблеми. Особливості сучасного етапу розвитку світової економічної системи – підвищення ролі знань та інформації, нематеріальних активів як факторів, що його зумовлюють – є загальновизнаними та не оминули українську економіку. Відповідно, зростає роль та значення інтелектуалізації, як суспільного та економічного процесу. Існує нагальна необхідність розроблення її фундаментальних засад, дослідження сучасних проблем та механізмів інвестиційного забезпечення.

Інвестиційне забезпечення інтелектуалізації має принципово важливе значення, його пріоритети мають бути узгодженими, а розвиток в Україні потребує скоординованого керівництва. Наразі ж, інвестування основних сфер інтелектуалізації – вищої освіти та наука [1], здійснюються, переважно ситуативно, виходячи з поточної ситуації та можливостей, що знижує його ефективність та темпи розвитку самого процесу інтелектуалізації економіки.

Аналіз останніх досліджень з проблематики. Питання інтелектуалізації економіки та її інвестиційного забезпечення, у тій чи іншій мірі, розглядаються українськими вченими. Зокрема, чимало уваги приділено розвитку та інвестуванню сфер науки та вищої освіти. В Україні цими питаннями займалися: В. М. Геєць, А. С. Гальчинський, Б. М. Данилишин, О. І. Барановський, Т. М. Боголіб, І. О. Вакарчук, В. М. Кремінь, А. Я. Кузнєцова, Т. С. Смолженко, Л. К. Семів, М. А. Козоріз, В. П. Соловійов, Л. І. Федулова, Л. Т. Шевчук, Є. І. Бойко, М. І. Крупка, С. М. Ніколаєнко. Серед російських учених потрібно відзначити праці в цій галузі Д. С. Львова, Г. П. Георгієва, В. Л. Іноземцева та ін.

Та, незважаючи на велику кількість праць, питання організації інвестиційного забезпечення сфер інтелектуалізації економіки повністю не розкрито. Переважно увага науковців концентрується на окремих питаннях фінансування чи розвитку сфер вищої освіти та науки. Тому, актуальним є питання розроблення теоретичних засад інвестиційного забезпечення інтелектуалізації економіки України, дослідження його основних проблем та напрямів розвитку.

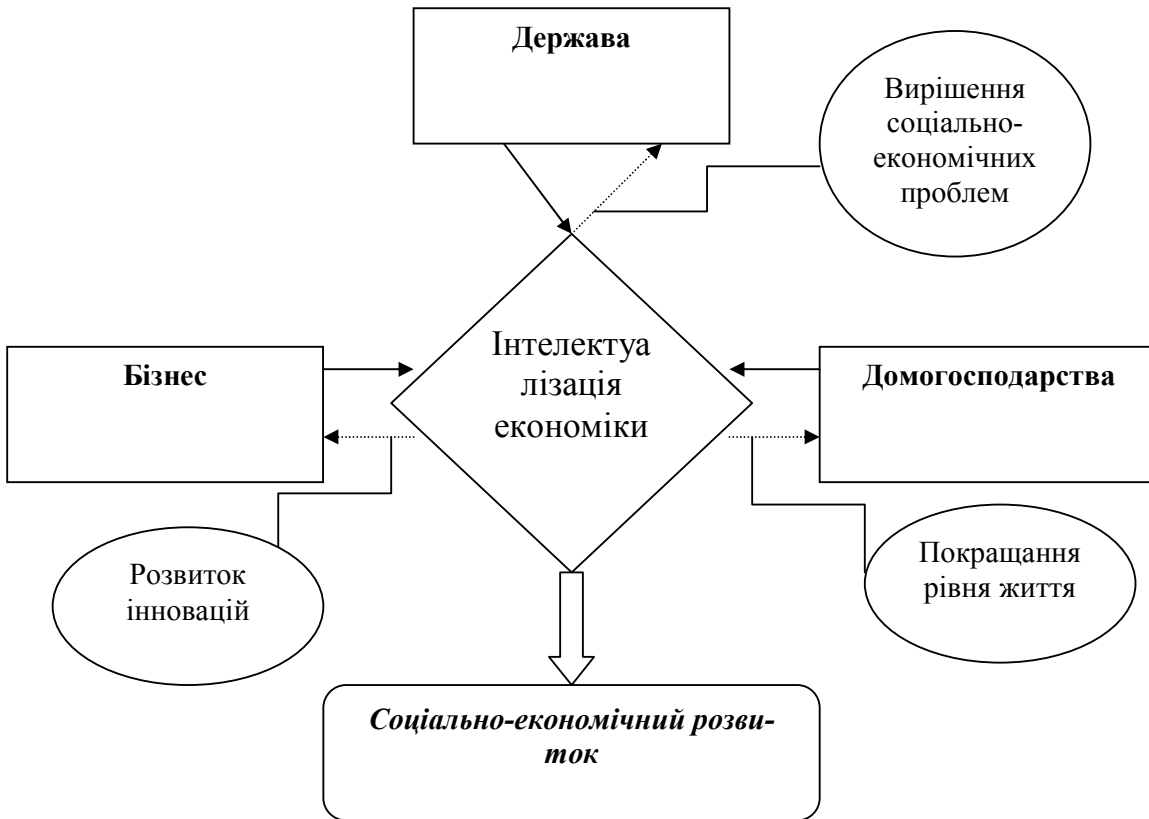
Узгодження теоретичних засад інвестиційного забезпечення інтелектуалізації економіки.

Зазначимо, що незважаючи на чималий науковий доробок науковців у сфері інвестування в освіту, науку, інформаційні технології, комплексного визначення поняття *інвестицій в інтелектуалізацію економіки* наразі не дано. Найбільш оптимальним його варіантом слід вважати: вкладення матеріальних і нематеріальних цінностей у процес накопичення в суспільстві знань та вмінь їх застосовувати, що, як правило, сприяє економічному зростанню, спричиняє в ній структурні зміни, підвищуючи частку сфер нематеріального виробництва, інтелектуальної праці, інформаційних і високих технологій, підвищує продуктивність праці.

На основі проведеного аналізу нами було визначено основні суб'єкти та цілі інвестиційного забезпечення інтелектуалізації економіки (рис. 1.)

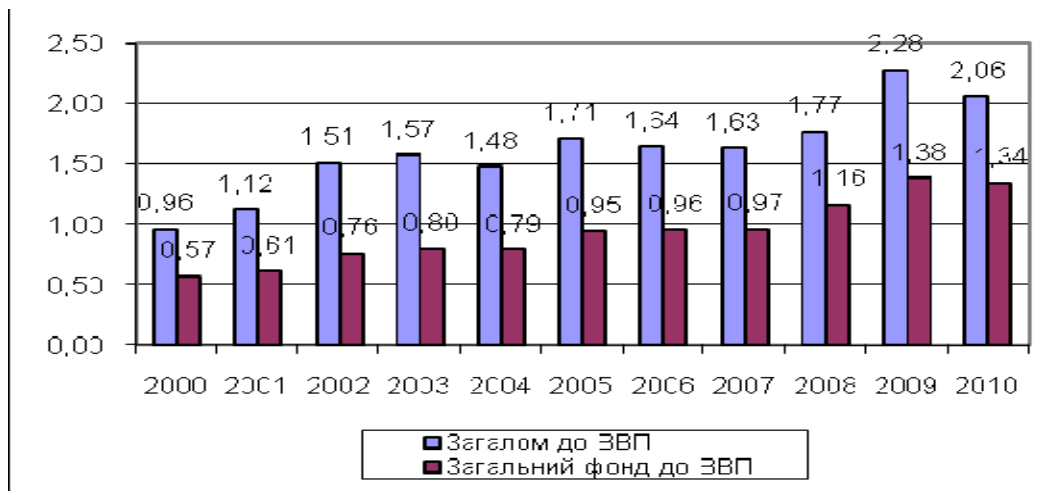
Стислий аналіз стану інвестиційного забезпечення інтелектуалізації економіки України

З метою визначення сучасного стану та величини проблеми інвестиційного забезпечення інтелектуалізації економіки нами було проаналізовано рівень інвестування у її основні сфери: вищу освіту та науку.

Рис. 1. Суб'єкти та цілі інвестиційного забезпечення інтелектуалізації економіки

Основним показником, що показує рівень інвестування вищої освіти у країні, є відношення витрат на вищу освіту до валового внутрішнього продукту. Цей показник за період з 2000 до 2010 рр. мав доволі стійку динаміку до збільшення (рис. 2.) Винятками є 2004 та 2007 роки, коли загальне фінансування дещо знижувалось. Найбільше зростання показника було зафіксовано у 2002 та 2009 роках. Зробимо також припущення, що у 2009-му приріст показника мав місце за рахунок загального зниження ВВП на фонді стабільного приросту держбюджетних витрат на вищу освіту. Та якщо ми врахуємо при цьому інфляцію, картина зміниться і стане зрозумілим, що реального зростання видатків фактично не відбувалось. У 2010 році показник низився майже на 10 %.

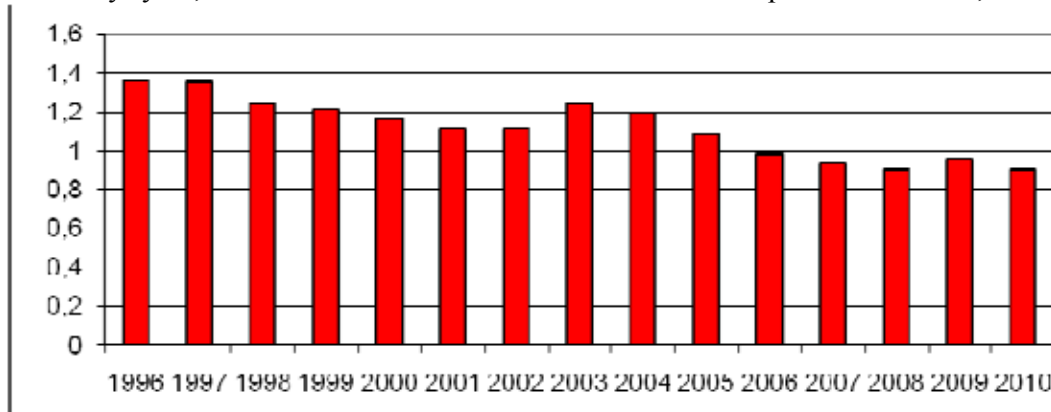

Рис. 2. Витрати Державного бюджету на вищу освіту до ВВП у 2000–2010 роках (у відсотках)

Суттєве занепокоєння викликають суми публічного інвестування, виділені на розвиток. Загалом, для Міністерства освіти і науки вони в 2009 році становили 1 127 млн грн. (проти 1 570 млн грн. у 2008 р.). У відносному вимірі вони зменшилися з 10 до 6 %. Відповідно, прослідковується стратегія до збільшення “проїдання” публічних коштів замість їх вкладення в майбутнє.

Показник відношення фінансування НДДКР до ВВП України, який є основним індикатором активності фінансування у країні наукової діяльності, починаючи з 1996 р. має тенденцію до зниження. Тоді він становив 1,35 %, а у 2007 р. – тільки 0,93 % (рис. 3). У 2008 році цей показник ще знизився і становив лише 0,9 %. У 2009 році він дещо підвищився – до 0,95 %. Та це явище було викликане не стільки приростом виконаних НДДКР (8,65 проти 8,53 млн грн у 2008 році), скільки зниженням рівня ВВП країни. У 2010 році він знову знизився до 0,9 %.

Для порівняння з рівнем інвестування в інших країнах світу можна брати за основу показник витрат на R&D (дослідження і розвиток). Методологія їх розрахунку дещо відрізняється, але за цього порівняння можна зробити висновки про загальні тенденції. Згідно з вимогами Лісабонської стратегії показник витрат на R&D уже до 2010 року мав становити 3 %. Наразі цього досягти не вдалось, у 2007 р. він становив 1,85 %. У Сполучених Штатах Америки він був значно вищим і становив 2,67 %. Найвище ж його значення серед країн світу було зафіксовано, серед країн ЄС: у Швеції – 3,6 % та Фінляндії – 3,47 %. Серед інших країн світу: в Японії – 3,17 % і Південній Кореї – 2,99 %. Натомість, у деяких країнах ЄС, таких як Польща та Румунія, цей показник є значно нижчим і становить трохи більше за 0,5 %.

Рис. 3. Відношення інвестицій у НДДКР до ВВП України у 1996–2010 роках (у відсотках)

Ситуація з державним фінансуванням інвестицій у науку в Україні погіршується. У 2009 році бюджетне фінансування науки передбачався на рівні, нижчому, ніж у попередньому році. Національній академії наук України виділено 1,9 млрд грн., у тому числі 500 млн грн. за рахунок спецфонду (власних доходів), а загальний фонд становить лише 89 % від 2008-го. У НАН України сума річних асигнувань на прикладні наукові та науково-технічні розробки зменшилася на 138 млн грн. і становила 75 % від 2008-го.

Основні проблеми, що перешкоджають розвитку інвестиційного забезпечення інтелектуалізації економіки України

Результати дослідження праць науковців [2–7] дозволили виділити основні проблеми, що стримують розвиток інвестиційного забезпечення інтелектуалізації економіки. У вищій освіті – це:

- низький рівень автономії ВНЗ;
- складна демографічна ситуація в Україні;
- відсутність фондів розвитку ВНЗ;
- державна форма власності;
- несформована структура системи вищої освіти;
- низький досвід грантової діяльності.

У сфері науки виділимо:

- затягування з переходом на грантову систему фінансування;
- старіння матеріально-технічної бази;
- зниження наукового потенціалу;
- відсутність прогресивних тенденцій у міжнародній кооперації;
- низькоефективну структуру наукової системи.

Окрім того, в Україні порівняно із країнами з високорозвиненою економікою сконцентрована відносно невелика сума інвестиційних ресурсів. Це зумовлює проблему *конфліктів інтересів у сфері інвестування сфер вищої освіти та науки*. Ці конфлікти зумовлюють внутрішні протиріччя механізму інвестиційного забезпечення сфер вищої освіти та науки, які знижують ефективність та результативність його роботи.

У разі інвестування сфер вищої освіти та науки протиріччя проявляються у двох напрямках:

- інвестор і отримувач інвестицій мають бути зацікавлені в реалізації проекту, натомість ще на етапі підписання угоди є конфлікт їхніх інтересів;
- підвищення рівня інвестування науки має сприяти розвитку вищої освіти, і навпаки. Та при цьому вони є фактичними конкурентами за отримання публічних коштів, що нівелює перше твердження.

Зрозуміло, що повністю вирішити ці протиріччя в умовах ринкової економіки неможливо. Вони навіть певним чином стимулюють їхніх учасників до більш ефективного розпорядження ресурсами (у даному разі – інвестиціями). Та все ж таки їх загострення негативно відображається на розвитку сфер вищої освіти та науки. Тобто можна зробити висновок, що ці протиріччя мають перебувати в певних рамках.

Основні методи розвитку інвестиційного забезпечення інтелектуалізації економіки України

Усе вищезазначене вимагає розроблення та впровадження методів з розвитку інвестиційного забезпечення основних сфер інтелектуалізації економіки (рис. 4.). Першочерговим з них, ми вважаємо, є необхідність підвищення ефективності роботи сфер вищої освіти і науки, що неможливо, без посилення взаємодії між ними.

Рис. 4. Система методів розвитку інвестиційного забезпечення інтелектуалізації економіки України

У більшості високорозвинених країн, таких як Сполучені Штати Америки, Великобританія, Франція, Німеччина тощо, наукові дослідження та розробки переважно здійснюються в системі вищої освіти, тобто в університетах [8–11]. В Україні створення знань відбувається здебільшого в системі Академії наук. Це посилює проблему передачі знань від їх творців до користувачів. Якщо на Заході знання створюються викладачами на кафедрі, їм потім не важко використовувати їх у навчальному процесі, тобто втрати часу та суті отриманих знань при їх передачі є мінімальними. В Україні Академія наук створює знання, вищі навчальні заклади вчать студентів. Викладач, для того щоби впровадити останні розробки науки в навчальний процес, має їх спочатку отримати. Науково-педагогічні працівники не завжди можуть оперативно ознайомлюватись з усіма останніми науковими розробками, окрім того, сам процес отримання науковцем нових знань та момент їх публікації розділені значним часовим проміжком. З вищевикладеного стає зрозумілим, що

український підхід до розповсюдження в суспільстві знань є дещо ускладненим, порівняно з європейським чи американським.

Окрім того, в Україні немає належної координації цілей розвитку вищої освіти та науки. Головними цілями науково-технологічного та інноваційного розвитку [12] України визначаються:

- підвищення ролі наукових і технологічних факторів у подоланні кризових явищ у соціально-економічному розвитку України та забезпеченні її економічного зростання, утвердженні духовності в суспільстві, удосконаленні державотворення;

- створення ефективних механізмів збереження, ефективного використання та розвитку національного науково-технологічного потенціалу;

- технологічне переобладнання і структурна перебудова виробництва з метою нарощування випуску товарів, конкурентоспроможних на світовому і внутрішньому ринках;

- збільшення експортного потенціалу за рахунок наукоємних галузей виробництва, зменшення залежності економіки України від імпорту та інші.

Основними цілями розвитку вищої освіти є:

- підвищення якості навчального процесу;

- приєднання до Болонського процесу;

- створення рівних умов доступу до вищої освіти.

Як бачимо, вища освіта в українському суспільстві вирішує одні проблеми, наука – інші, а результатом цього є зниження ефективності їхньої роботи. Зважаючи на існуючий в Україні розподіл сфер освіти і науки за органами регулювання, необхідними є заходи, що дозволять без значних втрат часу та змісту імпортувати отримані знання в навчальний процес, особливо ВНЗ. Тобто потрібна інтеграція сфер науки та вищої освіти, шляхом до чого має стати створення науково-навчальних (освітніх) комплексів. Їх суть має зводитися до формального та реального налагодження взаємовигідних стосунків між ВНЗ і науковими установами. Прикладом такої співпраці є створений на теренах західної частини України науково-навчальний комплекс “Економосвіта”. До його складу увійшли: Університет банківської справи Національного банку України, Інститут регіональних досліджень НАН України, Інститут економіки та менеджменту Національного університету “Львівська політехніка”, Тернопільський національний економічний університет, Ярославська державна вища професійна школа (м. Ярослав, Польща), Львівська державна фінансова академія, Львівська комерційна академія, Луцький національний технічний університет. Схему об’єднання та пріоритетні напрями співпраці зображено на *рис. 5*.

Як свідчать наведені результати, продуктивна діяльність комплексу дає змогу зробити висновок про, загалом, позитивний досвід створення таких об’єднань. Для підвищення продуктивності їхньої роботи доцільно, на нашу думку, створити їх нормативно-правове підґрунтя. Дієвим шляхом для цього є розроблення та впровадження “Державної програми розвитку науково-освітніх комплексів”.

Рис. 5. Структура та напрями діяльності науково-навчального комплексу “Економосвіта”

Щодо її наповнення, то вона має містити наукову частину, перелік завдань, показників та заходів на виконання завдань, виконавців (розпорядників бюджетних коштів). Метою програми доцільно визначити стимулювання інтеграції навчальних закладів і наукових установ для підвищення ефективності сфер вищої освіти та науки.

Відповідно до мети визначимо завдання програми:

- координація позицій ВНЗ і наукових установ щодо здійснення наукових досліджень;
- забезпечення оновлення навчально-методичного забезпечення відповідно до останніх наукових розробок;
- підвищення якості підготовки кадрів вищої кваліфікації шляхом обміну провідним досвідом;
- активізація спільних наукових і науково-технічних розробок;
- здійснення спільної видавничої діяльності;
- координація проведення наукових і науково-практичних заходів.

Основними заходами, що дозволять оперативнo впроваджувати в навчальний процес останні наукові розробки, є:

– проведення науково-навчальних семінарів, на яких представники наукових інститутів зможуть поділитись останніми здобутками з науково-педагогічними працівниками (прикладом такого семінару є науково-практичний семінар об’єднання “Економосвіта”, на якому представники НУ “Львівська політехніка”, Львівської комерційної академії та Університету банківської справи НБУ мають змогу перейняти й обмінятись останніми науковими здобутками з представниками академічної науки – Інституту регіональних досліджень НАН України);

– здійснення спільних наукових досліджень, де нові знання здобуваються спільно – представниками науки та ВНЗ. Це може здійснюватись на засадах спільного розроблення

наукових тем або залучення до тем з однією установою-виконавцем працівників ВНЗ чи наукової установи партнерів;

– спільна видавнича діяльність – випуск у співавторстві між працівниками наукової установи та ВНЗ монографій, підручників, навчальних посібників.

Тут потрібно сконцентрувати увагу на ще одній важливій проблемі, що перешкоджає оперативному впровадженню продуктів наукової діяльності в навчальний процес. При викладанні курсів переважно їх навчально-методичною основою є підручники або навчальні посібники. У них викладено вже апробований матеріал, який не містить результатів останніх наукових розробок. Вони є в монографіях. Сучасні умови випуску монографій (низьке поширення навіть у наукових колах через обмежений тираж, причиною чого є брак фінансування) не дозволяють отримати доступ до їх змісту науково-педагогічним працівникам. Виходів із цієї ситуації є два. Перший – надавати додаткове фінансування для випуску більшого накладу або використання сучасних інформаційних технологій. УкрНТЕІ зараз здійснює формування бази дисертацій для підвищення якості їх рецензування. Таким чином, буде створено електронну базу монографій. Після забезпечення відповідної системи їхнього електронного захисту можна створити портал, на якому їх зміст стане доступний найширшим колам читачів. Це дозволить підвищити якість не тільки навчального, а й наукового процесу в країні. Науковці так само отримають доступ до нових знань. Оскільки в цьому чітко прослідковується інтерес держави щодо підвищення якості наукової та навчальної роботи, проінвестувати такий проект потрібно за кошти державного бюджету, а витрати на нього слід закласти в описану вище Державну цільову програму.

Таким чином, вище наведено перелік завдань та основних заходів, що мають бути включені до Державної цільової програми з інтеграції наукових досліджень наукових установ і навчального процесу ВНЗ. Розробником критеріїв та подальшим розпорядником коштів Державного бюджету України має виступити Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, як найбільш зацікавлена в успішності програми державна установа. Створення об'єднань має відбуватись переважно за регіональним принципом, оскільки це спрощує процес особистого спілкування. Однак сучасні телекомунікаційні та інформаційні технології дозволяють частково вирішити проблему відстаней завдяки практиці проведення Інтернет-конференцій. На початках, створення 5–6 таких працюючих об'єднань на теренах західної, східної, південної і центральної частин України дозволить закласти надійні засади для вирішення такої важливої теоретичної та прикладної проблеми.

При створенні об'єднань ініціатива має йти від ВНЗ і наукових установ. Потрібно створити конкурсну комісію при МОНМС України, яка має відібрати найбільш цікаві та перспективні проекти. Критерієм при цьому має виступати науковий потенціал учасників та обсяги навчального процесу. За основу тут можна взяти систему рейтингування вищих навчальних закладів, що здійснюється Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України.

Висновки

1. Комплексного визначення поняття *інвестицій в інтелектуалізацію економіки* наразі не дано. Найбільш оптимальним його варіантом слід вважати: вкладення матеріальних і нематеріальних цінностей у процес накопичення в суспільстві знань та вмінь їх застосовувати, що, як правило, сприяє економічному зростанню, спричиняє в ній структурні зміни, підвищуючи частку сфер нематеріального виробництва, інтелектуальної праці, інформаційних і високих технологій, підвищує продуктивність праці.

2. Зважаючи на результати проведеного емпіричного аналізу можна підсумувати, що сучасний стан інвестиційного забезпечення інтелектуалізації економіки не відповідає потребам української економіки та світовим стандартам.

3. Розвиток інвестиційного забезпечення інтелектуалізації економіки України, першочергово, потребує збалансованого підходу до регулювання та розвитку сфер вищої освіти та науки. Основними проблемами, що перешкоджають цьому в Україні є:

– відсутність чіткої координації цілей розвитку науки та вищої освіти.

– низький рівень інтеграції науки та вищої освіти через відділеність наукових досліджень та розробок (Академії наук) від вищої освіти (ВНЗ).

4. Для їх вирішення доцільно:

– здійснювати перехід від кошторисного до грантового фінансування наукових досліджень та робіт;

– переглянути пріоритети державного фінансування інвестиційних потреб сфер вищої освіти та науки у бік, від покриття поточних витрат до інвестиційних потреб;

– створювати науково-навчальні комплекси на зразок науково-навчального комплексу “Економосвіта”, що дозволить більш оперативно та ефективно імпортувати знання зі сфери науки у освіту;

– створити при УКРНТЕІ електронну базу монографій та інших наукових праць, які через Інтернет стали би доступними усім науковцям та науково-педагогічним працівникам.

Список використаних джерел

1. Другов О. О. Теоретичні засади процесу інтелектуалізації економіки / О. О. Другов // Економіка розвитку. – 2008. – № 3 (47). – С. 19–22.
2. Сиченко В. В. Запровадження європейської парадигми кредитно-трансферної системи у ВНЗ в Україні / В. В. Сиченко // Економіка та держава. – 2009. – № 9. – С. 73–76.
3. Романовська О. Підготовка студентів ВНЗ в умовах інтернаціоналізації вищої освіти: досвід України і США / О. Романовська // Рідна школа. – 2010. – № 3. – С. 70–74.
4. Астахова Е. Непрерывность образования как основа новой образовательной парадигмы / Е. Астахова // Новый коллегіум. – 2010. – № 1–2. – С. 9–13.
5. Михайлева Е. Социальные проблемы современного высшего образования / Е. Михайлева // Новый коллегіум. – 2010. – № 1–2. – С. 18–21.
6. Сімонов Д. Українським Гарвардам бути? / Д. Сімонов // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 112. – 22 червня. – С. 10.
7. Данилишин Б. Через модернізацію освіти до економіки знань / Б. Данилишин, В. Куценко // Науковий світ. – 2010. – № 7. – С. 6–8.
8. Abelson, M. (2005) A Europe of knowledge and the civic mission of universities, paper presented at the Third Conference on Knowledge and Politics, University of Bergen, 18–20 May.
9. Altbach, P. & Teichler, U. (2001) Internationalization and exchanges in a globalized university, *Journal of Studies in International Education*, 5(1), 5–25.
10. Corbett, A. (2003) Ideas, institutions and policy entrepreneurs: towards a new history of higher education in the European Community, *European Journal of Education*, 33(3), 315–330.
11. Koch, C. The superministry approach: integrated governance of science, technology and innovation with contracted autonomy *Science and Public Policy*, 35(4), May 2008, pages 253–264.
12. Стратегія інноваційного розвитку України в умовах глобалізаційних викликів на 2010 – 2020 роки // www.rada.gov.ua.

Алексей Другов

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ИНВЕСТИЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ УКРАИНЫ

В статье приведены результаты исследования теоретических основ и современного состояния инвестиционного обеспечения интеллектуализации экономики Украины. Предложена система методов его развития, основной из которых – повышение эффективности взаимодействия сфер высшего образования и науки путем сбалансирования их работы. Приведена система мер по реализации этого в Украине.

Ключевые слова: Украина, инновационное обеспечение, интеллектуализация экономики, социально-экономическое развитие.

Olexiy Druhov

MAIN PROBLEMS AND TRENDS OF DEVELOPMENT OF THE INVESTMENT SUPPORT OF THE UKRAINIAN ECONOMY INTELLECTUALISATION

The results of the study of theoretical foundations and current state of investment support intellectualization of Ukraine's economy are concerned. A system of methods for its development, the main one being – improving the efficiency of interaction in higher education and science by balancing their work are purposed. The system of measures to implement this in Ukraine are showed.

Key words: Ukraine, innovative support, economy intellectualisation, social-and-economical development.

УДК 94 (477) 05

Ярослав Секо

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС УКРАЇНСЬКИХ ШІСТДЕСЯТНИКІВ

У статті аналізуються публіцистичні твори українського самвидаву як фрагмент дискусії між владою й частиною інтелігенції.

Ключові слова: влада, шістдесятники, публіцистика, національне питання.

Публіцистика шістдесятників – яскравий приклад розвитку інтелектуальної думки в умовах детоталітаризації суспільства, коли можливість висловитися постійно наштовхується на накинуті зверху межі, коли об’єктивна зацікавленість в новому слові переплітається з недовірою до нього. Ця публіцистика охоплює ряд проблем десталінізації, гуманізації й демократизації життя, становища індивіда в колективі. Проте, якщо звужувати предмет дослідження до української публіцистики, то стане очевидно, що центральне місце в ній займало національне питання.

У вітчизняній історіографії проблема шістдесятництва неодноразово піднімалася Г. Касьяновим, А. Русначенком, О. Обертасом, Ю. Зайцевим та іншими авторами. Втім, говорити про остаточні висновки не доводиться. Вище названих вчених об’єднує, насамперед, прагнення помістити публіцистичні твори в широку історичну перспективу, показати їх взаємозв’язок із попередніми етапами розвитку політичної думки, а також вплив на її подальшу еволюцію в напрямку незалежності. В такій телеології є, звичайно, свій резон. У даній статті я спробую проаналізувати цю публіцистику під іншим кутом – в контексті діалогу другої половини 1960-х рр. між владою й інтелігенцією. При цьому остання виступала своєрідним речником суспільства. На мою думку, за конкретною полемікою з національного питання стояла значно фундаментальніша проблема – створення принципово інших умов взаємовідносин між владою та інтелектуалами, спроба останніх змінити доволі неприглядну як для себе тенденцію, за якими інтелект мав обслуговувати забаганки влади.

Вважаю, методологічно помилково залишати поза увагою власне радянську історію й зводити все лише до боротьби за незалежність. Цей підхід, поширений у історіографії, має право на життя, однак, не правильно відкидати інші конотації. Це те ж саме, коли дискусію над великими трагедіями Шекспіра зводили виключно до глибоких філософських проблем, зрозумілих виключно рафінованованому товариству, і забувати, що ці твори сам автор писав для звичайної лондонської юрби, завсідників “Глобуса”. Публіцистика шістдесятників була, насамперед, відображенням реалій СРСР свого часу, й спрямовувалася не стільки на далеку перспективу, як на практичні суспільні зміни в період відлиги. Іншими словами, мова йтиме про повернення текстів своєму часу, вони аналізуватимуться в органічних умовах 1960-х рр. За такого підходу саме текстам належить вирішальна роль, адже на відміну від своїх авторів вони не зазнали змін, і зберегли автентичне звучання. З іншого боку, при інтерпретації даних текстів виникають складнощі, викликані так званою постмодерною “смертю автора”, а отже, можливостями різночитання й різнорозуміння.

Перед тим як перейти до безпосереднього аналізу творів варто тезуально окреслити проблему відносин між владою і суспільством у СРСР вцілому, і в 1960-х рр. зокрема. За визначенням академіка РАН Ю. Пивоварова, для російської політичної культури характерна “владоцентричність”, де влада вивисується, домінує над усіма іншими суспільними інститутами [1]. Радянський період історії також розпочався, як відомо, з питання “про владу”, безапеляційно висловленого В. Ленінінм. Подальше утвердження “диктатури пролетаріату” привело до справжнього конфлікту між владою і суспільством у 1920–1930-х рр.

і наступних років терору, мільйонних жертв і скалічених доль. Непопулярність влади була настільки сильною, що остання змушена була шукати хоча б якоїсь опори. У 1930-х рр. почитається так званий сталінський “великий відступ” від комунізму. Однак, лише в ході Великої вітчизняної війни, а точніше перемоги в ній, відбувається примирення між владою і суспільством. Останнє визнає за партією законне право на управління, а в категоріях М. Вебера – “право на насилля”. Намічається поступова співпраця між владою та інтелігенцією, як виразником суспільних інтересів. Активізується процес “ходіння у владу”, окремі представники інтелігенції отримують важливі державні посади. З огляду на це, логічно є думка Сергія Єскельчика про те, що вироблення суспільної ідеології в 1940-х і наступних роках було продуктом взаємодії між владою та інтелігенцією [2, с. 22]. Зверну увагу на характер цих відносин. Вони були патерналістськими, соціальне замовлення виходило від влади, вона ж встановлювала межі в яких і надавала інтелігенції повну свободу.

Умови змінилися 1956 р., коли Н. Хрущов із трибуни XX з’їзду вдався до самокритики влади. За подальшою десталінізацією та боротьбою з “культу особи”, яка ініціювалася саме владою, можна вбачати спробу з боку останньої активно інтегрувати кращі сили суспільства в себе, і стати, таким чином, реальним виразником народних інтересів. При цьому потрібно розуміти, що новий діалог із суспільством на який пішла влада, пояснювався не стільки реальним усвідомленням необхідності змінювати правила гри, скільки процесами бродіння самої влади, втратою монолітності. З’явилося принаймні дві групи – помірковані та консерватори, які майже десятиліття боролися за домінування, апелюючи при цьому до суспільства. Не випадково, і в останньому з’являється схожий розподіл на лібералів і “почвенників”. Партія прагнула “модернізувати відносини з суспільством” через відмову від сталінської моделі [3, с. 313], й орієнтувалася при цьому на молоде покоління.

У новій партійній лінії молодь побачила щире прагнення до змін, а тому, зі свого боку, намагалася включитися в суспільну дискусію. Старше покоління ні морально, ні психологічного не готове було вести розмову з партією на рівних. Однак, саме воно дало молоді сигнал до дій (повість І. Еренбурга “Оттепель”) та в міру сил підтримувало її починання (діяльність А. Твардовського, Д. Шостаковіча тощо).

Шістдесятники страху перед владою не мали. Як писав Валентин Мороз, “молоді гвинтики” були не знайомі з жахом своїх батьків, а отже, “дивилися на догми з точки зору мовчазного скептицизму і непомітно пересувалися на рейки мовчазної опозиції” [4, с. 51]. Вийшовши з вузівських “курилок” на “Маяковку”, молоде покоління вже 1957–1958 рр. заявляє про себе в мистецьких колах радянської столиці. Проте, до України нова хвиля приходить лише в 1960 р., з появою київського Клубу творчої молоді. Наступні роки українського шістдесятництва позначені активною культурницькою роботою – вивченням спадщини попередників, пошуками власного стилю та теми в поезії, прозі, художньому мистецтві, театрі, музиці тощо. Вже в цій роботі помітний молодіжний протест проти системи обмежень у творчості й житті, проти права партії втручатися в усі сфери діяльності, проти “соціалістичного реалізму” в мистецтві, проти свавілля й обмежень, заборон і покарань. Шістдесятники стали тими, хто першими вітали зміни в руслі десталінізації – демократизацію в партійному та суспільному житті, звернення до законності в правоохоронній сфері, дозвіл на свободу в творчості тощо. Однак, вони стали й тими, хто першими змогли й посміли, за словами А. Галіча “вийти на площу в тот назначеный час”^{*}.

Звичайно, що в даному випадку мова йде про узагальнений образ шістдесятників. При особистістному підході така однозначність у оцінці відпаде. Однак, виходячи з поставленого в статті завдання, саме узагальнення дозволяє побачити ті нові/старі тенденції, які з’явилися в цього покоління й отримали в подальшому продовження. Насамперед, маю на увазі, повернення до інтелігентності. За роки сталінізму інтелігенція як така зникла. Існував “прошарок” як соціологічна категорія. Однак, можна погодитися з Наталією Коровіциною, що саме поняття “інтелігенція” і соціокультурна структура, яка стоїть за ним, має для

^{*} Галіч А. “Петербуржский романс”.

Східної Європи, слов'янської цивілізації унікальний, неповторний зміст. Це не просто соціальна група, а швидше феномен культури, суспільного життя. Інтелігенція традиційно мала високий елітарний статус і займала важливу соціальну нішу, яка не обмежувалася науковою чи художньою діяльністю [5, с. 362].

Відносини між владою та інтелігенцією завжди були непростими. Адже “владочентричність” російської/радянської історії апріорі передбачала підпорядкований статус інтелігенції. Однак, остання весь час намагалася довести свою вищість щодо влади, апелюючи, насамперед, до своїх моральних та індивідуальних переваг. Навіть погоджуючись на співпрацю, інтелігенція традиційно тримала в кишені відомий символ мовчазного протесту. Амбівалентний характер вітчизняної (але не тільки її) інтелігенції проявлявся, на думку Георгія Касьянова, в зразках “подвижницького служіння народу і не менш вражаючих зразках конформізму і пристосовництва”, коли вона була одночасно джерелом цікавих і конструктивних суспільно-політичних ідей, та середовищем виникнення політичного екстремізму і реакції [6, с. 3].

Шістдесятники, проголосивши вустах Євгенія Євтушенка “поэт в России больше чем поэт”, взяли на себе місію інтелігенції. Вони стали тою “творчою меншістю” (А. Тойнбі), до якої “підтягується” суспільна “пасивна більшість” [7, с. 160]. У діалозі з владою вони спробували стати “оводом”, який жалячи спонукає до руху. У вже згаданого В. Мороза є цікаві роздуми над функцією молодого людини в сучасному їй радянському суспільстві. Останнє мислилося через алегорію “порядку цвинтарного спокою”, досягнутого ціною умертвлення всього живого [4, с. 28]. Подолати такий стан, створити щось нове може лише індивід, що поєдав у собі розумне і творче начало. Своєю появою він вносить незручність, а закликаючи до змін – закликає до руйнації. Але руйнації не суспільства, а тих застарілих сил і норм, які є гальмом розвитку [4, с. 30]. Таке розуміння своєї ролі шістдесятниками перегукується з відомою думкою Умберто Еко: “Інтелігенція не повинна справлятися з кризами, інтелігенція повинна влаштовувати кризи” [8, с. 124]. Крім того, на думку італійського вченого, головний обов'язок інтелектуала – критикувати односторонців, навіть під загрозою розстрілу на місці. Інтелектуал – це спостерігач і резонер [8, с. 126]. Шістдесятники десь підсвідомо, але увійшли в цю традицію критики “своїх”, намагаючись стати “дзеркалом” для влади, розуміючи, що лише спільними зусиллями можна надати державі й суспільству поштовх для розвитку.

Дії влади по відношенню до інтелігенції важко описати єдиним терміном. З одного боку, вже 1965 р. були проведені перші арешти, посилювалися нагінки по партійній лінії, роботі, по лінії творчих спілок, що закінчувалися доганами, а подекуди звільненнями. Всі ідеологічні інстанції в обов'язковому порядку давали “відсіч” будь-яким проявам “українського буржуазного націоналізму”. З іншого боку, вище партійне керівництво в особі П. Шелеста намагалася диференціювати підходи до окремих людей. Його син, Віталій Шелест вважає, що лише “політичний український націоналізм” був для нього не прийнятний, оскільки вступав у протиріччя з пріоритетними для нього інтересами СРСР. Ставлення до фігур типу І. Дзюби, В. Чорновола, С. Параджанова хоча й проходило певну еволюцію, все ж відрізнялося від того, кого він відносив “до махрових ворогів” [9, с. 748]. Це була та частина молодого інтелігенції з якою потрібно працювати. Ось типовий приклад позиції П. Шелеста, відображений в його щоденнику за 21 липня 1969 р.: “За моїм завданням Дмитерко, Коротич, Подоляк написали гарну статтю проти концепції Дзюби. Прочитав лист Павличка і Дмитерка, в якому вони розвінчують Дзюбу, добре написали, просто молодці. Але, окрім “розвінчувань”, потрібно багато працювати з творчою інтелігенцією, у неї виникає багато питань, правильних питань, і на них треба сміливо і відверто давати відповіді, а не заганяти їх у підпілля, а тим, хто задав питання, – приклеювати ярлик” [9, с. 310].

Таким чином, позиція влади по відношенню до частини шістдесятників мала характер діалогу. Влада не просто намагалася будь-що заткнути рота, ліквідувати інакомислення, але й дати обґрунтовану ідеологічну відповідь. Не випадково, сама полеміка мала суспільний

резонанс. Це можна простежити за публічними кампаніями з приводу “Інтернаціоналізму чи русифікації?”, “Собору” О. Гончара, які розгорталися в пресі, полеміками на засіданнях творчих спілок тощо. Інша справа, що сам діалог ніколи не відзначався рівністю, влада розмовляла з позиції “хазяїна”, тоді як молодь з цим не погоджувалася. Та й суспільство було ознайомлене переважно з аргументами однієї сторони, рясно розсипаними по всій мережі “агітпропу”, тоді як аргументи іншої можна було знайти в мережі самвидаву.

Спектр проблем піднятих українськими шістдесятниками був вужчим аніж у їхніх московських однолітків. Ключовим із самого початку стало національне питання. Саме навколо нього існувала суспільна дискусія. До її проявів можна віднести заходи офіційного та неофіційного характеру, де піднімалися питання становища української мови, історії та культури, матеріали друкованих видань, числені звернення громадськості до влади з приводу окремих поодиноких чи системних випадків національної дискримінації або упередженості тощо. Саме там прозвучали всі ті думки й ідеї, які отримали своє оформлення в публіцистиці самвидаву. Можна стверджувати, що публіцистика стала, по суті, вторинним жанром, до певної міри вимушеним. Є. Сверстюк відзначає, що прочитання Канта чи Бердяєва в той час означало більше, “ніж написання якихось власних мудрувань” [10, с. 75]. Другою темою, починаючи з 1965 р. став правозахист. Щоправда цей термін, можливо, не дуже вдалий, особливо якщо звертати увагу на його сучасні конотації. Можливо, точніше говорити про своєрідний самозахист від дій і свавілля влади. Це була відповідь владі на утиски, а згодом, і арешти, спробою відновити дискусію в умовах одностороннього розриву діалогу.

У межах даної статті я розгляну лише один із способів комунікації між владою та інтелігенцією – публіцистику самвидаву. Такий аналіз змушує, насамперед, визначитися з текстами. Це самвидавні твори “Інтернаціоналізм чи русифікація”, “Лист творчої молоді Дніпропетровська”, “Що і як обстоює Богдан Стенчук”, “Правосуддя чи рецидиви терору” та “Лихо з розуму (портрети двадцяти “злочинців”)”. Я свідомо обмежую коло текстів з наступних міркувань. По-перше, мова йде про тексти написані до 1968 р. Це перші публіцистичні твори українських шістдесятників, які відображають стартові позиції й написані в час існування своєрідного діалогу між владою і суспільством, що відбувався між ХХ з’їздом КПРС та придушенням “празької весни”. Остання подія хоча й не має прямого відношення до радянської історії, все ж, для тогочасної молоді стала індикатором повернення до консервативного неосталінського курсу. Самвидавні твори після 1968 р. (Програма укомуністів, “Право жити”) характеризуються значно радикальнішим тоном по відношенню до влади. Відкидання радянського досвіду, що має місце в них, свідчить про пошуки альтернативних моделей. Тобто, компромісний характер перших творів, де влада розглядається в якості партнера, переходить в площину конфронтації, де влада набуває ознак ворожого інституту.

По-друге, поза увагою залишаються анонімна публіцистика як от “З приводу процесу над Погружальським” і “Стан і завдання українського визвольного руху”. Маючи певний вплив на окремих представників українського шістдесятництва, вони були маловідомими широкому загалу. Ці твори писалися представниками радикального крила шістдесятництва, які не мали особливих ілюзій щодо влади, однозначно трактуючи її як ворожий, а подекуди окупаційний інститут. У даному випадку також не могло бути місця для діалогу. Влада однозначно тлумачила ці твори як “український буржуазний націоналізм”. По-третє, такий важливий твір для українського націонал-комунізму 1950–1960-х рр. як “Програма” Української робітничо-селянської спілки, на мою думку, не належить до традиції шістдесятництва, та й, врешті, не був представлений у самвидаві.

Звернемо увагу на особливості цієї публіцистики саме в контексті діалогу між владою і суспільством. По-перше, звертає на себе увагу постановка проблеми: відмова від відносин типу “правитель – підданий” на користь зафіксованого в конституції “держава – громадянин”. Відповідно, маємо справу не з “верноподданическими челобитними”, а – зверненнями громадян. У цьому контексті покажемо є звернення В. Чорновола до П. Шелеста в супровідному листі до праці “Правосуддя чи рецидиви терору?": “Звертаюся до Вас не як

рядовий журналіст до першого секретаря ЦК КПУ. Звертаюся до Вас як радянський громадянин до радянського громадянина, як українець – до українця” [11, с. 75]. На сторінках “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, І. Дзюба резонно зауважує: “Національна справа – це справа всього народу і справа кожного громадянина: це корінний інтерес усього народу і громадянства, совість кожного з нас; вона не відсуває всіх інших справ, інтересів та ідеалів, але нерозривно з ними пов’язана, і ніхто не має права мовчати, коли бачить щось неподобне, так само як ніхто не має права затуляти вуха від тривожних голосів” [12, с. 37].

Ознакою такої громадянської позиції є “пряmostояння” (В. Стус), що в конкретному випадку виражається відмовою від анонімності й псевдонімів, і підписуванні творів власними прізвищами. Шістдесятники повернулися обличчям до такої моральної категорії як людська гідність, зробивши її елементом громадянської позиції. У щоденнику Василя Симоненка, поширюваному в самвидаві, читаємо: “Втрата мужності – це втрата людської гідності, котру я ставлю понад усе. Навіть над самим життям” [13, с. 364].

По-друге, адресні твори характеризуються спробою повернутися до діалогу. Серпневим “покосом” 1965 р. влада порушила комунікативні зв’язки з інтелігенцією. Арешти й переслідування змушували останню шукати нові шляхи порозуміння. Як результат, спостерігаємо в 1965–1967 рр. числені кампанії так званих “підписантів” – різноманітні звернення до різних інститутів влади з метою перегляду репресивних дій і зміни характеру взаємин із інтелігенцією. Проте, саме в публіцистиці найповніше представлено ідейну платформу шістдесятництва, надії інтелігенції, а також розчарування.

Впадає у вічі нова модель не властива попереднім поколінням – намагання відстояти свої погляди, відсутність приреченості. Здається, першим теоретично обґрунтував модель такої поведінки Сергій Єсенін-Вольпін. Він звернув увагу на те, що основні права людини прописані в радянській Конституції, отож, завдання громадськості домогтися від влади виконання її ж документів. Схожу думку знаходимо у “Програмі” Української робітничо-селянської спілки Л. Лук’яненка. Однак, те про що останній проповідував у підвалі, С. Єсенін-Вольпін проголошував на площах. Схожа аргументація характерна твору В. Чорновола “Правосуддя чи рецидиви терору?”.

Протягом перших місяців 1966 р. він уклав цей збірник і офіційно надіслав до ЦК КПУ, прокуратури та КДБ УРСР, а також запустив у самвидаві. “Суд не повинен бути знаряддям терору” [11, с. 79] – головна сентенція твору, в якому автором детально простежена вся процедура радянського судочинства, від юридичного аналізу статті 62 Кримінального кодексу УРСР “про антирадянську агітацію та пропаганду” до оголошення вироку.

На основі зіставлення відповідних статей Конституції СРСР та Кримінального кодексу, він прийшов до висновку про наявність невідповідностей, які дуже часто використовується як засіб тиску на непокірних громадян: “Однак, дуже популярна нині 62 стаття – позаконституційна. Верховна Рада УРСР повинна або анулювати її, або ж конкретизувати. У теперішньому варіанті ця стаття повністю перекреслює свободи, що їх гарантує громадянам Конституція СРСР. Коли хтось критикує сьогоднішню національну політику за відхід від ленінських норм, то навіть помиляючись, має на це повне право за Конституцією СРСР. Але за Кримінальним Кодексом УРСР цю людину можуть заслати в табори суворого режиму, витлумачивши критику як “пропаганду, проваджену з метою підриву чи ослаблення радянської влади” [11, с. 83].

Подібні розходження між юридичними положеннями і судовою практикою не виключення, а мають місце як під час попереднього слідства, що виливається у фабрикацію злочину, так і при порушенні процесуальних норм, особливо під час закритих судів. За наявності упередженого звинувачення та неефективної адвокатури, це приводить до появи безглузких звинувачень, що виливаються у жорстокі вироки. Висновки, до яких приходять В. Чорновіл, не йдуть далі критики наявного стану речей, вони не революційні, не закликають до зміни державного ладу, не заперечують комуністичний поступ суспільства. Вони лояльні до ідеї, але не до практики радянського укладу життя. В. Чорновіл апелював до прав окремо взятої особи, які нещадно потуралися під гаслами руху суспільства до

комунізму, заперечував макіавеллівський принцип виправдання засобів метою, адже “засобами терору, придушення в людях громадянських імпульсів найсправедливішого суспільства не побудуєш” [11, с. 150].

Подібна державна політика, яка маскувалася під боротьбу з буржуазним націоналізмом була ні чим іншим, як спробою “замінити чесне мислення й мужнє шукання шляхів до справедливості” [11, с. 154] стандартною формулою. Такий новий поворот до сталінських методів названо історично безвідповідальним, безперспективним і шкідливим, адже передбачає не розв’язок глибоких протиріч радянського суспільства, закладених, зокрема, у невирішеності національного питання, а вирішення конкретних локальних завдань. Не випадково, що саме таку політику “експериментів із підрубанням коріння, експериментів із заглушенням і залякуванням” В. Чорновіл інкримінує як антирадянську, повертаючи, таким чином, вістря списа в сторону тих, хто його спрямував на українську інтелігенцію [11, с. 154].

“Правосуддя чи рецидиви терору?” не просто критика тоталітарних методів у системі радянського правосуддя. Це ще й авторська солідаризація з життєвою позицією ув’язнених, спрямованої на нонконформізм, свободу самовираження, врешті, право бути Людиною. Якщо дивитися під таким кутом зору на подальшу роботу В. Чорновола, то книга “Лихо з розуму (портрети двадцяти “злочинців”)” є продовженням правозахисної лінії. Таємно передана на Захід, ця робота звертала увагу світової громадськості на порушення прав людини в СРСР. Крім цього, зібрана інформація використовувалася урядами іноземних країн із метою політичного тиску на радянське керівництво. Подані біографії, списки публікацій, твори заарештованих у 1965 р. шістдесятників, переконливо доводять, що головним приводом для їх ув’язнення стало бажання влади поквитатися з людиною за її переконання, а не антирадянська діяльність, як це інкримінувалося в офіційному звинуваченні. В. Чорновіл виправдовує двадцять “злочинців” не з точки зору їх вірності комуністичним ідеалам, а у відповідності з правом особистості на свободу слова, думки, творчості тощо. “Лихо з розуму” є класичним зібранням матеріалів адвоката для захисту підсудного. Втім, в радянських реаліях це був вирок для автора.

Особливістю публіцистики шістдесятників є пошук мови посередністю якої вівся діалог. Ця мова мала перебувати в системі владних координат. Її рисами були науковий підхід, марксистська термінологія й логіка суспільного розвитку. А з іншого боку – прихованні конотації, що дозволяли б виводити думку за межі зашорених партійних штампів. Власне звернення до “езопової мови” – характерна риса творчості шістдесятників, так само як і використання двозначної символіки в поезії, бардівській пісні, театрі, кіно.

Простежимо це на прикладі “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. За авторським задумом цей твір мав три адресати і, відповідно, три рівні аргументації, і три стильові течії. Перший адресат – це партія, другий – російська й зрусифікована інтелігенція, третій – українська молодь [14, с. 121]. Зупинимося на “посланні до партапарату”. Фальшивість їх політики І. Дзюба викривав використовуючи офіційні матеріали: твори Маркса, Енгельса, Леніна, документи партії, зарубіжних комуністів. Звертаючись до такої аргументації, автор намагався бути зрозумілим і радянським людям звиклим до такої фразеології. Авторський метод доволі цікавий. Критик лише визначає загальний напрямок дискусії, тоді як аргументація і висновки подаються у вигляді цитат із К. Маркса, В. Леніна, М. Скрипника, В. Затонського, З. Неєдли, П. Тольяті та інших комуністичних авторитетів. Тобто проти партапарату застосовувалася його ж зброя.

Наявний конфлікт між владою і українською молоддю критик намагався перевести в публічну площину, резонно заявляючи, що єдиною гарантією справедливості завжди була і залишається гласність і публічність [12, с. 23]. Про те, що сам автор готовий до відкритого діалогу свідчила відмова від псевдоніму та анонімності, й надсилання твору керівникам республіки – першому секретарю ЦК КПУ П. Шелесту й голові Ради Міністрів В. Щербиському.

Піднімаючи національне питання, І. Дзюба намагався перевести його виключно в наукову площину. Цим, зокрема, пояснювалася вимога відмовитися від навішування ярлика “український націоналіст” на всіх людей, які турбуються долею української культури та мови [12, с. 23]. Не менш важливою була думка про закріплення змісту за певними словами, якими послуговуються партійні ідеологи в національній політиці. Іншими словами, мова йде про вироблення єдиної робочої термінології, адже за часів Н. Хрущова цю сферу наситили “своєрідним теоретичним поплатуванням, коли вживається надто умовна фразеологія, якийсь “маскувальний” жаргон, коли речі не називаються власними іменами, але описуються так загадково, що невідомо, про що, власне, йдеться... коли публічна фразеологія покликана заплутати сліди реальної політики” [12, с. 165].

Очевидно, що І. Дзюба цим намагався нівелювати різницю, яка існувала між високим статусом влади та безправністю української молоді. Зрівняти дві сторони у правах, аби вони відчували себе співрозмовниками, а не ворогуючими конкурентами – таке було справедливе, але доволі утопічне бажання автора. Для створення діалогу між партапаратом і молоддю критик вдався до використання “канонічної” офіційної мови. В цьому, як з’ясувалося пізніше, була головна суперечність всієї роботи. По-перше, своїм наміром полемізувати І. Дзюба порушив усі офіційні правила, адже влада партапарату базувалася на монополії тлумачення вчення “марксизму-ленінізму”. Возведене в догму вчення він розглядав критично, що позбавляло його змоги бути почутим – він був еретиком апріорі. По-друге, І. Дзюба десакралізував владу, яка, виявилось, всупереч всьому, також може помилятися. Він звертається до влади, однак, в самому зверненні міститься виклик. Бо влада в нього не третейський суддя, а головний звинувачуваний. Жертва звертається до свого ката не для того щоб покаятися, а виправдатися. По-третє, використовуючи в якості зразка “ленінську політику” І. Дзюба попадав у методологічну пастку, бо використані ним цитати можна було заперечити з того ж самого джерела. Шукаючи правду в межах офіційного дискурсу І. Дзюба не до кінця усвідомлював його двозначність. Іншими словами, “ленінська національна політика” з самого початку була демагогією, а отже шукати в ній вихід з національної кризи для українців було заняттям безперспективним.

Однак, незважаючи на ці зауваження, які, напевно, вже тоді бодай частково усвідомлювалися, така форма звернення до влади була єдиноможливою. Це дозволяло шістдесятництву залишатися легальною формою опозиції. Звідси суспільний резонанс праці й розгубленість влади щодо власних дій. Незважаючи на значний обсяг “Інтернаціоналізм чи русифікація?” масово тиражувалася у самвидаві, нелегально передана за кордон книга видавалася на різних мовах великими накладками. Крім цього, відомо, що П. Шелест наказав розмножити і розповсюдити її серед керівництва республікою для ознайомлення.

Уже з перших сторінок І. Дзюба стверджує, що українська нація на середину 1960-х рр. переживала не “розквіт”, як офіційно пропагувалося, а кризу. Її головною причиною названо порушення ленінської національної політики та підміну її сталінським великодержавництвом і хрущовським прагматизмом, котрі не сумісні з науковим комунізмом [12, с. 28]. Це, так би мовити, основна лінія протиставлення здійснена І. Дзюбою. Дискусію стосовно національного питання розгорнуто в контексті десталінізації. Це цілком логічно обґрунтовувалося тогочасним суспільно-політичним дискурсом, а також обраною загальною лінією протиставлення ленінської та сталінської національної політики.

Аналізуючи практику розгляду національного питання, критик відзначав, що в ленінські часи партія не приховувала помилок, труднощів і поворотів у національній політиці, не уникала широкої і принципової дискусії в національній справі, а навпаки, вважала її неодмінною для врахування всіх, часом непередбачуваних факторів національної ситуації і національного будівництва. Цілком природно, вважав він, було б так само дивитися на це і в 1960-х рр., і розкрив наступні хиби: 1) національна політика в СРСР змінилася (ленінські принципи національного будівництва в 20-і рр. переглянуті Сталіним; в роки Хрущова було розширено права союзних республік, однак, проведено ряд шовіністичних заходів у освіті й шкільництві); 2) у національній політиці допускалися

прахунки й помилки, а то й злочини; 3) схожі тенденції спостерігаються і тогочасному етапі [12, с. 40].

Опираючись на твори “класиків” наукового комунізму, І. Дзюба доводив, що марксизм-ленінізм пов’язав національне питання з революційною класовою боротьбою пролетаріату за нове і справедливе безкласове суспільство – комунізм [12, с. 35]. Стверджувалося, що ленінській підхід до національного питання повністю відповідає класичному марксизму в творах К. Маркса і Ф. Енгельса. Критик відкинув ідею асиміляції націй та ідею про майбутнє безнаціональне суспільство, назвавши їх ідеями не наукового, а “казарменого” соціалізму. Імператив про майбутнє “неминуче” злиття націй названо дуже проблематичним, бо й навіть Маркс залишав його на розсуд майбутніх поколінь. Що ж до асиміляції на базі однієї національної культури – то ця ідея тотожна колоніалізму [12, с. 54].

В усіх теоретичних питаннях аргументація І. Дзюби з точки зору тогочасного дискурсу бездоганна. Окресливши власну ідейну платформу, він підійшов до головного питання – що є причиною такого становища? І відповів – російський великодержавницький шовінізм. В умовах радянської тогочасної практики до цього підходили по іншому – звинувачували “українських буржуазних націоналістів”. Саме в цьому місці розпочалося розходження між І. Дзюбою та партійними ідеологами. Деміфологізуючи лякало “українського буржуазного націоналізму”, критик показав, що зростання потягу молоді до національної культури було наслідком домінування в суспільстві русифікаторських тенденцій.

Схожу думку знаходимо у “Листі творчої молоді Дніпропетровська” (1968), одним із авторів якого був поет Іван Сокульський. У ньому вказано, що перехід до “українського буржуазного націоналізму” зумовлювався не буржуазною пропагандою, як це подавалося офіційною пропагандою, а політикою русифікації. “Думається, чому це в українській передовій й творчій молоді лише один шлях – “український буржуазний націоналізм”..., – читаємо в документі, – бо як ми вже бачили, значна більшість її, рано чи пізно, виходить саме на нього. А людина з звичайним, не перекрученим глуздом побачила б тут лише слабосиле зародження елементарних понять національної гідності, національної повноцінності, а не рідко й почуття образи національної, а відтак і звичайної людської гідності. Винна в цьому “буржуазна пропаганда”? Ні, дніпропетровська дійсність! І, якщо ми марксистки, її необхідно змінити так, щоб вона відповідала ленінським нормам і радянським законам, а не переслідувати всіх передових, вірних марксизму-ленінізму українських громадян” [15, с. 234].

Висновки, що випливають з цих тверджень очевидні. На думку І. Дзюби, переслідуючи українську молодь влада знищує не причину негараздів у національній політиці, а людей, які об’єктивно могли б посприяти їх викоріненню. У той же час російський великодержавницький шовінізм нікуди не дівся, а продовжував розвиватися під маскою інтернаціоналізму. Все це докладно аргументується в історичному, правовому, культурному, державотворчому та психологічному контекстах. Аналізуючи радянську дійсність І. Дзюба вказував на проживання в містах великого прошарку російського міщанства, яке безнадійно далеке від того, щоб бути носієм комуністичного інтернаціоналізму, а є духовним спадкоємцем колонізаторів і сучасними носіями російського шовінізму. Це міщанство зневажливо ставиться до тих народів, серед яких опинилося. Замість того щоб вивчати їх мову, культуру, історію воно не втрачає жодної нагоди, щоб зневажити, поглузувати, познущатися з них [12, с. 70].

Визначивши, що ідеологічною і психологічною силою русифікації є російський великодержавний шовінізм, критик з’ясував її рушійну силу – фактична нерівність при формальній рівності між націями [12, с. 116]. У СРСР таке становище не лише наявне, але й з кожним роком поглиблювалося через існування в країні преференції для російської культури. Єдиний вихід – компенсувати цю фактичну нерівноправність такими заходами, які формально, для поверхового мислення, могли б здатися “ущемленням” російської нації. Думка надто “гаряча” навіть з позиції сьогодення, коли в незалежній Українській державі будь-які спроби підтримки національної культури сприймаються певними політичними

силами як ущемлення прав російськомовного населення. Годі говорити про той час. Саме тому І. Дзюба, аби не бути голослівним, детально продемонстрував ті диспропорції, що існували у видавничій та освітній сферах. На сторінках “Інтернаціоналізму чи русифікація?” здійснено докладний аналіз механізму русифікації в культурі, мові, освіті, офіційному, громадсько-політичному житті, діловодстві, армії тощо. Представлений статистичний матеріал засвідчував всеохопність і масштабність процесу. І. Дзюба категоричний по відношенню до тих політиків, які заявляли про закономірність звуження функціонування української мови: “Немає і тепер **добровільного** зречення українського народу чи його частини від самого себе, своєї мови. Те, що на поверховий погляд здається **добровільним**, насправді таким не є. Маємо **вимушену, під тиском обставин і дією серйозних причин** відмову частини українців від своєї мови і всі пов’язані з цим ненормальні наслідки для суспільства” [12, с. 150].

Констатуючи ці перегини, І. Дзюба шукає вихід. Він не оригінальний. Перебуваючи під впливом протиставлень ленінської і сталінської національної політики, І. Дзюба все зводить до зміни знаків: стан занепаду національної культури – “наслідок певної політики, і його можна поступово змінити, змінивши політику” [12, с. 136]. Такий схематизм дозволяє стверджувати, що всі надії І. Дзюба покладав на інститут держави, маючи перед очима позитивний досвід політики українізації в 1920-х роках.

Безумовно, звертаючись до влади критик шукав підтримки, насамперед, серед керівництва республіки. Раніше навіть висувалася думка, що “Інтернаціоналізм чи русифікація?” писалася на замовлення П. Шелеста. Однак, І. Дзюба це відкидає, наголошуючи на самостійному визріванні задуму, хоча поштовхом до написання стали перші репресії, а також позиція секретаря ЦК КПУ з ідеології А. Скаби, аби молодь висловилася [16, с. 62]. Звичайно, І. Дзюба розумів, що в середині партапарату існували різні думки стосовно проведення національної політики. Мабуть відчував і те, що після відсторонення від влади Н. Хрущова позиції П. Шелеста на Україні, та й серед членів Політбюро ЦК КПРС, на певний час зміцнилися, а отже, можлива підтримка і розуміння. Саме тому в творі проводиться думка про зміцнення республіканських структур і їх незалежнення від центральних: “В усьому світі комуністичні партії вважають себе виразниками національних інтересів своїх народів. І якщо французькі комуністи пишуть на своїх прапорах знамениті слова свого героя Поля Вайяна-Кутюр’є: “Ми продовжуємо Францію”, – то чому б українським комуністам не взяти з них приклад і не сказати: “Ми продовжуємо Україну?” [12, с. 187]. Опираючись на радянське законодавство, критик навіть підкреслив право України ініціювати процес виходу із Союзу. Але, потрібно підкреслити, на цьому він зупинився. Говорячи про юридичну можливість такого кроку він намагався, насамперед, захистити своїх ув’язнених товаришів. Обговорювати ж питання незалежності І. Дзюба перед собою не ставив.

Варто зазначити, що в радянській ідеології національні проблеми ніколи не розглядалися як першорядні. Тому І. Дзюба змушений був показати неправомірність їх протиставлення соціальним. Це виявилось доволі складно, адже знайти цитатних підтверджень “у Леніна” не вдалося. Автор пішов шляхом об’єднання заявивши, що “національні проблеми завжди є разом і проблемами соціальними, проблемами класово-політичної стратегії” [12, с. 184]. Підтвердження своєї думки він вбачав у тій дистанції, що склалася між розвинутим російськомовним містом та україномовним містом. Аналогічно проводиться думка про те, що “свобода і права людської особистості зв’язані щільно із свободою і правами національними” [12, с. 187]. Те, що жодна з цих думок не була розвинута, дозволяє стверджувати, що розуміння цих проблем автором було надто поверхове.

“Інтернаціоналізм чи русифікація?” – це твір своєї доби, тому його раціональна критика з відстані сьогодення є доволі умовною. Він відображає повільний рух українських інтелектуалів у межах авторитарного суспільства до самостійного осмислення теорії і практики комунізму. Не випадково ця праця стала для радянської влади такою небезпечною,

і саме на неї та особу автора було викинуто шквал критики й звинувачень і, врешті-решт, морально зламано. Відповіддю на неї стала брошура підписана псевдонімом Богдан Стенчук “Що і як обстоює І. Дзюба” (1969). Вона була підготовлена владою з метою дискредитації ідей І. Дзюби. У ній “Інтернаціоналізм чи русифікація?” названа “наклепом на національну політику КПРС і практику національного будівництва в СРСР”, а її автора, окрім наукової некомпетентності й тенденційності, звинувачено в спробі “оживити збанкрутілі ідеї українського буржуазного націоналізму” [17, с. 167].

Те, що ідеї Івана Дзюби виявилися актуальними у середовищі шістдесятників, засвідчили відповіді Вячеслава Чорновола під назвою “Як і що обстоює Богдан Стенчук”. Журналіст навів 66 тез, які розкривали справжнє завдання Стенчука – здійснити наклеп на І. Дзюбу, в той же час відвівши дискусію з національного питання в безпечне для влади русло. В. Чорновіл піддав критиці не лише окремі думки Стенчука, висловлені ним проти І. Дзюби, але і його аргументацію. Ним спростовано думку про публічне каяття І. Дзюби, а навіть якщо таке й мало місце, то все одно, адже “Дзюбин твір уже живе поза Дзюбою, бо в ньому сказано те, що думали й думають тисячі й тисячі українців, яким не байдужа доля рідного народу, рідної мови й культури” [18, с. 699].

Як і його колега, В. Чорновіл свою полеміку зі Стенчуком веде на протиставленні ленінської й сталінської партійних ліній у національному питанні. Послідовно проводиться думка, що саме І. Дзюба перебуває в ленінському дискурсі, тоді як Стенчук звинувачується у сталінізмі. Водночас у В. Чорновола значно глибше простежується розуміння схоластичності подібного протиставлення. Зокрема, в 14-й тезі прямо вказано, що іноді трапляються два діаметрально протилежні тлумачення одного й того ж місця в Леніна [18, с. 708]. За подібного стану В. Чорновіл за одним із тлумачень визнає істинність, а за іншим – фальсифікацію. Але ж може бути третє і четверте тлумачення, можуть бути такі ж діаметральні погляди Леніна на схожі проблеми. Як тут бути? Подолати цю методологічну пастку В. Чорновіл тоді не зміг.

Вячеслав Чорновіл солідаризується з думкою свого товариша про наявність дискримінаційних тенденцій у національному житті республіки в освіті, науці, культурі, мові, книговидавництві, економіці, міграційній політиці тощо. Аргументи Стенчука на користь “розквіту української нації за соціалізму”, він відкидає як пропагандистські та такі, що вибудовані на ненауковій методології. Так, наприклад, Стенчук навів статистику за якою в республіці працювало 63 професійні театри (майже в півтора раза більше, ніж у 1913 р.), 31 філірмонія, 26 тисяч клубів, будинків і палаців культури, понад 27 тисяч бібліотек (в 9 разів більше, ніж у 1913 р.), понад 28 тисяч кіноустановок, 139 музеїв і т.п. Не відкидаючи цих цифр, В. Чорновіл риторично запитує: хіба кінотеатр на Україні, де 99,9 % фільмів (радянських і закордонних) іде російською мовою – це український кінотеатр? Хіба бібліотека на Україні, де незначний відсоток усіх книжок українські, – це українська бібліотека? Хіба радіо й телебачення на Україні, які переважну більшість часу відводять для передач російською мовою або для транслявання Москви, – це справді українські радіо й телебачення? [18, с. 723].

Вячеслав Чорновіл також не форсує питання незалежності України, лише зазначаючи, що Ленін допускав таку можливість. Натомість висловлено думку про потребу децентралізації економіки, яка передбачає найширше самоврядування окремих промислових комплексів і підприємств, при зведенні ролі центру лише до консультативно-корегуючої, посиленні українського національного аспекту в усіх сферах життя республіки, повернення українській культурі творів її діячів тощо.

І сама постановка проблем, так само як і шлях їх вирішення дозволяють говорити про те, що суспільна думка шістдесятників була зразком ревізіонізму 1960-х рр. Дозволю процитувати одного з ідеологів “празької весни” Зденека Млинаржа: “Після 1956 року мислячі комуністи, що на початках дотримувалися сталінської орієнтації, здійснили прорив, що відривав їм шлях до так званого реформаторського комунізму. Звернувшись до марксистської літератури, вони помітили: те, що видавалося офіційними партійними

пропагандистами за марксизм-ленінізм, знаходиться в прямому протиріччі з цілим рядом ідей Маркса і Леніна. Комунисти реформатори робили акцент на гуманістичних аспектах марксистської теорії, на прихильності свободи особистості й стали розглядати класову боротьбу лише як засіб досягнення цих цілей. Логічним підсумком їх роздумів було протиставлення ідей Маркса, а іноді Леніна, офіційній ідеології. Головна проблема, на думку комуністів-реформаторів, полягала в тому, що панівна ідеологія відійшла від справжніх ідей Маркса, а тому перестала виконувати функції наукового об'єктивного пізнання, трансформувалася в брехливу свідомість” [19, с. 50].

Про це ж писав Адам Міхнік: “Ревізіонізм не був фракцією в комуністичній партії чи партійному апараті. Він був стилем, культурною формацією, модою. Він був критикою сталінської системи, яку вели її нащадки. Він був розпачливою реакцією людей, які піддалися були спокусі комуністичної утопії. Він був виявом сорому людей, які, засліплені, брали участь у тоталітарному руйнуванні... Адаже ревізіонізм вікидав тоталітарну доктрину й практику, апелюючи до марксистської мови та комуністичної системи вартостей” [20, с. 208].

Ревізіонізм був спробою реформування соціалістичної системи з середини, або, як писав французький історик Франсуа Фюре, спробою “врятувати соціалістичну ідею від краху, пов'язаного з історією СРСР, поновити дух Жовтня, звільнивши його від тиранії, породженої тим же Жовтнем” [21, с. 724]. Будь-яка система, на відміну від утопії, не є ідеальною. Система, вписуючись у життя деформується, зазнає відхилень від первісного ідеалу. Саме тому, на перший план виходить її внутрішня здатність до оновлення й пристосування. 1956-й і наступні роки стали часом випробування для системи європейського комунізму на здатність до оновлення. Цей тест, який проводили ідейні комунисти, система не пройшла, а отже відторгла від себе творчі сили, які згодом почали працювати проти неї. Український випадок не складає виключення, за боротьбою між владою і частиною молоді інтелігенції приховувалася саме ця спроба системи до оновлення. Намагання усунути деформації суспільного розвитку – ось, що штовхало молодь до полеміки. Відторгнувши цих людей, влада зробила вагомий крок в напрямку консервування системи, її бюрократизації, падіння ініціативності тощо.

Загострення національного питання в межах ревізіонізму також не було новим. У реформаторськи налаштованих лідерів соціалістичних країн як от І. Надя, В. Гомулки чи А. Дубчека він займав провідне місце. Так, В. Гомулка був переконаний, що за існуючих умов тільки комунисти ефективно служать національним інтересам Польщі, вони мають право на керівництво, бо тільки вони могли забезпечити незалежність і розвиток країни [22, с. 460]. Специфіка української ситуації полягала в тому, що її партійне керівництво дуже обережно ставило це питання перед Москвою, а тому, молодь мусила їх підштовхувати до цього.

Прояви українського ревізіонізму варто розглянути ще крізь призму твердження про наявність в 1960-х рр. українського націонал-комунізму. На початку 1919 р. В. Шахрай та С. Мазлах чи не вперше в політичній думці спробували поєднати націоналізм і комунізм в єдине ціле, тим самим започаткувавши практику українського націонал-комунізму. Трагічність нашої історії полягала в тому, що за умови відсутності державності соціальний та національний компоненти виступали як антагоністичні елементи в розроблюваних інтелігенцією та діячами національного руху ідеологічних доктринах. Це приводило до розпорошення сил і ставило під загрозу майбутнє національної ідеї. Власне націонал-комунізм як явище далеко не однозначне, оскільки впродовж всього часу свого існування неодноразово змінював власне ідеологічне тло. У 1920-х – на початку 1930-х рр. це, по суті, фракційне відгалуження російського комунізму, максимальні завдання якого не виходять за межі політики українізації. У 1960-х роках для української партійної верхівки на чолі з П. Шелестом – це зручна можливість фрондувати в межах системи, а для частини інтелігенції – платформа для критики існуючого ладу, матриця зародження інакодумства як суспільного явища. Тому націонал-комунізм найімовірніше був ненадійним союзником у боротьбі з імпер-комунізмом, аніж підступним перебіжчиком.

На думку І. Дзюби націонал-комунізм “це не просто комунізм з національним забарвленням, це якісно інша форма комунізму – як форма виживання нації в пролетарсько-інтернаціоналістській моделі світу. На ньому бодай почасті відбилися українська національна традиція і український національний характер, що обіцяло більшу міру людяності і свободи” [23, с. 42]. Саме застосування терміну “націонал-комунізм” до частини шістдесятників веде початок від Івана Лисяка-Рудницького [24, с. 478]. У той же час самі “націонал-комуністи” про це говорять дуже обережно [16, с. 68].

Як на мене, навряд чи доведеться говорити про якийсь спільний канон для творів українських “націонал-комуністів”. Тут потрібно зважати на час, умови їх виникнення та світоглядну завершеність. Націонал-комуністичні твори і погляди С. Мазлаха, В. Шахрая, О. Скрипника, І. Шумського, меншою мірою П. Шелеста, писалися і висловлювалися в час необтяжений зовнішньою цензурою, в час коли національне питання вільно дискутувалося й ще не набуло догматичного змісту. Для їх авторів комунізм став логічним завершенням власної світоглядної еволюції, вищим здобутком людського інтелекту. Національне питання мало узгоджуватися із соціальним звільненням, яке лише за такої умови ставало б повним й сприяло б досягненню свободи як першоцілі. Інша справа – твори Івана Дзюби чи Юрія Бадзя. Для них націонал-комунізм виявився лише початком тривалої світоглядної еволюції. Перебуваючи в середині тоталітарної системи вони не могли дивитися на національне питання інакше як крізь призму марксизму-ленінізму. Не знаючи альтернативних підходів, вони вимушено теоретизували в марксистських межах, шукаючи розв’язок українського національного питання через ліквідацію перегинів сталінізму і поверненні до ленінізму (І. Дзюба), або ж взагалі повністю поверталися до Маркса, відкидаючи ленінську практику міжнародних відносин (Ю. Бадзьо). Однак, поступово прийшло розуміння відносності й марксового вчення, а отже, з’явилися підстави для серйозної ревізії комунізму як пануючої ідеології. Концептуальна критика комуністичної практики з позицій ліберальної ідеї, захисту прав людини стала наступним кроком розвитку їх поглядів. Відповідно, націонал-комунізм, особливо у II половині ХХ ст. варто розглядати як виключно інтелектуальне явище, а не як масовий політичний рух. В авторитарних умовах СРСР, коли комуністичний рух пов’язувався виключно з КПРС, його існування було неможливим.

Підсумовуючи написане, варто ще раз підкреслити: публіцистика шістдесятників є відображенням тієї дискусії на яку погодилася влада в середині 1950-х рр., намагаючись встановити нові відносини між собою і суспільством. Спроба долучити найактивніших членів суспільства до вироблення рішень державного значення, без сумніву, надала б радянському суспільству нових імпульсів. Однак, вже вкотре в історії саме влада першою відмовилася від діалогу, і тим самим створила передумови для власної консервації. Цей упущений радянською владою шанс інтегрувати в себе молоді інтелектуальні сили сприяв поступовому виснаженню не тільки влади, але й системи в цілому. Не знайшовши себе в межах системи, частина інтелігенції почала працювати проти неї, здобувши славу дисидентів. Водночас, ці люди почали створювати нові, а точніше відтворювати вже відомі альтернативні системи. В українському випадку можна говорити про початок свідомого повернення до національного проекту.

Ревізіоністський за своєю суттю рух у межах офіційної ідеології окрім іншого ніс у собі зародки принципово іншої моделі суспільних відносин. Це була спроба зруйнувати традиційну “владоцентричну” модель відносин між владою, суспільними інститутами та народом, замінивши її іншою – громадянським суспільством.

Список використаних джерел

1. Пивоваров Ю. Традиции русской государственности и современность. 1-я лекция // <http://www.tvkultura.ru/issue.html?id=96338>.
2. Скульчик С. Імперія пам’яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К.: Критика, 2008. – 304 с.
3. Горяева Т. Политическая цензура в СССР. 1917–1991 гг. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2002. – 400 с.
4. Мороз В. Есеї, листи й документи. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – 288 с.
5. *История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа* / Отв. ред. Ю. Новопашин. – М.: Наука, 2007. – 397 с.
6. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х –30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік, Едмонтон: Канадський інститут українських студій альбертського університету, 1992. – 176 с.
7. *Інтелігенція* //

Історична наука: термінологічний і понятійний довідник / за ред. В. Литвина. – К.: Вища школа, 2002. – С. 160. 8. *Еко У.* Полный назад! “Горячие войны” и популизм в СМИ. – М.: Эксмо, 2007. – 592 с. 9. *Петро Шелест:* “Справжній суд історії ще попереду”. Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін.; За ред. Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2004. – 808 с. 10. *Ми вибрали життя.* Розмова з Євгеном Сверстюком // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – С. 33–90. 11. *Чорновіл В.* Твори: У 10-ти т. – Т. 2. “Правосуддя чи рецидиви терору?”. “Лихо з розуму”. Матеріали та документи 1966–1969 рр. / Упоряд. Валентина Чорновіл. Передм. Лесь Танюк. – К.: Смолоскип, 2003. – 906 с. 12. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1998. – 276 с. 13. *Симоненко В.* Твори у 2-х т. – Т. 1. – Черкаси: Брама-Україна, 2004. – 424 с. 14. *Ця книжка змінила усе моє життя...* Розмова з Іваном Дзюбою // Бунт покоління: розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. – К.: Дух і літера, 2004. – С. 91–152. 15. *Лист* творчої молоді Дніпропетровського // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – т. 8. 40-ві – 80-ті рр. XX ст. / Упоряд., прим. Т. Гунчака, Р. Сольчаника. – С. 230–237. 16. *Насправді* було так: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою / Вступна стаття Ю. Д. Зайцева. – Львів: інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 76 с. 17. *Стенчук Б.* Що і як обстоєє І. Дзюба. – К., 1969. – 196 с. 18. *Чорновіл В.* Твори: У 10-ти т. – Т. 3. Український вісник. Випуски I–VI. / Упоряд. В. Чорновіл. Передм. М. Косів. – К.: Смолоскип, 2006. – 976 с. 19. *Мльнарже З.* Мороз ударил из Кремля. – М.: Республика, 1992. – 288 с. 20. *Міхнік А.* У пошуках свободи. Есеї про історію та політику. / Пер. з польської – К.: Дух і літера, 2009. – 554 с. 21. *Фюре Ф.* Минуле однієї ілюзії. Комуністична ідея у XX столітті. – К.: Дух і літера, 2007. – 810 с. 22. *Валицький А.* Марксизм і стрибок у царство свободи: Історія комуністичної утопії / Пер. з польської. – К.: Всесвіт, 1999. – 510 с. 23. *Дзюба І.* Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна. – К.: Криниця, 2003. – 144 с. 24. *Лисяк-Рудницький І.* Політична думка українських підрадянських дисидентів // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – С. 477–488.

Ярослав Секо

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ДИСКУРС УКРАИНСКИХ ШЕСТИДЕСЯТНИКОВ

В статье анализируются публицистические работы украинского самиздательства как фрагмент дискуссии между властью и частью интеллигенции.

Ключевые слова: власть, шестидесятники, публицистика, национальный вопрос.

Yaroslav Seko

SOCIAL-AND-POLITICAL DISCOURSE OF UKRAINIAN SHISTDESYATNYKS (THE UKRAINIAN REPRESENTATIVES OF 1960S)

In the article publicism works of the Ukrainian samizdat as fragment of discussion are analysed between power and part of intelligentsia.

Key words: power, Shistdesyatniks, publicism, national question.

УДК 316.354: 351 (477)

Петро Киридон

НОМЕНКЛАТУРНЕ КЕРІВНИЦТВО ГРОМАДСЬКИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПОВОЄННЕ ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ (1945–1964 РОКИ)

У статті аналізуються місце комсомольських та професійних організацій Української УРСР у системі командно-адміністративного управління соціально-економічними процесами 1945–1964 років, їхня роль у перебігові суспільних змін.

Ключові слова: комсомол, професійні спілки, номенклатура, громадські організації, тоталітарна політична система.

Громадські організації органічно входили в структуру державного механізму, вибудованого більшовиками за принципами командно-адміністративного керівництва суспільно-економічним процесом. Тож і номенклатурний чинник у цій сфері слід визнати органічною складовою політичної системи Української РСР повоєнного двадцятиріччя. Тоталітарна природа радянської влади по завершенні війни набула певних нових форм. Не змінивши більшовицької сутності режиму, вони мали адекватно врахувати масштабні наслідки нещодавнього лихоліття.

Певна ейфорія, що охопила громадян із нагоди Великої Перемоги, враження, принесені фронтовиками від побаченого в Європі, психологічні надриви учасників бойових дій поєднувалася із осягненням колосальних людських і матеріальних утрат, помножених на моральні страждання мільйонів громадян. Від доби 20–30-х років було збережено головні засади організації компартійної диктатури в суспільстві. Разом із тим, необхідно було шукати інші, модернізовані форми реалізації влади. Громадським організаціям при цьому відводилося важливе місце. Адже будь яке посилення їхніх позицій було б кроком до лібералізації відносин як у колективах, так і в суспільстві в цілому. Тому було вкрай відповідальним для режиму піти на поступки, не втративши при цьому стратегічних позицій гегемонії в країні.

Питання про суспільно-політичні процеси в повоєнній Україні має чималий масив наукових напрацювань. У другій половині 1940-х – першій половині 1960-х років переважали праці агітаційно-пропагандистського характеру. У них усіяко обстоювалася концепція успішного подолання наслідків війни, досягнення нових успіхів під мудрим керівництвом партії, а також обґрунтування думки про значну роль громадських організацій та їхній позитивний вплив на реалізацію партійних програм, урядових настанов, державних задач [1].

Наймасовішими формами громадської самоорганізації в СРСР були профспілки та комсомол. Від середини 1960-х років історії комсомолу та минулому профспілок було присвячено багато робіт радянських істориків, із-поміж яких виокремимо як збірники цінних документальних джерел ряд видань [2].

За доби незалежності увага до історії ВЛКСМ та ВЦСПС помітно втратила з огляду на інтерес до неї в наукових колах. Роль цих наймасовіших громадських організацій у розвитку Української РСР повоєнного двадцятиріччя показано в сучасних дослідженнях у контексті аналізу становища в молодіжному середовищі, із огляду на допоміжну щодо КПРС участь комсомолу та другорядні позиції профспілок у суспільно-політичних процесах тієї доби [3].

Метою нашої публікації бачимо висвітлення місця, відведеного громадським утворенням у тій номенклатурно-адміністративній управлінській системі, котру було вибудовано в Радянській Україні в повоєнні 20 років, показ їхньої реальної ролі в суспільному житті, зумовленої підпорядкованим щодо КПРС становищем.

Професійні спілки, комсомол та інші громадські утворення тодішньої Української РСР були, зрозуміло, просякнуті ідеологічними постулатами комунізму, як і всі сфери життя

громадян узагалі. Номенклатура підпорядкувала громадські організації, вбачаючи в праві очолювати їхній розвиток складову власного панування в державі більшовицького тоталітаризму.

Отже, маємо на меті не лише з'ясувати роль управлінського апарату в сфері господарських і громадських утворень УРСР середини 40-х – середини 60-х років минулого століття, а й визначити політично-правові засади та результати номенклатурного порядкування в економічній галузі та в царині громадських утворень.

По завершенні Великої Вітчизняної війни в Українській РСР профспілки мали доволі розгалужену мережу. Вони групувалися в 16 (згодом – 19) Центральних Комітетах, 33 республіканських комітетах, мали понад 500 обласних та 11 окружних (Закарпаття) рад. Крім того, республіканська організація об'єднувала 9 шляхових профспілок, 520 обласних, 29 міських, 2664 районних, 46357 фабрично-заводських і місцевих комітетів. До 86 галузевих утворень профспілок України в повоєнну добу входили понад 28622 тисячі трудящих із їхнього загального числа 3482000 (75,6%). Станом на середину 1946 року в апаратах керівних профспілкових органів республіки зосередилися 31 уповноважений Москви в УРСР, 45 працівників облради та окружних рад, 542 особи, що працювали в Центральних Комітетах, 972 чиновників республіканських та обласних і 1009 районних комітетів профспілок, а також 3010 відповідних чиновників палаців культури та профспілкових клубів. Усього в системі профспілкової номенклатури УРСР тоді зосередилося 3010 управлінців. 1952 року профспілки республіки мали 13 ЦК, 32 республіканські комітети 478 обкомів, 33 шляхові комітети залізничного транспорту, 4 утворення водних басейнів, 4868 міських і районних, близько 67 тисяч фабзавкомівських комітетів [4].

Профспілкова номенклатура помітно поступалася перед партійною та радянською не тільки престижністю посад. Нижчим був, скажімо, освітній рівень її вищого чиновництва. Станом на 1957 рік із 26 профспілкових голів обкомів тільки 10 мали вищу освіту, 9 осіб одержали середню, а 2 – незакінчену середню освіту [5]. Серед голів фабрично-заводських комітетів вищою освітою володіли 20–25 %, а від третини до половини таких керівників не мали й середнього освітнього рівня [6]. Ситуація щодо освітньої підготовки профспілкових лідерів і надалі залишала бажати кращого. Наприклад, серед голів фабзавкомів Запорізької області станом на 1962 рік 30 % не мали навіть середньої освіти [7].

Професійні спілки цілком перебували в контрольному полі партії. Без КПРС не робилося жодного кроку. Партійні органи (від Кремля до конкретної місцевості) давали дозвіл-указівку на скликання пленумів, конференцій, зборів профспілок, порядок денний, кількість учасників, регламент і навіть матеріально-фінансовий супровід цих дійств [8].

Український комсомол у повоєнні роки об'єднував близько 1,5 млн членів, що перебували на обліку в (станом на 1 січня 1950 року) 71806 первинних організаціях ЛКСМУ. Слабкою ланкою тривалий час були західні області, де вихідці з місцевого населення складали тільки 25–30 % спілчанської молоді. Керівні посади (від району до республіканського ЦК, як правило, обіймали комуністи, хоча, зрозуміло, переважно молодого віку. 1950 року вони складали практично 100 відсотків серед секретарського корпусу всіх рівнів та близько третини серед завідувачів відділів. Відносно низьким залишався комуністичний контингент у складі секретарів первинних організацій (5–6 %). Як і у випадку з радянськими установами, комсомольські комітети про всі власні дії просили санкції партійного комітету [9].

Роки “відлиги” позначилися помітною тенденцією до омолодження керівництва комсомолом. Так, 1960 року подвоїлося порівняно з попереднім роком число секретарів усіх рівнів віком до 26 років, а її секретарів узагалі стало більше в 4 рази. Щоправда, одночасно скоротився партійний прошарок серед перших та других секретарів комсомолу, тоді як саме на комуністичну присутність покладалося забезпечення відбору та розстановки керівних кадрів за номенклатурними критеріями [10].

Комсомольських функціонерів забезпечували доволі високим матеріальним рівнем. Станом на 1959 рік заробітна платня першого секретаря ЛКСМ України (усього 665 осіб)

складала 900–1000 крб., що дорівнювало місячному окладу завідувача відділу райкому КПУ, хоча, зрозуміло присутньо поступалася зарплаті першого секретаря партійного райкому (1800–2100 крб.) [11].

Номенклатурні списки рівня ЦК КП(б)У одразу по війні налічували біля 5 тисяч посад партійно-комсомольських, радянських та профспілкових працівників, у тому числі – 90 лідерів профспілок (голови ЦК, республіканських та обласних комітетів. Комсомольські органи налічували 125 номенклатурних одиниць: секретарі обкомів та працівники апарату ЦК ЛКСМУ. Такі списки було складено Політбюро ЦК Компартії України у березні 1947 року, проте неодноразово переглядалися в подальшому [12]. Станом на 1952 рік номенклатурний перелік наблизився до показника 5600 [13].

Практично всі профспілкові та комсомольські провідники зазначеної категорії були членами партії [14]. Зауважимо, що підпорядкованість комсомолу Комуністичній партії виглядає майже природною, що впливає навіть із назви молодіжної спілки. Проте нічого подібного не маємо підстав сказати про профспілки. За визначенням та історично цей орган мав існувати заради захисту інтересів трудящих у їхніх стосунках із представниками влади в радянській системі. Однак в СРСР професійні спілки були поставлені в становище установи, котрій належить бути передавальним пасом від правлячої партійної диктатури до мас, лицемірно названим “школою комунізму”.

Власне призначення профспілки сприймали як вірне служіння режимові. У повоєнних засобах масової інформації читаємо, що партія та уряд поставили перед профспілками нові великі завдання [15]. Невідповідність власним статутним положенням у позиції профспілок цілком очевидна, тим паче коли йдеться про уряд, котрий чомусь теж вважав за належне керувати спілками трудящих.

Іншою традицією стало “гаряче схвалення” професійними об’єднаннями рішень партії (з’їздів, пленумів тощо) та ухвала власних резолюцій, спрямованих на виконання компартійних установ і директив, сприйнятих “до неухильного керівництва і виконання”. Нормою було на партзібраннях критикувати діяльність профспілок, приймати такі настанови, котрі одразу ставали “якнайважливішим завданням усіх профспілкових організацій” [16]. Більше того, партійні циркуляри дублювалися відповідними постановами профспілкових керівних структур. Таким же чином поведився й комсомол, котрий виглядав покірним відомством молодіжної політики тоталітарного режиму.

Номенклатурний контроль над профспілками вважався важливою ділянкою діяльності КПРС. М. Хрущов казав у 1956 році, здійснивши поїздку вугільними регіонами Української РСР: “...Партійну роботу поставлено все ще слабо, її слід поліпшувати. І зовсім погано поставлено роботу профспілок. Партійні організації не виявляють серйозної турботи про поліпшення діяльності профспілок, що є великим недоліком” [17].

Ряд ухвал партійних комітетів різного рівня з того чи іншого боку спрямований на поліпшення керівництва профспілками. Заради прикладу, вкажемо на рішення пленуму ЦК КПРС від 17 грудня 1957 року, котре є переліком тих задач, виконання котрих вимагалось партією від профспілок. Стверджується, що успішну діяльність останніх можливо організувати лише за умови керівництва ними з боку партії, за її допомоги та підтримки. Більше того, пленум зобов’язував “ЦК компартій союзних республік, крайові, обласні, міські, районні комітети і первинні партійні організації поліпшити керівництво профспілками, зайнятися понад усе висуненням і вихованням профспілкових кадрів, рекомендувати на відповідальні посади в профспілкових органах кращих, найпідготовленіших, володіючих організаційними здібностями працівників, котрі користуються авторитетом у комуністів і безпартійних [18].

Крім того, партія намагалася притягнути профспілки до вирішення тих завдань, котрі перебували скоріше в сфері партійно-державних органів. Про сказане свідчить хоча б постанова президії ВЦРПС від 3 жовтня 1958 року, в якій заявлено: “Профспілкові організації мусять активно сприяти розробці та здійсненню заходів з удосконалення і здешевлення адміністративно-управлінського апарату, маючи на увазі, що спрощення

структури і скорочення зайвих ланок апарату поряд зі скороченням витрат на його утримання дають можливість за це рахунок зміцнити фахівцями підприємства і поліпшити тим самим керівництво виробництвом” [19].

Проте подеколи демагогія брала гору, і профспілкам нагадували про інтереси працівників. Зокрема, в червні 1954 року XIX з’їзд профспілок СРСР заявив, що відтепер захист прав трудящих стає центральною задачею організації. Невдовзі було відроджено “виробничі наради”, котрі мали стати бюрократичним елементом присутності профспілкового чиновництва в управлінні підприємствами [20].

Схоже звучали формулювання в ухвалі пленуму ЦК КПРС “Про роботу професійних спілок СРСР” (грудень 1957 року): розширити функції фабзавкомів, зробити виробничі наради постійно діючими тощо. Проте одночасно наголошувалося: поліпшити партійне керівництво профспілками [21]. Питання про партійне керівництво профспілками областей, районів чи окремих підприємств стали постійно включатися в обговорення пленумів, конференцій, інших зібрань комітетів Компартії всіх рівнів [22].

У листопаді 1959 року внаслідок редагування кримінального, кримінально-процесуального, цивільного та цивільно-процесуального кодексів та Законів про працю в Українській РСР до текстів названих документів було внесено ряд норм, котрими помітно розширювалися права профспілок та обмежувалися повноваження адміністрації [23].

Щодо комсомолу, зрозуміло, партія поводитися значно рішучіше, адже саме він був серйозним резервуаром майбутніх комуністів. Тому вже від 50-х років структура ВЛКСМ по суті копіювала організацію життя в КПРС. Навіть номенклатурні штати спілки молоді потерпали від тих самих недоліків: надмірність, громіздкість, забюрократизованість тощо [24]. Так само, за партійним шаблоном, змінювалися структури обласних, районних, міських комітетів, вводилися чи скасовувалися відділи та посади і т. ін.

Найвідчутнішим натиском на комсомольську бюрократію став період 1956–1961 років. У цей період надмірності в штатних розписах апаратів районних, міських, обласних апаратів було піддано серйозному наступові. У масштабах СРСР сукупно було скорочено понад 11 тисяч комсомольських управлінців (більше 28 %) [25]. Так само вдалося дещо поліпшити освітній рівень комсомольських вожаків. Так, у Запорізькій області станом на 1962 рік вдалося підвищити цей показник до 19 секретарів райкомів і міськкомів із 28 діючих [26].

Однак, подібно до компартійного сонму функціонерів, котрий множився як невмирущий організм, комсомольська номенклатура теж нарощувала власні лави. Наприкінці 1960-х років тільки секретарський корпус міськкомів і райкомів республіки налічував 1474 особи [27], не рахуючи завідувачів відділів, інструкторів тощо із цих комітетів.

Разом із тим, друга половина 1950-х років примітна значними змінами в політичній системі СРСР, які зачепили й громадські організації. В. Тимцуник, наголошуючи на тому, що партійна спрямованість режиму зміцнила свою спрямованість, відзначає перегляд ролі комсомолу та профспілок у проголошеному комуністичному будівництві. Саме в ті роки ці громадські організації “було вмонтовано в загальну партійно-державну ієрархію... Такого серйозного ставлення до громадських організацій, їхніх лідерів радянська історія ще не знала” [28].

На прикладі стосунків партії з комсомолом та профспілками в повоєнну добу можемо відстежити реалізацію важливого принципу її функціонування в тоталітарній державі. Партіапаратні утворення не просто дублювали позапартійні самодіяльні по суті утворення громадян, вони їх утримують під абсолютним контролем через комплектування номенклатурних кадрів, запроваджуючи власні норми відносин, традицій і навіть звичаїв у стосунках апаратів та керівних органів, з одного боку, партії, а з іншого – непартійних форм. Більше того, у вищу (партійну) номенклатуру лежала дорога, як правило через комсомольські або профспілкові апаратні коридори. Кращі з “активістів” останніх органів відбиралися до партійної бюрократії, вивершуючи чиновницьку кар’єру на вищих владних

щаблях, потрапивши в ту політичну кліку, котра здатна виборювати для “своїх” потрібні посади [29].

Безпосередньо вплив КПРС на комсомольські та профспілкові органи здійснювали комуністи, котрі входили до комітетів названих структур. Статутом партії (стаття 67 редакції, схваленої в 1961 році XXII з’їздом партії) вимагалось: “На з’їздах, конференціях, нарадах, котрі скликаються радянськими, профспілковими, кооперативними та іншими масовими організаціями трудящих, а також у виборних органах цих організацій, де наявні не менше як три члени партії, організуються партійні групи. Завданням цих груп є всебічне посилення впливу партії та проведення її політики серед безпартійних, зміцнення партійної та державної дисципліни, боротьба з бюрократизмом, перевірка виконання партійних і державних директив” [30].

Стати партійним працівником, не маючи досвіду апаратної служби в комсомолі, ставало все важче. Це був класичний і навіть традиційний рух радянського управлінця [31]. Більше того, саме на комсомольській службі починали формуватися найхарактерніші риси портрету майбутнього партійно-державного номенклатурника, без володіння котрими йому було не можливо стати членом вищого правлячого клану.

1962 року Постановами пленумів ЦК КПРС і ЦК КПУ щодо поділу обкомів було розпочато масштабну перебудову номенклатурних структур усіх рівнів. Реформа зачепила також профспілкові та комсомольські органи, котрі перебудовувалися за тим самим принципом, що й компартійні та радянські апарати. У вересні 1962 року Хрущов з упевненістю говорив, що партія, комсомол і профспілки являють ніби єдиний державний управлінський механізм. 10 млн членів КПРС, близько 20 млн членів ВЛКСМ та 66 мільйонів профспілчан, “які знаходяться під її [партії – П.К.] керівництвом, – величезна сила [32].

Процес загалом було завершено доволі оперативно. Його наслідком стала ще одна лихоманка в апаратних структурах, множення нових апаратних утворень та збільшенням чиновницького контингенту, заплутаність зв’язків та відносин.

Номенклатура скептично сприймала реформаторські заходи Хрущова, оскільки їх ніяких переваг від цього не було, навпаки: зростала непевність ситуації, відсутність стабільності та сумніви щодо доцільності новацій. Тому, коли в жовтні 1964 року склалася кремлівська змова проти Хрущова, комсомольсько-профспілкові функціонери підтримали опозицію, одноставно ставши на бік противників глави держави. Такою позицією вони зробили посильний внесок у повалення Хрущова та подальше згортання нововведень “відлиги”.

Список використаних джерел

1. *Славный путь Ленинского комсомола. Указатель литературы.* – М., 1965.
2. *Наследникам революции.* Документы партии о комсомоле и молодежи. – М., 1969; *Товарищи комсомол.* Документы съездов, конференций и пленумов ЦК ВЛКСМ. 1918–1968. – Т. 1–2. – М., 1969; *Профсоюзы СССР.* Документы и материалы. – Т. 5. – М.: Профиздат, 1974; *СССР. История профсоюзов СССР.* Ч. 2 (1938–1978 гг.) / Под ред. Г.В. Шарапова. – М.: Профиздат, 1979 та ін.
3. *Алексеева Л., Голдберг П.* Поколение оттепели / Л. Алексеева. – М., 2006; *Баран В.* Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2003. – 670 с.; *Тимцуник В. І.* Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953–1964 рр.): Монографія / В. І. Тимцуник. – К.: Вид-во НАДУ, 2003. – 490 с. та ін.
4. *Центральний державний архів громадських об’єднань України* (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 46, спр. 4989, арк. 96.
5. *Тимцуник В. І.* Реформування системи... – С. 266.
6. *ЦДАГО України.* – Ф. 1, оп. 24, спр. 4695, арк. 26–27.
7. *Там само,* спр. 5493, арк. 13.
8. *Там само,* оп. 31, спр. 1641, арк. 34; оп. 46, спр. 1516, арк. 9; спр. 1504, арк. 2, 3, 7, 8, 9.
9. *Там само,* оп. 24, спр. 29, арк. 20, 106, 119–124.
10. *О составе и движении комсомольских кадров по состоянию на 1 марта 1960 года и задачах обкомов, крайкомов комсомола и ЦК ЛКСМ союзных республик по улучшению работы в подборе, расстановке и воспитании комсомольских кадров.* Постановление ЦК ВЛКСМ. 10 марта 1960 г. // *Справочник партийного работника.* – Выпуск третий. – М., 1961. – С. 722–723.
11. *ЦДАГО України.* – Ф. 1, оп. 46, спр. 7349, арк. 78.
12. *Там само,* спр. 4891, арк. 1–5.
13. *Там само,* спр. 6142, арк. 6.
14. *Там само,* спр. 5914, арк. 1.
15. *Работу профсоюзов – на уровень новых задач* // *Днепровская правда.* – 1955. – 4 сентября.
16. *Про підсумки XX з’їзду КПРС і завдання профспілок.* Постанова Пленуму ВЦРПС 17 березня 1956 р. // *Справочник партийного работника.* – М., 1957. – С. 467, 469, 473.
17. *Н. С. Хрущов: два цвета времени.* Документы из личного фонда Н. С. Хрущева. В 2 томах. – Т. 2 / Гл. ред. Н. Г. Томила. Сост. А. Н. Артизов, Л. А. Величанская и др. – М.: МФД, 2009. – С. 318.
18. *Постанова пленуму ЦК КПРС про роботу професійних спілок СРСР.* Ухвалено 17 грудня 1957 р. // *Справочник партийного работника.* Выпуск второй. – М., 1959. – С. 140–153.
19. *Про участь профспілкових органів у роботі з удосконалення і спрощення адміністративно-управлінського апарат.* Постанова президії ВЦРПС 3 жовтня 1958 р. // *Справочник партийного работника.* Выпуск второй. – М., 1959. – С. 718–719.
20. *Верт Н.* История советского государства. 1900–1991: Пер. с фр. – 2-е изд.

Н. Верт. – М.: Прогресс-Академия, Весь мир, 1995. – С. 384–385. 21. *КПСС* в резолюциях и решениях съездов, конференций, пленумов ЦК, 8 изд. – Т. 7. – М., 1977. – С. 301–305. 22. *ЦДАГО* України. – Ф.1, оп. 24, спр. 4695, арк. 6. 23. *Там* само, оп. 22, спр. 2, арк. 2. 24. *Про* скорочення платного апарату і розвиток самодіяльності в комсомолі. Постанова Бюро ЦК ВЛКСМ 28 серпня 1957 р. // Справочник партийного работника. – М., 1957. – С. 598–602. 25. *Коваленко Г. Я., Криворученко В. К., Чекряжова Р. В.* От съезда к съезду / Г. Я. Коваленко. – М.: Молодая гвардия, 1961. – 144 с. – С. 18–19. 26. *ЦДАГО* України. – Ф.1, оп. 24, спр. 5493, арк. 13. 27. *Там* само, оп. 31, спр. 1645, арк. 87. 28. *Тимцуник В. І.* Реформування системи... – С. 110. 29. *Афанасьев М. Н.* Клиентелизм и российская государственность. 2-е изд., доп. / М. Н. Афанасьев. – М.: Московский общественный фонд, 2000. – С. 157, 160. 30. *Статут* Комуністичної партії Радянського Союзу (затверджено XXII з'їздом КПРС) // Справочник партийного работника [Редколлегия: Е. И. Бугаев и др.]. – М.: Госполитиздат, 1963. – Вып. 4, 1963. – С. 158. 31. *Прибытков В. В.* Аппарат. 390 дней и вся жизнь генсека Черненко / В. В. Прибытков. – М.: Молодая гвардия, 2002. – С. 19. 32. *Записка* Н. С. Хрущева в Президиум ЦК КПСС по перестройке руководства партийных и советских органов. 10 сентября 1962 г. // Никита Сергеевич Хрущев: Два цвета времени... – Т. 2. – С. 674.

Петр Киридон

НОМЕНКЛАТУРНОЕ РУКОВОДСТВО ОБЩЕСТВЕННЫМИ ОРГАНИЗАЦИЯМИ УКРАИНСКОЙ ССР В ПОСЛЕВОЕННОЕ ДВАДЦАТИЛЕТИЕ (1945–1964 ГОДЫ)

Анализируются место комсомольских и профессиональных организаций Украинской ССР в системе командно-административного управления социально-экономическими процессами 1945–1964 годов, их роль в ходе общественных изменений.

Ключевые слова: комсомол, профессиональные союзы, номенклатура, общественные организации, тоталитарная политическая система.

Petro Kyrydon

THE NOMENCLATURE SUPERVISION BY THE PUBLIC ORGANISATIONS OF THE UKRAINIAN SSR IN THE AFTER WAR II PERIOD OF TWENTY YEARS (1945–1964)

Analyses of Komsomol and professional organizations of the Ukrainian SSR in the command and management of socio-economic processes 1945–1964, their role in social change.

Key words: Komsomol, trade unions, social organizations, nomenclature, totalitarian political system.

УДК 94 (477)

Юрій Ніколасць

ДОНБАС В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті на основі новітньої української історіографії та архівних матеріалів висвітлюються основні віхи історії Донбасу в ХХ ст., відтворено його образ в історичній пам'яті.

Ключові слова: Донбас, історична пам'ять, ХХ століття, економічна діяльність, шахтарський край.

Відомо, що історична пам'ять становить набір історичних повідомлень, міфів, суб'єктивно відображених рефлексій про події минулого, які передаються з покоління до покоління. Особливої ваги у даному випадку набирає негативний досвід, пригнічення, несправедливість стосовно широких верств населення. Історична пам'ять виявляється у звичках, побуті, культурі, ставленні до інших народів, політичних вподобаннях. Фактично до історичної пам'яті народу потрапляють найбільш резонансні моменти історії чи події, які стали усвідомлюватися такими завдяки планомірній політиці пам'яті або масштабами події. Вона залишається потужним чинником легітимації політичних амбіцій спільнот на власну державність, цілісність, неподільність і суверенність у межах кордонів державних утворень. Найбільше зусиль владних органів, як правило, зосереджується на коригуванні колективної та групової рівнів історичної пам'яті. Можливість впливу на історичну пам'ять на індивідуальному рівні залежить від рівня етатизації суспільства.

Іноді своєрідні “пласти” історичної пам'яті, увага до яких прикута впродовж певного часу, визначаються владними структурами з метою реалізації конкретних політичних інтересів. Історичний міф, який у модерну добу набуває статусу національного, легітимізує в очах спільноти її історичне право на визнання окремішності та винятковості власної ідентичності. Міфологізація власного історичного минулого має надзвичайну вагу для імперій або ж задоволення імперських амбіцій.

Донбас є російсько-українським прикордонням, структура населення якого формувалася у процесі економічного освоєння краю. На рубежі ХХ ст. Донбас в основному асоціювався із шахтарською працею, стосунки між представниками якої формувалися завдяки специфіці роботи та умов проживання, визначаючи утворення своєрідного “робітничого братства”, представники якого протиставлялися керівним працівникам. Не виключаючи конфліктів на ґрунті міжнаціональних протиріч такий підхід робив важку фізичну працю шахтарів маркером, який визначав належність до “своїх”.

Об'єднуючим фактором для багатьох представників населення Донбасу стало усвідомлення можливості завдяки власним зусиллям покращити матеріальне становище. Тому економічна діяльність стала вагомим фактором формування регіональної ідентичності. Однак цей процес не забезпечив успіху на шляху проголошення окремого державного утворення на території Донбасу, єдність якого була б забезпечена уявною чи реальною спільністю економічних інтересів населення. Свідченням цього може бути існування Донецько-Криворізької республіки (ДКР). Власне звернення до історії ДКР часто відбувалося під впливом культивування регіоналізму. Як зазначав у 2000 р. В. Даренський сам факт існування Донецько-Криворізької республіки може колись набути символічного значення і стати дуже суттєвим ідеологічним чинником політичного життя [1, с. 238]. Прихильники думки про утворення республіки як результат піднесення національної свідомості російського населення краю поспішно стверджували про відсутність економічного та культурного зв'язку між Донбасом та Українською Народною Республікою

[2]. Натомість наголошувалося на важливості піднесення економічної діяльності “незалежного” Донбасу.

Наступні події довели безперспективність утворення Донецько-Криворізької республіки як у першу чергу економічного наднаціонального об’єднання, що утворилося, як стверджували його організатори, в умовах “відмирання” національних відмінностей. Утворення незалежної від України Донецько-Криворізької республіки було теоретичною та практичною помилкою, породженою не тільки нерозумінням шляхів національно-державного будівництва, але й амбіційністю організаторів республіки [3]. Ліквідація республіки іноді поспішно пояснюється як результат підклимової боротьби між українськими та російськими більшовиками із протиставленням цих сил колишній “єдиній і неподільній Росії” [4; 5]. У деяких випадках захищається думка про протиставлення Донецько-Криворізької республіки УНР не тільки як робітничої держави буржуазній, а й на підставі того, що ДКР базувалася не на національній, а на економічній основі [6].

Створення Донецько-Криворізької республіки відбулося вольовим рішенням окремих представників різних політичних сил, об’єднаних особистою жадобою влади, і не було підтвержене всенародним вільним волевиявленням населення цих територій. Надуманої “донецької ідентичності” виявилось замало для відокремлення від України території, де більшість населення складали етнічні українці. Тут можна згадати судження Є. М. Томпсон, що неспроможність імперій легітимізувати в очах поневолених народів свої експансіоністські прагнення “зумовлена відсутністю спільної пам’яті в країнах, створених внаслідок підкорення вже існуючих націй” [7, с. 30].

Можна відзначити, що на початку ХХ ст. саме економічна діяльність на Донбасі стала стійким маркером у справі формування історичної пам’яті. Історична пам’ять про цей край поступово стала коригуватися до вподобань правителів СРСР та реалій політичної боротьби. Наступні кроки на шляху зміни уявлень про Донбас було зроблено у 30–50-х роках ХХ ст. Внаслідок розширення меж промислової вугленосності, спорудження нових промислових підприємств Донбас постав як надпотужний центр економічного розвитку всесоюзного масштабу.

За Донбасом зберігся ореол вільнодумства та території, проживання в межах якої може врятувати від різного роду переслідувань та допоможе “почати життя з початку”. Навіть у розпалі репресивної політики радянського керівництва у другій половині 1930-х років Донбас забезпечував притулок людям, позбавленим громадянських прав, вигнанцям, утікачам, злочинцям. Туди переселяли “політично неблагонадійних” осіб. Так, у 1935 р. з прикордонних районів України (мається на увазі так звана лінія “старого державного кордону”) було відправлено: з Київської області – 56 ешелонів (5478 господарств – 26168 чоловік), з Вінницької області – 32 ешелони (2864 господарства – 12828 чоловік). За даними НКВС по національному складу було депортовано: українців – 3434 господарства, поляків – 2866 господарств, німців – 1903, інших – 126. У складі переселених господарств було куркульських – 1155, одноосібних – 3725, колгоспників – 3396, інших – 52. З відправлених 88-ми ешелонів на 13 березня 1935 р. в Донецькій області розвантажився 31 ешелон (3044 господарства, 14083 чол. Замість виселених “політично неблагонадійних” селян на їх місце в примусовому порядку були направлені родини з Київської та Чернігівської областей [8, арк. 1–8]. Вороже ставлення до переселенців з боку місцевого населення і було причиною розгляду питання на Політбюро ЦК КП(б)У.

Частина переселенців були такими необхідними для забезпечення функціонування промисловості Донбасу, що коли політично неблагонадійних осіб виселяли з міст і сіл Донбасу та всієї країни, їм дозволяли працювати на донбаських шахтах. Через це в очах Москви Донбас був політично підозрілим, а тому залишився одним з регіонів, які найбільше постраждали від сталінського кривавого терору [9, с. 19].

Результатом стала відповідна реакція населення Донбасу на початок війни з Німеччиною, яка чітко виявилася у ході проведення мобілізаційних заходів у 1941 р. На 16 жовтня 1941 р. у Ворошиловграді на призовних пунктах було відзначено вкрай незадовільну

явку військовозобов'язаних: на Артемівський пункт з'явилося лише 10 %, а на Климівський – 18 % [10, арк. 141]. За станом на 23 жовтня 1941 року по Харківському військовому округу, до складу якого входив Донбас, зі всієї кількості призваних прибули на станції зосередження лише 65 % (43740 чол.), або 43 % від загальної кількості військовозобов'язаних, які підлягали призову [10, арк. 143]. Зі всієї кількості людей, що з'явилися для відправки у військові частини, було відправлено лише 58 % [10, арк. 142]. В кінці жовтня 1941 року спостерігалися випадки масового дезертирства по Харківському військовому округу на шляху просування колон мобілізованих: дезертирували по Чугуївському райвійськкомату – 30 %, по Сталінському – 35 %, по Ізюмському – 45 %, по Дергачовському – 50 % мобілізованих [10, арк. 143].

У кінці 1941 – на початку 1942 рр. в Україні органами НКВС була викрита низка злочинів, скоєних у прифронтовій смузі. Тут почали утворюватися цілі групи, які готувалися допомагати ворогові. Ці групи склалися з осіб, які ухилялися від військової служби, не вірячи у перемогу Червоної Армії, та інтелігентів, чий родичі були у минулому репресовані. Такі групи ставили своїм завданням організовано відмовлятися від допомоги радянській владі, а після приходу окупантів служити їм. Щоб добре зарекомендувати себе перед фашистами, вони саботували заходи комуністичної партії по знищенню шахт та підприємств, боролися з партизанами та всіма органами, що вилловлювали дезертирів. Подібні групи були викриті у Лисичанському, Кагановицькому, Сергіївському та Ворошиловському районах Ворошиловградської області [11, арк. 118]. Це була відповідь на репресивну політику радянської влади перед війною.

Перемоги вермахту викликали, за визнанням Д.С.Коротченка, зневіру більшості населення України у продовженні боротьби [12, арк. 28–29]. Згідно з даними НКВС протягом перших місяців окупації багато жителів Донбасу вважали, що з німцями також можна буде співіснувати і їхній “новий порядок” не може бути гірший, ніж той режим, який існував за часів панування більшовиків [13, арк. 47]. Додатковим свідченням цього також може бути той факт, що, наприклад, на території Сталінської області залишилося 9950 комуністів, з них 4773 чол. були зареєстровані окупантами [14, арк. 233–234].

У донесенні 213-ї охоронної німецької дивізії у липні 1941 року говорилося, що при вступі німецьких військ на територію “староруської області” (так у німецьких документах позначалися східноукраїнські області) сільське населення не було вороже настроєно щодо них і виявляло готовність до співробітництва. Частина українців чекала, що німці принесуть поліпшення в соціальному житті. Політикою ці люди практично не цікавилися, а ідея самостійної України ще не знайшла відповідного ґрунту [15, арк. 204]. У іншому німецькому документі, автором якого був розвідник Ганс Кох, відзначалася повна русифікація східноукраїнських міст, відсутність використання жителями українського національного одягу [16, арк. 62–65].

Відповідно до повідомлень розвідників ЦК КП/б/У не виправдалися сподівання частини жителів Донбасу на відновлення німцями приватної власності та наділення селян землею. На території Донбасу німецькі аграрні реформи зустрічалися з величезною недовірою. Головним аргументом у даному випадку було таке: “Комуністи нам стільки обіцяли, а так часто нас обманювали, і німці також – тільки обіцяють” [17, арк. 2]. Робітники мали можливість переконатися, що відродження української промисловості проводилося німцями, головним чином, для забезпечення потреб вермахту, а прагнення місцевих жителів враховувалися мало. Тому міста України через деякий час вже стояли перед загрозою голоду. Навіть самі окупанти зазначали, що постачання міст продуктами харчування було забезпечено вкрай погано. Пограбування місцевого населення ставало звичним явищем.

Дії окупаційної влади сприяли поступовій зміні політичних настроїв населення Донбасу. Згідно з повідомленнями працівників НКВС про настрої населення поступово збільшувалася кількість осіб, що чекали повернення Червоної Армії для продовження боротьби проти німців [18, арк. 144]. Антирадянські настрої частини населення Донбасу, сформовані під впливом передвоєнних репресій, поступово почали змінюватися на

прорадянські, обумовлені усвідомленням ворожості окупаційної влади. Попри певні успіхи представники ОУН не змогли забезпечити підпорядкування Донбасу своєму впливу. Таким чином, нехтування прагненнями українців, політика геноциду призвели до поширення, з одного боку, партизанської боротьби у ворожому тилу, а з іншого – до зростання пасивного опору по відношенню до “нового порядку” з боку населення України. Причому особливо негативно сприймалися експропріації майна селян та мешканців міст, репресії мирного населення, насильницьке вивезення людей з України на примусові роботи до Німеччини. Тому під час визволення України більшість населення Донбасу брала участь у бойових діях у складі Червоної Армії. Саме війна сприяла посиленню формування радянської ідентичності на Донбасі.

Можна стверджувати, що на Донбасі формування радянської ідентичності у повоєнний період поглиблювалося під впливом пропагандистської кампанії, спрямованої на дискредитацію вояків УПА. УПА, борючись після 1944 р. з радянським режимом, автоматично воювала зі східними українцями, які становили значну частку цієї системи. Отже, не тільки західні українці можуть нарікати на злочини радянської системи в повоєнній Західній Україні, але й східні українці через родинну історію “відчули” тієї кривди, яку їм завдав український визвольний рух.

Одним із засобів боротьби з УПА стали масові депортації західноукраїнського населення, частина якого розміщувалася на Донбасі. На 1 січня 1950 р. до Ворошиловградської області прибуло 109 сімей у кількості 384 особи; до Сталінської 633 сім'ї у кількості 2700 осіб [19, арк. 12]. На переселенців впливала якість підготовки до прийняття їх областями, куди відбувалося переселення. Частина з селян, житлові умови яких були незадовільними, прагнула до повернення на місця постійного проживання, чому перешкоджали радянські органи. Мали місце факти обмеження місцевими керівниками спроб селян самостійно облаштувати місця проживання, коли у них відбиралися будівельні матеріали. Крім того, велика кількість сімей розміщувалася тимчасово у приміщеннях, що належали місцевим працівникам, що породжувало конфлікти. Нецільове використання коштів, виділених на облаштування переселенців призводило до конфліктів з місцевими органами влади. Частина переселенців відмовлялася у таких умовах працювати на відведених для переселення місцях, віддаючи перевагу від'їзду до міст у пошуках роботи. Часто такими містами ставали шахтарські поселення.

Свого часу засекречені матеріали ЦК КП/б/У свідчать, що негативні оцінки діяльності українських національних сил призводили до поширення негативізму у оцінках жителями Донбасу всього західноукраїнського населення, яке в уяві робітників стало все більше протиставлятися жителям східноукраїнських територій. Відображенням цього стали сутички (іноді навіть збройні) між молодими шахтарями та робітниками та переселенцями, які прибували з території Західної України [20, арк. 138–142]. Причому мотивація нападів на західноукраїнських переселенців свідчила не тільки про негативні оцінки дій їхніх співвітчизників, що продовжували боротьбу, а й про підтримку росіян та східних українців, що змушені були воювати після закінчення війни. Ці настрої були настільки розповсюдженими, що радянським органам впродовж 1960–1970-х років довелося вживати багато заходів для формування позитивного образу західноукраїнського населення у середовищі східноукраїнських робітників.

Формуванню радянської ідентичності на Донбасі сприяли міграції робочої сили, що здійснювалися за рахунок організованих наборів. Система оргнабору регламентувалась постановами РМ СРСР “Про впорядкування проведення організованих наборів” [21, арк. 674–677] від 28 листопада 1951 року та “Про порядок проведення організованого набору робітників” від 6 травня 1953 року [22, с. 14–17]. На республіканському рівні коло даних проблем перебувало у віданні Головного управління організованого набору робітників при РМ УРСР, на обласному – відділ організованого набору робітників і переселення обласного виконкому, на районному – районна або міська комісія з організованого набору робітників. Проблема організованого переміщення трудових ресурсів також перебувала у віданні

Головного управління переселення при РМ УРСР (з 1956 р. – об'єднане з Головним управлінням організованого набору робітників) та Українського республіканського управління трудових резервів [23, арк. 34].

Важливим і водночас постійним джерелом термінового поповнення робочими руками підприємств Української РСР були особи, котрі демобілізувались з лав Збройних Сил СРСР. Пріоритетним регіоном України по направленню робітничих кадрів був Донбас [24, арк. 57–59]. Додатковим джерелом поповнення трудових ресурсів промислових підприємств стали випускники шкіл системи фабрично-заводського навчання (ФЗН). Навчальні заклади системи ФЗН готували робітників із певною кваліфікацією, що створювало умови для надходження у промисловість кадрів, які за умови використання їх праці по отриманій спеціальності не потребували навчання.

Згідно інформаційних зведень Українського республіканського управління трудових резервів впродовж 1951–1955 рр. у на Донбас було направлено на роботу 465 931 особу за щорічними планами та додатково 475 966 осіб [25, арк. 6]. Зокрема, впродовж 1955 р. – 132 578 осіб, з них по системі фабрично-заводського навчання та гірничих шкіл – 46 761 осіб, ремісничих та залізничних – 28 026 осіб, технічних – 6821 особа [26, арк. 15]. Враховуючи галузеву та регіональну спрямованість організованих наборів, трудові ресурси в майбутньому мали скласти основу для створення високо урбанізованого Донбасу. Так, у 1958 р. розмір оргнабору склав 135 тис. осіб по УРСР, з них на роботу на підприємства Сталінської області направили 55 тис. осіб [27, арк. 14].

Складні умови праці сприяли уявленню про працю шахтаря, як про сезонну, потрібну для отримання певної суми грошей для подальшої роботи у сільській місцевості. Але подібні погляди були розповсюджені в основному серед працівників старшого покоління. Молоді шахтарі та працівники місцевих заводів в умовах високого рівня смертності серед працівників у багатьох випадках віддавали перевагу у середині 1950-х років пияцтву та систематичному порушенню дисципліни, хуліганству, які розглядалися у якості засобів для знаття напруги, отриманої під час виконання службових обов'язків. Ці процеси сприяли маргіналізації трудящих верств суспільства цього регіону. У той же час робітничий клас Донбасу розглядався владними структурами як один із зразків трудової діяльності робітників, своєрідний засіб гартування комуністів.

Багатьох працівників влаштовувало положення “гвинтика” у наскрізь одержавленій системі, оскільки вона створила “соціальний ліфт” – піднімала людей із соціального дна, забезпечувала певні житлові умови, відкривала можливості для безплатного навчання і лікування. За допомогою ідеологічного тиску насаджувалися установки на соціальне утриманство, обмеженість потреб, примітивність мотивацій. У східних промислових регіонах особливо відчувалася глибока дихотомічність української ментальності – тут легко уживалися між собою і прагнення успіху й визнання, яке часто вимагало від людини граничного напруження сил та здібностей, і ставка на державний патерналізм [28, арк. 165].

Поступово зростаюча привабливість міського способу життя та спрямованість проведення оргнаборів сприяла переселенню на Донбас переважно молодих людей, чий погляд були сформовані в період існування Радянської держави. У 1960-х рр. оргнабори не відігравали такої значної ролі у забезпеченні індустріальних галузей продуктивними силами, як у попереднє десятиліття, отже домінуючу роль почали відігравати добровільні міграції контингентів сільського населення у міста. Але контингент зовнішніх мігрантів складали переважно росіяни, створюючи при цьому передумови для формування двонаціонального суспільства в УРСР відповідно до офіційного бачення вирішення національного питання в державі.

Можна відзначити, що протягом 1940-х – першої половини 1980-х років позірна інтернаціоналізація суспільства прикривала собою проведення політики планомірної русифікації, яка поступово змінювала уявлення про Донбас, як про “російськомовний регіон”. Українське суспільство з багатонаціонального перетворювалося на переважно двонаціональне, в якому українська більшість існувала поруч із постійно зростаючою

російською меншістю [29, с. 421]. Підтримання радянським урядом урбанізації шляхом припливу великої кількості російських робітників було одним із засобів тиску на українські національні цінності, мову та культуру [30, с. 27–42].

В.Масненко справедливо зазначав, що механізм формування історичної свідомості має яскраво виражений соціальний характер. Спонукальним чинником тут виступають національні інтереси, які зазвичай слугують виразом інтересів соціальних. Актуалізована історична пам'ять і є основою для історичної свідомості тієї чи іншої спільноти [31, с. 54]. Завдяки мультикультурності поселенців, активному втручання держави компоненти культурної пам'яті в радянських період заповнювалися не національними складовими, а державницькими російсько-радянськими ідеологемами. Пануючою стала штучно створена історична пам'ять, що мала міфо-імперську основу [32, с. 122].

Завдяки зусиллям радянського керівництва етнопонаціональний склад населення Донбасу змінювався у бік зростання чисельності російського населення, але його політичні настрої навіть за умови поширення радянської ідентичності після завершення Другої світової війни не могли бути охарактеризовані виключно проросійською орієнтацією, що підтвердилося у другій половині 1980-х років. Абсолютна більшість жителів Донбасу підтримала ідею проголошення Української державності [33, с. 120–128].

На рубежі XX–XXI ст. Донбас почав сприйматися у першу чергу як центр бізнесу, що є гарантом стабільних прибутків [34]. Цьому сприяло збільшення капіталовкладень у промисловість Донбасу, активність місцевих промисловців та підприємців, зосередження на Донбасі потужних наукових та науково-дослідних установ. Економічні чинники у згуртуванні жителів краю збереглися і проявилися, наприклад, у створенні в 2011 р. союзу міст “Північний Донбас”, головним завданням якого є вирішення економічних проблем та захист навколишнього середовища від руйнівного впливу.

У сучасний період Донбас часто асоціюється із носіями радянської ідентичності. Мова йде про єдність людей у позитивному сприйнятті колективізму, патерналізму, співгромадянства із ставленням до етнічності як до приватної справи особи та переважно негативного сприйняття перспективи інтеграції України до системи “західних цінностей” із можливістю приєднання до військово-політичного союзу НАТО. Соціологічні дослідження 2001–2003 рр., проведені працівниками Донецького інформаційно-аналітичного центру (керівник Є.Е.Копатько), свідчать, що стабільно більше 70 % жителів Донецького регіону відчують гордість від того, що мешкають в Донбасі, а понад 50 % мешканців Донецька не поїхали б з рідного місця, навіть якщо могли б обирати як альтернативу інші міста України, Росії або Європи [35, с. 47].

За результатами соціопитувань, проведених центром “Социс” восени 2010 року, населення негативно сприймає можливість федералізації України або передачі Російській Федерації земель, оголошених частиною її представників “споконвічно російськими”: у першу чергу Криму та Донбасу. Причому “проросійські настрої” збереглися в основному у значної частини представників старшого покоління [36]. Соціологічні дослідження свідчать про більше тяжіння молоді до проукраїнської орієнтації. Але все ж значно більше хвилюють населення Донбасу економічні проблеми України та перспективи їх успішного вирішення [37]. Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років стала помітною тенденція до позитивної оцінки роботи на приватних підприємств, поєднана із отриманням більш високих прибутків [38].

Загалом можна виділити кілька змін уявлень широких верств населення про Донбас, які визначають так звані “місця історичної пам'яті”. Наприкінці XIX – на початку XIX ст. Донбас почав асоціюватися передусім із шахтарським краєм. Протистояння різних соціальних та етнічних об'єднань в процесі експлуатації природних ресурсів цих земель в умовах досить високого рівня міграцій сприяло формуванню на рубежі XX ст. своєрідного “робітничого братства”, представники якого сприймали як “своїх” у першу чергу гірників. Економічні перетворення 30–50-х років XX ст., що здійснювалися в умовах радянської влади

сприяли перетворенню Донбасу на потужний центр видобутку вугілля та металургії всесоюзного масштабу.

Поруч із цим можна відзначити прискорення формування радянської ідентичності, чому сприяла участь переважної більшості жителів краю у радянсько-німецькій війні на боці Червоної Армії, та вплив негативного образу західноукраїнського населення, який забезпечувався завдяки офіційному засудженню радянськими органами діяльності УПА. На початку ХХІ ст. Донбас перетворився на потужний бізнес-центр, економічні успіхи якого пов'язані не тільки із успішністю праці шахтарів, а забезпечені функціонуванням багатогалузевої промисловості.

Список використаних джерел

1. Даренський В. Про факти регіонального державотворення в Україні: феномен Донецько-Криворізької республіки (1918 р.) (ДКР) // Молода нація. – 2000. – Спецвипуск. – С. 238.
2. Корнилов В. В. Была такая республика // Жизнь. – 1993. – 23 лют.; Корнилов В. В. Забытая страна // Донецкий кряж. – 1998. – 19 лют.; Корнилов В. В. Однажды была такая страна // Салон Дона и Баса. – 2004. – 10 груд.; Корнилов Д. В. Отчаянная республика // Донецкий кряж. – 1999. – 25 лют.
3. Солдатенко В. Донецко-Криворожская республика – иллюзии и практика национального нигилизма // Зеркало недели. – 2004. – № 49.
4. Акенштейн А. Донецко-Криворожская республика (Ретроспектива) // Режим доступу: <http://www.edrus.org/content/view/290/68/>.
5. Бунтовский С. Была такая русская страна // Спецназ России. – 2007. – № 4(127).
6. Мамаев Б. Национально равнодушные // Вечерний Луганск. – 2008. – 6 лют.; Маргвелашвили Е. Правда о донецких сепаратистах // Режим доступу: <http://www.edrus.org/content/view/4158/47/>.
7. Томпсон Сва М. Трубадури імперії: Російська література та колоніалізм. – К.: Основи, 2006. – С. 30.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6618. – Арк. 1–8.
9. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / Г. Куромія. – К., 2002. – 10. ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 26. – Арк. 141.
11. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 84. – Арк. 118.
12. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 6. – Арк. 28–29.
13. ЦДАГО. – Ф. 62. – Оп. 9. – Спр. 4. – Арк. 47.
14. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 652. – Арк. 233–234.
15. ЦДАГО. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 156. – Арк. 204.
16. ЦДАГО. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 62–65.
17. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 115. – Арк. 2.
18. ЦДАГО. – Ф. 62. – Оп. 9. – Спр. 5. – Арк. 144.
19. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 94. – Арк. 12.
20. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 106. – Арк. 138–142.
21. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, в 5-ти томах / [Сост. Черненко К. У., Смиртюков М. С.] – М.: Издательство политической литературы, 1968. – Т. 3: 1941–1952 годы. – С. 674–677.
22. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, в 5-ти томах / [Сост. Черненко К. У., Смиртюков М. С.] – М.: Издательство политической литературы, 1968. – Т. 4: 1953–1961 годы. – С. 14–17.
23. ЦДАГО. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 2589. – Арк. 34.
24. ЦДАГО. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 2593. – Арк. 57–59.
25. ЦДАГО. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 3819. – Арк. 6.
26. ЦДАГО. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 2592. – Арк. 15.
27. ЦДАГО. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 6561. – Арк. 14.
28. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. – К., 2008. – С. 165.
29. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991.
30. Кубійович В. Зміни в стані населення Української РСР у 1959–1969 рр. // Український історик. – 1972. – № 1–2. – С. 27–42.
31. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Укр. іст. журн. – 2002. – № 5. – С. 54.
32. Туренко О. Обрії принципу солідарності Донбасу: соціально-філософська розвідка питання // Схід. – 2009. – № 7. – С. 122.
33. Молчанова М. Суспільно-політичне життя Донеччини (кінець 80-х – 90-і роки ХХ ст.) / М. Молчанова // Нові сторінки історії Донбасу: статті. – Кн. 11/ДонДУ; [голов. ред. З. Г. Лихолобова]. – Донецьк, 2001. – С. 120–128.
34. Куди хотят повести Донецк? // Режим доступу: <http://blog.i.ua/user/1682586/521187/>.
35. Заблоцький В. Чому Донбас “порожняк не гонить”, або як формувався ментальний ландшафт регіону // Віче. – 2004. – № 11. – С. 47.
36. Режим доступу: <http://www.from-ua.com/news/480a81af0d363.html>.
37. Режим доступу: <http://glavcom.ua/news/41577.html>.
38. Головаха С. Економічні реформи і масова свідомість в Україні // Режим доступу: <http://uamonitor.tripod.com/3/golovakha.htm>.

Юрій Николаєв

ДОНБАСС В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ ХХ ВЕКА

В статтє на основе новейшей украинской историографии и архивных материалов освещаются основные вехи истории Донбасса в ХХ в., воссоздан его образ в исторической памяти.

Ключевые слова: Донбасс, историческая память, ХХ век, экономическая деятельность, шахтерский край.

Yuriy Nikolayets

DONBAS IN THE HISTORICAL MEMORY OF THE 20TH CENTURY

In the article on the basis of the modern Ukrainian historiography and archival material covers the main milestones of the Donbas in the twentieth century. Reproduced its image in the historical memory.

Key words: Donbas, historical memory of the twentieth century, economic activity, miner's region.

УКРАЇНА У СВІТОВОМУ СПІВТОВАРИСТВІ

УДК 330.34 (477)

Олександр Даниленко

КООПЕРАТИВНА СКЛАДОВА В ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНОМУ БАЛАНСІ УСРР (1920-І РР.)

У статті розкриваються особливості діяльності кооперативних товариств у сфері зовнішньої торгівлі УСРР в 1920-і роки.

Ключові слова: УСРР, зовнішня торгівля, кооперація, міжнародні зв'язки.

Дослідники історії української кооперації та економічних відносин УСРР з європейськими країнами фактично уникають висвітлення ролі і місця кооперативної системи в зовнішньоторговельному балансі радянської держави. В історіографії проблем міжнародних відносин переважає усталений для науки принцип глобальності, тобто вивчення участі державних форм та міждержавних стосунків. Державна монополія радянської зовнішньої торгівлі, яка була притаманна для 1920-х рр., зумовила певною мірою упосліджене ставлення до кооперації як повноцінного суб'єкта закордонної торгівлі. Наркомат закордонних справ, Наркомат зовнішньої торгівлі, трести, контори – представляли державу, а кооперативні спілки репрезентували громадські об'єднання та країну, її сільське господарство, навіть матеріальний побут населення, експортуючи селянське полотно тощо.

Науково-історичне дослідження зовнішньої торгівлі кооперативної спілки виробничо-збутових товариств, які діяли у 1920-х рр. в Україні, має досягти не лише конкретних завдань, а також подолати історіографічну традицію меншовартісного ставлення до кооперативної форми зовнішньої торгівлі. Історики написали десятки монографій з історії підприємництва в роки непу, української кооперації [2; 4; 5; 6; 7; 9], але і надалі продовжують ігнорувати дослідження соціально-економічних аспектів експортно-імпоротної діяльності українських кооперативних спілок. Між тим, в історії немає дрібних подій і явищ, оскільки кожне з них становило частину цілого, тобто тієї чи іншої сторони життя соціуму.

Джерел для системного вивчення історії зовнішньої торгівлі українських кооперативних спілок цілком достатньо. Вони дозволяють ставити максимальні наукові завдання, моделювати соціально-економічні аспекти проблеми. Майже кожна кооперативна спілка зберегла архівні фонди, збереглися документи і матеріали Берлінського і Лондонського представництв української кооперації.

Активну експортно-імпорتنу діяльність кооперативних спілок Української СРР в 1920-і роки можна предметно прослідкувати на прикладі Всеукраїнського кооперативного товариства по збуту й експорту продуктів птахівництва (“Кооптах”).

Створення 13 серпня 1924 р. Всеукраїнського кооперативного товариства по збуту й експорту продукції птахівництва [3] – здавалось би, звичайна подія, але його функціонування в галузі зовнішньої торгівлі справляло помітний вплив на повсякденне життя європейців, продукцію якого (яйця, пух, пір'я, свійську і дику птицю тощо) вони споживали. Якщо дипломати представляли політично-ідеологічну складову держави, то експортна робота “Кооптаху” виконувала представницьку місію країни шляхом поширення споживчих товарів, формування уявлення про неї через якість продукції та її рекламний супровід. Експортно-

імпортна робота “Кооптаху” відбувалася через об’єднане представництво української кооперації в Берліні (“Укркооп”), яке виникло у 1922 р., а також у Лондоні 22 грудня 1923 р. (“Коопукр”) [11, ф. 807, оп. 1, спр. 1, арк. 4].

Питання про дозвіл або заборону українським кооперативним центрам самостійно займатися зовнішньою торгівлею дискутувалося від самого початку проголошення непу та відродження кооперації. Уряд радянської України від самого початку свого існування мав організаційно-функціональні обмеження щодо самостійного здійснення зовнішньої політики, а значить і торгівлі. 27 липня 1921 р. РНК УСРР погодився з тим, що на її території діяв неконституційний для республіки орган виконавчої влади Російської Федерації – Уповноважений Наркомзовнішторгу РСФРР, яким персонально був С. Брон [11, ф. 423, оп. 3, спр. 13, арк. 31]. 4 лютого 1922 р. колегія Наркомзовнішторгу РСФРР прийняла “Положення про торговий відділ Управління Уповнаркомзовнішторгу РСФРР при РНК УСРР”, надавши йому статусу автономної одиниці в царині організаційної, оперативного-господарської та фінансової роботи [11, ф. 539, оп. 1, спр. 420, арк. 6].

25 листопада 1922 р. заступник наркома зовнішньої торгівлі РСФРР М. Фрумкін та Уповнаркомзовнішторг РСФРР при УСРР С.Брон підписали угоду про спільну діяльність за кордоном. Їхні представництва створювали єдиний інституційний апарат, котрий забезпечував експортно-імпорту роботу НКЗТоргу та Укрзовнішторгу (його представляв той же С. Брон). В європейських країнах, які становили для України особливий економічний інтерес, Укрзовнішторгу дозволяли мати свого уповноваженого в об’єднаному представництві, вести переговори про залучення в Україну іноземних інвестицій [11, ф. 423, оп. 3, спр. 13, арк. 34]. Така система обмеження УСРР, як суб’єкта зовнішньої торгівлі, діяла протягом 1921–1923 рр., а після створення СРСР її успадкували Торгпредства союзної держави. 26 лютого 1927 р. були ліквідовані представництва Укрдержторгу в Італії, Чехословаччині, Польщі Австрії, натомість з’явилися уповноважені УСРР при Торгпредствах СРСР [11, ф. 423, оп. 4, спр. 186, арк. 55].

Таким чином, адміністративно-функціональний ресурс був зосереджений у загальносоюзних відомствах, які формували експортний план, видавали ліцензії, здійснювали фінансування, але не заперечували ініціативи республіканських базових наркоматів стосовно укладання конкретних договорів між трестами та іноземними фірмами про торгівлю. Експортно-імпорту діяльність українських державних економічно-господарських установ була підконтрольна Уповнаркомзовнішторгу РСФРР, особливо протягом другої половини 1920-х рр.

Кооперативна система, незважаючи на державну опіку та партійно-ідеологічний нагляд за її функціонуванням, формально залишалася громадським об’єднанням. Вихід кооперації на зовнішній ринок, враховуючи її не державницький статус, мав би вирішуватися колегіально, тобто за участі представників кооперативних спілок, але діяв принцип державної монополії зовнішньої торгівлі, що унеможливило її безперешкодну експортну діяльність. 24 січня 1924 р. Рада Праці та Оборони СРСР дозволила українським кооперативним центрам працювати на зовнішніх ринках, однак проти виступив нарком зовнішньої торгівлі Л. Б. Красін, тому виникла гостра колізія між кооперативною і державною установами. 7 березня 1924 р. голова Раднаркому УСРР В. Чубар доручив повноважному представникові УСРР при союзному уряді в Москві А. Т. Приходьку з’ясувати принципове питання: чим була викликана постанова РПО СРСР від 22 лютого 1924 р. про заміну постанови 24 січня стосовно надання українській кооперації права безпосереднього виходу на зовнішній ринок [11, ф. 3040, оп. 1, спр. 291, арк. 46]. Відповідь була однозначною – особисте втручання Л. Б. Красіна. Протистояння завершилося позитивним для України рішенням: 5 березня РПО дозволила “Вукоопспілі” займатися зовнішньою торгівлею, а 8 серпня 1924 р., згідно протокольної постанови РПО за № 82, таке право було надано Всеукраїнському союзу сільськогосподарсько-кредитної, кустарно-промислової й промислово-кредитної кооперації “Сільський господар” [11, ф. 3040, оп. 1, спр. 291, арк. 46].

Зовнішня торгівельна діяльність української кооперації фактично розпочалася одразу після створення “Укркоопу” в Берліні, хоча організована заготівля та збут продукції птахівництва в Україні припадає на початок грудня 1923 р., коли “Вукоопспілка” утворила при Київській філії спеціальну контору для її експорту [11, ф. 308, оп. 1, спр. 2, арк. 1]. Товарна продукція, заготовлена українською кооперацією, реалізовувалася через Берлінське представництво. Її експорт у 1922 р. становив 590 тис. золотих крб., з них п'яту частину становила продукція птахівництва, третину – зернові культури, решту – продукція тваринництва і лісоматеріали [11, ф. 807, оп. 1, спр. 1, арк. 205]. Серед імпортних товарів, придбаних на 92 % у кредит, переважали коси, примуси, дрібний сільгоспінструмент, тобто ті товари, які користувалися попитом в сільських кооперативних лавках. Перша експортна партія яєць до Німеччини становила 14 вагонів, а до Англії на початку лютого 1924 р. було вивезено одну тисячу вагонів, хоча до 1913 р. до цих країн вивозили 6 тисяч вагонів цього товару [10, с. 21].

21 серпня 1924 р. шляхом об'єднання відповідних відділів та філій “Вукоопспілки” і “Сільського господаря” завершилося офіційне оформлення “Кооптаху”, що додало більше порядку та організованості в оперативній роботі цієї кооперативної установи. Її засновниками був, крім уже згаданих двох спілок, також Харківський союз сільськогосподарських кооперативних товариств з спільним статутним капіталом 300 тис. крб [11, ф. 308, оп. 1, спр. 2, арк. 80]. Очолювали “Кооптах” відомі у той час господарники О. Забельський, а згодом – З. Колчинський. В архівних фондах основних кооперативних спілок України тих років збереглися документи та матеріали, які з усією вичерпністю висвітлюють загальний експорт “Кооптаху” та його географію, тому, дотримуючись проблемно-хронологічного підходу, зосередимося на таких його складових: загальна динаміка експорту, розподіл по представництвах в Берліні та Лондоні, країни-імпортери української продукції кооперативних спілок.

Протягом перших 16-ти місяців експортної роботи, починаючи з серпня 1924 р., “Кооптах” поповнив державний валютний фонд на 6,5 млн крб., маючи 817 тис. крб. збитків [11, ф. 308, оп. 1, спр. 2, арк. 109], тобто його економічна діяльність була збалансованою. Втрат було важко уникнути, враховуючи продукцію, яка швидко псувалася та брак належної тари і морозильних камер. За звітний період апаратом “Кооптаху” було заготовлено в сільського населення 86,6 тис. гусей, 612 тис. курей, а на експорт було відправлено всього 45,3 тис. гусей та 2,5 тис. курей [11, ф. 308, оп. 1, спр. 3, арк. 61], що засвідчує високий рівень внутрішнього споживання. Продукцію “Кооптаху” купували інші кооперативні спілки, що становило 52 % її обсягу, а також держоргани – 4 %, приватник – 42 %. На бази Московського представництва “Кооптаху”, а він мав їх і в Криму, надійшло у 1924/25 р. 62,2 тис. штук різної птиці [11, ф. 308, оп. 1, спр. 3, арк. 111]. Основною тарою для експорту яєць були ящики, які виготовляли із спеціальної фанери. За кількістю вивезених ящиків можна встановити не лише попит, а також географію пріоритетності самого експорту, хоча, зрозуміло, економічні важелі були головними. Так, у 1924/25 р. “Кооптахом” до Берліна було вивезено 44,9 тис., до Лондона – 26,8 тис., до Ленінграда – 19,3 тис., до Москви – 13,7 тис., до Відня – 665 ящиків яєць, а на ринки України – 16,7 тис. ящиків [11, ф. 308, оп. 1, спр. 2, арк. 86].

За 1924–1926 рр. до Німеччини, Англії та Австрії було вивезено понад тисячу вагонів яєць [11, ф. 290, оп. 4, спр. 31, арк. 23–24], що загалом становило восьму частину їх вивозу у 1913 р., але тоді експортом займалися державні та акціонерні установи, тобто не лише одна кооперативна спілка. Збитки “Кооптаху” становили 1,1 млн крб., проте йому вдалося імпортувати різного сільгоспремманенту на 2,4 млн крб. за жовтень 1925 – квітень 1926 р.: 33,4 тис. плугів, 210 складних молотарок, 175 сортувалок, 4100 сепараторів, 137 тис. ручних кіс, 416 тон снопов'язального шпагату, тони суперфосфату [11, ф. 290, оп. 4, спр. 31, арк. 23]. Імпортні товари купували переважно в кредит, тобто під гарантії банківських установ та реалізацію власної продукції, але у будь-якому випадку експорт та імпорт кооперативної

спілки, незважаючи на власні витрати “Кооптаху”, сприяв наповненню державної казни, матеріально-технічному забезпеченню селянських господарств-членів кооперації.

Державна експортна контора (Укрдержторг) заготовила у 1924/25 р. 127,8 тис. ящиків яєць, а на зовнішній ринок вивезла 68,5 тис. (53,6 %), “Кооптах” – 166,9 тис., з них 86,7 тис. ящиків реалізовано через “Укркооп” в Берліні та “Коопукр” в Лондоні. Отже, ця галузь, судячи з її товарності, могла бути цілком перспективною експортною справою. Фахівці кооперативної спілки вважали найбільш рентабельним для них Берлінський ринок. Відбраковану продукцію реалізовували на північних ринках – в Ленінграді та Москві, особливо напередодні Пасхи.

Реалізація товарної продукції української кооперації відбувалася через апарат Берлінського та Лондонського представництв, а з 1926 р. до її експорту долучилися торгпредства СРСР. Експорт “Кооптаху” у 1927 р. збільшився порівняно з попереднім роком у три рази, але одночасно збільшилася кількість бюрократичних форм звітності, погоджень, звернень, циркулярів, листування тощо. За листопад-грудень 1926 р. відбулося 36 засідань правління “Кооптаху”, тобто майже кожного дня. З 1 січня 1927 по 1 січня 1928 р. ним було вивезено за кордон 172,4 тис. ящиків яєць (69 % від загального українського експорту), з них до Німеччини – 145 тис. (84 %), до Австрії – 21 тис. (12,1 %), до Франції – 5,4 тис. (3,3 %), до Чехословаччини – 1 тис. (0,6 %) [1, с. 16–17].

У 1926 р. експорт яєць з України в Англію фактично призупинився, тому що загострилися політичні відносини між СРСР та Великобританією. Зазначу, що у 1926 р. до Англії вивозили 9 % заготовленого в Україні обсягу яєць. Українська спілка отримала “Grand Prix” за якість товару на гастрономічній виставці в Парижі восени 1927 р. Радянський Союз вивіз того року 463 тис. ящиків яєць, з них “Кооптах”, як зазначалося, – понад 172 тис., що становило 37,2 % від загальносоюзного обсягу [1, с. 17]. Це свідчило про його активну організаційно-заготівельну та зовнішньо-торгівельну діяльність, а з іншого боку – про конкурентоздатність кооперативних спілок порівняно з державними установами. “Кооптах” був основним постачальником яєць на віденський ринок, а ринки Німеччини поглинали дві третини українського експорту цього продукту. Продукція “Кооптаха” забезпечувала 67 % загальноукраїнського експорту, обходячи інших експортерів (Русавсторг, Ратао, Ееекспорт) разом узятих. За два роки (1926–1927 рр.) товариство збільшило вивіз продукції до Австрії у три рази, стабільно забезпечувало яйцями ринки Німеччини, проникло до Франції, хоча з політичних причин зовсім припинило експорт до Англії.

Серед державних та кооперативних організацій СРСР, які експортували яйця до Німеччини, продукція “Кооптаху” становила 65 % [1, с. 8]. На внутрішньому ринку Німеччини “Кооптах” поступався лише Голландії та Польщі. Німецькі фірми перекупували українську продукцію для її продажу в Італії і Швейцарії. Якщо у 1927 р. до Німеччини було відправлено яєць першого сорту 69 %, то наступного року – 74 %. Загалом “Кооптах” заготовив у 1928 р. 531 тис. ящиків, з них на експорт відправив 266 тис., решту – на внутрішній ринок [11, ф. 308, оп. 2, спр. 451, арк. 2]. Якщо перевести на вагони, то експорт був наступним: у 1926 р. – 532, у 1927 р. – 1724, у 1928 р. – 2925 вагонів, на внутрішній ринок – 578, 1161 та 1581 вагон [11, ф. 308, оп. 2, спр. 451, арк. 3]. Заготівельна вартість одного ящика яєць дорівнювала у 1915/26 р. 32, а в 1926–1928 рр. – 40 пудам пшениці та 53 і 61 пудові жита [11, ф. 308, оп. 2, спр. 451, арк. 11]. Середня врожайність пшениці з десятини у 1925/26 р. становила 47,4 пуда, а жита – 50 пудів [8, с. 54], тобто дорівнювала врожаєві майже однієї десятини основних хлібних культур.

Пріоритетним зовнішнім ринком збуту продукції птахівництва, яку заготовляв та відправляв “Кооптах”, виявилася, як зазначалося, Німеччина. Перші десятки вагонів яєць, які надійшли до Берліна протягом 1922 р., згодом досягли декілька сотень. Представництво було своєрідним монополістом по збуту цієї продукції української кооперативної спілки, але з 1926 р. конкурентом “Укркоопу” стало Торгпредство СРСР. 7 травня 1925 р. Берлінське об'єднане представництво української кооперації повідомило правління “Кооптаху” про те, що у вагонах виявлено значний відсоток зіпсованих ящиків товаром [11, ф. 308, оп. 1,

спр. 13, арк. 57], тому спілка понесла значних фінансових втрат. За 1926 р. експорт кооперативної спілки до Німеччини сягнув понад 1 млн доларів, з них лише яєць на 791 тис. доларів, пушнини – 271 тис. доларів. Структура його імпорту була наступною: споживчі товари становили 52 %, сільгоспмашини – 39 % [11, ф. 807, оп. 1, спр. 2, арк. 186]. Експорт яєць у третьому кварталі 1926/27 р. досяг 1,8 млн доларів, що становило 57 % всього експорту товарної маси [11, ф. 423, оп. 3, спр. 245, арк. 85].

31 січня 1927 р. З.Колчинський, голова товариства “Кооптах”, скаржився голові Бюро акціонерів об’єданого представництва української кооперації М. Г. Бляхеру на Торгпредство СРСР в Берліні, яке змушувало “Кооптах” виконувати його ліцензійні наряди по реалізації яєць [11, ф. 308, оп. 1, спр. 16, арк. 7]. 16 червня 1928 р. “Кооптах”, “Добробут” та “Вукоопспілка” отримали ліцензії на право закупівлі обладнання для маслозаводів та партії великих холодильників за довготерміновим німецьким кредитом, сплативши Держбанку та Торгпредству, які були гарантами, стартову частку 9 % від загальної суми. Однак внаслідок переговорів “Укркоопа” вдалося досягти інших умов кредитування: сплатити 6 % річних терміном на чотири роки, уникнувши послуг Торгпредства та банку [11, ф. 335, оп. 1, спр. 326, арк. 14].

Траплялося, коли Торгпредство та “Селосоюз” переписували ліцензії “Укркоопу” на себе, нехтуючи економічними інтересами “Кооптаху” та інших кооперативних центрів України. Центральна рада сприяння експорту, до якої входили переважно російські кооперативні спілки та функціонери зовнішньоекономічних представництв СРСР, зобов’язала протягом 1927/1928 р. передати повноваження експортерів представникам Укрнаркомторгу при торгпредствах СРСР [11, ф. 34, оп. 13, спр. 918, арк. 63], але за інерцією Берлінське представництво продовжувало обслуговувати ринки Австрії, Чехословаччини та Німеччини, торгові фірми яких перепродували українські товари в інших європейських країнах.

Втручання посередників, які переписували на себе активи кооперативних центрів, не впливало на тонаж експорту та фінансові надходження, які порівняно з попередніми роками значно вирости, проте кошти осідали в союзних банках. У 1928 р. через Берлінське представництво “Вукоопспілка” придбала імпортованих товарів на 284 тис., “Сільський господар” – на 1,2 млн, “Кооптах” – на 44 тис., “Насіннесоюз” – на 93 тис. доларів [11, ф. 807, оп. 1, спр. 2, арк. 414].

Берлінське та Лондонське представництва української кооперації діяли узгоджено, підтримували телеграфно-поштовий зв’язок. Вони мали статус об’єднаних кооперативних установ з ознаками акціонерних товариств, хоча принципи останніх там не діяли. Лондонське представництво, яке очолювали М. І. Меєрович та Ю. С. Новаковський, розпочало експортно-імпортову діяльність наприкінці 1923 р. з попередньої угоди про співпрацю з фірмою “Грейдінгер і Керман”, офіційний договір з якою було укладено 15 квітня 1924 р. За роки своєї діяльності “Коопукр” мав справи з різними фірмами Європи та Америки: “Бантінг і Ко”, “Риджвей Лімітед”, “Вестфол Ротердам”, “Недрус Амстердам”, “Інтерн Ганден і Кредит Амстердам”, “Доусен Партнерс”, “Баркей Шарп і Ко”, “Кобсини і Ко”, “Морріс і Ко”, “Барлейн Бродерс”, “Генрі і Ко”, “Колінс і Ко”, “Леонардо і Ко”, “Дікінсон і Ко” (Чікаго), “Олівер Чиму” та інші. Протягом 1923–1926 років “Коопукром” було придбано для України товарів на 314 тис. ф. ст., з них 96 % – в кредит від 5 до 10 % річних [11, ф. 807, оп. 1, спр. 3, арк. 12].

Упродовж 1923/24 р. з України до Великобританії експортували винятково яйця, наступного року вивезли пробну партію бекону, а в 1925/26 р. відвантажували пух, пір’я, смушки, масло. “Кооптах”, розпочавши діяльність восени 1924 р., швидко опанував англійським ринком. За жовтень 1924 – вересень 1925 р. його експорт становив фактично половину кооперативного експорту України до Великобританії. 18 листопада 1929 р., звітуючись за попередні п’ять років діяльності, “Коопукр” подав вичерпні статистичні відомості про загальні обороти представництва. Вони сягнули у 1923/24 р. 92 тис., у 1924/25 р. – 395 тис., у 1925/26 р. – 265 тис., у 1926/27 р. – 228 тис., у 1927/28 р. – 522 тис., у

1928/29 р. – 700 тис. ф. ст. За два перші роки переважав експорт, у 1925/26 р. – імпорт, а наприкінці 1920-х рр. імпорт становив 93 % зовнішньої торгівлі кооперативної спілки [11, ф. 807, оп. 1, спр. 2, арк. 419].

Наявність власного представництва дозволяла регулювати експорт та імпорт, хоча на його баланс вплинули політичні фактори, а втручання Торгпредства СРСР наприкінці 1920-х рр. перетворювало “Кооптах” в засіб мобілізації валюти. Навіть були зменшені витрати на утримання апарату, незважаючи на збільшення загальних оборотів “Коопкру”. У 1928–1929 рр. вони становили менше одного відсотка до загального обороту, а передбачалося статутом 2 %, тому на зарплату, відрядження, зв’язок залишалось мало коштів. Експортували до Англії м’яту олію, масло, полотно, мед, мак, цибулю, томати, фрукти, горіхи, квашені огірки, смалець, сири, язички, консервовані овочі, насіння, хміль, хрін, кріп, але пріоритетним товаром до 1926 р. були яйця та бекон. Наприкінці 1926 р. експорт яєць в Англію призупинили, тому що загострилися англо-радянські відносини. 18 березня 1926 р. М. Меєрович запропонував здійснити розподіл зон впливу представництв української кооперації: “Коопкру” залишити ринки Англії, Голландії, Франції, Бельгії, Америки, Норвегії, а решту – передати Берлінському представництву.

Питома вага “Кооптаху” в експорті української кооперації посідала вагоме місце, враховуючи його стартові можливості, оскільки на зовнішньому ринку він з’явився лише восени 1924 р. Наприклад, у 1927/28 р. кооперативні спілки вивезли товарів на 522 тис. ф. ст., з них “Кооптах” – 56 тис., “Вукоопспілка” – 82 тис., “Добробут” – 314 тис., “Сільський господар” – 30 тис. ф. ст., решту – “Плодоспілка”, “Кустекспорт”, “Укрдержторг” [11, ф. 807, оп. 1, спр. 2, арк. 383]. Якщо взяти до уваги співвідношення радянського “твердого карбованця” до фунта стерлінга (один до 9-ти), то матимемо загальний експорт близько 5 млн крб., що загалом було суттєвим внеском до валютних фондів держави, меншою мірою кооперації. За перших три місяці 1928/29 р. обороти “Коопкру” зросли до 800 тис. ф. ст. Його керівництво сподівалося досягти одного мільйона, збільшивши асортимент експортних товарів, а також застосовуючи систему дрібних товарних партій, які збували оптом.

Правління “Кооптаху” постійно узгоджувало експортно-імпортні плани з “Українбанком”, на чолі якого стояв М. Бляхер, а після нього – Д. Кудря. Банк розподіляв не реальні кошти для закордонних кооперативних представництв та відповідних спілок, а гарантії згідно договорів, тобто виступав кредитором під гарантії, хоча іноземні фірми також видавали кредити під конкретну поставку товару. Наприклад, 10 травня 1928 р. в Харкові слухали звіт М. Меєровича про діяльність “Коопкру”, тобто відбувався внутрішній контроль в межах кооперативної системи. Втручання Торгпредства СРСР в роботу українських кооперативних спілок за кордоном, особливо через так звані представництва Укрнаркомторгу, позбавляло їх права самостійно здійснювати експортно-імпортну діяльність.

Таким чином, аналіз архівних документів та матеріалів з історії становлення експортно-імпортної діяльності “Кооптаху” свідчить про його вагомий внесок в зовнішньоторговельний оборот української кооперації. Спеціалізація виробничо-збутових кооперативних спілок (“Кооптах”, “Добробут” тощо) та дозвіл їхньої експортної роботи виправдовували себе, судячи з їх питомої ваги в оборотах. Збутова діяльність та суми валютних надходжень кооперативних центрів України за кордоном спростовували зневажливе ставлення до них державних структур, які бачили в кооперації конкурентів, а партійні органи знаходили політично-економічну небезпеку для пропаганди ідей соціалізму. Кооперація представляла економічну громадськість, тобто основних виробників продукції – селянські господарства, а з іншого боку – організації непівського ренесансу, на які деякі західні політики та сили поклали змінювальницьку місію в царині економічного життя суспільства. “Кооптах” діяв через Лондонське та Берлінське об’єднані представництва української кооперації, але тільки до початку 1927 р., а потім став залежним від апарату Торгпредств СРСР, особливо через систему ліцензування експорту. Поступово він, як і вся українська кооперація, втратив право самостійного виходу на зовнішні ринки.

Список використаних джерел

1. *Відчит* за 1927 рік (з 1-го січня 1927 року до 1-го січня 1928 року). – Х.: Книгоспілка, 1928. 2. *Волосник Ю. П.* Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу / Ю. П. Волосник. – Х.: НМЦ “СД”, 2002. – 380 с. 3. *Кооперація* на Україні в 1925–26 році. Статистика України. – № 148. – Х., 1929. 4. *Лантух І. В.* Формування інфраструктури ринку в Україні в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.) / І. В. Лантух. – Х.: Основа, 2004. – 196 с. 5. *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 216 с. 6. *Олійник М. М.* Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921–1929 рр. / М. М. Олійник. – Х., 1998. – 128 с. 7. *Пиріг О. А.* Неп: більшовицька політика імпровізації / О. А. Пиріг. – К.: КНТЕУ, 2001. – 274 с. 8. *Підсумки* осінніх обслідувань сільського господарства України в 1925 і 1926 рр. Статистика України. № 126. – Х., 1928. 9. *Сушко О. О.* Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): історико-теоретичний аспект / О. О. Сушко. – К.: Преса України, 2003. – 251 с. 10. *Українська* кооперація за кордоном // Сільський господар. – 1924. – № 3–4. 11. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО).*

Александр Даниленко

КООПЕРАТИВНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ВО ВНЕШНЕТОРГОВОМ БАЛАНСЕ УССР (1920-Е ГГ.)

В статье раскрываются особенности деятельности кооперативных обществ в сфере внешней торговли УССР в 1920-е годы.

Ключевые слова: УССР, внешняя торговля, кооперация, международные связи.

Olexander Danylenko

COOPERATIVE COMPONENT IN THE FOREIGN TRADE BALANCE OF THE USSR (1920S)

The article is devoted to peculiarities of work of cooperative companies in the field of foreign trade of USSR in 1920-th years.

Key words: USSR, foreign trade, cooperation, international affairs.

УДК 94 (477)

Іван Зуляк

УКРАЇНЦІ В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

У статті досліджено становище українців в Другій Речі Посполитій. Охарактеризовано державну політику Польщі щодо українців, що носила незаконний характер й скеровувалася на максимальне обмеження й поступову ліквідацію національного громадського, культурного-просвітнього й господарсько-кооперативного життя у Західній Україні в міжвоєнний період.

Ключові слова: українці, Друга Річ Посполита, міжвоєнний період, асиміляція, переслідування.

Українці в Другій Речі Посполитій зазнавали значних утисків, тотального контролю й переслідувань з боку центральних державних структур, поліції й місцевих воєводських і повітових органів влади, які усі свої дії скеровували на поступове зменшення впливу українського чинника у західноукраїнському середовищі, в перспективі – його повного усунення з громадського життя. Становище українців в Другій Речі Посполитій було досить складним, оскільки Польська держава проводила дискримінаційну політику щодо них.

Посилюючи антиукраїнську політику, влада тим самим викликала дестабілізацію ситуації у Західній Україні, впливала на загострення українсько-польських відносин. Упродовж першої половини 20-х рр. і другої половини 30-х рр. ХХ ст. вони досягли особливої напруги. Українці зазнавали національного гніту, влада ігнорувала взяті на себе зобов'язання щодо надання територіальної автономії Галичині, зволікала з відкриттям українського університету у Львові, обмежувала використання української мови в урядових установах, утворювала утравкістичні (двомовні) школи. Українська інтелігенція зазнавала дискримінації при прийомі на роботу, вона не допускалися в навчальні заклади, органи державного управління, зв'язку, на залізницю тощо. Втілюючи у життя колонізаційну політику, влада піддавала українців соціально-економічному гніту, насаджуючи в Західній Україні осадників, усуваючи українське селянство від купівлі землі.

Українці упродовж міжвоєнного періоду в Другій Речі Посполитій піддавалися постійним утискам, що спрямовувалися на полонізацію, асиміляцію й окатоличення. Дискримінаційні дії влади викликали відповідну реакцію українців. Жорсткий національний, соціальний і релігійний гніт зумовив активізацію протестного культурно-просвітнього руху в Західній Україні.

Актуальність теми дослідження полягає у тому, що одним з ключових питань історії міжвоєнного періоду є становище українців у Другій Речі Посполитій. Важливим у цьому контексті є дослідження механізму польської політики у відношенні до українців. Сучасний стан української історичної науки свідчить про те, що, незважаючи на певні серйозні здобутки, поза межами наукових досліджень міжвоєнного періоду, залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем. Зокрема, це питання політико-правового статусу українців в Західній Україні. Науковий доробок вітчизняних істориків обмежується публікаціями С. Кульчицького [54], І. Василюка [11], А. Слюсаренка, В. Гусева, В. Дрожжина [63], Я. Грицака [20] та інших дослідників, які подають статистико-демографічну та соціальну характеристику західноукраїнських земель, аналіз соціально-економічного, суспільно-політичного й культурного становища, політику польської влади щодо українців в цілому тощо. Однак окреслена нами проблема не знайшла висвітлення, тому аналіз історіографії досліджуваної проблеми дає змогу зробити висновок про те, що на сьогодні в науковій літературі відсутні праці, у яких повною мірою було б розкрито політико-правове становище українців в Західній Україні в міжвоєнний період, з'ясовано механізм польської репресивної політики у відношенні до українства.

Мета дослідження базується на тому, щоб дослідити політико-правове становище українців в окреслений проміжок часу, проаналізувати механізм переслідування польською владою українства й оцінити його можливості, всупереч колонізаційній політиці влади.

Завдання дослідження полягають у розкритті складного становища українства, виявленні механізмів та особливостей польської репресивної політики й оцінці дій українського національного руху у відповідь на дії польської влади.

Українські визвольні змагання 1917–1920 рр. не досягли своєї кінцевої мети – утвердити національну державність. Після їх поразки відновлена у 1918 році Польська держава успадкувала від Австро-Угорщини Східну Галичину, а від царської Росії – Західну Волинь і Західне Полісся (в історичній літературі ці території отримали назву Західна Україна) [45, с. 7].

Українська національна територія, якій польські урядові й неурядові чинники надали назву “східних окраїн” (“Kresy wshodnie”), складалася з двох частин, а саме: із “східних земель” Волинського, Поліського воєводств, та зі Східної Галичини, до складу якої входили Станіславівське, Тернопільське й Львівське воєводства без декількох західних повітів [22, с. 245–255]. Д. Бовуа, професор історії слов’ян Сорбонського університету, писав, що “креси” “...можуть бути винятково польськими, і таке їх визначення завжди буде сіллю в оці східних сусідів Польщі, що їх треба поважати. Гідність цих народів уже не може погодитися з трактуванням їх як периферії Польщі. Навіть, коли це було історично обґрунтованим, коли Україна, Литва, Білорусь входили до складу Речі Посполитої, то й тоді це було несправедливим, оскільки гармонійної багатокультурності там не існувало ніколи” [9, с. 126].

Ці землі стали для Польщі новими джерелами сировини, дешевої робочої сили та ринками збуту. Водночас вони спричинили появу й загострення зовнішніх і внутрішніх проблем, що суттєво дестабілізувало ситуацію у Польській державі [42, с. 305]. За підрахунками М. Кордуби, до складу Польщі потрапило 135,192 тис. км² усіх українських земель з 9 ½ млн населення, із яких 6 млн становили українці. На основі того, що всі поляки були римо-католиками, а греко-католики – українцями, вважалося, що тут проживало 65 % українців і 21 % поляків [49, с. 29]. За даними І. Витановича, українські землі склали 132,2 тис. км² і 9,188 млн, тобто 62,3 % українців опинилося в складі Польщі [14, с. 316]. Польський дослідник Р. Тожецькі визначав обсяг українських земель у складі Польщі у розмірі 132,2 тис. км² із населенням 4,5 – 5,5 млн осіб [101, с. 32, 34].

Між українцями, які проживали в різних регіонах Польської держави, існували досить помітні відмінності у рівні національної свідомості, політичної й культурної активності. Східна Галичина й Західна Волинь опинилися у складі однієї держави – Речі Посполитої, колишній австро-російський державний кордон перетворився з територіального у політико-адміністративний. Доктрина “сокальського кордону” відіграла помітну роль в укладі політичних стосунків у Галичині й на Волині упродовж усього міжвоєнного періоду [84, с. 259]. Існування “сокальського кордону” було результатом багатьох причин: релігійних, культурних, економічних й особливо політичних. Недопущення українського національного руху зі Східної Галичини на Західну Волинь й забезпечення впливів тих угодівських українських угруповань, що підтримувалися польською адміністрацією, – це основне завдання, що ставила влада, відмежовуючи північно-східні українські землі від східногалицьких воєводств [84, с. 262].

Влада вживала заходів для роз’єднання та ізоляції українців різних земель [73, с. 461], проводячи політику відокремлення Східної Галичини від решти західноукраїнських земель, забороняючи поширення там преси й часописів зі Львова, перешкоджаючи діяльності “Просвіти”, “Рідної школи”, “Сільського господаря”, “Сокола” та інших національних інституцій, підпорядковувала місцеві українські кооперативи польським [96, с. 100]. Ю. Сливка писав, що якщо на Волині й Поліссі влада намагається не допустити український рух, то у Східній Галичині справа йде про зменшення його здобутків [81, с. 90]. У “Загальній директиві урядової політики на східних кресах” від 1923 р. вказувалося, що не можна

трактувати Галичину й Волинь як єдину територію, а необхідно поглибити різницю, щоб не допустити до поширення українських ідей [100, с. 8–9].

Внутрішня політика Польщі спрямовувалася на асиміляцію “кресів” – земель із переважно непольським етнографічним складом. Поглинення мало бути поетапним: спочатку державним, а вже потім – етнічним [20, с. 282]. Польська політика ґрунтувалася на інтеграції українських земель у складі Польщі. Правлячі владні кола намагалися зміцнити “польськість” східних кресів, усуваючи характерні українські ознаки, ставлячи таким чином світову громадськість перед доконаним фактом анексії краю. Уся система політичних й економічних заходів щодо українського населення підпорядковувалася найважливішій меті – колонізації. Державна колонізація означала підпорядкування непольського населення установам, обов’язкам і правилам, які існували в усій Польщі, а також витіснення на периферію суспільного життя або й цілковиту ліквідацію організацій, створених українцями на попередньому історичному етапі. Етнічна колонізація була розрахована на тривалий період і передбачала передусім вплив на молодь [20, с. 282].

Розвиток міжнародних відносин, зокрема, із радянською Росією в основному залежав від становища східних окраїн Польщі. Преса категорично наполягала на необхідності вироблення такої програми, виходячи з державних інтересів і прав польського народу, католицької релігії. Вона констатувала, що на цей час варто визнати, що “жодної державної програми щодо “кресів” не існувало, за винятком твердження, що східні землі складають невід’ємну частину держави, якими вона управляє на основі невтраченого права і – східні землі є необхідними для збереження за Польщею великодержавного становища” [75, с. 2].

31 січня 1924 р. у суспільно-політичному клубі, що об’єднував прогресивну польську інтелігенцію, виступали колишній комісар східних земель, сенатори, генерали й міністри, одногосно висловивши думку, що сучасна політика Польщі на східних землях провадиться “вбивчими” методами, є прямим шляхом до катастрофи, “...централізація і відсутність будь-якого плану розвитку цих земель, чиновники без належної кваліфікації, які ототожнюються з польським національним шовінізмом, все це викликає незадоволення у місцевого населення” [61, с. 2]. “Варшавський голос” писав, що, незважаючи на неодноразові запити, уряд продовжував нехтувати інтересами українського населення на Волині [61, с. 3].

Політичні кола Польщі відмовляли українському населенню у праві на вільний розвиток, проголошуючи необхідність утворення національної держави шляхом примусового ополячення поневоленого народу. Польща була багатонаціональною державою, що створювало для її правлячих кіл проблеми в політиці щодо національних меншин. З одного боку, ці кола прагнули інтегрувати та зміцнити унітарність Польщі як національної держави, з другого – були змушені постійно обмежувати відцентрові та сепаратистські прагнення тих національностей, які компактно заселяли цілі регіони [29, с. 458–459].

Польська держава не мала наміру колонізувати національні меншини, в яких не бачила загрози своєму існуванню у реальних кордонах. Проте українці на території “східних кресів” цілком обґрунтовано не вважали себе національною меншиною й не збиралися миритися із втратою національної державності. Усвідомлюючи небезпеку українського чинника для державних інтересів Другої Речі Посполитої, польська політична еліта готова була вдатися до найбільш недемократичних методів із метою їхньої колонізації [20, с. 319].

Першим кроком польської влади на території Східної Галичини була ліквідація тих інституцій, що забезпечували їй статус окремої адміністративної одиниці. Галицький сейм розпустили, а поняття “Східна Галичина” офіційно замінили терміном “Східна Малопольща” [20, с. 190]. З березня 1920 р. заборонялося вживати назву “Галичина”, “українець”, “український”. Замість “Західна Україна” і “Східна Галичина” вживався термін “Малопольська Восток” [42, с. 272–273]. Його на той час активно використовувала польська преса, не виключаючи й єврейської “Хвилі” і урядових установ. Недоречність вживання вказаної термінології обґрунтував К.Ніч, польський учений, професор Краківського університету, член Краківської академії наук, у статті “O nazwy dzisiejszych części Polski” [57, с. 2].

У квітні 1924 р. уряд створив комісію у складі С. Грабського, Є. Старчевського, С. Тугутта, Г. Лененгерца, що розробила проект “кресових законів”, які було ухвалено 31 липня 1924 р. Вони мали увійти у життя з 1 жовтня поточного року, фактично закріпивши назви “руський”, “русинський” [46, с. 20–21]. На думку польського сенатора В. Децикевича, питання вживання термінів “руський”, “український” чітко регулювався міністерським обіжником, у якому мова йшла про те, що якщо певна частина українського населення бажала називати себе руською, інша – українською, то адміністративна влада повинна застосовувати їх індивідуально, залежно від побажання громади, бо, як вважав В. Децикевич, уряд не втручався у внутрішні суперечки, як руської, так і української частин населення [58, с. 2]. Насправді ж влада свідомо використовувала цю термінологію з метою поділу й розбрату серед українців. Наприклад, зборівський староста вважав, що українців взагалі не існує, а є лише русини й поляки [18, арк. 16].

Польський дослідник М. Феліньскі зазначав, що назва “українець”, “український” безумовно визнається у громадському використанні без жодних застережень, однак в офіційних урядових документах є відсутньою, тому що охоплює виключно український табір, а не широкі маси населення, які визнають себе русинами [85, с. 7]. Однак згадуваний автор монографії заперечував попередню свою думку, наголошуючи на тому, що “...відкидаючи перепони політичного характеру, мусимо ствердити, що українці і Русини, це один і той самий народ, який має повне право рішати про свою назву, до якого і належить ліквідація існуючого з цієї причини внутрішнього спору” [85, с. 12].

Через складне становище у вживанні самоназви депутати сеймового Українського клубу 14 червня 1923 р. звернулися до міністра віросповідань і освіти у справі заборони кураторією Львівського шкільного округу використовувати в українських середніх школах і публічних документах терміна “український”. У зверненні наголошувалося на тому, що президія кураторії Львівського шкільного округу у листі, датованому 25 березня 1923 р., адресованому дирекції державних і приватних середніх україномовних шкіл заборонила вживати термін “український” на шкільних печатках, у свідоцтвах та інших документах і діловодстві у цілому, наказуючи використовувати замість нього термін “руський” [56, с. 3]. Наприклад, 23 жовтня 1923 р. кураторія Львівського шкільного округу повідомляла приватні школи з українською мовою викладання про використання на печатках і у назві закладів замість терміна “український” вживати “руський”, відповідно назва навчального закладу звучала так: “Приватна гімназія з руською викладовою мовою в ...” [55, арк. 6].

19 вересня 1936 р. староства Тернопільського воєводства видали розпорядження, згідно з якими українські товариства мали використовувати в листуванні з державними органами влади, в оголошеннях, афішах, печатках назв місцевостей польською мовою в урядовому вживанні [89, арк. 32]. Деякі староства навіть визначали термін виконання розпорядження. Фактично зміни назв місцевостей вносив міністр внутрішніх справ, про що повідомляв “Monitor Polski” й головне статистичне управління, однак таких змін внесено не було [89, арк. 31; 30, арк. 31].

Незважаючи на це, 18, 24 і 25 вересня 1936 р. Т. Маліцький, тернопільський староста, видав розпорядження, згідно з яким усі 400 українських установ повіту повинні були використовувати назви місцевостей польською мовою [18, арк. 14]. Зборівське староство рекомендувало гурткові “Рідної школи” ім. І. Мазепи у Поморянах вживати замість “Зборів” – “Зборув” [18, арк. 11].

Згідно з розпорядженням тернопільського старости за невиконання цього розпорядження було покарано о. Ю. Юрика у Кип’ячці штрафом на суму 50 зл., тому що голова читальні не використовував у назві місцевості польську мову [18, арк. 14 зв]. Зборівське староство заборонило читальні у Цецівці постановку вистави, оскільки у зверненні до староства подано назву місцевості українською мовою [18, арк. 16]. Через те 22 листопада 1936 р. українська делегація у складі представників від “Просвіти” – І. Брика і С. Магальяса, від УПР – делегатів В. Целевича і В. Болюха була прийнята тернопільським

воєводою, який розпорядився заборонити староствам змушувати українські товариства використовувати назви місцевостей польською мовою [89, арк. 32].

Шкільна влада спільно з римо-католицьким духовенством, керуючись інтересами втілення політики окатоличення українського населення, провадила навчання основ релігії греко-католицьких дітей без згоди батьків. 9 березня 1922 р. шістнадцять греко-католиків, жителів Жукова, склали протокол щодо зарахування без їхнього відома дітей на навчання основам релігії у польській школі, хоча батьки вимагали, щоб такі заняття проводив місцевий греко-католицький священик [76, арк.1]. Струсівська парохія Тереховлянського деканату повідомляла Львівську архідієцезію про те, що у Струсові римо-католицький священик Ф. Дідушко без відома батьків навчав основ релігії дітей греко-католиків за сприяння шкільної влади [71, с. 2]. Управителька чотирикласної школи ім. святої Кінги усім греко-католицьким ученицям у свідоцтві про закінчення школи у 1920–1921 рр. записала, що вони “religii rzymsko-katolickiej, obrzadku greckiego”, через те місцевий катехит відмовився підписати свідоцтва [88, s. 347].

Проти незаконних дій влади виступала греко-католицька церква. Однак й саме духовенство зазнавало певних переслідувань із боку польської влади, священикам заборонялося вживати українську мову в листуванні з державною владою, що вдавалася до фізичних знущань і цькувань духовенства. Так, Львівський магістрат вимагав від духовенства собору св. Юра інформації щодо померлих і нешлюбних народжень, починаючи від 1 квітня 1921 р., незважаючи на те, що урядом такі дії місцевих органів влади заборонялися. 10 січня 1922 р. чиновники магістрату, використовуючи фізичну силу, забрали метрики із собору св. Юра [80, с. 63]. У зв'язку з цим на засіданні повітової шкільної ради у Коломиї представник єпископа Г. Хомишина зачитав заяву, у якій закликав греко-католицьке духовенство вийти зі складу шкільних повітових рад, оскільки влада порушує закон, “кривдить церкву й школу” [80, с. 63]. 13 лютого 1922 р. чиновники магістрату зривали українські вивіски у Львові на вулиці Руській (ними було знищено вивіску газети “Вперед”), мотивуючи свої дії тим, що вони є “неестетичними” [32, с. 99].

Повітові старости зобов'язували греко-католицьких священиків записувати метрики польською мовою [80, с. 63], посилаючись на застаріле розпорядження австрійської влади від 20 квітня 1854 р. так званий “Прігельпатент”, що забороняв використовувати у веденні метрик іншу мову як державну [94, с. 1]. Ситуація виглядала доволі парадоксально, оскільки державною мовою Австрії була німецька.

9 серпня 1930 р. Львівське воєводство повідомляло староства, що на підставі розпорядження суду від 24 травня 1930 р. священики, які робили записи у метриках рідною мовою, не порушували закону про державну мову, тому будь-які претензії до них вважалися безпідставними [21, с. 2]. “Закон про мову” від 31 липня 1924 р. зазначав, що державну, тобто польську мову у діловодстві зобов'язана використовувати виключно адміністративна влада, до якої греко-католицьке духовенство не належало [94, с. 2]. Тим не менше священика М. Данилюка з Миколаєва було засуджено на вісім місяців тюремного ув'язнення з відбуванням умовного покарання на п'ять років за те, що в метричній книзі змінив родове прізвище “Пальковські” на “Пальковський”, о. Я. Мурович з Нестанич за аналогічний вчинок отримав півтора року в'язниці без відстрочення терміну покарання [33, с. 13]. 8 квітня 1939 р. окружний суд у Чорткові розглядав судову справу о. І. Вальницького, пароха з Озерян і декана у Сокалі, за українізування прізвищ 34 українських дітей при хрещенні. Суд визнав священика винним і засудив його за кожен випадок на шість місяців тюремного ув'язнення, пізніше замінивши ув'язнення на шість місяців [33, с. 5].

Влада змушувала українське православне й греко-католицьке населення Західної України святкувати римо-католицькі свята, хоча офіційного урядового розпорядження ще не існувало, оскільки це питання лише виносилися на розгляд сейму у Варшаві, однак поліція у примусовому порядку змушувала українських промисловців, ремісників і купців, кооперативи й інституції закривати свої підприємства, інакше – керівників зазначених структур подавали до суду. Так, 22 березня 1923 р. “Народну торгівлю” у Тернополі було

звільнено від судового покарання, оскільки вона не порушила закону, працюючи 8 грудня 1922 р., на яке припадало римо-католицьке свято. Як свідчать дані, рішення судів не перешкоджали тому, що поліція і надалі примушувала зачиняти українські підприємства й кооперативи у святкові дні [7, с. 7].

Згідно з дорученням шкільної кураторії Самбірський інспекторат проводив під час літніх канікул двотижневі курси для 80 учителів державних шкіл з метою ознайомлення з новими шкільними законами, із них значний відсоток склали українці, виклади відбувалися й на релігійні свята – св. Петра й Павла [18, арк. 15]. Водночас військова влада також нехтувала українськими релігійними святами. Зокрема, 4 вересня 1923 р., коли українська громада Лютовиськ святкувала Успіння Пресвятої Богородиці, перебуваючи у храмах, військовий комісаріат із Самбора спільно з Ліським староством розпорядився провести додатковий перегляд новобранців [72, с. 3]. Згідно із законом про військову службу щорічний набір рекрутів провадився між 1 травня – 30 червня, додатковий – у міру потреби [6, с. 198], тому проведення перегляду новобранців у Лютовиськах було викликане неповагою військової влади до національних релігійних свят українців.

Однією з форм полонізації українців була ревіндикаційна реформа. Суть її полягала у тому, щоб штучно перетворити у поляків ті групи українського населення, що не мали чітко визначеної національної приналежності. Власті вирішили відтворити на свій лад “національну” свідомість лемків, гуцулів, поліщуків [2, с. 252]. Етнічна строкатість населення використовувалася польською владою для проведення наступальної політики національно-культурної асиміляції українців [63, с. 278].

Цією метою зумовлювалась спроба диверсії проти єдності українських окраїн під назвою акції “загородової шляхти”, організацію якої вони проводили під гаслом “привернення” до польської нації українців, передусім селян, які нібито відійшли від свого народу в результаті наступу греко-католицької церкви, недостачі костелів тощо. З цією метою у 1935 р. було створено у Перемишлі “Союз загородової шляхти”, який очолив польський військовий капелан А. Мйодонський. У своїх публічних виступах він твердив, що автохтонами у західних областях є тільки поляки, а українізованих поляків варто повернути до нації [96, с. 101–102].

У звіті полковника А. Мйодонського, поданому на сторінках “Газети Бескидської”, вказувалося на тому, що кількість представників “загородової” шляхти у Галичині й Волині складала 2,3 млн осіб, які організовують “баталіони оборони народовой” [53, с. 2–3]. Згідно зі звітом комітету “Товариства Розвою Зем Выходніх” повідомлялося, що на 1 березня 1939 р. у Польщі, включаючи Західну Волинь і Східну Галичину, “загородова” шляхта нараховувала 450 гуртків, 28 повітових і 4 окружні організації, 41 тис. членів [95, с. 5].

Зрозуміло, що кількість членів “загородової” шляхти була завищеною. Однак польська влада проводила серед українців акцію “відділення” від хлопства, тим самим зміцнюючи польський елемент [31, арк. 1–2]. Активну позицію зайняла акція “Сторонництва людowego” у південній частині Ярославського повіту, зважаючи на аполітичність й нужденність місцевого українського селянства, висуваючи фальшиві гасла “за вашу й нашу хлопську вольність” [36, арк. 3].

Розвиток українського національного життя у Західній Україні суперечив польській колонізаційній доктрині, тому органи влади припиняли функціонування українських товариств, переслідували інтелігенцію, селян і молодь, усували з державної служби службовців-українців [77, с. 151]. 1 квітня 1919 р. з державної служби було звільнено 5000 осіб на залізниці, з них у Львові – 1500, 700 – з пошти, з них у Львові – 170, 300 – з фінансових структур, з них у Львові – 120, 250 – із судів, із них у Львові – 180, 40 – із місцевих органів влади [51, с. 107]. Н. Григорійв писав про те, що у 1919 р. поляки усунули з посад 3000 українців-чиновників, не забезпечивши їх пенсією. На 1934 р. у Галичині на 4 ½ млн українців на державній службі перебували лише 1200 українців-чиновників [19, арк. 78–79]. Особу звинувачували навіть і у тому, що вона є “zawodowy Ukrainiec” (“професійним українцем” – примітка автора) [83, с. 2; 54, с. 60].

У розпорядженні прем'єр-міністра від 31 січня 1922 р. до місцевих органів зазначалося на тому, що староства з метою політичних репресій звільняють із посад, не виплачують зарплату, арештовують громадян за те, що вони визнають себе українцями або громадянами Східної Галичини. Прем'єр-міністр звертав на такі факти увагу, зазначаючи, що це суперечить законові, і такі дії місцевих органів влади є недопустимими [16, с. 112].

Намагаючись поліпшити становище, 7 жовтня 1926 р. “Просвіта” зверталася до НТШ, РСУК, “Сільського господаря”, Союзу українок щодо призначення національних кадрів в усі ділянки суспільного життя [28, арк. 1]. Однак кардинально змінити ситуацію не вдалося. За даними І. Озаркевича, на 1939 р. лише у Великому Бориславі, до якого входили Борислав, Тустановичі, Котівська Баня налічувалося 42 тис. мешканців, із яких третину становили українці, євреї – 14 тис., решту – поляки. Із 48 посад радних у магістраті українці посідали 3, лише 15 осіб мало вищу освіту [65, с. 66].

Польська політика щодо українців у цілому носила репресивний характер, здійснювалася у різних формах. Особливо характерною рисою цієї політики щодо селянства стала реалізація програми з колонізації. З метою посилення колонізації у східних прикордонних районах у 1920 р. уряд розпочав переселення до Східної Галичини й Західної Волині польських переселенців [84, с. 256–257].

Найбільш плановим, основним і успішним способом винищення українців була польська колонізація Східної Галичини [74, с. 3]. Вона провадилася на основі ухваленого земельного закону від 10 липня 1919 р. щодо викупу землі. Окремі його постанови базувалися на забороні добровільної парцеляції, яку мав право провадити лише уряд, викуплені землі влада передавала фільваркам, польським військовим і інвалідам, колоністам, у крайньому випадку місцевим селянам, якщо вони “...не стоять на перешкоді державних інтересів” [52, с. 87]. До речі, польський сейм ухвалив земельну реформу лише завдяки перевазі голосування в один голос [82, арк. 95].

Згідно з аграрною реформою польські дідичі мали право володіти не більше як 290 моргами (один морг дорівнював 0,56 га – примітка автора) у Східній Галичині, а на Познанщині – до 1750 моргів [82, арк. 95]. Землевласники, використовуючи злидні українських селян, віддавали землю в оренду на кабальних умовах. Наприклад, за 40 моргів пасовища, зданих в оренду на півроку, вимагали від селян 460 днів відробітків, 46 моргів землі зорати, з 23 моргів зібрати й звести урожай, викопати 6 моргів цукрових буряків, доставити до залізниці 138 берківців (один берківець дорівнював 10 пудам – примітка автора), окрім зазначеного, ще змолотити ціпами 92 копи (одна копа – стіжок із 60 снопів – примітка автора) жита [47, с. 9].

Зоя Баран писала про те, що одним із завдань економічної політики Польщі стало встановлення кількісного співвіднесення польського населення до непольського на східних теренах держави. З одного боку, уряд прагнув вирішити проблему аграрного перенаселення власне на польській території, а, з другого – посилити економічний та політичний вплив на західноукраїнських землях. Саме колонізація мала служити одним з методів цієї політики. Польські осадники повинні були створити підставу польського панування у Східній Галичині, посилити оборону східного кордону Польської Республіки, стати соціальною та політичною опорою влади на західноукраїнських землях [5, с. 147].

Урядова парцеляція до кінця 1923 р. охопила 162620 га, на яких було засновано 17398 парцел. До речі, на корінних польських землях було розпарцельовано лише 1716 га й утворено 335 парцел, позаяк на “кресах” вона не проводилася, її організовували приватні установи. Польські джерела подають, що до 30 вересня 1923 р. у Галичині, на Волині, Поліссі й Білорусії було розпарцельовано 156882 га з них у Галичині – 77458 га, за рахунок чого було утворено 14780 парцел, 111834 га передано військовим осадникам [22, с. 244–245]. Ю. Павликовський доводив, що до 1 січня 1923 р. у Галичині приватні установи розпарцельовали 200 тис. га землі, а до кінця 1923 р. на потреби осадництва виділено 366738,2 га землі [22, с. 245].

За іншими даними, на 1 січня 1923 р. колишніми польськимим військовими було колонізовано всього 445 тис. га, з них у Галичині – 200 тис. га, на Поліссі – 133 тис. га, на Волині – 112 тис. га, 547 польських родин отримали землю безкоштовно, 11 тис. – на вигідних умовах [19, с. 79]. І. Витанович писав, що від 1 січня 1923 р. у Галичині розparcelьовано 200 тис. га між впливовими польськими колоністами, на Волині під військову колонізацію передавалося 112 тис. га [15, с. 320]. До 1938 р. на українських землях Польщі здебільшого між польськими колоністами було розparcelьовано близько 800 тис. га землі. За двадцять років польського панування на західноукраїнські землі прибуло до 300 тис. осіб польської національності до сільської місцевості і 100 тис. до міст [15, с. 320].

В українській радянській історіографії вказувалося, що до 1939 р. до сіл Східної Галичини й Волині переїхало близько 200 тис. поляків, ще 100 тис. оселилося у містах. Польські дослідники стверджують, що загальна кількість колоністів становила менше, ніж 100 тис. осіб. Відомий український енциклопедист В. Кубійович подавав більш конкретну цифру – 72250 осіб окремо для Східної Галичини, ще 1540 тих, які вирішили працювати на землі, просилися у місто [84, с. 258].

Згідно зі статистичними даними, 79,8 % господарств дрібної земельної власності не були рентабельними, господарств від 2 га було 42,6 %, внаслідок чого 60 тис. родин або 5 осіб на родину – 3 млн осіб, зайнятих у сільському господарстві, не мали можливості для повноцінного господарського існування [74, с. 3]. Наприклад, з усіх українських земель під Польщею у 1921 р. у власності великих землевласників перебувало 5189100 га, з них за національним складом поляками були 2783 особи, 237 – українців, 154 – євреї, 40 – німців, тобто більше як 85 % були поляки [19, с. 80].

Усунення українського селянства Східної Галичини від купівлі землі й колонізація Східної Галичини практично підтримувалися не лише польськими землевласниками, але й усіма панівними верствами, зокрема, заявою польських політиків під час сеймових дебатів від 25 жовтня 1919 р. і від 15 лютого 1920 р., постановами з'їзду польських національних організацій Східної Галичини від 15 – 16 лютого 1920, меморіалом польського товариства “Ziemia nasza”, під проводом консервативного політика князя В. Сапеги [74, с. 5–6]. Згідно з таємним розпорядженням, щодо законного й незаконного усунення доступу малоземельного українського селянства до участі у земельній реформі допускалося не більше 5 % селян, оскільки українське парцеляційне товариство у Львові “Земля”, не отримавши ліцензії на парцеляцію, збанкрутувало [15, с. 320].

Для проведення земельної реформи було утворено окрему державну структуру – “Головний Земський уряд”, до компетенції якого входила територія Східної Галичини, крайові комісії для обороту землею у Львові [74, с. 8]. З утвореного земельного фонду мали право купувати землю лише громадяни Польської держави, а саме: інваліди польської армії, сільськогосподарські робітники, позбавлені праці через розparcelювання землі, інші робітники і малоземельні власники [74, с. 7].

4 грудня 1920 р. уряд ЗУНР в еміграції в особі Є. Петрушевича у Женеві скерував ноту протесту до делегатів Паризької мирної конференції, що ґрунтувалася на юридичному невизнанні дійсними контрактів купівлі-продажу землі, поверненні її у вільний обіг, забороні колонізаційної парцеляції землі польськими колоністами [74, с. 12–17]. Влада вважала, що землевласники повинні сприяти неподільності новостворюваних господарств, що мали залишатися у руках поляків, зміцненню й піднесенню польського стану, встановленні високих цін на землю у західних повітах із тим, щоб польські селяни переселялися на схід, придбавши там 2 морги землі за ціною 1 морга на заході, окрім того, колоністів на 5–10 років звільняли від будь-яких податків [23, с. 431].

У 1937 р. польський уряд розпочав втілення в життя плану тотальної асиміляції українського населення, згідно з яким передбачалося поселити 6 млн поляків-колоністів уздовж кордону. Деякі східногалицькі воєводства пропонували урядові й військовим продавати невеликі земельні ділянки українцям. Комендант ІХ корпусної округи писав про те, що взагалі не визнає українців польськими громадянами, оскільки досвід останніх сімнадцяти років свідчив про те,

що вони не сприймають колонізацію, а "...атракційність (привабливість – І. 3.) доктрини польської державности втрачає щораз то більше свою силу" [86, с. 192].

Упродовж 1919–1929 рр. у Західній Україні виникло понад 77 тис. господарств польських осадників, які захопили понад 600 тис. га найбільш родючої землі. Внаслідок проведення урядової аграрної реформи згідно із законом від 18 грудня 1925 р. серед тих, хто отримав землю, поляки склали 75 %, українці – 25 % [84, с. 257]. Результатом проведення парцеляції стало різке підвищення цін на землю – вартість землі складала суму в розмірі 5 – 6 тис. зл. за 1 га. Особливо дорогою земля стала у Галичині, де поширеним було поміщицьке землеволодіння й водночас – селянське безземелля й малоземелля. Так, згідно з офіційними даними, вартість одного га складала у 1927 р. – 51, у 1928 р. – 70,1, у 1929 р. – 118,7, у 1930 р. – 221,9 центнерів жита [84, с. 257].

Загалом польська колонізація східних кресів не дала очікуваних результатів ні з політичного, ні з економічного погляду. Невдачі осадницької політики були спричинені як труднощами постійного фінансування, так і загостренням міжнаціональних протиріч на цих землях. У цілому кількість польських господарств не була настільки значною, щоб змінити національний склад населення регіону, зате достатньою для того, щоб внаслідок перерозподілу земель викликати обурення серед українського селянства, посилити вороже ставлення до Польської держави, що вилились у міжнаціональні антагонізми [50, с. 154].

Оцінюючи аграрну політику Польської держави міжвоєнного періоду, варто відзначити, що вона була спрямована на реформування аграрного устрою і призвела в цілому до глибоких зрушень на селі, що сприяли піднесенню загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва, розвитку товарно-грошових відносин. Проте позитивні зміни мало торкнулися східних воєводств Польської держави. Урядова політика на цих теренах, що проявилася у проведенні осадницької колонізації, не вирішила проблеми аграрного перенаселення на власне польських територіях, не створила міцної опори польській владі у Західній Україні і спричинила тут загострення національних відносин [5, с. 153].

Значних втрат українцям було завдано пацифікацією, яку проводив уряд Ю. Пілсудського під керівництвом міністра внутрішніх справ Ф. Славой-Складовського. Рішення про її проведення прийняв 24 серпня 1930 р. прем'єр Ю. Пілсудський [25, с. 559]. У проведенні пацифікації влада основний удар скеровувала на читальні "Просвіти", кооперативні крамниці, спортивні та господарські споруди, церкви. Деякі дослідники вказують, що випадки, пов'язані з каральними експедиціями, виходили за межі будь-яких юридичних норм, перевищували навіть страхіття часів Першої світової війни [84, с. 248].

Пацифікацію провадили 6-й, 9-й, 14-й і 22-й полки уланів та 6-й полк стрільців, які спільно з поліцією внаслідок масштабних операцій у цілому краї арештовували селян, били їх, знущалися, вбивали, руйнували українські школи, читальні "Просвіти", кооперативні крамниці, грабували майно [19, с. 83]. Інші джерела подають, що для проведення каральної експедиції уряд використовував 17 рот спеціальних відділів поліції у кількості понад тисячу осіб, повітові й волосні підрозділи поліції, 10 кавалерійських ескадронів [25, с. 559]. Є. Роман вказував, що відділ поліції у кількості 2000 осіб вирушив на умиротворення українського населення у повітах Збараж, Бережани, Тернопіль, Підгайці, Яворів, Сокаль, Рудка, Самбір, одночасно виїхали ескадрони польської кавалерії 6-го корпусу [84, с. 248]. За даними М. Козоріса, на українські села влада спрямувала 14-й полк уланів зі Львова, 8-й із Тереховлі, 6-й полк кінних "стшельців" окрім цього вирушило 1000 поліцаїв зі Львова в околиці Бібрки, Рогатина, Козови, 2000 – на Бібреччину, Бережанщину й Тернопільщину [47, с. 17].

У кожному місті чи селі, де була запланована каральна експедиція, перебував польський поліцейський відділ у кількості 80 – 150 озброєних осіб, що оточував населений пункт, щоб жоден його мешканець не втік. Місцевим органам влади оголошувався наказ упродовж двох-трьох годин скласти контрибуцію з 200 і більше центнерів вівса чи іншого зерна, кілька штук свиней, худоби, десятки возів соломи й сіна, для кожного військового чи поліцає – курку або гуску. У деяких місцевостях, окрім указанного, вимагали ще й декілька бочок пива або ж інших алкогольних напоїв [84, с. 248].

21 вересня 1930 р. у селах Тернопільського повіту війська за підтримки декількох сотень постерункових (поліцейських – примітка автора) провадили масові обшуки в українських установах і в помешканнях селян та інтелігенції, арештувавши майже усіх тернопільських гімназистів. Серед інтелігенції Тернополя було піддано репресіям С. Барана, В. Бачинського, В. Болюха та інших осіб [4, с. 2]. 24 вересня 1930 р. поліція проводила обшук у читальні “Просвіти” і кооперативі у Петрикові Тернопільського повіту, у результаті якого було знищено приміщення читальні й кооперативу, побито її власника, колишнього австрійського жандарма М. Мінерінгу, якого поліція примушувала танцювати й співати аморальних антиукраїнських пісень. Після огляду лікаря на протизаконні дії поліції постраждалий подав скаргу до суду [69, с. 2]. Три тижні перебував в ув’язненні О. Білинський, просвітний організатор філії “Просвіти” у Чорткові, якого поліція арештувала, не пред’явивши йому жодних звинувачень [91, с. 4]. Голову читальні у Чижикові Львівського повіту І. Федину катували, зв’язавши ноги, двоє поліцаїв тримали руки, шапкою заткнувши рота, шість били палками, завдавши йому 200 ударів [47, с. 19].

Голова читальні у Добромірці П. Олійник повідомляв, що 27 вересня 1930 р. відділ поліції у кількості 140 осіб на чолі з комендантом вступив у село, отримавши списки свідомих українців у місцевому постерунку (відділі поліції – примітка автора), розпочали їх катувати, змушували роздягатися, хто відмовлявся – били до втрати свідомості, у хатах нищили меблі, валили грубки, образи і портрети поетів, деяким громадянам на головах розбивали портрети [37, арк. 1–2]. Поліція сокирами розбила двері читальні у Добромірці, знищила гардероб аматорського гуртка, бібліотеку, вікна, продірявила бляху на даху багнетами, знищила ринви [38, арк. 1–2]. Упродовж вересня-жовтня 1930 р. почастишали випадки знищення читалень вибухівкою у Данилівцях і Манаєві Зборівського повіту, де було вбито господаря читальні В. Прошанецького, Воютичах Самбірського повіту, школи “Просвіти” ім. князя Льва у Львові [93, с. 1; 60, с. 3; 68, с. 1], Збоїськах Львівського повіту [87, с. 1; 27, с. 5], Фразі Рогатинського повіту [27, с. 2], Звенигороді Бібркського повіту [12, с. 5], Галичі [13, с. 4].

О. Костик, редактор “Діла”, зазначав, що зважаючи на цензурні перешкоди органів влади, українська преса мала змогу лише фіксувати інформацію, посилаючись на польські офіційні джерела, які досить тенденційно й однобоко подавали інформацію, обмежуючись виключно лише назвами місцевостей і прізвищами арештованих [67, с. 3]. Для захисту українців від незаконних дій влади, “Діло” рекомендувало населенню фіксувати належність поліцейських до відповідних воєводств, їхні номери (ч. 8 – Львівське, ч. 9 – Тернопільське, ч. 10 – Станіславівське), прізвища комісарів або комендантів військових відділів, у присутності свідків оцінити завдані збитки нерухомому майну або фізичному здоров’ю особи з майбутнім підтвердженням у суді [26, с. 2], оскільки основні положення польської конституція передбачали забезпечення усім громадянам прав на свободу совісті й слова, розвиток мови і національної культури тощо [10, с. 163–164].

Насправді ж влада забороняла надавати лікарську допомогу, фіксувати випадки катувань. Лікарів-українців і євреїв арештовували, коли вони намагалися допомогти побитим, польські медики з “патріотичних міркувань” відмовлялися приймати хворих [47, с. 20]. Через незаконні акції влади представники українських повітових установ Тернополя на чолі із С. Бараном відбували аудієнцію в тернопільського воєводи [69, с. 2], з ним зустрічався прелат Л. Куницький [44, с. 3]. До речі, він намагався виїхати у Збараський повіт з метою надання допомоги українському населенню, однак і його влада заарештувала [3, с. 1]. З даного питання львівського воєводу відвідували голова УНДО Д. Левицький, пізніше митрополит А. Шептицький разом із єпископом-помічником І. Бучком [34, с. 2]. Голова “Просвіти” і колишній віце-маршал сенату М. Галуцинський також проводили консультації з директором політичного департаменту при міністерстві внутрішніх справ у Варшаві [35, с. 1].

Активну позицію у захисті й відстоюванні прав та інтересів українців зайняли політичні партії. Центральні комітети УНДО і соціал-демократичної партії, управа соціалістично-радикальної партії, прийняли спільне звернення, у якому зазначалося, що українське громадянство не повинно нести загальної відповідальності за проступки, заподіяні окремими

особами або таємними організаціями, що не підлягають громадському контролю. Політичні партії рішуче протестували проти відплати й спільної відповідальності українців за акції саботажу, масових пожеж, наголошуючи на тому, щоб громадяни не зневірювались, не полишали суспільно-політичної праці, об'єднуючись навколо національного проводу [35, с. 1].

Деякі шовіністичні польські засоби масової інформації зазначали, що варто "...явно і різко сказати українським молодцям, що за кожний спалений польський фільварок підуть з димом три руські парафії і три руські "Просвіти" [90, с. 1]. "Газета Варшавська" писала про необхідність ліквідації "Лугів", "Соколів" і потребу зайнятися "освітньою роботою" серед "Просвіти", "Рідної школи", кооперативів [70, с. 2]. Влада намагалася репресіями серед українців викликати зневагу й незадоволення діяльністю "Просвіти", "Сокола", "Лугу", "Рідної школи" тощо. Згідно з розпорядженням влади серед українського населення поширювалися так звані "декларації" і "заяви" щодо ліквідації читалень.

"Głos Polski" подавав інформацію щодо протесту проти акції УВО і УНДО, вимагаючи ліквідації "Просвіти", "Сокола", "Лугу", "Рідної школи" [98, s. 2] і навіть місцевих кооперативів як агентів саботажної акції УВО [98, s. 4]. За даними часопису, вимогу підтримали 25 сіл місцевої гміни, зокрема, у Слободі Струсівській – 750 осіб, Застіночу – 250, Золотій Слободі – 300 [98, s. 2]. У Підгайцях поліція провела ревізію у 18 будинках у тому числі в кооперативі і "Просвіті" у зв'язку з акцією саботажу [99, с. 5]. Згідно зі свідченнями чотирьох осіб із Лисої Підгаєцького повіту, 1 грудня 1930 р. улани зібрали місцевих жителів і розпорядилися ліквідувати усі товариства в селі [66, арк. 1]. Польські часописи повідомляли про те, що на Бережанщині громадяни самовільно сприяли ліквідації українських товариств. Зокрема, подавали інформацію щодо ліквідації читальні "Просвіти" у Нараєві. Насправді релігійна община "суботників" намагалася заволодіти проводом у читальні, її майном, тому до початку нових загальних зборів читальня залишалася без керівництва [8, с. 6].

"Слово польське" зазначало, що українське населення Шил і Лисичинець Тернопільського повіту ліквідувало місцеву читальню "Просвіти", осередок "Лугу", знищивши пам'ятники Т. Шевченку [44, с. 4]. У деяких громадах Тернопільщини, Бобреччини й Ходорівщини насправді було підписано зазначені "декларації" і "заяви" [24, с. 4]. Польське агентство телеграфічне (далі – ПАТ) повідомляло, що 24 вересня 1930 р. поліційна експедиція проводила акції у Бібрському, Рогатинському, Підгаєцькому і Бережанському повітах. За даними агентства, нібито українці Рогатинського повіту вимагали ліквідувати й знищити кооперативи і читальні "Просвіти", а делегації сіл Підгаєцького повіту з метою припинення каральних дій подали до відома повітового старости прохання самостійно контролювати громадський спокій у повіті [71, с. 4].

Такі факти насправді мали місце, оскільки після жаклих ексекцій й нелюдських катувань кожного постраждалого змушували підписувати декларації щодо ліквідації у громаді будь-яких українських організацій, голосування за державний список делегатів до сейму, підтвердження, що їх "...ніхто не бив і взагалі нічого поганого з ними не робили" [47, с. 18]. Такі декларації підписали громади Соколівки, Кологури, Петничан, Підмонастиря та інших місцевостей [47, с. 18].

Голова читальні Я. Каськів у Мозолівці Підгаєцького повіту повідомляв філію у Підгайцях про те, що у повіті найбільше постраждало їхнє село, оскільки дводенна пацифікація, нічні напади привели до того, що місцеве населення вимагало від голови читальні проведення загальних зборів з метою її ліквідації. Досить важко дати відповідь на питання, чи голосували на загальних зборах лише члени читальні, бо загальні збори проводилися без протоколу й списку, який було втрачено у ході пацифікації. Варто підкреслити, що в окремих випадках внаслідок жорстоких дій військ і поліції деякі громади справді вимагали ліквідації українських осередків. Наприклад, 13 жовтня 1930 р. у Пишківцях Бучацького повіту селяни підписали декларацію принизливого й ганебного змісту [47, с. 21–22].

Припинити незаконні дії влади намагалася й греко-католицька церква. Митрополит А. Шептицький намагався вплинути на ситуацію, захистити права українців від незаконних дій уряду. Він у міру своїх можливостей і впливу на посадовців в уряді проводив цілий ряд

зустрічей у Варшаві з впливовими польськими політиками і громадськими діячами. Під час його зустрічі з міністром внутрішніх справ Ф. Славой-Складковським обговорювалися питання, пов'язані з пацифікацією. За даними польської преси, позиція міністра ґрунтувалася на тому, що акція привела до того, що в українців повернулося довіря до влади, бо населення зацікавлене в тому, щоб справедливо покарати винних у масовому саботажі. Митрополит апелював до того, щоб припинити каральні репресії, однак міністр зауважував, що їх варто довести до завершення, у протилежному випадку – це могло б призвести до ускладнення ситуації [3, с. 4].

10 жовтня 1930 р. відбувалася конференція для закордонних журналістів у начальника національного відділу при міністерстві внутрішніх справ, який зауважував, що основною причиною протистояння влади і українців у Східній Галичині була проблема вживання терміна “український” або “руський”, бо значна частина населення називала себе “русинами”. На думку начальника національного відділу, пацифікаційна акція завершилася, поліцію відкликано, війська повернулися у містя постійного дислокування, оскільки вони проводили військові маневри й навчання [48, с. 4]. Офіційно репресивні заходи польського уряду тривали упродовж 14 вересня – до кінця листопада 1930 р. [25, с. 559].

Насправді ж каральні операції тривали, поліція продовжувала акцію, війська й надалі брали активну участь у пацифікації, а не проводили маневри й навчання, як стверджував начальник національного відділу. Після того, як він оголосив про завершення пацифікації, 6-й полк уланів із Станіславова, проїхавши майже усіма селами Рогатинського повіту, знищив кооперативи і читальні у Підгородньому, Комошках, Серниках Середніх, Загір'ю, Книгиничах, Журові, Підмихайлівцях, Григорові, Чагрі, Васючині [92, с. 5]. У Городенці поліція арештувала випускника учительської семінарії, редактора “Городенських вістей” Р. Сербенського, службовця місцевої “Просвіти”, звинувачуючи його у тому, що нібито він надсилав анонімки до органів влади з погрозами на їхню адресу [26, с. 4].

Поліційна експедиція провадила ревізії у Буську в адвокатів М. Процика і Ю. Ваня, студента В. Вороновського, міщанина А. Заліпського й у читальні “Просвіти” [79, с. 4]. Після проведення віча у Ямній Надвірнянського повіту влада арештувала службовця філії “Просвіти” із Делятина Ф. Козьолковського, зважаючи на його “антидержавну” промову [62, с. 4]. Відділ поліції у Миколаєві Львівського повіту проводив ревізію й обшук у читальні й кооперативі [59, с. 4], у Кам'янці Струмиловій під час обшуку канцелярії й філії “Просвіти” конфісковано карту України й брошуру “Україна – наш рідний край” [43, с. 5]. З читальні у Монастириську поліція конфіскувала заржавілу шаблю, яку використовував аматорський гурток, список користувачів бібліотеки, із складу повітового союзу кооперативів – стінну карту Галичини, українські книжки, які можна було придбати у будь-якій книгарні [78, с. 4].

Отже, поразка українських національно-визвольних змагань привела до втрати державності, чим скористалася Польща при підтримці країн Заходу. Антиукраїнська спрямованість політики влади загострила й дестабілізувала внутрішню ситуацію у Західній Україні. Влада використовувала відмінності між українцями, які проживали у різних регіонах Польщі, нехтуючи їхніми інтересами, з метою роз'єднання й ізоляції народу.

Особливостями політико-правового становища українців виступали антиконституційні заборони щодо вживання терміна “українець”, “український”, назв місцевостей, використання рідної мови греко-католицьким духовенством при листуванні з державними структурами, примус щодо святкування римо-католицьких свят православними й греко-католиками, насильницьке окатоличення молоді. Греко-католицька церква виступала проти репресивних дій влади, однак духовенство також зазнавало фізичних знущань й цькувань.

Одними з форм політико-правового становища була ревіндикаційна й аграрна реформи, усунення з державної служби українців, реалізація програми колонізації, пацифікація. Національний і соціальний гніт українців посилювався жорстокою антиукраїнською політикою влади, яка набирала щораз нових проявів і форм, включаючи залучення підрозділів поліції й армійські частини. Державна антиукраїнська політика мала незаконний характер й спрямовувалася на максимальне обмеження й поступову ліквідацію національного

громадського, культурного-просвітнього й господарсько-кооперативного життя у Західній Україні.

Список використаних джерел

1. *Абба*. Східна Галичина // Нова Україна. – 1922. – Ч. 1–18. – С. 60. 2. *Альманах* Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станислава і Станиславщини. Том II. Наукове Товариство ім. Шевченка. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто: Видання Центрального Комітету Станиславщини, 1985. – 900 с.: іл. 3. *Арештування* бувш. посла о. прал. Куницького і б. посла д-ра Ладика в Тернополі // Діло. – 4 жовтня 1930. 4. *Арештування* і карні експедиції в Тернопільщині // Діло. – 24 вересня 1930. 5. *Баран З.* До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України / Баран З. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1998. – Випуск 33. – С. 147, 153. 6. *Баран С.* Важніші постанови закону про військову службу / Баран С. // Народній Ілюстрований Календар Товариства “Просвіта” на звичайний рік 1927. – Львів, 1926. – С. 198. 7. *Баран С.* Примус святкування латинських свят / Баран С. // Діло. – 30 серпня 1923. 8. *Бережанщина*. (Дещо про наші “Просвіти”) // Діло. – 27 грудня 1930. 9. *Бовуа Д.* Міф “східних окраїн” або як йому покласти край / Бовуа Д. / ΠΡΟΣΦΩΝΗΜΑ. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича / Уклав Богдан Якимович за участю Марти Боянівської, Остапа Середи, Андрія Ясіновського. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. Випуск 5. – Львів, 1998. – С. 126. 10. *Боронім* своїх прав! / Народній Ілюстрований календар “Просвіти” на звичайний рік 1938. – Львів, 1937. – С. 163–164. 11. *Васюта І. К.* Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918–1939 рр.) / Васюта І. К. // Український історичний журнал. – 2001. – № 6 (441). – С. 35–64. 12. *Вибух* бомби в чит. “Просвіти” // Діло. – 18 жовтня 1930. 13. *Вибух* бомби у “Просвіти” в Галичі // Діло. – 12 жовтня 1930. 14. *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. Із праць Історично-Філософської секції НТШ / Витанович І. – Нью-Йорк: ТУК – Товариство Української Кооперації, 1964. – 624 с. 15. *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. Із праць Історично-Філософської секції НТШ / Витанович І. – Нью-Йорк: ТУК – Товариство Української Кооперації, 1964. – 624 с. 16. *Відгомін* конскрипційних переслідувань // Письмо з Просвіти. – 1922. – Ч. 13–14 (подвійне). – С. 112. 17. *Газетні* матеріали про положення на Україні, використані Шелухіним для своєї статті “Голод на Україні”. – Центральний державний архів вищих органів влади в Україні (далі – ЦДАВО). – Ф. 3695 с. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 15. 18. *Газетні* статті та інформації замітки про ставлення польських урядових кіл до українського населення Галичини перешкоди їх у статутівій діяльності читальне товариства та інших українських установ (вирізки). – Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 6805. – Арк. 1, 10–11, 12, 13, 14 зв, 16. 19. *Григорієв Н.* Поляки на Україні. Польсько-українські відносини в історичній перспективі / Григорієв Н. – Скрантон, 1936. – 94 с. 20. *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. / Грицак Я. Й. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.: іл. 21. *Два* документи // Діло. – 11 листопада 1930. 22. *Дещо* з господарського життя Польщі // Народній Ілюстрований Календар Товариства “Просвіти” на звичайний рік 1926. – Львів, 1925. – С. 244–245. 23. *Дзьобан О.* Архів Дідушицьких – джерело до господарської історії Галичини / Дзьобан О. // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України та проблеми створення інформаційного банку даних. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 20–21 вересня 1996 року. – Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, 1996. – С. 431. 24. *До* теперішніх подій у краю. “Декларації” і “заяви” по наших селах // Діло. – 22 жовтня 1930. 25. *Довідник* з історії України (А – Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с. 26. *За* правну самооборону. Польська конституція про охорону особи і майна горожан // Діло. – 5 жовтня 1930. 27. *Замах* на читальню “Просвіти” // Діло. – 11 жовтня 1930. 28. *Запрошення* Головної управи товариства керівникам західноукраїнських центральних товариств у Львові на засідання ініціативного комітету для розстановки кадрів по цих ділянках народного життя (чернетка). – ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 249. – Арк. 1. 29. *Зашильняк Л. О., Крикун М. Г.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Зашильняк Л. О., Крикун М. Г. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.+8 кол. мап. 30. *Заяви* керівників читальне на проведення вечорів самодіяльності і програми вечорів. – ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 2, 31. 31. *Звернення*, газетні статті та інші документи про заходи західноукраїнських товариств і організацій проти ополчення місцевого населення. – Там само. – Спр. 201. – Арк. 1–2. 32. *Здирання* українських висівок у Львові // Письмо з Просвіти. – 1922. – Ч. 9. – С. 99. 33. *Зі* судової зали. Присуди священників у Радехівщині // Діло. – 21 травня 1939. 34. *Інтервенції* в справі теперішніх подій у львівського воєводи // Діло. – 1 жовтня 1930. 35. *Інтервенція* Голови “Просвіти” у Дир. Стаміровського // Діло. – 5 жовтня 1930. 36. *Інформації* В. Городиського про стан читальне Просвіти в Ярославському повіті та утиски й репресії з-боку органів білопольського окупаційного режиму. – ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 836. – Арк. 3, 4 зв. 37. *Інформація* управи в селі: Добромірка про зруйнування приміщень і майна першої під час пацифікації та інші репресії з боку окупаційних органів. – Там само. – Спр. 2237. – Арк. 1–2. 38. *Інформація* управи в селі: Добромірка про зруйнування приміщень і майна першої під час пацифікації та інші репресії з боку окупаційних органів. – Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 1–2. 39. *Інформація* управи читальні в селі: Мозолівка про припинення її діяльності в зв’язку з репресіями окупаційних органів під час пацифікації. – ЦДІАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 3847. – Арк. 1. 40. *Історія* України / За ред. Г. Д. Темка, Л. С. Тупчієнка. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 480 с. 41. *Історія* України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – 488 с. 42. *Історія* України / За ред. Л. С. Тупчієнка. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 480 с. 43. *Камінещина* // Діло. – 21 жовтня 1930. 44. *Карні* експедиції, ревізії й арештування в Тернопільщині // Діло. – 3 жовтня 1930. 45. *Качараба С. П.* Еміграція з Західної України 1919–1939 / Качараба С. П. – Львів, 2003. – 416 с. 46. *Книш З.* Смерть Станіслава Собінського на тлі шкільного народодовбивства в Західній Україні / Книш З. – Торонто: Срібна сурма, 1982. – 683 с. 47. *Козоріс М.* Панський терор на Західній Україні / Козоріс М. – К.: Видання ВУАН, 1932. – 75 с. 48. *Конференція* для закорд. кореспондентів у начальницької нац. відділу // Діло. – 12 жовтня 1930. 49. *Кордуба М.* Українські землі під польською владою / Кордуба М. // Письмо з Просвіти. – 1922. – Ч. 3–4 (подвійне). – С. 29. 50. *Красівський О.* Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: Проблеми взаємовідносин / Красівський О. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – 304 с. 51. *Кривава* книга / Упорядник, автор передм. Я. Радевич-Винницький. – Передрук вид. 1919, 1921 р. – Дрогобич: “Відродження”, 1994. – 274 с. 52. *Кривава* книга. Матеріали до польської інвазії на українські землі Східної Галичини 1918–1919 року. Частина I. Видання Уряду Західно-Української Народної Республіки, 1919. – 99 с. 53. *Кс.* Мйодонський проти Маслосоюзу // Діло. – 9 червня 1939. 54. *Кульчицький С. В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Кульчицький С. В. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 336 с. 55. *Лист* Кураторії Львівського шкільного округу з протестом про заборону вживання слів: “Україна”, “український” та ін. в приватних українських гімназіях. – ЦДІАУ у Львові. –

Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 6. 56. *Львівська* кураторія “само визначає”. Інтерпеляція послів Українського Клубу до міністра віросповідань і публичної освіти в справі заборони Кураторії львівського шкільництва округу уживати в українських середніх школах в публичних документах слова “український” // Діло. – 20 червня 1923. 57. “*Малопольська*” // Діло. – 6 травня 1924. 58. М. С. “Русь”, “Україна”, “русский”, “український” // Новий час. – 1937. – Ч. 31 (2144). – С. 2. 59. *Миколаїв*, пов. Львів // Діло. – 17 жовтня 1930. 60. *Міна* під читальнею “Просвіти” // Діло. – 12 вересня 1930. 61. *На* Восточных Окраинах // Варшавській голос. – 5 іюля 1921. 62. *Надвірняниця* // Діло. – 7 листопада 1930. 63. *Новітня* історія України (1900–2000) / В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 663 с. 64. *Новітня* історія України (1900–2000) / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 650 с. 65. *Озаркевич І.* Як ми господарили нафтовими теренами? / Озаркевич І. // Календар Просвіта на Божий 1969 рік. – Торонто: Українське Видавництво “Добра книжка”, 1968. – 186 випуск. – С. 66. 66. *Опис* втраг і збитків, заподіяних окупаційними органами під час “пацифікації” читальні в селі: Лиса. – ЦДАУ у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 3366. – Арк. 1. 67. *Пауцифікація* // Діло. – 3 жовтня 1930. 68. *Пауцифікація* і реванші. Львів, 22. вересня 1930 // Діло. – 24 вересня 1930. 69. *Пауцифікація*. Дальші ревізії, арештування і карні експедиції в Тернопільщині // Діло. – 30 вересня 1930. 70. *Перед* розв'язанням Пласту? // Діло. – 7 вересня 1930. 71. *Поліційна* експедиція // Діло. – 26 вересня 1930. 72. *Поліція* забороняє співати український національний гимн // Діло. – 4 вересня 1923. 73. *Положення* на креслах // Волинское слово. – 12 февраля 1924. 74. *Польська* колонізація Східної Галичини. – Відень: “Видання Українського Прапору”, 1921. – 22 с. 75. *Програма* Польской окраинной политики // Волинское слово. – 26 января 1924. 76. *Протокол* та заява жителів сіл Жукова і Струсова про їхне бажання посилати дітей в українську школу та про колонізаційну акцію шкільної ради. – ЦДАУ у Львові. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 304. – Арк. 1–2. 77. *Рабій Ю.-С.* Княжий город Самбір / Рабій Ю.-С. – Львів-Самбір-Ютика, 1999. – 422 с. 78. *Ревізії* й арештування. Монастирська // Діло. – 16 грудня 1930. 79. *Ревізії* й арештування. Ревізії у Бузеччині // Діло. – 7 листопада 1930. 80. *Реквізіція* метрик // Письмо з Просвіти. – 1922. – Ч. 7–8 (подвійне). – С. 63. 81. *Сливка Ю.* Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / Сливка Ю. – К.: Наукова думка, 1986. – 248 с. 82. *Статті* з журналів, газет по питанню української державності різних авторів. – ЦДАВО. – Ф. 3695 с. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 95. 83. *Тортури* в Раві Руській // Слово. – 1922. – № 9. – С. 2. 84. *Українсько-польські* відносини в Галичині у ХХ ст. / Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Видавництво “Плай”, 1997. – 452 с. 85. *Феліньскі М.* Українці у відродженій Польщі / Феліньскі М. – Львів, 1931. – 120 с. 86. *Хом'як М.* Як розв'язав справу національних меншин уряд Західньо-Української Народної Республіки (ЗУНР), а як уряд Польщі? / Хом'як М. // Збірник наукових праць на пошану Євгена Вертипороха президента Головної Ради НТШ і Голови Канадського НТШ з нагоди 70-річчя його життя. – Торонто, 1972. – С. 191–192. 87. *Хтось* кинув бомбу під чит. “Просвіти” в Збоїсках // Народна справа. – 1930. – Ч. 41 (106). – С. 1. 88. *Цезаропанізм* в мініятурі // Нива. – 1921. – Ч. 11. – С. 347. 89. *Циркуляр* Львівського товариства “Просвіта” про проведення грошових зборів для потреб товариства, святкувань та з інших питань. – ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 4, 26, 30, 31–32, 33, 34–35 зв, 37, 38, 39, 55. 90. *Що* вони пишуть // Народна справа. – 1930. – Ч. 37 (102). – С. 1. 91. *Що* діється в нашому краю // Діло. – 19 жовтня 1930. 92. *Що* діється в нашому краю. Рогатинщина // Діло. – 21 жовтня 1930. 93. *Що* то діється? // Народна справа. – 1930. – Ч. 39 (104). – С. 1. 94. *Юрчинський О.* Права української мови в практиці. Чи греко-кат. парохіяльні уряди мають право вживати української мови в переписці з урядовими державними установами? / Юрчинський О. // Діло. – 28 січня 1930. 95. *Як* має виглядати на Волині шляхта загорова // Діло. – 10 травня 1939. 96. *Ярославина* і Засяння 1031–1947. Історично-мемуарний збірник. Наукове Товариство ім. Шевченка. – Нью Йорк-Париж-Сідней-Торонто: Регіональне Об'єднання “Ярославщина і Засяння” (ЯРОКЗА), 1986. – 707 с. 97. *Ярославина* і Засяння. – Нью Йорк-Париж-Сідней-Торонто: Регіональне Об'єднання “Ярославщина і Засяння” (ЯРОКЗА), 1986. – 107 с. 98. *Głos Polski*. – 12 października 1930. 99. *Głos Polski*. – 26 sierpnia 1930. 100. *Referat* o sytuacji na Zachodniej Ukrainie. – AAN. – Prezydium Rady Ministrów. Rektyfikat. – Sygn. 25. – T. 32. – 118 s. 101. *Torzecki Rychard*. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933–1945) / Torzecki Rychard. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. – 376 s.

Іван Зуляк

УКРАЙНЦЫ ВО ВТОРОЙ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ

В статье исследовано положение украинцев во Второй Речи Посполитой. Охарактеризована государственная политика Польши в отношении украинцев, носившая незаконный характер и направлялась на максимальное ограничение и постепенную ликвидацию национально-общественной, культурно-просветительской и хозяйственно-кооперативной жизни в Западной Украине в междувоенный период.

Ключевые слова: украинцы, Вторая Речь Посполитая, междувоенный период, ассимиляция, преследования.

Ivan Zulyak

THE UKRAINIANS IN THE SECOND POLISH REPUBLIC

The article examines the situation in the Ukrainian Second Polish Republic. Characteristic of government policy in Poland in relation to Ukrainian, who was also the illegality of skerovovalasya the maximum limitation and gradual elimination of national social, cultural and educational and economic-cooperative life in Western Ukraine in the interwar period.

Key words: Ukrainian, the Second Commonwealth, the interwar period, assimilation, persecution.

УДК 94 (477)

Тетяна Гонтар

СПРОБИ ПОРОЗУМІННЯ МІЖ УКРАЇНСЬКИМ ТА ПОЛЬСЬКИМ ПІДПІЛЛЯМ У 1943–1946 РОКАХ

У статті розглянуті випадки лояльності один до одного представників української УПА та польської АК та її політичного керівництва – еміграційного уряду. Спроби порозуміння були епізодичними, однак вони свідчать про різноманітність поглядів згаданих політичних сил.

Ключові слова: Друга світова війна, підпілля, Україна, Польща, повстанська армія.

Гостра конфронтація між Українською Повстанською Армією та польською Армією Крайовою вже достатньо детально висвітлена в науковій літературі. Втім, підпільні військові організації двох народів, діючи на одній території, та ще й в умовах існування спочатку німецької, а потім комуністичної влади, не могли не шукати контактів, порозуміння, спроб примирення. Звичайно, такі спроби не були визначальними в їх діяльності, однак, вони також до певної міри характеризують як політичне становище в краї, де діяли обидві сили, так і усвідомлення ними наявності спільного ворога. Нашою метою є аналіз таких спроб порозуміння і з'ясування їх впливу на перебіг міжнаціонального конфлікту, а також виявлення причин їх неефективності.

У висвітленні діяльності українського і польського підпілля в роки другої світової війни спостерігаємо спільні риси в обох країнах – в Україні і Польщі. Зі здобуттям незалежності Україною після тривалого періоду заборон дослідження історії УПА – відкриття раніше невідомих імен і сторінок, героїзація борців за незалежну державу. В такому ж ключі розглядається й діяльність УПА на теренах Південно-Східної Польщі. В.Сергійчук акцентує увагу на ролі УПА в захисті українського населення від насильницької депортації [1].

Якщо в Польщі упродовж всіх 90-х років минулого століття здійснювалось висвітлення діяльності АК з переважаючими позитивними оцінками, то вже в XXI ст. спостерігається критичний аналіз дій антикомуністичного підпілля. Примітними і цьому відношення є праці Р.Внука, в яких поставлені проблеми бандитизму в підпільних збройних формуваннях [2], антиукраїнських акцій спільно з владними структурами Польщі [3] тощо.

Домінуючою політико-ідеологічною позицією авторів як в Україні, так і в Польщі є етноцентризм. Однак, є й певні відмінності. В Україні національний патріотизм перебуває в творчо-романтичній стадії, породженій недавнім становленням незалежної державності. Розгляд конфронтації підпільних угруповань, та й польсько-українського конфлікту в цілому, здійснюється виключно під впливом трагічної депортації українців з їх етнічних земель. В Польщі ж в патріотичній позиції істориків спостерігаються елементи критичного підходу, зумовлені, очевидно, більшою інтеграцією в загальноєвропейський суспільний простір.

Втім, наукові дискусії, особливо гострі в перше десятиліття XXI століття, тривають. З'ясування ж спроб порозуміння з обох сторін – УПА і АК, як найбільшої сили польського підпілля, видається темою найменш контраверсійною на тлі тих гострих дискусій, що були окреслені спільним семінаром “Україна – Польща: важкі питання”.

Щодо АК, то упродовж останніх років війни її керівники пильно спостерігали за виявами українського національного руху, в тому числі за впливом на нього німецької окупації. Цей інтерес не в останню чергу був зумовлений завданнями польського еміграційного уряду. Про постійність цієї пильної уваги писав у одній зі своїх статей В. Бонусяк [4].

Східне бюро делегатури уряду в краї видавало щомісячник “Східні землі Речіпосполитої”. Назва сама окреслювала предмет і зацікавлення уряду. Воно було

невипадковим, оскільки у 1939 році небезпека для держави прийшла як з заходу, так і зі сходу. В місячнику вже в першому номері у редакційній статті підкреслювалось: “Загарбання Росії, як і загарбання німців загрожують нашому існуванню” [5, арк. 180]. Газета обстоювала необхідність інтеграції всіх східних земель з Польщею, маючи на увазі також і Східну Галичину та Волинь – такою була політична позиція еміграційного уряду.

Автор із Z.W.Rz. аналізував поділ німцями території України на “Рейхскомісаріат Україна” та “Дистрикт Галичина” і вважав останній більш позитивним явищем “бо він стверджує єдність у східних справах для Польщі” [5, арк. 180].

Отже, керівники АК одержували завдання детального збору інформації про українське населення, його настрої. Разом з тим пропагандистське завдання – підкреслювати близькість народів, їх спільну мету – боротьбу проти Кремля. 30 липня 1943 р. Крайова Політична Резидентатія видала звернення “До народу українського”. В ньому висловлені ті ж ідеї об’єднання зусиль в боротьбі проти СРСР: “Німці гнобили обидва народи, Росія простягла руки до нашої землі. Ми могли б співпрацювати під гаслом “За нашу і вашу свободу” [6, арк. 2]. Разом з тим у зверненні чітко окреслено ідею польської держави в кордонах 1939 р.: “Розуміємо прагнення українців до незалежної української держави. Засвідчуємо, однак, що не зречемося східних земель Речіпосполитої, в південній частині якої віками жили поруч поляки і українці, на яких народ польський здійснив упродовж віків вклад цивілізаційний і господарський” [6, арк. 2].

Отже, в усіх випадках знайти порозуміння, представники польського підпілля, керовані еміграційним урядом, виходили саме з цих пріоритетів. Для УПА, яка боролась за самостійну українську державу на етнічних землях українців, вони були неприйнятними. В подальшому при усіх спробах досягти спільних дій обидві сторони могли домовлятися в питаннях дій проти СРСР, але не в питаннях політичної перспективи державності.

В свою чергу листівка ОУН в листопаді 1943 р. закликала не боротись проти Польщі. “Кажуть нам, що відберемо зброю німцям, а потім цією зброєю збудуем Вільну Україну. Ці люди обдурюють вас, як обдурювали в 1941 р., коли говорили, що німці допоможуть нашому народові збудувати велику державу від Сяну по Волгу!” [7, арк. 12]. Далі роз’яснювалось, що Польща бореться пліч-о-пліч з Англією і Америкою і становить з ними та іншими народами велику демократичну коаліцію демократичних держав, котрих не переможуть ні німці, ні італійці. “І так вже непотрібно в Англії та в Америці кожного українця вважають за ворога...” [7, арк. 12]. Підпис “Український крайовий комітет співпраці з альянтами” приховував напрямок мельниківців в ОУН, як вони себе називали у виданих листівках, самостійників-державників. А він реального впливу на УПА не мав. Разом з тим друкованої продукції з закликами “Покиньмо план боротьби з поляками” було видано немало [7, арк. 39].

Часто такі листівки підписувались “Українським крайовим комітетом співпраці з альянтами”, або “Кругом незалежних українських патріотів”. Аргументи для порозуміння з поляками наводились такі: “Нова Польща належить до демократичної коаліції, не буде вже повторювати давнішніх помилок, бо буде будована на основах, проголошених Черчілем і Рузвельтом. В Європі, впорядкованій англійцями і американцями кожний громадянин матиме однакові права. Наші діти матимуть необмежений доступ до шкіл, а потім – до кожного заводу. ... Чехи це вже зрозуміли. Чи українець мусить бути “пізним Іваном”, який мудрий, коли вже по всьому?” [7, арк. 12].

Одна з листівок підписана неіснуючим “Комітетом українських селян”, містить все ті ж прозахідні мотиви, надії на Англію і США, а також містить гостру критику української поліції, що була на службі у німців, звинувачення її в грабунках: “Рай має “наша” українська поліція, бо кожен з них має щонайменше два золоті годинники, фотографічний апарат, а їх жінки ходять у футрах, порабованих на жидах і поляках. А хто за те заплатить? Ти, український селянине.... Поляки напевне захотять порухатися з вбивцями і рабійниками. Але вони на ту пору вдеруть на еміграцію й звідти будуть писати патріотичні статті до газет” [7, арк. 37].

Втім, “альянти” не давали переконливої відповіді на питання української державності, їх аргументи були застережливими, часом досить образними, але однотипними – не можна ізольоватись від антигітлерівської коаліції. Один із закликів, підписаний “Комітетом польсько-українського порозуміння”, викладав ці аргументи в такій редакції: “Не можна сьогодні боротись одночасно з німцями, Росією, Польщею, Мадьярщиною, Румунією і світом західних демократій. Боротьбу на всіх фронтах програють вже сьогодні. Чи вступлення проти Польщі і стоячими за неї демократіями заходу не нагадує нам кіннотника, який атакує скорий поїзд?” [7, арк. 39].

Щодо польської сторони, та тут також як політики, близькі до еміграційного уряду, так і ватажки АК не були єдиними у ставленні до національної боротьби українців. Мали місце і партійні розбіжності – про них на спільному польсько-українському семінарі говорив Л. Зашкільняк [8]. Втім, і серед польського політикуму висловлювались думки про потребу досягати взаємодії з українськими організаціями, навіть шляхом поступок, однак, не територіальних. Так, серед інформаційних матеріалів, що надходили від АК до Лондонського польського уряду є й аналітична доповідь, що відноситься до початку 1945 р., де висловлено тривогу з приводу конфронтації між українцями і поляками. Автор наводив приклади з минулого, що свідчили негативні наслідки боротьби між цими народами: “Вони вели до слабкості Польщі й України. Боротьба між українцями і поляками зробила можливим зростання колись маловідомого Московського князівства” [9, арк. 2]. Втім, питання територій і державності українців залишалось нерозв’язаним, тому дуже часто в повідомленнях до Лондона лунала думка, що після закінчення другої світової війни Польщу чекає новий фронт – з українцями.

Були й інші підходи до відносин між двома народами в майбутньому. Автор реферату “до дискусії про раціональне розв’язання української проблеми” писав про дві доктрини в цьому питанні: одна виходила з потреби посилити польський елемент на східних кордонах, інша вважала таку політику шкідливою. Автор, прихильник другої позиції, говорив про потребу вітати поворот українського населення до русинства, як до польськості, підкреслювати спільне між народами, в тому числі й у церкві [9, арк. 139, 148]. В рефераті містився докір польським політикам, в тому числі й Владиславу Сікорському, що вони керуються сентиментами, породженими минулим. “Минуле – боротьба з Хмельницьким, Скоропадський, Коновалець чи Бандера – не повинно перешкоджати політиці майбутнього” [9, арк. 151]. Автор посилався на розмови з керівниками українського підпілля, однак, їх імена були подані під псевдо – Кубань, Дніпро.

Військове підпілля обох народів розглядало один одного як ворога, і під цим кутом його вивчало. В АК добре знали організацію української самооборони, її структуру [9, арк. 84]. Вивчали політичних діячів-українців, складали їх політичні портрети, в окремих випадках – конспектували праці. Був складений життєпис міністра закордонних справ УНР Олександра Шульгіна, політичний портрет Симона Петлюри, законспектована праця Дмитра Донцова “Підстави нашої політики”, написана стаття “Про бунт Ярого і Бандери” і врешті у інформації до уряду зроблений висновок: “Польсько-українська різня лежить сьогодні в інтересах Німеччини, а в першу чергу – в інтересах більшовицької Москви” [10, арк. 63, 66, 70, 72, 155].

Відомі також особисті контакти між командирами УПА і АК, хоча вони й були нечастими. У червні 1945 р. між двома такими командирами було листування. Воно включало політичну полеміку і взаємні звинувачення та погрози. Разом з тим командири домовились про особисту зустріч – невідомо, чи вона відбулась. Український повстанець писав: “Не хочемо також починати відгребувати старі порахунки, не хочемо, мимо Ваших непередуманих закидів, рахувати сьогодні, чи більше українців, чи більше поляків служило Гітлерові, хоч, на нашу думку, рахунок цей випав би напевно, не на Вашу користь...Радо приймаю Вашу пропозицію зустрічі і вірю, що всі ті справи належно виясними і приязно залагодимо” [11, арк. 1].

Звичайно, такі вислови і контакти були епізодичними і скоріше винятками на тлі військової конфронтації, ніж правилом і невід'ємним елементом. Власне, якщо задуматись про неуспіх згаданих спроб, впадає у вічі, що вони здійснювались на тлі нерозв'язаних проблем – відновлення незалежних польської і української держав. У обох сторін були різні уявлення про їх території, кордони, населення. “Зіткнення двох націоналізмів”, як зараз за висловом Рішарда Тожецького називають польсько-український конфлікт, доволі радикальних як за ідеями, так і за методами боротьби відбувалось в часи світової війни та після неї, а війна деформує моральні норми і уявлення про міри припустимого у всіх народів. Варто згадати, що в таких умовах і серед народів підтримкою користуються не помірковані лідери, а рішучі керівники з радикальними гаслами.

Представники як польського, так і українського підпілля шляхів порозуміння шукали на ґрунті об'єднання проти спільного ворога – Радянської Росії. Втім, СРСР, у складі якого Росія перебувала, був членом антигітлерівської коаліції, одним із переможців у другій світовій війні, державою, хоч і послабленою війною в господарському відношенні, однак, сильною у військовому. Врешті, проблема польсько-українських відносин в повоєнний період вирішувалась зовсім не націоналістичним підпіллям обох народів.

Спроби порозуміння між українським і польським підпіллям були приречені на неуспіх. Та вони й не були основним напрямком діяльності згаданих сил. Втім, вони є свідченням пошуку політичного вирішення проблеми міжнародних відносин і того, що національні політичні сили були багатомірними.

Список використаних джерел

1. *Сергійчук В.* Діяльність ОУН-УПА в південно-східних повітах нинішньої Польщі / Володимир Сергійчук // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 7. – Варшава, 2000. 2. *Wnuk R.* Problem bandytyzmu wśród żołnierzy antykomunistycznego podziemia w Polsce 1945–1947 // Komunizm: ideologia, system, ludzie. Pod red. T. Szarot / R. Wnuk. – Warszawa, 2003. 3. *Wnuk R.* Stosunek polskiego podziemia niepodległościowego i legalnej opozycji w Polsce do mniejszości ukraińskiej w latach 1944–1947 // Akcja “Wisła”. Pod red. J. Pisulińskiego / R. Wnuk. – Warszawa, 2003. 4. *Bonusiak W.* Kwestia ukraińska w opracowaniach Bura Wschodniego Delegatury Rządu na Kraju // Polacy i ukraińcy podczas II wojny światowej / Władzimerz Bonusiak. – Rzeszów, 2000. 5. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie* (далі – AAN). – Zesp. AK. – Sign. 203/VII-47. 6. *AAN* – Zesp. AK. – Sygn. 203/XV-49. 7. *AAN*. – Zesp. AK. – Sygn. 203/XV-44. 8. *Зашкільняк Л.* Українська проблема в політиці польського еміграційного уряду і польського підпілля в 1939–1945 рр. // Україна – Польща: важкі питання. – Т. 4 / Леонід Зашкільняк. – Варшава, 1999. – С. 125–136. 9. *AAN*. – Zesp. AK. – Sygn. 203/XV-45. 10. *AAN*. – Zesp. AK. – Sygn. 203/XV-43. 11. *Центральний державний архів вищих органів влади України.* – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 161.

Татьяна Гонтар

ПОПЫТКИ НАЙТИ ВЗАИМОПОНИМАНИЕ МЕЖДУ УКРАИНСКИМ И ПОЛЬСКИМ ПОДПОЛЬЕМ В 1943–1946 ГГ.

В статье рассмотрены случаи лояльности друг к другу представителей украинской УПА и польской АК и ее политического руководства – эмиграционного правительства. Попытки найти взаимопонимание были эпизодическими, но они свидетельствуют о многогранности взглядов упомянутых политических сил.

Ключевые слова: Вторая мировая война, подполье, Украина, Польша, повстанческая армия.

Tetyana Hontar

THE UNDERSTANDING ATTEMPTS BETWEEN THE UKRAINIAN AND POLISH UNDERGROUND, 1943–1946

The article deals with cases of loyalty to one another, members of the Ukrainian Insurgent Army and Polish AK and its political leadership – government in exile. Attempts were episodic understanding, but they demonstrate the diversity of views of these political forces.

Key words: Second World War, the Underground, Ukraine, Poland, Insurgent Army.

УДК 327 (477)

Вікторія Гевко

УКРАЇНА І ПОЛЬЩА: ДО ДВАДЦЯТИЛІТТЯ СПІВПРАЦІ

У статті аналізуються особливості становлення та розвитку українсько-польських стосунків на новітньому етапі, основні здобутки і проблеми двосторонньої співпраці.

Ключові слова: Україна, Польща, відносини, співпраця, стратегічне партнерство.

Із здобуттям незалежності України розпочався процес розбудови та поглиблення взаємовигідних відносин з сусідніми країнами та партнерами в усьому світі. Необхідність встановлення та розвитку двосторонніх відносин з державами світу, налагодження співпраці з регіональними та міжнародними організаціями започаткувало поступовий розвиток процесу утвердження України, як суб'єкта міжнародних відносин та відокремленню груп держав й організацій, розвиток стосунків з якими став декларуватися в Україні як найбільш пріоритетний. Для характеристики розвитку цих відносин та з метою їх відокремлення від стосунків з іншими суб'єктами міжнародного життя в Україні почав використовуватись термін "стратегічне партнерство".

Новітня сторінка в багатовіковій історії зв'язків українського та польського народів головним чином пов'язана з процесом формування та реалізації стратегічного партнерства в об'єднаній Європі. Адже історично, політично і культурно Україна та Польща належать до спільного регіону Європи. Тому, в умовах розбудови та утвердження як України так і Польщі, виникає необхідність об'єктивно дослідити процес налагодження і розвитку двосторонніх відносин двох народів на сучасному етапі. Природно, що ці питання в час розвитку оновлених державностей дедалі більше стають предметом дослідження як українських, так і зарубіжних учених. Серед багатьох варто назвати роботи: Глібова В. В., Горуна О. Д. [1], Мельникової І. М. [2], Чикаленко Л. Д., Васильєва О. О. [3] та ін. Проте, існуючі на сьогоднішній день праці, присвячені українсько-польським взаєминам, розкривають далеко не усі аспекти такої взаємодії. Це пояснюється незначною віддаленістю у часі, незавершеністю процесу, варіативністю відносин. Первинні оцінки втрачають своє значення, тому виникає необхідність подальшого ґрунтовного, цілісного і об'єктивного дослідження нових етапів у розвитку взаємин. Розв'язанню цих завдань певною мірою покликана дана стаття, авторка якої намагалася об'єктивно та неупереджено висвітлити особливості становлення і розвитку двостороннього українсько-польського діалогу на новітньому історичному етапі, еволюцію співпраці до рівня стратегічного партнерства, наповнення стратегічного партнерства реальним змістом.

Формування українсько-польських відносини нового типу, як незалежних держав стало можливим завдяки докорінним змінам у Європі наприкінці ХХ ст. Традиційні відносини між Україною та Республікою Польща набули якісно нового виміру. За роки незалежності України вони переросли в тісне політичне, економічне, наукове й культурне співробітництво й характеризуються як стратегічні.

Стратегія двостороннього співробітництва держав партнерів базується на основі певного історичного досвіду, традицій і факторів, які зближують держави і народи. Багатовікова історія українського і польського народу містить чимало трагічних сторінок, протистоянь і конфліктів. Після Другої світової війни обидві країни опинилися в сфері впливу СРСР. Будь-які офіційні контакти, які були між нашими державами в цей час, відбувалися за посередництвом та під контролем Москви. Залежність урядів Польщі та України від центру в Москві змушувала узгоджувати зовнішню політику і, відповідно,

суверенність була дуже обмежена, а з деяких питань зводилась практично до нуля. На середину 80-х років ХХ ст. дедалі очевидніше ставало неможливим збереження без істотних змін існуючих в СРСР та країнах радянського блоку порядків, що висували на перший план необхідність реформ у всіх сферах суспільного життя.

Визначальна роль у формуванні майбутніх взаємовідносин незалежної України та Польщі на міждержавному рівні належить представникам української й польської опозиційної еліти та їх спільним діям. Основне завдання, яке постало перед польською опозицією, була підтримка демократичних перетворень в СРСР, а українським демократичним силам в цьому процесі відводилась особлива роль, оскільки їх програми спрямовувались не лише на демократизацію суспільства, а й на активізацію національного самовизначення.

Учасники українського визвольного руху усвідомлювали політичну вагомість діяльності “Солідарності” й неодноразово висловлювали польським однодумцям свою підтримку та прагнення до наслідування. Так, у серпні 1981 р. член Української Гельсінської Групи (УГГ) Юрій Литвин з нагоди першої річниці створення вільних профспілок у Польщі підготував лист, в якому свої підписи поставили ще два члени УГГ – Оксана Мешко та Василь Овсієнко. Це послання мало назву “Солідарності” – об’єднання вільних профспілок Польщі. Вітання.” В ньому Ю. Литвин “від імені правозахисної організації, всіх українських борців за громадянські права й свободи, свідомого інакомислячого робітництва України заявив про цілковиту підтримку титанічної роботи й героїчної боротьби “Солідарності” [4, с. 632]. У листі йшла мова також про необхідність створення і в інших країнах соціалістичного табору власних, незалежних від партії та держави профспілок трудящих з метою проведення докорінних демократичних перетворень. Наприкінці звернення висловлювалась надія, що майбутня “революція (провісником якої є польський експеримент) буде якісно відмінною від всіх знаних нам політичних революцій саме тим, що вона не носитиме насильницького характеру, буде революцією без крові, революцією Гуманізму” [4, с. 634].

Виникнення та діяльність “Солідарності” позитивно сприймалася в Україні і серед політв’язнів-дисидентів. Микола Руденко – співзасновник і перший керівник Української Гельсінської Групи – в інтерв’ю польській пресі говорив: “Солідарність” мала на Україні хороший відгук, особливо серед української інтелігенції і національносвідомих робітників. Навіть не можете собі уявити, як ми вас вітали! Які були щасливі! Були в захопленні, що поляки так високо піднесли гідність свого народу, але відчували також певну заздрість, що поляки були на таке здатні, що становите монолітний народ. Ми не такі об’єднані, як ви. Бажаєте й собі вашої перемоги” [5, с. 214].

Важливе значення у становленні неофіційних контактів між українцями та поляками мало Послання першого з’їзду “Солідарності” в Гданську від 8 вересня 1981 р. У ньому делегати з’їзду, констатуючи спільність долі, висловили підтримку всім поневоленим народам Східної і Центральної Європи, зокрема Радянського Союзу, в їх боротьбі за свободу. Послання закінчувалось словами впевненості, що незабаром представники цих народів матимуть змогу зустрітися з метою обміну досвідом організації робітничого руху [6, с. 80].

Діяльність “Солідарності” активно підтримував і відомий правозахисник відродження Української католицької церкви о. Йосип Тереля. У листі від 12 квітня 1984 р., адресованому Лехові Валенсі, він писав: “Ваша боротьба, вкупі з цілим народом польським, є тією надією, що додає нам сил до супротиву”. Висловлюючи надію на кращі, вільні часи, о. Тереля вбачав “великий смисл у рухові Солідарності, що його розпочав польський нарід за своє утвердження серед вільних народів Європи ” [7, с. 123].

Орієнтацію “Солідарності” та інших опозиційних сил Польщі було позитивно оцінено також українською політичною еміграцією, зокрема Закордонним представництвом української головної визвольної ради (ЗП УГВР). Так, у заяві 1984 р. “З приводу подій в Польщі” зазначалося: “Визвольна боротьба польського народу, зокрема “Солідарності” та інших сучасних формацій демократичного руху і їхнє ставлення до українського народу,

можуть стати великим кроком уперед у розбудові взаємин між українцями і поляками. Особливо цінна для нас концепція, яка тепер висувається на сторінках польської підпільної преси про те, що без самостійної України не може бути самостійної Польщі і навпаки” [8, с. 121].

Про підтримку польською опозицією визвольних змагань українців свідчить й такий оригінальний факт. У 1985 році підпільна “Солідарність” випустила у Варшаві серію з 3-х поштових марок, присвячених незалежності Польщі, України та Литви. На українській марці із зображенням Юрія Змієборця та герба України – Тризуба віддруковано молитву польською та українською мовами: “Святий Юрій, про самостійну Україну просимо Тебе, покровителю наш” [9, с. 45].

Окрім “Солідарності”, яка прихильно ставилася до українського національно-визвольного руху і висловлювала свою підтримку, в українській опозиційній думці користувалася популярністю й низка інших польських груп та організацій, а саме: ліберально-демократична партія “Незалежність”, Політичний рух “Визволення”, “Польське самостійницьке порозуміння”, “Свобода і мир”, “Свобода – Справедливість – Незалежність”, Політична група “Воля” та ін.

Особливої уваги у встановленні неформальних українсько-польських стосунків заслуговує діяльність “Польської групи поєднання”. Ця організація була утворена в Любліні наприкінці 1985 р. Мета її діяльності – зближення польського, українського, білоруського та литовського народів, проте головний акцент було зроблено на стосунках з Україною. Це засвідчувалося й наявністю в групі репрезентантів української меншини у Польщі. Програма групи задекларувала відмову від територіальних претензій, наголосила на непорушності існуючих кордонів, повазі прав народів на самовизначення, територіальний суверенітет та державну незалежність [10, с. 92]. В одному із звернень групи говорилося: “Брати українці, білоруси і литовці! Ми маємо спільну долю! Комунізм нищить однаково наші почування народної окремішності, нашу культуру, нашу освіту, нашу віру, наш патріотизм, нашу природу. Він також безоглядно розкидає та використовує багатства нашої землі. Однаково деморалізує нашу молодь і винищує нашу інтелігентську верству.

Наш спільний ворог є дуже сильний і лише спільна дія наших народів може довести до упадку зненавидженого нами усіма московського більшовизму, до виборення незалежності України, Білорусі, Литви і Польщі, як також інших держав Східної і Середньої Європи. В минулому нас ділили різні непорозуміння, часто криваві, і це було трагедією для нас усіх, а воно також додавало сили нашому спільному ворогові. Розпочнімо нову сторінку історії від поєднання і вибачення! Подаймо собі руки і з’єднаймося в належній боротьбі за право до існування наших народів у власних і незалежних від нікого державах.

Польська група поєднання” [11, с. 44].

Таким чином, під тиском комуністичної влади представники польської та української опозиційної комуністичному ладу еліти почали позбуватись упереджень, викликаних українсько-польськими протиріччями в минулому та об’єднались для досягнення спільної мети – незалежності України та Польщі. Прогресивні польські емігранти-опозиціонери комуністичної влади, такі, як Є. Гедройц, Ю. Мерошевський, Я. Куронь, Л. Мочульський, стали на позиції відстоювання права українців (як, зрештою, і білорусів та литовців) на самовизначення та створення незалежної держави, що в майбутньому дало позитивні результати.

Послаблення тиску з боку КПРС спричинило активізацію демократичних сил всередині Української держави та у країнах Центрально-Східної Європи. Діяльно заявили про себе нові лідери та політичні еліти. Перебудова в СРСР дала поштовх піднесенню національної свідомості, стимулювала прагнення націй до незалежності, Центр втрачав контроль над цими процесами.

У 1988–1989 роках в Україні розпочався період реалізації програм з ліквідації компартійного режиму та здобуття національної свободи й самостійної державності. Тоді ж виникає можливість безпосередніх контактів учасників руху опору українців і поляків, а

оскільки Польща в цих процесах випереджала Україну, як суспільство мононаціональне, з давніми державницькими традиціями, з розвинутою структурою опозиційних організацій, то для українських демократичних сил було корисне наочне спостереження за процесами демократизації та докорінних політичних перетворень.

З 20 травня по 22 липня 1989 р., в період найбільших демократичних зрушень для поляків, у Польщі перебував один з лідерів опозиції в Україні, голова Львівської філії Української Гельсінської Групи та член секції зовнішніх зв'язків Львівської організації НРУ Б. Горинь. Незважаючи на формально приватний характер візиту, він мав зустрічі і ґрунтовні консультації з керівниками польської опозиції та чільними представниками інтелігенції А. Міхником, Я. Куронем, З. Буяком, Е. Османьчиком, професором Б. Геремekom, лідерами товариства “Помост”, керівником клубу католицької інтелігенції у Варшаві професором А. Стельмаховським, редактором студентського часопису “Зустрічі” М. Чехом, доктором М. Сивіцьким, молодим талановитим науковцем з Любліна Б. Бердиховською, професором Українського вільного університету у Мюнхені Б. Осадчуком. Згодом досвід приходу польської опозиції до влади на місці вивчали Є. Пронюк, В. Чорновіл, М. Горинь та ін. [12, с. 30].

На нашу думку, ці перші неформальні візити уже закладали підвалини нової моделі українсько-польських стосунків. Розпочатий діалог між виразниками демократичних ідей України та Польщі був вкрай важливим для подальшого формування українсько-польських відносин нового типу. Ці зустрічі свідчили про бажання обох сторін до співпраці та прагнення в подальшому встановити повноцінні відносини на міждержавному рівні. Завдяки продуктивному діалогу української та польської опозиційної еліти були створені необхідні передумови для налагодження двосторонніх міждержавних відносин. Контакти українських та польських опозиційних діячів, виразників демократії та політичної незалежності в обох країнах, перші неофіційні зустрічі, спільні дискусії свідчили про бажання подолати наслідки минулої неприязні, яка значною мірою нав'язувалась і комуністичною ідеологією, про прагнення будувати принципово нові відносини демократичних правових держав з подальшою інтеграцією в європейські політичні та економічні структури. У цей період українців і поляків єднало бажання стати вільними та незалежними, тому нова розстановка сил об'єднала народи, які протягом століть пов'язували переважно негаразди та незгоди. Саме це створило сприятливі передумови для формування майбутніх міждержавних стосунків між Україною та Польщею. Встановлення добросусідських відносин в новій геополітичній ситуації представлялось логічним у світлі попередньої діяльності опозиційних еліт.

Основою будь-яких двосторонніх відносин є створення змістовної та широкої політично-правової бази відносин та організаційно-правових механізмів співпраці. Особливістю підписання перших українсько-польських документів є те, що їх укладення відбувалось в умовах неповного суверенітету України, коли Україна ще не була повноцінним суб'єктом міжнародних відносин.

Україну офіційно було визнано незалежною державою лише в грудні 1991 р. Проте хронологію формування договірно-правової бази українсько-польських стосунків у політичній площині доцільно розпочати розглядати з 1990 р. Політичні контакти української керівної еліти цього часу ще не були в повній мірі проявом повноцінної зовнішньополітичної діяльності незалежної держави, проте українське керівництво поступово виводить Україну на рівень суб'єкта міжнародних відносин.

Важливим кроком Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) на шляху до національної незалежності та загальноновизнаної правосуб'єктності стали зовнішньополітичні акти 1990 р., насамперед “Декларація про державний суверенітет України”, яку Верховна Рада України прийняла 16 липня 1990 р. [13]. Декларація проголошувала “державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах” [13, с. 9]. Десятий пункт Декларації визначав її міжнародні відносини:

“Українська РСР, як суб’єкт міжнародного права, здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах” [13, с. 13].

Прийняття “Декларації про державний суверенітет України” було важливою подією в процесі здобуття Україною незалежності та першим кроком у формуванні її відносин з іншими країнами як суверенної держави. Цей документ де-юре дозволив Україні проводити більш самостійну зовнішню політику та диференціювати її в залежності від обставин стосовно Центру та інших окремих радянських республік. Проте не варто переоцінювати вагу Декларації. Адже в ній йшлося здебільшого про наміри і прагнення, а не про фактичний статус республіки, яка продовжувала залишатись в складі СРСР. Фактично вона декларувала суверенітет УРСР у складі СРСР, а не державну незалежність України.

Проте із оголошенням суверенності України та інших радянських республік фактично розпочався інтенсивний розвиток відносин Польщі із східними сусідами, Україною зокрема. З огляду на те, що після 1989 р. Польща розпочала проводити незалежну зовнішньополітичну діяльність, позиція офіційної Варшави щодо України, з точки зору української політичної еліти, представлялась досить важливою для формування міжнародної політики України.

У зв’язку з тими бурхливими змінами, які відбувалися в Радянському Союзі, польський уряд 7 вересня 1990 р. прийняв постанову, яка стосувалася східної політики Польщі. Було чітко окреслено напрямки польської політики на східному напрямку. Визнавалася непорушність кордонів Польської Республіки, а існуючий кордон на Сході було визнано як остаточний. Виразалося також прагнення “закрити рахунки минулого” з Росією, Україною, Литвою та Білоруссю. Визнано, що майбутні добросусідські стосунки повинні опиратися на взаємні реальні інтереси в сфері політики, економіки та безпеки. Значна увага приділялась можливості розвитку взаємних і безпосередніх контактів з сусідами Польщі: Росією, Україною, Литвою та Білоруссю [14, с. 55–56].

Польський уряд надіслав цим республікам проекти політичних декларацій про добросусідство, які планувалося підписати найближчим часом. З огляду на докорінну зміну геополітичної ситуації в Європі та світі, головною метою Міністерства закордонних справ Польщі в цей період було встановлення відносин з СРСР на новій основі. Польська політична еліта відносно східних сусідів основним завданням вбачала побудову таких стосунків з СРСР, за яких Польща в жодному разі не залишилась би в сфері впливу Москви. У другій половині 1990 р. Міністерство закордонних справ Польщі оголошує програму активної східної політики в стосунках з СРСР та радянськими республіками. Вона отримала назву “двотурової”, “двовекторної” політики чи “політики двох шляхів” і була розроблена міністром закордонних справ Польщі К. Скубішевським. Ця політика полягала в збереженні “перебудованих” стосунків з СРСР при рівнозначному формуванні і розвитку відносин з радянськими республіками [15, с. 71]. Така концепція означала готовність до визнання прав республік на самостійність і допомога їм в такій мірі, щоб не зашкодити інтересам Польщі в стосунках з центром в Москві. “Двотурова” концепція в певній мірі була відповіддю на декларації незалежності прибалтійських республік, а також на виявлення щораз більших прагнень незалежності інших радянських республік.

Першим елементом реалізації “двотурової” політики і сигналом про готовність польського уряду до діалогу на урядовому рівні був візит міністра закордонних справ Польщі К. Скубішевського в Київ, Мінськ та Москву 12–15 жовтня 1990 р. У ході візиту у Києві 13 жовтня 1990 р. міністри закордонних справ Польщі К. Скубішевський та України А. Зленко підписали “Декларацію про основні принципи та напрямки розвитку українсько-польських відносин” [16]. Така ж угода про дружбу і співпрацю була підписана із РРФСР [15, с. 71].

Підписаний документ містив елементи державного договору. Насамперед сторони декларували в ньому своє прагнення до утвердження між ними як суверенними державами добросусідських відносин, підтримання і розвитку взаємного співробітництва, що відповідають їх національним інтересам. Обидві сторони виходять з того, що всебічний розвиток мирних добросусідських відносин є конкретним внеском у зміцнення регіонального співробітництва та будівництва Європейського дому (стаття 1) [16, арк. 1]. У статті 3 стверджувалося, що сторони не мають територіальних претензій одна до одної. Крім того, вони домовились про проведення переговорів щодо обміну консультаційними, дипломатичними та торговими представництвами (стаття 4) [16, арк. 2]. В інших статтях передбачалося налагодження політичної, економічної, культурної та науково-технічної співпраці (статті 5–6) [16, арк. 3]. Обидві сторони підтвердили свою повагу до прав людини і основних свобод (стаття 7) [16, арк. 3], зобов'язалися дотримуватися законів про права національних меншин і покращити становище етнічних поляків в Україні та етнічних українців Польщі (стаття 8) [16, арк. 3–4].

Для України підписання першої офіційної угоди з Республікою Польща було важливою подією. З погляду Української держави Декларація – це фактично перший документ, який стверджував українсько-польські відносини на рівні двох самостійних держав і свідчив про те, що Україна не є вже виключно зорієнтована на Росію, а ідентифікує себе з Центральною Європою і прагне зміцнення з нею зв'язків. Українська сторона хотіла бачити в цій угоді, насамперед, факт офіційного визнання суверенності республіки. Однак підписання документа не означало встановлення дипломатичних зв'язків, хоча було домовлено налагодити їх в майбутньому. Підписання угоди стало для України першим справжнім досвідом зовнішньополітичної діяльності як суверенної держави.

9 грудня 1990 р. на виборах президента Польщі у другому турі переміг Лех Валенса. Новим прем'єром став Ян Кшиштоф Белецький. Уряд продовжував політику, започатковану попередниками.

22 червня 1991 р. в результаті візиту делегації Міністерства освіти України до Польщі було підписано “Угоду між урядом Республіки Польща та урядом УРСР про співробітництво молоді і молодіжні обміни” [17].

24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила “Акт проголошення незалежності України” [18], за яким колишня союзна республіка стала суверенною державою.

Події 19–21 серпня 1991 р. у Москві та “Акт проголошення незалежності України” 24 серпня сприяли інституалізації українсько-польських відносин. Проте Польща офіційно ще не визнала незалежність України відразу після її проголошення і не були встановлені дипломатичні відносини.

Для України ж не було майбутнього без її визнання країнами світу і, в першу чергу, найближчими сусідами. Польська політична еліта так само добре розуміла важливість налагодження стосунків з Україною. Із здобуттям Україною незалежності Польща переставала бути “буферною” державою між Заходом і Сходом, вона отримувала додаткові гарантії безпеки для себе і перспективи економічного розвитку. Тому, уже 6 вересня 1991 р. до Республіки Польща прибула офіційна делегація України на чолі з міністром закордонних справ Анатолієм Зленком. У складі делегації був голова комісії Верховної Ради у закордонних справах Дмитро Павличко та інші офіційні особи. Відбулася зустріч української делегації з прем'єр-міністром Яном Белецьким. 4–5 жовтня 1991 р. в Польщі з офіційним візитом перебував прем'єр-міністр України Вітольд Фокін, який мав зустріч з президентом Лехом Валенсою та міністром закордонних справ Кшиштофом Скубішевським. У ході цих візитів обговорено широкий спектр важливих питань, які мали б становити основу майбутніх двосторонніх відносин та було підписано 7 вересня 1991 р. “Протокол про консультації між Міністерством закордонних справ України і Міністерством Закордонних справ Республіки Польща” [19]. У ньому сторони домовилися, що “з метою вирішення питань, що виникають, регулярно проводити консультації з міжнародних, загальноєвропейських та регіональних

проблем, а також проблем двосторонніх відносин на рівні Міністерств закордонних справ та інших рівнях, включаючи заступників міністрів” [19, арк. 1].

1 грудня 1991р. Л. Кравчук, за результатами виборів Президента України, які відбулися одночасно з Всеукраїнським референдумом, був обраний Президентом. 2 грудня 1991 р, після оголошення результатів референдуму, Польща визнала незалежність України. Незалежність України стала історично завершеним фактом. Це в свою чергу відобразилось на українсько-польських відносинах, в розвитку яких розпочався новий етап стосунків, як незалежних держав та повноцінних суб’єктів міжнародної політики. Після офіційного визнання незалежності України перед українською політичною елітою постало завдання формування самостійної зовнішньої політики. Найбільш логічним було продовжувати започаткований процес формування повноцінних відносин з Польщею, як країною, яка відповідала українським зовнішньополітичним пріоритетам. Значною мірою це було зумовлено позитивним досвідом спілкування українських та польських опозиційних сил та перших зустрічей на офіційному рівні, а також зобов’язання обох сторін відповідно до підписаних попередніх домовленостей.

Дослідники українсько-польських стосунків виокремлюють декілька періодів у розвитку співпраці. Так, Д. Горун і В. Глібов розробили схожий до запропонованого Л. Чикаленко й О. Васильєвим [3, с. 159] варіант періодизації українсько-польських стосунків [1, с. 17–18]:

– підготовчий (1990 р. – 1 грудня 1991р.) – включає в себе дії української та польської сторін щодо розбудови відносин в умовах неповного суверенітету України. До них належить схвалення Сеймом Республіки Польща Декларації про державний суверенітет України 27 липня 1990 р [1, с. 16]. Підвалини якісно нової прямої двосторонньої співпраці було закладено у Декларації про принципи й основні напрями розвитку українсько-польських відносин [16], підписаній 13 жовтня 1990 р. у рамках офіційного візиту до Києва Міністра закордонних справ Польщі К. Скубішевського та Протоколі про консультації між Міністерством закордонних справ України і Міністерством Закордонних справ Республіки Польща від 7 вересня 1991 р [19].

– “романтичний” (1 грудня 1991 р. – початок січня 1993 р.) – його характерними ознаками є пошук Польщею та Україною політичних партнерів серед великих держав, таких як ФРН, США, при одночасній мінімалізації стосунків з Росією. Головні події: 2 грудня 1991 р. Польща першою у світі визнала незалежність України, 8 вересня 1991 р. досягнута домовленість про обмін надзвичайними послами та підписана Консульська конвенція [20], 4 січня 1992 р. відбулося встановлення повноцінних дипломатичних стосунків[21]. 18 травня 1992 р. у Варшаві, під час першого офіційного візиту Президента України Л. Кравчука до Польщі, укладено Договір про добросусідство, дружні взаємини та співробітництво[22]. У цей період активно велася легітимізація українсько-польських контактів. З другого боку, не вистачало конкретної роботи по зміцненню міждержавних зв’язків.

– “прагматичний” (січень 1993 р. – кінець 1995 р.) – розпочався з приходом до влади в обох державах прагматично налаштованих прем’єр-міністрів: Л. Кучми та Г. Сухоцької. Цей етап відзначався, на думку В. Глібова і Д. Горуна, деякою стагнацією у двосторонніх відносинах. До його позитивних здобутків можна зарахувати організацію Консультаційного Комітету Президентів України і Польщі [23] в результаті відвідин Києва 24–26 травня 1993 р. президентом Л. Валенсою. Тоді ж розпочалося співробітництво обох країн з міжнародними організаціями, зокрема з НАТО [1, с. 17–18].

Події наступних років дають змогу нам доповнити періодизацію українсько-польських стосунків ще декількома етапами:

– “стратегічне партнерство” (1996 р. – березень 1999 р.) – міжнародні стосунки цього типу передбачають, що їх суб’єкти дотримуватимуться спільної лінії у зовнішніх відносинах, політики найбільшого сприяння в економічному співробітництві, взаємно здійснюватимуть посильну допомогу щодо вступу у європейські структури: ЄС і НАТО, активізують взаємодію у всіх галузях життя і на всіх рівнях – від загальнодержавного до локального.

Як найважливіші віхи у розробці цієї концепції можна назвати такі події. В ході державного візиту Президента України Л. Кучми до Польщі 25–27 червня 1996 р. керівники сусідніх держав уклали Спільну декларацію Президентів України і Польщі [24], яка, підсумовуючи досвід двостороннього спілкування, проголосила новий курс. Конкретизовано цей намір було у Меморандумі стратегічного партнерства між Польщею та Україною, підписаному найвідомішими політиками наших країн [1, 20–21].

Моральне право твердити про досягнення такого рівня відносин дала Спільна заява Президентів України і Польщі “До порозуміння і єднання” [25], завірена їх підписами під час візиту в Україну А.Квасневського. Поява цього документа стала можливою тільки після серії зустрічей політиків і науковців з обох країн, спрямованих на усунення негативних стереотипів в українсько-польських стосунках, що вкорінилися у суспільній свідомості впродовж віків. Хоча такі настрої подолати дуже важко, перші кроки на цьому шляху виявилися вдалимими і перспективними.

– “пріоритетне стратегічне партнерство” – під такою умовною назвою можна виділити період українсько-польських стосунків, що розпочався з березня 1999 р., після вступу Польщі до НАТО і тривав до травня 2004 р. – приєднання Польщі до ЄС. У цей час розпочалося поступове здійснення завдань, поставлених перед українською і польською зовнішньою політикою у попередні роки. Їх виконання певною мірою ускладнюється тим, що, на відміну від Польщі, Україна, завдяки своїй географічній та історичній пограничності досі перебуває на роздоріжжі між Європою та Євразією.

На початку ХХІ ст. у розвитку українсько-польських відносин, на думку дослідників, наступило певне охолодження. Так, Л. Чикаленко стверджує: “Якщо від середини 90-х років українсько-польським взаєминам притаманна динаміка нарощування потенціалів двосторонньої співпраці, що дало привід оголосити відносини стратегічними, то від кінця століття спостерігається своєрідне відсторонення і певне охолодження у двосторонніх стосунках” [26, с. 52].

З цією тезою в деякій мірі можна погодитись. В цей період відбувається декілька неприємних інцидентів, які внесли певне напруження у розвиток відносин, хоча загалом це не призвело до радикальних змін у стосунках. Суттєвий вплив на українсько-польські відносини мало питання розбудови газопроводу “Ямал–Європа” в обхід території України [27, с. 59]. У 2001–2002 рр. спостерігаються нові випробування на міцність стратегічних українсько-польських відносин, що було викликано поглибленням політичної кризи в Україні на тлі “касетного скандалу” та непорозумінням відносно відкриття Польського військового меморіалу у Львові на Личаківському кладовищі [28, с. 5]. Проте, динаміка двосторонніх стосунків дозволяє виділити, ще один досить умовний період у розвитку взаємин.

– “наповнення реальним змістом стратегічного партнерства” цей період почався із вступом Польщі до ЄС – 1 травня 2004 р., коли одним з головних пріоритетів зовнішньої політики Польщі став розвиток Східного виміру ЄС, насамперед – прагнення наповнити реальним змістом формулу стратегічного партнерства з Україною. Сьогодні у відносинах з РП напрацьовуються модель відносин України з розширеним ЄС, і у цьому контексті значення українсько-польського співробітництва набиратиме ще більшої ваги для всього континенту, адже Україна разом з Польщею формують стрижень стабільності і безпеки в регіоні ЦСЄ.

Цей період характеризується поживаленням відносин. З метою подальшого зміцнення українсько-польського стратегічного партнерства 2004 рік був оголошений Роком Польщі в Україні і проходив під гаслом “Україна і Польща – разом у Європі”, офіційне відкриття якого відбулося 30 березня 2004 р. [29, с. 2]. А 2005 рік – Роком України в Польщі. Свідченням початку нового періоду у розвитку стосунків був й інтерес поляків до проблем виборчої кампанії в Україні наприкінці 2004 р. та їх підтримка українського народу у їх демократичних прагненнях. У ході виборів Президента України переважна більшість поляків зайняла позицію підтримки опозиції і її лідера, Віктора Ющенка. Згадані події отримали позитивний відгук у більшості польського суспільства (поляки організовували мітинги у Польщі на підтримку українців, частина приїхала до Києва, збирали гроші й речі на

підтримку маніфестантів, прикрашали свій одяг помаранчевими стрічками, висловлювали захоплення рішучістю українського народу) Сприйняття і реакція на українські акції протесту свідчила про те, що відбувся прорив у позитивному сприйманні поляками українців і українцями поляків. Події в Україні і їх відголос у Польщі ознаменували новий висхідний виток відносин двох держав. На думку голови Об'єднання Українців у Польщі Мирона Кертичака, підтримка поляками українців неодмінно вплине за зміну існуючих у обох суспільствах стереотипів [30].

На офіційному рівні про допомогу Польщі в урегулюванні кризи свідчить активна участь діючого президента Польщі А. Квасневського у ролі посередника між сторонами конфлікту. Розуміючи необхідність активного включення у вирішення конфліктної ситуації президент Польщі робив усе можливе, щоб розв'язання політичної кризи в Україні набула загальноєвропейського характеру.

Пам'ятаючи про підтримку поляків під час президентських виборів, новообраний президент Віктор Ющенко вирішив кількарічну проблему з відкриттям військового меморіалу. 24 червня 2005 року відбулось урочисте відкриття меморіалу польських вояків "Орлят" та воїнів Української Галицької Армії на Личаківському кладовищі у Львові [31, с. 1]. Наповнення реальним змістом стратегічного партнерства сприятиме і проведення Україною та Польщею Євро 2012.

Отже, за двадцять років співпраці зроблено чимало. Загалом, можна цілком слушно вважати, що українсько-польське стратегічне партнерство в головних рисах вже формалізувалось інституційно і функціонально. Зазначимо, що всього правову базу українсько-польських відносин складають вже близько 200 угод, які забезпечують ефективне функціонування двосторонніх механізмів співпраці. Україна прагне використовувати досвід Польщі на шляху європейської інтеграції, а Варшава намагається активно допомогти Києву в процесі адаптації до імперативних вимог інтеграційного процесу. З цією метою була створена Постійна українсько-польська конференція з питань європейської інтеграції (УПК). Роботою конференції керують заступники міністрів закордонних справ України і Польщі, у її роботі беруть участь представники усіх зацікавлених міністерств і відомств обох держав. Патронат над конференцією здійснюють прем'єр-міністри України і Республіки Польща. Цей координаційний орган є формою передачі українським партнерам польського інтеграційного досвіду, знань про процес входження в ЄС, дає можливість здійснювати широкий аналіз українсько-польських відносин на тлі наближення обох держав до Європейського Союзу. Тому зараз одним із головних завдань стратегічного українсько-польського партнерства залишається перехід до виконання та реалізації досягнутих домовленостей.

Список використаних джерел

1. Глібов В. В., Горун О. Д. Українсько-польські відносини в пострадянський період. Деякі аспекти політичного й економічного співробітництва // Політика і час. – 1997. – № 5–6. – С. 15–21.
2. Мельникова І. М. Україна у взаємовідносинах з прикордонними державами Центрально-Східної Європи: створення міжнародно-правових підвалин добросусідства і співробітництва (90-ті роки) // Україна в європейських міжнародних відносинах. – К., 1998. – С. 59–87.
3. Чикаленко Л. Д., Васильєв О. О. Українсько-польські відносини в контексті сучасних інтеграційних процесів у Центрально-Східній Європі // Україна в європейських міжнародних відносинах. – К., 1998. – С. 140–161.
4. Литвин Ю. Солідарності, Об'єднанню вільних профспілок Польщі: Вітання // Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – С. 635–634.
5. Najważniejszym zadaniem jest uratowanie samego istnienia narodu ukraińskiego: Z Mykołą Rudenko rozmawia Józef Darski // *Suczasnist'*. – 1989. – № 3–4. – С. 214–216.
6. *Poslanie Pierwszego zjazdu Delegatów NSZZ "Solidarność" do ludzi pracy Europy Wschodniej* // *Żona*. – 1988. – № 1. – С. 79–80.
7. Тереля Й. Лехові Валенсі: Лист вірника УКЦ // *Сучасність*. – 1985. – № 4 (288). – С. 122–123.
8. З приводу подій в Польщі: Заява Закордонного представництва УГВР // *Сучасність*. – 1985. – № 4 (288). – С. 120–121.
9. *Solidarnictw* випустила українську поштову марку // *Вісті комбатанта*. – 1986. – № 6 (145–146). – С. 45.
10. Borula M. Polacy o i dla niepodległości wschodnich sąsiadów Rzeczypospolitej. – Kraków: Pomost, 1995. – 92 s.
11. Городецькі М. Постала Польська група поєднання. Заклик // *Вісті комбатанта*. – 1986. – № 5–6 (145–146). – С. 44.
12. Зайцев Ю. Польська антикомуністична опозиція і рух опору в Україні: від порозуміння до координації дій // Україна – Польща: історія і сучасність. – К., 2003. – Ч. II. – С. 17–33.
13. Декларация про державний суверенітет України // *Світ відкриває Україну*. – К.: Київська правда, 2000. – С. 9–13.
14. *Uchwała Senatu RP z dnia 7 września 1990 roku w sprawie polityki wschodniej RP / Polska w Europie (OSM Kancelaria Senatu RP)*. – 1991, z. 4. – S. 55–56.
15. *Fedorowicz K. Kształtowanie się stosunków polsko-ukraińskich w latach 1989–1991 // Sprawy wschodnie*. – 2002. – № 1. – S. 61–82.
16. Декларация про основні принципи та напрямки розвитку українсько-польських відносин // *Історико-архівне управління МЗС України*. – Ф: міжнародні договори. – Од. зб. 2. – 6 арк.
17. *Угода між Урядом Української РСР і Урядом Республіки Польща про співробітництво молоді і молодіжні обміни* // *Історико-архівне управління МЗС України*. – Ф: міжнародні договори. – Од. зб. 17. – 8 арк.
18. *Акт проголошення незалежності України* // *Літературна Україна*. – 1991. – 29 серпня. – С. 1.
19. *Протокол про консультації між Міністерством закордонних справ*

України і Міністерством закордонних справ Республіки Польща // Історико-архівне управління МЗС України. – Ф: міжнародні договори. – Од. зб. 21. – 2 арк. 20. *Консульська конвенція між Україною і Республікою Польща* // Історико-архівне управління МЗС України. Ф: міжнародні договори. – Од. зб. 22. – 22 арк. 21. *Встановлення дипломатичних відносин між Україною та Республікою Польща у вигляді обміну нот* // Історико-архівне управління МЗС України. – Ф: міжнародні договори. – Од. зб. 2456. – 3 арк. 22. *Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво* // Світ відкриває Україну. – К.: Київська правда, 2000. – С. 141–149. 23. *Протокол про створення Консультативного комітету Президентів України та Республіки Польща* // Історико-архівне управління МЗС України. – Ф: міжнародні договори. – Од. зб. 204. – 2 арк. 24. *Спільна декларація Президента України і Президента Республіки Польща* // Історико-архівне управління МЗС України. – Ф: міжнародні договори. – Од. зб. 1320. – 4 арк. 25. *Спільна заява Президентів України і Республіки Польща “До порозуміння і єднання”* // Урядовий кур’єр. – 1997. – 24 травня. – С. 2. 26. *Чикаленко Л.* Україна – Польща: нові тенденції взаємин // Україна – Польща: історія і сучасність. – К., 2003. – Ч. II. – С. 51–59. 27. *Стоєцький С.* Позиція Польщі в питанні будівництва газопроводу в обхід України, лютий 2000 – квітень 2001 р. // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодні. Майбутнє. – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – Ч. II. – С. 59–70. 28. *Павлів В.* Українсько-польські відносини на новому етапі серйозних випробувань // Дзеркало тижня. – 2002. – 25 травня. – С. 5. 29. У рамках підготовки до Року Польщі // Урядовий кур’єр. – 2004. – 3 лютого. – С. 2. 30. *Brzezinski A.* Wiedza, że Polska jest z nimi // <http://tygodnik.onet.pl/0,1206365,druk.html>. 31. *Борковський А.* Примирення, а не перемир’я // Україна Молода. – 2005. – 25 червня. – С. 1, 4.

Викторія Гевко

УКРАЇНА І ПОЛЬЩА: К ДВАДЦЯТИЛЕТІЮ СОТРУДНИЧЕСТВА

В статтю аналізуються особливості становлення і розвитку українсько-польських відносин в новітній етап, основні досягнення і проблеми двостороннього співробітництва.

Ключеві слова: Україна, Польща, відносини, співробітництво, стратегічне партнерство.

Viktoriya Hevko

UKRAINE AND POLAND: ON TWENTY YEARS OF COLLABORATION

This article analyzes the peculiarities of formation and development of Ukrainian-Polish relations on the newest stage, the main achievements and problems of bilateral cooperation.

Key words: Ukraine, Poland, relations, cooperation, strategic partnership.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94 (438)

Леся Алексівець

ПРОГОЛОШЕННЯ ПОЛЬЩІ РЕСПУБЛІКОЮ (1918): ЗАКОНОМІРНІСТЬ ДЕРЖАВНИЦЬКИХ ПРАГНЕНЬ, ПЕРШІ КРОКИ СТАНОВЛЕННЯ

У статті розглядаються деякі аспекти проголошення у 1918 р. Польщі Республікою як закономірної сторінки життєпису польського народу та перші кроки розбудови відновленої держави.

Ключові слова: Польща, республіка, закономірність, державність, суспільно-політичний розвиток.

Історія як наука постійно перебуває в русі, як й історія щодення. У пошуках нових підходів й методів, дедалі більше сьогодні акцентується увага на причинно-наслідкових зв'язках, історичній зумовленості подій. Розглядаючи питання розгортання державотворчого процесу певну тяглість помічаєш навіть у ті роки, коли як такої державності не було. Видимі традиція, намір, зусилля, і свідомість здійснення. Ці постулати дійсні щодо багатьох країн і народів. Зокрема, можемо їх побачити і в переддень й перші роки Польської держави новітньої доби.

Проголошення 11 листопада 1918 р. Польщі Республікою ознаменувало завершення багатолітніх зусиль народу в справі відродження національної державності. Зазначимо, що ще у процесі розгортання національно-визвольного руху впродовж кінця XVIII ст. – листопада 1918 р. у середовищі політичної еліти вперше в історії польської суспільно-політичної думки були чітко сформульовані фундаментальні науково-методологічні основи національно-державницької концепції: право поляків на відновлення власної держави, політична самостійність і незалежність Польщі, генетичний зв'язок поновленої польської державності з давньою Річчю Посполитою, спадкоємність національних традицій та культури, кордонів. Останнє викликало непорозуміння і військове протистояння з чехами і українцями.

У пропагованих доктринах двох найвпливовіших політичних сил польського суспільства першої половини XX ст. – націонал-демократії, лідером якої був Р. Дмовський, і соціаліста Ю. Пілсудського домінувала ідея створення сильної незалежної Польської держави [1, с. 101], яка мала бути відбудована в історичних межах, тобто на територіях перед поділами [2, с. 15]. Представники цих політичних кіл по-різному бачили шляхи відновлення державності, та їхні погляди були базовані на необхідності відродження Польщі в історичних кордонах. Інші положення не відігравали значущої ролі. Як зазначив у залі Географічного товариства в Парижі у лекції 21 лютого 1914 р. Ю. Пілсудський: "... Дві найважливіші в період, що настав після повстання, політичні партії – національна і соціалістична – обидві вписують до своїх програм здобуття національної незалежності" [3, с. 3]. Отже, концептуальні засади Р. Дмовського, Ю. Пілсудського та інших відомих діячів польського визвольного руху з питань відновлення Польської держави стали основою державотворчої діяльності вже перших урядів відродженої Польської Республіки, її керівників, еволюція світогляду яких була доволі складною – від ідеї автономії у складі іноземних держав, залежно від їх політичної орієнтації, до створення суверенної держави. Втім, події 1918–1921 рр. яскраво засвідчили: Польща послідовно реалізовує напрацьовані польськими політичними силами доктрини і концепції. Відразу після проголошення Польської Республіки і взяття під

контроль польських земель та ліквідації в них імперських адміністрацій постало прагматичне питання формування національної влади.

Перемогу західноєвропейських демократій, підтриманих США, поразку і занепад монархій Габсбургів, Гогенцоллернів і Романових визнали загалом як доказ переваги демократично-парламентарного ладу над консервативною австрійською, прусською чи російською системами. Польща, поряд з іншими новоутвореними у 1918 р. державами, розпочала будову своїх владних структур, спираючись на парламентсько-демократичні зразки, які вважалися найдосконалішими. Водночас було відкинуто й іншу модель політичного, суспільного й економічного устрою, яку показала світові більшовицька Росія.

Взявши за основу суттєві зміни та зрушення, що відбувалися у процесі формування польської політичної системи, розподілу і взаємодії політичних сил, часовий проміжок від листопада 1918 р. до травня 1926 р. можна поділити на два періоди, у межах яких темпи, форми, методи, інтенсивність та результативність державотворчих перетворень були різними, хоча поступальність цього процесу зберігалася постійно.

I період (11 листопада 1918 р. – 17 березня 1921 р.) – розбудови польської національної державності, нормативно-правового визначення суспільно-політичного устрою відродженої Польщі й встановлення її рубежів. Процес формування політичної самостійності Польської держави завершився в 1921 р. після міжнародно-правового закріплення кордонів та прийняття у березні Конституції Польської Республіки.

II період (17 березня 1921 р. – 14 травня 1926 р.) – час функціонування парламентської системи та пошуку шляхів стабілізації. Специфічні засади внутрішньої організації Польської держави сформувалися під впливом двох головних чинників: традицій та звичаїв суспільного життя поляків, які стали своєрідною національною основою Другої Речі Посполитої на початку XX ст., і складного геополітичного становища, що зумовлювало постійну ситуацію надзвичайного стану в країні. Польський процес державотворення базувався на двох принципових засадах, які часто вступали у протиріччя між собою – демократії й авторитаризму. На початку формування польської державності переважали демократичні норми, а з часом ситуація стала критичною, під впливом Ю. Пілсудського, його однодумців та обставин життя набирають силу владні начала, посилюються тенденції переростання демократії в авторитаризм, що врешті-решт призвело до травневого державного перевороту.

Відновлена Польська держава формувалася поступово. Уже на першому етапі її становлення діяльність пануючого табору спрямовувалася на вирішення таких важливих політичних питань, як утвердження національної незалежності шляхом визначення оптимальної структури державної влади й розгортання державницьких процесів, перебудови на демократичних засадах усього внутрішнього життя, формування центральних органів влади, забезпечення об'єднання польської етнографічної території і населення в єдиному державно-політичному організмі.

Як відомо, XIX ст. стало для Європи часом прискореного її розвитку – індустріалізації та урбанізації, періодом великого стрибка у розвитку освіти й науки. Особливу роль у процесах трансформації того часу відігравали національні держави, які наприкінці XIX ст. вели протекційну політику захисту власних національних інтересів і в економічному та політичному, і в культурному аспектах. Польський народ, позбавлений держави, постійно наражався не тільки на політичні репресії з боку імперських структур, що проводили політику онімечення й русифікації, а й на економічні та культурні обмеження. Такі дії держав, що “господарювали” на поділених між собою землях Речі Посполитої, спричинили ослаблення можливості розвитку, а внаслідок цього – еміграцію й розпорошення польського населення у багато країн світу [4]. Через ці причини відновлена Польська держава формувалася повільно, зусиллями багатьох чинників і від початку наштовхувалася на значний опір зовнішніх сил та внутрішні труднощі, які значно погіршували моральний стан загального піднесення цієї доби.

Феномен розбудови Другої Речі Посполитої полягає в тому, що поляки набули певного досвіду ще до листопада 1918 р., в складних умовах передодня та впродовж Першої світової

війни. Насамперед – у Галичині, де займали низку важливих адміністративних посад. Незважаючи на зовнішні та внутрішні труднощі, передвоєнний час був періодом певного розвою культури й національної свідомості поляків, відігравши значну роль у розвитку поневоленого народу, збереженні його етнічної ідентифікації [5, с. 84]. Шанування традицій, піднесення національного почуття і підтримка національної єдності, розвиток культури й мистецтва на окупованих польських землях, постійна органічна праця поляків у господарстві й наслідки програних повстань створювали суспільну атмосферу очікування здійснення мрій про відбудову власної держави [2, с. 11].

Упродовж сторіччя з чвертю між знищенням незалежної Польщі 1795 р. та її відновленням у 1918 р. колишня “шляхетська” нація перетворилася на польське “społeczeństwo” – термін, який традиційно, але дещо неточно, перекладають як “суспільство”. Насправді воно означало складніше поняття – організованої, політизованої, хоча все-таки недержавницької спільноти всіх поляків, яку очолювала на той час інтелігенція, котра зберігала певні цінності й норми поведінки старої шляхти. Нова інтелігенція була, як зазначив Д. Ротшильд, “не лише психологічно вкорінена у колишню шляхту, а й великою мірою походила від неї, оскільки той клас захищався від виродження, що в іншому разі спричинило б втрату трансформації себе на провідну фракцію інтелігенції” [6, с. 42]. Вихідці з буржуазії та селянства, які також увійшли до неї, прийняли норми дворянського походження. Скажімо, у сусідніх чехів суто середньовічне дворянство зникло, і політичне лідерство сформували нова буржуазія та селянство, у поляків стародавня шляхта збереглася завдяки новоутвореній інтелігенції [6, с. 42]. Хоча польські землі розвивалися різними напрямками у трьох імперіях, поміж якими було подрібно “społeczeństwo” XIX ст., те, що вона зберегла однорідний кодекс цінностей та рис і мережу соціальних зв’язків попри кордони поділу, було “випробуванням величезного значення” [6, с. 43]. Воно підтримувало польську історичну пам’ять і політичну свідомість упродовж доби поневолення, а також сприяло кінцевій політичній реінтеграції, яка просувалася швидше за економічну в кількох частинах відновленої незалежної Польської держави після 1918 р. Згодом інтелігенція не лише керувала державним апаратом, а й ефективно контролювала політичні партії.

Як бачимо, поляки трьох сегментів колишньої Речі Посполитої жили за доволі неоднорідних умов, наче належали до різних Європ за цивілізаційним, інституційно-державним і звичаєвим типами. Вони були розділені кордонами, відмінні, звиклі до різного ритму буднів. Однак “становили єдину націю, яку – всупереч великим відмінностям – об’єднували спільна культура і воля до збереження своєї ідентичності” [7, с. 401].

Одним із головних компонентів, важливим фактором збереження етнічної ідентичності поляків у Російській, Австро-Угорській та Німецькій імперіях, її єдиною найхарактернішою рисою була польська мова [8]. Вона відіграла особливу роль в утриманні національної свідомості й виступила засобом спілкування поляків, які завдяки їй відрізнялися від інших народів поліетнічних імперій. Польське слово вижило передусім серед сільського населення центральної Польщі, у Великопольщі й Малопольщі. У середині XIX ст. відродилось у Верхній Сілезії, Вармії та Мазурах. Вагому роль у підтримці й розвитку мови відіграла польська інтелігенція, яка сформувалася, ще раз зазначимо, на зламі XIX і XX ст. [2, с. 11]. Незважаючи на те, що імперські чиновники вилучали польську мову й історію Польщі зі шкіл на теренах російської та пруської займанщини, наприкінці XIX ст. розпочато широко розгалужену роботу з її таємного навчання. За допомогою мови культивувалися давні традиції і національна культура. Мова після втрати суверенітету та поділу польських земель перетворилася на національний символ. Причинами цього була реакція проти насильної германізації і русифікації впродовж XIX ст. Постулюванню формули “вітчизна – польська мова” передувало послідовне зростання важливості мовного критерію у визначенні нації, що ґрунтувалося на національній культурі, мові, історичній пам’яті, а не на ідеї держави та юридичних інститутів, які сприймалися як нав’язані ззовні й такі, що служать придушенню.

Боротьба за збереження польської мови набувала різних форм і проявлялась у багатьох сферах (література, журналістика, наука). Її поширенню сприяло Варшавське товариство

друзів науки, яке об'єднувало істориків і мовників, що сприяли збереженню культурних ознак нації, особливо мови, яка, на думку К. Годабського, Ф. Венжиха, Ф. Моравського та ін., становила основу відновлення національної спільноти. А познанський філософ К. Лібельт зазначав: “Нація жива, поки живе її мова”, “без національної мови немає нації,” оскільки “мова – це кров, що тече у жилах нації”. Товариство народної освіти, Польська Матиця (ПМС) та ін. організували початкові й професійні школи у Варшаві, Гданську, Львові, Цешинській Сілезії та інших регіонах. Подібні численні ініціативи забезпечували мові її консолідуючу роль у польських землях і серед різних соціальних верств [8, с. 31].

Письменники, журналісти, вчителі, суспільні й політичні діячі проводили з великим успіхом те, що можна називати пропагандою мовного патріотизму. Збагачена і розвинена літераторами, публіцистами, учителями – “легальними” з Галичини та “підпільними” з Конгресового королівства чи Познанщини – і численними патріотичними польськими родинами польська літературна мова – та, якою поляки користувалися без великих змін до середини ХХ ст., а частково користуються й досі, всупереч забрудненню і “новомовам” – стала елементом, що об'єднував усю країну, “щитом і мечем сучасного народу” [7, с. 402].

Незважаючи на поділ польських земель між трьома чужими у духовній площині імперіями, поляки підтримували між собою зв'язки поза кордонами. Велику роль тут відіграло також поширення й читання, зокрема, історичних романів Й. Крашевського і Г. Сенкевича та популярних праць з історії Ю. Хоцішевського, ін. Теоретичне осмислення мови як основного культурного надбання й засобу спілкування та її поширення сприяли захисту від іномовних впливів і піднесенню ролі польської мови у збереженні національного духу, відновленню й становленню польської національної державності.

Не можна недооцінювати у визначенні та збереженні етнічної ідентичності ролі релігії. З одного боку, вона сприяє втраті етнічного самоусвідомлення, зокрема, коли людина відривається від “своєї” та переходить до “чужої” віри або приймає якусь трансцендентну світову релігію. Та з іншого – релігія може визначати, зберігати чи навіть підсилювати почуття національної єдності. Більше того, віруючі члени етнічної спільноти можуть стати символом супротиву країнам-загарбникам. Саме таке значення римо-католицького костелу, який об'єднував поляків понад окупацією й відрізняв їх від протестантських німців чи православних росіян. Особливу роль тут відігравали паломництва до центрів релігійного культу, розташованих на територіях, що перебували під різною окупацією, як наприклад, Ченстохова, Гецьвальд, Гора св. Анни, Кальварія, Сілезькі Пекари.

Суттєве значення для етнічної ідентичності мали культурні особливості, традиції, звичаї, їжа, помешкання, одяг та інші фактори. Поляки, незалежно від територій проживання, використовували ці суб'єктивні чинники для посилення національної самосвідомості й зміцнення етнічного самовизначення, і так, власне, значною мірою визначався внутрішній польський фактор у процесі відбудови державної самостійності.

Незалежність уможливила розвиток національної культури, давши змогу подолати відмінності між розшматованими теренами і розпочати процес національної інтеграції в межах власної держави.

Відбудова Польщі не була одноразовим чи однотайним, спонтанним актом усього суспільства. Цей процес тривав роки. Основи шкільництва, певної системи громадсько-політичних організацій та об'єднань, центральної адміністрації і польського судочинства у Королівстві Польському було закладено ще у 1917–1918 рр. під німецькою займанщиною [9–11]. Західна Малопольща звільнилася з-під австрійського контролю наприкінці жовтня 1918 р., коли на її землях було утворено Польську ліквідаційну комісію. Ще раніше, за російського панування, у Королівстві Польському дозволяли під контролем адміністрації утворювати професійні спілки й культурні товариства. Так, у Варшаві діяли Музей мистецтв (із 1902 р.), Музей промисловості й сільського господарства (з 1875 р.), Каса ім. Ю. Мяндовського та ін. установи. Завдяки лібералізації політики царського уряду в 1907–1914 рр. було утворено понад 600 різних господарських та культурних об'єднань, у т. ч. Варшавське наукове товариство, Торговельні курси, Краєзнавче товариство та ін. [12, с. 89].

Польське суспільство під час російської революції 1905–1907 рр. отримало свободу друку, права на публічні збори й об'єднання. Особливе значення мали царські укази про мовну та релігійну толерантність. У навчальних закладах було дозволено викладання польською мовою. Соціальну допомогу жертвам війни надавали громадські комітети, які здійснювали медичну допомогу, постачали продукти харчування у міста, організували соціальне забезпечення, шкільництво і службу охорони громадського порядку. У другій половині 1915 р. функції громадських комітетів, які перейменували на комітети порятунку, обмежили, але частина з них, що відали питаннями місцевого самоврядування, школами, а також опікунчі групи продовжували діяти. Незважаючи на складні воєнні умови, в суспільно-політичному і культурному житті у 1914–1918 рр. з'явилася можливість для існування та діяльності різноманітних партій, товариств як істотних елементів майбутньої незалежної Польської держави, відродження якої не викликало сумнівів. Залишалися лише питання часу, кордонів, форми устрою. Робота громадських комітетів, культурно-освітніх товариств, політичних партій та об'єднань в умовах відсутності національної державної незалежності на трьох анексованих польських територіях та діяльність польських патріотичних сил за кордоном створювали базові основи для відновлення Польської держави.

Проблема політичного устрою виразно постала перед поляками під час Першої світової війни. У її часі погляди на форму майбутнього політичного ладу залежали від концепції будівництва Польської держави, що аж до вибуху революції в Росії передбачало менше чи більше обмеження її самостійності державами-подільниками. За мовчазної згоди з такою позицією Польща не могла, певна річ, набрати іншої, крім монархічної, форми устрою. Зокрема, Акт 5 листопада 1916 р. передбачав монархічну концепцію укладу, вводячи назву Королівство Польське.

Монархічний устрій знаходив схвалення серед багатьох угруповань, що брали участь у реалізації планів розбудови Польської держави. Однак поступово викристалізувалися три основні концепції політичного ладу: конституційна монархія, демократична республіка і диктатура пролетаріату.

На ґрунті конституційної монархії стояла Тимчасова державна рада (ТРС). В її сеймово-конституційній комісії “всі її члени, у т. ч. ті, які належали до лівих партій, стояли на позиції, що для Польщі тепер, із погляду на характер народу, політичну недосвідченість, пануючі умови, найвідповіднішою формою правління є лад конституційної монархії” [13, с. 33]. ТРС, виступаючи за сильний уряд, представляла інтереси передусім консервативних кіл великих землевласників із територій, які колись захопила Росія. У монархії вони вбачали найкраще задоволення своїх суспільних інтересів. Позиція представників селянських і робітничих угруповань була продиктована переконанням, що в існуючій політичній ситуації інші форми політичного ладу не мають шансів для реалізації. Хоча Польська соціалістична партія (ППС) ще в травні 1916 р. висунула гасло Польської Народної Республіки [13, с. 33], підтвердивши у вересні 1918 р. у резолюції XIV з'їзду боротьбу за незалежну Народну Республіку, скликання Установчих зборів [14]. А ще раніше, в програмі, ухваленій у 1907 р. на X з'їзді ППС (I з'їзді революційної фракції ППС) чітко окреслили мету – боротьба за “Незалежну Демократичну Республіку” [15, с. 171]. До речі, ППС-Лівіця у 1908 р. виступала, “тісно співпрацюючи зі соціалістичним пролетаріатом усіх народів Росії”, за знищення монархії, перебудову Росії в демократичну і республіканську державу, широку автономію Польщі, що мала б спиратися на Законодавчий сейм [16, с. 177–178].

Власне за республіканську форму виступили в основному більшість політичних партій, які діяли на польських землях, і Польський національний комітет у Парижі. Тут варто зауважити очевидний факт, що окремі угруповання й суспільні стани по-різному розуміли слово “республіканська”. Робітничі партії, що стояли на реформаторському ґрунті – ППСД (Польська соціал-демократична партія Галичини і Сілезії), ППС-фракція, ППС під прусським пануванням чи НПП, виступали за демократичну республіку, яка б гарантувала їм належну участь в уряді. Селянські політичні партії боролися за Народну Польщу, яка б забезпечила

бідності землю й відповідне представництво у владі. Об'єднувало робітничо-селянські партії спільне прагнення до незалежної Польщі й відкидання революційного шляху побудови суспільства соціальної справедливості. Ендеція також проголошувала гасло республіканської Польщі, виступала за демократичну конституцію. Вираженням цієї позиції була декларація Польського національного комітету (КНП) в Парижі: “Польська держава повинна мати демократичну декларацію. Треба керуватися засадами свободи й справедливості й одночасно принципами порядку, бо без цього жодне цивілізаційне зусилля, жоден прогрес буде неможливим. У новій ситуації в Польщі не повинно бути привілейованих класів. Свободу совісті й права меншин мають у ній шанувати” [17, с. 117–118].

Діаметрально протилежну концепцію проголошували ППС-Лівиця і СДКПіЛ (Соціал-демократія Королівства Польського і Литви). Захоплені перемогами більшовицької влади в Росії, вони розраховували на загальноєвропейську революцію. Наслідком потрапляння під вплив помилок люксембургізму було їх переконання, що у боротьбі за перемогу робітничої справи неістотним є питання форм устрою і кордонів. Пролетарська революція мала розв'язати національне питання самостійно. СДКПіЛ не бачила гострої потреби у відбудові Польської держави.

Незалежна лівиця в колишньому Королівстві прагнула консолідувати свої сили та уточнити спільну програму дій щодо суспільно-політичного ладу майбутньої Польщі. Виявом цього було створення у червні 1917 р. Погоджувальної комісії демократичних угруповань як політичного репрезентанта ПСЛ (Польська селянська партія), Об'єднання Демократичних Партій, Партії Національної Незалежності та ППС-фракції. Ця новоутворена структура висунула гасло негайного скликання Законодавчого сейму на підставі положення про вибори і виступила за республіку, а також рівноправ'я жінок. Остання вимога була своєрідним проявом процесів, спрямованих на демократизацію політичних стосунків і діяльність Ліги польських жінок, Центрального комітету політичного рівноправ'я жінок, Виборчого клубу жінок та ін., що активізувалися у визначальний для країни період [18, к. 20].

Наступним етапом реалізації цієї програми стала нарада в Кракові 2–4 лютого, в якій взяли участь представники з Королівства: ППС-фракція, ПСЛ, ССН (Конфедеративні незалежницькі партії) і ЗСД (Об'єднання демократичних партій), а з Галичини – ППСД, ПСЛ-Лівиця, Польське прогресивне угруповання і Ліга незалежності Польщі. Важливу роль у ній відіграли члени створеної в 1917 р. групи координації політичних дій пілсудчиків – Конвенту Організації А на чолі з Є. Морачевським. На нараді було уточнено спосіб створення державних органів незалежної Польщі. Найвищою владою передбачали однопалатний Законодавчий сейм. Вибори до нього мали б відбуватися за повної політичної свободи шляхом загального, рівного, таємного, безпосереднього і пропорційного голосування. Постанови Законодавчого сейму затверджувати голосуванням усіх громадян обох статей, яким виповнилося 20 років. Опрацьовано також пропозицію суспільних реформ, що згодом стали основою діяльності Тимчасового народного уряду в Любліні. У Декларації від липня 1917 р. КПСД (Погоджувальна комісія демократичних угруповань) заявляла про проведення представленими партіями політичних акцій в дусі “впровадження у незалежній Польщі республікансько-демократичного устрою” [19, с. 347].

Загалом, треба відзначити, що після падіння в Росії царату, а особливо після жовтневого перевороту, коли концепція побудови Польської держави, спираючись на центральні держави, банкрутувала з дня на день, прискореному процесові девальвації підлягала і монархічна модель ладу. В міру того, як наближалася перспектива побудови незалежної Польської держави, вирішальної переваги набувала концепція республіканського ладу. Коли навколо руйнувалися монархії, а на арені політичного життя із завданням його демократизації з'являлися дедалі ширші верстви населення, республіка ставала єдиною можливою до реалізації формою політичного ладу.

Відновлення польської державності відбувалося в обстановці активізації демократичних і революційних рухів, зростання політичної активності населення. Це робило

неможливим у країні на початку ХХ ст. встановлення монархії, як цього хотіла деяка частина польських консервативних діячів. Вони у політичних програмах зверталися до традицій великої держави, яка існувала до поділів Речі Посполитої. При цьому не брали до уваги, що ситуація у ХХ ст. в Європі була зовсім іншою, ніж наприкінці ХVІІІ ст. Такі підходи дещо ускладнювали реалізацію польського національного державотворення.

Занепад монархічних концепцій остаточно зумовив народний уряд у Любліні, що спрямував побудову Польської держави шляхом парламентської республіки [20, с. 23]. Маніфест Люблінського Тимчасового народного уряду Польської Республіки одночасно визначив політичний устрій і проголосив далекосяжні суспільні реформи. Польську державу проголосили народною республікою з президентом, обраним Законодавчим сеймом, скликаним протягом двох найближчих місяців на основі положення про вибори. Всі громадяни, незважаючи на походження, віросповідання і національність, мали бути рівні в правах та обов'язках щодо держави. Нагадаємо, що цей документ декларував свободу совісті, друку, слова, об'єднань, демонстрацій, товариств, професійних спілок і страйків, реорганізацію територіального самоврядування на демократичних засадах та створення міліції [21, с. 130–132].

Регентська рада, яка після відставки уряду Ю. Свєжинського шукала можливостей утворення всенародного уряду, що здобув би довіру народу і провів вибори до Установчих зборів, була вражена радикалізмом Тимчасового народного уряду. На світанку 10 листопада 1918 р. на Віденському вокзалі у Варшаві регент Польського королівства князь З. Любомірський вітав Команданта. За чаєм у палаці Любомірських, як образно описав С. Мацкевич – “у тінистих садах Фраскати”, “скинута з трону перед народженням монархія і новонароджена республіка ввічливо подали собі руки” [22, с. 95]. 11 листопада 1918 р. Регентська рада передала Ю. Пілсудському військову владу, зобов'язуючи його одночасно передати її національному урядові. Через три дні (14 листопада) вона склала свої повноваження. Цього ж дня Начальник держави видав декрет, в якому проголосив скликання протягом найближчих двох місяців Законодавчого сейму, що мав визначити характер устрою Польщі.

Влучними є зауваження Б. Косковського про настрої чи прагнення польського суспільства у листопадові дні: “Неймовірно швидким способом наш народ пройшов сьогодні демократичну школу. Постулати, що ще вчора видавалися далекими й підвішеними в повітрі, сьогодні знайшли загальне схвалення. Не викликає сумнівів передача влади в руки народу шляхом скликання Установчих Зборів на найдемократичніших засадах ” [23].

Юзеф Пілсудський, який прагнув самовладно управляти Польщею, тільки-но досягнувши повноти влади, поставив за мету скликання найближчим часом Установчих зборів, щоби польський народ сам вирішував свою долю. Він вважав: диктатура швидше пододала б труднощі країни, що відроджувалась, однак треба було виховати народ, навчити його державотворчої культури, якої він не міг набути й розвинути в роки неволі. Тут варто наголосити на складності ситуації – держава без визначених кордонів, зовнішня загроза, невелике, погано озброєне військо, порожня державна скарбниця, адміністрація у зародковому стані. Та Ю. Пілсудський зумів, хоч частково, реалізувати програму дій.

Нова ситуація, що склалася на завершальному етапі Першої світової війни, відкрила перед громадсько-політичними діячами широке поле діяльності для розбудови основ владних структур Польської держави. Прагнення поляків до незалежності було відображено у створенні перших урядових осередків, передусім, на польських етнічних землях, тобто у Варшаві, Лодзі, Кельцах, Кракові, Тарнові, Любліні. Державний характер, хоча з обмеженими атрибутами, мали Тимчасова державна рада, Регентська рада, Тимчасовий народний уряд Польської Республіки, Польська ліквідаційна комісія та ін. Взагалі на цей час на польських землях було 4–5 урядів чи інституцій, які можна певною мірою вважати за урядову владу. Перерахуємо їх, із деякими заувагами.

У Варшаві діяла Регентська рада. Регенти розуміли, що їхня місія завершується й шукали шляхи утворення уряду, який мав би широку підтримку народу, такого, щоб могли

передати владу з довірою та впевненістю, що той найближчим часом проведе вибори до Установчих зборів.

28 жовтня 1918 р. в Кракові прийшла до влади Польська ліквідаційна комісія. Незважаючи на назву, це був справжній уряд (від 4 листопада на чолі з В. Вітосом), який діяв у Західній Галичині, спираючись на польську адміністрацію, військо і поліцію. Наступним урядом можна вважати утворений у Любліні 7 листопада 1918 р. Тимчасовий народний уряд Польської Республіки на чолі з І. Дашинським. Був він при владі лише чотири дні й не виходив поза межі міста Любліна. Однак мав безсумнівне значення з огляду на програму, яку представив народові, зокрема суспільних реформ, котру згодом уже не можна було відкинути, хіба що – ускладнювати, послаблювати чи відкладати її реалізацію.

У Познані підпільний Міжпартійний комітет, який деякі дослідники називають Центральним громадянським комітетом переформувався 11 листопада на Головну народну раду і розпочав підготовку до захоплення влади у Познанському воєводстві. Територіально вона охоплювала впливом землі пруської займанщини, мала власні військові структури – Народну охорону (Стража Людова) і Громадянську охорону (Стража Обивательська). Найбільше впливала на її спрямування і діяльність найсильніша у Великопольщі Національно-демократична партія. Очолив НРЛ священик С. Адамський. Серед її відомих діячів – В. Корфанти, М. Сейда, С. Лашевський, Ю. Ример. Метою політики Головної народної ради, як зазначено у відозві її Комісаріату від 11 листопада 1918 р. “є завжди: об’єднана, незалежна Польща з морським узбережжям” [24, с. 147]. Трохи згодом, 3–5 грудня 1918 р. НРЛ скликала в Познані Польський окружний сейм.

У Цешині урядові функції вже від 19 жовтня виконувала Народна рада Цешинського князівства на чолі з ксьондзом Ю. Льондзіним. Вона проголосила приєднання Цешинської Сілезії до Польської держави, і, прагнучи відвернути конфлікт із чехами, погодилася на її поділ [25, с. 78].

На переломі жовтня-листопада 1918 р. також активізувалося робітництво, особливо на теренах колишньої підросійської території. 5 листопада 1918 р. у Любліні виникла перша Рада робітничих і солдатських депутатів. Вона утворила народну міліцію й оголосила вимогу проведення негайних суспільних реформ. Комітет Люблінської СДКПіЛ виступив проти Тимчасового уряду Польської Республіки в Любліні й закликав до творення Рад робітничих і селянських депутатів [26, с. 245–246]. Схожих рад у листопаді виникло кілька десятків, і зосереджувалися вони здебільшого в Домбровському басейні та інших промислових містах. Хоча політично й організаційно ради утворювалися за взірцем російських, на порозі незалежності Польщі вони відігравали дещо іншу роль. Серед населення панували патріотичні настрої, поєднані з надіями на поліпшення соціального становища у незалежній державі. Ради, будучи насамперед чинником захисту соціальних інтересів, ставали інституціями, що намагалися забезпечувати громадський порядок, підтримували демократичні ініціативи місцевих незалежницьких організацій.

Револьюційна хвиля захопила й частину селянства. Особливо характерними були випадки в кількох повітах у розгалуженнях Вісли і Сяну, зокрема в Тарнобжеському. На заклик діячів ПСЛ-лівіці селяни там захопили маєтки, усунули адміністрацію, проголосили т. зв. Тарнобжеську республіку [27, с. 65].

Фактично в цей період альтернативою парламентської республіки ставала не монархія, а устрій республіки рад, паростки якого бачимо у вигляді рад робітничих та селянських депутатів. Однак радикальні соціалісти не здобули вирішальної переваги в радах. Польський робітник, на протигагу німецькому чи російському, боровся не лише з соціальним пригніченням, а й з національним [28, с. 41], покладаючи відповідальність за важку життєву ситуацію насамперед на іноземну владу. Внаслідок цього його революційна сила була спрямована головню проти зовнішнього ворога. Тому в момент, коли утворилася Польська держава, слова: “Для міжнародного табору соціальної революції не існує кордонів”, – не доходили до свідомості народу, захопленого відродженням країни [28, с. 41]. З огляду на

пануючі настрої та загальну ситуацію, можна стверджувати, що комуністична революція у Польщі не мала підґрунтя.

Важливе значення для творення основ національної державності діяльності закордонних польських патріотичних провладних інституцій. У Швейцарії, Великій Британії, Франції і США діяли громадські організації поляків, які допомагали жертвам війни, військовополоненим, підтримували і пропагували ідею незалежної Польщі. На міжнародній арені польський провід домогся визнання права на власну незалежну державу. З цим погодилися і Центральні держави, і країни Антанти й США. В результаті виник 15 серпня 1917 р. за ініціативою Р. Дмовського в Лозанні Польський національний комітет та розпочалася діяльність його представників, які фактично здійснювали дипломатичні й консульські функції. КНП виконував роль польського уряду в межах діяльності Міністерства закордонних справ, частково Міністерства військових справ, зокрема політичного керівництва сформованої у Франції польської армії, яку спочатку очолив французький генерал Л. Арчинар, а у 1918 р. її головнокомандувачем став Ю. Галлер. “Блакитна армія” (від кольору мундирів) на кінець війни нараховувала до 67 тис. вояків [29, с. 361–362]. У відповідь на звернення Р. Дмовського [30] країни Антанти визнали Польський національний комітет представницьким органом польського народу.

У США діяв Польський центральний комітет, до складу якого належали відомі діячі: І. Падеревський, Е. Пільтц, Ш. Аскеназі, Г. Нарutowич та ін. Так, під час кампанії збору підписів під зверненням до Президента США В. Вільсона про підтримку відновлення незалежної Польщі було зібрано 600 тис. підписів. Якщо у Парижі та Лондоні домінувала роль Р. Дмовського, то у Сполучених Штатах треба відзначити вплив І. Падеревського, який пропагував польську справу на цьому континенті. За посередництвом американського полковника Е. Хауза він отримав доступ до В. Вільсона. Вже в січні 1917 р. Президент США підтвердив у зверненні “Мир без перемоги”, право поляків на об’єднану і вільну Польщу. У листі до І. Падеревського від 30 січня того ж року В. Вільсон писав про підтримку польської справи, запевняючи: “Ви можете бути певні, що все, що я можу зробити в інтересах Польщі, буде зроблено від усієї душі” [31, с. 8]. У Швейцарії група польських емігрантів за участю Г. Сенкевича, М. Скловської-Кюрі, З. Любомирського утворила Генеральний комітет допомоги жертвам війни. У цих умовах формувалася популярність таких майбутніх державних керівників незалежної Польської держави, як Р. Дмовський, Ю. Пілсудський, І. Дашинський, І. Падеревський, В. Вітос, Г. Нарutowич, Ю. Галлер та ін. У 1914–1918 рр. польське суспільство зазнало швидких і суттєвих змін, практично від “повної неволі” до суверенітету наприкінці Першої світової війни. Загалом активна діяльність польських патріотичних сил у країні та в еміграції у роки світової війни в різних формах і на різному рівні уможливила успішне використання восени 1918 р. сприятливої міжнародної ситуації для досягнення основної національної мети – відновлення і будівництва основ суверенної польської державності.

Її відродження після Першої світової війни було підготовлене всім ходом національної та світової історії, становило закономірний результат державницьких домагань польського народу, його руху за незалежність. У процесі історичних випробувань, соціальних катаклізмів, революцій, реформ у свідомості поляків посилювалося почуття ідентичності, яке об’єднувало їх у самодостатню європейську націю. Торжество державного самоствердження Польщі стало квінтесенцією закономірного поступу польського народу, надавши його історії логічного завершення і розвитку. Враховуючи історико-політичні, соціально-економічні й духовні процеси у відродженні Польщі, можна стверджувати, що процес становлення самостійності Польської держави, як уже було зазначено вище, тривав до міжнародно-правового врегулювання кордонів і прийняття Березневої конституції. Хоча конституційне оформлення створеної політичної системи та подальший розвиток розглядаємо як результат не ухвали зверху конституційно-правових актів під тиском політичних партій, а впертої боротьби у післявоєнній розстановці політичних сил із урахуванням зусиль та впливу національно-демократичних кіл.

Отже, період із листопада 1918 р. до березня 1921 р. займає у новітній історії Польщі особливе місце. Він насичений важливими політичними і соціально-економічними подіями. У Центральній та Східній Європі утворився простір для народів – поляків, чехів, українців та ін., які протягом століть намагалися відродити власну державність. Друга Річ Посполита спромоглася відновити і зберегти політичну самостійність. Утвердження Польської Республіки остаточно завершило довготривалу національно-визвольну боротьбу народу, котрий зумів використати свій історичний шанс 1918 р. [32]. Цьому поляки насамперед зобов'язані харизматичним політикам, які представляли інтереси народу і всередині країни, і на міжнародній арені. Дуже різні за соціальними коріннями та ідейно-політичними поглядами, а інколи й відверто ворожі один з одним, вони зуміли піднятися над тим, що їх розділяло, в ім'я відродження вільної і незалежної Вітчизни.

У польській та українській історіографіях процес відбудови польської національної державності викликав методологічні суперечності, серед яких дискусія про хронологічні рамки цього явища, початок та кінець, залишалася у тіні політичної за сутністю суперечки щодо визначення символічного першого дня Другої Речі Посполитої. У перші роки після проголошення незалежності у Польщі не було встановлено дня, який стверджував би перелом у боротьбі за відбудову державності. Частина незалежної лівиці зверталася до традиції Тимчасового народного уряду Польської Республіки й особливого значення надавала даті 7 листопада 1918 р. Незважаючи на те, що ще у 1926 р. Ю. Пілсудський проголосив 11 листопада днем, який символізував факт проголошення незалежності Польщі, офіційний статус національного свята відродження ця дата здобула тільки у 1937 р. Тут варто згадати, що, зокрема, безпосередньо після проголошення акта від 5 листопада 1916 р. частково громадська думка й певне коло політиків (З. Любомірський, В. Яворський, І. Дашинський, С. Тугутт), схильні були вбачати в декларації цісарів Німецького Рейху і Австро-Угорщини початок незалежності Польщі. Цю думку, між іншим, також поділяли польські історики М. Хандельсман і С. Буковецький. Останній вказував на символічне значення дати 15 січня 1917 р., коли утворено Тимчасову державну раду Королівства Польського [33]. Схожі спрощення мали місце при розгляді ролі окремих груп й осіб у формуванні центральної влади, кордонів і устрою Польської держави, що відроджувалася. Дискусії про генезис незалежності, історичні передумови відродження державності передувала інша, паралельна з перебігом подій або навіть трохи випереджуюча, дискусія різних політичних таборів щодо форми майбутньої Польщі. Зокрема, на перший план висували два питання: про суспільний і соціальний устрій, а також – територію, а отже, кордони відроджуваної держави. Питання рубежів не було, зрештою, ніколи в цій дискусії тільки географічно-територіальним. А навпаки, завжди – спадком історичних традицій, баченням майбутніх союзів і загроз.

Протягом останніх років і українські, й польські історики, однозначно надають перевагу точці зору, що, коли 11 листопада 1918 р. перемир'я поклато край бойовим змаганням, політична незалежність Польщі стала доконаним фактом, хоча відкритим залишалось питання устрою держави, характеру її уряду. Саме 11 листопада 1918 р. Ю. Пілсудський, спираючись на Польську військову організацію та ліві партії, проголосив відновлення незалежної Польської держави. Незабаром він надіслав урядам багатьох країн Звернення, в якому повідомив про утворення незалежної Польської Республіки: “Польська держава створюється за волею всього народу і ґрунтується на демократичних засадах. Польський уряд замінить панування розпачу, який... тяжів над долею Польщі, – ладом, заснованим на порядкові й справедливості. Спираючись на польську армію під моїм командуванням, сподіваюсь, що відтепер жодна іноземна армія не увійде до Польщі, коли не буде висловлено у цій справі нашої формальної згоди. Я переконаний, що могутня демократія Заходу надасть допомогу і братню підтримку відродженій і незалежній Польській Республіці” [33]. Першою на це послання відгукнулася Німеччина, яка відразу прислала до Варшави посла.

Після самоліквідації Регентської ради Люблінський уряд, а також діюча в Кракові Ліквідаційна комісія визнали як повноваження Ю. Пілсудського, так і те, що 17 листопада він призначив представника правого крила ППС, свого соратника, Є. Морачевського главою першого загальнопольського уряду (листопад 1918 – січень 1919 рр.) [35]. Ю. Пілсудський прагнув створити уряд, який би користувався підтримкою найширших кіл суспільства. Цей задум не реалізовано. Національна демократія відкидала всіляку співпрацю з соціалістами. Не хотів співпрацювати з ними й В. Вітос. І. Дашинський прагнув створити соціалістичний уряд. С. Тугутт був прихильником лівоцентристського кабінету, який таки було створено. До уряду Є. Морачевського увійшли члени ППС-фракції Л. Василевський, Т. Арцишевський та ін., людовці з ПСЛ “Визволене” – С. Тугутт, Т. Ночницький та ін., а також кілька безпартійних [36, с. 442]. Більшість членів новоствореного кабінету за партійним складом і програмою діяльності була практично ідентичною Люблінському урядові. Лівоцентристський кабінет міністрів, у якому більше домінував міністр внутрішніх справ С. Тугутт, ніж його голова Є. Морачевський, Ю. Пілсудський сприймав як перехідний уряд, який працюватиме до скликання Законодавчого сейму. Ендеки відмовилися взяти участь у “лівому” уряді. Хоча західні держави не визнали цього уряду, його діяльність мала суттєве значення для становлення польської державності.

Кабінет Є. Морачевського, поза сумнівом, відходив від первинної концепції загальнонародного. Від неї Ю. Пілсудський відступив, тільки-но зрозумівши, що на цей момент не може бути мови про утворення такого уряду. Від власне лівоцентристського вбачав користь. Пояснюючи це в листі до К. Длуського від 17 січня 1919 р., писав: “У внутрішній політиці залежить мені на тому, щоби довести справу до Сейму без надто гострої форми внутрішньої боротьби, яка могла б спричинити пролиття крові. Цієї мети можна було б досягти тільки спираючись на частину лівиці (людовці, ППС), що викликало поділ усєї суспільної лівиці на два табори й ослабило силу її опозиційних ударів” [37, с. 1151]. Кількома тижнями раніше, наприкінці грудня 1918 р., висловив Ю. Пілсудський схожу думку у розмові з князем Є. Сапегою. “Мій обов’язок, – пояснював він, – не допустити пролиття братньої крові. Лівиця в Польщі є динамічною, якби я утворив інший уряд, вони вийшли би на вулицю, тому я був змушений обминути Вас” [28, с. 40]. За таких складних політичних обставин приступив до діяльності уряд Є. Морачевського, становище якого віддзеркалювало певною мірою два напрями боротьби за характер держави: революційної лівиці й правих сил, які представляла головним чином “народова демократія”, котру підтримувала час від часу ПСЛ “Пяст” [27, с. 58–62].

Для більшості польської спільноти у країні, знищеній війною, утворення нового уряду пов’язувалося з переконанням, що незалежність поєднується з суспільно-господарськими змінами. Водночас перед новою владою стояло непросте завдання – вивести країну з хаосу і захистити від зовнішньої загрози. 21 листопада було оголошено Маніфест до народу, в якому підкреслено народність влади і проголошено здійснення соціальних реформ, які мав затвердити Законодавчий сейм [38, с. 19]. 22 листопада 1918 р. уряд Є. Морачевського видав “Декрет про верховну представницьку владу Польської Республіки”, в якому проголосив Польську Республіку [39]. Переважна більшість народу схвалила майбутній устрій держави, який запропонував Є. Морачевський, – Польща повинна була стати демократичною республікою за зразком західних демократій. На основі декрету – фактично першої тимчасової конституційної норми незалежної держави – Ю. Пілсудський здобув найвищу владу в країні. Він був проголошений Тимчасовим Начальником Держави з правом звільняти уряд, затверджувати чи відміняти урядові законопроекти і бюджет, призначати вищих посадових осіб тощо [39]. Ю. Пілсудський обіймав також посаду Верховного головнокомандувача військ. Цими повноваженнями, як підтверджував, міг користуватися до скликання Законодавчого сейму. У статті 3 Декрету зазначалося: законодавчі проекти, які ухвалила Рада Міністрів, має затвердити Начальник держави, і вони набирають чинності з моменту опублікування в “Щоденнику прав”, але втрачають її, якщо не будуть представлені до затвердження на першому засіданні Законодавчого сейму [39]. Видання Декрету про вищу

владу в країні можна трактувати як завдання початкового етапу будівництва основних підвалин державного устрою Польщі.

Уряд Є. Морачевського, справджуючи назву народного, значну увагу приділяв вирішенню соціально-економічних проблем. Його декретами ввели 8-годинний робочий день, виплату допомоги робітникам у випадку хвороби, гарантовано мінімальну зарплату на держпідприємствах, засновано інспекцію з питань праці [40–41]. Було також запроваджено демократичні свободи слова, друку, зборів, сформовано народну міліцію. Справжню поліцію організував трохи згодом С. Войцеховський, міністр внутрішніх справ у кабінеті І. Падеревського [42].

Нова влада прагнула забезпечити захист кордонів Польської держави, якій загрожували зі сходу й заходу, Німеччина і Росія, навіть Чехія. Дестабілізація Центральної Європи, що наступила в результаті революцій та громадянської війни в Росії, розпаду Австро-Угорщини й поразки Німеччини, змушувала уряд Є. Морачевського дбати про створення сильної армії, яка ставала за тих обставин необхідним гарантом слабкої ще державної незалежності й істотним чинником у боротьбі за кордони. Створення польських збройних сил полегшувалося традиціями формування різноманітних збройних формувань у роки Першої світової війни. Кадри майбутньої польської армії виховувалися в легіонах, у незалежній від окупантів Польській військовій організації. Загин т. зв. “байоньчиків” у Франції (біля 200 осіб), польські легіони (15–20 тис.), Пулавський легіон (близько 900 осіб), корпус Ю. Мусницького в Росії (29 тис.), армія Ю. Галлера у Франції (50 тис.), утворені під німецьким протегуванням польські збройні сили (близько 9 тис.), підпілля широко розгалужена ПОВ (майже 30 тис.), нарешті, польські збройні формування в Радянській Росії, особливо відомий Білгородський полк (близько 17 тис.), значна роль польських командирів у жовтневому перевороті (Р. Лонгва, Р. Муклевіч, С. Жбіковський) – це найважливіші приклади польської участі у воєнних діях і найвідоміші польські військові структури світової війни [43, с. 25]. Хоча зрозуміло, що таке перерахування в одному ряду військових формувань, які нерідко воювали на супротивних фронтах і були керовані різними, часто ворогуючими, політичними осередками, є умовним. Однак воно вказує на дієву польську збройну участь майже на всіх європейських фронтах і територіях, на яких перебували поляки. Це стосувалося і тих, які під революційними прапорами боролися з царатом в Росії, і тих, які, пробуджені патріотичними намірами, брали зброю, переконані, що прийде час, коли зможуть скерувати її проти окупантів, якщо незалежна Польща такого потребуватиме. Природно, що у численних солдатських масах не було свідомих політичних цілей, яких прагнули вище командування, а також партії та інші організації, які опікувалися окремими військовими частинами. Зусилля і політичні змагання за владу в Польщі чи також суперечки щодо характеру майбутньої держави, її устрою, зіткнення різних, нерідко антагоністичних, інтересів відбувалися серед керівної еліти, від якої солдати, однак, перебували далеко. Пропаганда політичної доктрини в цей час не сягала глибоко вниз. Солдати керувалися простими гаслами, серед яких “Польща” – для одних чи “революція” – для інших, виражали прагнення кращого майбутнього і виконували лише роль сили, що підштовхувала до боротьби.

Польські військові формування брали участь у багатьох битвах, зазнали великих втрат вбитими і пораненими, проте на тлі багатомільйонних армій, які боролись у цій війні, їх реальне значення не могло бути великим. Тому військові дії поляків мали характер, передусім, маніфестації польської присутності, вияву волі до боротьби за національні інтереси – оскільки їх різні частини польського суспільства і політичні організації на той час розуміли по-різному, хоча основною метою всі вважали здобуття незалежності Польщі. Реальне ж значення ці військові формування мали як майбутня основа, на якій розбудовувалося, вже в незалежній державі, єдине Військо Польське, здатне перетворитися на силу, з якою рахувалася б Європа. Отже, військові кадри та структури на польських землях і поза ними доби Першої світової війни стали вже у відновленій Польщі зачатком її збройних сил. На початковому етапі формування національної держави, 11 листопада 1918 р., при зброї були: у Варшаві та її околицях – Польські збройні сили, підлеглі Регентській раді – 9 373 осіб, під владою

Люблінського уряду на території колишньої австрійської окупації – 11 500, в Галичині військо, підлегле Польській ліквідаційній комісії – 8 520 і дивізіон вершників колишнього корпусу Ю. Мусницького – 150; усього – 29 543 особи [44, с. 463]. Велику допомогу у справі відбудови держави, її збройних сил надавали поляки, які проживали поза межами країни [45]. У квітні 1919 р. на батьківщину повернулася добре оснащена й вишколена, утворена у Франції польська армія, яка налічувала близько 70 тис. вояків [28, с. 148]. Об'єднання армій полегшило процеси становлення Польських Збройних сил.

Неабияку роль у стабілізації суспільно-політичної ситуації на початковому етапі розбудови польської державності відіграли оголошений 28 листопада 1918 р. Декрет про виборчий закон [46] і водночас призначені на 26 січня 1919 р. вибори до Законодавчого сейму [47]. Проголошені документом принципи стали основою виборчої системи, що з невеликими змінами діяла в Польщі до 1935 р. Права голосу набули громадяни держави, які досягли 21 року. У голосуванні не брали участі військовики, які перебували на дійсній службі. Вибори були проголошені загальними, рівними, прямими, таємними і пропорційними [46]. Виборчий закон ставив Польщу в один ряд із країнами, що мали давні демократично-парламентські традиції, як Велика Британія, Франція.

Вимога скликання Законодавчого сейму протягом тривалого часу супроводжувала змагання різних концепцій політичного ладу майбутньої Польської держави, поступово зайнявши центральне місце у програмних положеннях більшості політичних партій. Повсюдне схвалення не означало, що всі угруповання однаково бачать його конструкцію, положення виборчого права чи, зрештою, сферу компетенцій. Однак у часі, коли ідея Законодавчого сейму входила у стадію реалізації, ніхто не насмівився відверто виступити проти однопалатності чи піддавати сумніву демократичні засади, наділення сейму повнотою державної влади. Вимогу положення про вибори прийняли фактично всі політичні сили. Законодавчий сейм, відображаючи настрої і погляди суспільства, мав бути найвищим виразником волі народу, а також джерелом всіляких прав і державної влади. Таким чином ідея сейму передбачала опертя побудови Польської держави на демократичні засади.

Призначення виборів на 26 січня 1919 р. було викликане, з одного боку, намаганням виграти час, вибори мали зміцнити позиції уряду й держави, все ще не визнаної де-юре на міжнародній арені, а з іншого – необхідно було забезпечити і внутрішню стабілізацію. На польських землях почалася гостра суспільно-політична боротьба. Жовтневі події в Росії активізували населення: селяни вимагали поділу поміщицьких земель, робітники виступали за націоналізацію промислових підприємств, банків, транспорту. Декрет про проведення виборів до Законодавчого сейму, що проголошував гасла легалізму і парламентської демократії, мав, на думку Ю. Пілсудського та його соратників, відіграти важливу роль у боротьбі проти революційних настроїв у польському суспільстві. Майбутній сейм, обраний на основі демократичного виборчого закону, мав визначити політичний устрій країни і провести суспільні реформи.

Здійснення широких реформ ускладнювала нерішучість уряду Є. Морачевського, яка впливала з Декрету від 22 листопада 1918 р., згідно з яким Рада Міністрів перебирала на себе тільки опрацювання їх проектів для подання у Законодавчий сейм. А ці проекти мали чималу державну вагу. Вони передбачали “примусове відчуження більшої частини поміщицьких земель і передачу їх у руки трудівників під державним контролем; націоналізацію шахт, соляних копалень, нафтової промисловості [...]; участь робітників у адміністрації недержавних промислових закладів [...]; створення загальної світської, безоплатної школи, однаково доступної для всіх без огляду на матеріальний стан. Тільки здібності мають вирішувати привілей освіти” [48].

Два декрети кабінету Є. Морачевського ввійшли в життя без подання їх Законодавчому сеймові – про 8-годинний робочий день і положення про вибори до сейму. Вже чинними були права на страйк і об'єднання у професійні спілки. Програма Люблінського уряду, а згодом кабінету Є. Морачевського, хоча й була реалізована у незначній частині, однак мала важливе значення. Вона вказала напрям, за яким мала розвиватися відроджена держава –

глибокі суспільні реформи. Цей шлях пролягав крізь протиріччя та труднощі, але зійти з нього було вже неможливо. Противники могли стримувати реформи, їх послаблювати і так робили, але цілковито повернутися назад суспільство не могло. Було поставлено перешкоди й більшовицьким соціально-суспільним перетворенням. У цьому значну роль відіграла, передусім, Польська соціалістична партія, про яку один із її провідних діячів, М. Недзьялковський, писав: “Заслугою, яку ніхто не може забрати у Польської соціалістичної партії, є те, що як давно й сильно організована партія з чітко виробленою політичною і суспільною доктриною вона скерувала початкове будівництво польської державності на шлях парламентської демократії” [49, с. 39]. У тогочасній Польщі переважна більшість політичних сил визнавала республікансько-парламентський устрій, який і був зобов’язаний утвердити Законодавчий сейм у січні 1919 р. Однак суспільно-політична ситуація в країні залишалася складною.

Нестійке політичне становище спонукало Ю. Пілсудського звернутися до головнокомандувача арміями Антанти маршала Ф. Фоша з проханням надіслати до Польщі війська для захисту країни від більшовизму [50, с. 1]. 16 листопада Ю. Пілсудський уклав із німецьким командуванням угоду про виведення німецьких військ з польської території, західний кордон якої відповідав російсько-німецькому кордону 1914 р. Залишаючи ці землі, німці передавали частину зброї Польській військовій організації або іншим воєнізованим організаціям. Визнання кордону 1914 р. фактично означало згоду на збереження німецького панування в Познанщині, Верхній Сілезії та інших західних польських землях, що, безумовно, суперечило польським національним інтересам і викликало закономірний спротив та невдоволення населення. У Верхній Сілезії протягом короткого часу виникло чимало Народних рад, де дуже впливовими були національні демократи. А створена в Познанщині Головна народна рада (НРЛ) вважала представником польської влади не варшавський уряд, а Польський національний комітет. Сейм представників польського населення колишньої Німецької імперії 5 грудня 1918 р. прийняв рішення чекати розгляду питання про приєднання західних етнічних польських земель до Польщі на майбутній мирній конференції. Однак окремі збройні сутички з німецькими націоналістичними угрупованнями на великопольських землях вилилися 27 грудня в польське національно-визвольне повстання [51, с. 20]. При продовженні Комп’єнського перемир’я (через 6 тижнів) було передбачено припинення 16 лютого 1919 р. воєнних дій на Познанщині, що закріплювало владу НРЛ на звільнених до того часу великопольських землях.

Не сприяла стабілізації внутрішньополітичного становища наявність опозиції до уряду Є. Морачевського. Ряд його декретів були радикально-демократичними і викликали критику з боку правих угруповань, особливо ендеків. Рішення уряду бойкотували, проти нього організували мітинги та демонстрації. Негативно ставилися до кабінету Є. Морачевського і комуністи, вважаючи його “прикриттям” панування буржуазії в Польщі.

На міжнародній арені інтереси опозиції представляв Польський національний комітет. Як бачимо, Польща мала наче два уряди: в країні влада була фактично в руках Ю. Пілсудського та його прибічників і підпорядкованого Начальникові держави кабінету Є. Морачевського, а на міжнародній арені Польщу представляв КНП під керівництвом Р. Дмовського, якого держави Антанти визнавали фактичним представником Другої Речі Посполитої. У країні, однак, він не мав реальної влади, хоча й користувався підтримкою значної частини польського суспільства, встановленої на Познанщині НРЛ на чолі з В. Корфантим.

Наближення мирної конференції, яка мала б запровадити новий порядок в Європі, примусило польські політичні сили консолідувати зусилля у спільній справі – якомога краще представити інтереси Польської Республіки. Для цього треба було досягти взаєморозуміння між КНП та центральною владою у Варшаві. Втім, місія С. Грабського не мала успіху. Та й не могла його здобути з огляду на широко окреслені завдання. Відсутність же єдиної, загальновизнаної в країні та за кордоном державної влади продовжувала залишатися вкрай несприятливою для Польщі. Та й двозначна політика правлячого угруповання щодо

Німеччини не подобалась ендекам, які дотримувалися переважно профранцузької орієнтації і мали перевагу в КНП. У ніч на 5 січня 1919 р. вони здійснили спробу державного перевороту, заарештувавши прем'єр-міністра і кількох членів уряду та проголосивши “революційний народний уряд” на чолі з М. Янушайтісом і Е. Сапегою [52, с. 88]. Одна з груп бойовиків мала намір навіть узяти під варту Начальника держави. Проте заколот був швидко придушений. Ю. Пілсудський у цьому конфлікті не підтримав жодну з сторін – ні поміркованих лівих в особі соціалістів, ні правих ендеків, прагнучи виглядати надпартійним лідером, котрий виражає загальнонаціональні інтереси. Роззброївши учасників змови, він не допустив розправи над ними, вважаючи за краще піти на компроміс із КНП.

Переворот на чолі з полковниками М. Янушайтісом, Т. Димовським, Е. Сапегою і Є. Зджеховським у Варшаві, як зазначив П. Заремба, у “своєму перебігу був гумористичним” [49, с. 45]. Це створювало певну сприятливу кон'юнктуру для уряду Є. Морачевського. Однак його доля була вже вирішена, за десять днів перед виборами до Законодавчого сейму він пішов у відставку. З огляду на історичну перспективу цей крок можна розцінити як необхідний. Польща не могла собі дозволити, зважаючи на складність ситуації, розвивати політику у двох напрямках і виносити внутрішні суперечності на міжнародний форум.

Перебіг і придушення перевороту підняли авторитет Ю. Пілсудського, ослабили позиції Є. Морачевського і С. Тугутта, спростили Начальникові держави заміну уряду, який до цього часу безрезультатно шукав кандидатуру на прем'єра, сприйнятого і правицею, і лівицею. І такий кандидат з'явився на політичній арені – І. Падеревський. 27 грудня він прибув до Познані, а 1 січня 1919 р. – Варшави. “Виняткова позиція в Польщі й за кордоном, індивідуальність із тих, які не в кожному поколінні з'являються”, надзвичайна людина, “в якій велика художня душа поєднується з політичним розумом і політичним темпераментом” [53]. У виступі на Віденському вокзалі у Варшаві І. Падеревський підкреслив думку про свою діяльність в інтересах усього народу: “Повинен вам заявити, що не можу служити жодній партії... Знаю тільки одну партію, яку визнаю – це Польща” [54, с. 4]. Він був одним із небагатьох діячів, які за популярністю могли рівнятися з Ю. Пілсудським.

16 січня 1919 р. Є. Морачевський подав у відставку, а Ю. Пілсудський скликав новий кабінет, який очолив один із визначних діячів Паризького комітету та лідерів ендеків – І. Падеревський (січень – листопад 1919 р.) [55, с. 92]. Новий прем'єр не мав досвіду політичної діяльності, але був добре відомим у країні й на Заході як видатний музикант і гарячий польський патріот, підтримував тісні контакти, як вже зазначалося, з Президентом США В. Вільсоном та іншими відомими західними політиками. Як прем'єр І. Падеревський влаштував усі основні політичні сили й союзні держави. У свою чергу, Р. Дмовський погодився на поновлення складу ПНК прихильниками Ю. Пілсудського і збереження за останнім поста Начальника держави. І. Падеревський зайняв пост прем'єр-міністра і міністра закордонних справ. Одним із найпомітніших членів кабінету, значною мірою його справжнім керівником, був С. Войцеховський, недавній соратник Ю. Пілсудського, в недалекому майбутньому Президент Другої Речі Посполитої [56, с. 42–43]. Утворюючи кабінет І. Падеревського, Ю. Пілсудський не втратив ані своїх прав, ані свого впливу, а, навпаки, виграв у непростій ситуації. Він надалі піклувався передусім про військо, його оснащення, яке міг отримати тільки на Заході, від держав коаліції. Цього не домогся Є. Морачевський, але зумів здобути новий прем'єр – І. Падеревський [57, с. 58]. Ставлення до держав переможної коаліції, боротьба за західні кордони залишались, як дотепер, завданням КНП. Ю. Пілсудський віддавав ці справи І. Падеревському і Р. Дмовському, знаючи, що на даний момент вони здатні найкраще вирішити згадані питання. Компроміс між Ю. Пілсудським і І. Падеревським принципово змінив ситуацію – КНП був до цього часу незалежною політичною інституцією, претендував навіть на владу в країні. Після 16 січня це вже було тільки представництво держави, яку очолював її Начальник. За домовленістю між Ю. Пілсудським і Р. Дмовським у січні 1919 р. офіційними польськими делегатами на Паризьку мирну конференцію були призначені Р. Дмовський та І. Падеревський. Польських представників допустили до участі в Паризькій мирній конференції, а потім почалася смуга

визнання Польщі з боку США, Франції, Великої Британії, Італії та ін. Ще одним результатом досягнутого компромісу стала політична та фінансова підтримка уряду І. Падеревського середніми і заможними верствами населення.

Розв'язання широкого кола державотворчих проблем тривало в умовах гострої, інколи жорсткої боротьби політичних настроїв, а також в ході українсько-польської війни. У цій атмосфері країна очікувала від уряду І. Падеревського проведення чесних демократичних виборів до Законодавчого сейму. Уже в першому циркулярі до старост новий міністр внутрішніх справ С. Войцеховський наказав: “Сейм вирішить долю народу всередині Польської держави та його ставлення до інших народів. У сеймі має знайти вияв справжня воля всього народу. Треба, щоб усі партії могли вільно вибрати своїх представників до Сейму. Завданням адміністрації держави є простежити, щоб усі могли виконати свій громадянський обов'язок 26 січня. Я закликаю Вас вжити всіх необхідних заходів, що гарантують спокій і безпеку голосуючих та цінних документів” [42]. Повселюдною серед поляків була віра в Законодавчий сейм, його історичну роль, національну місію, покликання. На загальну думку, сейм мав прийняти історичні рішення – якою будуть нова, відбудована після років неволі Польща, її суспільний і політичний устрій, закріпити лад парламентської республіканської демократії, прагнення польського народу до державної самостійності, відкрити новий етап на шляху дальшого формування національної державності.

Тож, відновлення 11 листопада 1918 р. незалежності Польщі й проголошення її республікою відповідало вимогам національної та європейської новітніх історій, було логічним кроком у розвитку польської національно-визвольної боротьби, завершенням довготривалого руху поляків до свободи і політичної самостійності. Процес становлення польської державності сам собою став проявом закономірності розвитку історичних подій, історичної зумовленості її відродження. Проголошення незалежності – своєрідна точка відліку нового періоду історії Польської держави, суть якого полягала у закладенні підвалин нового суспільно-політичного устрою і захисту території. Характерною рисою Другого польського відродження стало те, що цей процес спирався, як правило, на здобутки, традиції та досвід державної розбудови ще до листопада 1918 р. в складних воєнних умовах, незважаючи на які у політичному і культурному житті існували можливості для діяльності різноманітних польських партій, товариств та установ. Поза межами ще окупованих польських земель постала національна збройна сила у вигляді військових формувань як істотний елемент майбутньої держави.

Розгорнутий після проголошення незалежності Польщі державотворчий процес протікав суперечливо і неоднозначно. З одного боку, відбулися певні позитивні зрушення: затверджено центральні та місцеві органи влади, створювалися збройні сили, трансформовано елементи політичних і громадських організацій, які мали державницький характер, розбудовано нові державні структури, формувалося правове поле тощо. Водночас простежувалися значний вплив політичного протистояння на дії урядів, недостатня кваліфікація державних кадрів, невизначеність кордонів, прорахунки у зовнішньополітичній діяльності. Прагнучи до власної держави, поляки зуміли створити Другу Річ Посполиту, яка вже на початках здійснила важливі заходи щодо відновлення та розбудови власної суверенної державності, прагнула утвердження демократії.

Список використаних джерел

1. *Tomaszewski J.* Kresy Wschodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX w. // *Міędzy Polską etniczną a historyczną. Polska myśl polityczna XIX i XX wieku.* – Т. 6. – Warszawa, 1988. 2. *Czubiński A.* Ewolucja systemu politycznego w Polsce w latach 1914–1998. – Т. I: Odbudowanie niepodległego państwa i jego rozwój do 1945 r. – Poznań: Wydawnictwo TERRA, 2000. – 320 s. 3. *Odczyt wygłoszony dn. 21 lutego 1914 r. w Sali Towarzystwa Geograficznego w Paryżu.* – Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Akta J. i Al. Piłsudskich, 4. *Varia*, sygn. 27, s. 1–5. 4. *Ihnatowicz I., Maczak A., Zientara B.* Społeczeństwo polskie od X do XX wieku. – Warszawa, 1979. 5. *Leśnodorski B.* Czy Polska utraciła wiek XIX // *Dziedzictwo rozbiorów.* – Warszawa, 1983. – S. 84–93. 6. *Ротшильд Д.* Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Пер. з англ. В. П. Канаша. – К.: Мергайтп, 2001. – 496 с. 7. *Lepkowski T.* Naród bez państwa // *Samsonowicz H., Tazbir J., Lepkowski T., Nałęcz T.* Polska. Losy państwa i narodu. Do 1939 roku. – Warszawa: Wydawnictwo ISKRY, 2003. – S. 247–414. 8. *Бартминьский Е.* Польский язык как символ национальной самобытности // *Славяноведение.* – 2005. – Ноябрь–декабрь. – С. 27–37. 9. *Karwacki W. L.* Walka o władzę w Łodzi 1918–1919. – Łódź: WŁ, 1962. – 208 s. 10. *Lewandowski J.* Królestwo Polskie pod okupacją austriacką 1914–1918. – Warszawa: PWN, 1986. –

174 s. 11. *Holzer J., Molenda J.* Polska w pierwszej wojnie światowej. – Wyd. III. – Warszawa, 1973. – 380 s. 12. *Гетьманчук М. П.* Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. – Львів: Світ, 1998. – 428 с. 13. *Pietrzak M.* Rządy parlamentarne w Polsce w latach 1919–1926. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1969. – 356 s. 14. *Robotnik*, nr 290, październik 1918. 15. *Nr 48.* 1907 marzec 3–11, Wiedeń. – Program PPS uchwalony na X zjeździe PPS // Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / Pod red. H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 169–172. 16. *Nr 50.* 1908 styczeń, Kraków. – Program PPS-Lewicy / Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 174–178. 17. *Ajnenkiel A.* Spór o model parlamentaryzmu polskiego do roku 1926. – Warszawa, 1972. – 458 s. 18. *Do naczelnego wodza wojsk polskich.* Delegacja Kobiet Polskich. – AAN, Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa, sygn. 144, k. 20. 19. *Nr 159.* 1917 lipiec, Warszawa. – Deklaracja KPSD / Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 347–348. 20. *Republika Polska.* Tymczasowy Rząd Ludowy // Thugutt S. Rząd ludowy w Lublinie. – Warszawa, 1928. – S. 23. 21. *Manifest* Tymczasowego Rządu Republiki Polskiej // Kumaniecki K. Odbudowa państwowości polskiej. Naiważniejsze dokumenty 1912 – styczeń 1924. – Warszawa; Kraków, 1924. – S. 130–132. 22. *Mackiewicz S.* Historia Polski od 11 listonada 1918 r. do 17 września 1939 r. – London, 1985. – 341 s. 23. *Koskowski B.* Czego oczekujemy // Kurier Warszawski, 1918, z 11 X. 24. *Rodacy!* Odezwa Komisariatu Naczelnej Rady Ludowej // Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga pamiątkowa 1918–1928. – Kraków, 1928. – S. 147. 25. *Kutrzeba S.* Polska odrodzona 1914–1939. – Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 1988. – 306 s. 26. *Odezwa* Komitetu Lubelskiego SDKPiL // Rady Delegatów Robotniczych w Polsce 1918–1919. Materiały i dokumenty. – T. II. – Warszawa, 1965. – S. 245–246. 27. *Zieliński H.* Historia Polski. 1914–1939. – Wrocław, 1982. – 427 s. 28. *Pajewski J.* Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1995. – 268 s. 29. *Dmowski R.* Polityka polska i odbudowanie państwa. Wybór pism. – T. III. – Nowy Jork, 1988. 30. *Nr 161.* 1917 sierpień 28, Paryż. – Notyfikacja rządowi mocarstw sprzymierzonych powstanie KNP w Paryżu // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 348–349. 31. 7. 1917 styczeń 30, Waszyngton. – List prezydenta T. W. Wilsona do I. Paderewskiego // Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego. – T. V. 1909–1914. – Warszawa: NERITON, 2001. – S. 8. 32. *Estreicher S.* Kto wywalczył niepodległość? // Czas, nr 261, 12. XI. 1928 r. 33. *Bukowiecki S.* Rola czynników wewnętrznych w utworzeniu nowej państwowości polskiej // Niepodległość, t. I, z. I, 1930, s. 1–24. 34. *Do pana* prezydenta ... – AAN, Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 68, s. 1. 35. *Do Ob.* Jędrzeja Moraczewskiego... – AAN, Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 68, s. 2. 36. *Nr 225.* 1918 listopad 18, Warszawa. – Protokół pierwszego posiedzenia Rady Ministrów RP // Powstanie II Rzeczypospolitej... – S. 442–443. 37. *Landau Z.* Józef Piłsudski o przyczynach upadku rządu Moraczewskiego // Kwartalnik Historyczny, 1958. – S. 1151. 38. *Roszkowski W.* Historia Polski 1914–2001. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003. – 494 s. 39. *Dekret* o najwyższej władzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej // Dziennik Praw Państwa Polskiego (Dz Pr PP), 1918, nr 17, poz. 41. 40. *Dekret* o 8-mio godzinnym dniu pracy // Dz Pr PP, 1918, nr 17, poz. 42. 41. *Dekret* Naczelnika Państwa o urzędzeniu i działalności inspekcji pracy // Dz Pr PP, 1919, nr 5, poz. 17. 42. *Wojciechowski S.* Moje wspomnienia. – Lwów – Warszawa, 1938. – T. II. – 1918–1922. 43. *Jędruszczak T.* Problemy odbudowy niepodległego Państwa Polskiego w 1918 roku // Polska odrodzona 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / Pod. red. Jana Tomickiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. – S. 13–54. 44. *Zgórniak M.* Powstanie i struktura organizacyjna wojska polskiego w początkach II Rzeczypospolitej (1918–1921) // Studia Historyczne, R. XI, z. 4(43), 1968. – S. 463–467. 45. *Florkowska-Francis H., Kubiak H.* Polonia wobec niepodległości Polski w czasie I wojny światowej. – Wrocław, 1979. 46. *Dekret* o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego // Dz Pr PP, 1918, nr 18, poz. 46. 47. *Dekret* o wyborach do Sejmu Ustawodawczego // Dz Pr PP, 1918, nr 18, poz. 47. 48. *Monitor* Polski, nr 208, 20. XI. 1918. 49. *Zaremba P.* Historia Dwudziestolecia 1918–1939. Przyg. do druku M. Łatyński. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1991. – 520 s. 50. *Generalissimus* Foch... – AAN, Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 68, s. 1. 51. *Krasuski J.* Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – 348 s. 52. *Nalecz D. i T.* Józef Piłsudski – legendy i fakty. – Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1986. – 399 s. 53. *List R.* Dmowskiego do I. Paderewskiego. Osobiste. – AAN, Archiwum Ignacego Jana Paderewskiego 1861–1941, sygn. 637, k. 69–89. 54. *Przemówienie* I. Paderewskiego na Dworcu Wiedeńskim... // Kurier Warszawski, nr 2, z 2 stycznia 1919, s. 4. 55. *Komarnicki W.* Zmiana Konstytucji Polskiej. – Wilno, 1927. – 68 s.; Ustrój państwowy Polski. – Wilno, 1934. – 443 s.; *Ustrój* państwowy Polski współczesnej. Geneza i system. – Wilno, 1937. – 327 s. 56. *Kosicka-Pajewska A.* Gabinet Paderewskiego 16 I 1919– 9 XII 1919 // Gabinety II Rzeczypospolitej. Pod red. J. Farysia i J. Pajewskiego. – Szczecin – Poznań, 1992. 57. *Baranowski W.* Rozmowy z Piłsudskim 1916–1931. – Warszawa, 1990.

Леся Алексиевц

ПРОВОЗГЛАШЕНИЕ ПОЛЬШИ РЕСПУБЛИКОЙ (1918): ЗАКОНОМЕРНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СТРЕМЛЕНИЙ, ПЕРВЫЕ ШАГИ СТАНОВЛЕНИЯ

В статье рассматриваются некоторые аспекты провозглашения в 1918 г. Польши Республикой как закономерной страницы жизнеописания польского народа и первые шаги развития обновленного государства.

Ключевые слова: Польша, республика, закономерность, государственность, общественно-политическое развитие.

Lesya Alexiyevets

DECLARATION OF POLAND AS A REPUBLIC (1918): REGULARITY OF THE STATE ASPIRATIONS, THE FIRST STEPS OF FORMATION

The paper considers some aspects of the declaration of Poland as a Republic in 1918 as a natural page in the Polish people's biography and analyses the first steps of the restored state development.

Key words: Poland, republic, regularity, statehood, social-and-political development.

УДК 94 (470): 614.885

Вадим Ореховський

МІЖНАРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОГО ТОВАРИСТВА ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1918 РР.)

У статті автор розкриває основні моменти міжнародної діяльності Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни

Ключові слова: Перша світова війна, Російська імперія, громадські медично-санітарні організації, Російське Товариство Червоного Хреста, допомога пораненим і хворим.

Розвиток військового мистецтва і вдосконалення зброї у другій половині XIX ст. призвели до різкого збільшення кількості поранених. Це, а також відсталість більшості країн Європи в організації сучасного медично-санітарного господарство, спонукало створити широкомасштабну громадську організацію, яка б допомагала військово-санітарному відомству.

Організації подібного роду почали виникати у Європі в 60-х рр. XX ст. У 1867 р. таке товариство виникло в Російській імперії. Воно отримало назву Товариства опікування хворих та поранених воїнів, а пізніше було переіменовано на Російське Товариство Червоного Хреста (РТЧХ).

За майже піввіковий період своєї діяльності, який передував першій світовій війні, Російський Червоний Хрест з невеличкої групи однодумців виріс у досить значну організацію з чисельними закладами по всій території Російської імперії. Наявність добре підготовленого власного медичного персоналу, імператорське протегування, багатий досвід по наданню санітарної продовольчої та інших видів допомоги армії і мирному населенню, яке набуло Товариство під час воєн і стихійних лих – все це робило РТЧХ досить помітним на фоні державної медицини і сприяло затвердженню за Російським Червоним Хрестом офіційного статусу “самостійного помічника військового відомства”.

Крім допомоги власній армії і мирному населенню Товариство надавало підтримку червонохресним закладам інших країн. Особливого розмаху цей напрямок діяльності набув у роки Першої світової війни.

Актуальність теми статті визначається наступним: незважаючи на досить значну кількість праць [2; 4; 5; 9; 18], присвячених подіям 1914–1918 рр. історіографія діяльності Російського Червоного Хреста дуже обмежена. Це і спонукала автора також звернутися до цієї малодослідженої сторінки історії РТЧХ.

Метою даної публікації стало висвітлення міжнародної діяльності Російського Товариства Червоного Хреста протягом 1914–1918 рр.

Відповідно до положень, вироблених рядом міжнародних конференцій, під час військових дій Товариства нейтральних країн повинні були допомагати Товариствам Червоного Хреста ворогуючих держав. Російський Червоний Хрест свято дотримувався цих принципів. Допомога надавалась як відрядженням спеціальних медико-хірургічних загонів, які склалися з найбільш досвідчених лікарів та медсестер, так і наданням безпосередньої матеріальної та фінансової допомоги.

Товариство не зрадило цим основним принципам і в роки Першої світової війни. Водночас із напруженою роботою на фронті Російський Червоний Хрест шукав необхідні матеріали та засоби для відправлення у подарунок червонохресним закладам Сербії, Чорногорії, Румунії та іншим країнам.

Вже з початку серпня 1914 р. Королівська Сербська місія у С.Петербурзі звернулася в МЗС Російської імперії з проханням надіслати для потреб армій Сербії і Чорногорії ліки та

перев'язувальні засоби. У відповідь на це ГУ РТЧХ асигнувало Сербському Червоному Хресту 50000 крб. і Чорногорському – 25000 на закупівлю всього необхідного, так як вільних ліків та перев'язочного матеріалу в наявності не було [21, арк. 77–78].

Через декілька місяців ГУ асигнувало додатково в розпорядження імператорського посла у Сербії ще 50000 крб. на устрій чайних та їдалень і в разі необхідності обіцяло командувати туди обслуговуючий персонал [14, арк. 29].

Завдяки допомозі Земського і Міського Союзів, РТЧХ та ін. Товариств і окремих осіб, дружині російського посланика у Сербії княгині М. К. Трубецькій вдалося у Москві сформувати госпіталь, розрахований на 250 ліжок. Він обслуговувався медично-санітарним загоном, який після прибуття у м.Ніш отримав назву “Отряд Русского Общества и г. Москвы” [6, с. 2002].

Вже на початку 1915 р. загоном була відкрита амбулаторія, і 11 лютого розпочався прийом. Так як місцеве населення, в основному селяни, майже не знало безкоштовної амбулаторної допомоги (в Сербії не було громадської медицини на зразок російської земської медицини), відкриття безкоштовної амбулаторії було зустрінuto сербами з великою довірою, тим більше, що російські лікарі, працюючи в Сербії під час Балканської війни 1912–13 рр., залишили по собі прекрасні спомини. За шість з половиною місяців існування амбулаторією було прийнято близько 15000 чоловік. Крім того хворі безкоштовно отримували ліки [8, с. 1989].

Крім амбулаторії був розгорнутий і госпіталь Червоного Хреста. Маючи у своєму складі достатній персонал та прекрасно обладнаний рентгенівський кабінет, госпіталь вирішив обслуговувати важкопоранених солдат і офіцерів сербської армії, величезна кількість яких скупчилася в сербських військових госпіталях і лазаретах [8, с. 1989–1990].

З перших днів перебування у Сербії стало ясно, що важко обмежитися лише одним госпіталем, тому що погребя в медичній допомозі була надзвичайно високою. Тому при російській місії під головуванням посланника князя Г. Н. Трубецького і за участю його дружини створюється комітет, який займався організацією широкої медико-санітарної і продовольчої допомоги місцевому населенню. До Комітету увійшли члени місії, запрошувалася дружина голови Ради міністрів і міністра закордонних справ Сербії Н. Пашича та єпископ Ніський Досифей [6, с. 2002].

До середини 1915 р. Комітетом були відкриті у Ніші чайна та 4 їдальні для населення. Крім того, передбачалося відкрити ще три таких же заклади. Для дітей біженців був відкритий притулок на 150 чоловік [8, с. 1991–1992; 15, арк. 2].

Комітету довелося будувати заразні бараки і вживати інших заходів для оздоровлення Нішу. Для цього з Росії була запрошена необхідна кількість лікарів та дезінфекторів [15, арк. 2–2 зв.].

Так як основною метою Комітету було допомагати не тільки Сербії, але і Чорногорії, то туди були відправлені два госпіталі, кожний з повним обладнанням на 150 ліжок, 1-й епідемічний, так званий Дечанський, а інший – хірургічний, відправлений на Чорногорський фронт. Епідемічний після двох місяців роботи був переобладнаний на лікувальний пункт. Що стосується хірургічного, то він виконував свої функції більше визначеного строку, чотирьох місяців, і відступив із Чорногорії з ар'єргардом [3, с. 1993–2001; 6, с. 2005].

За час діяльності Комітету ним було витрачено біля 300000 крб. [11].

Надавав допомогу Російській Червоний Хрест і далекій Франції. Один госпіталь (Хрестовоздвиженський № 2) і один рухомий лазарет (Хрестовоздвиженський імені Святої Троїцької Олександро-Невської Лаври) надавав допомогу пораненим і хворим солдатам та офіцерам як російського експедиційного корпусу, так і військам союзників [19, с. 9, 12].

Географія діяльності РТЧХ надзвичайно велика. У незвичайних умовах проходила діяльність загону Червоного Хреста (від листопада 1913 р. до грудня 1914 р.), відрядженого в Монголію для надання медичної допомоги військовим російсько-монгольської бригади. Загін складався з лікаря, двох фельдшерів і чотирьох санітарів з запасом медичного майна для обладнання невеличкої лікарні на 10 чоловік та амбулаторії [7, с. 1759; 14, арк. 39].

“Умови, в яких доводилося працювати, були жахливими. У лазареті бруд, сморід, хворі зі своєю огидною звичкою плювати куди попало: плюють один на другого, на ваш одяг, на стіни; зі стелі звисає харкотиння. Перша монгольська фраза, яку я завчив: “бетегі-нулбу” (не можна плювати), і не малої праці коштувало привчити користуватися для цього відрами. Нічліжка на Хитровці (я там був санітарним лікарем) здавалася мені палацем. Тіснота посилювала всю цю непривабливу картину”, – ця фраза із звіту лікаря А. Макаревича. Далі він продовжує; “Як вимити монгола, від роду не знаючого зовнішнього використання води? Заготовив душ, і в маленькій комірці, між залізною і газовою піччю, садовиться монгол, а санітари, озброєні рукавицями з люфи, буквально його перуть, і хвилин через десять людина набуває кольору своєї раси... Особливо важливою була боротьба з паразитами, коли вибухнула епідемія сипного тифу... Монголи по-своєму ведуть боротьбу з паразитами: час від часу викидають на мороз свій верхній одяг, Вбити вошу не можна, як, наприклад, робить це киргиз, тому що у ній може знаходитись чия-небудь душа” [7, с. 1764–1765].

Доводилося боротися не тільки з хворобами, але ще і з безліччю забобонів місцевого населення.

Разом з тим, діяльність загону була дуже плідною. За 11 місяців роботи останнього, його послугами скористалося 4411 чоловік [14, арк. 39].

Праця персоналу загону заслужила подяку не тільки з боку ГУ РТЧХ, але і удостоїлася високої оцінки монгольського уряду. У жовтні 1914 р. його святість Богдо-хан нагородив керівника загону лікаря А. Макаревича орденом “Ердени Вачір” ступеню “Гун” [7, с. 1777].

Доречно було би розповісти про ту допомогу, яку надавали РТЧХ червонохресні заклади Англії, Америки, Франції та ін. країн.

Протягом усієї війни діяв Комітет під назвою “Великобританія – Польщі та Галіції”. Він був створений у 1914 р. княгинею Л. Б. Барятинською. До комітету окрім неї, увійшли: архієпископ Кентерберійський, у минулому прем’єр-міністр, граф Розбері і англійський посол в Росії Дж. Б’юкенен [1; 16, арк. 47].

Комітет займався наданням допомоги мирному населенню, що постраждало від військових дій. Була відкрита ціла мережа їдалень, дитячих притулків, а також безпосередньо розподілявся одяг для потерпілих [16, арк. 47; 20, с. 545–553].

Тільки за один рік своєї діяльності (1915) комітет нагодував 1,5 млн чоловік, витративши на погребі біженців більше 220000 крб. [1].

Особливо цінним для РТЧХ були пожертвування госпітальним майном і транспортними засобами. Останнє виявилось найбільш необхідним. Так, наприклад, Комітет імені королеви Великобританії Олександри у Лондоні подарував РТЧХ колону у складі 24-х санітарних автомобілів, пересувного рентгенівського кабінету і автомобіля для обслуговуючого персоналу [12].

Тільки за два роки війни від Канадського і Великобританського Товариств Червоного Хреста надійшло більше 3000 місць різного медичного обладнання [22, арк. 651–652 зв.].

Крім грошової і матеріальної підтримки допомога надавалась і шляхом надіслання лікарняних закладів з персоналом для обслуговування солдат та офіцерів російської армії.

Більше ніж півтора роки працював у Росії загін Японського Червоного Хреста. Загін складався з 23 чоловік, на чолі його стояв професор Уено. Діяльність загону була відмічена російським урядом. Всі його лікарі були нагороджені медалями, а сестри – пам’ятними жетонами і адресами з акварелями Бенуа [10].

Дружню допомогу надавав і Американський Червоний Хрест. З початком війни він відправив у Росію загін з трьох лікарів, 12 сестер з усім необхідним обладнанням. Потім склад цього загону був збільшений до 6 лікарів-хірургів і 25 сестер. У вересні 1914 р. загін розпочав свою діяльність у Києві, і за перші півроку через нього пройшло більше 3500 поранених російських солдат і офіцерів. Коли ж почали вимагати обставини, загін збільшив свій госпіталь у 2 рази, з 400 ліжок до 800 [17, арк. 48–48 зв.].

Досить люб’язним була пропозиція італійського національного союзу сприяння подорожуванням іноземцям. Для лікування хворих і поранених російських офіцерів союзом

було запропоновано користуватися готелем у районі озера Гарда. Причому надавалася знижка при оплаті в розмірі 50 відсотків. Російсько-Італійська торговельна палата при проїзді залізницею встановила знижку в 75 відсотків від звичайної вартості білета. ГУ РТЧХ вирішило, що згаданим курортом будуть користуватися офіцери російського експедиційного корпусу, розмішеного у Франції [13].

Отже, незважаючи на війну і пов'язане з цим порушення нормальних зв'язків між Товариствами Червоного Хреста, РТЧХ, як і раніше (і навіть у більших масштабах), надавало допомогу дружнім державам, отримуючи, в свою чергу подарунки від червонохресних організацій інших країн.

Список використаних джерел

1. *Биржевые* ведомости. – 26 июня 1916 г. 2. *Вержховский Д. В., Ляхов В. Ф.* Первая мировая война 1914–1918 гг. – М.: Воениздат, 1964. – 306 с. 3. *Деятельность* Черногорского отряда Комитета Российской Императорской миссии в Сербии по оказанию помощи сербам и черногорцам // *Вестник Красного Креста*. – 1916. – № 6. – С. 1993–2001. 4. *Зайончковский А. М.* Мировая война 1914–1918 гг.: В 3-х т. – Москва, 1938–1939. 5. *История* Первой мировой войны 1914–1918 гг.: В 2-х т. – М.: Наука, 1975. – Т. 1. – 446 с.; Т. 2. – 607 с. 6. *Краткий отчет* о деятельности Комитета помощи Сербии и Черногории при русской миссии в Сербии // *Вестник Красного Креста*. – 1916. – № 6. – С. 2002–2006. 7. *Отчет* о деятельности отряда Красного Креста в Монголии врача А. Макаревича // *Вестник Красного Креста*. – 1915. – № 5. – С. 1759–1778. 8. *Отчет* хирургического госпиталя Красного Креста имени Русского Общества и г. Москвы в Нише // *Вестник Красного Креста*. – 1916. – № 6. – С. 1988–1992. 9. *Первая мировая война 1914–1918 гг.* (Сборник статей). – М.: Наука, 1968. – 375 с. 10. *Правительственный вестник*. – 15 апреля 1916. 11. *Правительственный вестник*. – 21 апреля 1916 г. 12. *Правительственный вестник*. – 11 мая 1916 г. 13. *Правительственный вестник*. – 25 августа 1916 г. 14. *Російський державний військово-історичний архів*, м. Москва (далі – РДВІА). – Ф. 12651. – Оп. 1. – Спр. 1149. 15. *РДВІА*. – Ф. 12651. – Оп. 1. – Спр. 1151. 16. *РДВІА*. – Ф. 12651. – Оп. 1. – Спр. 1152. 17. *РДВІА*. – Ф. 12651. – Оп. 10. – Спр. 22. 18. *Сидоров А. Л.* Экономическое положение России в годы Первой мировой войны. – М.: Наука, 1973. – 655 с. 19. *Список учреждений* Российского Общества Красного Креста на театре военных действий. На 1 июня 1917 г. – Петроград, 1917. – 82 с. 20. *Третий отчет* депутации Комитету фонда “Великобритания – Польше и Галиции” (20 ноября 1915 г.) // *Вестник Красного Креста*. – 1916. – № 2. – С. 545–553. 21. *Центральный державний історичний архів України*, м. Київ (далі – ЦДАУ). – Ф. 719. – Оп. 1. – Спр. 3. 22. *ЦДАУ*. – Ф. 719. – Оп. 1. – Спр. 128.

Вадим Ореховский

МЕЖДУНАРОДНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РОССИЙСКОГО ОБЩЕСТВА КРАСНОГО КРЕСТА В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1914–1918 ГГ.)

В статье автор раскрывает основные моменты международной деятельности Российского Общества Красного Креста в годы Первой мировой войны.

Ключевые слова: Первая мировая война, Российская империя, общественные медико-санитарные организации, Российское Общество Красного Креста, помощь раненым и больным.

Vadym Orekhovskiy

THE RUSSIAN RED CROSS SOCIETY'S ACTIVITY DURING THE WORLD WAR I (1914–1918)

In the article an author exposes the main points of Russian Red Cross Society international activity during the First World War.

Key words: First World War, the Russian empire, public medical and health organizations, the Russian Red Cross Society, helping the wounded and sick.

УДК 94 (4) “192/199”: 94 (477)

Наталія Романишин

ПОЛІТИКА КРАЇН ЄВРОПИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПИТАННІ ВЕСНОЮ 1939 РОКУ

У статті проаналізовано пріоритети політики європейських країн з українського питання навесні 1939 р.

Ключові слова: Україна, українське питання, Німеччина, Чехо-Словаччина, Польща, Угорщина, Карпатська Україна.

15 березня 1939 р. розпочався новий етап міжнародної кризи в Європі, який визначався остаточною ліквідацією Чехо-Словаччини. Німеччина проголосила протекторат над Богемією та Моравією, Словаччина отримала ілюзорну незалежність і перетворилась у васальну державу. Карпатську Україну з дозволу Німеччини окупувала Угорщина. Українська автономія, яка протягом кількох місяців була предметом зацікавлення багатьох країн, зникла з політичної мапи Європи. Вміло використавши “українську карту”, Гітлер на початок березня 1939 р. зумів розкрити наміри всіх країн, заангажованих в українській проблемі.

Угорщина, яка добивалась анексії Карпатської України протягом 1938 року, отримала її, підписавши Анतिकомінтернівський пакт і, таким чином, потрапила під вплив Німеччини. Використовуючи українську проблематику, Гітлер прозондував ґрунт щодо можливої німецько-польської співпраці на базі Анतिकомінтернівського пакту. Незважаючи на небезпеку, яку несла в собі актуалізація української справи для Польщі, вона не захотіла йти на територіальні поступки Берліну та, дотримуючись заповіту Ю. Пілсудського про неприпустимість військового союзу з Німеччиною чи Радянським Союзом, відкинула німецькі пропозиції щодо будь-яких спільних військових об'єднань. Хоча, як показав розвиток наступних подій, Польща до кінця не усвідомлювала свою роль у планах Третього Райху. Як вважають дослідники, аж до самого гітлерівського нападу на Польщу у Варшаві були переконані: єдиним предметом розходжень з Німеччиною є питання про Данциг, варто Польщі тут поступитися, як Гітлер укладе з нею союз проти СРСР і в будь-який зручний для неї момент сприятиме антирадянській війні та розширенню Польщі до Чорного моря через загарбання радянської України [1].

Спостереження за реакцією західних держав щодо “європеїзації” українського питання дозволили лідерам Третього Райху зробити висновок, що ці країни ладні примиритися з німецькою експансією на Схід під гаслом розв'язання української проблеми. З іншого боку, СРСР не буде противитися німецькому руху на Захід за умови, що Гітлер не буде порушувати українське питання [2].

Отже, розігравши “українську карту”, Гітлер не мав тепер якихось конкретних планів щодо її використання у майбутньому. Адже на березень 1939 р. лідери Третього Райху, накресливши напрямок майбутньої експансії – Захід, ще остаточно не визначили місця й ролі Польщі та СРСР: бути їм союзниками чи ворогами. І тут знову могло стати у пригоді українське питання, що було “ахіллесовою п'ятою” обох держав.

Про невизначеність позиції Гітлера щодо українського питання свідчать вказівки командуванню сухопутних військ на початку березня 1939 р.: “Вторгтися на Україну фюрер не хоче. В залежності від обставин можна було б створити українську державу. Але ці питання поки що залишаються відкритими” [3]. “Все це поки що мрії”, – така була його відповідь на доповідну записку щодо українського питання з додатком-мапою майбутньої Великої України. У міністерстві закордонних справ Німеччини робили спроби переконати Гітлера не знищувати Карпатську Україну, яка пробудила стільки сподівань в українців на

допомогу і підтримку з боку німців. Однак Гітлер заперечував будь-яку зацікавленість українським питанням, бо коли б він “зв’язався з українцями та їх політичними планами, то у Відні не було б схвалено третейську постанову, яка зробила Карпатську Україну нежиттєздатною” [4].

У другій половині березня, під час зустрічі польського посла Й. Ліпського з Й. Ріббентропом, останній знову висунув ультиматум Польщі. 26 березня 1939 р. Варшава офіційно його відхилила [5]. Небажання поляків йти на територіальні поступки не могло зупинити німецьку експансію. У Берліні було заплановано перед вирішальним ударом на Захід розгромити Польщу. 3 квітня визначено остаточний термін нападу на Польщу – не пізніше 1 вересня 1939 р. За декілька днів 11 квітня був затверджений план нападу проти Польщі – “Вайс”.

Віддавши Карпатську Україну на поталу Угорщині, у Берліні не мали наміру викидати “українську карту” зі свого резерву. Німці і зв’язані з ними українські діячі, за мовчазною згодою угорських властей або і всупереч їм, використовували територію Закарпаття для підготовки військової та пропагандистської акції проти Польщі. Німецьке консульство в Хусті, кероване Гоффманом, стало осередком пропагандистської організаційної та шпигунської діяльності, що була скерована проти Польщі [6].

22 квітня 1939 р. шеф V Відділу Угорського Генерального штабу генерал Гомлок зустрівся у Відні з шефом абверу адміралом Канарісом. Німецька сторона висунула комплекс вимог щодо українців. Угорщина не повинна була ув’язнювати або видавати полякам полонених вояків Карпатської січі. Вона мала забезпечити українцям культурні та релігійні права, а також дати можливість українським інтелігентам, що емігрували в Німеччину, повернутися на Закарпаття і вільно там працювати. Канаріс вимагав відкриття двох короткохвильових радіостанцій у Будапешті та Хусті для ведення пропаганди на українських теренах, а також висилання звітти спеціальними аеростатами пропагандистських листівок, які готував абвер. Він домагався транзиту цих матеріалів через угорську територію. Планувалося створити центр, у якому спецслужби розгорнули б підривну діяльність на Україні. Люди, що мали займатися цією роботою (українські втікачі) отримали б угорські паспорти. В обмін на це німецька сторона висловила готовність гарантувати “остаточну приналежність Карпатської України до Угорщини – навіть у випадку створення української держави” та перестерігала, що ця можливість зобов’язує Будапешт дбати про добрі стосунки з майбутнім потужним сусідом [7].

Німці планували використати український чинник у військовому конфлікті з Польщею. Ще не маючи конкретних планів щодо його реалізації, вони здійснили певні кроки. Одразу після ліквідації Карпатської України велика кількість членів Карпатської січі була переправлена в західну Німеччину, де їх розмістили в таборах праці [8]. Переїзд січовиків із Закарпаття та Угорщини в Німеччину, що був санкціонований угорським урядом на прохання міністерства закордонних справ Німеччини, тривав протягом кількох наступних місяців [9]. Сотні українців опинилися в таборах Відня, Брно, Брауншвейга, Ганновера та Східної Пруссії. Там вони проходили спеціальну військову підготовку для диверсійної роботи проти Польщі [10]. Крім того, у Німеччині готували українські кадри, які мали хист до агітаційної роботи [11], їх планували використати у пропагандистській антипольській кампанії, яка почала набирати оберти після затвердження плану “Вайс”.

Лідери Німеччини надавали великого значення моральному виправданню своєї майбутньої агресії. Починаючи з аншлюсу Австрії, вони використовували одну й ту ж саму тактику нападу – розвал країни-жертви з середини. Ця тактика спрацювала в Чехо-Словацькій й мала бути використаною проти Польщі. Принагідно підкреслимо, що у чехо-словацькому випадку “українська проблема” добре прислужилася німцям. Услід за закарпатцями прийшла черга західних українців стати розмінною монетою у великій грі Гітлера.

Таким чином, Німеччина вирішила розіграти “українську карту” для підриву внутрішньополітичного становища Польщі. У Берліні почали підбирати відповідний

матеріал для пропагандистської атаки. На перший план поставлено тезу “Польща – друга мозаїчна держава” та завдання таврувати політику терору, здійснювану Польщею щодо національних меншин. Ця кампанія мала на меті вплинути на світову громадськість і польське населення, домогтися розколу польської нації та інсценувати повстання проти політичного керівництва” [12]. У Східній Галичині потрібно було підготувати українське населення до виступу проти Польської держави і у відповідний момент штовхнути його на повстання, яке б одразу підтримали українські військові загони, добре вишколені на території Третього Райху. Вогнище нестабільності в українських районах дало б Німеччині привід для воєнного втручання у великих масштабах [13].

До підготовки повстання були підключені різні відомства. Найбільш інтенсивну діяльність розгорнув абвер – управління розвідки і контррозвідки при верховному головнокомандуванні збройних сил Німеччини. Головне завдання, що ставив перед собою II відділ (диверсії і “психологічна війна”) – знищення на території майбутнього противника важливих сировинних і промислових об’єктів, організація терористичних актів, нагнітання атмосфери нестабільності, інсценування повстань. В обов’язки цього відділу входила також організація “п’ятої колони”, яка мала політично розкласти з середини майбутню жертву агресії [14]. Підготовку українського повстання вів за директивами абверу II начальник 2-го відділу 8-ої резидентури Бреслау [15]. У своїй діяльності абвер спирався на ОУН, з якою ще з 1938 р. налагодив тісний контакт [16].

Активну діяльність у тому ж напрямку розгорнуло німецьке консульство у Львові. Німці, які багато років добивалися відкриття цього консульства, виторгували його, погодившись на спільний польсько-угорський кордон і відступивши від Карпатської України [17]. Приглушивши українське питання в Закарпатті, німці відкрили консульство у Львові, щоб активізувати його на іншому відтинку етнічних українських земель. Це ще раз доводить, що всі їх дії щодо українців підпорядковувалися винятково загарбницьким планами. Німецьке консульство у Львові, кероване Зеельсом, залучило до співпраці, крім націоналістів, легальні українські партії та організації, що діяли на території Польщі [18].

Документи польського посольства в Берліні, які зберігаються в Архіві актів нових у Варшаві, свідчать, що поляки з тривогою стежили за розгортанням українсько-німецьких зв’язків. У середині квітня в Берліні відбулася зустріч лідерів українського націоналістичного руху і німецьких представників. Українців запевнили, що лінія німецької політики щодо них не змінилася і німці й надалі підтримуватимуть прагнення українського народу до створення самостійної держави. Однак додали, що українці можуть розраховувати тільки на ті землі, які входять до складу Польщі та Росії. Представники Райху пообіцяли дозволити формування українського військового легіону на території Німеччини, однак застерегли, що робити це доведеться спокійно і тихо [19]. Німецькі чиновники запевнили, що українці можуть розраховувати на моральну та матеріальну допомогу [20].

Заяви німців втілювалися в життя. На окупованій території Богемії і Моравії німецький уряд виплачував пенсію колишнім урядовцям Карпатської України. Німецький консул у Хусті виплатив вдовам і дітям січовиків, що загинули, гроші та запевнив, що доб’ється, аби угорський уряд призначив їм ренту [21]. У Празі виходила українська газета “Нова українська свобода”. Проте всі українські партії на території протекторату були офіційно заборонені [22].

Міжнародна ситуація у березні-квітні 1939 р. складалася не на користь Німеччини. Велика Британія та Франція після ейфорії, породженої надіями на довгий мир після Мюнхена, поступово усвідомлювали німецьку загрозу і необхідність відсічі агресивним намірам Гітлера. Стурбованість Лондона і, особливо, Парижа викликала наростаюча небезпека німецької агресії в західному напрямку. Якщо раніше країни Заходу сподівалися, що методом “розв’язаних рук на Сході” спрямує вістря німецького експансіонізму на Радянський Союз, то з другої половини березня, після окупації Чехії, ці надії почали танути. 26 березня повноважний представник СРСР у Франції Я. Суріц інформував Москву: “Незважаючи на те, що останні німецькі захоплення відбулися у “Східній” Європі і ще більш

наблизили Німеччину до наших кордонів, версія про “східний”, або точніше, радянський, напрям агресії поволі поступається місцем упевненості (хоча б, у відповідальних політичних діячів), що наступний удар Німеччина готує проти Заходу [23].

Інформація, що надходила з різних джерел, свідчила, що наступний удар Гітлер завдасть Польщі. З одного боку, Польща знаходилася на шляху німецької експансії на Схід, що відповідало бажанням багатьох західних політиків, але з другого – вона була союзницею Франції. Ліквідація або значне послаблення Польщі за відсутності надійних угод з СРСР означали б крах розрахунків французького Генерального штабу на створення східного фронту проти Німеччини. Франція опинялася наодинці з сильним противником [24]. За таких обставин у політичних колах Лондона та Парижа міцніла думка про необхідність більш тісних контактів із Радянським Союзом. Європейські політики різного рангу виявляли велику активність у цьому напрямі. Уже 15 березня 1939 р. міністр закордонних справ Франції Ж. Бонне в розмові з Я. Суріцем заговорив про доцільність покращення радянсько-французьких відносин [25]. Радянський повноважний представник у Великій Британії І. Майський повідомляв з Лондона, що міністр закордонних справ Великої Британії Е. Галіфакс висловив готовність обговорити з Москвою будь-які питання – не лише економічні, але й політичні [26].

Однією з перших дипломатичних акцій, що мала на меті засвідчити рішучий відхід від політики “умиротворення”, стало надання англо-французької гарантії спершу Польщі, а згодом Румунії та Греції. Однак західні демократії розуміли, що їх гарантії без військової допомоги СРСР не мають міцної бази. Тому вони прагнули поставити Німеччину перед потужною коаліцією противників, сили якої б переважали її міць [27]. З середини березня між Великою Британією, Францією та Радянським Союзом розпочались інтенсивні переговори щодо підписання спільної декларації, яка гарантувала б безпеку в Європі.

Все це ставило під загрозу плани Гітлера, який мусив співставляти масштаби агресивних політичних цілей і реальні військові можливості Третього Райху. Щоб розв’язати це протиріччя, нацисти вишукували такі методи ведення війни, які б дозволяли б, з одного боку, завдавати удари противниками, ізолюючи черговий об’єкт агресії і нейтралізуючи політичними засобами ті держави, агресія проти яких планувалась пізніше, а з іншого – використовувати всі переваги доктрини блискавичної війни проти кожного об’єкту агресії до можливого вступу у війну союзників [28].

Перед лідерами Третього Райху постало завдання запобігти союзу між Лондоном, Парижем та Москвою. 16 квітня в Римі відбулася зустріч Геринга і Муссоліні, де обговорювалася можливість зближення між Антиконтинентальним пактом та СРСР. Муссоліні не заперечував проти такого розвитку подій. Однак відзначив, що його уможливить лише відмова Гітлера від України. Геринг запевнив, що фюрер не має на Україну жодних посягань [29].

Таким чином, з другої половини квітня 1939 р. у Берліні почали розробляти плани зближення з СРСР. Одним із шляхів до нього могло стати українське питання, яке, як засвідчили події навколо Карпатської України, дуже турбувало Радянський Союз. У цей час німці почали згортати всі акції, що свідчили про їх співпрацю з українцями. Саме у другій половині квітня з польського консульства у Берліні до Варшави надійшло повідомлення: “Німці більше українських втікачів не приймають” [30]. З Відня польський консул 25 квітня інформував: “Принаймні назовні українське питання втратило значення і актуальність”. Однак воно залишалося одним з пунктів зовнішньополітичних намірів Третього Райху. У своїх висновках консул спирався на інформацію, отриману з німецьких військових і партійних кіл. За його словами, там панувало переконання, що українське питання таки вибухне у Польщі. Про це свідчили хоча б повідомлення німецької преси про великі проблеми і неспокій у Галичині [31].

Це ж підтвердила німецько-угорська зустріч у Будапешті, куди 9 травня 1939 р. прибув шеф німецької військової розвідки. Адмірал Канаріс повідомив, що Берлін занепокоєний з приводу розгорнутої за кордоном пропаганди щодо ролі Німеччини в українському питанні.

З іншого боку, Берлін невдоволений чутками, що Угорщина, своєю чергою, нібито хоче ліквідувати українську проблему. Оскільки керівництво Райху враховує можливість німецько-польської війни, то вважає за необхідне приготуватися до співпраці у сфері української пропаганди. Таку співпрацю не вдасться імпровізувати, отже належить зайнятись її підготовкою, принаймні на ідеологічному та кадровому відтинку. Одночасно Канаріс – як “спеціальний уповноважений фюрера з українських справ” (так він окреслив свої функції) – запевнив своїх угорських співрозмовників, що згідно з сучасними німецькими планами “військового” вирішення української справи Закарпаття не вважатиметься за територію, що належить Україні. Після цього начальник Угорського Генерального штабу приступив до підготовчої роботи, щоб у разі війни, співпрацюючи з абвером долучитися до української пропаганди [32].

Прикладом політичної обережності Німеччини щодо українського питання стало і розпорядження державного секретаря протекторату Богемії і Моравії Франка, щоб в українській пресі та радіо на території протекторату не зв'язувати українське питання з Німеччиною, а порушувати його як самостійну справу [33].

Однак, у травні 1939 р. встановити союзницькі взаємини з СРСР було нелегко, адже цього домагалися два політичні табори. Як влучно підмітив французький посол в Москві Наджинар, радянський уряд, який “так довго тримали осібно, на сучасний момент розцінює себе як арбітра..., немає сумніву в тому, що він прагне використати це становище” [34]. Радянський Союз виявився в надзвичайно вигідній позиції: з аутсайдера європейської політики він перетворився на чинник, від якого залежало, без перебільшення, майбутнє Європи. Крім того, надання гарантій Польщі та Румунії країнами Заходу певною мірою посилило безпеку західних кордонів СРСР. У Москві прагнули використати своє вигідне становище. Нарком закордонних справ СРСР М. Литвинов у листі до повноважного представника СРСР в Німеччині А. Мерекалова 4 квітня 1939 р. так описував ситуацію: “Ми чудово знаємо, що затримати і призупинити агресію в Європі без нас неможливо, і чим пізніше до нас звернуться за допомогою, тим дорожче нам заплатять” [35]. Тому Сталін маневрував, вичікуючи, яка сторона може повніше задовольнити його “запити”. У Кремлі з великою підозрою ставилися до політики Великої Британії та Франції. Натомість політичний курс Німеччини оцінювали як більш послідовний і менш схильний до коливань та протиріч. З цієї точки зору Гітлер видавався більш надійним партнером, тим більше, що він міг піти на більші поступки [36].

У Сталіна з'явилася можливість вибору. Що могли запропонувати йому західні демократії, окрім війни, тягар якої головним чином мав впасти на СРСР? Обіцянку, що Радянський Союз не залишиться самотнім перед німецькою загрозою? Але радянська дипломатія ніколи особливо не довіряла чуткам про напад Німеччини на Схід і підтримку Гітлером української справи. У Москві розуміли, що така пропаганда навесні 1939 р. передусім була розрахована на те, щоб утримати СРСР в орбіті західних демократій і не штовхнути Сталіна “в обійми” Гітлера [37]. Тим більше, ліквідація Карпатської України на практиці засвідчила незацікавленість Гітлера планом побудови незалежної, соборної України [38].

Проте не варто вважати, що актуалізація наприкінці 1938 р. української проблеми на міжнародній арені зовсім не турбувала Москву. Сталін, очевидно, знав про активізацію в Галичині підірваних антипольських елементів та підготовку повстання в тилу польських військ [39]. Події наступних років дають підставу вважати, що Сталін, продовжуючи політику російських царів “по збиранню всіх руських земель”, мав намір приєднати Західну Україну до своєї імперії. Зробивши це, він сподівався назавжди знищити розсадник “українського сепаратизму і вільнодумства” у Галичині, який так його дратував. Виникає питання: чи могли допомогти в реалізації його задумів західні демократії? Чи були вони готові піти на якісь територіальні поступки Радянському Союзові? Уже перший етап переговорного процесу навесні 1939 р. дав відповідь на ці запитання. 21 березня посол Великої Британії в СРСР У. Сідс вручив М. Литвинову британський проект спільної англо-

французько-польсько-радянської декларації про гарантування безпеки в Європі [40]. Він запропонував, у разі незгоди Варшави, підписати декларацію без Польщі [41]. Це не задовольнило Сталіна, який прагнув розташувати свої війська у цій країні. На це поляки не погоджувались, справедливо остерігаючись, що радянські війська ніколи вже звідти не підуть.

1 квітня 1939 р. У. Сідс відвідав М. Литвинова і поцікавився враженнями наркома від заяви Н. Чемберлена 31 березня 1939 р., вважаючи, що Москва мала б вітати її “як вияв нової англійської політики на шляху колективної безпеки”. М. Литвинов відповів, що радянському уряду “не зовсім зрозумілий зміст цієї заяви”, оскільки Польща продовжує займати негативну позицію щодо приєднання до союзу держав за участю СРСР. На запитання англійського посла, чи означає це, що радянський уряд надалі не має наміру допомагати жертві агресії, М. Литвинов заявив: “Можливо, ми будемо допомагати в тих чи інших випадках, але вважаємо себе нічим на зобов’язаними і будемо діяти відповідно до своїх інтересів” [42]. Цю ж тезу М. Литвинов розвинув 2 квітня, приймаючи тимчасового повіреного у справах Франції в СРСР Ж. Пайяра. Останній повідомив у Париж, що радянський нарком закордонних справ “висловив думку про те, що у підсумку політика ізоляції може бути найбільш вигідною для СРСР”. Хоча це було сказано жартома, але “жарти Литвинова майже завжди вказують на альтернативні напрямки ходу думок радянських керівників”, – відзначив у своєму звіті Ж. Пайяр [43].

Позицію радянської дипломатії М. Литвинов у листі до повноважного представника СРСР у Франції Я. Суріца від 11 квітня 1939 р. пояснював так: “Ми повинні перед усім світом, а більш формально – перед Англією і Францією, зобов’язатись допомагати Польщі і Румунії за їх першою вимогою і в тих формах, які вони самі нам вкажуть. Але чому ми повинні брати на себе такі односторонні зобов’язання? Нам кажуть, що нашим інтересам відповідає захист Польщі і Румунії проти Німеччини. Але ми свої інтереси завжди самі будемо усвідомлювати і робитимемо те, що вони нам диктують. Для чого ж нам наперед брати на себе зобов’язання, не маючи з них абсолютно ніякої вигоди для себе?” Цікава реакція радянського наркома закордонних справ на надання Великою Британією гарантій Польщі: “Зобов’язавшись надавати допомогу Польщі без будь-яких застережень, Англія фактично уклала договір з Польщею також проти нас. Ми, щоправда, не збираємось нападати на Польщу, однак угода з Англією, зміцнюючи усі позиції Польщі щодо СРСР, не може не бути актом неприязні” [44].

Того самого дня М. Литвинов доручив повноважному представнику СРСР у Великій Британії І. Майському обережно в’ясувати у міністра закордонних справ Великої Британії Е. Галіфакса, чи Англія свідомо йде на угоду, яка формально направлена проти Радянського Союзу. З цього приводу М. Литвинов писав: “Особливо неприпустимим було б приєднання Англії до польсько-румунського договору, тому що, по-перше, він був укладений відкрито проти СРСР, а по-друге, зачіпає бессарабську проблему”.

Принагідно зазначимо, що 23 березня 1939 р. румунський посол розмовляв із заступником наркома закордонних справ В. Потьомкіним про визнання Радянським Союзом тогочасного румуно-радянського кордону. СРСР черговий раз відмовився це зробити, тобто не визнав приналежність Бессарабії до Румунії [45]. Така позиція СРСР на тлі небезпеки вибуху війни яскраво свідчила про його справжні наміри.

Радянське керівництво не приєдналося до англо-французьких гарантій ряду європейських країн. Сталін, прагнучи скористатися зручним геополітичним становищем СРСР, висунув неприйнятну не лише для Великої Британії і Франції, а й, насамперед, для країн-потенційних жертв агресії вимогу про вступ на їх територію у мирний час Червоної Армії під приводом виникнення “непрямої агресії”. Питання проходу своїх військ через галицький коридор радянська дипломатія висувала як ключове і принципове, що зайвий раз свідчить про інтерес Сталіна до Галичини. Таким чином, Сталіна не влаштовував союз із західними демократіями. В основі зовнішньої політики двох сторін були закладені різновекторні тенденції: країни Заходу бажали зберегти статус-кво в повному обсязі, СРСР –

подолати усталену систему європейської рівноваги. Зрозуміти сталінську стратегію дозволяє запис розмови Сталіна з генеральним секретарем Виконкому Комінтерну Г. Димитровим, яка відбулась 7 вересня 1939 р. Згадуючи про переговори з Великою Британією і Францією, Сталін сказав: “Ми надавали перевагу угоді з так званими демократичними державами і тому вели переговори. Але британці і французи хотіли мати нас за батраків і при цьому нічого не платити” [46].

Можна припустити, що у другій половині квітня Сталін уже мав певну інформацію про наміри Гітлера розв’язати “польську проблему” військовим шляхом. Це, своєю чергою, створювало ризик для Радянського Союзу бути втягнутим у велику війну і “нічого з того не мати”. Тому досягнення угоди з нацистською Німеччиною стало пріоритетним завданням радянської зовнішньої політики. Сигналом, що сповіщав про такі зміни у Кремлі, було зміщення 3 травня 1939 р. з поста наркома закордонних справ СРСР М. Литвинова. У Берліні цей жест Москви не пройшов непоміченим.

Якщо до кінця квітня українське питання у Берліні розглядали насамперед під кутом зору розгрому Польщі, то на початку травня воно стало предметом торгів з Радянським Союзом. Українське повстання в Східній Галичині, яке нацисти планували розв’язати і використати як привід для вторгнення у Польщу, було поставлено ними у пряму залежність від позиції СРСР. 2 травня Й. Ріббентроп повідомив радника бюро міністерства закордонних справ Німеччини П. Клейста, що українська акція в Польщі не відбудеться, якщо буде повністю усунена небезпека нападу з боку СРСР” [47]. 8 травня Сталін отримав про це донесення. Прочитавши його, він підкреслив інформацію, що стосувалася залежності вибуху українського повстання в Польщі від позиції СРСР [48].

Того ж дня з Берліна прийшла телеграма від тимчасового повіреного у справах СРСР в Німеччині Г. Астахова, у якій він повідомив, що німецька пропаганда поширює чутки про радянські переговори з Німеччиною ледве не про розподіл Польщі. Радянський дипломат відзначав, що “навіть від серйозних співбесідників доводиться слухати дикі питання подібного роду” [49]. Це повідомлення підтверджують інші джерела. Французький посол у Німеччині Р. Кулондр 9 травня інформував свого міністра закордонних справ: “Протягом останньої доби Берлін наповнили чутки про те, що Німеччина нібито передала радянському уряду пропозиції щодо поділу Польщі” [50].

9 травня Г. Астахов зустрівся з заступником завідуючого відділом преси МЗС Німеччини Б. Штумом. Останній, доводячи, що німецька політика щодо СРСР змінилася на краще, між іншим, зазначив: “Ліквідація Карпатської України хоча зроблена не безпосередньо заради СРСР, але була б немислима, якби Німеччина мала наміри здійснити експансію в напрямку України” [51]. Водночас Б. Штум рекомендував звернути увагу на нещодавно опубліковану статтю “Маневри відволікання” про польські плани щодо України [52]. Таким чином, він намагався настроїти СРСР проти Польщі. Радянський тимчасовий повірений Г. Астахов не отримував з Москви жодних інструкцій, які б уповноважували його вести політичні переговори. Це він неодноразово підкреслював у розмовах із високопоставленими німецькими чиновниками. Російський історик В. Соколов пояснює це недовірою нового керівництва НКЗС до дипломатів чичерінсько-литвиновської школи [53]. Інший російський історик С. Горлов відзначає, що Г. Астахов у 1939 р., проклавши дорогу радянсько-німецькому зближенню, діяв певною мірою на свій страх і ризик [54].

У середині травня 1939 р. міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп прийняв німецького посла в СРСР Ф. Шуленбурга. Він дав першу з моменту виникнення Третього Райху важливу вказівку німецькому послу у Москві, усно і за умови найсуворішої секретності [55]. Німецький уряд хотів, аби Шуленбург якнайшвидше повернувся до Москви і тактовно дав зрозуміти радянському уряду, що Німеччина не відчуває до нього жодної ворожості. Послу потрібно було з’ясувати точку зору радянського керівництва на радянсько-німецькі відносини, але зробити це надзвичайно обережно. Вказівки німецького міністра закордонних справ містилися у прихованій формі першу відому нам пропозицію СРСР взяти

участь у поділі польських земель: “У випадку конфлікту з Польщею Німеччина не має наміру окупувати всю країну”.

Радянське керівництво прагнуло залучити у переговорний процес вище політичне керівництво Німеччини та стимулювати Берлін до конкретизації пропозицій, які б мали стати ціною нейтралітету Москви [57]. Та Гітлер, вважаючи що угода з СРСР на даному етапі не є нагальною потребою, не виявляв поспіху. 21 травня статс-секретар міністерства закордонних справ Німеччини Е. Вайцекер проінструктував німецького посла в Москві про те, що необхідно дочекатися “доки радянська Росія заговорить відвертіше” [58].

У травні “проукраїнська” політика Німеччини надалі згорталася. Польська розвідка інформувала Варшаву, що німці відмовилися від ідеї створення таборів січових стрільців у Празі [59]. У третій декаді травня поліція Відня провела обшуки і перевірку документів серед українців, які там проживали. Шеф політичного відділу МЗС Німеччини Вьорман у листі до німецького консула у Львові від 17 травня рекомендував, з огляду на можливі міжнародні ускладнення, під час зустрічей з українськими політиками уникати офіційних заяв від імені німецького уряду. Він пропонував вести лише приватні бесіди та в загальних рисах висловлювати в них свою прихильність до автономістських та самостійницьких вимог [60].

Західні держави, дізнавшись про спроби поліпшення радянсько-німецьких стосунків, вдалися до відповідних контрзаходів. 24 травня прем'єр-міністр Великої Британії Н. Чемберлен заявив, що по важливих пунктах з СРСР у загальних рисах досягнута домовленість [61]. Це, своєю чергою, підштовхнуло Берлін до активних дій. 25 травня, за прямою вказівкою Й. Ріббентропа, статс-секретар Е. Вайцекер і начальник юридичного відділу міністерства закордонних справ Ф. Гаус склали проект інструкції для німецького посла в СРСР Ф. Шуленберга. Найближчим часом він мав ознайомити В. Молотова із заявою, яка, на думку німецького історика І. Фляйшхауера, “передувала переданому в серпні 1939 р. німецькому посланню і привела до укладення пакту” [62]. Документ заперечував наявність антагоністичних інтересів у зовнішній політиці і вважав доцільним “нормалізувати радянсько-німецькі стосунки”. Якби Москва потрактувала ці устремління Німеччини “лише тимчасовим тактичним ходом”, належало нагадати про відмову від Карпатської України на користь Угорщини, що мали засвідчити відсутність експансіоністських устремлінь у Німеччини. Центральним пунктом інструкції було питання про Польщу: “Якщо все ж, усупереч нашому бажанню, справа дійде до військових ускладнень з Польщею, то, з нашим твердим переконанням, це в жодному випадку не повинно привести до зіткнення з інтересами Радянської Росії. Ми уже сьогодні можемо сказати, що при врегулюванні тим чи іншим чином німецько-польського питання російські інтереси по можливості будуть враховані” [63]. Загалом в інструкції було 11 пунктів, які демонстрували німецьку готовність до покращення взаємин з СРСР. 26 травня інструкцію показали Гітлерові. Він не схвалив документ, вважаючи його надто прямолінійним [64].

27 травня принесло нові невтішні відомості для Берліна. Цього дня британський посол У. Сідс та французький повірений у справах Ж. Пайяр вручили наркому закордонних справ В. Молотову нові пропозиції, які демонстрували певну готовність західних держав до обговорення тристороннього пакту про взаємну допомогу у випадку прямої агресії. З цього приводу статс-секретар міністерства закордонних справ Німеччини Е. Вайцекер у посланні до Ф. Шуленбурга зазначив: “Ми дотримуємось тієї думки, що, видно, нелегко буде не допустити комбінацію Англія-СРСР. Однак, навіть сьогодні можна знайти доволі широке коло питань для переговорів, у які ми могли б включитися, обравши більш вірний тон, і таким чином внести розлад і утруднення” [65].

До цього “кола питань” належало й українське. У меморандумі міністерства закордонних справ, який був складений Е. Вайцекером як план його майбутньої розмови з Г. Астаховим, на полях були зроблені помітки-інструкції як вести розмову на різних етапах. І. Фляйшхауер вважає, що ці “маргіналії з'явилися відповідно до побажань або й під

прямими впливом Гітлера” [66]. Напроти тези про можливість “поступової нормалізації німецько-радянських стосунків” на полях було відзначено: “Україна” [67].

30 травня Е. Вайцекер, зустрівся з тимчасовим повіреним у справах СРСР. Статс-секретар вказав на зміни стосовно СРСР як у пресі, так і в офіційних виступах. Він зазначив, що на шляху нормалізації існує чимало перешкод, а багато людей радо додали б ще й нові. Е. Вайцекер згадав, що міністр закордонних справ Польщі Ю. Бек також приклав до цього руку, зокрема інтерпретуючи політику Німеччини щодо України. Йшлося про створення під німецькою егідою Великої України, в яку б увійшли землі, що перебували у складі СРСР, Польщі, Чехословаччини. Е. Вайцекер знову підкреслив, що всі ці чутки цілком спростовує доля Карпатської України. Відтак радянському дипломату дали чітко зрозуміти, що українське питання не перешкодить німецько-радянському зближенню. Центральним пунктом розмови стали слова Е. Вайцекера, що у німецькій політичній “крамниці” великий набір товарів, реалізація яких залежить від СРСР: “Якщо радянський уряд хоче говорити на цю тему, то така можливість є” [68]. Отож, вперше один із високопоставлених німецьких урядовців заявив, що Німеччина погодиться на будь-яку змову з СРСР. Однак Г. Астахов у донесенні про цю розмову відзначив, що її суть зводилась до того, щоб “досить обережно прозвонувати можливість переговорів з нами про покращення відносин і втримати нас від зближення з Англією. Характерно при цьому, що вони утримуються поки що від будь-яких зобов’язуючих заяв, уникаючи навіть термін “покращення стосунків”.

Того самого дня про зустріч був поінформований Сталін [69]. Однак у Кремлі не вважали за потрібне робити якісь кроки назустріч. Зустріч Г. Астахова і Е. Вайцекера не дала Москві відповідь на питання, що Гітлер може запропонувати Сталіну. Запевнення німецької сторони, що вона не зацікавлена в українському питанні і готова йти на певні поступки, виявилось замало. Перебіг радянсько-німецьких переговорів у травні 1939 р. показав, що Сталін вимагає набагато вищу ціну.

Таким чином, навесні 1939 р. українське питання у міжнародній політиці пройшло два етапи. Після ліквідації Карпатської України, українська проблема відійшла в тінь європейської політики. Вона знову стала актуальною в травні 1939 р., у зв’язку з підготовкою Німеччини до нападу на Польщу, але вже у вужчому німецько-польсько-радянському контексті. Третью Райху був потрібен союз або нейтралітет СРСР, і як запрошення до переговорів він використав українське питання. У Берліні розуміли ключове значення України для СРСР, тому, шукаючи зближення з радянським керівництвом, постійно наголошували, що Німеччина не цікавиться українським питанням. Сталін і Гітлер на травень 1939 р. прийшли до висновку про необхідність взаємного зближення. Залишилось визначити ціну цього союзу. Запевнень Гітлера, що він не зацікавлений Україною, виявилось мало. Із перебігу німецько-радянських переговорів у травні 1939 р. можна зробити висновок, що Сталін прагнув уповні використати геополітичне становище СРСР.

Список використаних джерел

1. Коваль В. С. Довкола радянсько-польської війни 1939 р. / В. С. Коваль // Історичні зошити / АН України, Інститут історії України. – 1991. – № 1. – С. 12.
2. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародний аспекти / Ю. Сливка. – Львів, 2005. – С. 27.
3. Швагуляк М. “Українська карта” / М. Швагуляк // Дзвін. – 1990. – № 5. – С. 89.
4. СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 – август 1939 гг.). Документы и материалы. – М., 1971. – С. 235.
5. Фляйшхауер Й. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938–1939 / Й. Фляйшхауер – М., 1991. – С. 110.
6. *Archiwum* Akt Nowych, Ambasada RP w Berlinie, sygn. 3934, k. 146.
7. Сливка Ю. Ю. Підступи міжнародної реакції на Закарпатті / Ю. Ю. Сливка. – Львів, 1966. – С. 68–69.
8. Швагуляк М. М. Україна в експансіоністських планах германського фашизму (1933–1939) / М. М. Швагуляк. – К., 1983. – С. 225.
9. Веґеш М. Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938–1939) / М. Веґеш // Сучасність. – 1995. – № 2. – С. 89.
10. Kozmiński M. Polska i Węgry przed wojną światową (październik 1938 – wrzesień 1939). Z dziejów dyplomacji i irredenty / M. Kozmiński. – Wrocław, 1970. – S. 299.
11. *Ibid.* – S. 295.
12. СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 – август 1939 гг.). Документы и материалы. – М., 1971. – С. 363.
13. Там само. – С. 364.
14. Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки / Ф. Сергеев. – М., 1991. – С. 83.
15. Безыменский Л. Тайное и явное / Л. Безыменский // Новое время. – 1979. – № 3. – С. 26.
16. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Львів, 1993. – С. 72.
17. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa, 1993. – S. 21.
18. Швагуляк М. Н. Україна в експансіоністських планах германського фашизму (1933–1939) / М. Н. Швагуляк. – К., 1983. – С. 227.
19. *Archiwum* Akt Nowych, Ambasada RP w Berlinie, sygn. 388, k. 139.
20. *Ibid.*, sygn. 3935, k. 29.
21. Kozmiński M. Polska i Węgry przed wojną światową (październik 1938 – wrzesień 1939). Z dziejów dyplomacji i irredenty / M. Kozmiński. – S. 313.

22. *Choinowski A.* Концепcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Choinowski. – Wrocław, 1978. – S. 184. 23. *Год кризиса 1938–1939: Документы и материалы.* – Т. 1. – М., 1995. – С. 331. 24. *Чальшев И.* Год кризиса: сентябрь 1938 – сентябрь 1939 / И. Чальшев // Советская внешняя политика 1917–1945 гг. Поиск новых подходов. – М., 1992. – С. 168. 25. *Год кризиса 1938–1939: Документы и материалы.* – Т. 1. – М., 1995. – С. 276. 26. *Там само.* – С. 292. 27. *Типпельскирх К.* История Второй мировой войны / К. Типпельскирх. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1994. – С. 7. 28. *Прозектор Д.* Агрессия и катастрофа. Высшее военное руководство фашистской Германии во Второй мировой войне / Д. Прозектор. – М., 1968. – С. 27. 29. *Полянський П.* Між Гітлером і Сталіним. “Українська карта” в дипломатичній грі двох диктаторів / П. Полянський // Наш час. – 1992. – № 2. – С. 3. 30. *Archiwum Akt Nowych, Ambasada RP w Berlinie, sygn. 3935, k. 69.* 31. *Ibid, sygn. 388, k. 137.* 32. *Kozmiński M.* Polska i Węgry przed wojną światową (październik 1938 – wrzesień 1939). Z dziejów dyplomacji i irredenty / M. Kozmiński. – Wrocław, 1970. – S. 183. 33. *Choinowski A.* Концепcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Choinowski. – Wrocław, 1978. – S. 183. 34. *Белоусов З.* СССР в контексте международных отношений 30-х годов / З. Белоусов // Советская внешняя политика... – С. 154. 35. *Документы* внешней политики СССР 1939 г. – Т. XXII, кн. 1: январь–август. – М., 1992. – С. 252–253. 36. *Семиряга М. И.* Советский Союз и предвоенный политический кризис / М. И. Семиряга // Вопросы истории. – 1991. – № 9. – С. 49. 37. *Трубайчук А.* 1939 год. К истории советско-германского уговора / А. Трубайчук. – К., 1994. – С. 29. 38. *Шандор В.* Закарпаття: Исторично правний нарис від IX ст. до 1920 р. / В. Шандор. – Нью-Йорк, 1992. – С. 243. 39. *Трубайчук А.* 1939 год. К истории советско-германского сговора / А. Трубайчук. – К., 1994. – С. 29. 40. *Документы* и материалы по истории советско-польских отношений. – Т. IV. – М., 1969. – С. 55. 41. *Год кризиса 1938–1939: Документы и материалы.* – Т. 1. – С. 309. 42. *Там само.* – С. 354–355. 43. *Там само.* – С. 355. 44. *СССР* в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 – август 1939 гг.). *Документы* и материалы. – С. 321. 45. *Документы* внешней политики СССР 1939 г. – Т. XXII, кн. 1: январь–август. – С. 265, 237–238. 46. *Наринский М. М.* Как это было? / М. Наринский // Другая война. 1939–1945. – М., 1996. – С. 40. 47. *Безыменский Л. А.* Советско-германские договора 1939 г.: новые документы и старые проблемы / Л. Безыменский // Новая и новейшая история. – 1998. – № 3. – С. 16. 48. *Там само.* – С. 16. 49. *Документы* внешней политики СССР 1939 г. – Т. XXII, кн. 1: январь–август. – С. 348. 50. *Фляйшхауер Й.* Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938–1939 / Й. Фляйшхауер. – С. 143. 51. *Год кризиса 1938–1939: Документы и материалы.* – Т. 1. – С. 465. 52. *Там само.* – С. 442. 53. *Соколов В. В.* Трагическая судьба дипломата Г. А. Астахова / В. Соколов // Новая и новейшая история. – 1997. – № 3. – С. 177. 54. *Горлов С. А.* Советско-германский диалог накануне пакта Молотова-Риббентропа в 1939 г. / С. Горлов // Новая и новейшая история. – 1993. – № 4. – С. 34. 55. *Фляйшхауер Й.* Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938–1939 / Й. Фляйшхауер. – С. 149. 56. *Там само.* – С. 150. 57. *Год кризиса 1938–1939: Документы и материалы.* – Т. 1. – С. 482–483. 58. *Советско-нацистские отношения. Документы 1939–1941.* – Париж – Нью-Йорк, 1983. – С. 19. 59. *Archiwum Akt Nowych, Ambasada RP w Berlinie, sygn. 388, k. 197.* 60. *Швагуляк М. М.* Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939) / М. Швагуляк. – С. 227. 61. *Фляйшхауер Й.* Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938–1939 / Й. Фляйшхауер. – С. 165. 62. *Там само.* – С. 167. 63. *Там само.* – С. 167. 64. *Там само.* – С. 168. 65. *Советско-нацистские отношения. Документы 1939–1941.* – С. 15. 66. *Фляйшхауер Й.* Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии. 1938–1939 / Й. Фляйшхауер. – С. 172. 67. *Советско-нацистские отношения. Документы 1939–1941.* – С. 17. 68. *Документы* внешней политики СССР 1939 г. – Т. XXII, кн. 1: январь–август. – С. 406. 69. *Безыменский Л. А.* Советско-германские договора 1939 г.: новые документы и старые проблемы / Л. А. Безыменский // Новая и новейшая история. – 1998. – № 3. – С. 17.

Наталія Романьшин

ПОЛИТИКА СТРАН ЕВРОПЫ В УКРАИНСКОМ ВОПРОСЕ ВЕСНОЙ 1939 ГОДА

В статье проанализированы приоритеты политики европейских стран по украинскому вопросу весной в 1939 г.

Ключевые слова: Украина, украинский вопрос, Германия, Чехо-Словакия, Польша, Венгрия, Карпатская Украина.

Nataliya Romanyshyn

THE EUROPEAN COUNTRIES' POLICY ON THE UKRAINIAN PROBLEM IN SPRING 1939

The paper analyses the priorities of the European Countries' Policy on the Ukrainian problem in spring of 1939.

Key words: Ukraine, the Ukrainian problem, Germany, Czechoslovakia, Poland, Hungary, the Carpathian Ukraine.

УДК 94 (476) “ХХ”

Оксана Валіон

БІЛОРУСЬКИЙ ШЛЯХ РОЗВИТКУ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ (ДРУГА ПОЛОВИНА 80-Х – ПОЧАТОК 90-Х РР. ХХ СТ.)

У статті розкриваються проблеми соціально-економічного розвитку Білорусі в умовах переходу від командно-адміністративної системи до ринкових засад господарювання. Особлива увага сконцентрована на соціальній та економічній політиці держави початку 90-х рр. ХХ ст., формуванні основ білоруської моделі розвитку.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток, білоруська модель, ринкова економіка, реформа, нормативна база.

На сучасному етапі в кожній із держав, що виникли на пострадянському просторі, як і загалом у світі, формуються власні моделі соціально-економічного розвитку. Свій варіант становлення економіки, соціальної сфери життя обрала і Республіка Білорусь. Про успішність реалізації білоруської моделі засвідчує той факт, що нині за основними макроекономічними показниками, країну відносять до лідерів пострадянської економіки. Вона входить в десятку найбільш відкритих економік світу, оскільки понад половину товарів, що виробляються в країні, спрямовується на експорт. Білорусь зуміла не зруйнувати, а наростити науково-технічний потенціал, підтримати базові стандарти життя, закласти основу для стійкого й динамічного соціально-економічного розвитку на перспективу.

Економічні виклики, що постають перед Білоруссю, і сьогодні викликають дискусії відносно міцності і стійкості її системи. Однак, як зазначає російський дослідник Рой Медведев, білоруська модель стала найбільш ефективною в умовах кризи 2008–2009 рр., тоді як країни західного капіталізму від неї особливо постраждали [1, с. 29]. Разом з тим, проблеми і стратегія розвитку економіки республіки повинні виходити із її національних інтересів в динаміці світових глобалізаційних та інтеграційних процесів, враховуючи привабливість соціально-економічної моделі держави для більшості білорусів.

Формування соціально-економічної складової білоруського варіанту розвитку відбувалося в складних умовах переходу від командно-адміністративної системи господарювання до ринкової організації праці. Переживши розпад СРСР, структурну кризу початку 1990-х рр., невдалі спроби ринкових реформ, Білорусь зуміла виробити нову перспективну систему принципів функціонування економіки, що відповідали б тим умовам, у яких перебувала країна після здобуття незалежності. Тому аналіз соціально-економічного розвитку Білорусі другої половини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. становить значний науковий і практичний інтерес, оскільки дає змогу не лише з'ясувати проблеми реформування господарства, а й простежити витоки специфічної соціально-економічної політики республіки та визначити вектор подальших економічних і соціальних реформ у державі.

Історіографічною базою досліджуваної проблеми стали аналітичні праці білоруських, російських, американських і українських дослідників, а джерельною – закони, постанови, інші офіційні документи відносно соціально-економічного розвитку Білорусі, прийняті Верховною Радою республіки, а також матеріали періодичних видань. З огляду на актуальність даної теми, у Білорусі останнім часом вийшла друком певна кількість праць, присвячених розкриттю ключових проблем трансформації економіки республіки в умовах формування та розвитку ринкових відносин. На нашу увагу заслуговує ґрунтовна робота В. Шимова “Экономическое развитие Беларуси на рубеже веков: проблемы, итоги, перспективы” [2], в якій дослідник проаналізував програми соціально-економічного розвитку Білорусі, структурні зміни економіки, її розвиток та динаміку до початку ХХІ ст. Цікавою є праця Ю. Шевцова “Объединенная нация. Феномен Беларуси” [3], яка ілюструє власний

шлях розвитку країни, відмінний від інших колишніх радянських республік. Важливі теоретичні й методологічні особливості створення в Республіці Білорусь нової економіки на основі інновацій висвітлює монографія М. Мясниковича “Республика Беларусь: на пути к новой экономике” [4], видана в 2009 р. Автор аналізує концептуальні й практичні проблеми створення національної інноваційної системи, розвиток нових і традиційних галузей економіки. Російський науковець, доктор історичних наук Рой Медведєв підготував книгу “Александр Лукашенко. Контуры белорусской модели” [1] (2010 р.), де розкривається, як створювалася й розвивалася Білорусь, про її вдало знайдену модель економіки. При цьому автор називає її моделлю “ринкового соціалізму”. Дослідник наголошує, що Білорусь для своєї території і економіки має великі успіхи: не була зруйнована промисловість, зокрема, як у Росії, продуктивність праці висока у всьому спектрі економіки (зокрема, в сільському господарстві), краще працює транспорт, залізниці і автодороги. Серед інших авторів, які певною мірою торкалися даної проблематики, варто виокремити роботи Андрія Смольського [5], Мітчела Оренштейна [6], Алесі Богданович [7; 8], Миколи Дорошка [9], Любові Потапенко [10] та ін.

Перебуваючи у складі єдиного народногосподарського комплексу СРСР, Білорусь була економічно розвинутою республікою, на території якої концентрувалася обробна промисловість, що використовувала сировину, привезену з інших республік, а також розміщувалися провідні в країні підприємства сільськогосподарського машино- та автомобілебудування. На 1990 р. республіка становила 0,9 % території СРСР, 3,6 % від загальної кількості населення та 3,4 % від вартості основних виробничих фондів, виробляла 4 % валового національного продукту, 4,5 % продукції промисловості й 5,6 % продукції сільського господарства. За об’ємами виробництва продукції галузей спеціалізації в рамках союзного розподілу праці доля Білорусі складала: за мінеральними добривами – 18,9 %, хімічними волокнами й нитками – 30,7 %, тракторами – 20,3 %, металоріжучими станками – 9,8 %, вантажівками – 5,4 %, телевізорами – 12,3 %, велосипедами – 14,4 %, м’ясом – 5,9 %, молоком – 6,9 %, картоплею – 13,5 %. Продукція легкої промисловості за межами республіки становила близько 40 %, а тракторів, вантажівок, металоріжучих станків, обчислювальної техніки – 70–80 %. З 1974 р. вивіз продукції із Білорусі перевищував ввіз і досягав 30 % від загального об’єму виробництва республіки, тоді як ввіз становив близько 26 % [5].

Якщо в середині 80-х рр. минулого століття суспільна система СРСР вичерпала себе, то в Білорусі ще мала певний запас міцності і могла деякий час порівняно ефективно функціонувати. БРСР була немов вітриною комуністичної системи і в усіх сферах життя демонструвала “переваги” соціалізму. Вищий рівень життя в республіці визначався не стільки кількістю, скільки якістю [9, с. 93].

У 1985 р. Білорусь вступила в період радикальних соціально-економічних перетворень, що були пов’язані із політикою перебудови, яку уособлював новий Генеральний секретар ЦК КПРС Михайло Горбачов, обраний після смерті К. Черненко. Вже на квітневому (1985 р.) пленумі ЦК КПРС серед завдань розвитку народного господарства СРСР було визначено необхідність перебудови господарського механізму і прискорення соціально-економічного розвитку країни. З цього приводу М. Горбачов зазначав: “Завдання прискорення темпів зростання, причому істотного, цілком реальні, якщо в центр усієї нашої роботи поставити інтенсифікацію економіки і прискорення науково-технічного прогресу, перебудувати управління і планування, структурну і інвестиційну політику, скрізь підвищити організованість і дисципліну, докорінним чином покращити стиль діяльності” [11, с. 36].

Перший етап реформування відбувався впродовж 1985–1987 рр., коли планувалося здійснити технічне переозброєння народного господарства на основі модернізованого машинобудування. Відтак, на машинобудування виділялися вдвічі більші кошти, щоб у 1990 р. 90 % продукції відповідала світовому рівню. Планувалося в 2 рази збільшити використання нових технологій, у 2,3 рази – випуск обчислювальної техніки, а також у 3 рази – парк промислових робіт. Окрім цього, передбачалося провести перебудову управління

економікою, розширити права підприємств, впровадити госпрозрахунок, розвивати ініціативу в структурах управління, підвищувати її ефективність [12].

З 1986 р. у Білорусі в контексті експерименту було введено самофінансування, згідно якого більша частина прибутку після відрахувань до бюджету й міністерства, залишалася в розпорядженні підприємства. Проте, водночас, продовжувала існувати стара схема економічних регуляторів і адміністративно-командна система управління. Тому істотних зрушень в економіці не відбулося. Перший етап реформування не досяг бажаних цілей, для нього була характерна непослідовність та половинчастість, що унеможливило перехід до ефективної економіки. Серед причин варто назвати наступні: величезні матеріальні втрати від аварії на ЧАЕС та землетрусів у Вірменії і Таджикистані, які зменшили інвестиції і викликали різкий вибух інфляції; скорочення доходів від продажу нафти, оскільки відбулося зниження світових цін на нафту і газ у 2–3 рази; в результаті антиалкогольної кампанії так само знизилися надходження до бюджету [13].

Варто зауважити, що на соціально-економічний розвиток Білорусі безпосередній вплив мала екологія. Вибух на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р. завдав значних збитків республіці: десять річних республіканських бюджетів та здоров'я багатьох людей. Радіоактивними нуклідами забруднено 1/5 частину території держави, на якій проживає понад 2 млн чоловік. За роки після катастрофи в Білорусі було ініційовано низку програм щодо переселення людей з тих місць, де не могли бути збережені безпечні умови проживання. В країні розробили нормативну базу, сучасні прилади радіаційного контролю, сформували спеціальні підрозділи, низку нових наукових установ. І нині на фінансування Держпрограми з подолання наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС виділяється дедалі більше коштів із бюджету. Якщо раніше акцент робився на проведенні необхідних реабілітаційних заходів на вражених територіях, то тепер основні завдання програми полягають у відродженні й подальшому соціально-економічному розвитку раніше забруднених районів [14].

Отже, в зв'язку із аварією на ЧАЕС економічне становище Білорусі у 80-х рр. дедалі загострювалося. Успіхи державних програм із оздоровлення навколишнього середовища, насамперед, залежали від того, як швидко економіка зможе вийти із кризи, а також наскільки кожен житель республіки буде відповідальний за збереження навколишнього середовища.

Другий етап реформування відбувався з червня 1987 р., основним завданням якого стало проведення радикальної економічної реформи. З цією метою було прийнято низку законів про розширення самостійності трудових колективів (“Про державне підприємство та об'єднання”) і сфери дії приватної ініціативи (“Про кооперацію” та “Про індивідуальну трудову діяльність”) [15]. Вони були спрямовані на підвищення самостійності підприємств, їх “самофінансування”, “самоуправління” та “самоокупності”, щоб здійснити перехід від адміністративних до економічних методів управління господарством. Незважаючи на збільшення темпів економічного зростання та прискорення динаміки продуктивності праці впродовж першого року радикального реформування, все ж спостерігалися криза споживчого ринку та значне зростання роздрібних цін. Окрім цього, зберігалася традиція планування, відбувся провал оптової торгівлі ресурсами і засобами виробництва. Непослідовність простежувалася і у фінансовій політиці. З червня 1988 р. відбувся перехід до регіонального або ж республіканського господарського розрахунку, що супроводжувалося конфліктами між центральною і місцевими республіканськими органами влади.

У кінці 80-х рр. економіка Білорусі продовжувала доволі успішно розвиватися. В республіці вироблялося 30 % електронно-обчислювальної техніки і 23 % радіопромислової апаратури СРСР, ефективно працювали підприємства сільськогосподарського машино- та автомобілебудування. При цьому й не відставав аграрний сектор економіки Білорусі. У Брестській та Гродненській областях рівень сільськогосподарського виробництва був одним з найвищих в СРСР. За виробництвом м'яса і молока на душу населення Білорусь майже досягла європейських показників [9, с. 93]. Важливою стала переорієнтація економіки на соціальну сферу. Вперше за багато років виробництво предметів споживання (група “В”)

почало випереджати виробництво засобів виробництва (група “А”). Крім того, майже 2 млн білорусів покращили свої житлові умови.

Однак в умовах незавершеності переходу від командного управління до економічного, переплетення старих і нових форм керівництва корінного перелому в переведенні економіки на якісно новий рівень не відбулося. Більше того, втрачалися попередні темпи соціально-економічного розвитку Білорусі.

На рубежі 80–90-х рр. XX ст. почалося падіння темпів виробництва, зростання цін, високий рівень інфляції, а також значне зниження рівня життя більшості населення. Реформи призвели до того, що в четвертому кварталі 1990 р. національний дохід зменшився на 13,5–14,5 %, виробництво сировини і матеріалів на 13–15 %, зріс дефіцит союзного бюджету. Впродовж 1989–1991 рр. падіння національного доходу досягло 33 %, що відповідало рівню великої американської депресії 1929–1933 рр. [13].

Таким чином, усі реформаторські програми другої половини 80-х рр. закінчилися провалом. У зв'язку із відсутністю цілісної програми економічних перетворень реорганізація проводилася методом спроб і помилок [16]. На порядок денний поставало питання рішучого повороту до ринкової економіки. Власне, саме на реалізацію таких завдань був спрямований XXVIII з'їзд КПРС, що відбувся в липні 1990 р. На ньому зазначалося, що система господарювання вимагає змін, а єдина альтернатива адміністративно-командній системі управління – ринкова економіка. До осені 1990 р. обговорювалося три варіанти переходу до ринкових відносин: радикальна програма “500 днів” (С. Шаталіна і Г. Явлінського), консервативна урядова програма (М. Рижкова) та ліберальна президентська програма (М. Горбачова). Згідно альтернативної “500 днів” передбачалося створити фундамент для ринкової економіки, роздержавлення державного сектору, формування приватної власності і водночас стабілізувати фінансову сферу (аналог польської “шокової терапії”) [15].

Суть ліберальної і консервативної програм полягала у відмові від часових параметрів закінчення перетворень, поступового переходу до ринку, модифікації й збереженні адміністративно-командної системи, обмеженні “шкотерапії”, збереженні єдиного економічного простору СРСР тощо. Ліберальну програму підтримала ВР СРСР (19 жовтня 1990 р.), радикальну – регіони СРСР. Проте жодна із даних економічних реформ не була успішною, що давало додаткові аргументи силам, які прагнули ліквідувати СРСР.

Тим часом Верховна Рада СРСР у жовтні 1990 р. схвалила, подані на розгляд Президентом СРСР, “Основні напрямки щодо стабілізації народного господарства і переходу до ринкової економіки” [17], що акумулювали положення урядової програми і частково програми “500 днів”. Це була програма створення в СРСР планово-ринкової економіки, поступового переходу до неї впродовж багатьох років. Але єдиної узгодженої з союзними і республіканськими органами концепції переходу до ринкової економіки розробити не вдалося.

Початок ринкових реформ у Білорусі, яка проголосила суверенітет 27 липня 1990 р., почався з жовтня того ж року. Тоді Верховна Рада прийняла “Програму переходу до ринкових відносин у БРСР” [18], що була розроблена на основі радикальної програми “500 днів”. Основні принципи білоруської урядової програми полягали в забезпеченні свободи підприємництва, свободи економічного вибору, вільного ціноутворення, максимальної відкритості ринкової системи Білорусі, суверенного права республіки розробляти і здійснювати закони та нормативно-правові акти [19].

Програма передбачала низку надзвичайних заходів із стабілізації економіки та соціального захисту населення. В цьому контексті було створено республіканський фонд стабілізації економіки, реформовано банківську й грошово-кредитну систему. Заснували Національний банк Білорусі, Ощадний банк і низку комерційних банків. Розробили власний бюджетний і податковий механізми, планове регулювання областей, районів і міст, систему оплати праці тощо. Відбувалося формування ринкової інфраструктури (споживчого ринку, ринку засобів виробництва, фінансового ринку, ринку робочої сили). Врешті, чимало уваги було присвячено соціальному захисту населення через мінімум оплати праці і прийняття

низки законів: “Про соціальний захист малозабезпечених громадян”, “Про індексацію доходів населення”, “Про захист прав інвалідів” та ін. Створено Пенсійний фонд і фонд соціального захисту населення [20].

Проведення реформ упродовж 1992–1994 рр. дало змогу створити в Білорусі необхідний мінімум основних ринкових інститутів, нормативно-правових документів, перетворити систему державного керівництва економікою в нову, яка певною мірою спиралася на ринкові регулятори. Так, у 1993 р. Верховна Рада Республіки Білорусь прийняла правові акти, які становили основу приватизації, зокрема, закони – “Про іменні приватизаційні чеки Республіки Білорусь” [21] та “Про роздержавлення і приватизацію державної власності в Республіці Білорусь” [22]. Перший – встановлював порядок емісії і обігу іменних приватизаційних чеків, їх використання в період приватизації державної власності, надавав державні гарантії власникам чеків, а другий – визначав правові основи роздержавлення й приватизації, а також правила й порядок приватизації об’єктів, що знаходилися в державній (республіканській і комунальній) власності. Останній був спрямований на створення умов для розвитку ефективної соціально орієнтованої ринкової економіки, забезпечення різноманітних форм власності і здійснення державної антимонопольної практики.

Державна програма приватизації передбачала перехід у приватну власність 2/3 вартості державних основних фондів підприємств і організацій [23]. На початках приватизація в Білорусі відбувалася доволі активно. Проте вже з 1995 р. вона суттєво уповільнилася. Для приватизації пропонувалися на ринок лише ті підприємства, що були не цікавими для інвесторів. Відомо, що й нині більшість підприємств у Білорусі залишаються державними, або ж більшість акцій належить державі.

Слід зазначити, що ще до розпаду СРСР, у 1990 р. БРСР оголосила своєю власністю всі промислові підприємства, що знаходилися на її території. З одного боку, такий крок призвів до зміцнення позицій директорату промислових гігантів, які уособили в своїх руках усю реальну владу (в 1990 р. прем’єр-міністром став колишній директор найбільшого в країні підприємства – Мінського тракторного заводу – Вячеслав Кебич). З іншого – увесь суспільний і економічний потенціал великої союзної республіки почав працювати на збереження промисловості тоді, коли союзний центр проводив політику, що не відповідала інтересам промисловості, а економічна криза в СРСР почала набирати обертів. Саме тоді було здійснено принциповий перехід до мобілізаційної моделі розвитку білоруської економіки, яка полягала в мобілізації всіх внутрішніх ресурсів республіки в інтересах збереження великого промислового виробництва, а також до активного захисту з боку білоруської держави інтересів своїх виробників на зовнішніх ринках [3].

У жовтні 1991 р. був підписаний договір про єдиний економічний простір між Росією, Білоруссю, Вірменією, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном, Узбекистаном, Україною, Молдовою та Азербайджаном [24]. У документі зазначено про проведення узгодженої політики в галузях транспорту, енергетики, інформації, розвитку підприємництва, фінансів, податків та цін, грошової і банківської систем, митних правил і тарифів, стандартів, статистики, бухгалтерського обліку, розвиток зарубіжних економічних відносин, визнання приватної власності, свободи підприємництва і вільної конкуренції.

Отже, ринкові реформи у Білорусі вступили в нову фазу. У травні 1992 р. було підписано угоду “Про вступ Республіки Білорусь у міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, міжнародну фінансову корпорацію, міжнародну асоціацію розвитку і багатостороннє агентство із гарантій інвестицій” [25]. Перша фінансова допомога з боку МВФ для Білорусі була надана в серпні 1993 р. (98 млн дол.), а друга – в лютому 1995 р. (майже 102 млн дол.) [26]. Відтак, реформи, пов’язані із переходом Білорусі до ринкової економіки, почали проводитися за західними рецептами – “шокової терапії” МВФ, суть якої зводилася до оздоровлення економіки держави і виходу її з кризи за відносно нетривалий проміжок часу шляхом проведення комплексу радикальних реформ: лібералізації цін, скорочення грошової маси та приватизації збиткових державних підприємств.

Особливістю економічного розвитку Білорусі на початку 90-х рр. було те, що кризові явища проявилися пізніше, ніж у інших республіках СРСР. У 1990 р. Білорусь виробляла 4 % валового національного продукту, 4,5 % промислових товарів і 5,6 % продукції сільського господарства СРСР. У 1990 р. видатки держави на соціально-культурні заходи повністю покривалися доходами, профіцит держбюджету дорівнював 2,6 % до ВВП. Були майже відсутні безробіття та інфляція. Впродовж 1991–1992 рр. за індексом розвитку людського потенціалу (далі – ІРЛП) Білорусь займала 40-е місце серед 174 країн світу і відносилася до групи країн з його високим рівнем. Лише в 1991 р. у Білорусі вперше відбулося абсолютне падіння виробництва промислової та сільськогосподарської продукції (ВВП становив 98 %, а національний дохід 97 % від 1990 р.) [20]. Кризовий стан економіки в наступні роки поглиблювався, разом з тим ускладнювалися умови переходу до ринку.

Економічна криза, що вразила економіку Білорусі у 1991 р., з кожним роком посилювалася. Динаміка основних економічних показників республіки впродовж 1991–1994 рр. чітко простежується в таблиці 1 [2, с. 8]:

Таблиця 1

Основні економічні показники Республіки Білорусь, % до 1990 р.

Показник	1991 р.	1992 р.	1993 р.	1994 р.
Валовий внутрішній продукт	98,8	89,3	80,8	64,7
Продукція промисловості	99,0	89,7	80,7	65,1
Продукція сільського господарства	95,1	87,0	90,2	77,5
Капіталовкладення	104,0	73,8	65,0	48,7

Бачимо, що за всіма показниками, у перші роки незалежності, економіка Білорусі втрачає позиції: у 1994 р. ВВП відносно 1990 р. становив 64,7 %, обсяг промислового виробництва – 65,1 %, сільського господарства – 77,5 %, капіталовкладення – 48,7 %. Відтак, валовий внутрішній продукт скоротився за 1991–1994 рр. на 33,9 %, виробництво промислової продукції – на 34 %, виробництво сільського господарства – на 17,6 %, об'єм капіталовкладень – на 55,3 %.

Спостерігався спад усіх галузей виробництва: в 5 разів у паливній промисловості, понад у 2 рази у виробництві будівельних матеріалів, майже в 2 рази у електроенергетиці та легкій промисловості [27]. Відбувалося зниження обсягів сільського господарства через погане забезпечення ресурсами, низький рівень закупівельних цін і низьку рентабельність сільськогосподарського виробництва. Відбувалося скорочення поголів'я великої рогатої худоби, погіршувалася матеріально-технічна база колгоспів і радгоспів. У Білорусі були прийняті закони “Про селянське (фермерське) господарство” (1991 р.) та “Про право власності на землю” (1993 р.) [28]. Вони передбачали можливість приватної власності на присадибні ділянки землі, особисте підсобне господарство, дачне будівництво, а також довгострокову оренду землі за договірною ціною. У 1993 р. площа виділених земель для фермерських господарств становила 51 959 га або 0,5 % усіх сільгосподарських угідь республіки. Питома вага продукції фермерських господарств у загальному обсязі продукції агропромислового комплексу становила менше 1 %, а товарної продукції – 0,3 %. Чимало фермерських господарств збанкрутували [16]. На ситуацію в аграрному секторі економіки Білорусі вплинула посуха 1994 р., хоча й на сільське господарство виділялося впродовж 1990–1994 рр. 50–60 % бюджету.

Економічне становище Білорусі, в умовах вільного ціноутворення, ускладнила проблема постачання паливно-енергетичних ресурсів, металу, сировини із Росії, України, республік Середньої Азії. По-перше, ціни на них безперервно зростали, що призводило до підвищення цін на товари і послуги [16]. По-друге, в період кризи постачання в республіку нафти, чорних металів, сталевих труб, синтетичного каучуку зменшилося в 1,5–2 рази, бавовни – в 1,5, зерна – в 1,4 рази. Кризу поглиблювала велика зовнішня заборгованість перед Росією за енергоресурси. За 1994 р. борг зріс у 10 разів і досягав близько 500 млн доларів.

На початку 90-х рр. минулого століття виникла проблема збуту продукції, різкого подорожчання матеріальних ресурсів, хронічних неплатежів. Білоруську продукцію характеризував низький рівень конкурентоспроможності в зв'язку із скороченням інвестицій в науку та нові технології. Відчутною була втрата традиційних ринків збуту. Так, упродовж першого кварталу 1993 р. порівняно із аналогічним періодом 1992 р. на 13,2 % скоротився експорт тракторів, на 37,4 % – вантажних автомобілів, на 14 % – холодильників, на 56,1 % – телевізорів [23]. Показовими ознаками кризи була політика штучного стримування цін на сільськогосподарські та промислові товари, послуги зв'язку та транспорту, комунального господарства.

У першій половині 90-х рр. різко знизився життєвий рівень населення республіки. Кризовий стан переживав споживчий ринок. Громадянам Білорусі видавалися так звані візитні картки споживача для придбання промислових товарів, а також талони – для продуктів харчування. Важкою втратою для населення стало знецінення грошових заощаджень. У 1993 р. було зареєстровано 54 тис. безробітних [16]. Доходи 60 % населення опинилися за межею мінімального споживчого бюджету. На 1994 р. реальна зарплата становила 24,8 % від рівня грудня 1991р. Тривалість життя зменшилася з 71,1 року у 1990 р. до 69,0 в 1994 р. У кризовий період відбувся відтік капіталу з матеріального виробництва в сферу торгово-посередницької діяльності і фінансів, де існував швидкий його обіг та можливість отримання надприбутку в умовах інфляції. У 1994 р. рейтинг Білорусі за ІРЛП знизився до 62-го місця серед 175 країн світу [20].

Процеси спаду виробництва та інвестиційної активності відбувалися на фоні високої інфляції, яка в 1992 р. складала 27 % на місяць, а в 1993 р. – 32 %. Як зазначає А. Готовський: “ ... скорочення об'ємів виробництва і зниження рівня життя населення, а також високий рівень інфляції були закономірними явищами ... переходу планової економічної системи в ринкову” [29].

Білоруський науковець Володимир Шимов, який впродовж 1996–2002 рр. був міністром економіки республіки, констатує, що економічна криза в Білорусі мала переважно структурний характер. Він наголошує на значних невідповідностях у структурах виробництва і споживання, високій питомій вазі імпортової сировини і напівфабрикатів, значному вивозі за межі країни промислової продукції, слабкій насиченості споживчого ринку товарами народного вжитку власного виробництва, слабкому розвитку експортного сектору економіки, надзвичайній залежності республіки від постачання паливно-енергетичних ресурсів із Росії, а також дослідник вказує на недостатньому розвитку в Білорусі інфраструктурного комплексу [2, с. 11].

В ситуації, що склалася у державі, нагальним було вироблення системи заходів із виходу економіки республіки з кризи. В ідеалі активізувати білоруську економіку могла інвестиційна політика. Однак для проведення структурної перебудови економічного сектору країни потрібні були чималі фінансові ресурси, тоді як інвестиційні процеси на початку 90-х рр. характеризувалися суттєвим зниженням. Тому основним джерелом фінансових надходжень, – на думку В. Шимова, – мав бути розвиток нових зовнішньоекономічних зв'язків з Росією, іншими країнами СНД, державами Балтії, а також інтеграція економіки країни в світову господарську систему на паритетних засадах [2, с. 12].

В умовах переходу до ринкових відносин неринковий характер економіки Білорусі потребував посилення державного регулювання, а також визначальної ролі держави в управлінні такими перехідними процесами. При цьому реформи повинні відбуватися поступово, еволюційно, без поспіху.

Одним із важливих напрямків виходу із економічної деградації було оздоровлення фінансової та грошово-кредитної систем, стабілізація національної валюти. Позитивна тенденція в цих галузях стимулює зростання економіки країни в цілому [30]. Правильною в країні мала бути й цінова політика. Наслідком лібералізації цін у Білорусі стали неплатежі, збитковість державних підприємств, спад виробництва. Вихід із такої ситуації полягав у переході до державного регулювання цін і доходів [2, с. 38].

У час кризи одним із ключових положень господарської політики держави є соціальна підтримка населення, зокрема, регулювання доходів і політика зайнятості населення, їх соціальний захист, турбота про особливо незахищених її громадян та, власне, розвиток соціальної сфери. В цьому контексті велику вагу має вдосконалення оплати праці, адже відсутність обґрунтованої концепції заробітної плати заважає перетворенням у економіці.

Отже, в умовах переходу до ринкової організації господарства білоруська економіка зазнавала величезних збитків: руйнування виробничо-економічних зв'язків та значний спад виробництва на 50 % і більше порівняно з кінцем 80-х років; зростання інфляції та катастрофічне падіння курсу білоруських грошей, критичне становище із забезпеченням господарства енергоресурсами; зростання цін (їх лібералізація не призвела до встановлення стійких цін); різке падіння життєвого рівня більшості населення, зростання безробіття, наростання інших соціальних проблем.

Модель ринкових реформ методом “шокової терапії”, побудована за рекомендаціями Міжнародного валютного фонду, зазнала провалу влітку 1994 р. під час президентських виборів. Від влади були усунені втілювачі білоруського варіанту “шкотерапії” – Голова Верховної Ради Республіки Білорусь Станіслав Шушкевич і прем'єр-міністр Вячеслав Кебич. Мандат на проведення нового зразку реформ отримав перший Президент Республіки Білорусь Олександр Лукашенко [31]. Подолання кризових явищ і недоліків та визначення перспективних завдань у проведенні ринкових реформ лягли в основу нової програми – “Основні напрями соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 1996–2000 роки” [32]. В документі зазначається, що стратегічною метою соціально-економічних перетворень, є підвищення життєвого рівня білоруського народу, тому нагальним є надання економічній системі країни чіткої соціальної спрямованості. “Цим вимогам, – продовжується в законі, – відповідає модель соціально орієнтованої ринкової економіки, що поєднує переваги сучасного високорозвинутого ринкового господарства із забезпеченням соціальної справедливості і ефективного соціального захисту громадян” [32].

Основні напрями реформування і розвитку економіки зводилися до інституційних перетворень, раціонального поєднання різноманітних форм власності, створення ринкової структури, перебудову економіки, підвищення її науково-технічного потенціалу тощо.

Із 1996 р. у Білорусі відбувся значний прогрес щодо забезпечення прискореного відновлення й підйому економіки. За середньорічними темпами зростання ВВП упродовж 1996–2003 рр. (в середньому на 6 % щорічно) Білорусь випереджала країни Балтії, Польщу, Угорщину, Росію й низку інших європейських постсоціалістичних країн. У результаті республіці вдалося перевершити рівень ВВП передкризового 1990 р. [33]. Забезпечувався добробут населення та знижувався рівень бідності.

Бачимо, що доволі складний шлях довелося пройти Білорусі, її економіці, соціальній сфері в другій половині 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Він був зумовлений трансформаційними процесами, пов'язаними із розпадом СРСР, переходом від командно-адміністративної системи до ринкових умов господарювання. Лише з 1996 р. Білорусь змогла подолати кризові явища початку 90-х рр., поступово продовжуючи формувати власну модель розвитку, яка полягає в збереженні великого державного сектору в усіх основних галузях економіки, адміністративному регулюванні грошових доходів населення і цін на товари першої необхідності, збереженні високого рівня системи соціального захисту населення. Аналіз білоруського варіанту соціальної та економічної політики від середини 90-х рр. – до 2000-х рр. вимагає окремої теми дослідження.

Список використаних джерел

1. *Медведев Р.* Александр Лукашенко. Контуры белорусской модели / Р. Медведев. – Режим доступу: http://fondknig.com/2011/07/31/aleksandr_lukashenko_kontury_belorusskojj_modeli.html.
2. *Шимов В.* Экономическое развитие Беларуси на рубеже веков: проблемы, итоги, перспективы / В. Шимов. – Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/113216/>.
3. *Шевцов Ю.* Объединенная нация. Феномен Беларуси / Ю. Шевцов. – Режим доступу: www.e-reading.org.ua/.../Shevcov_-_Obedinennaya_naciya_Fenomen_Belorusii.html.
4. *Мясникович М.* Республика Беларусь: на пути к новой экономике: монография / М. В. Мясникович. – Мн.: Беларус. наука, 2009. – 292 с.
5. *Смольский А.* Некоторые тенденции трансформации экономики Беларуси, их влияние на условия функционирования и вероятность банкротства субъектов предпринимательской

деятельности / А. Смольский. – Режим доступу: research.by/pdf/2004n3r04.pdf. 6. *Ореништейн М.* Сутінки чи світанок у Білорусі? / М. Ореништейн // День. – № 23. – 2011. – 10 лютого. – С. 3. 7. *Богданович А.* Земля Саннікова / А. Богданович // Дзеркало тижня. Україна. – № 16. – 2011. – 29 квітня – 13 травня. – С. 3. 8. *Богданович А.* Країна Лукашенка / А. Богданович // Дзеркало тижня. Україна. – № 18. – 2011. – 29 квітня – 13 травня. – С. 4. 9. *Дорошко М.* Країнознавство. Країни СНД і Балтії: Навчальний посібник / М. Дорошко. – Чернівці: Книги – XXI, 2008. – 308 с. 10. *Потапенко Л.* Білоруська економічна модель. Що це таке? (З журналістського записника). – Режим доступу: h.ua/story/17220/. 11. *Ежегодник* Большой советской энциклопедии. – Вып. 30. / гл. ред. В. Г. Панов. – М.: Советская энциклопедия, 1986. – 573 с. 12. *Економіка* БССР у другий палове 80-х гадоў, рэформы гаспадарчай сістэмы. – Режим доступу: <http://www.istoriya.org/belarus-history/54-razvitse-1950/213-ekonomika-bssr.html>. 13. *Эканамічнае* развіццё Рэспублікі Беларусь у перыяд пераходу да новых эканамічных адносін і ўмацавання дзяржаўнасці. – Режим доступу: revolution.allbest.ru/dlt/unpack.cgi?n=300396&captcha_n=1. 14. *Беларусь* за 25 гадоў ліквідацыі наступстваў Чарнобыльскай аварыі, назапасіла унікальны вопыт – МНС. – Режим доступу: <http://belarusian.cri.cn/41/2011/04/22/2s6618.htm>. 15. *СРСР* від “застою” до розпаду. – Режим доступу: <http://www.ukrmap.kiev.ua/index.php?id=1308&lang=uk&prn=2>. 16. *Політика* перестройки – История Беларуси (XX – начало XXI в.). – Режим доступу: slovo.ws/urok/.../20/037.html. 17. *Основные* направления стабилизации народного хозяйства и перехода к рыночной экономике. – Режим доступу: search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/.../Z900001.html. 18. *Політика* перестройки в БССР и в Беларуси. – Режим доступу: http://library.by/portalus/modules/belarus/print.php?subaction=showfull&id=1290102637&archive=1290177995&start_from=&ucat=8&. 19. *Гісторыя* Беларусі. – Режим доступу: www.istoriya.org/belarus-history.html. 20. *Сацыяльна-эканамічны* стан Рэспублікі Беларусі ў 1991–2003. – Режим доступу: www.istoriya.org/belarus.../56-nezalezhnast.html. 21. *Закон* Республики Беларусь от 06.07.1993 N 2468-XII “Об именных приватизационных чеках Республики Беларусь”. – Режим доступу: <http://www.pravoby.info/docum09/part35/akt35140.html>. 22. “*Закон* Республики Беларусь от 19.01.1993 N 2103-XII “О разгосударствлении и приватизации государственной собственности в Республике Беларусь”. – Режим доступу: <http://www.pravoby.info/docum09/part35/akt35573.htm>. 23. *Фарміраванне* рыначнай эканомікі: напрамкі і праблемы у Беларусі ў 1990–2000 гады. – Режим доступу: http://library.by/portalus/modules/belarus/print.php?subaction=showfull&id=1290349329&archive=1290362895&start_from=&ucat=8&. 24. *Перебудова* і розпад (1985–1991 рр.). – Режим доступу: www.history.vn.ua/book/world/65.html. 25. *О* вступлении Республики Беларусь в Международный валютный фонд. – Режим доступу: <http://zakon2006.by.ru/part28/doc37630.shtm>. 26. *Алехнович А.* Хроника нестабильных отношений Беларуси и МВФ. – Режим доступу: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,4250736,00.html>. 27. *Отраслевая* структура Республики Беларусь. – Режим доступу: http://elib.org.ua/beleconomics/ua_readme.php?subaction=showfull&id=1096018371&archive=&start_from=&ucat=1&. 28. *Законодательство* Беларуси. – Режим доступу: <http://www.pravo2000.by.ru/baza12/d11723.htm>. 29. *Готовский А.* Экономическая система Беларуси: современное состояние и перспективы реформирования. – Режим доступу: research.by/pdf/2000n2r01.pdf. 30. *У* Беларусі забяспечана стабільнасць у грашова-кредытнай і фінансавай сферах. – Режим доступу: <http://www.zvyazda.minsk.by/second.html?r=2&p=32&archiv=23082006>. 31. *Асноўныя* этапы правядзення рыначных рэформ у Беларусі ў 1990–2000 гады. – Режим доступу: http://library.by/portalus/modules/belarus/print.php?subaction=showfull&id=1290349263&archive=1290362895&start_from=&ucat=8&. 32. “*Об* утверждении основных направлений социальной-экономического развития республики Беларусь на 1996–2000 годы”. – Режим доступу: <http://zakon2006.by.ru/part23/doc32279.shtm>. 33. *Структурные* диспропорции экономики Беларуси. – Режим доступу: un.by/pdf/1321_rus_GI-2.pdf.

Оксана Валион

БЕЛОРУССКИЙ ПУТЬ РАЗВИТИЯ: СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АСПЕКТ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА 80-Х – НАЧАЛО 90-Х ГГ. XX В.)

В статье раскрываются проблемы социально-экономического развития Беларуси в условиях перехода от командно-административной системы к рыночным основам ведения хозяйства. Особенное внимание сконцентрировано на социальной и экономической политике государства в начале 90-х гг. XX в., формировании основ белорусской модели развития.

Ключевые слова: социально-экономическое развитие, белорусская модель, рыночная экономика, реформа, нормативная база.

Oksana Valion

BYELORUSSIAN WAY OF DEVELOPMENT: SOCIAL-AND-ECONOMIC ASPECT (THE SECOND HALF OF THE 80S – BEGINNING OF THE 90S OF THE 20TH CENTURY)

In the article open up problems of socio-economic development of Byelorussia in the conditions of transition from command administrative systems to the market bases of menage. The special attention is concentrated on the social and economic policy of the state at the beginning of 90th the XX item, forming of bases of Byelorussian a model development.

Key words: socio-economic development, Byelorussian model, market economy, reform, normative base.

УДК 327.58

Теofil Рендюк

МЕХАНІЗМИ УКРАЇНСЬКО-РУМУНСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Стаття присвячена висвітленню процесу створення та діяльності за роки незалежності України спільних українсько-румунських механізмів з метою вивчення становища 61-тисячної української громади в Румунії та 151-тисячної румунської національної меншини в Україні, вироблення відповідних рекомендацій для центральних та місцевих органів виконавчої влади, у тому числі розташованих у прикордонних з Румунією областях України.

Ключові слова: Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією, Українсько-Румунська Спільна Президентська Комісія, Змішана міжурядова Українсько-Румунська комісія з питань забезпечення прав національних меншин, українсько-румунський моніторинг щодо становища української меншини в Румунії та, відповідно, румунської в Україні, спільна українсько-румунська моніторингова група, експерти Ради Європи та ОБСЄ.

Висвітлення процесу становлення та розвитку українсько-румунських механізмів співробітництва у сфері забезпечення прав етнічних українців в Румунії та, відповідно, етнічних румунів в Україні, що складає одне з найбільш проблемних питань у сучасних двосторонніх відносинах, дотепер не стало предметом спеціального історичного дослідження та є маловідомим напрямом для української історіографії. За таких обставин вивчення українсько-румунських взаємостосунків з цього питання набуває особливого значення та є актуальним завданням української історичної науки.

Саме це обумовлює новизну даної статті, метою якої є вивчення процесу створення та діяльності за роки незалежності України спільних українсько-румунських механізмів з метою дослідження становища української громади в Румунії та румунської національної меншини в Україні та розкриття особливостей функціонування кожної з них.

Слід зазначити, що за роки незалежності України створена солідна договірно-правова база українсько-румунського співробітництва з питань забезпечення прав національних меншин – української в Румунії та, відповідно, румунської в Україні. Насамперед, – це Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією від 2 червня 1997 р., який містить окремі положення щодо взаємного захисту прав національних меншин. Сам той факт, що 13 стаття, яка розглядає питання взаємного забезпечення та захисту прав національних меншин, складає приблизно одну третину тексту Договору, свідчить про особливу увагу, яка надається проблематиці національних меншин сторонами-підписантами [1, с. 2].

Після набуття чинності Договором про відносини добросусідства і співробітництва між Румунією та Україною сторони розпочали активний процес розбудови правового врегулювання становища української національної меншини в Румунії та, відповідно, румунської в Україні, про що свідчить підписання та набуття чинності такими документами як Угодою між Кабінетом Міністрів України та Урядом Румунії про взаємне визнання і еквівалентність документів про освіту, наукові ступені, виданих в Україні та Румунії (10 січня 2000 р.), Угодою про співробітництво в галузі спорту між Державним комітетом України з фізичної культури і спорту та Міністерством у справах молоді і спорту Румунії

(29 лютого 2000 р.), Протоколом про співробітництво між Міністерством закордонних справ України та Міністерством закордонних справ Румунії (18 лютого 2004 р.), Договором між Україною та Румунією про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань (27 травня 2004 р.), Угодою між Кабінетом Міністрів України та Урядом Румунії про умови взаємних поїздок громадян (16 липня 2004 р.), Протоколом про створення Спільної Українсько-Румунської Президентської Комісії (2 лютого 2006 р.), Угодою між Кабінетом Міністрів України і Урядом Румунії про пункти пропуску через українсько-румунський державний кордон (26 листопада 2006 р.), Протоколом між Кабінетом Міністрів України і Урядом Румунії про внесення змін та доповнень до Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Румунії про умови взаємних поїздок громадян (17 січня 2007 р.), Протоколом про спортивне співробітництво та обміни між Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту і Національним агентством спорту Румунії на 2008 р. (18 липня 2008 р.), Протоколом про співробітництво в галузі освіти між Міністерством освіти і науки України та Міністерством освіти, досліджень та молоді Румунії на 2008–2009, 2009–2010 та 2010–2011 навчальні роки (18 липня 2008 р.), а також Плану консультацій між Міністерством закордонних справ України та Міністерством закордонних справ Румунії на 2008–2009 рр. (18 липня 2008 р.). Все це створило ґрунтовну договірно-правову базу українсько-румунських відносин, у тому числі з питань становища відповідних національних меншин.

Виключно позитивне значення для двосторонньої співпраці у сфері забезпечення національних меншин має Українсько-Румунська Спільна Президентська Комісія, протокол про створення якої був підписаний 2 лютого 2006 р. у Києві президентами України і Румунії. Авторитетна в Румунії газета “Найн о’клок” від 3 лютого 2006 р. охарактеризувала цю Комісію “механізмом двосторонніх консультацій, який покликаний надати новій динаміці співробітництво між двома державами” [2, р. 1].

У рамках цієї Комісії діють 3 Комітети, серед яких Комітет з питань культури, освіти, національних меншин та громадської інформації, який очолюється Міністром культури і туризму України та Міністром культури і культур Румунії. У рамках цього Комітету має функціонувати Робоча група з питань національних меншин, яку повинні очолювати співголови Змішаної міжурядової Українсько-Румунської Комісії з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин. На нашу думку, проведення першого засідання цього Комітету в рамках офіційного візиту Президента України до Румунії 30–31 жовтня 2007 р. довело свою результативність. У перспективі Комісія в цілому повинна еволюціонувати з механізму врегулювання проблемних аспектів двосторонніх відносин, значна частина яких дісталась нам у спадщину від минулого, в інструмент прагматичного і консолідованого партнерства, орієнтований не на історичне минуле, а на завтрашній день.

Крім цього, для формування правової бази співробітництва України та Румунії у сфері національних меншин важливим є членство обох країн у багатьох міжнародних організаціях і підписання ними значної кількості угод і конвенцій, що стосуються врегулювання питання щодо захисту прав національних меншин. Особливої уваги заслуговують Рамкова конвенція про захист національних меншин (ратифікована Верховною Радою України 1995 р.) та Європейська хартія регіональних мов або мов національних меншин (ратифікована 2003 р.). Її ратифікація викликала великий резонанс в українському суспільстві. Так, А. Опасець, тодішній голова Товариства румунської культури імені М. Емінеску назвав ратифікацію “історичною подією для України, яка йшла до цього 11 років”, адже в регіонах, де компактно проживає 20 % і більше населення румунської національної меншини, її мова може стати офіційною в діловодстві [3, с. 4]

Враховуючи той факт, що у статті 13 Договору про відносини добросусідства і співробітництво між двома країнами було чітко визначено позиції сторін з проблематики національних меншин, з ініціативи української сторони були створені механізми подолання проблемних питань у відповідній сфері. На підставі пункту 13 статті 13 українсько-румунського базового Договору щодо створення Змішаної міжурядової Українсько-

Румунської комісії з питань забезпечення прав національних меншин, її Українська частина була заснована постановою Кабінету Міністрів України № 168 від 16 лютого 1998 р. [4]. Згідно з Положенням про комісію, вона координує діяльність міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення прав румунської меншини в Україні та української в Румунії. Українська частина комісії взаємодіє з відповідними комітетами Верховної Ради України, Міністерства закордонних справ (МЗС) України, Міністерства освіти і науки, молоді та спорту (МОНМСУ), Міністерства культури і туризму (МКТ) України, Держкомнацрелігій, а також з національно-культурними товариствами, об'єднаннями громадян і релігійними організаціями для виконання нею відповідних завдань. Її основною метою є організація та розробка комплексу заходів щодо співробітництва між Україною і Румунією з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин. Наприклад, на засіданні комісії від 4–5 грудня 2002 р. у м. Чернівці був підписаний відповідний протокол, згідно з яким затверджувалися першочергові заходи у цій сфері за принципом взаємності. Зазначені заходи стосувалися забезпечення відповідного представництва національних меншин у центральних та місцевих органах влади України та Румунії, забезпечення національно-культурних потреб, викладання мов національних меншин у навчальних закладах різного рівня, спорудження пам'ятників діячам культури та мистецтв тощо [5, с. 86].

Крім того, українська сторона у 1998 р. ініціювала проведення комплексного моніторингового дослідження забезпечення прав української меншини в Румунії та румунської в Україні. Його головною метою мало стати отримання об'єктивних даних щодо становища українців у Румунії та румунів в Україні, відкритого обговорення, у тому числі і у засобах масової інформації виявлених проблем, пошук на засіданнях Змішаної міждержавної Українсько-Румунської комісії з питань забезпечення прав національних меншин рішень щодо виявлених проблем тощо. Задля цього, на першому засіданні комісії, яке відбулося у м. Бухарест того ж року, сторони погодили спільну анкету, яка призначалася для заповнення у місцях компактного проживання відповідних національних меншин на території двох країн, склад делегацій-учасників, регіони та порядок проведення моніторингу тощо.

Проте організація першого моніторингового дослідження супроводжувалася суттєвими недоліками, що впливало, насамперед, з відсутності відповідного досвіду. Негативним аспектом виявилось, наприклад, рішення про те, що кожна сторона проведе відповідний захід на території іншої країни не спільно із стороною-партнером, а самостійно. Зокрема, перша частина моніторингового дослідження відбулася у червні 1999 р. на території Румунії – в регіонах компактного проживання етнічних українців (повіти Сучава, Ботошань, Марамуреш, Сату Маре, Тіміш та Тулча), за попередньою згодою офіційного Бухареста, представниками міністерств закордонних справ, освіти та науки, державних комітетів України у справах національностей та міграції і з питань телерадіомовлення. Перебування української моніторингової групи на румунській території пройшло спокійно, що дозволило досягти поставленої мети: було зібрано великий обсяг матеріалів і даних, які засвідчили про наявність у середовищі української громади Румунії низки суттєвих проблем, обговорення яких планувалося на другому засіданні Змішаної комісії у листопаді 1999 р. Важливо зазначити, що з боку румунської сторони, офіційні представники якої постійно супроводжували українську моніторингову групу, жодних зауважень не було зроблено.

У вересні того ж року румунська сторона провела відповідне дослідження в Одеській, Миколаївській, Херсонській та Кіровоградській областях України, де зафіксувала факт компактного проживання на території згаданих вище областей “молдовської національної меншини”, що на наступному засіданні Змішаної комісії румунськими учасниками моніторингу було розцінено як грубе порушення прав румунів в Україні, оскільки їх “штучно називали молдованами”.

Безперечно, за результатами проведення моніторингового дослідження становища українців в Румунії та румунів в Україні 1999 р. українською стороною були зроблені відповідні висновки. Головним у цьому плані стала очевидна необхідність проведення не

окремого, а спільного моніторингу – за єдиною анкетною, методологією та одними і тими ж учасниками з обох сторін.

Підготовка до проведення другого спільного моніторингу дотримання прав української меншини в Румунії та румунської в Україні пройшла в рамках двох зустрічей українсько-румунської групи експертів з цих питань, які відбулися у червні та, відповідно, у вересні 2005 р. Було досягнуто домовленостей про доцільність проведення моніторингу в три етапи тривалістю по 14 днів кожний (по 7 днів на території кожної з сторін). Протягом кожного етапу було заплановано здійснення моніторингу ситуації п'яти населених пунктів в Україні та п'яти – в Румунії відповідно, з яких по два населених пункти визначала сторона, на території якої проводиться моніторинг, а три населених пункти визначала інша сторона. Моніторингова група кожної із сторін включала до восьми осіб, які повинні були представляти відповідні центральні та місцеві органи державної влади, а також громадські організації національних меншин. Важливим результатом переговорів стало досягнення сторонами згоди щодо залучення до спільного моніторингового дослідження експертів Ради Європи та ОБСЄ. 10 листопада 2005 р. міністрами закордонних справ України та Румунії було підписано спільні листи на адресу Генерального секретаря РЄ та Верховного комісара ОБСЄ з питань національних меншин з проханням забезпечити участь їх представників у запланованому на той час на 2006–2007 рр. спільному моніторингу на території двох держав, що стало відчутним успіхом української сторони [6, с. 4].

У зв'язку з цим, на виконання домовленостей, досягнутих між президентами України та Румунії 5 червня 2006 р. у Бухаресті під час Чорноморського Форуму за діалог та партнерство, 4 липня 2006 р. в Одесі глави зовнішньополітичних відомств двох країн остаточно затвердили порядок проведення моніторингу з цього питання спільною двосторонньою комісією за участю експертів ОБСЄ та Ради Європи [7, р. 1].

Перший етап спільного українсько-румунського моніторингу становища української національної меншини в Румунії та румунської в Україні був проведений з 9 по 15 жовтня 2006 р. у 5 населених пунктах Чернівецької області, в яких компактно проживали представники румунської меншини, а саме: у с. Молодія та с. Карапчів Глибоцького, с. Петрашівка/Мігорень Герцаївського, у смт. Красноільськ та у с. Чудей Сторожинецького районів Чернівецької області. Загалом, у цих населених пунктах мешкали 22 784 осіб, з яких 18 013 румунів, а 2 336 осіб під час перепису населення 2001 р. самоідентифікувалися як молдовани [8, с. 144; арк. 1].

До складу української частини моніторингової групи входили представники МЗС, МОН, МКТ, Держкомнацрелігій, Чернівецької обласної державної адміністрації, а також, відповідно, Герцаївської, Глибоцької та Сторожинецької районних адміністрацій. Перед початком роботи у Чернівцях відбулася зустріч спільної моніторингової групи за участі представників РЄ та ОБСЄ з народним депутатом України – румуном за національністю І. Попеску, головами Чернівецької обласної державної адміністрації та обласної ради, керівниками управлінь освіти і науки, культури, внутрішньої політики облдержадміністрації, а також профільних комісій облради. Експерти також зустрілися з представниками румуномовних ЗМІ, як і видаються або виходять в ефір в Чернівецькій області, громадами відвіданих населених пунктів, з ректоратом, викладачами та студентами кафедри румунської та класичної філології Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, лідерами румунських національно-культурних товариств, керівництвом Буковинського незалежного центру актуальних досліджень тощо. Румунській стороні та представникам РЄ та ОБСЄ було надано довідкову інформацію щодо реального стану забезпечення прав етнічних румунів в Чернівецькій області, фінансуванням румуномовних ЗМІ регіону, видання підручників румунською мовою, а також Програму підтримки національно-культурних товариств Чернівецької області та української діаспори на 2006–2007 рр. Були створені умови для прозорого спілкування представників румунської громади області з членами міжнародної експертної групи. Зокрема, керівники румунських національно-культурних товариств передали моніторинговій групі та представникам РЄ та ОБСЄ

“Пропозиції для членів Української частини Українсько-Румунської комісії з питань моніторингу від румунської спільноти України” [8, с. 144], що додатковий раз підтвердило відкритість української сторони до діалогу з представниками Румунії у присутності експертів РЄ та ОБСЄ з будь-яких аспектів, пов’язаних із забезпеченням прав румунської меншини, яка проживає в Україні.

Членами спільної моніторингової комісії було виявлено, що у населених пунктах, де проводився моніторинг, українською стороною були створені умови щодо збереження та сприяння розвитку національної ідентичності відповідних представників румунської національної меншини в Україні.

Важливим для України та для її відносин з Румунією є той факт, що у перелічених населених пунктах були створені толерантні міжетнічні відносини. Загрози ворожості, насильства або інших офіційно зареєстрованих дискримінаційних явищ, спрямовані проти членів румунської громади, зафіксовано не було.

У перелічених населених пунктах діяли філії Чернівецького обласного товариства румунської культури ім. М. Емінеску, які проводили різноманітні заходи. На їх території проводили релігійну службу 6 православних церков, один православний монастир у складі Української православної церкви – відомий на всю Україну та на весь православний світ Банченський монастир, владикою якого є Герої України, румун за національністю отець Жар, та 5 молитовних будинків, підпорядкованих відповідним релігійним організаціям України. Священики та пастори були румунами за національністю. Богослужіння в усіх церквах і молитовних будинках правилися виключно румунською мовою.

Міжнародною моніторинговою групою як позитив також було констатовано, що румунське населення зазначених населених пунктів має широкий доступ до засобів масової інформації рідною мовою. Вони на постійній основі отримували такі періодичні видання як “Меяг натал”, “Зоріле Буковіней”, “Конкордія”, “Аркашул”, “Фегурел”, “Монітору де Глібока”, “Жунімя”, “Газета де Герца”, “Лібертатя кувинтулуй”, “Сентентріон літарар”, а також систематично слухали та дивилися передачі румунською мовою Чернівецької телерадіокомпанії, маючи також прямий доступ до телебачення і радіо Румунії, яка у прикордонних з Україною повітах спорудила потужні ретрансляційні станції, спеціально призначені для румуномовного населення південно-західних регіонів нашої держави.

В усіх перевірених населених пунктах румунська мова використовувалася усно при проведенні засідань місцевих рад та у зверненнях громадян.

Двомовні таблички були на державних установах, закладах освіти, культури та на в’їзді практично до всіх перелічених населених пунктів.

Щодо освіти рідною мовою, спільною моніторинговою комісією було встановлено, що у Чернівецькій області були створені належні умови для представників румунської меншини щодо отримання середньої освіти рідною мовою. Всі школи були забезпечені кваліфікованими педагогічними кадрами, які володіли румунською та державною мовами. Проте не повністю була вирішена проблема забезпечення підручниками учнів, але це стосувалося й шкіл з українською мовою навчання, відображаючи загальну ситуацію в країні у цій сфері.

У населених пунктах, де проводився спільний моніторинг, діяли будинки культури і сільські бібліотеки, фонди яких були представлені українською, російською та румунською мовами. При клубах і будинках культури діли аматорські художні колективи, якими керували і в яких брали участь представники етнічних румунів.

Таким чином, підсумки першого етапу проведеного моніторингу за участю експертів від ОБСЄ та РЄ підтвердили, що в Україні створені відповідні умови для розвитку та збереження етнічної самобутності румунів.

Протягом 30 жовтня – 5 листопада 2006 р. спільний моніторинг пройшов на території Румунії в повітах Сучава та Ботошань, де міжнародна група експертів відвідала населені пункти Вашківці, Рогожешти, Кліт, Негостина та Маріцея. За його підсумками спільна моніторингова група зафіксувала пропозиції та прохання стосовно потреби у збільшенні кількості методичної літератури в школах та художньої літератури в шкільних та

громадських бібліотеках румунською та українською мовами, а також внесення змін до часу трансляції телерадіопередач українською мовою [9, с. 102.].

Водночас, в офіційному листі Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин на адреси міністрів закордонних справ України та Румунії щодо результатів першого етапу моніторингу стану забезпечення прав румунської меншини в Україні та української в Румунії зазначалося, зокрема, що “ситуація з українською нацменшиною в румунському повіті Сучава характеризується сильними тенденціями до асиміляції. Під час перепису населення Румунії в 2002 р. значна кількість людей з етнічним українським корінням задекларували себе румунами, а не українцями, не зважаючи на те, що приватно багато хто з них зберігають деякі, хоча й слабо розвинуті ознаки української культурної спадщини. Більшість українців не може читати й писати українською і надають перевагу тому, щоб їх діти отримували освіту виключно румунською мовою. В той же час, як добровільна асиміляція була б правдивою характеристикою становища сьогодення, її коріння походять ще з репресивної політики румунського комуністичного режиму, що існував до 1989 року. З цього випливає, що румунська влада несе відповідальність за надання необхідних можливостей та повинна заохочувати тих українців, які хочуть зберегти й розвивати свою етнокультурну ідентичність паралельно до їх цивільної ідентичності румунських громадян” [8, с. 145–146].

У висновках ОБСЄ також зазначалося, що “румунська меншина, яка компактно проживає на півдні Чернівецької області України, спромоглася зберегти сильну етнокультурну ідентичність та визнає румунську мову як свою рідну. Її представники мають змогу навчатися в школах, де всі предмети викладаються румунською мовою й надають цьому перевагу. Очевидно те, що вони також можуть без приховування практикувати культуру та релігію рідною мовою. Водночас, ще багато потрібно зробити для того, щоб покращити рівень знання державної мови членами румунської меншини в Україні. Вільне володіння державною мовою є основою для інтеграції в національне суспільство осіб, які належать до національних меншин” [8, с. 145–146]. На нашу думку, це було принципово важливе зауваження з боку експертів РЄ та ОБСЄ. Воно відображало реальний стан справ щодо становища етнічних румунів в Україні, яскраво доводячи, що їхня головна проблема полягала не в асиміляції, як це відбувалося з нашими співвітчизниками в Румунії, а у належному володінні національними цінностями, зокрема рідною мовою настільки, що це ставало практичною перешкодою на шляху нормальної інтеграції в українське суспільство. Тобто можна було з впевненістю стверджувати про позитивну дискримінацію румунської національної меншини в Україні, про що жодним чином не можна було говорити стосовно етнічних українців Румунії.

Слід зазначити, що ОБСЄ визначило і спільні для України та Румунії рекомендації, а саме: “Обом країнам слід розглянути двомовне навчання як життєздатний вибір для збереження рідної мови, з одного боку, та з іншого – для забезпечення вільного володіння державною мовою. Необхідно зазначити, що інколи місцева влада обох країн намагається відвернути батьків від того, щоб їхні діти записувалися в класи, де викладається мова національної меншини, та робить суперечливі заяви з цього приводу. З огляду на потребу забезпечення гідних довіри відносин між меншиною та більшістю населення країни, рекомендується, щоб представники влади утримувались від таких заяв” [8, с. 146].

21–22 листопада 2006 р. у м. Бухарест мало б відбутися п'яте засідання згаданої вище Змішаної міжурядової Українсько-Румунської комісії з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин. На початковому етапі роботи були обговорені питання про стан виконання домовленостей, зафіксованих у відповідних протоколах попередніх засідань комісії, результати першого етапу моніторингу стану забезпечення прав осіб, які належать до української меншини в Румунії та румунської меншини в Україні. У проекті Протоколу засідання комісії були зафіксовані конкретні заходи, які б мали здійснюватися сторонами з метою ефективного забезпечення їх прав осіб у галузі освіти, культури, релігії, інформації, а також з питань надання гуманітарної допомоги, забезпечення права на

користування певним нерухомим майном, взаємного догляду за цвинтарями та військовими похованнями тощо. Проте погодження Протоколу засідання комісії і його підписання було перенесено на період після завершення другого і третього етапів спільного моніторингу [10].

Другий етап спільного моніторингу становища румунської меншини в Україні та української в Румунії відбувся 27 травня – 2 червня 2007 р. у повіті Марамуреш, де проживає найбільша частка населення Румунії, яке має українське етнічне походження – понад 36 тис. осіб.

Важливою обставиною цього заходу було те, що до спільної групи експертів і на цей раз входили представники Ради Європи та ОБСЄ (відповідно, К. Зиман та Н. Сабанадзе і К. Бюшер), що забезпечило об'єктивне фіксування реального становища української громади регіону. Спільна моніторингова група побувала у п'яти селах повіту Марамуреш: Вишавська Долина, Вишня Рівна, Криве, Луг над Тисою, Русь-Поляни. За підсумками відвідання згаданих населених пунктів спільною моніторинговою групою заповнювалися відповідні анкети українською та румунською мовами. Проведена робота засвідчила, що у зазначених селах, де загальна частка українців складала 94,7 %, були відсутні українські дитячі садки та школи. Існувало 11 садків з румунською мовою виховання та 8 восьмирічних шкіл з румунською мовою навчання. У них українська мова і література викладалася лише як предмет. Загалом, у повіті є один український ліцей, який не забезпечений, як підтвердилося і під час проведення спільного моніторингу, навчальною і дидактичною літературою. Наявні підручники та методична література українською мовою застаріли, тобто діти навчалися за програмами 60–70 рр. минулого століття, які востаннє були оновлені у 1989 р. Можливості здобувати вищу освіту українською мовою у повіті не існувало. В обстеженому регіоні фактично були відсутні будь-які друковані ЗМІ українською мовою, окрім несистемного надходження з Бухареста чотирьох періодичних видань Союзу українців Румунії [8, с. 147–148].

В рамках моніторингового дослідження були проведені окремі зустрічі з викладачами української мови та літератури початкових шкіл та гімназій повіту Марамуреш, батьками дітей, які вивчають українську мову, а також з викладацьким складом ліцею ім. Т. Г. Шевченка у м. Сігету Мармаціей. За їх підсумками було зроблено висновок, що діти-українці повіту Марамуреш опинились у таких умовах, що не виявляють зацікавленості у навчанні українською мовою, оскільки не бачать перспектив застосування у подальшому отриманих знань українською мовою (у Румунії отримати вищу освіту з української мови та літератури можна було лише у трьох навчальних закладах і лише за однією спеціальністю – українська мова і література). Наприклад, у с. Русь-Поляни із чисельністю населення близько 10 тис. осіб (96,64 % – етнічні українці) у 2007 р. продовжувати навчання в українському ліцеї м. Сігету Мармаціей, розташованого по сусідству, висловили бажання лише п'ятеро дітей [8, с. 148].

Крім цього, члени міжнародного моніторингового дослідження виявили, що відсутній контроль з боку органів державної влади щодо забезпечення шкіл букварями, підручниками з української мови та літератури, а також інших предметів. Румунською владою виділялися кошти на переклад і друкування деяких підручників для потреб національних меншин. Проте після виділення певних коштів органи влади не цікавилися процесом доведення цих підручників до друку та їх розповсюдження у навчальних закладах. Це, в свою чергу, дало можливість приватним друкарням ігнорувати замовлення. Наприклад, єдиний у Румунії український ліцей, зі слів його викладачів, був забезпечений підручниками з української мови та літератури на 5 %, у той час як з румунської мови та літератури – на 95 %. З деяких предметів діти мали один підручник на два класи [8, с. 148].

В цілому, враховуючи викладене вище, можна зробити висновок, що етнічні українці повіту Марамуреш перебувають у складних умовах, які негативно позначаються на можливості збереження та розвитку їхньої національної ідентичності. Внаслідок недосконалої державної системи забезпечення прав представників української національної меншини, зафіксовано прогресуюча тенденція румунізації етнічних українців як Мараморощини, так і Румунії в цілому.

Згідно з попередньо досягнутими домовленостями, з 25 по 30 червня 2007 р. друга частина другого етапу спільного моніторингового дослідження за участі експертів РЄ Е. Конечної та ОБСЄ К. Бюшера і В. де Графа проходила у п'яти населених пунктів Закарпатської області з компактним проживанням етнічних румунів – Плаюц/Водиця та Біла Церква Рахівського району та у селах Кербунешть/Глибокий Потік, Топчино та Нижня Апша/Діброва Тячівського району.

25 червня 2007 р. членами спільної моніторингової групи були проведені зустрічі з головою Закарпатської обласної державної адміністрації, заступником голови обласної ради, за участі керівників структурних підрозділів Закарпатської облдержадміністрації, з ректором Ужгородського університету, викладацьким складом та студентами відділення румунської мови і літератури цього вищого навчального закладу, а також з керівництвом Закарпатської облдержтелерадіокомпанії, на базі якої функціонує редакція програм румунською мовою.

У Тячівському районі вітчизняні та міжнародні експерти мали зустрічі з лідерами румунських національно-культурних організацій, головами сільських рад компактного проживання румунів, директорами румуномовних навчальних закладів та працівниками місцевої румуномовної газети “Мараморошани”.

За умов фактичної відсутності предметних зауважень, представниками румунських громад порушувалися питання, які виходили за рамки компетенції моніторингової групи – відкриття на території Закарпатської області Генерального консульства Румунії, забезпечення представництва румунів у Верховній Раді України, поліпшення стану доріг, газифікація сіл, а також утворення окремого Солотвинського району, який б охоплював населені пункти компактного проживання етнічних румунів за умови проведення ініційованої на тому етапі адміністративно-територіальної реформи в Україні [8, с. 149–150].

Слід зазначити, що як членів румунської делегації, так і представників зазначених вище спеціалізованих європейських організацій, позитивно вразило не лише забезпечення мовних, освітніх, культурних, інформаційних та духовних прав румунів-громадян України у Закарпатській області належним чином, у чому вони наочно переконалися раніше і у Чернівецькій області, але й надзвичайно високий рівень життя місцевого румунського населення, який ще за радянські часи досяг справжнього європейського зразку. За підсумками перебування у регіоні компактного проживання румунів Закарпатської області румунська сторона була реально позбавлена будь-яких аргументів критикувати Україну за нібито порушення їхніх національних прав. У тому ж самому остаточно переконалися і експерти Ради Європи та ОБСЄ, якими була дана позитивна оцінка процесу організації змістовної частини спільного українсько-румунського моніторингу в Закарпатській області.

Перша частина третього етапу спільного українсько-румунського моніторингу проходила в Одеській області 19–24 травня 2008 р., через неадекватні кроки румунської сторони, залишилась незавершеною. За результатами проведеної у листопаді 2008 р. у м. Одеса українсько-румунської зустрічі на рівні співголів Змішаної міжурядової Українсько-Румунської міжурядової комісії з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин, була досягнута домовленість про відновлення у майбутньому на території Одеської області України та продовження на території повіту Тулча Румунії третього, завершального етапу спільного українсько-румунського моніторингу стану забезпечення прав осіб, які належать до румунської національної меншини в Україні та осіб, які належать до української національної меншини в Румунії, що має дати відповідь на багатьох проблем у цій сфері та переорієнтувати співробітництво з цих питань у конструктивне русло.

Таким чином, підсумки українсько-румунських моніторингових досліджень 1998–1999 та 2006–2008 рр. підтвердили значимість Змішаної міжурядової Українсько-Румунської комісії з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин, створеної відповідно до українсько-румунського базового Договору, як головного механізму виявлення та подолання існуючих проблем, пов'язаних із становищем етнічних українців в Румунії та етнічних румунів в Україні. Тому можна передбачити зростання її ролі у двосторонньому співробітництві у цій сфері, у зв'язку з чим виникає потреба в продовженні функціонування

цього перевіреного на практиці алгоритму українсько-румунської співпраці в гуманітарній сфері на сучасному етапі.

Список використаних джерел

1. *Договір* про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією // Урядовий кур'єр. – 1997. – 9 червня. 2. *Nine O'clock*. – 2006. – February 3. 3. *Мостіпака О.* Російська та румунська стали мовами нацменшин / О. Мостіпака, Л. Пустельник // Молодий Буковинець. – 2003. – 22–28 травня. 4. *Постанова* Кабінету Міністрів України “Про затвердження Положення про Українську частину Змішаної міжурядової Українсько-Румунської комісії з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин. Режим доступу: // <http://uazakon.com/document/spart72/inx72341.htm> (Переглянуто 06.05.2009). 5. *Третє* засідання Змішаної міжурядової Українсько-Румунської Комісії з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин // Поточний архів МЗС України. – 2002 р. – 95 с. 6. *Звіт* про підсумки офіційного візиту Міністра закордонних справ України Б. І. Тарасюка до Румунії (5 листопада 2005 р.) // Поточний архів МЗС України. – 2005 р. – 5 с. 7. *Gardianul*. – 2006. – 6 iulie. 8. *Бабак К. О.* Спільний моніторинг стану задоволення прав української національної меншини в Румунії та румунської національної меншини в Україні: шляхом порозуміння до добросусідства і партнерства / К. О. Бабак // Вісник Держкомнацрелігій України. – 2008. – № 1. – С. 142–151; *Інформація* про підсумки спільного українсько-румунського моніторингу становища української національної меншини в Румунії та румунської в Україні, проведеного за участю експертів від ОБСЄ та РЄ з 9 по 15 жовтня 2006 р. у Чернівецькій області // Поточний архів МЗС України. – 2006 р. – 15 арк. 9. *Малюска А. Л.* Проблеми співробітництва України з прикордонними державами в контексті забезпечення прав національних меншин (1991–2010 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. 07.00.02 / А. Л. Малюска // Дипломатична академія України при МЗС України. – К., 2011. – 202 с. 10. *Проект* Протоколу 5 засідання Змішаної міжурядової Українсько-Румунської комісії з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин // Поточний архів МЗС України. – 2006 р. – 8 арк.

Теофил Рендюк

МЕХАНИЗМИ УКРАїнСКО-РУМУНСЬКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В СФЕРЕ ОБЕСПЕЧЕННЯ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНЬШИНСТВ

Стаття посвящена освітленню процесса создания и деятельности за годы независимости Украины совместных украинско-румынских механизмов с целью изучения положения 61-тысячного украинского национального меньшинства в Румынии и 151-тысячного румынского национального меньшинства в Украине, выработке соответствующих рекомендаций для центральных и местных органов исполнительной власти, в том числе которые находятся в приграничных с Румынией областях Украины.

Ключевые слова: Договор об отношениях добрососедства и сотрудничества между Украиной и Румынией, Украинско-Румынская Совместная Президентская Комиссия, Смешанная межправительственная Украинско-Румынская комиссия по вопросам обеспечения прав национальных меньшинств, украинско-румынский мониторинг положения украинского меньшинства в Румынии и, соответственно, румынской в Украине, совместная украинско-румынская мониторинговая группа, эксперты Совета Европы и ОБСЕ.

Theophil Rendyuk

MECHANISMS OF THE UKRAINIAN-ROMANIAN COOPERATION IN ENSURING THE RIGHTS OF NATIONAL MINORITIES IN AN INDEPENDENT UKRAINE

Article is devoted to coverage of the establishment and operations for the years of independence of Ukraine, the Ukrainian-Romanian joint arrangements with a view to examining the situation 61000th of the Ukrainian national minority in Romania and 151,000th Romanian national minority in Ukraine, make recommendations to central and local executive bodies, in including Ukraine's regions, which are in the border with Romania.

Key words: The Treaty on the relations of good neighborliness and cooperation between Ukraine and Romania, the Ukrainian-Romanian Joint Presidential Commission, the Joint Intergovernmental Ukrainian-Romanian Commission for the rights of national minorities, the Ukrainian-Romanian monitoring of the Ukrainian minority in Romania and, accordingly, the Romanian in Ukraine, a joint Ukrainian Romanian-monitoring group, the experts of the Council of Europe and OSCE.

УДК 94 (460)

Валентина Годлевська

РЕФОРМУВАННЯ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ІСПАНІЇ В УМОВАХ КОНСОЛІДАЦІЇ ДЕМОКРАТІЇ

У статті досліджується реформування правоохоронних органів в умовах консолідації демократичного режиму в Іспанії. Авторка висвітлює процес формування нової поліцейської системи, створення необхідної правової бази та механізму її реалізації, зміцнення правоохоронних органів.

Ключові слова: консолідація демократії, політична система, суспільна безпека, органи правопорядку, поліція, реформа, модернізація.

Суспільна безпека – складовий елемент національної безпеки, що включає систему захисту суспільства, людини від злочинності, корупції, тіньової економіки, будь-яких форм антисоціальної поведінки, комплекс заходів по запобіганню соціальній напруженості в суспільстві у зв'язку з міжнародними, конфесійними, територіальними, політичними, економічними та іншими конфліктами. Таким чином, громадська безпека виражається в рівні захищеності переважно від внутрішніх загроз загальнонебезпечного характеру.

Частина науковців визначає поняття громадської безпеки як сукупність нормальних громадських стосунків, встановлених нормативно-правовими актами, звичаями і традиціями, що забезпечують достатній рівень особистої безпеки членів суспільства і самого суспільства в цілому.

Стан і рівень суспільної безпеки характеризується питомим рівнем злочинів і правопорушень, що впливають на стан безпеки суспільства в цілому і окремих громадян зокрема.

Ототожнення суспільної та національної безпеки, незважаючи на певну близькість і схожість цих понять, необґрунтовано, оскільки перша є лише складовою частиною другої.

Суспільна безпека – виняткова компетенція держави. Особливо важливо забезпечити її в умовах трансформаційних процесів, коли будь-які зміни призводять до порушення нормального функціонування суспільства, його основних інститутів, сфер тощо. Розв'язання першочергових завдань (економічних і політичних) в перехідних періодах іноді супроводжується актуалізацією питань суспільної безпеки, оскільки в цей час відбувається загострення більшості соціальнозначущих проблем: від суто соціальних до етнічних.

Трансформаційні процеси, що відбуваються в тій чи іншій країні, викликають необхідність дослідження особливостей реформування, функціонування та діяльності державних органів щодо забезпечення суспільної безпеки в умовах суттєвих змін у суспільстві.

Процес дії відповідних органів громадського порядку і правопорядку складний, різноманітний і здійснюється на декількох рівнях управління, з різними за своїм становищем, завданнями та характером діяльності суб'єктами. Усе це передбачає чітке правове регулювання стосунків, що виникають при організації застосування внутрішніх військ в особливих умовах охорони громадського порядку та правопорядку. Воно покликане визначити коло прав і обов'язків суб'єктів і забезпечити реалізацію цих прав і виконання обов'язків, дотримання законності при організації дії внутрішніх військ.

Проблематика становлення та функціонування правоохоронних органів в іспанській державі в умовах консолідації демократичного суспільства є недослідженою в Україні, тому при вивченні запропонованої теми були використані переважно іспанські джерела та література, а також частково праці російських науковців.

Аналізу понять національної, державної та суспільної безпеки присвячена праця Нахара Х. Е. Автор розмежовує ці поняття. Більш загальним, на його думку, є поняття національної

безпеки, яке включає в себе решту інших понять. Історію становлення іспанської поліцейської системи вивчають Лопес Хуліо А., Туррадо Відал М. Загальні принципи та засади функціонування іспанської поліції містяться у працях Валривераса Санса А. [14; 15; 25; 26].

Із змістовними статтями з досліджуваної проблеми можна ознайомитись в періодичному виданні “Записки Цивільної гвардії”. Автори публікацій Серрано Перес Ф., Родрігес Галіндо Е., Солорес Арройта Х., Ісу Бельосо М.Х., Сейване Гарсія П., Гарсія де Кортасар Ф., Гарсія Сан Педро Х., Моралес Вільянуева А. висвітлюють питання загальної моделі іспанської поліцейської системи, окремі аспекти автономних та муніципальних поліцій, особливості становлення правоохоронних органів в умовах демократизації іспанського суспільства тощо [4; 5; 6; 7; 16; 23; 24; 27].

Серед російських дослідників варто виокремити дисертаційне дослідження Бондарь О. О. “Правові основи організації та діяльності поліції Іспанії” та працю Губанова А. В. “Поліція зарубіжних держав: Організаційно-правові основи, стратегія і тактика діяльності”. Автори висвітлюють процес становлення поліцейської системи в Іспанії, особливості її структури та функціонування. Акцент зроблений на аналізі нормативно-правової бази, на підставі якої організована діяльність відповідних органів правопорядку [1; 2].

Наукова цінність даної статті полягає в тому, що вперше в українській історичній науці зроблено спробу висвітлити процес реформування органів державної безпеки Іспанії в умовах консолідації демократичного режиму.

В період встановлення демократії в Іспанії, що розпочався після смерті фундатора авторитарного режиму Ф. Франко у листопаді 1975 р., було здійснено ряд реформ. Було вироблено чітке розмежування між Збройними силами і силами громадського порядку. Найважливішим на даному етапі було прийняття нової конституції у 1978 р. Згідно з пунктом 29 статті 149 Конституції до виняткового ведення держави відноситься “охорона громадського порядку, незалежно від можливості створення автономними співтовариствами поліцейських служб в порядку, встановленому у відповідних статутах, і у рамках конституційного закону”.

Іспанія – одна з небагатьох країн світу, де Конституція визначає місце поліцейських органів у рамках державного механізму. Відповідно до неї в поліцейську систему країни входять “служби і органи безпеки держави, підлеглі уряду”. Одразу після прийняття нової конституції у 1978 р. був виданий закон “Про поліцію”. Служби і органи державної безпеки об’єднали власне поліцію (Вищий поліцейський корпус та Корпус національної поліції) та Цивільну гвардію. Верховну владу над службами і органами держбезпеки очолив міністр внутрішніх справ, а безпосереднім керівництвом був наділений директор державної безпеки [8].

Іспанська соціалістична партія, що прийшла до влади у жовтні 1982 р., продовжила процес реформування правоохоронних органів, оскільки було цілком зрозумілим, що забезпечення суспільної безпеки в умовах консолідації демократії є важливим чинником успішності даного процесу. Були зроблені суттєві зрушення в процесі уніфікації іспанських поліцейських підрозділів.

Так, у березні 1984 р. був прийнятий королівський указ “Про структуру і функції органів державної безпеки”. Це було спричинено необхідністю впорядкувати поліцейське законодавство, оскільки існувала значна частина розпоряджень, іноді суперечливих. З іншого боку, постала нагода для певної інтеграції між різними поліцейськими службами, збільшення державних витрат для боротьби зі злочинністю та введення в поліцейську сферу сучасних засад управління [20].

Згідно з указом напрям безпеки держави зосередився в наступних керівних центрах: штаб-квартира поліції та штаб-квартира Цивільної гвардії. Як наслідок, цей королівський указ встановив ще одну структуру відповідно до необхідності в даних умовах. У пряму залежність від директора безпеки держави потрапили створені: центр правових справ; центр координації і планування; центр адміністрації, документації і інформатики; центр інформації.

Певною мірою закон був модифікований королівським указом від 16 січня 1987 р. Зокрема, були ліквідовані загальна інспекція Національної поліції, відділ економічного управління та інфраструктури, відділ освіти [17].

Надзвичайно важливим кроком в реформуванні правоохоронних органів було прийняття в березні 1986 р. закону “Про служби та органи безпеки”, який основною метою визначив “захист прав і свобод громадян, гарантія громадської безпеки за допомогою виконання наступних функцій” (стаття 11):

1. Стежити за виконанням законів і загальними розпорядженнями, виконуючи накази, що надходять від вищестоящих органів у сфері відповідної компетенції.
2. Захищати людей, гарантувати зберігання та охорону речей, які знаходяться в ситуації небезпеки з будь-якої причини.
3. Охороняти публічні будівлі.
4. Стежити за безпекою високопоставлених осіб.
5. Підтримувати та відновлювати, у разі потреби, порядок і громадську безпеку.
6. Запобігати скоєнню злочинів.
7. Викривати злочини, знаходити та затримувати ймовірних підозрюваних, гарантувати ефективні докази злочину, надаючи їх у розпорядження судді або компетентного суду.
8. Виявляти та аналізувати усі дані, що мають відношення до правопорядку та громадської безпеки, планувати і використовувати методи та техніку попередження злочинності.
9. Співпрацювати зі службами цивільної оборони у випадках серйозного ризику, катастрофи або публічного лиха, за умовами, які встановлюються в законодавстві цивільної оборони [10, Р. 9609].

Поліцейська система Іспанії сформувалася з трьох рівнів, співпадаючих з трьома рівнями адміністративного поділу за Конституцією: 1) місцевого, 2) автономного і 3) центрального, які, розрізняючись за функціями, мали загальну мету: охорона громадського порядку та забезпечення суспільної безпеки.

Загальне управління суспільною безпекою та верховна влада служб і органів безпеки держави залишались за міністром внутрішніх справ, а безпосереднє керівництво – за директором державної безпеки.

Згідно із законом, загальнонаціональна поліція Іспанії була представлена двома підрозділами: Національною поліцією та Цивільною гвардією.

Національна поліція була оформлена як національне озброєне поліцейське формування, але з статусом цивільного інституту. Національна поліція Іспанії діє на основі статті 104 Конституції Іспанії (“Служби безпеки, що підпорядковуються уряду, покликані захищати вільне здійснення прав і свобод і забезпечувати безпеку громадян”).

До складу Національної поліції, згідно з наступними законодавчими актами, увійшли генеральні комісаріати судової поліції, наукової поліції, суспільної безпеки, генеральний комісаріат з іноземних громадян і документації, відділ кадрів, відділ економічної і технічної координації.

Судовій поліції відповідали функції по розслідуванню і розкриттю злочинів на усій території Іспанії, особливо злочинів, пов’язаних з наркотиками, організованою, економічною, фінансовою, технологічною злочинністю, а також співпраця з поліцейськими інших країн і керівництво національними конторами Інтерполу та Європолу. Крім того, судова поліція управляла службами, відповідальними за розслідування фінансових злочинів, пов’язаних з грошовими знаками, і співпрацювала з відповідними службами іспанського банку з цих питань.

Генеральний комісаріат цивільної безпеки зосередився на: організації та управлінні питань, що стосуються запобігання безладам і, у разі потреби, відновлення порядку та суспільної безпеки; контролі підприємств, персоналу та особистої безпеки; охороні

публічних зборів; захисту високопоставлених осіб, будівель та установ, які з певних причин цього потребували.

Генеральний комісаріат з питань іноземних громадян був організований для управління службами реєстрації карток іноземців, контролю в'їзду та виїзду з національної території іспанців і іноземців, запобігання, переслідування і розслідування мережі незаконної імміграції, і в загальному режимі займався питаннями, пов'язаними з іноземцями, біженцями, еміграцією та імміграцією.

Генеральний комісаріат наукової поліції був наділений функціями служб криміналістики, ідентифікації, аналітичних і технічних досліджень.

Таке структурування Національної поліції дало можливість ефективно розподілити компетенції та спрямувати роботу окремих підрозділів в чітко визначеному напрямку.

Будучи політичним інститутом, покликаним забезпечувати правопорядок та суспільну безпеку, Національна поліція була позбавлена права проводити різноманітні страйки, акції протесту тощо. Для вирішення колективних конфліктів, спірних питань, обґрунтування умов праці поліцейських була створена Рада поліції – представницький орган уряду (міністерства внутрішніх справ) і членів Національної поліції. Представники уряду призначалися безпосередньо міністром внутрішніх справ, а представники членів Національної поліції визначалися за допомогою проведення виборів в лоні Національної поліції. Перші вибори в Раду поліції відбулися в 1987 р. і основними профспілковими об'єднаннями членів Національної поліції визначили Уніфікований поліцейський синдикат, Національну асоціацію уніфікованої поліції, Професійний синдикат уніфікованої поліції, Професійний поліцейський синдикат, Синдикат поліцейських комісарів.

Таким чином, діяльність Іспанської соціалістичної робітничої партії у сфері реформування поліцейських служб привела до появи автономного і демократичного профспілкового руху, активного функціонування синдикатів, наявності реального діалогу з владою, що стало запорукою успішної діяльності служб, які реформувалися, та консолідації демократичного режиму.

Для координації дій Національної поліції в автономних співтовариствах спеціальним королівським указом від 22 лютого 1991 р. було передбачено створення окремих підрозділів Національної поліції, приписаних до автономій. Їх особливістю було те, що вони не являли собою автономних поліцейських підрозділів, а були структурною частиною Національної поліції і підпорядковувались міністерству внутрішніх справ. Так, в 1991 р. був створений підрозділ Національної поліції, приписаний до автономії Галісії, а в 1993 р. були створені підрозділи Національної поліції, приписані до Валенсійської автономії та автономії Андалусії [21].

Цивільна гвардія, на відміну від Національної поліції Іспанії, створювалася як озброєний воєнізований підрозділ, що становив частину служб і органів безпеки держави з конституційною місією захисту вільного здійснення прав і свобод та забезпечення безпеки громадян. Вона використовується для здійснення суворого контролю за станом правопорядку, особливо в екстремальних ситуаціях національного масштабу, коли звичайна поліція не може виконати покладених на неї обов'язків.

Цивільна гвардія увійшла до структури не лише міністерства внутрішніх справ, але і міністерства оборони, і навіть дублює деякі функції Національної поліції. Вона отримала право здійснювати також карний розшук, митний нагляд, охорону всієї території та узбережжя від проникнення контрабандистів. Цивільна гвардія стала найбільш ефективним підрозділом, що здійснює боротьбу з тероризмом.

Члени гвардії отримали статус військовослужбовців і не мали права вступати в політичні партії, створювати власні профспілки, подавати колективні скарги або клопотання. Вони отримали право на індивідуальне вирішення проблемних питань, що встановлювалось спеціальними законодавчими актами.

Основними компетенціями Цивільної гвардії закон 1986 р. визначив наступні:

1. Дотримання похідних даного законодавства про зброю та вибухові речовини.

2. Фіскальна безпека держави та запобігання контрабанді.
3. Контроль за рухом транспорту на міжміських шляхах.
4. Охорона шляхів земної комунікації, берегів, кордонів, портів, аеропортів тощо.
5. Контроль за виконанням розпоряджень, що стосуються охорони природи та довкілля.
6. Конвой ув'язнених і затриманих.
7. Інші функції, які присуджує відповідне законодавство.

За часів війни або облогового стану, Цивільна гвардія залежатиме виключно від міністерства оборони, як це встановив Конституційний закон від 1 липня 1980 р., яким регулюються основні критерії національної оборони та військової організації, і 9 стаття закону “Про служби і органи громадської безпеки” (1986 р.).

До основних одиниць Цивільної гвардії згодом увійшли: вертолітні підрозділи, морська служба, спецвідділ інтервенції, відділ швидкого реагування, підводні служби, сільські групи безпеки, відділ надр, відділ охорони природи.

Іспанська Конституція чітко диференціювала Збройні сили (Сухопутні війська, Флот і Повітряні війська) і служби та органи безпеки. Стаття 8 конституції довіряє першим гарантувати суверенітет і незалежність Іспанії, захищати її територіальну цілісність і конституційний лад, а стаття 104 встановлює, що служби та органи безпеки, залежні від уряду, покликані захищати права та свободу громадян, гарантувати суспільну безпеку. Функції, основні засади діяльності та статут служб та органів безпеки було врегульовано відповідним законом. Розвиток цієї конституційної основи привів до зміни панорамної індикації Цивільної гвардії, яка традиційно була складовою частиною Сухопутних військ. Так, конституційний закон “Про служби та органи безпеки” (1986 р.) і наступні закони “Регламент режиму військового професійного персоналу” (1989 р.) і “Про дисциплінарний режим Цивільної гвардії” (1991 р.) остаточно відокремили Цивільну гвардію від Сухопутних військ [10; 18; 11].

Для розвитку закону “Про служби та органи безпеки” в липні 1989 р. королівським указом приймається “Регламент дисциплінарного режиму Національної поліції”. В законі було визначено нові критерії щодо гарантії прав службовців Національної поліції, дисциплінарні проступки (слабкі, середні, важкі), порушення, санкції, компетенції керівних органів тощо. Зокрема, у законі за дуже важкий проступок передбачалось: звільнення зі служби; усунення від служби від трьох до шести років. За важкий проступок: усунення від служби менш ніж на три роки; переведення зі зміною місця проживання; іммобілізація в послужному списку на період, що не перевищує п'ять років; позбавлення від п'яти до двадцяти днів винагороди та усунення від служби на такий же період. За слабкий проступок: втрата від одного до чотирьох днів винагороди і призупинення функцій на такий же період, який не матиме на увазі іммобілізацію в послужний список. Звільнити зі служби у поліції мав право лише міністр внутрішніх справ [18].

Через подвійне підпорядкування міністерству внутрішніх справ та міністерству оборони, постала необхідність вироблення специфічного дисциплінарного режиму і для Цивільної гвардії – особливого інституту з військовою природою. Тому в червні 1991 р. був прийнятий конституційний закон “Про дисциплінарний режим Цивільної гвардії”. В законі також було визначено дисциплінарні проступки членів гвардії, правопорушення, санкції, компетенції керівних органів тощо. Зокрема, звільнити зі служби мав право лише міністр оборони після попередньої доповіді міністра внутрішніх справ [11].

Схожою за структурою був королівський указ “Про дисциплінарний режим Вищого поліцейського корпусу”, схвалений ще у липні 1984 р. [19].

Таким чином, іспанське законодавство чітко визначило дисциплінарний режим всіх служб та органів державної безпеки, що призвело до поліпшення функціонування зазначених інституцій та підвищення рівня відповідальності членів Національної поліції та Цивільної гвардії.

Щоб завершити процес приведення у відповідність конституції законодавства про забезпечення суспільної безпеки було необхідно встановити область відповідальності влади в таких сферах як виготовлення, торгівля, володіння і використання зброї і вибухових речовин; публічні збори; особиста документація співвітчизників і іноземців в Іспанії. Тому, в лютому 1992 р. був схвалений Органічний закон “Про захист суспільної безпеки”. Таким чином, був скасований “Закон публічного порядку”, прийнятий ще за часів франкізму і який вже був не дієвий. В новому законі регулювалися заходи, пов’язані із зброєю і вибуховими речовинами, відносно публічних спектаклів і розважальних заходів. Окремий розділ був присвячений підтримці та відновленню суспільної безпеки, особливо в умовах серйозних громадських заворушень. Також законом були встановлені санкції, передбачені за порушення конституційних прав і посягання на суспільну безпеку, які градувалися на дуже важкі порушення, важкі порушення та слабкі порушення [12].

Такі кроки уряду дозволили покращити контроль за суспільною безпекою, зосередившись на важливих аспектах політичного та економічного характеру (хоча проблема тероризму не є остаточно вирішеною і до сьогодні). Крім цього, було чітко визначено поняття суспільної безпеки, основні заходи для її забезпечення та санкції за її порушення.

Невідкладними виявились питання, пов’язані з підготовкою кадрів для правоохоронних органів. Як результат, в квітні 1995 р. королівським указом був прийнятий “Регламент про процеси відбору та формування Національного поліцейського корпусу”. Так було введено нову систему поліцейської освіти та нові плани освіти, вимоги щодо вступу на службу та кар’єри поліцейського, особливості підвищення кваліфікації членів Національної поліції [22].

Територіальна організація Іспанії допускає існування трьох адміністративних рівнів (національний, автономний та місцевий). Таким чином, кожне місцеве самоврядування отримало право мати власну поліцію або у нього може бути вставлений корпус безпеки в його організації. Основним нормативним актом, діючим на території автономної області, є статут.

Уряд області отримав значні повноваження у сфері забезпечення безпеки. З цією метою створюються спеціальні поліцейські частини, що знаходяться в прямому підпорядкуванні уряду.

Автономії отримали право підтримувати громадську безпеку згідно з умовами, які встановила стаття 148.1.22 Конституції, відповідний Статут на основі конституційного закону “Про служби і органи безпеки” (розділ 3) і відповідні закони автономій [13].

Керівники поліцейських підрозділів автономій призначалися владою автономії і які були представниками керівництва Збройних сил, служб та органів безпеки.

Компетенції автономних поліцій :

– з *характером власних*: контроль за виконанням розпоряджень і наказів, прийнятих органами автономії; захист громадян, органів та установ автономії; інспекція заходів, запланованих в автономії, оголошення недозволеної діяльності; використання примусу відносно обов’язкового виконання актів або розпоряджень автономії;

– у *співпраці зі службами та органами безпеки держави*: стежити за виконанням законів та інших державних розпоряджень та гарантувати функціонування існуючих служб; брати участь у функціях судової поліції; охороняти публічні простори, захищати та підтримувати порядок у місцях великого скупчення людей [10, р. 9613].

З метою захисту та забезпечення безпеки області уряд координує свою діяльність з діяльністю центрального уряду. Ця взаємодія передбачає можливість вступу на територію області державних поліцейських формувань на прохання уряду області або в порядку одностороннього рішення центральних органів влади в умовах облогового або надзвичайного стану. Уряд області, зі свого боку, може вимагати від центрального уряду виведення державних поліцейських формувань, введених за його рішенням, якщо він визнає, що необхідність їх подальшого перебування на території області недоцільна і він сам в змозі

контролювати ситуацію. Уряд автономії може здійснювати і інші повноваження, що покладаються на нього чинним законодавством.

У автономіях, які матимуть в розпорядженні власні поліцейські підрозділи, передбачалося право на створення Ради безпеки, до складу якої б входили представники держави та автономії з метою координації діяльності служб і органів безпеки держави та поліцейських підрозділів автономії [10, р. 9614].

Право створювати власні поліцейські підрозділи отримали і муніципалітети відповідно до передбачених положеннями закону “Про служби та органи безпеки” (1986 р.), “Базового закону про місцевий режим” (1985 р.) і в автономному законодавстві.

Поліцейські формування, що створюються органами місцевого самоврядування будь-яких територіальних утворень, безпосередньо підпорядковуються їм, повністю або частково утримуються за рахунок місцевих бюджетів і діють в межах чіткої певної юрисдикції, називаються “муніципальна поліція”.

Як правило, муніципалітети надають муніципальну автономію місцевим поліціям по забезпеченню суспільної безпеки, безпеці на дорогах, захисту громадян. Місцева поліція – це цивільний озброєний інститут з ієрархічною структурою та організацією. Місцева поліція взаємодіє з муніципальними радами, в підпорядкуванні яких вона знаходиться, і гарантує забезпечення суспільної безпеки та виконання покладених на неї функцій. Місцева поліцейська влада є своєрідним посередником між органами регіонального самоврядування та власне поліцією.

Компетенції муніципальних поліцій: захищати владу місцевих корпорацій і охороняти будівлі та установи; стежити за безпекою дорожнього руху; брати участь у функціях судової поліції; надавати допомогу у випадках аварій, катастроф або лих (спільно з органами цивільної оборони); здійснювати заходи запобігання злочинам; охороняти публічні місця, співпрацювати зі службами та органами безпеки держави та з поліцією автономій в захисті та підтримці правопорядку в місцях великого скупчення людей; співпрацювати у вирішенні приватних конфліктів, коли їх залучать для цього; інші функції, які присуджує відповідне законодавство [10, р. 9613–9614].

На практиці, в діяльності місцевого поліцейського більше половини його часу йде на надання допомоги та соціального забезпечення, до певної міри поліцейський – громадський працівник. Ми могли б визначати ці функції допомоги в наступних випадках: посередництво в спірних питаннях і конфліктах; транспортування хворих, поранених і психічно хворих; питання, пов’язані із спробами самогубства, алкоголіками, важкими дітьми, наркоманами; правопорушення; невідкладні питання (наприклад, пожежі), екологічний контроль, збір інформації тощо.

Одночасно місцевий поліцейський відіграє роль своєрідного дублера і резерву Національної поліції: службовці муніципальних поліцейських організацій допомагають при проведенні оперативно-розшукових та інших заходів щодо охорони правопорядку, а також інформують про осіб і факти, що представляють для Національної поліції інтерес. При надходженні інформації про злочини поліцейські оперативно приймають необхідні заходи для їх запобігання, припинення і розкриття, повідомляють про це органи державних поліцейських сил і передають їм відповідні матеріали.

У муніципалітетах, у яких буде власний поліцейський підрозділ, передбачалося право на створення місцевих Рад безпеки, які будуть компетентними органами з метою встановлення форми і процедури співпраці між членами служб і органів безпеки в його територіальній області [10, р. 9613–9614].

При всій важливості інституту поліції для розвиненої демократії Іспанії правова основа його діяльності – це не статuti автономних областей і регіональні та муніципальні законодавчі акти, а загальнонаціональне законодавство. Позитивним в умовах широкої автономії Іспанії є те, що найважливіші положення, що регламентують діяльність поліції, закріплені на конституційному рівні, що означає неможливість перетворення поліції у допоміжний орган урядів автономної області, діяльність якого була б спрямована на

встановлення контролю над злочинністю лише на території певного автономного співтовариства. Охорона громадського порядку в Іспанії, незалежно від можливості створення автономними співтовариствами поліцейських служб в порядку, встановленому у відповідних статутах у рамках конституційного закону, відноситься до виняткової компетенції держави.

В умовах консолідації демократії пріоритетними стали завдання посилення ролі держави як гаранта безпеки, створення необхідної правової бази і механізму її реалізації; зміцнення правоохоронних органів; включення інших державних структур в попередження і припинення протиправних дій в межах їх компетенції. Саме на це були спрямовані широкомасштабні заходи, які здійснювалися в різних регіонах Іспанії відповідними органами, цього ж вимагали від них знову прийняті законодавчі акти і, передусім Конституція.

Етап утвердження демократичного режиму супроводжувався розвитком поліцейської системи, соціалізацією поліцейської діяльності, розробкою нових превентивних програм, збільшенням наукових досліджень у сфері охорони правопорядку, поліпшенням співпраці поліції з населенням і зростанням взаємодії поліцейських структур різних рівнів юрисдикції.

Список використаних джерел

1. *Бондарь Е. О.* Правовые основы организации и деятельности полиции Испании: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.02 – Конституционное право; Муниципальное право / Е. О. Бондарь. – М., 2002. – 25 с. 2. *Губанов А. В.* Полиция зарубежных государств: Организационно-правовые основы, стратегия и тактика деятельности / А. В. Губанов. – М.: МАЭП. 1999. – 101 с. 3. *Испания.* Конституция и законодательные акты. – М.: Прогресс, 1982. – 351 с. 4. *Belloso M. J.* Izu. Las Policías Autonómicas y el modelo policial español / M. J. Belloso // Cuadernos de la Guardia Civil. – 1991. – Número 5. 5. *Cortazar F.* Garcia de. La transición y el cambio (1975–1993) / F. Cortazar // Cuadernos de la Guardia Civil. – 1994. Número 10. 6. *Galindo E. R.* La lucha contra el terrorismo / E. R. Galindo // Cuadernos de la Guardia Civil. – 1995. – Número 12. 7. *García P. S.* El modelo policial español / P. S. García // Cuadernos de la Guardia Civil. – 1991. – Número 5. 8. *Ley 55/1978*, de 4 de diciembre, de la Policía // Boletín Oficial del Estado: 8 de diciembre de 1978, Núm. 293. – P. 27782–27785. 9. *Ley 7/1985*, de 2 de abril, Reguladora de las Bases del Régimen Local // Boletín Oficial del Estado: 3 de abril de 1985. – Núm. 80. – P. 8945–8964. 10. *Ley Orgánica 2/1986*, de 13 de marzo, de Fuerzas y Cuerpos de Seguridad // Boletín Oficial del Estado: 13 de marzo de 1986. – Num. 63. – P. 9604–9616. 11. *Ley Orgánica 11/1991*, de 17 de junio, del Régimen Disciplinario de la Guardia Civil // Boletín Oficial del Estado: 18 de junio de 1991. – Núm. 145. – P. 20011 – 20016. 12. *Ley Orgánica 1/1992*, de 21 de febrero, sobre Protección de la Seguridad Ciudadana // Boletín Oficial del Estado: 22 de febrero de 1992. – Núm. 46. – P. 6209–6214. 13. *Ley 2/1987*, de 7 de abril, de Coordinación de Policías Locales de Castilla-La Mancha // BOE número 113 de 12/5/1987. – P. 13809–13811; *Ley 7/1987*, de 15 de abril, de Coordinación de Policías Locales de Aragón // BOE número 103 de 30/4/1987. – P. 12789–12790; *Ley 5/1988*, de 11 de julio, de Coordinación de Policías Locales de la Región de Murcia // BOE número 109 de 8/5/1989. – P. 13464–13466; *Ley 6/1988*, de 5 de diciembre, de Coordinación de Policías Locales del Principado de Asturias // BOE número 17 de 20/1/1989. – P. 1614–1615; *Ley 10/1988*, de 26 de octubre, de Coordinación de Policías Locales de las Islas Baleares // BOE número 289 de 2/12/1988. – P. 34151–34152; *Ley 1/1989*, de 8 de mayo, de Coordinación de las Policías Locales de Andalucía // BOE número 122 de 23/5/1989. – P. 15353–15356; *Ley 1/1990*, de 26 de abril, de Coordinación de Policías Locales de Extremadura // BOE número 282 de 24/11/1990. – P. 34926–34928; *Ley 2/1990*, de 4 de abril, de Coordinación de Policías Locales de la Comunidad Valenciana // BOE número 127 de 28/5/1990. – P. 14610–14612; *Ley 16/1991*, de 10 de julio, de las Policías Locales de Cataluña // BOE número 190 de 9/8/1991. – P. 26498–26504; *Ley 3/1992*, de 23 de marzo, de coordinación de las Policías Locales de Galicia // BOE número 128 de 28/5/1992. – P. 18190–18193; *Ley 4/1992*, de 8 de julio, de Coordinación de Policías Locales de Madrid // BOE número 200 de 20/8/1992. – P. 29142–29150; *Ley 7/1994*, de 19 de mayo, de coordinación de Policías Locales de Cantabria // BOE número 162 de 8/7/1994. – P. 21916–21920; *Ley 7/1995*, de 30 de marzo, de coordinación de policies locales de La Rioja // BOE número 119 de 19/5/1995. – P. 14667–14671. 14. *López Julio de A.* Historia De La Policía Espanola: La Policía Del Reino, La Policía Republicana, La Policía Del Regimen, La Policía Democratica. Edition Hardcover / Julio de A. López. – 2000. – 84–931490–0–4 / 8493149004. 15. *Najar J. E.* Ibañez. Seguridad Nacional, Seguridad del Estado y Seguridad Ciudadana / J. E. Najar. – Universidad Sergio Arboleda. – Bogotá, 2005. 16. *Perez F.* Serrano: Las Fuerzas y Cuerpos de Seguridad en la defensa nacional / F. Perez // Cuadernos de la Guardia Civil. Año 1992. – Número 7. 17. *Real Decreto 59/1987*, de 16 de enero, por el que se modifica el Real Decreto 669/1984, de 28 de marzo, sobre estructura y funciones de los órganos de la Seguridad del Estado // Boletín Oficial del Estado: 20 de enero de 1987. – Núm. 17. – P.1540 a 1542. 18. *Real Decreto 884/1989*, de 14 de julio, por el que se aprueba el Reglamento de Régimen Disciplinario del Cuerpo Nacional de Policía // Boletín Oficial del Estado: 19 de julio de 1989. – Núm. 171. – P. 22877 a 22882. 19. *Real Decreto 1346/1984*, de 11 de julio, sobre régimen disciplinario del Cuerpo Superior de Policía // Boletín Oficial del Estado: 17 de julio de 1984. – Núm. 170. – P.20918 a 20921. 20. *Real Decreto 669/1984*, de 28 de marzo, sobre estructura y funciones de los órganos de la Seguridad del Estado // Boletín Oficial del Estado: 4 de abril de 1984, Núm. 81. P.9466 a 9468. 21. *Real Decreto 221/1991*, de 22 de febrero, por el que se regula la organización de Unidades del Cuerpo Nacional de Policía adscritas a las Comunidades Autónomas y se establecen las peculiaridades del regimen estatutario de su personal // Boletín Oficial del Estado: 26 de febrero de 1991. – Núm. 49. – P.6536 a 6536. 22. *Real Decreto 614/1995*, de 21 de abril, por el que se aprueba el Reglamento de los procesos selectivos y de formación del Cuerpo Nacional de Policía // Boletín Oficial del Estado: 18 de mayo de 1995, Núm. 118. P. 14379 – 14384. 23. *San Pedro J.* Garcia. La Guardia Civil en la democracia (1975–1993) (Y) / San Pedro J. // Cuadernos de la Guardia Civil Año 1994. – Número 10. 24. *Solares Arroyta J.* La Policía y la Seguridad Pública como campos de estudio de la sociología y otras ciencias sociales / Arroyta J. Solares // Cuadernos de la Guardia Civil. Año 1995. – Número 13. 25. *Valriveras Sanz A.* Cuerpo Nacional de Policía y sistema policial español. Ministerio del Interior. Martial Pons, Ediciones jurídicas y sociales, S. A. / Sanz A. Valriveras. – Madrid, Barcelona, 1999. 26. *Vidal M. Turrado.* La

Policía en la Historia Contemporánea de España (1766–1986) / M. Turrado.Vidal / Madrid Imprenta DIN Impresores, C / Marqués de San Gregorio nº 5. Madrid-28.026. España, 1995. – ISBN: 84–8150–073–9. 27. Villanueva A. Morales. La Guardia Civil en la democracia (1975–1993) (II) / A. Morales. Villanueva // Cuadernos de la Guardia Civil. – 1994. – Número 10.

Валентина Годлевская

**РЕФОРМИРОВАНИЕ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ ИСПАНИИ В УСЛОВИЯХ
КОНСОЛИДАЦИИ ДЕМОКРАТИИ**

В статье исследуется реформирование органов государственной безопасности в условиях консолидации демократического режима в Испании. Автор рассматривает процесс формирования новой полицейской системы, создания необходимой правовой базы и механизма ее реализации, укрепления правоохранительных органов.

Ключевые слова: консолидация демократии, политическая система, реформа, модернизация.

Valentyna Hodlevska

**THE SPANISH STATE SECURITY ORGANS REFORMATION IN THE CONDITIONS OF THE
DEMOCRACY CONSOLIDATION**

In the article reformation of organs of state security is investigated in the conditions of consolidation of the democratic mode in Spain. The author examines the process of forming of the new constabulary system, creation of necessary legal base and mechanism of her realization, strengthening of law enforcement authorities.

Key words: consolidation of democracy, political system, military powers, policy of defensive, military service, reform, modernization.

УДК 94 (438)

Юрий Сулаберидзе

ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ КРИЗИСА В ГРУЗИИ

У статті висвітлюються причини кризи постреволюційної влади Грузії, оцінюються можливості та ресурси виконання Грузією функції “транзитної держави”. В ідеологічному арсеналі партії, що при владі присутня ідея “нового Сінгапуру”, котра набуває віртуального характеру. Відсутність альтернативних програм у політичного класу Грузії в значній мірі виявляють причини глибокої кризи, в якій опинилося грузинське суспільство на початку XXI століття.

Ключові слова: транзитна держава, віртуальний світ, “новий Сінгапур”, криза постреволюційної системи влади, “гібридна демократія”, вибір “меншого зла”.

После нескольких лет “революции роз” обнаружались кризисные явления, симптомы болезни созданной постреволюционной системы. Наиболее яркими отражениями ее кризиса явились события 2–7 ноября 2007 года, августовской войны 2008 года. Теперь, похоже, в Грузии наступил новый этап кризиса власти, проявлением которого являются события 21–26 мая 2011 года.

В данной статье ставим целью обнаружение причин кризиса постреволюционной системы и путей выхода из него [1, с. 85–98].

Предварительно, необходимо дать ответы на вопросы – какие стратегические цели ставило “революционное руководство” Грузии, и каковы были ресурсы их достижения?

Транзитное государство

В политическом арсенале “революционеров 21 века” превалировали геополитические цели. “Триумвират революционеров” (М. Саакашвили, З. Жвания, Н. Бурджанадзе), а впоследствии, “грузинский Наполеон” М. Саакашвили стал претендовать на роль “маяка мировой геополитической революции” в пространстве Римленд, образуя пояс, состоящий из стран ГУАМ и Центральной Азии, в котором должна была пробежать “колесница революции”. На смену партократии должна была придти к власти новая поросль правящего политического класса, прошедшего школу “либерального западничества”.

Вооруженный идеями глобализма, вождь революции сделал попытки бросить “искру революции” в Азербайджан, Армению, Киргизию, Казахстан, Узбекистан, после того, так как удачно революционный эксперимент был совершен в Украине.

Последствия “новой мировой революции” 21 века хорошо известны, и нашей задачей не является анализ причин провалившегося “экспорта революции”.

Революционная дуга вокруг возрождающейся имперской России так и не была создана. Случилось обратное: в некоторых странах Евразии обнаружилась инверсия – стремление возродить модернизированные формы авторитаризма, используя выборочно элементы либеральной демократии. Режиссеры и стратеги “цветных революций”, предпринявшие эксперименты в постсоветском пространстве, явно не ожидали таких последствий, и поэтому один из активных проводников данного геополитического наступления оказался заложником изменившейся ситуации. Это можно считать одной из причин поблекшего имиджа “маяка революции”, претендовавшего на роль мирового лидера.

В своих программных выступлениях с 2004 года президент М. Саакашвили неоднократно проводил параллели с деятелями, создателями национальных государств 20 века Бен-Гурионом, Ата-Тюрком. Перед вступлением в должность президента Грузии М. Саакашвили давал клятву на могиле объединителя грузинских земель 11–12 века Давида Возобновителя.

Эти исторические параллели понадобились революционеру “цветной революции”, чтобы зафиксировать в исторической канве значимость “нового исторического периода” и роль в нем “маяка геополитической революции”, деятельность которого не исчерпывались узкими рамками решения национальных задач – объединения страны, но и выхода на мировую арену страны, названной им “древнейшей европейской страной”.

Заявленные постулаты уже тогда вызвали ряд вопросов – исторические параллели могли и не отразить специфичность и особенности грузинской культурно-политической истории. Критике подвергался и метод препарирования историей, унификация истории, отрицания ее многообразия, многовекторности развития грузинской истории. Впрочем, революционному, иллюзорному мышлению свойственны эксперименты над матрицей истории, стремление создать виртуальный мир ценностей, что и нашло наглядное подтверждение в постреволюционной истории Грузии. К сожалению, оборотной стороной виртуального мира является трагедийная история. Это своеобразное проявление “двойничества создаваемой картины постреволюционного мира” [2, с. 34–49; с. 258]

Какой страной могла стать Грузия в постсоветском пространстве?

Какова могла быть стратегия ее развития?

Можно представить три возможных сценария ее развития?

Первый – самоизоляция, стремление опереться на собственные ресурсы, в лучшем случае стать лидером Кавказского культурно-политического мира.

Такая концепция в целом была характерна для первого президента Грузии З. Гамсахурдия. Это было своеобразной реакцией на распад СССР, стремления уйти “в себя”. Национальную власть пугала боязнь поглощения глобальным миром и потери идентичности. В этом нашла отражение философия партикуляризма, ген которого глубоко поразил грузинский общественный организм. Самоизоляция от внешнего мира, разворачивание механизма партикуляризма обернулись гражданской войной, распадом Грузии, и нелегитимной сменой зарождающей постсоветской власти. Уже сам фундамент национального государства оказался весьма рыхлым и в силу идеологической разнородности, неформленности национальной идеологии, партикуляризма мышления политической элиты. Эти особенности национального строительства не были преодолены и в последующие периоды постсоветской истории Грузии.

Второй моделью развития Грузии могла стать модель “пограничного государства”. При президенте Грузии Э. Шеварднадзе определялись границы нового мира, возникшего после распада СССР. Для молодых постсоветских государств актуальной становилась проблема ориентации – одни страны стали стремиться к Евросоюзу, другие к Турции, третьи – к союзу с Россией.

В условиях потери Абхазии и Южной Осетии после событий 90-годов Э. Шеварднадзе проводил политику баланса интересов между Западом и Россией. Этому в значительной степени содействовала теория конвергенции одного из идеологов перестройки, советского партocrата, совмещавшего в своих взглядах идеи позднего марксизма и либеральной демократии. На основе этого симбиоза строилось здание национального государства – модернизированный тип мягкого авторитаризма с элементами фасадной демократии. На грузинской почве это представляло собой форму неопатримониализма. Патроном грузинского народа становился “отец грузинской демократии”, “мини-отцами” воспитывались “западники” З. Жвания, Н. Бурджанадзе, а затем прилетевший из США М. Саакашвили.

Такой тип государства не совсем корректно назывался “несуществующим”. В научной литературе существует другое его обозначение, как “гибридного государства” [3, с. 82].

Реально государство существовало, формировались ветви власти, соблюдался определенный баланс интересов ветвей власти, свобода медики была относительно значительна, что содействовало появлению тех институтов демократии, фондов и НПО, импортируемых из Запада, которые впоследствии провоцировали подрыв “гибридного государства”. Многие проблемы (проблема конфликтных территорий, эффективности

власти, экономические проблемы – бедность и безработица) его развития находились в “замороженной стадии”, которые в любую минуту в условиях “стареющего патрона” могли прорваться наружу. Признаки глубокого социотарного кризиса был налицо уже 2002–2003 годы. Политика баланса интересов как внутри страны, так и во внешней политике была неэффективной, непродуктивной. Руководство Грузии избрало западную ориентацию, стремление вступления в НАТО и Евросоюз, но практически действия властей не отличались последовательностью. Ограниченность политических и экономических ресурсов не позволяли ускорять этот процесс. Все делалось с оглядкой на Россию, которая при новом президенте В. Путине стала выходить из “синдрома либерализма” и искать пути спасения и возрождения имперской роли России на международной арене. Проблемы развития СНГ в этот период не были первостепенными для руководства России, и оно было заинтересовано в “замораживании” существующих отношений с Грузией. По сути дела, у руководства России не было четкой концепции проведения политики по отношению к Грузии [4, с. 14–26].

Можно полагать, что это в какой-то степени устраивало и Э. Шеварднадзе. Добиться прорыва на каком-то направлении – западном и северном (“восточном”) в условиях неустоявшихся отношений было невозможно. США не пытались особо раздражать “демократическую Россию” расширением НАТО на Восток, понимая, что Россия надолго может быть занята чеченской проблемой. Видимо, в США считали, что Россия с пониманием отнесется и к проблеме диверсификации энергоресурсов с Центральной Азией и Каспийского региона, продвигая проекты “Баку-Тбилиси-Джейхан” и “Баку-Тбилиси-Эрзерум”. Эти проекты позволяли Тбилиси приобрести транзитную функцию, сделать Грузию привлекательной как для Запада, так и Востока, что вполне укладывалось в политику баланса интересов Э.Шеварднадзе. Но одновременно, “отец грузинской демократии” пытался учесть и интересы России, стремившейся связать свои геополитические интересы через Грузию с Арменией и Ираном. Эта стратегическая ось Север-Юг пересекала ось Запад-Восток. Попытка Э. Шеварднадзе и его советника В. Рчеулишвили (лидера социалистической партии Грузии) объединить эти две стратегические оси в единое целое, оказались обреченными на неудачу. Не было найдено компромисса на международной арене между основными игроками на геополитическом пространстве в регионе – “Кавказ–Центральная Азия”, также как и не было найдено согласия внутри политической элиты Грузии, состоявших из старопартократов и младореформаторов. Стремление “мини-отцов” быстрее сменить “отцов” в пирамиде власти подталкивалось режиссерами “цветных революций”. Финансовый империализм желал расширения жизненного пространства. Шла активная подготовка “цветных революций” уже на постсоветском пространстве.

Поэтому принятие третьей модели – “транзитной модели” развития национального государства было подготовлено динамикой постсоветского развития, поиском оптимального варианта развития. Необходимо было только идеологическое обоснование необходимости осуществления “цветной революции” и наличие лидеров-харизматиков, способных продвинуть страну по пути неолиберально-демократической трансформации. Но насколько “мини-отцы”, совершившие по указке режиссеров и получившие для этого средства на Западе, были к ней готовы? Тем более, что предстояло создать из Грузии “лабораторию для преобразования всего региона Центральной Азии и Кавказа”.

Теперь им непосредственно полагалось проводить в жизнь планы транзита не только энергоресурсов, но и идеологию глобализма на Восток.

При этом мог быть нарушен принцип баланса интересов, который исходя из матрицы грузинской культурно-политической истории, является корневым. Благодаря ему сохранился грузинский этнос, самобытная культура, которую питали как Запад, так и Восток. Диверсификация транзита энергоресурсов, и идеология трансформации грузинского общества не игнорируют многовекторности его культурно-политического развития. Более того, они предполагают, что многовекторность развития грузинского общества является фундаментом сохранения его самобытности. Определенная унификация институциональных

институтов, выступающих в формах демократии, также предполагает существование национальных демократий.

Видимо, в этом можно видеть не только ущербность посылок идеологии “цветных революций”, независимо от того, в какие бы они цвета не одеваются, но и реакция на их внедрения в национальную почву. Кризисные явления в “странах молодой демократии” вызваны не только проблемами роста, но и изначальным игнорированием особенностей культурно-политического развития этих стран [5, с. 360; с. 90–94].

Такое “узкое понимание” транзитного мимезиса является отражением подмены процесса глобализации, являющейся объективной закономерностью всемирного развития, утилитарным потребительским мышлением разорванного сознания. Оно вполне присутствует и у героев “цветных революций”. Поэтому невозможно найти долгосрочные или среднесрочные стратегии развития в их “революционной деятельности”. Это краткосрочные шоу-представления, рассчитанные на немедленный успех, получения максимальной прибыли. Поразительно, но политические события в Грузии в ноябре 2007 года, и в августе 2008 года несли печать не только финансового, но и культурно-политического кризиса современного мира. На границе европейского мира волны кризиса достигли и “транзитной Грузии”.

Это кризис стратегий развития, модели развития Грузии и методов их осуществления.

Что предлагается изменить?

Поэтому некоторые грузинские политики и эксперты после августовской войны 2008 года, которая трагически завершилась для Грузии, стали высказывать идеи о внесении изменений в устоявшиеся стратегии. Подписание “Хартии о стратегическом партнерстве” США и Грузии в январе 2009 года накануне ухода администрации Дж. Буша придало некоторый импульс продолжению прежней стратегии, более активного продвижения в направлении интеграции в НАТО. Но что бы означала идея о возможности существования “двух Грузий” – отошедших от Тбилиси Абхазии и Южной Осетии, и с другой стороны, остальной Грузии?

Приемлема ли эта концепция в изменившемся геополитическом пространстве, и можно ли делать параллели с разделом Германии?

Хотя здесь ударение делается на экономическом развитии Грузии и ее привлекательности для сепаратистов. Не повторение ли это модели “параллельного правительства”, которая потерпела полный крах? Система “двойничества” в политическом багаже правящего класса – создание “Верхней Абхазии” со столицей в селе Чхалта и “Южной Осетии” со столицей в селе Курта оказались виртуальными центрами, плодами иллюзорного мышления революционеров.

Второй вариант, предлагаемый экспертами, создание “нового Израиля” на основе милитаризации Грузии, которая должна стать опорной базой НАТО на Кавказе. Это идея представляет собой не только продукт иллюзорного мышления, но и весьма опасный проект для существования самой грузинской государственности.

Это означает быть “яблоком раздора” для основных политических игроков в регионе, быть обреченной на перманентную напряженность. В этих условиях транзитная функция Грузии может быть поставлена под вопросом, и она превратится не в волну революционного демократического движения, а в дугу постоянного военного напряжения, грозящего перерасти в военный конфликт.

Можно полагать, что с августа 2008 года в постсоветской истории Грузии, действительно, начался новый этап ее развития.

Во-первых, те глубокие противоречия, которые вышли на поверхность в ноябре 2007 года, не только были сняты в связи с обострением конфликтов с “отделившимися территориями” и активным включением в этот процесс России, но эти внутренние проблемы приобрели новое звучание.

Один из современных исследователей конфликтов (Э. Азара) подчеркивает, что “конфликт нового типа происходит преимущественно внутри государства, а не между государствами” [6, с. 258].

Это замечание представляется важным с точки зрения анализа того, что мог отразить конфликт августа 2008 года.

Постреволюционная власть уже с 2007 года сталкивалась с противоречиями имманентного характера. Стратегия ускоренного, модернизированного развития с политической точки зрения была ориентирована на создание авторитарной модели, которая изначально была направлена на замену старой партократии новым кланом “мини-отца”. Вступала в силу логика развития “грузинской власти”, ментальные основы, ритуалы и институты которой несут каркас “нового феодализма” со своим новым патроном, вассальной властвующей элитой и подданическим электоратом.

Изменения, внесенные в Конституцию в феврале 2004 года, ставили под жесткий контроль президентской власти все остальные ветви власти. Как признают грузинские эксперты, в Грузии создана конструкция неэффективной и несбалансированной власти, сверхпрезидентская республика, которая не способна обеспечить развитие демократических процессов.

После распада триумvirата победителей (М. Саакашвили – З. Жвания – Н. Бурджанадзе) М. Саакашвили приобрел “императорские полномочия”. Остро ощущался дефицит профессионализма, гибкости, опыта, отсутствия идеологии реформ, отвечающей специфике культурно-исторического развития страны. В стране был создан тончайший слой привилегированной эрзац-бюрократии по принципу преданности вождю революции. Не преодоленный механизм государственного строительства – “феодальный партикуляризм” – содействовал расколу политической постреволюционной элиты. От М. Саакашвили ушли С. Зурабишвили, Г. Хаиндрава, далеко не худшие министры. С шумом покинул “друга” министр обороны И. Окруашвили. Впоследствии “лагерь революционеров” остался без спикера парламента Н. Бурджанадзе и премьера З. Ногаидели. С каждой “новой каруселью” политические ресурсы все более истощались, и не осталось рядом с президентом весомых политических фигур. Практически правительство и парламента превратились в канцелярию при президенте, потеряв функции влияния на обсуждение и принятие решений. Кризис легитимности власти стал очевидным в ноябре 2007 года.

Власть варилась в собственном соку, она была больше озабочена присвоением власти-собственности второй приватизации. Пропасть между властью, подвергшейся эрозии, и народом все больше увеличивалась. Хотя президент утверждает, что численность бедных с 2004 года до конца 2010 года сократилась с 54 % до 20 % и осуществляется крупная программа социальной помощи для 800 тыс. человек, живущих ниже порога прожиточного минимума, повысилась пенсия, положение основной массы народа значительно не улучшилось. Особенностью грузинского капитализма является система кредитов, которая в условиях нахлынувшего мирового кризиса “дамокловым мечом” лежит на людях малого и среднего достатка. Уже в ноябре 2007 года недовольство охватило значительные массы населения, и главной проблемой была бедность и безработица. Неслучайно, что именно эти проблемы стали усиленно тиражироваться властью после разгона акции народа 7 ноября 2007 года.

“Контрреволюционный переворот” продемонстрировал некоторую гибкость “постреволюционеров”: взяв лозунги “левых партий Грузии”, противников режима, команда М. Саакашвили под давлением западных центров решила поднять легитимность власти и провести выборы, однако, был нарушен порядок их проведения. М. Саакашвили, испытывая большой недостаток поддержки в народе, пошел ва-банк, объявив на январь 2008 года президентские выборы. Всегда магически веривший в свое предназначение быть спасителем грузинского народа, он назначил выборы на 5 января (магическое число для М. Саакашвили). При этом М. Саакашвили урезал оппозиции время для маневрирования и поиска компромисса при выдвижении единого лидера. Используя весь властный,

административный, медийный и финансовый ресурс, М. Саакашвили провел кампанию в духе гибридной агитации-пропаганды партийного вождя и западного шоумена. Оппозиция до сих пор сомневается в том, что победа М. Саакашвили была достигнута уже в первом туре. Он явно потерял электорат в Тбилиси, Кутаиси, Рустави и Батуми. Выборы не прибавили легитимности власти, но еще больше обозначили раскол общества и его политического класса [7, с. 118–131].

К маю 2008 года к парламентским выборам власти удалось несколько выправить ситуацию благодаря широкоэшелонным программам “преодоления бедности” за 50 месяцев, и явному раздору среди оппозиции. В целом можно отметить, что продолжала слабеть не только власть, но и оппозиция, а “крот партикуляризма” делал свою работу.

Уже весной стали проявляться симптомы мирового финансового кризиса, “легкие деньги” были ничем не обеспечены. Бюджет Грузии пополнялся за счет средств приватизации, в результате чего основные стратегические объекты оказались в руках иностранного (в основном российского, турецкого, арабского капитала), за счет грантов и усиления налогообложения. Грузинская экономика в основном живет за счет импорта, который в 4 раза превышает экспорт местной продукции, и поэтому сильно зависит от мировой конъюнктуры. Увеличился внешний долг, ухудшался внешнеторговый платежный баланс. Особенно тяжелые последствия для народного хозяйства Грузии, прежде всего сельского хозяйства, оказал бойкот грузинских товаров на рынке России после известного обострения отношений в 2006 году.

Руководство Грузии проводило усиленную милитаризацию страны, хотя провозглашались планы мирного разрешения, “размораживания конфликтов”. Не существовало целостных стратегий разрешения “затяжных социальных конфликтов”, хотя усиленно пиарили “планы по решению абхазского и южно-осетинского конфликта”.

При отсутствии среднесрочной стратегии развития упор делается на краткосрочные программы, которые дают эффектный и немедленный успех, чтобы продемонстрировать успехи “самой успешной страны новой демократии”. Этот проект имел не только региональное, но и мировое значение для его режиссеров – администрации Дж. Буша. Он для нее был очень важен на фоне провалов политики строительства государств “новой демократии” в Ираке и Афганистане.

Но критику Вашингтона вызывал “недостаточный уровень демократии в Грузии”, связанный со свободой медики, независимостью суда, политическими репрессиями, ограничениями прав человека, защитой частной собственности. Это никак не входило в планы “режиссеров” “цветной революции”. Политический и экономический кризис вновь мог выйти из-под “айсберга постреволюционной системы”.

В этих условиях существуют несколько альтернатив его разрешения. К сожалению, был избран наихудший вариант. Предполагалось, что “блиц-криг” в Цхинвальском регионе, который на 60 % контролировался Тбилиси, и на территории которого существовало параллельное правительство в Курта, позволит решить махом не только конфликтную проблему, но и потянуть за собой решение и других внутренних проблем. Прежде всего, повысить легитимность власти, ее рейтинг.

“Августовские события”, как лакмусовая бумага, проявили многие проблемы, которые накапливались в государственном и общественном организме, и требуют их разрешения. Уже поэтому можно полагать, что в истории постсоветской Грузии наступает новый период, который потребует новых лидеров, стратегии и путей их разрешения.

“Революционный всплеск” 2007–2009 годов вынудил “революционеров, превратившихся в чиновников “гибридной демократии”, предложить проект реформации политического устройства.

После проведения местных выборов в мае 2010 года, которые, по мнению властей, показали движение к демократии, принимается новая Конституция Грузии. На ее основании в 2012–2013 годах пройдут парламентские и президентские выборы.

“Новая волна демократизации” предусматривает сокращение функций президента и увеличение полномочий премьер-министра. Эксперты не сомневаются, что все это делается в угоду “революционному Бонапарту”. В одном из своих выступлений М. Саакашвили признался, что для того, чтобы модернизировать страну, необходимо 15–20 лет, чтобы изменить менталитет.

Предполагается изменить менталитет населения, но не менталитет власти, продолжающей оставаться закрытой для демократизации, “властью одного клана”.

Власть опирается на новый класс собственников, на получение ренты от повторных приватизаций, на силовые структуры.

Власть весьма преуспела в создании виртуального мира возрождения Грузии, используя для этого медийный ресурс, который после ноября 2007 года, был ее монополизирован. Однако, следует признать, что существуют определенные успехи “постреволюционеров” в создании силовых органов, в особенности, патрульной полиции, модернизации армии. Все это усиливает силовую составляющую авторитарного режима.

Необходимо признать в этом особую заслугу министра ВД В. Мерабишвили. Хотя представители оппозиции постоянно резко критикуют деятельность полиции, правоохранительных структур в нарушении прав человека. Они утверждают, что в Грузии создано полицейское государство, нет независимого суда, и существует персоналистский режим.

Власти Грузии обнаружили важнейшую функцию – транзитную роль в передаче ценностей западной цивилизации в евразийское пространство.

В духе “театральной революции” из Грузии создается образ “успешной страны” в проведении реформ в экономическом и культурном преобразовании, модернизации инфраструктуры. Развитие туризма должно стать “визитной карточкой”, брендом развивающейся страны, “нового Сингапура”. Это идея перманентно присутствует в идеологическом багаже рейтинговой компании правящего класса.

Еще до августовской войны президент М. Саакашвили сделал попытку развить геоэкономическую концепцию развития Грузии, в которую вошли идеи о создании свободных промышленных зон в Поти и в Абхазии. Власть пропагандировала идеи превращения Грузии во второй Гонконг или Сингапур, привлечение иностранного капитала в развитие инфраструктуры Грузии, повышение конкурентоспособности транзитного коридора – “Европа–Кавказ–Центральная Азия”.

На конференции беднейших стран в Стамбуле в мае 2011 года премьер-министр Грузии Н. Гилаури заявил, что Грузия может стать “экспортером реформ” в эти страны.

Может ли Грузия выполнить транзитно-сервисную функцию и стать привлекательной для той ее части, которая после августа 2008 года, превратилась в самостоятельные де-факто государства Абхазии и Южной Осетии?

Оппозиция выступает не только против политики усиления авторитарного режима, ущемления прав и свобод граждан, но и обвиняет власть в игнорировании национальных интересов, национального капитала, падения традиционных отраслей национальной экономики.

Столь противоречивые оценки отражают особенности реформационного процесса постсоветского развития Грузии, который осуществляется на фоне поляризации общественного мнения, неспособности отдельных слоев политического класса найти инструменты разрешения конфликтов и определить правила политического поведения. Поэтому кризисы легитимности, участия носят перманентный характер.

Тенденция монополизации власти-собственности не содействует формированию горизонтальных сфер влияния, позволяющих найти альтернативные программы развития. Гражданский сектор при своей многочисленности не отличается единством цели и не способен отстаивать интересы широких слоев. Но это можно объяснить тем, что его создание происходило “сверху”, а сам средний класс находится в состоянии формирования.

Эксперты утверждают, что в Грузии сформировались характерные черты “гибридной демократии”, смеси ментальных структур, архетипов советского периода и усвоения отдельных структур либерально-демократической формации. Данный процесс противоречив и отмечен не только тенденциями – усилением авторитаризма и формирования нового правящего класса, но и обострением социальных противоречий, что и показали события 2007–2009 годов.

Грузия на перепутье

Все в ожидании грядущих тектонических событий на политическом Олимпе Грузии. Президент Грузии предпринимает отчаянные шаги, чтобы зафиксировать позицию “избранника народа”, патримониального лидера Грузии, сохранившего транзитную страну от внешнего агрессора. Разыгрываются картины спасителя грузинской государственности, но они все более носят трагикомический характер. Народ только стал отходить после августовской катастрофы, но сильные мира сего грузинской правящей элиты вновь пугают новой конфронтацией, внешней угрозой, пытаясь сбить волну недовольства. Ее питаются сбить не только “второй демократической реформацией”, но и усиливая силовую составляющую власти. Внутренние перестановки в правящей элите происходят на случай возможных конфронтаций.

Видимо, лидеры революции не осознали, что произошли значительные геополитические изменения, расклад сил на Кавказе и вокруг Кавказа после августа 2008 года кардинально изменился. Как выйти из тупика в отношениях между Грузией и Россией, когда в воздухе повисли вопросы и интеграции Грузии в НАТО и Евросоюз?

На эти вопросы вразумительных ответов нет ни у власти, ни у оппозиции, которая также раздроблена, как и ее противники. Все это напоминает эпоху распада, когда “феодалный сепаратизм”, явно превалировал в ее многовековой истории.

Оппозиция переходит к деструктивным действиям, стремясь еще дальше расшатать “небольшую лодку”, как однажды высказался президент Грузии. Всем бы следовало внимательно поискать аналогии в прошлом, что было с Грузией в период обострения борьбы ведущих держав за сферы влияния и слабости местной власти, разорванной на “феодалные партии”. Претендующих на роль “спасителей Родины” все больше. Некоторые из них надеются на продолжение проекта “Миша-2”. Он может иметь продолжение, для этого выделяются финансовые, символические и иные ресурсы.

Оппозиция раздроблена и разделена на радикальный и умеренный фланги. Они предлагают различные методы смены власти. Радикальная часть оппозиции в лице “Грузинской партии”, похоже, решила противопоставить М. Саакашвили бывшего министра обороны И. Окруашвили. Хотя лидеры партии утверждают, что они представляют коллективное руководство, но фактически делают ставку на харизматика И. Окруашвили. Но, похоже, что весь маскарад, затеянный с призывом “парижского спасителя нации”, приобрел трагикомические черты, что и показали события 21–26 мая 2011 года.

На роль харизматической “железной леди” претендовала и экс-спикер парламента Н. Бурджанадзе. Она через организованное ею “Всенародное собрание” предлагала “мирный план смещения авторитарного режима”. План оказался так и не озвученным, а выступления ее сторонников, претендовавших на срыв военного парада в день независимости 26 мая, завершились очередным разгоном оппозиции.

Майские события 2011 года отправили на “политическую свалку” возможных кандидатов “спасителей нации”.

Методы “цветной революции”, какой бы театральный характер они не носили, исчерпали себя. Они стали невозможны как идеологически, так и политически. Укрепилась силовая составляющая режима. И народ устал от уличных выступлений лидеров, не выдвигающих альтернативные пути развития Грузии. А прежние лозунги потеряли свою действенность.

Поэтому умеренная часть оппозиции предпочитает искать пути выхода из кризиса через проведение демократических выборов, но возможны ли они в стране “гибридной демократии”? “Узкий конус вертикали власти” не расположен к дележу власти.

В данную сетку власти допускается лишь “управляемая оппозиция”, представленная в парламенте. Ей предоставляется “право разделить ответственность” при новом распределении власти на основании новой Конституции. При этом, возможно, как показатель достижения демократии, после парламентских выборов 2012 года в Грузии появится “ответственное правительство”, которое будет отвечать перед парламентом и может уйти в отставку. При этом управляемость процесса со стороны “узкого конуса властной структуры” не снизится.

Какое общество появляется в Грузии?

Чтобы обнаружить эту зависимость, представим довольно схематично основные параметры социальной сетки общества, напоминающей “колбу с узким конусом”. На самом вершине пирамиды находится высший класс, составляющий – 3–5 % населения, около 7–10 % составляют приближенные к нему или так называемый по грузинским меркам “средний класс”. А основную массу около 80 % составляет “бедный класс”.

Данные социологических опросов, проведенных Национально-демократическим институтом США, показывают, что для населения Грузии в течение последних лет, проблема безработицы продолжает оставаться главной. Согласно результатам опросов респондентов за 2010 – первую половину 2011 года, эта проблема беспокоила от 59 % до 61 % респондентов. В целом, до 73 % респондентов признают себя частично или полностью безработными.

По сравнению с 2008 годом увеличилось с 25 % до 38 % число семей, положение которых ухудшилось. А число семей, положение которых улучшилось, сократилось с 27 % до 13 %. Социально-экономические проблемы в обществе, где обнаруживается глубокий раскол по социальным сеткам, стали очевидными.

Неразвитость экономических структур, невысокая покупательная способность населения демонстрируют узость национального рынка и слабость позиций национальной буржуазии. Клановая система организации власти и бизнеса тормозят выход из кризиса.

В этих условиях обнаружилась узость основ для демократической трансформации общества. 44 % опрошенных считают, что в стране не существует демократия. 42 % утверждают, что Грузия развивается по неправильному пути. Острыми остаются проблемы обеспечения свободы медики, защиты прав человека.

Следует отметить при этом, что дискурс демократии в грузинском общественном мнении носит либеральный характер в силу приоритета основного понятия – “свобода”. В историческом сознании глубоко аккумулирована теза – “свобода от” патрона. Она нашла отражение в позиции – выборе “меньшего зла”. В целом это ущербная трактовка понятия свобода, негативная номинация. Поэтому столь парадоксально выглядит ответ на вопрос – кто в большей степени способен на изменения существующего положения? 8 % соглашались с тем, что власть осуществляет значимые для общества изменения, а 52 % также с этим частично согласны, т. е. в целом 60 % поддерживают политику властей, при которых социально-экономическое положение ухудшилось для большинства семей. В стране сформировалась узоклановая система власти, персоналистского режима с “доминирующей партией”, получающей от 48 % до 60 % голосов. По сути дела, отсутствует реальная конструктивная, альтернативная оппозиция, а существует “управляемая оппозиция” [8].

Возможны ли в этих условиях демократические преобразования, кардинальные изменения для роста среднего класса и преодоления глубокой пропасти между верхними и низшими слоями? Респонденты ставят необходимость решения социальных проблем – безработицы и бедности. Они не аккумулируются в программах политических партий, не предлагаются пути их разрешения. Практически все партии, как правящая, так и оппозиционные, являются приверженцами неолиберально-демократической трансформации общества, осуществление которой приводит в столкновение с традиционными слоями

ментальности, мировоззрения. Власть по-революционному занимается ломкой традиционной ментальности, используя современные политические технологии, создает параллельный виртуальный мир, “новый Сингапур”. Некоторые аналитики, стремясь развенчать мифологию “успешной страны”, заключают, что “Грузия не стала страной либеральных реформ, а скорее всего, это симбиоз неоллиберализма и неолевизма”, и отмечен явный отход от европейской ориентации в сторону авторитарного Востока. Это замена идеологии схемами, оправдывающими глубокое социальное разделение общества и узурпацию власти новым кланом “западников-глобалистов” [9].

Все это и затрудняет поиск альтернатив для выхода из того кризиса общества, куда завела “цветная театральная революция”, осуществленная по заранее написанным сценариям. На первый взгляд, исходя из методов политической технологии, можно утверждать, что это модернизированный вариант “революции сверху” при внешнем сохранении апробированного метода плебисцитарной демократии.

“Заряд отрицательной энергии” будет нарастать, независимо от того, будет ли называть власть его виртуальным кризисом. Кризис уже сейчас обещает быть социотарным, как социально-экономическим, так и культурно-политическим. Такая ситуация, грозящая принять революционный характер, все приближается. Пока все находится в состоянии ожидания новых катаклизмов. Нет стратегических программ выхода из него. В этом главная проблема не только представителей власти, но и оппозиции.

Это не путь демократизации, а эволюции авторитарных режимов восточного типа, редукции на усвоение, потребление глобальных проектов, преломляющихся на местной почве.

Интересно следующее: традиционные пласты недавнего советского прошлого, действительно, ликвидируются, но при этом не создаются уклады западно-европейской формации. Под маской демократизации на “восточный манер” возводится здание “гибридного прозападного общества и государства”, которое только отдаленно напоминает западную модель цивилизации. В действительности, это какая-то разновидность евразийского авторитаризма, персоналистского режима с глубоким расколом общества на отдельные слои и классы, функционирующие в транзитном тренде [10, с. 211–244].

Нужна кардинальная смена координат развития, отказа от идеологических догм. Необходима выработка национальной концепции политического и экономического развития, основанного на национальных приоритетах и учета тех глобальных изменений, которые произошли в последние годы. А это требует новых лидеров-прагматиков, разбирающихся в сложных процессах развития многополюсного мира, тенденций современной экономики, готовых идти на компромиссы в интересах развития национального организма. Время сиюминутных революционных потрясений, заложников воли идеологов глобализма ушло в прошлое. Грузия не должна быть заложником чьих-то интересов. Она должна развиваться, опираясь на выработанный веками “способ жизненного проявления”, фундамент духовной культуры. Это медленный эволюционный процесс нахождения своего места в складывающейся в начале 21 века новой геополитической структуре.

Но прежде всего, необходимы структурные изменения власти, чтобы преодолеть затянувшийся переход от традиционно монопартийно-бюрократической системы к демократическому многопартийному правлению, от бонапартизма революционной бюрократии к системной демократической власти. Этот путь, вероятно, пролегает через переход от президентской республики к смешанной форме правления. Это позволит выработать и многовекторный подход не только во внутренней, но и внешней политике, сделать ее более адекватной сложившимся реалиям [11].

Использованные источники

1. *Статья* является продолжением исследования – Сулаберидзе Ю. С. К характеристике “революции роз”. Природа политического раскола // Центральная Азия и Кавказ. – 2007. – № 1. – С. 85–98.
2. “Цветные революции”: технологии, последствия. Информационно-аналитический обзор № 198. – 22. 04. 2009 // WWW Integrum.ru/ Images/artiles_author/analitika1; Долидзе В. Власть и “революция” в постсоветской Грузии // Центральная Азия и Кавказ. – 2007. – № 2. – С. 34–49; Куренной В. Перманентная буржуазная революция // Прогнозис. – 2006. – № 3 (7). – С. 258.
3. *О необходимости* выделения факторов

среднего уровня, “наследия прошлого” в качестве точки различных траекторий смены режимов – см.: *Гельман В.* Из огня в полымя? Динамика развития политических режимов в сравнительной перспективе // *Полис.* – 2007. – № 2. – С. 82. 4. *Лунев С.* Центральная Азия и Южный Кавказ как геополитические регионы и их значение для России // *Центральная Азия и Кавказ.* – 2006. – № 3. – С. 14–26. 5. *При осуществлении* демократической трансформации необходимо учитывать цивилизационные факторы. – Известный знаток цивилизаций Б. Ерасов отмечает, что “цивилизованные факторы представляют собой долговременные, но слабые величины. Слишком медленно, в масштабах одного поколения, срабатывают те позитивные – возвышающие и интегрирующие – ценности и соответствующие им институты, посредством которых и реализуется цивилизационный проект” // Ерасов Б. С. *Цивилизации, универсалии и самобытность.* – М, 2002. – С. 360; *Об особенностях “кавказской цивилизации”* в развитии общества говорил в первой трети 20 века и выдающийся ученый Н. Я. Марр. – См. *Сулаберидзе Ю.* Акад. Н. Я. Марр – историк грузинской науки // *Научная мысль Кавказа.* – 1999. – № 2. – С. 90–94. 6. *Аклаев А.* Этнополитическая конфликтология. – М, 2005. – С. 258. 7. *Чедия Б.* Дилемма грузинских выборов: трансформация политической системы или оформление нелиберальной демократии // *Центральная Азия и Кавказ.* – 2009. – № 1. – С. 118–131. 8. *Национальный демократический институт.* Итоги опроса за 4–17 марта 2011 года // Газета “Резонанс”. – 8 марта. – 2011. 9. *Папава В.* Экономические успехи постреволюционной Грузии: мифы и реальность (II) // www/kavkazoved.info/new/2011/06/12/ekonomicheskie-uspehi-grusii-mifi-i-realnost-ii.html. 10. *О логике развития имитационных авторитарных режимов, рождении неопатримониальных олигаргических демократий* – См.: *Фисун А.* Политическая экономия “цветных революций” // *Прогнозис.* – 2006. – № 3. – С. 211–244. 11. *Грузии* еще предстоит пройти путь “первичной модернизации”, прежде чем приступить к “креативной модернизации” – См. *Большаков А.* Постконфликтная Грузия: от несостоявшегося государства к модернизированной политике // *Полития.* – 2009. – № 1; *Красина Ю.* Инновационный тип развития и модернизации // *Теория и политика инновационного развития* // *Полис.* – 2010. – № 2.

Юрий Сулаберидзе

ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ КРИЗИСА В ГРУЗИИ

В статье раскрываются причины кризиса постреволюционной власти Грузии, оцениваются возможности и ресурсы выполнения Грузией функции “транзитного государства”. В идеологическом арсенале правящей партии присутствует идея “нового Сингапура”, принимающей виртуальный характер.

Отсутствие альтернативных программ у политического класса Грузии в значительной степени обнаруживают причины глубокого кризиса, в котором оказалось грузинское общество в начале 21 века.

Ключевые слова: транзитное государство, виртуальный мир – “новый Сингапур”, кризис постреволюционной системы власти, “гибридная демократия”, выбор “меньшего зла”.

Yuriy Sulaberidze

WAYS OF THE CRISIS OVERCOMING IN GEORGIA

The bases of the postrevolutionary power crisis in Georgia as well as the potentialities and resources for carrying out the function of “transit state” by Georgia are assessed in article. The idea of “new Singapur”, which is obviously assuming virtual character, figures in the ideological store of the ruling party.

The ruling class in Georgia displays the absence of alternative programs, which to the greatest extent reveals the causes of the profound crisis the Georgian society, proved to be plunged into at the beginning of the 21st century.

Key words: transit State, Virtual world – the “New Singapore”, crisis postrevolution system power, “hybrid democracy”, choice “of smaller evil”.

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

УДК 947 (477): 323.248

Володимир Окаринський

ГРАФ ЯН ПОТОЦЬКИЙ (1761–1815): ПОСТАТЬ В КОНТЕКСТІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ (ДО 250-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Стаття є першим у вітчизняній науці нарисом життєвого шляху і місця в історії письменника, автора всесвітньовідомого твору “Рукопис, знайдений у Сарагосі”, мандрівника, географа, вченого-історика, археолога, етнолога, мовознавця, засновника слов'янської науки, одного з перших представників Романтизму графа Яна Потоцького, тісно пов'язаного з Україною.

Ключові слова: граф Ян Потоцький, Ян Непомуцен Потоцький, слов'яністика, сходознавство, Просвітництво, преромантизм, Романтизм.

Благословляю науку, яка приносить мені щастя, спокій і навіть насолоду, всупереч жахливому хаосу, в котрий укинуто наш час...

Ян Потоцький

8 березня 2011 р. непомітно для українського суспільства пройшов ювілей людини, про яку знають у Європі як видатного сходознавця, етнолога, історика, піонера слов'янської археології, засновника слов'яністики, а також автора одного з найбільш цікавих творів європейського преромантизму, шедевр, який вважають чи не кращим історико-фантастичним романом XIX ст., “Рукопису, знайденого у Сарагосі”. Цією особистістю є, за різними формами написання, Ян граф Потоцький, Ян Непомуцен Потоцький або просто Ян Потоцький (1761–1815). Зацікавлення цією постаттю зараз дуже сильне у Європі: не лише у сусідній Польщі, а й у Франції, Іспанії, Швейцарії, Бельгії та, мабуть, у інших країнах. Натомість, в Україні він залишається практично невідомим, навіть і в академічній сфері.

Цей поляк-космополіт, який писав французькою мовою і досліджував слов'янщину, безліччю ниток пов'язаний із Україною (як і з Польщею, Росією): за місцем свого народження, смерті, наукових досліджень і літературної праці, впливу на тогочасний соціум (інтелектуалів, частину шляхти) тощо. Давня і ранньосередньовічна українська історія складала чи не головну проблематику його досліджень – одних із перших по-справжньому наукових. Та й історико-філософський роман “Рукопис, знайдений у Сарагосі”, над яким автор працював кілька десятиліть до своєї смерті (до речі, так досі й не перекладений українською мовою), був написаний значною мірою в с. Уладівці на теперішній Вінниччині, де Ян Потоцький проживав у останні роки, усамітнівшись після мандрів і наукових справ. Тому ми вважаємо, що постать Яна Непомуцена Потоцького та його праці належать й до вітчизняної науки і культури, а він є героєм і української історії. Крім того, цікавим для науки є й те, що Ян Потоцький поєднав у собі риси кількох культурно-історичних епох та стилів: раціоналістичного Просвітництва у науці, преромантизму в літературі та Романтизму в житті (звідси, характерний потяг до дивного і надзвичайного, долання певних суспільних умовностей тощо).

Життєпис Яна графа Потоцького висвітлений у низці видань, включно із доволі численними енциклопедіями чи довідниками (в тому числі із вільною інтернет-енциклопедією Вікіпедія). Друковані українські енциклопедичні гасла про Яна Потоцького

надто короткі [10]. Дещо більшу за обсягом біографію видала Вінницька обласна бібліотека (2001) [14]. Науковий нарис приблизно такого ж обсягу належить історикові й краєзнавцю з Кам'янця-Подільського Л. В. Баженову, який, проаналізувавши головні ідеї історичних праць Яна Потоцького, характеризував його як одного з перших дослідників волино-подільського краю [1]. Однак, цей нарис не позбавлений деяких фактологічних неточностей. Вслід за ним, внаслідок переповідання інформації, ще більше неточностей життєпису Я. Потоцького наводить і головний редактор сайту “Кам'янець-Подільський історичний” художниця Ольга Комарова, яка додала до свого короткого нарису про Я. Потоцького живе свідчення сучасників – спогади Ф. Вігеля [6]. Серед неточностей цих нарисів є, приміром, факт навчання у Швейцарії 13–17 річного Яна Потоцького, який у першому випадку подано як стажування, а в другому як викладання (sic!) [1; 6].

Українські і російські довідники [7; 8; 9] традиційно подають біографію Я. Потоцького на основі нарису Жеготи Паулі 1924 р. [20, s. 92–108], як, наприклад, чи не найбільш докладний у виданні “Русский биографический словарь” із невеликими уточненнями [9]. Нарис Ж. Паулі, у свою чергу, був здійснений на основі праці польського історика Міхала Балінського, а це ще 1830–1840-ві роки [15]. До 1980-х років це й було найбільш відоме і докладне дослідження життя й творчості Я. Потоцького. Суттєво доповнив дані про наукові здобутки Яна Потоцького, його ідеї й погляди, а також дав оцінку його художнім творам, знаменитий польський вчений-лінгвіст, уродженець Тернополя Александер Брюкнер [16].

У 1980-х роках значно уточнила і розширила життєпис цієї постаті польський біографіст Марія Евеліна Жултовська, автор найбільш ґрунтовного гасла-нарису про Яна Потоцького, його життя й діяльність у академічному енциклопедичному багатотомному виданні “Polski słownik biograficzny”, до того ж підкріпленому всіма можливими джерелами [28]. У цей же час живе зацікавлення і дослідження цієї багатогранної особистості виявили вчені-біографісти із Франції, Швейцарії та інших країн. Тоді ж почалося перевидання його праць.

У 2000-х роках докладне наукове дослідження життя й діяльності Яна графа Потоцького здійснили біографісти Франсуа Россе з Лозанни і Домінік Трієр з Монпельє (Rosset F., Triaire D. Jean Potocki. – Paris: Fayard, 2004). Ця ретельно удокументована праця дозволяє детально реконструювати перебіг життя графа і пролити світло на багато його фактів. Також у книжці було уточнено дату смерті Яна Потоцького. На підставі великої кількості документів, листів, свідчень автори відтворили віхи мінливого життя Потоцького: військову службу, численні подорожі, політичну діяльність, літературну творчість і наукові дослідження. Щоб з'ясувати багато запитань у житті свого героя, автори біографії побували в 14 країнах. Із праці постає надзвичайно багата особистість, ексцентрична, оригінальна, хоч і суперечлива, змальована на тлі тогочасної Просвітницької Європи. У ньому поєднувалися вчений-ерудит, захоплений найновішими науковими концепціями, а разом із тим вільнодумець і письменник-фантаст. Ян Потоцький своїм розумом вийшов поза рамки свого часу, був людиною, яка визнавала за собою право на абсолютну свободу – навіть у питанні смерті. Завдяки цій праці ми знаємо, що Потоцький був близький до розшифрування єгипетських ієрогліфів, був піонером етнології, ще й дуже модерних поглядів. Його наукові звіти з країн, які відвідав (включаючи Кавказ) повні цінних досліджень і спостережень, що актуальні й сьогодні [26]. Домінік Трієр є також видавцем і коментатором праць Яна Потоцького, що перевидувалися, починаючи із 1980-х років.

Крім того, існують й інші дослідження життя Я. Потоцького, що нам здебільше недоступні, як приміром праця Александри Крох (Kroh) “Jean Potocki: voyage lointain” (Paris : L'Harmattan, 2004), також перекладена польською мовою (в мережі інтернет розміщено французьку передмову до книжки) [23]. Це чи не перша популярна біографія Яна Потоцького для європейського читача. Також великий обсяг літератури присвячений творчості графа у красному письменстві, в першу чергу його головному твору “Рукопис, знайдений у Сарагосі”. Залишимо аналіз цієї частини бібліографії літературознавцям. Однак, цей архів Яна Потоцького, багатий символікою, містить вказівки на світогляд автора, а у

його персонажах закодований він сам. Тому деякі праці, присвячені саме такому розгляду його літературного спадку, використовуватимемо й ми у статті. Напевне методи герменевтичного, семіотичного та структурного аналізу, які застосовують літературознавці, можуть бути плідними й у історичному дослідженні, при тому їх варто застосувати не ізольовано – не лише до художніх, а й до публіцистичних, наукових текстів Яна Потоцького, а також епістолярних, мемуарних та інших наративних джерел.

Сучасні підходи дають простір до численних інтерпретацій життя Яна Потоцького. Такий автор, як Гері Лакмен, цікавився загадковим у житті й обставинах смерті Яна Потоцького. Той самий автор розглядав графа як дитину епохи Просвітництва, звернену до містики ілюмінативів і розенкрейцерів. Щоправда, такий погляд видається спекулятивним і базованим на домислах [24].

Життя й діяльності Яна Потоцького, у контексті різних проблем, дотично торкалися різні історики, літературознавці, мистецтвознавці тощо. Так, у контексті висвітлення діяльності польських археологів і орієнталістів, що мали причетність до культурного осередку XVIII–XIX ст. Пулави, писав про Яна Потоцького Людвік Дембіцький [18]. У контексті досліджень Кавказу про Яна Потоцького писав Генрик Улашин [27]. З'ясував вплив твору Я. Потоцького “Рукопис, знайдений у Сарагосі” на творчість О. С. Пушкіна російський літературознавець-пушкініст В. Г. Чернобаєв. Він же дослідив як відобразився у романі світогляд Яна Потоцького, зокрема його ставлення до релігії [12]. Інший російський автор, кандидат фізико-математичних наук В. Варнек, також опираючись на дослідження мистецтвознавця Л. М. Целіщевої, з'ясував проблему авторства найвідомішого живописного портрета Яна Потоцького, доводячи, що автором його був пра-пра-прадід автора О. Г. Варнек (див. ілюстрацію до статті №2). Раніше цей портрет польські мистецтвознавці помилково приписували австрійському живописцю Й. Б. Лампі-старшому під 1788–1789 рр. До речі, О. Г. Варнек саме за портрет Я. Потоцького був удостоєний звання академіка [2; 3]. Показово, що у російських академічних колах і довідкових виданнях Ян Потоцький фігурував як Іван Осипович Потоцький [2; 9]. В останні роки польський бібліограф Ева Григуц досліджувала читацькі зацікавлення Яна Потоцького, а також його дари бібліотеці Волинської вищої гімназії (згодом, Кременецького ліцею), вмістивши й бібліографічний опис 32-х із них [19]. Деякі риси світогляду і вдачі графа Яна висвітлив історик польської літератури Роман Калета, який до того ж характеризував Потоцького як першого польського повітроплавця, з'ясувавши й обставини цього досвіду Яна Потоцького [22]. Деякі погляди Яна Потоцького на українську історію з'ясував Михайло Довбищенко [5]. Окремі розвідки про життя Яна Потоцького писали відомі вчені В. Котвіч та Д. Бовуа.

Джерельну базу нашої статті складають наративні (оповідні) джерела про життя й діяльність Яна Потоцького, зокрема різні його життєписи, а також наукові дослідження цієї постаті (історико-біографічні, літературознавчі та інші) і наукові праці самого Яна Потоцького, а також його художні тексти та їх інтерпретації (зокрема, відображення у них світогляду автора), частково мемуаристика. Наративні джерела висвітлені переважно у огляді історіографії, а твори Яна Потоцького розглянемо нижче у контексті його життєпису. Складністю безпосереднього аналізу творів/праць Яна Потоцького є те, що він писав французькою мовою, до того ж її варіантом кінця XVIII ст., якою ми не володіємо. В останні роки праці Яна Потоцького перевидаються, зокрема, зусиллями вищеназваних вчених, було видано п'ятитомне зібрання (частково доступне у інтернет-проекті “Books.google.com”) [25]. Серед мемуарних творів, доступних нам, що відображають уявлення про Я. Потоцького тогочасного соціуму, дають його опис, характер та звички, а також помагають прояснити деякі нюанси його особистого життя, є “Записки” відомого російського мемуариста Ф. Ф. Вігеля [4]. Решту спогадів проаналізували наші попередники, зокрема М. Жултовська, Ф. Россе і Д. Трієр [28; 26]. Додатковим типом джерел, які дають можливість для інтерпретації, є зображальні, зокрема портрети Яна Потоцького, яких є не менше шести, деякі з варіантами, створені у різний час і різними авторами. Окремі з них приписують Ф. Гойї та В. Лопесу.

Ян граф Потоцький походив із старшої (“ланьцутської”) чи гетьманської гілки роду Потоцьких герба “Пилява”. Він був сином коронного крайчого, старости лежайського Йосифа на Золотім Потоці Потоцького і Терези з Оссолінських. Народився Ян Непомуцен Потоцький 8 березня 1761 р. у с. Пикові на колишній Брацлавщині, тогочасного Вінницького повіту (тепер – Калинівського району Вінницької області). У Яна був молодший брат Северин, який згодом проявив себе на російській державній службі, та сестра Марія-Анна, майбутня Красіцька. Від матері, одної з найкрасивіших жінок станіславівської Варшави, Ян успадкував вроду, зокрема сині очі, а також аристократичні манери. Навіть у старші роки він поводився на французький манер, любив парадувати в пурпуровому мундирі мальтійського рицаря, оздобленому гаптуванням та іншими прикрасами [22, с. 104].

Змалку Ян проявив великі здібності: чудова пам’ять, ще більший розум, дуже яскрава уява, допитливість і працелюбність. Через хвилювання у краї, він був відправлений батьками, разом із братом Северином, у науку до Женеви та Лозанни, де брати й провели свої юні роки. Невдовзі Ян досконало оволодів низкою давніх і нових мов, до яких завжди виявляв велику легкість. Одночасно пристрасно захопився читанням грецьких і римських класиків, особливо істориків. Польською мовою він володів слабо, вперше зіткнувшись із нею після повернення додому в квітні 1778 р. Повсякденною мовою крайчича протягом усього життя була французька [22, с. 104]. Він вільно говорив вісьмома мовами, включно з арабською [24].

Повернувшись до краю, він вступив до австрійського війська, і в 1778 р. у чині підпоручника кавалерії Ян Потоцький відбув коротку воєнну кампанію за Баварську спадщину. Після укладення миру вперше по-справжньому виявив свій потяг до мандрів: відвідав протягом 1778–1779 рр. Італію, Сицилію і Мальту. На останній він був посвячений у мальтійські рицарі, вирушивши після того через Іспанію до побережжя Північної Африки – у Туніс і Марокко, а згодом до Греції [15, с. 140–141].

Під час цих перших подорожей і розпочалася наукова діяльність юного графа. У 1785 році граф Ян пішов у відставку і одружився із зноюю тогочасною світською красунею, якою захоплювалася аристократична “сметанка” Варшави, княжною Юлією Любомирською, яку називали “Giulietta la bella”, дочкою коронного маршалка. Її матір Ізабелла з Чарторийських була одною з найбагатших осіб у Речі Посполитій, першої дамою варшавських салонів, приятелькою останнього короля Станіслава Августа Понятовського і організаторкою жіночої масонської ложі [21].

Невдовзі після шлюбу Ян Непомуцен вирушив Чорним морем до Царгороду, звідки по двомісячному перебуванні відбув до Єгипту для відвідання Александрії, Каїру і пірамід. Після Єгипту Ян Потоцький повернувся через Венецію в Європу. Зиму і чотири наступних роки він провів у Парижі. Там він доповнював свою освіту заняттями різними науками і мистецтвами, а також інтелектуальними працею та іграми [24].

Юлія Потоцька, хоч і була товаришем подорожей Яна в Італію, Францію, Англію, Нідерланди, уже тоді не поділяла зацікавлень і занять чоловіка. Вона більшість часу провадила з матір’ю, що в той час перебувала в Парижі і Версалі, також беручи участь у житті королівського двору і підтримуючи контакти з опозиційними інтелектуальними і творчими колами в пору передреволюційного кипіння [21]. Натомість, Ян Потоцький переважно спілкувався зі знайомими постатями Просвітництва у салонах і кафе, занурювався у атмосферу магії, містики і таємних товариств, суміш езотерики і віри в прогрес, що характерно для цього переломного часу [24]. Це одна із найбільш прихованих сторінок життя Яна Потоцького, тож залишимо її для подальших досліджень. Однак, із Юлією Ян Потоцький мав двох синів, що народилися в Парижі: Альфреда (1786) і Артура. Останній (1787–1832) згодом був ад’ютантом наполеонівського маршала князя Юзефа Понятовського.

Восени 1787 року Ян Потоцький відвідав Нідерланди, що переживали тоді політичне збурення, свідком чого він хотів стати. Тоді мешканці Амстердаму і Гааги підняли повстання проти панування тогочасного статхаудера (штатгальтера) Республіки Об’єднаних провінцій (Нідерландів) Вільгельма V. Хоч граф Ян із симпатією ставився до змагань міщан і навіть

допомагав їм матеріально, він уже тоді засумнівався у методах, які повстанці застосовували до своїх противників-оранжистів. Статхаудер був повалений і повернувся до влади лише в результаті інтервенції пруського війська, яке відтіснило революціонерів на територію Франції. З того часу граф став прихильником реформ і свобод для всіх станів, а до Пруссії ставився незмінно негативно [17].

Повернувшись у Париж Ян Потоцький взявся описувати свої мандри. Однак, відгуки майбутніх змін у Речі Посполитій, як і можливість інтервенції в неї Пруссії, покликали його в 1788 р. з Парижа в Польщу. Саме там і проявилися суспільно-політичні погляди Яна Потоцького. Він був прихильником скасування кріпаччини, надання привілеїв містам та щоб громадяни Речі Посполитої розповсюджували свободу “*aż do ostatniego Rzeczypospolitej człowieka*” (аж до останньої людини в Республіці). У сфері закордонної політики він пропагував єдність слов'янських племен, яких попереджав про небезпеку Пруссії. Керівників цієї країни він вважав ворогами “людяності”, яку розумів енциклопедично, тобто в дусі гуманізму [22, с. 104]. Для захисту безпеки держави Потоцький висунув проект озброєння селян [28, с. 36].

Він був першим з-поміж “великих панів”, що переодягнувся у традиційний стрій польської шляхти весною 1788 р., що на той час було одностайно сприйнято як патріотична декларація з боку прихильників конституційної реформи. У вересні того ж року він заснував у Варшаві друкарню, яку назвав “Вільна”, оголосивши, що буде видавати в ній “проекти і писання політичні, які відмовлялися прийняти інші друкарні”. Ця політизація Яна Потоцького сприяла тому, що він був обраний послом до сейму (від Познані) [22, с. 104]. При типографії, яка діяла у власному палаці Потоцького по вул. Римарській, граф відкрив ще й громадську читальню [20, с. 95]. Однак, Ян Потоцький не полишав і наукових занять, до яких призвичаївся з дитинства.

Політична діяльність графа була лише нетривалим епізодом у його житті. Будучи послом Чотирирічного Сейму Ян, практично не будучи в змозі розмовляти польською мовою, публікував лише екстравагантні публіцистичні видання із пропозиціями, що не враховували реалій політичної системи Речі Посполитої. Ідеаліст Потоцький швидко розчарувався у політиці, переключившись на наукові дослідження. Сприяли цьому і складнощі його сімейного життя. Стосунки із дружиною Юлією розладналися і вона брала участь у салонній фракційній діяльності середовища, що підтримувало Конституцію 3 травня. Там вона познайомилася з молодим офіцером і депутатом сейму, великим князем Євстахієм Сангушком (1768–1844). Їх пристрасний і відкритий роман викликав сенсацію у Варшаві, навіть в у ліберальну станіславівську добу. Історія розділила коханців: Євстахій воював проти Росії в обороні Конституції, а потім у повстанні Т. Костюшка, а Юлія Потоцька виїхала в Ланьцут до матері й померла у 1794 р. від туберкульозу [21].

Тим часом Ян Потоцький присвятив себе науковій праці. Першою за часом друкованою працею Потоцького була його “*Voyage en Turquie et en Egypte, fait en l'année 1784*” (Подорож у Туреччину і Єгипет, здійснена у 1784 році). Друге видання цієї праці, перероблене і доповнене вийшло у світ 1789 р. разом із “*Voyage en Hollande fait pendant la révolution de 1787*” (Подорож до Голландії під час революції 1787 р.). Польський переклад обох праць, разом із кількома орієнтальними новелами, здійснений Юліаном Урсином Немцевичем, вийшов у цьому ж році в “Друкарні Вольній” [28, с. 36].

Крім того, бурхлива енергія Яна Потоцького штовхала його до нових зацікавлень. Як писав один з біографів Потоцького: “Діяльне і повне небезпек життя, постійна рухливість, пристрасть до нового і незвіданого становили сутність цієї дивовижної людини” [9, с. 698].

Ян Потоцький став і першим польським повітроплавцем, що піднявся в повітря із французом Ж.-П. Ф. Бляншаром, першим професійним аеронавтом. Це сталося у 1788 р. із парку палацу Мнішка у Варшаві, а товаришем у цій подорожі графові був його камердинер турок. За іншими даними це було в травні 1790 року [28, с. 37].

Все ще перебуваючи в полоні просвітницьких ідей суспільного добра, Ян Потоцький на сеймі 1789 р. зобов'язався сплачувати щорічно 10800 польських злотих на збільшення числа

саперів і забезпечив цю пожегтву своїм мастком Соболівкою на Брацлавщині. А сам Потоцький був підвищений до звання капітана у цьому ж корпусі. Врешті Ян, під впливом свого швагра Ігнація Потоцького змінив своє проросійське налаштування і став прихильником порозуміння з Пруссією. З цим був пов'язаний візит Я. Потоцького до Берліна восени 1789 р. Тоді ж, мабуть, він зблизився з братом короля прусського, князем Генріхом [28, s. 36–37].

1789 р. у Варшаві з'явилася перша книга п'яти томного дослідження Яна Потоцького по славістиці “*Essai sur l'histoire universelle et recherches sur celle de la Sarmatie*”, до якого додавалися 3 мапи. Особливий інтерес до цієї книги полягає в тому, що автор у 2-й частині II книги провадив дослідження історії печенігів і взагалі найдавнішої руської історії, ретельно коментуючи тексти літописів [9, с. 693]. Саме це дослідження й започаткувало славістичну науку. За оцінкою А. Брюкнера це перша і найцінніша історична праця Потоцького, в якій він став на нові шляхи, якими йшов подальший поступ лінгвістики та лінгвістичної палеонтології, випереджаючи Боппа на чверть століття [16, s. 45–56]. Цей нарис був ексцентричним за побудовою, тому що починався із обговорення Сарматії в 900 р., а потім рухався у зворотному напрямку в часі [28, s. 37].

Восени 1790 р. Ян Потоцький уже в Парижі, де брав участь у нарадах клубу Якобінців. Навряд чи відповідає дійсності твердження Л. В. Баженова, що Потоцький опинився на революційних барикадах у Франції [1]. У 1791 р. він відвідав Іспанію та Марокко і через Кадіс, Лісабон та Лондон повернувся в Париж. У його політичній орієнтації тоді сталася велика переміна, хоч він все ще вважав Францію “колискою волі” [28, s. 37].

В Марокко Ян Потоцький був представлений правителю цієї держави в місті Сале. Однак, події в Речі Посполитій покликали його назад. Як результат подорожі у 1792 р. з'явилася його праця “*Voyage dans l'Empire de Maroc, fait en l'année 1791, suivi du voyage de Nafer, récit oriental*”. Тоді ж були надруковані й “*Essay d'aphorismes sur la liberté*”. В цей час відбувалася його остання суспільно-політична активність. У 1792 році він відбував кампанію як капітан саперів, кіннотник під командуванням свого молодшого брата Северина і як доброволець литовської армії. Повернувшись до Варшави після прилучення короля до Тарговицької Конфедерації, Ян Потоцький до неї не приєднався і в листі Станіславу Августу передбачив розподіл Речі Посполитої між трьома державами. Одночасно він заявив про свій вихід із суспільного життя і подальший намір присвятити себе виключно науці. У серпні він подався в Ланьцут, де на двірській сцені Любомирських було поставлено шість його “парад”, одноактних п'єс у прозі, в стилі комедії дель арте і французького “*théâtre de la foire*”, які частково мали пародійний характер [28, s. 37].

Запрошений до Петербурга у 1793 р. і прихильно зустрітий імператрицею Катериною II, яка намагалася залучити його до свого двору, граф Ян Потоцький не захотів, однак, прийняти жодної посади і в ж році виїхав за кордон. Протягом кількох років Ян Потоцький перебував трохи в Німеччині, у прусського принца Генріха, якого дуже поважав, трохи у Відні, або у вчених подорожах по різних землях колишньої Германії. У Німеччині особливо ретельні дослідження граф Ян провадив у Нижній Саксонії і Мекленбурзькому князівстві, а також близько Гамбурга і Любека, розшукуючи сліди давніх слов'янських племен, що населяли ці землі [9, с. 693–694; 20, s. 96].

Водночас він ґрунтовно вивчав різні стародавні пам'ятки, шукаючи в них всього, що стосувалося слов'ян, з'ясування походження яких він зробив метою свого життя. Щоб полегшити можливість ознайомлення з джерелами слов'янської історії, Потоцький вирішив зібрати і перекласти на французьку мову всі витяги з старовинних хронік, мемуарів та інших літературних пам'яток, які мали стосунок до якого б то не було слов'янського племені. Цей історичний світ мав починатися походом Дарія на Скіфію і завершуватися X століттям. Перший том цього зібрання із 42 книжок називався “*Chroniques, mémoires et recherches pour servir à l'histoire de tous les peuples slaves, par le comte Jean Potocki*” (Livre XLII, comprenant la fin du IX-me siècle de notre ère) і з'явився у Варшаві в 1793 р. Видання містило уривки з

Я. Длугоша, Галла Аноніма, М. Стрийковського, з хронік Козьми Празького, слов'янської Гельмольда, Тюрінгенської та інших [9, с. 694].

Внаслідок його досліджень і подорожей по Німеччині у 1795 р. в Гамбурзі вийшов друком щоденник Яна Потоцького “*Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe pour la recherche des antiquités slaves ou Vendées fait en 1794*”. У ньому було зібрано безліч вказівок на старовинні слов'янські пам'ятки. Багато нотаток щоденника кидало нове світло на релігійну систему стародавніх слов'ян, маловідому тодішнім вченим, реконструювало давні слов'янські назви місцевостей. Продовженням цих досліджень стала книжка “*Fragmens historiques et géographiques sur la Scythie, Sarmatie et les slaves recueillis et commentés par le comte J. Potocki*” (Brunswic, 1796) (Фрагменти історії та географії Скіфії, Сарматії та слов'ян із коментарями графа Я. Потоцького, т. 1). Праця містить витяги з джерел всіх давніх авторів, крім Геродота, Діодора Сицилійського і Страбона, як загальновідомих. Це своєрідний звід античних та середньовічних відомостей про скіфів, сарматів і слов'ян, що Я. Потоцьким були піддані критичній перевірці та оцінці. Цього ж року у Відні вийшла праця “*Mémoires sur un nouveau périple du Pont Euxine et sur la plus ancienne histoire des peuples du Taurus, du Caucase et de la Scytie*” (Vienne, 1796). Твір містив нові відомості з давньої географії берегів Чорного моря, виписані автором з невиданих і рідкісних географічних пам'яток, знайдених ним у різних бібліотеках Європи [9, с. 694].

Після розподілу Речі Посполитої Ян Потоцький, уже як підданий російського імператора, вирішив дослідити краї, підлеглі владі Росії, зокрема із 1797 р. він ближче зацікавився історією Азії. Спершу безуспішно просив дозволу на виїзд до Сибіру. Врешті, уже без дозволу, щоб перевірити розповіді Геродота та інших стародавніх письменників про Скіфію, Ян Потоцький здійснив у травні 1797 – квітні 1798 р. подорож на Кавказ, де в цій “колисці” низки європейських народів здійснював наукові дослідження та етнографічні спостереження над племенами ногайських і астраханських татар, калмиків, чеченців та осетинів. Опис цієї подорожі довгий час був невідомим, оскільки потрапив до бібліотеки Філософського товариства у Філадельфії, але численні копії з нього ходили по руках. Цей твір, відомий як “*Voyage dans les steps d'Astrakhan et du Caucase. Histoire primitive des peuples, qui ont habité anciennement ces contrées*” повністю опублікований Юліусом Кляпротом у 1829 р. в Парижі. Згодом перекладений російською мовою [28, s. 38; 9, с. 695].

Після цієї експедиції Ян Потоцький повернувся на Поділля, де у 1799 р. одружився із донькою Станіслава-Фелікса (Щенсного) Потоцького. Три наступних роки подружжя майже безвиїзно проживало в Тульчині та Демидівці. Очевидно, що в цей час Ян Потоцький опрацьовував і готував до видання свої праці. Триб життя графа змінився у 1802 р., коли кузен колишньої дружини Яна Потоцького Адам Єжи Чарторийський, якого Ян Потоцький вважав замолоду своїм опікуном і високо оцінював, обійняв посаду міністра закордонних справ. Весною того ж року Ян Потоцький прибув до Санкт-Петербурга, де також міг числити на контакти свого брата, Северина. Незабаром після свого прибуття туди, Ян видав у столиці імперії працю “*Histoire primitive des peuples de la Russie avec une exposition complète de toutes les notions locales, nationales et traditionnelles, nécessaires à l'intelligence du quatrième livre d'Hérodote*” (Первісна історія народів Росії...) (1802). У присвяті царю Олександрові Потоцький згадав прихильне прийняття його “Фрагментів...” 1796 р. Катериною II. Однак, “Первісна історія...” була несправедливо розкритикована метром історичної науки німцем А. Л. Шльоцером. Та Ян Потоцький вирішив не вдаватися в полеміку й ігнорував нападки вченого-норманіста. Натомість, у Російській імперії твір був зустрітий схвально [28, s. 38].

Також, цінуючи вчені заслуги графа Потоцького, імператор Олександр спершу удостоїв його кавалером орденів св. Станіслава і Білого Орла, а потім призначив таємним радником в Міністерстві закордонних справ. Крім того, в той час, за свої наукові заслуги, граф Ян Потоцький був прийнятий у дійсні члени Товариства Приятелів Наук у Варшаві [20, s. 97; 28, s. 38].

Ймовірно, після звістки про смерть свого батька, Йосифа Потоцького (14 грудня 1802 р.), Ян подався до Відня у лютому 1803 р. У той же час, у Флоренції з'явилися його

перша робота із давньої хронології “*Dynasties du second livre du Manethon*”, присвячена кардиналу Борджіа. Праця була добре зустрита італійськими науковими колами. Отже, Ян Потоцький не лише поправляв у Італії підірване численними подорожами здоров'я [28, s. 38].

Повернувшись до Петербурга, він почав писати історію окремих губерній, складових Російської Імперії, і як першу частину цієї праці опублікував у 1804 році “*Histoire ancienne du Gouvernement de Cherson pour servir de suite à l'histoire primitive des peuples de la Russie*”. Крім давньої історії Херсонської губернії, наступного року вийшли два історичні огляди про Волинську і Подільську губернії (“*Histoire ancienne du Gouvernement de Podolie etc.*”, St.-Pétérsbourg, 1805 і “*Histoire ancienne du Gouvernement de Wolhynie*”, *ibidem*, 1805). Такий підхід був нелегким для вирішення і сам Я. Потоцький залишився невдоволений його результатом. І хоч цим творам не відмовиш ні в цікавому викладі, ні в серйозності історичних даних, але, на жаль, в них не було ніякої єдності, і всі подані відомості були вкрай розрізнені [9, с. 695]. Тому Ян Потоцький залишив цю працю, об'єднану спільною назвою “*Histoire ancienne des provinces de l'Empire de Russie*” [20, s. 103]. Наступними працями, що вийшли того ж, 1805-го року в Петербурзі, були: “*Atlas archéologique de la Russie européenne*” і продовження виданої у Флоренції праці з хронології “*Chronologie des deux premiers livres de Manethon*”. Третя частина праці залишилася в рукописі [28, s. 38].

Цього ж року граф Ян Потоцький був призначений членом Азіатського відділення Міністерства закордонних справ. А згодом він очолив науковий відділ посольства в Китаї графа Ю. О. Головкина. Однак, посольство дісталось тільки до Урги (Улан-Батор), за іншими даними – Кяхти в Бурятії, прикордонного з Китаєм міста [20, s. 97], тому що росіяни не хотіли адаптуватися до вимог китайського етикету. Але секція Потоцького, що складалася з офіцерів інженерії і вчених, серед них астронома Ф. Т. Шуберта, мінералога Л. В. Панснера і сходознавця Ю. В. Кляпрота, працювала на шляху до Сибіру з таким успіхом, що за поданням Шуберта Ян Потоцький був одногосно обраний у почесні члени російської Імператорської Академії наук у Санкт-Петербурзі (29 січня 1806 р.). Також у 1808 р. Яна Потоцького обрали почесним членом Оружейної палати і почесним доктором Московського університету [28, s. 38].

З того часу збереглася характеристика Яна Потоцького іншим учасником посольства в Китаї, відомим російським мемуаристом Ф. Ф. Вігелем: “...как же пропуститъ графа Ивана Потоцкого, просвещеннейшего и оригинальнейшего из поляков, который по случаю отправления нашего посольства был принят в русскую службу тайным советником? Он почти столько же, как и старший брат его, граф Северин Осипович [насправді, молодший – В. О.], умел науке давать удивительную привлекательность и нас, невежд, заставлял приступать к ней не только без боязни, но и с особенным наслаждением. В исторических и других изысканиях своих был он упорно трудолюбив, как немец, а в заключениях, кои выводил он из своих открытий, легкомыслен, как поляк. Неутомимые его упражнения, беспрестанное напряжение умственных сил, вместе с игривостью самого живого воображения, кажется, были несколько вредны для его рассудка. Говорят, что жемчужины не что иное, как накипь в морских раковинах, их болезнь: так точно и легкое повреждение рассудка у Потоцкого произвело прекрасные перлы, два французские романа” [4, с. 96].

Подорож у Китаї підірвала здоров'я Яна Потоцького і він ще недовгий час провів у Петербурзі на дипломатичній службі, зосереджуючись на своїх азіатських проектах та виданні журналу французькою мовою антинаполеонівського спрямування [28, s. 38]. А у 1808–1809 рр. найбільше часу він провадив уже в Україні: влітку у волинських володіннях і в Тульчині, а взимку в Кременці, у бібліотеці Волинської вищої гімназії (пізніше – ліцею). Згідно спогадів сучасників (переклад з польської наш – В. О.): “Пам'ятають досі, як Ян Потоцький велику частину дня сидів у Кременецькій бібліотеці. Приходив туди звичайно зі своїм улюбленим псом, який був його нерозлучним товаришем, майже ні з ким не розмовляв, але взявши котрогось з грецьких чи латинських істориків, роздумував над ним, ділячи час між псом і книжкою. Тоді бібліотека в Кременці найбільше отримала від нього в дар праць, для мов та історії корисних” [15, s. 193]. Граф Ян Потоцький був покровителем бібліотеки,

якій подарував чимало книжок із дарчим написом “Ex dono Joannis Potocki” (З дарунку Іоанна Потоцького). Серед дарів бібліотеці вищої гімназії містилися публікації, присвячені вивченню “екзотичних” мов, таких як тибетська, мандаринський варіант китайської, тагальська (філіппінська), маратхі, санскрит тощо, граматики, твори Гомера, Л. де Камоенса і праці самого Яна Потоцького. Частина подарованих книжок зберігалася після закриття Кременецького ліцею в науковій бібліотеці Київського університету св. Володимира, а тепер в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського [19].

Його видавнича активність у цей час порівняно зменшилася. Щоправда О. Петров вважав, що у 1808 р. Потоцький видав у Петербурзі “Examen critique du fragment égyptien, connu sous le nom d’Ancienne chronique” [9, с. 695]. М. Жултовська доводить, що уже на початку 1808 р., після отримання піврічної відпустки, Ян Потоцький повернувся на Поділля, в боргах і хворий на подагру, яка мучила його до кінця життя [26, с. 425]. В цей час, у 1809 р., він розлучився із дружиною Констанцією Потоцькою (про це нижче), що мабуть позначилося на науково-видавничій активності графа. Проживав у Тульчині, де бачився з Трембецьким, у Вінниці, в Янові у Холоневських, взимку знову ж таки в Кременці, де його коло спілкування складали професори гімназії. Наступного року він знову з’явився в столиці імперії, де видав працю “Основи хронології для періодів, що передували олімпіадам”

Ян Непомуцен Потоцький. Портрет пензля Олександра Григоровича Варнека, близько 1810 р. З колекції музею-замку в Ланьцуті (за іншими даними – палацу в Вілянуві, Польща).

(Principes de Chronologie pour les temps, antérieurs aux Olympiades). На цю книжку із критикою наклався сардинський посол та ідеолог консерватизму Ж. де Местр, який звинувачував Потоцького в атеїзмі. Можливо, саме це спричинило сором’язливе ставлення родини до його творчості [28, с. 38–39].

Негайно після того Ян Потоцький, повернувся через Вільно і Білосток на Поділля [28, с. 39]. Отже, відомості М. Баліньського, що це сталося аж у 1812 р. [15, с. 198] не відповідають дійсності. Також не підтверджуються здогади О. Петрова щодо подорожі Я. Потоцького до Франції та Іспанії, нібито здійсненої ним у 1810 році. Можливо він ще встиг видати в Петербурзі (щоправда, не останню) працю “Description de la nouvelle machine pour battre monnaie” (Опис нової машини для карбування монет, 1811), що може свідчити про широту зацікавленнь Потоцького [9, с. 695; 15, с. 197]. Натомість, із більшою імовірністю можемо говорити про життя графа у волинських і подільських володіннях у боротьбі з наростаючою депресією та ще й серед матеріальних труднощів.

Останні брошури Яна Потоцького з хронології вийшли у 1813–1815 роках у Кременці. Однак, другу частину праці в 1814 р. хотів конфіскувати ректор Віленського університету, оскільки праця вийшла без дозволу його цензури. Щойно міністр О. К. Розумовський відмінив конфіскацію після того як Ян Потоцький звернувся до нього. Остання ж частина праці була ревниво зустрита уже професорами Кременця. Такі обставини спричинили апатію графа, який уже постійно мешкав у с. Уладівка. Щойно повернення із російського полону і приїзд до Яна Потоцького його старшого сина, що з братом служив у війську Князівства Варшавського дещо підняв його настрій [26, с. 426–427; 28, с. 39].

Саме тут підсумуємо наукові погляди графа Яна Потоцького. На відміну від багатьох сучасників і, особливо, пізніших авторів його зацікавлення слов’янщиною не мало політичного чи ідеологічного підтексту. Цікавився нею як землею його предків, місцевістю,

де лежали родові мастності [16, s. 6–8]. Такий здогад підтверджують його зацікавлення і Сарматією чи скіфами. Ян Потоцький, який за мовою творів і освітою був швидше французом, за світоглядом космополітом, радше: шукав для себе певної екзотики, знайомив Захід із ближчим для себе Сходом, як людина західна вважав українські терени мало знайомими тогочасній Європі і як освічена людина намагався заповнити цю прогалину європейського Просвітництва. Мабуть бачив у цьому певну свою місію і був послідовним “комунікатором” культур. Є в цьому й зворотний бік: для нас він “ближчими” робить французьку культуру і мусульманський світ, Кавказ тощо. Для вітчизняної науки його актуальність була й залишається в інтегрованості в західну інтелектуально-світоглядну атмосферу, якої завжди бракувало українцям. Щоправда пробілом Я. Потоцького є нехтування працями А. Л. Шльоцера чи Й.-Х. Енгеля чи неповне оперування творами німців, з яких цінував хіба географів, але цього не бракує в інших авторів, натомість у нього є докладне знайомство із дотогочасною французькою та англійською наукою [16, s. 7]. Що ж до космополітизму Я. Потоцького, вважаємо його радше позитивом, який зумовлює незаангажованість, безсторонність автора щодо предмета своїх наукових студій.

У своїх славістичних працях Ян Потоцький обстоював автохтонність слов'ян, певну спільність їх раннього життя й розвитку, визнання їх значного впливу на культуру світової цивілізації. На думку Л. В. Баженова це було викликом прихильникам норманістських теорій у поглядах на первісну і середньовічну історію корінних народів Росії та України [1]. Вважаємо, що це було й певною полемікою із культуртрегерством Німеччини чи інших країн і намаганням змістити акценти у пануючих поглядах на ментальну структуру тогочасної (й мабуть пізнішої) європейської культури, поверненням їй слов'янського складника. Сучасні автори додають у Яні Потоцькому попередника української історичної регіоналістики чи краєзнавства. Як подає той же Л. В. Баженов, у праці “Дослідження Сарматії” (1789–1892), чотиритомнику історичних та географічних матеріалів про Скіфію, Сарматію і слов'ян і, особливо, в “Археологічному атласі європейської Росії” (додамо від себе й три томики давньої історії Волинської, Подільської та Херсонської губерній) Ян Потоцький навів численні факти і події, описи пам'яток давньої матеріальної та духовної культури Волині, Поділля, Брацлавщини та інших регіонів України [1].

Ще у 1796 р. у “Фрагментах історії та географії Скіфії, Сарматії та слов'ян” Ян Потоцький доводив, що українці цілком окремий народ, відмінний від росіян. До того ж Ян Потоцький не лише вважав українців прямими нащадками племен, на основі яких консолідувалася свого часу Київська держава – Русь, а й чи не перший вживав назви “українці”, а не “русини” чи “малоросіяни”, як тогочасні вчені [5, с. 116].

У нарисах Потоцького з давньої історії Волинської та Подільської губерній (1805) він, розглядав ці регіони в єдності з іншими українськими землями і не ідеалізував панування на них Литви і Речі Посполитої. Автор уперше в тогочасній літературі, хоч і конспективно, спробував систематизувати й проаналізувати пам'ятки Поділля й Волині, висвітлити і науково осмислити їх давню та ранньосередньовічну історію. Незважаючи на певні неминучі прогалини, це були чи не перші узагальнюючі праці з давньої історії, які, на думку Л. В. Баженова, започаткували історико-краєзнавчі дослідження Правобережжя [1].

Ян Потоцький торкнувся й походження українського козацтва. Зокрема, він висловив гіпотезу, що козаки походили від літописних касогів, яких переміг князь Мстислав Володимирович [11, с. 199–200].

Ян Потоцький. Зображення із медалі, відлитої у Відні (за М. Баліньським).

Талановитий лінгвіст, поліглот, Ян Потоцький застосовував у своїх історичних дослідженнях етимологію. Це актуально у наш час, коли в історичній науці відбувся т.зв. лінгвістичний зворот. За підрахунком автора гасла в енциклопедії Бокгауза-Ефрона наукова спадщина Яна Потоцького складає до 24 великих праць (надрукованих невеличкими накладками і тому раритетних), крім чисельних статей і мап. У праці “*Essai sur l’histoire universelle et recherches sur la Sarmatie*” (Варшава, 1789–1792) Потоцький зробив опис т. зв. “регресивного методу” [7]. Мабуть, тут мається на увазі “зворотний” або ретроспективний метод викладу, який згодом, опираючись на Я. Потоцького, розвивав Т. Войцеховський [27, s. 20–21; 16, s. 1].

Не зважаючи на те, що за своїм світоглядом Я. Потоцький мабуть був близьким до французьких просвітників, він далекий від прогресистського погляду на історію. Тому в історичній науці Ян Потоцький тяжів не стільки до “філософів” історії Ф. Вольтера та інших, скільки до “антикварів”, які наслідуючи традицію барокових ерудитів XVII ст., своїм пріоритетом ставили видання та коментування джерел [13, с. 107–112]. У своєму нарисі історіографії Н. Яковенко, на жаль, не згадує Я. Потоцького, однак помітно, що він належав саме до цієї ерудитсько-антикварної, чи сказати б джерелознавчо-критичної, традиції в історії, із якої власне й вийшла академічна наукова, а не філософська чи “публіцистична” історія. У зв’язку з тим, вважаємо, було б несправедливо обмежувати перелік послідовників цієї традиції у історіографії, пов’язаних із історією України, лише такими істориками як поляк А. Нарушевч, росіянин М. Щербатов, німець на російській службі А. Л. Шльоцер чи австрієць Й.-Х. Енгель [13, с. 111–112]. В цьому ряду повне право має зайняти своє місце і Ян Потоцький.

Звісно, у працях Яна Потоцького є й недоліки. Серед них брак точності, не завжди чітке розрізнення вимислу від факту, домисли, якими він розбавляв історичні й етнографічні дані, часто записував деталі без їх докладного дослідження, на що звернули увагу зокрема Я. Н. Бодуен де Куртене і Г. Улашин [27, s. 22–23].

Підсумуємо словами А. Брюкнера (переклад наш – В. О.): “Яна, графа Потоцького незвичайна швидкість розуму, величезні знання, далекі горизонти; його безмежна фантазія і яскравий темперамент; праця систематична, наполеглива, довголітня, не знайшла ні в сучасників, ні в нащадків заслуженого визнання, із дуже різних причин; частка провини тяжіє і на самому авторі” [16, s. 1].

Додамо, що Ян Потоцький є одним із засновників історичної географії та хронології, тобто спеціальних історичних дисциплін, етнологом, а також картографом, географом, лінгвістом. Це радше тип вченого не своєї, просвітницької, а попередніх історичних епох. Майже немає галузі знань, у якій він би не залишив свого сліду, за винятком хіба теології.

Усі наукові видання Яна Потоцького унікальні. Потоцький друкував їх сам, згодом розсилав фахівцям. Їх наклад складав до 100 примірників. Так, “Археологічний атлас європейської Росії” із шістьма авторськими мапами був виданий у 1810 р. у 45 примірниках, а наступного року додруковано ще 12, які були роздані приятелям і знайомим [15, s. 195–196]. Людвік Дембський наводив дані, що праці свої у власній друкарні Ян Потоцький друкував тільки по кільканадцять примірників. Ексцентричність графа та легковаження ним своїх наукових досягнень прогресували до такого ступеня, що після того як він надрукував наукову працю і вона не привертала до себе уваги людей, на компетенцію яких розраховував Потоцький, він наказував увесь наклад кидати на греблю, щоб тим матеріалом під час танення снігів направляти дорогу [18, s. 12].

Загалом же треба відзначити, що з часом наукова спадщина графа Яна Потоцького, через обмежені накладки його праць і писання виключно французькою мовою, значно поступилася популярності його літературних творів, зокрема роману “Рукопис, знайдений у Сарагосі”, над яким Ян Потоцький працював до своєї смерті. Він приніс автору справжню світову, щоправда посмертну, славу.

“Рукопис, знайдений у Сарагосі” характеризують як історико-філософський і навіть фантастичний роман, що висвітлює незвичайні пригоди молодого валлонського офіцера,

поділені на 66 днів. За прийнятою думкою сучасників, яку навіть російський поет і критик князь П. А. Вяземський, Ян Потоцький написав цей роман для своєї дружини: під час її тривалої хвороби він читав їй арабські казки “Тисячі і однієї ночі”. Коли книга була дочитана, графиня почала нудьгувати і вимагала продовження подібного читання: щоб розважити її і догодити її бажанням, він кожен день писав по главі свого роману, яку ввечері їй читав їй уголос [12, с. 406]. На думку ж інших авторів, мабуть за Ю. Кляпротом, початок твору вже був готовий на Кавказі 1797 року. Саме під назвою “Manuscrit trouvé à Saragosse”, твір був у 1804 р. виданий у Петербурзі лише у 100 примірниках і перерваний на 13-му дні з причини подорожі Яна Потоцького до Монголії [28, с. 39]. Значного поширення набули рукописні копії під назвою “Декамерон”. Пізніше твір був перевиданий анонімно двома частинами “Avadoro, histoire espagnole” 1813-го і “Dix journées de la vie d’Alphonse van Worden” 1814-го років у Парижі [20, с. 103–104].

Оскільки роман виходив друком анонімно або під ініціалами, це провокувало появу плагіатів. Цей твір собі привласнювали й такі знані автори як знамениті Шарль Нодье чи Вашингтон Ірвінг. Першим з-поміж плагіаторів був граф Моріс Кузин де Куршон (він же Marquise de Créquy). Спочатку він надрукував уривок із твору Яна Потоцького в “Souvenirs de la Marquise de Créquy de 1710 a 1803”, подаючи його як італійські щоденники Каліостро, а потім, як свій власний роман, продав редакції журналу “La Presse”. Роман уже почали друкувати в журналі, коли інший журнал “Національ” виявив плагіат. Це спричинило нове видання роману, уже під іменем графа Яна Потоцького (1842). Весь твір у польському перекладі Едмунда Хоецького вийшов уже по смерті Яна Потоцького в Ляйпцігу 1847 р. як “Rekopis znaleziony w Saragossie” [20, с. 104].

Саме цей твір, як і наукові праці Яна Потоцького, якщо його розглядати разом із обставинами життя графа, проливає світло на світобачення нашого героя, його ставлення до релігії, науки, моралі тощо. Вчений-пушкініст В. Г. Чернобаєв, вслід за А. Брюкнером чи Т. Синком, так реконструював світогляд Яна Потоцького.

Роман Потоцького далеко не був лише простою грою уяви, в нього проникали елементи скептицизму, але, як відмітив ще Тадеуш Синко та інші, цей твір не являє собою й звичайний для XVIII ст. тип так званого “філософського” роману в стилі Вольтера чи Дідро, радше це низка мало між собою пов’язаних, нанизаних одне на інше, оповідань, які за своєю манерою нагадують “Тисячу і одну ніч” [12, с. 409]. Структуру роману називають “шухлядковою”, де з однієї історії виростає інша і т.д., твір не відпускає від себе, читаючись на одному диханні. В романі фігурують контрабандисти, цигани, алхіміки і кабалісти, іспанська та берберійська знать, люди різних культур та релігій.

Однак, було б помилкою вважати, що Ян Потоцький звернув свою головну увагу на фабулу роману, тільки на зовнішні пригоди діючих в ньому осіб, поза сумнівом, автор мав намір провести в романі певну тенденцію, яка стояла у зв’язку із глибше прихованими загальними основами його світогляду. Хоч у жодній із глав роману погляди Потоцького не представлені у вигляді цілком закінченої системи, але цього навряд чи й можна вимагати від автора белетристичного в основі твору. Натомість, структура роману дозволила розвивати авторські філософські ідеї від імені різних героїв, переважно ж Веласкеса і дона Дієго Герваса. Потоцький зумів сконструювати свій роман так, щоб якомога повніше опанувати увагою читача і в той же час постійно підкреслювати, що автор нібито анітрохи не солідаризується із висловлюваними тут “безбожними” думками. Так, вустами Веласкеса, ґрунтуючись на принципах раціоналістичної філософії XVIII ст., автор постійно і відкрито полемізує проти “відвертої” релігії, протиставляючи їй характерне для його епохи поняття “природної” релігії. Ще далі пішов Я. Потоцький, коли намагався дати читачеві уявлення про погляди Ахасвера (“Вічного Жида”), образ якого він, слідом за іншими, також ввів у свій роман. У цьому випадку він виявляє, що головні християнські догмати (трійця або воскресіння), як і святі тайни (хрещення, покаяння), були відомі вже єгиптянам. Від останніх вони перейшли в елліністичний юдаїзм, а звідти повинні були потрапити до християн, хоча цього останнього висновку Потоцький сам, зі зрозумілих міркувань, не зробив.

Загальновідомо, що такі погляди були поширені й до Яна Потоцького в Англії та Франції і за їх межами [12, с. 410].

Слід врахувати обставину, що Ян Потоцький під час написання роману вже був російським підданним, стикався із упередженнями клерикально-консервативних кіл і мусів враховувати, що “вільнодумство” у Росії того часу (переважно в колах так званого “великого світу”) було ще менш поширене, ніж у Польщі. Тому він і вирішив надати викладу своїх думок форму фантастичного роману. Прагнучи виступити з пропагандою деїзму і критикою історично панівного християнства (особливо католицизму), він в обережній формі став говорити про догмати єгипетської і єврейської релігій, схожих з християнством, і лише після цілої низки попереджувальних зауваг, нарешті, вкладав свої основні погляди у репліки Веласкеса про початки християнства як природної релігії. Хоч автор і дистанціювався від цього та інших подібних виловлювань, кожен читач, знайомий вже тоді з творами Ф. Вольтера або енциклопедистів, легко міг зрозуміти, що це робиться лише для того, аби не накликати на себе гнів консервативних кіл [12, с. 410–411].

Отже, повернемося до останнього, самотнього, періоду життя Яна Потоцького, який він провів у с. Уладівці (тепер Вінниччина) і обставин його смерті. Вони овіяні значною кількістю домислів через таємничий ореол, що витворився навколо Яна Потоцького по дивній смерті графа.

Прийнято вважати, що у 1814–1815 рр., під впливом важких фізичних та моральних страждань, Ян Потоцький впав у глибоку меланхолію і став відчувати непереборну відразу до життя. Хвороба щораз більше прогресувала, поки в листопаді чи грудні 1815 року граф не покінчив життя самогубством [15, с. 206–207].

Існує погляд, що Ян Потоцький мав погану опінію в суспільстві через його шлюб із близькою родичкою, кузиною Констанцією Потоцькою, до того ж молодшою від нього на 20 років. І що це призвело до ізоляції графа, а згодом спричинило його депресію, особливо після того як Констанція покинула Яна. Це не відповідає дійсності, позаяк суспільство поблажливо дивилося на надто вільні звичаї наймогутнішого шляхетського роду України, зокрема Янового тестя графа Станіслава Фелікса (Щенсного) Потоцького і його дружин, особлив останньої – Софії. До того ж, ні для кого не було таємницею, що з одинадцяти дітей від другого шлюбу Щенсного Потоцького із Юзефіною Амалією з Мнішків тільки трьом він був біологічним батьком. Отже, Констанція не була рідною донькою Станіславу-Феліксу, а значить і не була близькою родичкою своєму чоловікові Яну Потоцькому.

Попервах подружнє життя було щасливе. Констанція товаришила Янові в подорожах, для неї він писав свій роман “Рукопис...”, для того щоб розважити дружину сюжетами, навіяними мандрями. У них було троє дітей: син Андрій-Бернард і доньки Ірена й Тереза. Можливо, все частіша відсутність чоловіка та його поступлення на дипломатичну службу Росії, а згодом заняття наукою поза домом, як експедиція на Схід, і ослаблене мандрями та вищеназваними науковими проблемами здоров'я графа, стали серйозними випробуваннями для шлюбу. А вже потім з'явився молодший коханець. Очевидно, як і в першому шлюбі, Ян поблажливо ставився до роману дружини, аби тільки утримати її і зберегти сім'ю. Ф. Вігель так описав один з існуючих поглядів на загибель Потоцького: “Ту, которая была за нашим Яном Потоцким, звали Констанция, хотя она была непостоянна, как все польки, ни более, ни менее, и муж любил ее без памяти, хотя она была хромяя и хотя она его терпеть не могла, потому что почитала горбатым. Несколько лет спустя после нашего путешествия она бежала от него с каким-то родственником; но по крайней мере не хотела, подобно другим своим соотечественницам, вмешивать религию вдела распутства, не разводилась с ним и не выходила ни за кого замуж. В отчаянии о ее потере он зарезался бритвою” [4, с. 97]. Це не відповідає дійсності, оскільки подружжя розлучилося ще 1809 року і обставини смерті графа зовсім інші.

Також поширений погляд, що мотив самогубства Потоцького політичний, оскільки Віденський конгрес остаточно поховав ідею незалежної Речі Посполитої. Вважаємо таке тлумачення абсурдним, оскільки Ян Потоцький був переконаним космополітом.

Сучасні дослідники стверджують, що крім цих проблем графа переслідували матеріальні труднощі, з якими він, хоч на загал жив нібито заможно, боровся уже довгий час, тонучи в боргах. Граф отримав у довічне володіння Уладівський ключ, який у останні роки був його основним джерелом доходу. У 1799 році він отримав у посаг один мільйон польських злотих від Щенсного Потоцького. Та після розлучення втратив усі джерела доходів другої дружини і був змушений віддати їй частину своїх. Тоді він жив скромно і з часом цілком сплатив борги [28, s. 39]. Отже, остаточної відповіді на причини самогубства Яна Потоцького немає. Та мабуть не останню роль у фатальному екзистенційному виборі Потоцького відіграло й те, що він не міг займатися улюбленою справою, а хвороба і матеріальні труднощі були нездоланною перешкодою.

Обставини смерті графа Яна Потоцького в Уладівці були з часом романтизовані. Зокрема вважалося, що куля, якою застрелився граф була кулькою від цукернички, яку Ян Потоцький шліфував довгий час, чекаючи нагоди, а невдовзі перед смертю посвятив у свого духівника [26, s. 434–435]. Також романтичний домислом є версія, подана Г. Лакменом, згідно якої граф вчинив самогубство срібною кулею, оскільки вірив, що став вовкулакою. Він вложив кулю в рот і натиснув на спусковий гачок, а оскільки куля була у формі срібної суниці, Ян Потоцький по смерті заслужив собі прізвисько “чоловіка, який застрелився полуницею” [24]. Згідно ж фрагментів спогадів Станіслава Холоневського, який прибув на місце смерті через кілька годин, це був постріл в обличчя олов'яною кулькою із старого пістолета (а не з маленького інкрустованого “лепажа” [14]). Він вибухнув (був частково розірваний). Мацеєвський подає, що очевидно то був якийсь самопал, що трапився графу в руки [17].

Уточнення потребує й дата смерті Яна Потоцького. Її переважно подавали і подають як 2 грудня, або (очевидно, з поправкою на юліанський календар, що діяв у той час на підросійських землях) 20 листопада 1815 р. [20, s. 98]. Щойно останні дослідження Ф. Россе і Д. Трієра уточнили дату загибелі Яна Потоцького, згідно запису каноніка кам'янецької катедри Ігнація Давидовського. Це сталося за старим стилем 11 грудня (припустимо, що арабське написання цієї цифри згодом сплутано із латинським – “II”, тобто 2 – В. О.) або за григоріанським календарем 23 грудня 1815 р. [26, s. 433; 25-V, p. 319]. Саме це і є днем пам'яті графа Яна Потоцького.

Яким був граф Ян Потоцький у побуті, звичках, зовнішньому вигляді? Деяке уявлення дають його живописні портрети, ще більше обставини життя, листування, свідчення сучасників. На їх основі Л. Дембіцький відзначав Яна Потоцького як одного з найбільш ексцентричних типів своєї епохи [18, s. 12]. Так, він тримав при собі слугу-турка дебелих параметрів; в кінці життя його невідлучним супутником був пес-пінчер Pateau, а секретарем – молодий єврей, сні рабина із Бродів, при переїздах за графом завжди їхали “фургони повні книжок” [26, s. 424–426], його манили нові місця, екзотика мандрів, під час яких він вільно спілкувався із людьми абсолютно різних соціальних станів. Так, у Сибіру вільно спілкувався із в'язнями. Навчився пізнавати людей, а тому поблажливо ставився до їх слабостей. Він не мав релігійних, станових чи національних упереджень. М. Балінський відзначав, що Потоцький мав легкий і приємний характер, скрізь знаходив собі прихильників, відзначався великою ввічливістю та сприяв зростанню талановитих людей: матеріально або використовуючи свій вплив [15, s. 198; 20, s. 98–99].

Саме тому, відомий географ і етнограф Юліус Кляпрот, який фактично був протеже Потоцького в науці і багато йому завдячував (той зокрема багато допоміг йому при підготовці експедиції на Кавказ), бажаючи увічнити пам'ять про графа, назвав “архіпелагом Яна Потоцького” групу з 18 островів, відкритих ним, за давніми мапами, в Жовтому морі, у затоці Ліао-Тунг і розташованих на південний схід від Біцзиво. Однак, ця назва, на жаль, не прижилася [15, s. 204–206; s. 27, s. 17–18; 20, s. 98–99].

З іншого боку, наукова праця, заглибленість у науку, вироблена працьовитість і наполегливість, як і природжена фантазія накладали відбиток і на його зовнішність та

звички. Так, Ян Потоцький був відомий своєю розсіяністю/неуважністю. З ним траплялися історії, які потім переповідали.

Молодший сучасник Яна Потоцького Ф. Ф. Вігель так описує графа: “Странности его были заметны в самом наряде; он был в одно время и небрежен и чистоплотен, совсем не заботился о покрое платья своего, но всегда был изысканно опрятен. Иногда по недосугам не имел он времени дать обрезать себе волосы, и они почти до плеч у него развевались, как вдруг, в минуту нетерпения, хватал он ножницы и сам стриг их у себя на голове и вкривь и вкось, после чего, разумеется, смешил всех своею прической. [...] Всегда углубленный в науку, он заслонял себя ею от наших сплетен, хотя и жил посреди них. Он был немного кривобок, и правое плечо было у него выше левого; имел лицо бледное, черты довольно приятные, глаза голубые и, нет в том сомнения, точно помешанные” [4, с. 97].

Таємничість постаті Яна Потоцького сприяла й негативним пліткам, які з часом причіплялися до особистого життя графа. Один із таких пересудів говорить, що у Яна Потоцького був роман із власною матір'ю, сестрою і тещею. Вслід за цією “інформацією” “Biographie Universelle”, оскарживши його в “цинічних уподобаннях”, порівнювала Потоцького із маркізом де Садом. Біограф Яна Потоцького М. Жултовська слушно зауважує, що в той час жило декілька Янів Потоцьких, із якими Яна Потоцького часто плутали й плутають. Крайчича Яна Потоцького змішують із львівським каштеляником (саме він у 1792 р. сформував полк вірних козаків), і особливо з бригадиром Яном Ериком Потоцьким, відомим масоном. Саме тому нашому Яну Потоцькому також приписують членство у масонських ложах або інших таємних товариствах. Тим часом, жодних доказів цього досі не виявлено (зауважимо від себе, що в російській масонській ложі був брат Яна Северин, також відомим масоном був близький родич Яна Ігнацій Потоцький – В. О.) [28, с. 40]. Наведені раніше характеристики графа також піддають сумніву такі чутки. Його характер, звички, спосіб життя радше свідчать про протилежне.

Таким чином, із цього, на даний час, найбільш докладного в українській історіографії, наукового викладу життєпису Яна Потоцького бачимо, що це дійсно не лиш непересічна, а й першорядна постать інтелектуального і культурного життя Європи свого часу – періоду зламу культурно-історичних епох Просвітництва і Романтизму. З огляду на це, Ян Потоцький і його спадщина (як літературна, так і наукова) мають бути повернуті українському суспільству або “відкриті” ним заново (починаючи, мабуть, із “Рукопису, знайденого у Сарагосі”). Насамкінець зазначу, що ця стаття далеко не вичерпує всіх сторін багатогранної особистості Яна Потоцького. Майбутніх дослідників чекає наукове з'ясування й таких аспектів як, приміром: обставини життя Яна Потоцького, зокрема під час його перебування на території теперішньої України; місце України його у науковій спадщині; наукові погляди Яна Потоцького (скіфо-сарматський світ, походження слов'ян тощо); його світогляд; ставлення графа Яна до різних суспільних інституцій, держави; історико-джерелознавчий аналіз художніх творів та его-документів Яна Потоцького і багато іншого.

Список використаних джерел

1. *Баженов Л. В.* Историк Поділля і Волині Граф Ян Потоцький (кінець XVIII – початок XIX ст.) / Л. В. Баженов // НПП “Подільські Товтри”. – Режим доступу: <http://www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/postati/potocki.html>.
2. *Варнек В.* К истории портрета И. О. Потоцкого / В. Варнек // Наука в Сибири. – № 28–29 (2613–2614). – 26 июля 2007 г. – Режим доступу: <http://www-sbras.nsc.ru/HBC/hbc.phtml?22+426+1>.
3. *Варнек В.* Портретная галерея почетных членов РАН (XIX век) / В. Варнек // Наука в Сибири. – № 14 (2500). – 15 апреля 2005 г. – Режим доступу: <http://www-sbras.nsc.ru/HBC/hbc.phtml?29+328+1>.
4. *Вигель Ф. Ф.* Записки / Филипп Филиппович Вигель / Под редакцией С. Я. Штрайха. – М.: Захаров, 2000. – Некоммерческое электронное издание: “Im Werden Verlag”, 2005. – 327 с.
5. *Довбищенко М.* Біля витоків політичного українства: роль польської шляхти у формуванні українського світу та української ідеї в кінці XVI – XVIII ст. / Михайло Довбищенко // Українознавчий альманах. – Випуск 3. – К., 2010. – С. 106–117.
6. *Комарова О.* Мандрівник Ян Потоцький / Ольга Комарова // Кам'янець-Подільський історичний. – Режим доступу: <http://kampod.name/mandrivnyk-yan-pototskyj>.
7. *Н. Я-ъ.* Потоцкіе / Н. В. Ястребов // Энциклопедический словарь / Издатели: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефронъ (С.-Петербургъ). – Санкт-Петербургъ, 1890–1907. – Томъ XXIVА (48). Полярныя сіянія–Прая. – С. 738–739.
8. *Николаев С. И.* Потоцкий Ян / С. И. Николаев // Пушкин: Исследования и материалы / РАН. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). – СПб.: Наука, 2004. – Т. XVIII/XIX: Пушкин и мировая литература. Материалы к “Пушкинской энциклопедии”. – С. 244–245.
9. *Петровъ А.* Потоцкий Иван Осипович (граф) / Александръ Петровъ // Русский биографический словарь: В 25 т. / Изд. под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А. А. Половцова. – 1896–1913. – Том 14: Плавильщиков–Примо. – Санкт-Петербург: Тип. И. Н. Скороходова, 1910. – С. 692–699.
10. *Потоцький Ян* // УРЕ. – 2-е вид. – К., 1983. – Т. 9. – С. 39.
11. *Потоцький Ян*.

Путешествие Яна Потоцкого в Астрахань и окрестные страны в 1797 году / Ян Потоцкий // Исторические путешествия. Извлечения из мемуаров и записок иностранных и русских путешественников по Волге в XV–XVIII вв. – Сталинград: Краевое книгоиздательство, 1936. – С. 198–218. – Сетевая версия: Восточная литература. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Potockij/text.phtml?id=1142>. 12. Чернобаев В. Г. К истории наброска “Альфонс садится на коня” / В. Г. Чернобаев // Пушкин: Временник Пушкинской комиссии / АН СССР. Ин-т литературы. – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – [Вып.] 4/5. – С. 405–416. 13. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 375 с. 14. Ян Потоцкий (1761–1815). До 240-річчя від дня народження / Укладач Н. Лозовська. – Вінниця, 2001 // Вінницька ОУНБ ім. К. А. Тимірязєва. – Режим доступа: <http://www.library.vn.ua/publications/2001/Pototsk.html>. 15. Baliński M. Jan Potocki wędrownik, literat i dziejopis / Michał Baliński // Baliński M. Pisma historyczne. – Т. III. – Warszawa, 1843. – С. 137–209. 16. Brückner A. Jana hr. Potockiego prace i zasługi naukowe / Aleksander Brückner. – Warszawa–Kraków: Gebethner i Wolff, 1911. – 124 s.+X. 17. Coryllus [Maciejewski G.]. Obywatela hrabiiego życie w stu egzemplarzach. Część I i II / Gabriel Maciejewski // Baśń jak niedźwiedz. blog literacki. – Режим доступа: <http://coryllus.pl>. 18. Dębicki L. Orientaliści i archeologowie polscy // Puławy: (1762–1830): monografia z życia towarzyskiego, politycznego i literackiego / Ludwik Dębicki. – Т. III [Poza Puławami]. – Lwów: Nakład księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1888. – 400 s. – С. 11–18. 19. Gryguc E. Ex dono Joannis Potocki / Ewa Gryguc // Rocznik Biblioteki Narodowej XXXIX–XL. – Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2008. – С. 315–328. 20. Jana hr. Potockiego Podróż do Turcyi i Egiptu z wiadomością o życiu i pismach autora przez Żegotę Paulego. – Kraków: Nakład Towarzystwa Miłośników Książki, 1924. – 108 s. 21. Julia Potocka // Wikipedia, wolna encyklopedia. – Режим доступа: http://pl.wikipedia.org/wiki/Julia_Potocka. 22. Kaleta R. Sensacje z dawnych lat / Roman Kaleta. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980. – 576 s. 23. Kroh A. Jean Potocki: voyage lointain / Aleksandra Kroh. – Paris: L’Harmattan, 2004. – Режим доступа: <http://www.larevuedesressources.org/spip.php?article328>. 24. Lachman G. The Mystical Count Potocki / Gary Lachman // Fortean Times: The journal of strange phenomena. – Iss. 140. – November 2000. – Режим доступа: http://web.archive.org/web/20020811153132/http://forteanimes.com/articles/140_potocki.shtml. 25. Potocki J. Œuvres / Jean Potocki (hrabia). Éditées par François Rosset et Dominique Triaire. – Vol. I: Voyages 1. – Leuven: Peeters, 2004. – 363 p.; Vol. II: Voyages 2. – 2004. – 298 p.; Vol. III: Théâtre – Écrits historiques – Écrits politiques. – 2004. – 458 p.; Vol. IV, 1: Manuscrit trouvé à Saragosse (version de 1810). – 2006. – 592 p.; Vol. IV, 2: Manuscrit trouvé à Saragosse (version de 1804). – 2008. – 770 p.+CD-Rom; Vol. V: Correspondance – Varia – Chronologie – Index general. – 2006. – 392 p. 26. Rosset F., Triaire D. Jan Potocki. Biografia / François Rosset, Dominique Triaire. – Warszawa: W.A.B., 2006. – 517 s. 27. Ułaszyn H. O Janie Potockim i literaturze Kaukazu. Notatka krytyczno-polemiczna / Henryk Ułaszyn. – Warszawa: W drukarni “Przeglądu Tygodniowego”. – 52 s. 28. Żółtowska M. E. Potocki Jan (1761–1815) / Maria E. Żółtowska // Polski słownik biograficzny: Potocki–Przerębski. – Tom XXVIII. – Kraków: Instytut Historii PAN, 1984–1985. – С. 36–42.

Владимир Окаринский

ГРАФ ЯН ПОТОЦКИЙ (1761–1815): ФИГУРА В КОНТЕКСТЕ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И МИРОВОЙ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ (К 250-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ)

Статья является первым в отечественной науке очерком жизненного пути и места в истории писателя, автора всемирно известного романа “Рукопись, найденная в Сарагосе”, путешественника, географа, ученого-историка, археолога, этнолога, языковеда, основателя славистической науки, одного из первых представителей Романтизма графа Яна Потоцкого, тесно связанного с Украиной.

Ключевые слова: граф Ян Потоцкий, Ян Непомуцен Потоцкий, славистика, востоковедение, Просвещение, преромантизм, Романтизм.

Volodymyr Okarynskyi

COUNT YAN POTOTSKY (1761–1815): A FIGURE IN THE CONTEXT OF NATIVE AND WORLD HISTORY AND CULTURE (TO THE 250TH ANNIVERSARY OF BIRTH)

Article is the first in ukrainian science outline (essay) of vital way and place in history of writer, author of world-famous work “The Manuscript Found in Saragossa”, geographer, traveler, historian, archeologist, ethnologist, founder of Slavonic science, one of the first representatives of Romanticism Count Yan Pototsky, who was closely related to Ukraine.

Key words: count Jan Potocki, Yan Nepomucen Pototsky, Slavic Studies, Orientalism, Enlightenment, Preromanticism, Romanticism.

УДК 61 (09) (477)

Тетяна Лахманюк

ІВАН ГОРБАЧЕВСЬКИЙ – МІНІСТР ЗДОРОВ'Я АВСТРІЇ

У статті розглянуто різнопланову діяльність Івана Горбачевського на посаді міністра здоров'я Австрії: роль щодо організації першого міністерства здоров'я у світовій практиці, роботу як міністра здоров'я Австрії, внесок у розроблення основ організації служби здоров'я.

Ключові слова: Іван Горбачевський, міністр, здоров'я, Україна, Австрія.

Успішне розв'язання основних проблем державотворення, утвердження національної свідомості на сучасному етапі можливі лише за умови повернення зі забуття сотень видатних імен, які відіграли значну роль у науковому житті України. Інтелектуальна спадщина цих людей набула сьогодні особливого значення.

У цьому контексті актуальності набуває діяльність Івана Яковича Горбачевського (1854–1942) на посаді міністра здоров'я Австрії. Новизна даного дослідження полягає у тому, що вперше в українській історіографії на основі залучення до наукового обігу нових комплексів джерел і спеціальної літератури розкриті основні аспекти роботи міністра здоров'я Австрії – І. Горбачевського. Об'єктом дослідження є суспільно-політичне життя на території України наприкінці XIX – у першій половині XX ст. Предметом – діяльність І. Горбачевського на посаді міністра здоров'я Австрії. Метою дослідження є обґрунтувати роль І. Горбачевського в організації першого міністерства здоров'я у світовій урядовій структурі та його робота на цій посаді. Завдання: вивчити суспільно-політичне життя на території України наприкінці XIX – у першій половині XX ст.; визначити роль І. Горбачевського щодо організації першого міністерства здоров'я у світовій практиці; дослідити його діяльність як міністра здоров'я Австрії; проаналізувати працю вченого спрямовану на розроблення основ організації служби здоров'я. Наукових праць дослідницького спрямування з даної проблематики в українській історіографії немає.

Досліджуючи діяльність Івана Горбачевського, не можна не обминути його роботи на посаді міністра здоров'я Австрії. Завдяки значним здобуткам і на цій ниві ім'я вченого назавжди залишиться в історії української та світової медицини.

Протягом тривалого часу, вже з 1907 р., на порядку денному було намагання Української парламентської репрезентації мати в уряді Австрії міністра від українців. Думку про необхідність діяльності в уряді саме національних міністрів під час війни підтримував і прем'єр-міністр Клям-Мартініц, однак він не реалізував цієї ідеї [2, с. 34]. Лише його наступник доктор Зайдлер, опинившись у скрутному становищі в парламенті та для того, щоб мати підтримку депутатів-українців, погодив із цісарем Карлом питання про призначення з 31 серпня 1917 р. професора Чеського університету в Празі, члена Палати панів, державного радника І. Горбачевського міністром здоров'я. Таким чином, це був перший українець, який став австрійським міністром. Але цей здобуток належить до політичних, тому деякі українські депутати вважали, що краще було б, якби міністром став український політичний діяч, а не представник науки [8, с. 592].

Іван Горбачевський у праці “З моїх споминів. Моя санітарна праця” зазначив: “30 серпня 1917 р. мене призначено міністром. Декрет містив заклик: перебрати керму підготовчих праць для створення Міністерства здоров'я, що буде вести свою діяльність самостійно від існуючого Міністерства суспільної опіки” [6, с. 15].

Під впливом українських політичних чинників І. Горбачевський приніс себе в жертву українським політичним інтересам в Австрії [14, с. 9]. За прийняття посади міністра здоров'я президія Чеської академії наук вимагала від Івана Горбачевського зречення членства в цій

науковій установі, оскільки його теперішня функція суперечила новій чеській політиці. На це І. Горбачевський негайно відповів, що кожному чехові відоме його українське походження, і функцію міністра він прийняв на прохання українських депутатів [7, с. 103]. Хоча чеський Карловий університет у Празі аж до 1924 р. вважав Івана Горбачевського за свого професора, проте фактично він перестав ним бути тоді, коли в 1917 р. прийняв посаду австрійського міністра здоров'я. На час перебування на посаді міністра професор міг узяти відпустку й залишити керівництво кафедрою за собою. Але вчинив інакше: ставши міністром здоров'я, передав свою кафедру в університеті та свою гордість – інститут лікарської хімії, який він також створив, одному з колишніх своїх асистентів, професорові Е. Форманеківі, а сам виїхав із Праги до Відня. Чехи, які, однак із великою повагою і вдячністю ставилися до професора І. Горбачевського, не могли зрозуміти його українських політичних поглядів. Цей крок ученого вони розцінили як вияв австрофільства [14, с. 9], вважаючи, що в міністерстві Іван Горбачевський не захищатиме інтереси ні чехів, ні українців, а тільки служитиме справі зміцнення імперії. Тому Королівсько-чеське наукове товариство, членом якого був І. Горбачевський, запропонувало йому вийти з товариства, на що міністр не дав жодної відповіді [4, с. 12]. Івана Горбачевського в той час нещадно критикували як чеські, так і українські газети, звинувачуючи в тому, що він нібито служить цісареві – гнобителеві Галицької України [1, с. 32].

Як щирий українець І. Горбачевський відчував реальні утиски власного народу з боку поляків та царської Росії, орієнтувався на Австрію: у національно вільній Австрії бачив дорогу до волі і для свого народу. Саме тому ця скромна й інтелігентна людина ввійшла в міністерський кабінет у Відні [4, с. 42]. Високоерудований, з незаперечними діловими якостями, активний громадсько-політичний діяч Іван Горбачевський справді був чи не єдиним претендентом на посаду міністра, який міг приступити до формування міністерства такого рівня. Тим часом урядові чинники Австрії подавали цей факт лише як задоволення вимог Української парламентської репрезентації [2, с. 36].

Вже в перші роки перебування у чеському університеті в Празі І. Горбачевського запросили до праці в Крайовій санітарній раді. Згодом у спогадах про її діяльність він писав: “Усі важливі санітарні справи проходили через цю раду, утворену в основному з професорів обох медичних факультетів у Празі. Крім різних, чисто медичних справ, робили справи промислової гігієни дуже визначну частину діяльності ради, і мені – як хімікові – припадала, крім інших справ, значна частина згаданої промислово-гігієнічної агенди ради до реферату. Санітарні справи, до цього часу з’єднані в санітарному відділі Міністерства внутрішніх справ, були порозкидані майже по всіх міністерствах та інших центрах. При таких обставинах не було можливості однастайних, цілеспрямованих розпоряджень, і не було фахового авторитету, що з успіхом вимагав би їх точного виконання. Це було причиною різних упущень санітарної служби та було причиною створення нового, незалежного міністерства” [6, с. 14–16].

У складних умовах воєнного часу, в яких опинилось австрійське суспільство, Міністерство здоров'я було вкрай необхідне. Іван Горбачевський прагнув якнайшвидше сформувати його, й одним із перших прийняти закон про захист жертв війни. Однак підготовка матеріалів про основні засади формування і діяльності нового міністерства та розроблення перших найголовніших законопроектів тривала аж до кінця 1917 р. Згодом ці документи дуже повільно розглядали в парламенті. Тому створення міністерства затрималося більше ніж на півроку.

У березні 1918 р. І. Горбачевський подав до Палати панів документи, що мотивували необхідність створення Міністерства здоров'я. І вирішальним аргументом на його користь були надзвичайно тяжкі умови життя населення, викликані війною. Після довгих і всебічних обговорень та дискусій закон про створення нового міністерства ухвалили. А 30 липня 1918 р. Іван Горбачевський отримав офіційне призначення на посаду міністра. І лише тепер він міг зайнятися формуванням міністерства [2, с. 37].

Призначений на посаду міністра здоров'я, І. Горбачевський з усією відповідальністю і аргументованою цілеспрямованістю розпочав формування Міністерства здоров'я. Згідно з цісарським розпорядженням від 24 жовтня 1917 р. на це міністерство поклали такі функції: запобігання інфекційним та поширеним захворюванням (туберкульоз, венеричні хвороби, алкоголізм); співпраця служби здоров'я з ветеринарною службою в усіх питаннях, що стосуються здоров'я людей, гігієни міст і сіл, гігієни помешкань, гігієни на транспорті та кораблях; турбота про здорове харчування, про здоров'я молоді; гігієна працівників промисловості й інших виробництв; запобігання нещасним випадкам; опіка над хворими (в шпиталях, закладах для розумово хворих, рятувальних закладах); гігієна в'язниць; діяльність аптек і виробництво ліків; опіка над інвалідами війни; лікарська практика, допомогова служба та санітарна статистика. Для налагодження такого широкого спектру діяльності Міністерство здоров'я повинно було дбати про постійну й тісну співпрацю з громадськістю, пильно стежити за досягненнями світової медичної науки, створити спеціальні періодичні видання, у яких публікувати результати найновіших наукових досліджень із питань охорони здоров'я [2, с. 35].

Структуру міністерства вчений запропонував, зрозуміло, відповідно до власної ерудиції і діапазону мислення. Оригінальність її полягала, на нашу думку, насамперед у тому, що ця структура поєднувала три фахово-лікарські секції, які очолювали три керівники. Та попри всі намагання міністра і його відомства поліпшити стан здоров'я населення, санітарно-епідеміологічна ситуація залишалася вкрай важкою. Зі слів самого Івана Горбачевського довідуємося, що перед Міністерством здоров'я у той час стояли складні проблеми: “Всюди, де не глянути, страшні гігієнічні та здоров'яні відносини, викликані довголітньою війною; різні місцеві епідемії; приходять звістки про страшну епідемію грипу, що поширювалася з південного заходу до Австрії; тисячі поранених і хворих вояків із фронту переносять її до всіх країв Австро-Угорщини; швидко поширювалася вона всюди та викликала тисячі жертв, що їх деколи не могли навіть звичайним способом похоронити, наприклад, через нестачу домовин. Перемога у війні схилилася вже повністю на користь Антанти. В Австро-Угорщині була значна нестача різних матеріалів, також лікарських, різних ліків, загальний голод (молоко, масло, кава, чай, цукор ніби не існували; маленька пайка муки й хліба з кукурудзяної, часом стухлої муки, що його не можна врізати чи проковтнути і т. д.). Що тут міг допомогти найкращий лікар чи гігієніст? Пригадую собі свою карикатуру як міністра здоров'я, що з'явилася в одному віденському часописі: постать зі звичайним лікарським емблемом, стоїть безпорадно біля хворого; короткий текст: “Не знає, що собі почати, коли не може хворому навіть їсти дати” [6, с. 16–17].

Відомо, що з усіх земель, які належали тоді до Австро-Угорщини, війна найбільше знищила Східну Галичину. На той час звідси вже була вибита російська армія. Але оскільки тут постійно протягом років газдували армії різних держав, то вони знищили й розграбували майже все, що траплялось їм на шляху. Поширились епідемії, особливо туберкульоз та венеричні хвороби, лікарів і ліків у селах катастрофічно не вистачало. Загальний стан гігієни та здоров'я населення фахівці оцінювали як справді жахливий. “Відоме це було міністерству з різних звітів, до того з початком вересня передала мені, – згадував І. Горбачевський, – Українська парламентська репрезентація у цій справі меморандум із проханням негайної допомоги. Було вказано особисто оглянути хоча б найрідше відвідувані частини краю і наочно перевірити, що й де негайно потрібно, та видати зараз відповідні розпорядження. Але виникли несподівані труднощі – політичні. Дехто вважав небажаним, щоб міністр-українець відвідував тоді Східну Галичину. Потім висунули бажання, щоб їхав також польський міністр – крайн, і поки вдалося всі ці труднощі подолати, настали у Відні й в Східній Галичині інші перешкоди, що через них уже не можна було виконати цієї інспекційної подорожі до краю” [2, с. 38].

До праці секційним радником у міністерстві Іван Горбачевський запросив із українців доктора Є. Кобринського, старшого повітового лікаря при Крайовій управі в Чернівцях, але через хворобу він не зайняв цієї посади. Як правника було покликано доктора

С. Старосольського, який працював у Найвищому суді при Адміністративному трибуналі у Відні, та інших представників української нації. Про результати своїх досліджень і програму ліквідації наслідків австрійсько-російської війни І. Горбачевський доповідав у парламенті, однак цю програму відхилили через неприхильність до неї польських представників австрійського уряду [3, с. 22]. Іван Горбачевський як міністр здоров'я Австрії також запропонував програму допомоги населенню, де передбачив, зокрема, протитуберкульозні заходи, проте парламент відхилив і їх [13, с. 58].

1918 рік був надзвичайно напруженим у діяльності І. Я. Горбачевського на посаді міністра. З одного боку, тривало формування міністерства, створювали мережу відповідних установ, з іншого – він брав участь у різних заходах Української парламентської репрезентації [2, с. 40–41]. Керівники цієї репрезентації 20 липня 1918 р. зустрічались у Відні на вечорі на честь В'ячеслава Липинського. Серед присутніх були митрополит А. Шептицький, міністр І. Горбачевський, депутати Ю. Романчук, Є. Петрушевич, К. Левицький та Семака. Вечір відбувався у посла М. Василька. 4 серпня 1918 р. на спеціальній аудієнції цісар прийняв прем'єр-міністра Гуссарека і міністра здоров'я І. Горбачевського [2, с. 39]. Цього ж року відбулася поїздка Івана Горбачевського в Україну.

Воєнні події весни 1918 р. свідчили, що Австро-Угорщина та Німеччина, найімовірніше, програють війну. Отже, виникало питання про можливий сепаратний мир Австро-Угорщини з державами Антанти. Враховуючи можливість такої ситуації, цісар Карл почав запрошувати до себе провідників невдоволених парламентських груп і радився з ними щодо перебудови Австро-Угорщини на федеративних засадах [2, с. 41]. З українських депутатів на нарадах у нього бували віце-президент парламенту Ю. Романчук, міністр здоров'я І. Горбачевський, голова Української парламентської репрезентації Є. Петрушевич, очільник делегації буковинців М. Василько та голова Українського народного комітету К. Левицький. Вони радили цісареві запровадити нову конституцію і створити автономно-національні краї-держави під керівництвом одного монарха й одного федерального парламенту для закордонних і військових справ [10, с. 25]. Подібні пропозиції вносили словенці, чехи, хорвати та німці. У червні 1918 р. українська й інші представницькі делегації досягли порозуміння з цісарем щодо проголошення національних держав-країв: галицько-українського в Львові, чеського в Празі, словенського в Люблянці, хорватського в Загребі.

Українські представники розробили також план дій на випадок розпаду Австро-Угорської імперії. Зокрема, підготували ухвали про проголошення Української самостійної держави, що прагне злуки з Великою Україною. І після того, як 17 жовтня 1918 р. був опублікований цісарський маніфест про перебудову Австро-Угорщини на федеративних засадах зі закликом до парламентських репрезентацій всіх народів уконституюватися у національно-державні репрезентації, у Відні відбулася нарада, на якій розглянули питання про національно-державне самовизначення Східної Галичини. У цьому зібранні взяли участь Є. Петрушевич, К. Левицький, І. Горбачевський, С. Вітик, М. Василько, А. Шептицький.

Як результат віденських подій, активними учасниками яких стали українські громадсько-політичні діячі, котрі перебували у Відні, було вирішено створити в Львові Українську Національну Раду – легальну репрезентацію Української держави. На переговори з цісарським урядом уповноважили так звану делегацію Української Національної Ради у Відні, до якої належали кілька депутатів, а також міністр Іван Горбачевський. Очолював делегацію Є. Петрушевич [2, с. 41–42]. Ввечері 18 жовтня 1918 р. в Народному домі у Львові зібралися всі українські парламентські та сеймові депутати з Галичини й Буковини (близько 70 осіб) і визначились як легальна репрезентація (Українська Національна Рада) Української держави, що мала займати всю етнічну українську територію Австро-Угорщини. Про це повідомили цісаря та видали маніфест до українського народу [10, с. 33]. Також ухвалили домагатися від австрійського уряду передачі влади в Галичині й Буковині Українській Національній Раді, очолити яку доручили Є. Петрушевичу. Місцем перебування Української Національної Ради було визначено Львів. 30 жовтня 1918 р. І. Горбачевський і голова Української парламентської репрезентації Є. Петрушевич мали аудієнцію у прем'єр-міністра

Австрії. Однак конструктивної розмови про майбутнє Галичини на цій зустрічі не відбулося [2, с. 42].

Польський міністр Галецький вніс 31 жовтня 1918 р. на засідання ради міністрів конкретну пропозицію, щоб як польську частину Галичини, котра припала би польській державі, визнати весь край на захід від лінії, яку він назвав “лінією Буга”, зі Львовом, із нафтоносними теренами. Проти цього найрішучіше виступив Іван Горбачевський, зазначивши, що основою при розмежуванні краю можуть бути лиш етнографічні межі, які лежать не на лінії Буга, а сягають далеко на захід поза Сян. За винятком міністра справедливості доктора Шауера, всі інші міністри висловили думку, що потрібно підтримати бажання керівництва нової Польської держави, котрі висловив міністр Галецький. З огляду на це І. Горбачевський заявив, що за таких обставин не може залишатися у кабінеті міністрів і подав димісію, тобто заяву на звільнення [5, с. 8].

Іван Горбачевський у праці “З моїх споминів. Моя санітарна праця” писав: “Міністром здоров’я я не міг залишатися до кінця цісарської влади та подав у кінці жовтня 1918 р. димісію з причини негативного становища більшості міністерської ради в справі поділу Галичини, що його домагалася Українська парламентська репрезентація; але незабаром після цього розпалася ціла держава. Так закінчилася моя коротка діяльність як міністра здоров’я, що відбувалася у важких зовнішніх умовах. Залишилися спогади неприємні, деякі просто жахливі” [6, с. 17]. Але й за цей короткий час, протягом якого І. Горбачевський був міністром здоров’я, він залишив значний слід від своєї творчої діяльності. Вчений, зокрема, розробив основи організації служби здоров’я, на яких протягом десятиліть орієнтувалися держави, що постали після розпаду в 1918 р. Австро-Угорщини [16, с. 709].

На засіданні міністерської ради 31 жовтня 1918 р. президент міністрів пояснив відсутність міністра І. Я. Горбачевського тим, що українці не прийняли запропонованої на останній раді формули про передачу полякам адміністрації у Галичині [9, с. 2]. Внаслідок такого розвитку подій Є. Петрушевич заявив: “Бувай здорова, Австріє, між нами порвані всі нитки. Тепер ми самі будемо вирішувати щодо себе”. Це був його виступ 1 листопада 1918 р. на нараді в українському клубі у Відні перед старшинами Українських січових стрільців. Цього дня вже не було Австрії ні в Кракові, ні в Львові [2, с. 42].

Іван Горбачевський – перший і поки що останній міністр-українець у чужій державі – намагався залишатися у тіні, не тільки не підкреслюючи своїх заслуг, а навпаки, намагався коментувати їх як щось звичайне, природне, продиктоване ходом подій. Але за нього виразніше та переконливіше промовляли не слова, а власні справи [4, с. 54]. За проектом розбудови й програмами дії міністерства на чолі з І. Горбачевським згодом формували міністерства здоров’я в Англії, Франції та інших державах [4, с. 8]. Відомо, що в справі створення подібного міністерства за досвідом до Івана Горбачевського приїжджав і представник Української Народної Республіки. Міністр-українець радо поділився планами організації урядового підрозділу [15, с. 6]. Після Австрії Міністерство здоров’я створила Англія, а третьою, вже в 1918 р., – Україна [1, с. 32].

Таким чином, до 1917 р. держави світу в структурах урядів не мали міністерств здоров’я. В 1917–1918 рр. І. Горбачевський став засновником такого міністерства та першим міністром здоров’я у світовій урядовій структурі взагалі. Така урядова структура виникла в результаті ряду обставин. З одного боку, Українська парламентська репрезентація вже з 1907 р. домагалася представництва в уряді Австрії міністра-українця. З другого – Іван Горбачевський як авторитетний вчений, зокрема в галузі санітарії, допомогу котрого урядові кола широко використовували в своїй діяльності, був гідним претендентом на цей високий державний пост. За проектом розбудови і програмами дії міністерства на чолі з І. Горбачевським згодом формували міністерства здоров’я Англії, Франції, України й інших держав. Та обставини склалися так, що вчений недовго був міністром. На знак протесту проти мілітаристської шовіністичної політики прем’єра Зайдлера Іван Горбачевський вимушено залишив згаданий пост. Цим ще раз, проявивши велику мужність, підтвердив відданість своєму народові й батьківщині. Праця І. Горбачевського на посаді міністра

здоров'я Австрії відображає багатогранність і багатомірність громадсько-політичної діяльності винятково здібного вченого та державника. Його спадщина як міністра – вагоме надбання українців, орієнтир і стимул для творення ідей, настроїв, переконань, необхідних народів в його державницьких домаганнях. За час, протягом якого Іван Горбачевський працював міністром здоров'я, він розробив основи організації служби здоров'я, на котрі протягом десятиліть орієнтувалися держави, що постали після розпаду Австро-Угорщини в 1918 р.

Список використаних джерел

1. *Волотовська Н.* Іван Горбачевський. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2004. – 56 с.
2. *Головацький І.* Іван Горбачевський (1854–1942): Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів: НТШ, 1995. – 125 с.
3. *Гонський Я.* Іван Горбачевський – визначний вчений України і Чехословаччини // Матеріали наукової конференції “Україна і світова наука”. – Тернопіль, 1993. – С. 21–26.
4. *Гонський Я.* Іван Горбачевський у спогадах і листуваннях. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2004. – 184 с.
5. *Гонський Я.* Іван Горбачевський у спогадах співвітчизників та іноземців // Медична академія. – 2004. – 6 берез. – С. 7; 20 берез. – С. 6; 9 квіт. – С. 8; 24 квіт. – С. 8; 6 трав. – С. 8.
6. *Горбачевський І.* З моїх споминів. Моя санітарна праця // 25-ліття Українського лікарського товариства і медичної громади. – Львів, 1935. – С. 14–17.
7. *Гривняк Ю.* Видатний вчений // Альманах “Гомону України”. – Торонто, 1980. – С. 102–105.
8. *Левіцький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. – Львів, 1928. – Ч. 3. – 780 с.
9. *Левіцький К.* Останній акт цісарського австрійського правительства в українській справі // Український прапор. – 1920. – 24 берез. – Ч. 23. – С. 1–2.
10. *Цегельський Л.* Від легенди до правди. – Нью-Йорк–Філадельфія: Булава, 1960. – 313 с.
11. *Швейцар Й.* Професор д-р Іван Горбачевський, міністр здоров'я Австро-Угорської монархії // Лікарський вісник. – 1989. – Ч. 119. – С. 40–42.
12. *Шендеровський В.* Він був першим міністром охорони здоров'я у світі // Нехай не гасне світ науки. – К.: Рада, 2003. – С. 60–66.
13. *Шила В.* Іван Яковлевич Горбачевський. Вся життя – во благо народу свого // Фармацевт практик. – 2004. – Дек. – С. 56–59.
14. *Шляхтиченко М.* Професор, доктор Іван Горбачевський // Лікарський вісник. – 1958. – Ч. 9. – С. 7–13.
15. *Шот М.* Видатний українець // Медична академія. – 2004. – 7 лют. – С. 6.
16. *Юркевич О.* Іван Горбачевський – український вчений світової слави // Визвольний шлях. – 1993. – № 6. – С. 706–713.

Татьяна Лахманюк

ІВАН ГОРБАЧЕВСЬКИЙ – МІНІСТР ЗДОРОВ'Я АВСТРИИ

В статтє рассмотрена разноплановая деятельность Ивана Горбачевского на должности министра здоровья Австрии: роль в организации первого министерства здоровья в мировой практике, работу как министра здоровья Австрии, вклад в разработку основ организации службы здоровья.

Ключевые слова: Иван Горбачевский, министр, здоровье, Украина, Австрия.

Tetyana Lahmanyuk

IVAN HORBACHEVSKYI AS A HEALTH MINISTER OF AUSTRIA

In the article the activity of Ivan Horbachevskyi is considered on position of minister of health of Austria: role in relation to organization of the first ministry of health in world practice, work as a minister of health of Austria, payment in development of bases of organization of service of health.

Key words: Ivan Horbachevskyi, minister, health, Ukraine, Austria.

УДК 94 (438)

Ірина Федорів

КОНЦЕПЦІЯ ПАНСЛАВІЗМУ У ТВОРЧОСТІ ІВАНА ФРАНКА

У статті авторка аналізує концепцію панславізму у творчості видатного українського науковця, письменника, громадсько-політичного діяча – І. Франка (1856–1916), висвітлює основний зміст низки статей вченого про слов'янофільські рухи.

Ключові слова: Іван Франко, українська славістика, панславізм, русофільство, слов'янська єдність.

З огляду на те, що сьогодні російський імперіалізм переживає свою нову “реінкарнацію” у вигляді чи то “братерства слов'янських і православних народів”, чи то “євразійства”, чи то “спільного економічного простору”, вважаємо актуальною концепцію відомого українського вченого, письменника і громадсько-політичного діяча, одного з найбільших будівничих української нації – Івана Франка щодо подібних суспільно-культурних питань у минулому. Він один із перших починає вдивлятися в майбутнє нашої нації з глибоко продуманої, історично зумовленої державницької позиції та пророкує неминучість унезалеження України від Росії та Австро-Угорщини. Як славист, учений багато зробив для зміцнення культурних взаємозв'язків між слов'янськими народами.

У працях з історії світової славістики розділи про І. Франка-слависта безумовно повинні бути одними з центральних. Окремо слід звернути увагу й на позицію вченого щодо оцінки панславізму в його централістських та федералістських тенденціях, ретельно використовуваного свого часу урядами та їх інституціями в обох імперіях – Австрійській та Російській. Слід зазначити, що на сьогодні аналізу цієї проблеми предметно присвячена лише стаття О. Дорофтея “Маловідома стаття І. Франка про слов'янофільські рухи: (До 150-річчя І. Франка)” [1], окремі аспекти концепції панславізму у творчості І. Франка порушували у своїх дослідженнях – М. Гольберг [2–3], С. Кость [4], Л. Сенік [5] та ін. Попри це, слід констатувати, що досі відсутня спеціальна праця, в якій була б систематизована й цілісно вивчена творчість І. Франка з цієї актуальної славістичної проблеми. Відтак, у запропонованій статті проаналізовано й систематизовано наукові праці видатного вченого, присвячені темі слов'янофільських рухів. Передусім, у полі зору дослідниці стали такі статті І. Франка як “Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар” [6], “Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер” [7], “Два панславізми” [8], “Успіхи панславізму” [9], “Католицький панславізм” [10], ““Ідеї” й “ідеали” галицької москвофільської молодіж” [11], “Із історії “москвофільського” письменства в Галичині” [12] та ін.

Національний рух галицьких русинів упродовж всього ХІХ ст. проходив, як відомо, під знаком боротьби декількох національно-політичних течій – полонофільської, австро-рутенської, русофільської, народовської, кожна з яких пропонувала власну модель національної ідентичності. Оскільки історична свідомість є одним із основоположних компонентів національної ідентичності, то представники кожної із вищеназваних течій на національного руху прагнули науково обґрунтувати історичну легітимність саме своєї моделі національної ідентичності. Науково-теоретичні та ідейно-концептуальні полеміки та дискусії між представниками цих течій з приводу рецепції національної історії складають головний зміст процесу становлення й розвитку історичної науки у Галичині ХІХ ст. [13, с. 40].

У другій половині ХІХ ст. найбільш вагомим чинником у розвитку галицької історичної думки та й національного руху в цілому стало русофільство як суспільно-світоглядний феномен, яке в українській науці здебільшого називають москвофільством, а інколи – старорусинством [13, с. 43].

Ідеї про слов'янську спільність і слов'янське національне відродження були знайомі І. Франкові ще з юних років, від часів навчання в дрогобицькій гімназії. Саме тоді, у 1870-х рр., він познайомився з виданнями галицьких русофілів, зав'язав співпрацю з львівським журналом “Друг”, який видавали лідери цього руху – Д. Зубрицький, Я. Головацький, А. Петрушевич, І. Гушалевиц, Б. Дідицький, І. Наумович, Б. Площанський, Т. Ріпецький та ін., котрі ще в 1840-х рр. попали під ідеологічний вплив російських слов'янофілів [1, с. 48]. Російські теоретики слов'янофільства (А. Хом'яков, К. Аксаков, І. Кірієвський, Ю. Самарін та ін.) відразу надали своїй ідеології зближення слов'янських народів імперського та асиміляторського забарвлення. Уся їхня пропаганда слов'янської ментально-культурної і цивілізаційної унікальності переважно зводилася до проекту “злиття” різних слов'янських націй, об'єднання їх під скіпетром російського царя. У геополітичному вимірі це мало конкретну мету: мобілізувати зусилля різних слов'янських народів від Балтики до Балкан для протистояння германському світу на заході й Оттоманській імперії на півдні, використати слов'янський національний масив для розбудови Російської імперії у цих напрямках [14, с. 140].

Уже тоді, у XIX ст., в російській ідеології з'являється теорія “молодших братів” – інших слов'янських народів, які майже всі (крім чорногорців, а потім сербів) були бездержавними народами. Російська влада політично підтримувала і фінансувала різні слов'янофільські рухи та культурницьку діяльність. Тому в більшості слов'ян, особливо у чехів, сербів, болгар сформувалися стійкі симпатії до Росії.

Про українців у слов'янофільських теоріях і проектах, особливо серед російських ідеологів, йшлося вкрай негативно. Більшість слов'янофілів не визнавали окремішності української нації і її культури, розглядаючи їх як складову частину російської нації [1, с. 49].

Попри виразну антинаціональну політику, галицьким русофілам вдалося домінувати в громадському і культурному житті Галичини. Це пояснювалося загальною культурною та ідейною відсталістю краю, коли цілком абсурдні, іноді й антинаукові теорії русофілів ніхто не був у змозі критично проаналізувати. З часом навіть поляки, проти яких нібито було спрямоване вістря діяльності русофілів, зрозуміли їхню гальмівну роль в українському русі й різними способами підтримували його як запоруку українського самозагнівання. Тож русофіли володіли головними русинськими культурними установами – Ставропігійським інститутом, Народним домом у Львові, Галицько-Руською матицею (видавничим центром); вони поширили свої впливи в освіті та науці, майже цілком опанувавши ці галузі, а тому істотно посприяли денационалізації українців краю [1, с. 50].

Зрозуміло, орієнтуючись виключно на Росію, російську культуру, програма міжслов'янського зближення русофілів дуже звузилася, набрала викривлених форм. Слов'янофільські ідеї та теорії на галицькому українському ґрунті обернулися в щось хворобливе; коли в більшості інших слов'янських народів вони ставали значним стимулом до національного піднесення, до розвитку культурної самобутності, то в нас перетворювалися на програму самозбереження й самозбіднення [1, с. 50]. Не випадково, згодом, коли І. Франко переосмислив сутність русофільства (у 1876 р.), він відгукнувся на це явище такими саркастично-сатиричними творами, як “Дума про Маледикта Плосколоба” [15] і “Дума про Наума Безумовича” (обидва – 1878 р.) [16]. Головними героями цих сатиричних поем були відомі русофільські діячі Бенедикт Площанський та Іван Наумович. Саме їхні трансформовані прізвиська винесено в заголовки поем.

Тоді визначну роль в ідейній дискредитації русофільства в Галичині відіграв М. Драгоманов. Саме він з позицій лібералізму та світоглядного позитивізму скритикував це явище запліснявілого клерикалізму (більшість москвофілів складали священики, часом вони домінували в керівництві греко-католицької церкви, через що отримали ще назву “святоюрців”, бо були виразниками політики головного собору Церкви св. Юра у Львові), ретроградства, наукової і культурної дезорієнтованості, політичної облудності. Саме під його впливом молоді русофіли на чолі з І. Франком і М. Павликом, переорієнтувавшись на ідеї

соціалізму, здійснили переворот у редакції журналу “Друг” і перевели його на соціалістичні ідейні засади [1, с. 51].

Якщо у 1877–1881 рр. І. Франко критикував москвофільство і слов’янофільство з позицій соціалізму, то від 1882 р., відколи він почав зближуватися з галицькими народовцями, у його статтях з’являється націонал-демократичне забарвлення. Загалом І. Франко систематично звертався до всеслов’янської проблематики у своїй публіцистиці й наукових студіях. Уже від початку 1880 р. він чітко усвідомлював, що ідеологія панславізму в руках Російської імперії стала зручним зряддям і прикриттям для її тиранічної і загарбницької зовнішньої політики. Вершинною, найгрунтовнішою в плані осмислення слов’янофільської проблематики є його стаття “Слов’янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер” (“Народ”, 1893) [7]. У ній він широко проаналізував історію та специфіку слов’янофільських ідей. Передусім учений критично поставився до програмних засад самого Я. Коллара – одного з батьків слов’янофільства, а саме до його теорії про особливу мирну вдачу слов’ян як “голубиноного народу” і до його мініімперства, коли той визнавав самостійними тільки чотири слов’янські народи – чехів, поляків, сербів і росіян. Це, на думку І. Франка, призвело до історичних непорозумінь, відкривало шлях одним, розвинутішим слов’янським націям для асиміляції інших, які запізнилися з власною національною ідентичністю [7, с. 60–63].

Слов’янську взаємність Каменяря трактував як тісне співробітництво політично і культурно самостійних держав; незалежних, самобутніх націй. Тому він не схилявся до уніфікації культур і заперечував запропонований Я. Колларом поділ слов’ян-патріотів на три групи: до першої належали ті, хто повинен був знати провідні слов’янські мови; до другої – ті, хто мав знати ще й менші наріччя; третю групу повинні складати люди, що володіли усіма слов’янськими мовами та наріччями. Великим недоглядом вважав І. Франко те, що Я. Коллар у своїй ідеї панславізму не торкнувся політичних аспектів слов’янського питання, бо “розвій національний без розвою політичного майже немислимий”; з іншого боку, “розвій духовний, літературний, хоч звичайно випереджає розвій думок і змагань політичних, все-таки тільки поруч із сим другим набирає живості, а звичайно є його предтечею, приготуванням” [7, с. 66]. Перетягування ж різними донощиками невинного панславізму Я. Коллара в політичну сферу називав баламутством. Очевидно, що подібні намагання як за часів І. Франка, так і сьогодні становлять загрозу національному, а отже, державному розвитку. Зробивши короткий огляд міжслов’янських взаємин за 50 років, І. Франко стверджував, що в підвалинах усеслов’янського хаосу лежить модифікований політичний панславізм – москвофільство чи русофільство, яке однак у різних слов’янських народів має свій характер, свої особливості. Так, на відміну від угорців і українців, – у чехів, словаків, словенців, хорватів у формі москвофільства виражалася політична і національна опозиція проти мадярів та німців [17].

В іншому аспекті І. Франко заперечує ідеологам російської версії слов’янофільства з їх прагненням “поєднати” всіх слов’ян, тобто розчинити їх у російському морі. Їм він протиставляє тези чеського науковця М. Мурка про потребу національної самоорганізації слов’ян як головну запоруку їхнього зміцнення. Загалом І. Франко говорить у статті про “слов’янську єдність” як про певну мітологію, яка зовсім не відповідає політичній і культурній реальності. Особливо акцентує на загрозі москвофільства – як певній паталогії у слов’янському світі, вияві химерних і фальшивих сподівань на деспотичну та імперську Росію, яка керується тільки своїми інтересами [1, с. 52].

Хочеться наголосити, що у статтях “Літературне відродження полудневої Русі і Ян Коллар” [6] та “Слов’янська взаємність у розумінні Яна Коллара і тепер” [7] І. Франко писав про зв’язок історії славистики з розвитком політичних взаємин між слов’янськими народами. Він підходив до цієї проблеми з позиції глибокого історизму, відзначаючи її складність і суперечливість. Каменяря вважав, що становлення славистики і її розвій багато в чому залежали від того, який зміст вкладався в поняття слов’янська взаємність, слов’янська спільність. Ця спільність є незаперечною реальністю, але ж вона по-різному проявляє себе на

різних етапах історії. Взаємини між слов'янськими народами були складними і суперечливими, їх аж ніяк не можна розглядати як суцільну ідилію. Мали місце й процеси інтеграції й дезінтеграції. Спільність не виключала гострих конфліктів, які не можна замовчувати або зводити до рівня “домашнього спору”, як це зробив О. Пушкін у вірші “Клеветникам России”. Ці конфлікти слід ґрунтовно вивчати, всебічно висвітлювати. Але необхідно бачити, що в кінцевому рахунку перемагало почуття спільності та слов'янська солідарність, яка з такою силою виявляла себе у часи великих історичних випробувань. Одним з них були балканські події 70-х років, про які писав І. Франко [2, с. 23].

Іван Франко радить збирати благородні, мудрі, глибокі думки у всіх слов'янських, зрештою, неслов'янських етносів, народів, націй та переносити, пророкувати їх на рідному ґрунті; він пропонує орієнтуватися на світових сіячів істини, а не на фарисеїв, запродавців. “Зрозумійте, панове чехи, – писав учений, – що коли хочете єднатися з Росією (маючи на увазі насамперед культурну співпрацю), то, якщо не втратили людської гідності, можете це робити тільки з тією благороднішою частиною російського суспільства, словом з Росією Тургенева, Салтикова, Чернишевського, Добролюбова, Писарева і т. д., а не з Росією Мещерського, Суворіна, Каткова” [18, с. 490].

Відтак, у питанні про слов'янську спільність І. Франко виступив як продовжувач традицій славістичної науки і суспільної думки епохи національного відродження, зокрема, чеських і словацьких “будителів” Й. Добровського, Й. Юнгмана, Я. Коллара, П. Й. Шафарика, які, розвиваючи ідею Й. Гердера, розглядали слов'янські культури у їх нерозривному зв'язку та були власне їх творцями [2, с. 23].

Як говорить І. Франко, “коли йдеться про слов'янську спільність, маємо на увазі рівноправність народів й їх культур. Тут немає “старших” і “молодших” братів, “малих” і “великих” народів”. Слов'янська взаємність, за І. Франком, – у співпраці самобутніх слов'янських націй. Як тільки якийсь народ починає вивищувати себе над іншим, виникає загроза слов'янській спільності. При розмові про слов'янські взаємини не слід забувати важливих положень І. Франка про діалектику національного й інтернаціонального (не будемо боятися цього слова, але повернемо йому справжній смисл) [2, с. 25]. Отож, Франків “інтернаціоналізм” – це братерство націй; а його “соціалізм” – це прототип організованої громади. Варто зазначити, що вчений ніколи не говорив і про одноцільний чехословацький народ, а окремо підходив до характеристики чехів і словаків, хоч і не відкидав тісних взаємовпливів між ними [17]. За І. Франком, як точно відзначила Т. Панько, усвідомлення українськими людьми себе історичною єдністю, народом, нацією йшло в парі з бажанням утвердити себе в контексті інших народів шляхом примноження своєї культури іншими надбаннями [19, с. 145].

У цьому контексті варто проаналізувати статтю І. Франка на тему панславізму “Postępy panslawizmu” (опубліковану свого часу “Kurjerom Lwowskim”, 1888), що тривалий час не передруковувалася і не перекладалася із польської мови (вперше її переклад здійснив Орест Дорофтей і опублікував у 2006 р. в журналі “Визвольний шлях”) [9, с. 53–73]. Причиною того, що про неї майже не згадували у радянському франкознавстві було її відверте антиросійське, антинімецьке, антиімперське спрямування. Стаття є своєрідним відгуком на судовий процес над чеським панславістом Живним і стала приводом, щоби проаналізувати ситуацію із розвитком панславізму в Європі. На той час, у 1888 р., І. Франко вже не плекав ілюзії з приводу “слов'янського братства”, особливо під егідою царської Росії. Слід сказати, що ще на початку своєї політичної діяльності вчений декларував своє негативне ставлення і до “російського”, і до “австрійського” панславізму. Тому стаття була такою категоричною і гострою в оцінках. Насамперед він чітко розмежує дві течії у панславізмі: централістську (промосковську і проімперську) і федералістську (національну і демократичну) [1, с. 52]. Про перший він висловився чітко: “централістський панславізм не є жодною силою. Він давно морально збанкрутував, матеріально мусить збанкрутувати після падіння царського деспотизму. Не панславізм, але царський деспотизм, зовсім з ним не ідентичний, є страшним для Європи, страшним як для всіх слов'ян, так і згубним для самої Росії” [9, с. 64].

Щодо другого типу панславізму, письменник теж не має ілюзій. Звернувшись до історії, назвавши таких прихильників слов'янського єднання, як серб Юрій Крижанич, мрійник об'єднання Слов'янщини, який не достукався до високих царських чиновників і опинився... в Сибірі, де й загинув; чи мрійників з “Товариства об'єднаних слов'ян” в Україні, яке, не зробивши впливу на суспільство, зникло, як каже І. Франко, “в бурі 1825 року” [5, с. 4]. Але подібні думки жили, наприклад, у Західній Слов'янщині (“Дочка Слави” Коллара), а в Україні 1846 р. “братчики” М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш, мали “на меті звільнення народу від кріпацтва, праосвіту і об'єднання слов'ян при цілковитому пошануванні їхніх окремих національних рас і для оборони їхніх спільних інтересів” [9, с. 66]. За це вони розплатилися жорстокою карою з боку московського деспота. І далі І. Франко акцентує: “Однак саме російське суспільство не дозріло тоді до прийняття ідеї українських патріотів, доказом того є дуже роздратований і неприхильний лист знаменитого російського критика Белінського про арештованих українців”. Інакше кажучи, в оцінці І. Франка цих спроб визволення чітко простежується ідея державної незалежності. Звідси критика московського деспотизму, централістської політики русифікації, асиміляторства, знищення національних традицій в освіті тощо [5, с. 5]. І. Франко підкреслює твердження М. Драгоманова, коли називає його праці про слов'янське єднання, зокрема, про етнокультурний і соціальний стан різних народів у російській імперії, “жодним людським законом не зобов'язаних до складання у жертву на користь цього спільного співжиття своєї моральної, національної індивідуальності і свого матеріального добробуту” [9, с. 71].

У цьому розрізненні, як ми вже з'ясували, була вся сутність слов'янської проблеми. Його І. Франко вперше зробив ще у статті “Два панславізми” (“Діло”, 1883), в якій показав, як сформувалися дві протилежні візії братання слов'ян: уніфікаторсько-асиміляційна (російське слов'янофільство) і національно-демократична (ідеологи слов'янського відродження переважно з католицьких країн, т. зв. “австрославісти”). Тоді й І. Франко процитував знамениті слова чеського політика і культурника Ф. Рігера, сказані ним у Москві на святі російських слов'янофілів: “Навіщо малі дзвони переливати в один великий дзвін? Більше звуків – більше гармонії”. Чеський діяч натякав на потребу збереження усіх національних і культурних відмінностей слов'янських народів як цивілізаційного багатства слов'янського світу [1, с. 52]. У руслі цих слів І. Франко пише: “Ми гаряче бажаємо взаємності, любові і єдності слов'ян, бо бачимо грозу спільного всім ворога, – а сожалеємо над безумною гегемонією, а то і насилієм брата над братом, народу над народом... Поки такий стан в Слов'янщині буде тривати, доти, як се зовсім природно, будуть користати посторонні сили, слов'янськими руками каштани з жару виймати... Поки що не здібні порозуміти того ні засліплений шляхтич-лях, ні самолюбний панславіст-великорос” [8, с. 437].

У статті “Успіхи панславізму” І. Франко аналізує всі аспекти російського імперіалізму у XIX ст., висвітлює його загарбницькі й деспотичні стратегіми і вчинки, змальовує цинічну і по-фарисейськи лукаву зовнішню політику Росії [9].

Неперевершений знавець слов'янської історії та культури, політик І. Франко чудово розуміє, що слов'янське походження українців, поляків і великоросів тільки для наївного мрійника могло бути чимось визначальним і святим у взаєминах держав цих народів. Правителям державних слов'янських народів здавалося, що підкорених слов'ян найлегше довести до асиміляції з їхніми близькомовними етносами. Звідси й походять теорії російських великодержавників про існування “єдиномовного” східнослов'янського етносу, а також подібні твердження польських придворних істориків про українців як про змосковщених ляхів [20, с. 27].

Іван Франко розуміє, що царська Росія – це конгломерат насильно завойованих народів Кавказу, Середньої Азії, Сибіру, Прибалтики, серед яких українці, поляки, білоруси та й самі великороси – жертви устрою військової, експансивної наддержави, де все життя регламентоване волею самодержця. “Російський панславізм” у розумінні І. Франка – брехлива маска співчутливості до поневолених іншими державами слов'ян. Водночас він розуміє, що Австро-Угорщина тільки з мотивів ворожого ставлення до Росії дає своїм слов'янам видимість

національної свободи – культурне життя, пресу та освіту рідними мовами, право мати своїх представників у Віденському парламенті, – звісно, лояльних громадян, як правило, палких прихильників цісаря та його місцевої влади. Царську Росію І. Франко справедливо трактує як похмуру в'язницю народів, де особливо стережуть українців, найчисельнішу поневолену націю, вбачаючи в ній найбільшу загрозу існуванню імперії [20, с. 28].

Учений зазначає, що “говорючи про панславізм, сучасні політики часто оминають факт існування у лоні панславізму різних відтінків і рухів, часто навіть суперечливих один до одного. Про цей факт, про сутність і напрямки тих рухів мають бути найдокладніше повідомлені урядові представники в Австрії, принаймні, від часу знаменитої “автономної” ери, ери “порозуміння народів”. Адже ця ера мусила в Австрії надати більшу, ніж дотепер, перевагу слов'янським елементам, зрозуміло, що логічно розвиваючись, та ера мусила б допровадити до федеративного устрою слов'янських провінцій...” [9, с. 68].

У цій статті І. Франко приділяє увагу і високо оцінює демократичні слов'янофільські ідеї в Україні – учасників Кирило-Мефодіївського братства, М. Костомарова, М. Драгоманова. Отже, він вважав слов'янофільську ідеологію важливим чинником у національному самоствердженні й демократичному розвитку українського народу [1, с. 52].

Останні абзаци праці присвячені темі австрійського варіанту панславізму. І. Франко ніби підштовхував владу Австро-Угорщини проводити лояльнішу і демократичнішу політику в слов'янському питанні, проявити розуміння того, що слов'янські народи імперії рано чи пізно активніше заявлять про свої національні домагання і для імперії вигідніше мати в них союзників і спільно розбудовувати федеративну багатонаціональну державу на засадах законності й міжнаціональної толерантності [9, с. 72]. Цей заклик та ще й різкі оцінки політичної ситуації в слов'янському світі сприяли тому, що австрійська цензура заборонила редакції “Kurjera Lwowskiego” подальшу публікацію статті І. Франка [1, с. 52].

Важливо підкреслити, що І. Франко неодноразово ставив питання про єднання демократичних сил всіх слов'янських народів, про їх союз. У статті “Глухі вісті” він згадує про ті факти історії слов'янства, які свідчать про солідарність і дружбу, про взаємну підтримку у боротьбі за свободу і незалежність: “Кожний народ, добиваючийся політичної свободи і самостійності, будить для себе нашу симпатію; наша історія підтверджує це многими примірами. Навіть в Чехах, в Черногорії і в Сербії лилась у великих боях за народну самостійність також кров наших борців, а кров тая до нині не виродилась в наших жилах. Та тільки ж, симпатизуючи з всяким змаганням до народної волі і самостійності, ми завжди були і ємо ворогами всяких змагань до вивищення одного народу з поневоленням другого” [21, с. 342]. Стаття “Глухі вісті” є ще одним доказом того, що, створюючи свою концепцію слов'янської взаємності, І. Франко враховував досвід національно-визвольної боротьби південних слов'ян і разом з тим ті факти, які свідчили про всебічну і глибоку підтримку її представниками прогресивної української і російської громадськості [3, с. 51]. Це ж доводять й інші Франкові виступи. Так, у статті “Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер” І. Франко знову говорить про допомогу української суспільності сербським повстанцям у Боснії і Герцеговині [7, с. 71].

Іван Франко показує, що розвиток міжслов'янських взаємин, особливо “розвій життя політичного між слов'янами”, – процес надзвичайно складний, сповнений глибоких суперечностей. Вивчаючи основні тенденції цього процесу, він знову повертається до питання про роль Росії у слов'янському світі, про ставлення слов'ян до Росії. При вирішенні цього питання завжди необхідно враховувати, про які конкретно соціальні сили Росії йдеться, на яку саме Росію орієнтуються ті чи інші слов'янські діячі, – таку методологічну вимогу висуває І. Франко. Він застерігає діячів слов'янської культури від орієнтації на російське самодержавство, від ілюзій щодо визволення “під прапором російського орла”, від схилення перед імперською Росією. В той же час І. Франко закликає до союзу з демократичними силами Росії, до глибокого вивчення їх історичного досвіду [3, с. 52].

Поверховість і ницість руху русофілів І. Франко показав і у статті “Щирість тону і щирість переконань” (1905 р.) [4, с. 265]. Вченого шокує обмеженість москвофільських

діячів, їх незнання російської мови і культури. Цікаво, як І. Франко пише про Достоевського: “у політичних питаннях був іноді крайнім реакціонером і видавцем обскурних часописей, в питаннях національних був досить тупий шовініст”. Толстой, цей “свого роду Месія”, “московський месія”, є могутнім союзником російського деспотизму, що в очах багатьох освічених репрезентантів західно-європейської культури він часто є “тупим ігноратором”... Але все це не заважає йому заявити: “Ми всі русофіли”... Ми любимо великоруський народ і бажаємо йому всякого добра... Ми любимо в російській духовній скарбниці ті самі коштовні золоті зерна, та пильно відрізняємо їх від полови, жужелю, від викладів темноти, нападництва та ненависті, сплоджених довговіковою важкою історією та культурним припізненням Росії. І в тім ми чуємо себе солідарними з найкращими синами російського народу, і се міцна, тривка і світла основа нашого русофільства” [4, с. 266]. Прекрасні слова. Вони варті великого гуманіста. Шкода лише, що І. Франко не зауважував, що навіть ці “найкращі сини” Росії, коли справа доходила до українського питання, ставали шовіністами і реакціонерами. Хоча критика москвофільства, поширення в ім’я “вселюдського братерства” серед нетямучих погорди та ненависті до українства, обкидання болотом в ім’я “всесвітньої любові” всякої культурної праці на нашому рідному ґрунті ще й сьогодні не втратили актуальності. Зрештою, ставлення І. Франка до Росії – це окреме питання. Звичайно, він хотів бачити не абсолютистську, традиційно жорстоку, темну, відсталу Росію, а Росію як цивілізовану європейську державу, де й українці як нація могли б вільно розвиватися. Щоправда, ці сподівання важко узгодити з тим, як відверто і докладно І. Франко схарактеризував Росію у відомому сонеті, назвавши її “багном гнилим серед країв Європи”, “розсадницею недоумства й застою” і т. д. [4, с. 269].

Як людина європейської і світової культури, питання “Схід чи Захід?” як альтернативне І. Франко не сприймав узагалі. У цьому контексті слід згадати й ще одну статтю І. Франка – “Католицький панславізм” (1881 р.) [10, с. 69–75]. На цю проблему він дивився з ліберальних позицій. Зрештою, у чисто політичній площині вчений її теж не розглядав. Щоправда, у статті, на яку так любили посилалися радянські дослідники, дуже відчутний власне політичний момент. Свято Кирила і Мефодія, яке відзначали з ініціативи Папи Лева XIII, І. Франко розглядає як свято швидше політичне, організоване в розрахунок на держави, а не народи. І. Франко однобічно і поверхово розумів призначення цієї акції: “...тота ніби всеслов’янсько-католицька демонстрація вимірена була проти православної Росії...” [10, с. 73], він твердив, що Папа хотів показати Австрію переважно слов’янською і католицькою, до якої тяжіють слов’яни всупереч Росії. Некоректною є й оцінка ролі Католицької Церкви, яку І. Франко робить з позицій соціаліста. І. Франко пише про “дволичність” Ватикану, про нещирість. Вплив католицизму для галицьких українців він вважає шкідливим. “Розкладаючий і злочасний вплив Риму підкопав би живо й так невелику моральну силу нашого духовенства, зробив би його сліпим знярядом у руках чужих людей, не знаючих нашого люду і не дбаючих про його добро” [10, с. 74–75].

Отже, націоналізм за І. Франком концентрується на самостійності народів, які, перебувають під чоботом царського деспотизму, а слов’янофільство, зокрема в його федералістських тенденціях, розглядається як історично перспективне за однієї умови – розуміння і належної уваги режимів до справжніх прагнень слов’янських народів. І тут письменник наводить факти, які дуже переконливо свідчать про протилежне. Це лише один, з багатьох інших, аспект реакції І. Франка на злободенне прагнення слов’янських народів, у тім числі й українського, до власної державності. В умовах жорстокого централістського режиму Росії, як і Австрії, ідея об’єднання Слов’янщини для вирішення кожним народом своєї самостійності не змогла реалізуватися [5, с. 7]. Причини відомі. Наприкінці XIX ст. відбулося ряд політичних та пропагандистських акцій проти слов’янофільського руху. Це дискредитувало його в очах європейської громадськості при всій шляхетності проголошуваних ним ідей – масою на увазі національне відродження і консолідацію слов’ян. Панславістський рух втратив реальні впливи на політичне життя народів. Хоча самі слов’янофільські ідеї продовжували жити і в XX ст., зазнаючи різноманітних трансформацій та наповнень.

Безумовно, що думки І. Франка стосовно концепції “слов’янського єднання” в умовах радянщини були явною ерессю, тому й стаття “Успіхи панславизму”, як і багато інших не передруковувалися. Однак не втратили своєї актуальності для розуміння імперської позиції сучасної Росії щодо слов’янства, та й взагалі “малих” народів, народів-сусідів, що після розпаду імперії отримали незалежність. Водночас вони дають підстави говорити про націоналізм Франка-політика і письменника з широким поглядом на культурні й політичні процеси, на яких твориться національна держава. І в цьому Франкові уроки є повчальними.

Список використаних джерел

1. *Дорофтей О.* Маловідома стаття Івана Франка про слов’янофільські рухи / О. Дорофтей // *Визвольний шлях*. – Львів, 2006. – № 2. – С. 48–53.
2. *Гольберг М.* Іван Франко і методологічні засади славистики / М. Гольберг // *Проблеми слов’янознавства*. – 1999. – Вип. 50. – С. 23–35.
3. *Гольберг М.* Іван Франко та українсько-сербські культурні зв’язки / М. Гольберг. – Львів: Світ, 1991. – 144 с.
4. *Кость С.* Між сходом і заходом (проблема історичної орієнтації на сторінках західноукраїнської преси першої половини ХХ ст.) / С. Кость // *Вісник Львівського університету*. – Серія журналістики. – 2004. – Вип. 25. – С. 260–273.
5. *Сеник Л.* Франків націоналізм / Л. Сеник // *Українське літературознавство*. – Вип. 72. – 2010. – С. 3–8.
6. *Франко І.* Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар / І. Франко // *Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах*. – Т. 29.: Літературно-критичні праці (1893–1895). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 40–50.
7. *Франко І.* Слов’янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер / І. Франко // *Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах*. – Т. 29.: Літературно-критичні праці (1893–1895). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 51–76.
8. *Франко І.* Два панславизми / І. Франко // *Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах*. – Т. 46. – Кн. I.: Історичні праці (1883–1890). – К.: Наукова думка, 1985. – С. 435–437.
9. *Франко І.* Postępy panslawizmu (Успіхи панславизму) / Перекл. О. Дорофтей // *Визвольний шлях*. – Львів, 2006. – № 2. – С. 53–73.
10. *Франко І.* Католицький панславизм // *Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах*. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45.: Філософські праці. – С. 69–75.
11. *Франко І.* “Ідеї” й “ідеали” галицької москвофільської молодіж / І. Франко // *Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах*. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45.: Філософські праці. – С. 410–422.
12. *Франко І.* Із історії “москвофільського” письменства а Галичині / І. Франко // *Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах*. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 31. – С. 458–480.
13. *Кущий І.* Українська науково-історична думка Галичини (1830–1894 рр.): рецепція національної історії / І. Кущий. – Тернопіль: Джура, 2006. – 220 с.
14. *Яковенко Н.* Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 375 с.
15. *Франко І.* Дума про Маледикта Плосколоба / І. Франко // *Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах*. – К.: Наукова думка, 1976. – Т. 3.: Поезія. – С. 228–238.
16. *Франко І.* Дума про Наума Безумовича / І. Франко // *Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах*. – К.: Наукова думка, 1976. – Т. 3.: Поезія. – С. 239–245.
17. *Смілка Р.* Іван Франко і чеська література: націєтвірний аспект / Р. Смілка // *Електронна бібліотека Інституту журналістики*. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2299>.
18. *Франко І.* До відома панів чехів / І. Франко // *Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах*. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 46. – Кн. I.: Історичні праці (1883–1890). – С. 487–490.
19. *Панько Т.* Мова і нація в естетичній концепції Івана Франка / Т. Панько. – Львів: Світ, 1992. – 188 с.
20. *Павличко Д.* Іван Франко – будівничий української державності / Д. Павличко // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – № 23–24. Spotkania polsko-ukraińskie. Uniwersytet Warszawski. Studia Ucrainica. Pod redakcją Stefana Kozaka. – Warszawa 2007. – S. 23–35.
21. *Франко І.* Глухі вісті / І. Франко // *Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах*. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 46. – Кн. I.: Історичні праці (1883–1890). – С. 341–346.

Ирина Федорив

КОНЦЕПЦІЯ ПАНСЛАВИЗМА В ТВОРЧЕСТВІ ІВАНА ФРАНКО

В статтє автор анализує концепцію панславизма в творчестве видающегося украинского ученого, писателя, общественно-политического деятеля – Ивана Франко (1856–1916), освещает основное содержание ряда исследований ученого о славянофильских движениях.

Ключевые слова: Иван Франко, украинская славистика, панславизм, русофильство, славянское единство.

Iryna Fedoriv

THE PANSLAVISM CONCEPT IN IVAN FRANKO'S WORKS

In the article the author analyses the concept of panslavizm in the works of the famous Ukrainian scholar, writer, public and political activist I. Franko (1856–1916), highlights the main content of his series of articles about the Slavophile movements.

Key words: Ivan Franko, Ukrainian Slavistics, Pan-Slavism, Russophilistvo, Slavic unity.

УДК 39 (092) (477)

Оксана Ятищук

НАРОДНА ДЕМОНОЛОГІЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В. ГНАТЮКА

Стаття присвячена вивченню питань демонології в науковій спадщині українського вченого Володимира Гнатюка. Дається аналіз його фольклорно-етнографічних записів, зроблених на території Галичини та Наддніпрянщини.

Ключові слова: демонологія, етнографічні дослідження, відьма, вірування, традиції, локальні особливості, духовна культура народу.

Наукова спадщина В. Гнатюка цікавить дослідників уже більше століття. Протягом цього часу літературознавчі, історичні, етнографічні дослідження, присвячені вченому, принесли вагомий науковий результат, тож не дивно, що час від часу постає проблема їх системного опису та осмислення.

Серед вчених, що писали про етнографічні та мовознавчі дослідження В. Гнатюка, потрібно назвати М. Яценка, О. Дея, Р. Кирчіва, І. Герету, М. Мушинку та ін.

Про життя, діяльність і творчу спадщину В. Гнатюка видані цікаві розвідки в Польщі, Німеччині, Сполучених Штатах Америки та інших країнах. На жаль, в основному в цих працях акцентувалася увага на фольклористичній діяльності В. Гнатюка і менше висвітлювалася його участь в дослідженні матеріальної культури народу, етнографічних процесів на Закарпатті та питанням народної демонології.

Важливий внесок у дослідження життя і діяльності В. Гнатюка, його багатогранної наукової спадщини зробила Оксана Шеремета у своїй науковій розвідці “Володимир Гнатюк і українська етнографічна наука кінця XIX – початку XX століття”. Джерельною базою дослідження стали неопубліковані архівні матеріали, опубліковані документи, мемуарна література, преса і публіцистика кінця XIX – початку XX століття. Основою джерельної бази роботи склали етнографічні праці В. Гнатюка з ділянки матеріальної культури – це відомості про кушнірство, ткацтво, народне харчування, народний одяг. Із сфери духовної культури – це опис весіль, звичаїв і вірувань українців, а також поховальних обрядів [1, с. 5].

Стан вивчення проблеми демонструє, що, незважаючи на деякі праці, у яких висвітлюються певні аспекти етнографічно-фольклористичної діяльності Володимира Гнатюка, народна демонологія як елемент етнографічних досліджень у працях вченого ще й досі не була спеціально висвітлена. Хоча ця тема цікавила його з юнацьких років. Як вказує професор Роман Кирчів, уже в одній з перших своїх друкованих праць – рецензії на статті Францішека Ржегоржа про народні вірування і звичаї українців Галичини – В. Гнатюк докладно реферує зміст публікації чеського етнографа, присвяченої характеристиці чорта в народних оповіданнях [2, с. 7]. У рецензованому матеріалі відчутна досить добра обізнаність молодого вченого з матеріалами, що стосуються народної демонології, та спроба наукового підходу до цієї сфери народної духовної культури.

Крім згаданої рецензії, В. Гнатюк опрацьовує етнографічні матеріали, опубліковані в журналі “Киевская старина”, виділивши, зокрема, “Заметки о малорусской демонологии” і нарис “Українська відьма” Володимира Милородовича, в яких відзначав “докладне знання предмета, використання відповідної літератури, порівняльну методику дослідження, ясність і аргументованість поглядів” [2, с. 14].

Уже у своїх ранніх наукових дослідженнях В. Гнатюк виявив інтерес до вивчення народної демонології. Він не лише сам фіксував фольклорно-етнографічні матеріали, а й заохочував до цієї праці усіх бажаючих. На допомогу збирачам народознавчих матеріалів учений укладає питальники, інструкції та відозви, надає методичні поради. Так у одній з таких рекомендацій, написаній разом з І. Франком, народні оповідки демонологічного змісту

при дослідженні фольклору виносяться на перше місце: “Найбільшу увагу просимо звернути тут на демонологічні матеріали: оповідання про чортів, різних страхів, хованців (домовиків), блуд, смерть і персоніфіковані хвороби, мерців, покутників (душі на покуті), чисельників і топельників, упирів, вовкулаків, відьом і чарівниць та знахарів і чарівників, хмарників (градобурів), інклюзників, закопані скарби” [3, с. 215].

У 1904 році В.Гнатюк публікує обширну працю “Знадоби до галицько-руської демонології”, що містить 400 оповідань. У 1912 році він продовжив публікації з української демонології, випустивши у світ другий том (двома книгами) “Знадобів до української демонології”, в якій надруковано 1175 народних оповідань не лише з Галичини (як у першому томі), а й з Наддніпрянщини.

Як вказує дослідник, демонологічний світ розділено на три групи: духів природи, домашніх духів і злих духів – нечистої сили. Згідно з демонологічною класифікацією існує близько 53 назв представників нечистої сили. З плином часу на чолі всіх злих сил став чорт, що тепер став зватися дияволом, сатаною чи демоном, і йому помалу підпорядковувалися всі інші сили: володарі хати і природи та шкідники життя – усі вони стали зватися бісами, і всі вони за християнства перейшли в силу злу, нечисту [4, с. 138].

В основі “нечистої сили” лежить, з одного боку, чаклунство і чародійство, ідея чорта як істоти, що володіє до певного ступеню неймовірною силою, з іншого – віра в можливість для людини вступити з ним у певні відносини, користуватися його послугами.

Будь-які стосунки з чортом, за народними повір'ями, можливі лише за певних умов або контракту з ним. В силу цієї угоди чорт віддає себе на певне число років в повне володіння майбутнього чаклуна, який після встановленого терміну повинен розпрощатися з життям і розплатитися за надані йому послуги власною душею, яка потрапляє у повне володіння чорта.

Щодо походження чорта, то в українських народних оповідях немає на це достатніх вказівок. Чорт надзвичайно старий, існував ще до появи світу і навіть брав участь у його створенні Богом [5, с. 661]. “Чорт був уже перед сотворенням світа, коли панував загальний хаос і Бог уносився понад водами. Тоді побачив його Бог у піні і зацікавився ним і, довідавшись, що він чорт, узяв його зі собою (...). Світ почав творити вже разом з чортом” [6, с. 90]. Він навіть хотів створити світ, подібний до Божого, за що й був вигнаний. Але й після цього чорт не відстає від Бога і просить, щоб той створив йому товариша. Бог запропонував зробити це самому чорту, порадивши піти до моря і бризкнути позад себе водою. Бризнув чорт раз, дивиться, а позад нього стоїть інший, такий самісінський, як він. І почав чорт бризкати позад себе аж до тих пір, поки Бог його не зупинив. “Чорт умочив одначе цілу руку і як почав нею тріпати, то набралось стільки чортів, що з них повстало дванадцять хорів” [6, с. 91]. Саме тому, за народним повір'ям, не можна бризкати мокрими руками, щоб чортів не розплоджувати.

Чортами стають і діти, вбиті матерями при народженні. Далі розмноження нечистих відбувається трьома шляхами: викрадення дітей, шлюб з жінками або між собою. Чорти забирають проклятих матерями дітей; хоч у вигляді вихора можуть прихопити з собою і не проклятих. Щоб запобігти цьому майже всюди біля породіллі ставили запалену свічку [7, с. 27].

Народна уява малює чорта у вигляді потворної людини, бридкої та карикатурної: “Дітько має оброслий твар цапком, ні вусів, ні бороди не видно, лише очі червоні. Ніс має такий, як пес, в зубах люлька з довгим цибухом аж до землі. Рука у дитька дуже тоненька, а долонька така мала, як у пса; і зараз пальці сі починають” [6, с. 92].

Одяг на чортах завжди європейський, “німецький”: коротка куртка чи фрак та вузькі панталони. Це вже ознаки пізнішого походження. З'явилися вони, найбільш імовірно, не раніше часів козаччини, коли в українського народу все “панське”, “німецьке” викликало майже фізіологічну відразу і слово “пан” стало синонімом чорта.

Відомий потяг чортів до музики, до веселощів. Існує декілька варіантів народної української легенди про музикантів, які були запрешені чортами на весілля чи вечорниці в

розкішні панські хорони, які потім виявлялись якимось болотом: “Часто запрошують чорти до себе в гостину людей, особливо трохи підпилих, заводять їх у болота, що представляються, як розкішні покої, дають їсти (жаби, коняки), пити (води з калюжі), курити (слимака або кінську костомаху) і кладуть спати на перинах, по чім самі пропадають” [6, с. 100].

Чорти люблять перекидатися в звірів і підступно підходити до людини. Можуть обертатися в чорного пса, kota, свиню, коня, цапа; часто перекидаються в якогось плазуна. Коли набирають подобу людини, то частіше панича, жида, поляка або німця. Блукаючим вогником чорт заманує людину в болота, прізви та безодні. Любить бавитися з п'яними і заводити їх у рови. Живуть вони по лісах, по болотах, у проваллях, безоднях, ярах, дуплах сухих дерев, по млинах, пустках і т.д. “Коли люди сваряться, то нерозумно говорять собі: Йди в болото, багно, тобто там, де сидить чорт; кажуть, що чорт найліпше любить пробувати у старих будинках, в яких нема нікого, приміром, старих школах, млинах, у лузі і ін.” [6, с. 102].

Чорта легко прикликати свистом, особливо у пустках та на перехрестях. Щоб він не зашкодив, потрібно тримати при собі ножа. Ножа чорт взагалі боїться. Тому породілля кладе його собі і дитині під голову до того часу, доки дитину не охрестять [4, с. 144].

На чорта люди переносять всі людські вади. Де він з'являється – починаються неприємності, він завжди зробить якусь пакість. Особливо любить сварити людей, а для цього придумав горілку. Взагалі, де горілка – там і чорт.

Чорти, за народним повір'ям, володіють не лише певними частинами земної поверхні, але й її надрами, де вони охороняють заговорені скарби. Про близький зв'язок чортів зі скарбами свідчить, між іншим, і той факт, що як ті, так і ті перетворюються на однакових тварин. Так у народних оповідях Лубенського повіту скарб явився у вигляді запряжених коней, а в ніч перед Різдом вороний кінь переходив дорогу дітям, які йшли до церкви [7, с. 39]. Скарб у вигляді коня зустрічається і в творах П. Іванова, Б. Грінченка, Н. Арендаренка.

Подібні розповіді про чортів не були лише предметом розмов довгими зимовими вечорами. Їм надавалось повністю реальне значення, що підтверджується судовими процесами, які виникали з приводу звинувачень або наклепів у чаклунстві тих чи тих осіб. Такі процеси, які мали місце в Україні ще до кінця XVIIIст. показують, що ці вірування були загальними, побутували не лише в простому середовищі, але і серед тодішньої інтелігенції та адміністрації. У цих судових актах ми не знайдемо повного і цілісного зображення чорта, так як подібні деталі не входили в завдання юриспруденції, яка розглядала справи з точки зору цивільного чи кримінального позову. Тим не менше і окремі розрізнені зауваження дають чітку уяву, наскільки глибокими були подібні вірування [8, с. 199].

Наведені свідчення про чортів викликають упевненість, що в основі демонічних істот, створених народною фантазією, лежить людина з її інстинктами, пристрастями і діяльністю. Головна особливість цих істот – здатність до перетворення – властива також і людям: відьмам і вовкулакам.

У 1912 р. В. Гнатюк опублікував статтю “Купане і палення відьм у Галичині”. Стаття складалася з двох частин. У першій автор намагався з'ясувати, яких жінок і за які дії вважали в народі відьмами, як їх переслідували і карали. Друга частина складалася із одинадцяти розповідей про купання і палення відьом у Галичині, які В. Гнатюк зібрав від своїх кореспондентів. Узагальнюючи ці розповіді, вчений робить висновок, що віра у відьом була досить поширеною. Усі нещастя приписували чарам, а справжні причини нещасливих випадків залишалися поза увагою людей. Особливо поширеними були такі погляди під час суспільних лих: голоду, епідемії і т. п. Тоді людина ставала особливо підозрілою і починала шукати винуватця своїх бід та покарати його за ту конкретну матеріальну шкоду, якої було завдано.

Уявлення про відьму, на думку автора, йшли з глибокої давнини, і не тільки у нас, але і в інших народів світу. Навіть з утвердженням християнства вони не змінилися. Знання і дії відьом приписувалися їх власним надприродним можливостям, а не їх зв'язку з чортом. Для

написання статті “Купане і палення відьом у Галичині” автор використовував праці П. Чубинського, В. Антоновича, М. Сумцова, матеріали магістратських судів. На підставі джерел автор доводив, що в Україні публічні страти відьом траплялися лише під час великого лиха. З багатьох переглянутих ним справ про чари, що розглядалися судами, Володимир Гнатюк віднайшов лише три, що закінчувалися смертельним вироком. Люди, які чинили самосуд, нерідко самі потрапляли до в’язниці. Дослідник описав декілька способів, при допомозі яких виявляли, чи була жінка відьмою, чи ні. Були це перевірки вогнем, холодною водою, колінням голкою і т.п. Автор додав, що звичай купання відьм (був поширений також у народів Африки, Азії та Європи), є дуже давнім і повністю зник лише у ХІХ ст. Порівнюючи переслідування українських відьом з їх сестрами з інших європейських країн В. Гнатюк зробив висновок, що на Україні не доходило до такого масового нищення людей, як у Західній Європі, але поодинокі випадки – особливо самосуди – і в Україні повторювалися протягом нашої історії.

Відьми є свого роду посередниками між світом реальним і потайбичним. Саме слово “відьма” походить від давньоруського “въдь” – знати, що вказує на давнє походження цього образу в українській демонології і свідчить про існування особливої касты серед язичницьких волхвів жіночої статі, які виконували певні ритуальні дії. Археологічні дані свідчать, що ймовірно, це могло бути заклинання дощу [9, с. 100]. Безперечно, що важливий вплив на народний світогляд мав візантійський погляд на жінку як на джерело зла і всякої спокуси. Взагалі всі чаклуни відомі під іменем “відьма”, хоча українська відьма має свої специфічні риси. Поділяються відьми на два види: родимі та вивчені. Перші – це діти жінки та чорта, або ж діти, прокляті ким-небудь ще в утробі матері, або якщо вона необережно проковтнула вуглинку, готуючи перед Різдом вечерю. Якщо в сім’ї народжувалось сім дочок підряд – одна з них природжена відьма. Така дівчинка чаклувала інтуїтивно, бо знання їй давалися від народження. Володимир Гнатюк знаходить підтвердження цій інформації і подає її у своїх “Знадобах до української демонології”: “Відьми є також двоякі, родимі і вчені. Коли вагітна жінка варить страву на Св.Вечір, а до горшка впаде кусник вугля і вона його з’їсть, то народить відповідно до полу – відьму або опира. Коли в кого є 7 дівчат, а хлопець не переложить, то одна з них відьма” [6, с. 224]. Відмінною, важливою ознакою родимих відьом є невеликий, завбільшки з палець, хвостик, який, якщо відьма займається чаклунством, виростає до розмірів собачого хвоста: “Родиму відьму легко пізнати, бо вона має хвіст, який у сні висувається. У дитини сей хвіст голий, у старшої відьми – оброслий” [6, с. 224].

Родимі відьми в своїх відношеннях до простих людей виявляють деякі риси добродіяння, допомагаючи одним у хворобі чи захищаючи інших від злих чар своїх сестер – вчених відьом. За таким характером діяльності родимих відьом часто плутають із знахарками, від яких вони змістовно відрізняються здатністю перевтілюватися. Вони не такі небезпечні як вивчені. Ученою відьмою можна стати кожна жінка, що витримала випробування, яких буває декілька видів. Можна стати відьмою, якщо в ніч на Івана Купала зняти з себе хрест, взяти ікону, хліб і ніж, піти до річки і на самому краю берега біля води покласти ікону та хліб. Після чого проколоти хліб ножем, взятися за нього руками, а на ікону стати ногами і напоганити [10, с. 445–446].

Навчені відьми діляться на декілька рангів. Відьма найнижчого рангу вмiла тільки відбирати в корів молоко, вищого – накликати на людей хвороби, збирати у себе різних гадів, давати їм доручення затримувати дощі, викликаючи посуху, а також умiти приймати подобу птахів, тварин: “Відьма може так само, як усі істоти з надлюдською силою, приймати різні постаті відповідно до потреби. Може показуватися людиною, козаком, кобилою, при чiм їй деколи й підковують у коваля, коровою, свинею, вівцею і т.д.” [6, с. 229]. Відьми найвищої кваліфікації вмiли робити все : “Відьма може спровадити град на поле, що виб’є все дочиста. Насилає жаби на свою супротивнику так, що та не годна вийти з хати, але їй вирятовує знахар (...). Відьма зливає до фляшки метiль із умерлої дитини, а на Св.Вечір обходить гола двір своєї братової і обливає його, наслідком чого все живе гине: коні, корови,

кури. Загалом нема ніякої царини в сільському житті, до якої відьма не могла би втиркнути ся і наробити шкоди” [6, с. 230].

Вчені відьми набагато небезпечніші, ніж родимі. Родимі дуже часто виступають у ролі наставниць, але не дивлячись на свої знання та великий досвід, вони приносять менше зла, ніж їх учениці. Крім того, вони дуже часто виправляють те зло, що зробили самі або вчені відьми.

Відьми похилого віку мають певні характерні риси, за якими їх легко відрізнити від інших людей. Молодих відьом не можна відрізнити за зовнішністю від інших жінок.

Навчання відьом закінчувалося у Києві на Лисій горі, куди вони літають на великі свята на раду з головними відьмаками та іншою нечистою силою: “Відьми мають свої сойми, на які злітаються звідусіль в стало означені дні, звичайно першого тижня кожного нового місяця, або на великі свята, як Юрія та Дмитра і там складають справоздання зі своєї діяльності перед чортами та набирають нових практик. Крім того, вони бавляться там, гуляють, відбувають оргії, хто несвідомий попав би на те місце, відьми потяли би його” [6, с. 231]. Найбільший шабаш (зібрання відьом) буває в ніч на Івана Купала, коли вся нечисть збирається на гулянку на правому березі Дніпра біля Києва. Це місце відоме багатьом народам з давнього часу, про неї ми знаходимо згадку уже в Біблії: “...пішов на лису гору” (Числа 23,3).

Перед тим як летіти на шабаш, відьми натиралися маззю, яка виготовлялася за західноєвропейськими рецептами із людського, особливо дитячого, жиру, стружок від олтарів та церковних годинників. Українські відьми виготовляли мазь з котячих мізків, собачих кісток і людської крові [7, с. 50].

На гулянку відьми вилітають на коцюбі, вінику чи помелі через комин. Перед цим всі вони стають молодими та гарними. Відомо, що всі відьми та чорти стараються до других півнів повернутися додому, інакше вони зможуть зробити це тільки наступної ночі.

Товаришем відьми завжди є чорний кіт, він завжди до її послуг. Тому в народі говорять, що зле буде тій людині, якій перебіжить дорогу чорний кіт. Відьми наносять шкоду не лише людині, а і її домашнім тваринам, в основному коровам, вівцям, курам. Віра в порчу корови відьмами надзвичайно поширена в Україні. Доїти вона може не лише домашню худобу, а й усяку звірину: “Відьми можуть добувати молоко і сметану не лише від коров, але від усякого звіра. Застромить ніж у що-будь, і на якого звіра подумає, з такого зараз потече через ніж молоко, яке відьми продають опісля чортам” [6, с. 230].

Відьми, разом з усіма людьми, поважають річні свята, відвідують церкву, одягаються по-святковому, а до столу готують святкові страви. Коров'яче молоко, змішане з вранішньою росою, є необхідною стравою і разом з тим вінець їх святкового столу. Гостинність у свята прийнята і в них. Гостями бувають злі духи та відьми з інших сіл. Але щоб стіл був для гостей повним, напередодні свята відьми йдуть у хлів до чужих дійних корів і видоюють їх до крові. В момент доїння корів вони приймають образ жінки у чомусь білому з розпущеним волоссям. Вона прагне видоїти корову на Благівіщення або в день Святого Георгія, або в перший день Пасхи. Така корова вже не давала молока своїм господарям, а належала після цього лише відьмі. Родима відьма доїть звичайно, вчена ж після першого доїння робить дірку в одному зі стовпів свого дому чи комірчини, закриває її кілком, а потім з цієї дірки молоко тече, наче з крану [11, с. 263].

Розповіді про доїння корів відьмами тісно пов'язані з розповідями про збирання ними роси, яка слугує їм, в одних випадках, засобом для приманювання корів і людей, в інших випадках – для пиття. На зорі літньої ночі відьми виходять в поле і вдаряють довгою хустиною об траву, яка похилилася до землі під вагою роси. З мокрих хусток росу вичавлюють в посуд, в якому зберігається звіряче молоко. Змішане з росою, воно вживається як улюблений напій на зборищах відьом і злих духів.

За іншим повір'ям відьма миє юрїївською росою цідилко (ситечко для проціжування молока), а потім вичавлює його, і з нього замість роси тече молоко, а сусідські корови залишаються з пустим вименем. Росу люди завжди використовували як помічний засіб, адже

вона вважалася лікувальною. Її збирали, вмивалися нею заради краси і здоров'я, кропили нею скотину. Лише відьми застосовували росу на шкоду людям і звірам. Велику шкоду приносили відьми і тим, що крали з неба зірки, хмари та дощі і ховали їх у себе в хаті [11, с. 264–265].

Відьму, яку на місці злочину не спіймали, а лише підозрювали, піддавали випробуваннями водою, адже відомо, що відьма у воді не тоне. Таке випробування, або ордалія, відоме з прадавніх часів і базується на переконанні, що вода відштовхує винуватого, через що він і не тоне. Про купання жінок, запідозрених у відьомстві, знаходимо відомості у судових справах не лише у XVIII ст., а й на початку XIX ст. [11, с. 229].

До менш небезпечних справ відьми можна віднести примусове літання з допомогою терлича, приворотного зілля, яке збирають перед Івановим днем на Лисій горі або присушування хлопця до дівчини чи навпаки з допомогою сліду, чи жаб'ячих кісточок.

Відповідно до загальноприйнятої думки, відьми перед смертю довго та сильно страждають. Щоб дізнатися, від чого відьма так страшно мучиться, потрібно взяти хомут, стати біля хатнього порогу і подивитися через цей хомут на помираючу. У цей час можна побачити, що вона з усіх боків оточена злими духами, які і мучають її. Щоб полегшити передсмертні страждання, відьма повинна передати кому небудь свою силу, або з цією ціллю ще зривають сволок. Останній прийом може бути згадкою про давній звичай робити в могилі і в труні отвори, щоб виходила душа померлого. У деяких народів для цієї мети передбачалася посмертна трепанція черепа [7, с. 60]. Володимир Гнатюк у своїй етнографічній розвідці пише: “Коли відьми умирають, то смерть їх буває дуже тяжка. Відьма реве бичим голосом, а очі набігають як яйця. Відьма при смерті реве, вивалює язик, блює кров'ю, і то різаною. Як змучиться, просить зірвати стелину, щоб швидше вмерла: “Узяли, зірвали стелину, то вона стала ревти так, як на роговищі скот. Люди повтікали з хати геть усі, поки вмерла”. При тім розноситься такий сморід, що тяжко повернутися до хати, а нести на кладовище її можна лише з тяжким трудом” [6, с. 231].

Відьму хоронили пізно ввечері, а щоб не виходила з могили і не приносила людям біди, то клали її лицем вниз і забивали осиковим кілком.

Таким чином широкий розмах народної фантазії захопив в уявленнях про родимих і вчених відьом два великих начала життя: начало добра і зла в їх вічній боротьбі, уособивши ідею дуалізму в давно відомих образах, зумівши у скромних обставинах сільського побуту відшукати сліди їх боротьби. І навіть у тих випадках, коли світле начало вимальовується слабше і блідніше, ніж протилежне йому темне, яке зазвичай виступає різкіше і яскравіше, ми знаходимо в основі вічну ідеальну правду: торжество світла над мороком.

Важливе місце у світосприйнятті та уявленнях українців посідають численні вірування у різні прикмети, силу чарів та замовлянь, добру та лиху годину, щасливе і нещасливе місце, доброго “полазника”, легкі і тяжкі дні тощо. Володимир Гнатюк вказує у своїх дослідженнях: “Кажуть, що є в році такі дні, що приносять чоловікові шкоду у всякій роботі. Ті дні називають грізними. Кажуть, що таких днів буває в році сімнадцять. Деякий день увесь грізний, а в деякі тільки година, дві, а навіть мінати такі бувають, п'ятнадцять або двадцять мінат. Хто в таку мінату стане щось робити, мусить поплатитися чим-небудь” [6, с. 186].

Характерною особливістю традиційних уявлень і вірувань українців є синкретичне поєднання християнських релігійних уявлень з язичницькими віруваннями, що існували задовго до поширення християнства [12, с. 25].

Українська фольклорна традиція наділяє антропоморфними властивостями не лише стихії, сили природи і соціальні явища, а й деякі дні тижня. Уособлення днів тижня (понеділка, п'ятниці, неділі) відбулося на християнській основі, хоч звичай їх вшанування і святкування сягає незапам'ятних часів і пов'язаний з далекими соціально-правовими та релігійними нормами життя наших предків.

Культ п'ятниці склався ще в дохристиянський період і присвячувався язичницькій богині весни та плодючості. В християнський період в п'ятницю почали вшановувати

великомученицю Параскеву. Уявляли її літньою жінкою і часто зображували на іконах, які чіпляли біля криниці. Кожна п'ятниця є поминальним днем, коли згадують своїх покійних родичів. Тому в п'ятницю не можна працювати голкою, ножицями, веретенем, щоб не проколоти душі померлих. Серед галицьких легенд Володимир Гнатюк записав наступну: "П'ятниця – се така молодиця. Вона ходить по п'ятницях по хатах та дивиться, котра жінка пряде. Як побачить, що пряде, то так зробить, що тій прясі на обох руках покорчить пальці."

В однім селі жінка сіла в п'ятницю ткати полотно. Вона була сама в хаті. Аж тут двері отворилися, до хати увійшла жінка П'ятниця, здерла з тої жінки шкіру і повісила її на верстаті за те, що вона в п'ятницю ткала" [6, с. 184].

Залишки цих уявлень збереглися і до наших днів. У понеділок не рекомендується позичати гроші і розпочинати важливу справу.

Загальнопоширеними в Україні були повір'я, пов'язані з громом та блискавкою, водою. Певні захисні функції приписувалися "йорданській" воді. Вона була необхідним атрибутом лікувальної та господарської магії українців.

Українська міфологічна традиція, власне, як і вірування інших народів, приписувала магичні властивості і вогню. Саме з цією метою українці використовували вогонь у купальських, весільних, родинних і похоронних обрядах. Загальноприйнятим ритуальним дійством було переведення молодих та весільного поїзда через вогонь, обкурювання димом при хворобі, переведення через вогонь з метою позбутися хвороби і т.д.: "Як огонь шанують, видно з того, що коли на полонині пастухи викличуть живий огонь, звертаються зразу до сходу сонця, вклякають і говорять за ватагом молитву, яку кінчають словами: "Допоможи мені, Господи, як єс мені допоміг сю живу ватру розкласти, її ізгасити"" [6, с. 161].

Визначаючи елементи чудодійності в народних віруваннях і повір'ях, більшість українських народознавців доводили реалістичність їх основи, як правило, вільної від релігійної містики, але такої, що зберегла деякі міфологічні та демонологічні уявлення. "Легко переконатися в тому, – писав П. В. Іванов, – що народна пам'ять і дотепер міцно зберігає стародавні тлумачення про найпотаємніші речі. Воно й зрозуміло: народ був і є далеким від всіляких пізніших мудрувань, поділяючи однорідні за суттю явища на можливі, прийняті нинішньою церквою, і на відхилені нею, причетні до царини апокрифічних" [10, с. 21].

Володимир Гнатюк вніс значний вклад у вивчення духовної культури українців. Наукова спадщина вченого багата оригінальністю методики досліджень, основними компонентами якої були спостереження, точна фіксація і об'єктивний аналіз матеріалу. Позитивною рисою дослідницької праці В. Гнатюка була точність запису польового матеріалу, в тому числі його локальних, хронологічних, етнічних, діалектних та інших особливостей, обов'язкова фіксація варіантів твору: "Я поставив собі за задачу відтворити образ демонічних постатей на підставі матеріалів, записаних з уст народу, але не вдаватися при тім у ніякі інтерпретації, пояснення та здогади, яких повно у міфологів та з яких досить що устоялося. Наймовірніший вийде образ тоді, коли буде чисто описовий, і я сього тримався" [6, с. 41]. І хоча Володимир Гнатюк не залишив ґрунтовних методичних посібників, все ж в окремих статтях, рецензіях, замітках він рекомендував цінні методичні поради щодо збирання та вивчення фольклорних і етнографічних матеріалів.

Список використаних джерел

1. *Шеремета О.* Володимир Гнатюк і українська етнографічна наука кінця XIX – початку XX століття. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук / О. Шеремета. – Львів, 2003. – 13 с. 2. *Кирчів Р.* Міфологія на Володимира Гнатюка // Володимир Гнатюк. Нарис української міфології. – Львів, 2000. – С. 7–37. 3. *Франко І., Гнатюк В.* До збирачів етнографічних матеріалів // Літературно-науковий вісник. – 1904. – Т. 28. – Кн. 12. – 215. 4. *Іларіон митрополит Дохристиянські вірування українського народу: історико-релігійна монографія.* – К.: АТ "Обереги", 1992. – 424 с. 5. *Зотов В.* Документальна історія чорта / В. Зотов // Исторический Вестник. – 1884. – Кн. 1. – Т. 17. – С. 661–678. 6. *Гнатюк В.* Нарис української міфології / Володимир Гнатюк. – Львів, Інститут народознавства НАН України, 2000. – 264 с. 7. *Милородович В. П.* Українська відьма: нариси з української демонології / В. П. Милородович. – К.: Веселка, 1993. – 72 с. 8. *Селецкий А.* Колдовство въ юго-западной Руси въ XVIII ст. / А. Селецкий // Киевская старина. – 1883. – № 6. – С. 193–236. 9. *Ковальчук О. В.* Українське народознавство / Олександр Володимирович Ковальчук. – К.: Освіта, 1994. – 176 с. 10. *Іванов П.* Народные рассказы о ведьмах и упырях / П. Иванов // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1991. – 640 с. 11. *Сумцов Н.* Колдуны,

ведьмы и упыри / Н. Сумцов // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1891. – Т. 3. – С. 229–278. 12.
Скрипник Г. А. Традиційні уявлення і вірування українців / Г. А. Скрипник // Радянська школа. – 1991. – № 3. – С. 25–31.

Оксана Ятышук

**НАРОДНАЯ ДЕМОНОЛОГИЯ КАК ЭЛЕМЕНТ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ
В. ГНАТЮКА**

Статья посвящена изучению вопросов демонологии в научном наследии украинского ученого Владимира Гнатюка. Дается анализ его фольклорно-этнографических записей, сделанных на территории Галичины и Надднипрянщины.

Ключевые слова: демонология, этнографические исследования, верования, традиции, локальные особенности, духовная культура народа.

Oksana Yatyshchuk

**FOLK DEMONOLOGY AS AN ELEMENT OF VOLODYMYR HNATYUK'S ETHNOGRAPHIC
RESEARCHES**

This article is devoted the study of the question of demonology in the scientific inheritance of the Ukrainian scientist Volodymyr Gnatyuk. The analysis of his folk-ethnographic records, which were writtening on the territory of Galichyna and Naddnipryanshchyna, is given.

Key words: demonology, ethnographic researches, beliefs, traditions, local features, spiritual culture of people.

УДК 94 (477)

Іван Куций

КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОГЕНЕЗУ СЛОВ'ЯН У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ОМЕЛЯНА ПАРТИЦЬКОГО

У статті проаналізовано науково-історичну спадщину О. Партицького. З'ясовано його внесок у наукове вивчення стародавньої історії. Досліджено погляди вченого на проблему походження слов'ян.

Ключові слова: Омелян Партицький, слов'яни, історіографія, етногенез, етнізм.

Постаті Омеляна Партицького належить чільне місце в українському національному русі Східної Галичини XIX ст. У науковому світі він відомий насамперед як політичний та громадський діяч, один із провідників народовської течії в національному русі, а також як вчений-мовознавець, етнограф, педагог, публіцист. Проте найменш відомим аспектом діяльності О. Партицького залишається її історико-дослідницька та історико-публіцистична сфера. Хоча це і не найбільш помітні ділянки у спадщині галицького вченого, проте вони заслуговують на увагу з декількох причин. По-перше, в середовищі українських істориків Східної Галичини О. Партицький перший з-поміж учених краю розпочав поглиблені студії саме над стародавньою історією – до нього ця епоха мало цікавила дослідників. По-друге, його наукові положення та висновки стосовно етногенезу слов'ян йшли врозріз із усталеними на той час уявленнями і стереотипами, спричиняючи таким чином несприйняття й негативний резонанс в науково-інтелектуальних колах сучасників. По-третє, історична спадщина О. Партицького є цінним джерелом вивчення не тільки науково-історичної, а й ширше – суспільно-політичної і навіть культурно-цивілізаційної думки Східної Галичини XIX ст. Його наукові міркування обумовлювалися не стільки логікою історичного пізнання, скільки актуальними суспільно-політичними та світоглядно-ідеологічними тогочасними потребами. Висновки науково-історичних студій О. Партицького здебільшого являли собою історичну легітимізацію певних ідейно-політичних постулатів чи доктрин. Звідси його праці є цікавим джерелом для вивчення впливу соціокультурних чинників на історичну думку. Будучи впливовим діячем народовського табору, О. Партицький брав участь у суспільно-політичній та ідейно-світоглядній полеміці між народовцями-українофілами та старорусинами-русофілами. Хоча головне вістря цієї полеміки було спрямоване на питання про національну ідентичність південно-західних русинів, однак вона фактично торкалася складної проблеми культурно-цивілізаційної приналежності “руського” етнонаціонального простору. Навіть у другій половині XIX ст. значна частина галицько-українських інтелектуалів, в тому числі і О. Партицький, продовжували залишатись під впливом слов'янофільської парадигми з її акцентами на унікальній ролі слов'ян у світовій історії. Тому історичні студії О. Партицького, з одного боку, підкреслювали історичну та цивілізаційну унікальність і самодостатність слов'ян, а з іншого – акцентували на протиставленні “слов'янського світу” (Сходу) та “германського світу” (Заходу) як “свого” і “чужого” цивілізаційних середовищ.

Багатогранна постать О. Партицького не привертала до себе належної уваги дослідників. До проголошення незалежності України ми мали лише дві спроби оцінити його науково-історичну діяльність у некролозі, автором якого був Іван Копач [1], та у рецензії М. Грушевського на монографію “Старина історія Галичини” [2]. Із сучасних досліджень насамперед необхідно згадати дисертаційну роботу О. Качмар про педагогічну спадщину та громадсько-просвітницьку діяльність О. Партицького [3]. На сучасному етапі появилось декілька статей, розвідок та інтернет-публікацій, присвячених постаті О. Партицького. Більшість з них мають публіцистично-популяризаторський характер. З числа тих, де

робиться спроба дати оцінку О. Партицького як історика варто відзначити публікації К. Тищенка [4] та П. Чемериса [5]. Таким чином, тема громадсько-політичної, публіцистичної та науково-дослідницької діяльності О. Партицького в цілому залишається малодослідженою, а питання про внесок цього вченого в українську історичну науку ще чекає своїх майбутніх дослідників. У пропонованій статті ми ставимо собі за мету глибше з'ясувати питання про внесок О. Партицького в дослідження проблеми етногенезу слов'ян та узагальнити його роль в українському історіографічному процесі. З-поміж дослідницьких завдань виділимо насамперед такі: систематизувати джерельну базу історичних студій О. Партицького; проаналізувати його концептуальні положення стосовно проблеми етногенезу слов'ян; з'ясувати специфіку дослідницького інструментарію вченого; дослідити рецепцію Партицького-історика в науково-інтелектуальному середовищі; дослідити соціальне замовлення історичних студій науковця. Джерельною базою нашого дослідження послужили насамперед опубліковані монографії та статті самого О. Партицького, а також праці його сучасників-критиків та опонентів.

В українській історіографії Галичини XIX ст. найменш дослідженим періодом національної історії була стародавня епоха, тобто часи, що передували утворенню Давньоруської держави. Достатньо навести той факт, що до середини 90-х років цього століття у Галичині не було жодної спеціалізованої узагальнюючої монографії, у якій було б подано цілісну картину історичного минулого краю в докиївський період. Перша спроба окреслення концепції стародавньої історії належить саме О. Партицькому. Цей дослідник був єдиним у свій час, хто обрав стародавню історію України як головний предмет своїх наукових зацікавлень. Здобуття О. Партицьким теологічної та філологічної освіти, ґрунтовне знання багатьох мов – німецької, латинської, грецької, румунської та більшості слов'янських – визначальним чином вплинули на подальші напрями та методи його наукової діяльності.

Історичні студії О. Партицький розпочав із публікації розвідки “Червона Русь в часах пред-історичних” у 1863 р., у якій він висунув тезу про гетів як предків галицьких русинів [1, с. 7]. З цього часу й аж до кінця життя стародавня історія України стала провідною темою його наукових зацікавлень. Окремим її аспектам учений присвятив ряд спеціалізованих популярних статей, поміщених в основному у часописі “Діло” [6; 7; 8; 9]. У 1889 році О. Партицький видав працю “Велика слов'янська держава перед двома тисячами літ” [10], яка була присвячена дослідженню Скіфії. Пізніше, у 1894 році, вчений видав велику узагальнюючу монографію “Старинна історія Галичини” [11], яка стала своєрідним підсумком багаторічних студій автора. Хронологічні рамки цієї праці охоплюють події з VII ст. до н.е. до початку II ст. н.е. Книга задумувалась автором як перший том великого видання, де виклад подій мав сягнути часів виникнення Давньоруської держави, однак автор не встиг здійснити ці плани.

На окрему увагу заслуговують наукова методологія та методика О. Партицького. В основу джерельної бази своїх досліджень він поклав матеріал “язиковий” (лінгвістичний), не приділяючи достатньої уваги при цьому іншим видам історичних джерел. Особливо помітним є нехтування з боку вченого археологічними джерелами, які зрозуміло, для дослідження історії стародавніх часів мають чи не першорядне значення. Варто зазначити, що на середину 90-х років XIX ст. археологія вже могла похвалитися певними здобутками. Аналіз праць О. Партицького показує, що їх автор проявляв неабияку обізнаність із усною народною творчістю, міфологією, звичаями та обрядами слов'янських народів а також відзначався ґрунтовним знанням античних, візантійських, давньоруських і західноєвропейських писемних пам'яток. Однак при цьому він у більшості випадків не здійснював усестороннього розгляду всіх цих джерел, а використовував їх переважно у якості матеріалу для свого “язикословного” аналізу. Опираючись на лінгвістичний матеріал вчений обґрунтував більшу частину своїх історичних гіпотез та теорій. Головний зміст історико-дослідницької діяльності О. Партицького полягав насамперед в аналізі топонімів, етнонімів, власних назв історичних або міфічних перонажів. При цьому часто траплялося, що лише співзвучність назв, які відносились до різних історичних періодів чи епох й стосувалися різних місцевостей, приводила дослідника до думки про спільність походження

цих назв. Так, генетичні корені русинів він шукав серед племен і народів стародавньої епохи лише на основі подібності їхніх назв із сучасною географічною номенклатурою. Деяка подібність звичаїв та обрядів стародавніх племен та українців за середньовічних чи нових часів була для нього достатнім аргументом для зарахування цих племен до числа безпосередніх предків свого народу. Помітним є прагнення дослідника довести причетність всіх стародавніх етносів, що проживали на території України чи суміжних регіонах, до процесу етногенезу слов'ян та, зокрема, українського народу.

Намагаючись давати ствердні відповіді на суперечливі чи дискусійні питання, вчений неодноразово робив неаргументовані й сумнівні висновки. Вже навіть для сучасників очевидно була хибність багатьох його наукових положень. Тогочасні критики О. Партицького помічали у нього довільність й необережність у наведенні історичних аналогій та висновків, догматизм, “брак об'єктивної критики джерел й огляду на відповідну літературу, безоглядність у ставленні гіпотез й оперування ними як певними фактами науковими”, але водночас відзначали у нього “самостійність висліду, любов до свого предмету” [2, с. 4], а також “прозорість викладу і рішучість виводів” [1, с. 8]. Щодо рішучості висновків, то в цьому О. Партицький серед кола своїх попередників та сучасників не мав собі рівних. Ніхто до О. Партицького не висунув такої кількості власних оригінальних гіпотез та теорій, які так сміливо суперечили б загально визнаним науковим авторитетам та історіографічним традиціям.

Основу історичної концепції О. Партицького становить теорія про фракійців (“траків”) як предків слов'ян. Співставивши свідчення античних, візантійських та давньоруських пам'яток про суспільний устрій, побут, звичаї та обряди, міфологію та релігію фракійців і слов'ян та віднайшовши у них чимало подібностей, дослідник дійшов висновку про тотожність цих двох етнічних спільностей. “Людя, що привикли Траків і Слов'ян уважати за два окремі народи, – стверджував вчений, – годі якось освоїтися з думкою, що у Слов'ян переховуються в традиції старотрацька історія, мітологія, поезія” [11, с. 25]. Багато уваги він приділяв вивченню давньофракійської міфології, де віднаходив персонажів-відповідників пізнішої слов'янської міфології.

З-поміж численних фракійських народностей дослідника цікавило насамперед плем'я гетів, яких він вважав за безпосередніх предків русинів, твердячи, що “лиш Русини можуть історію Гетів уважати своєю” [11, с. 285]. Учений спростував поширену думку про появу гетів на півночі від Дунаю лише у IV столітті й доказував, що вони там проживали вже за часів Геродота. Гети, на його думку, були нащадками кімерійців-таргітів, які перед натиском азійських скіфів (“сколотів”) відійшли у межиріччя Дністра та Дунаю. Як бачимо, О. Партицький заперечив твердження Геродота про переселення кімерійців у Малу Азію: “Гети були отже тим народом, що зразу заселяв всю Скитію, а котрий лиш в пізніших часах, тиснений Сколотами, обмежитися мусів на краї, що лежали на захід від Дністра” [11, с. 82].

Ще більш сміливою може видатися інтерпретація дослідником Геродотової розповіді про скіфо-перську війну. На його думку, війну із персами вели саме гети, й описані Геродотом події відбувалися у межиріччя Дунаю та Дністра [11, с. 268, 276–277]. Вчений подає також своє бачення причин хибних повідомлень Геродота: “Мовчання про Гетів на північ Дунаю дає ся єдино тим вияснити, що за часів Геродота Гети не становили окремого державного організму, але підвласні були Скитам-Скольотам... отже за Геродота часів існували на сході Європи дві могутні держави: Тракія і Скитія. Овітньо до тих двох державних організмів Геродот всіх Гетів, як трацьке плем'я, умістив в Тракії (на полудне Дунаю), бо неможливо видавалось йому, щоби і в Скитії могли також жити Траки” [11, с. 80].

Не можна оминати увагою погляди О. Партицького на місце й роль скіфів в національній історії, адже цій проблемі він присвятив навіть окрему монографію. Аналізуючи опис Скіфії Геродота, дослідник виокремлював власне скіфів (“скитів”) та сколотів. Останні були, за О. Партицьким, іраномовними племенами азійських кочовиків, що витіснили із Північного Причорномор'я кімерійців-таргітів. Після захоплення цих земель сарматами сколоти переселились у прибалтійський регіон. На думку вченого, саме литовський та латиський народи

є прямими нащадками скелотів [11, с. 214–217, 220]. Основну ж частину населення Скіфії (тобто власне “скитів”) О. Партицький ототожнював із слов’янами, що були етнічно споріднені із гето-фракійцями: “Трацьких Гетів, що мешкали на північ Дунаю, Геродот зачисляє до народу Скитів. А Траки і Скити – то лиш окремі політичні організми, нарід той сам. В старину Гетів часто називали Скитами, не лиш в значеню географічнім, але і народнім” [11, с. 29]. Він висунув гіпотезу, що етнонім Скити походить від перекрученої греками назви Гети або Гіти [10, с. 100]. Геродотових скіфів-землеробів О. Партицький називає скитами-полянами, вбачаючи в них предків давньоруського племені полян [11, с. 197]. Скіфію, як і Фракію, він вважав прабатьківщиною слов’ян [11, с. 13].

Геродотове плем’я андрофагів О. Партицький ототожнював із пізнішими літописними ятвягами [11, с. 239–241], а кробизів із кривичами [11, с. 282]. На його думку фракійське плем’я трибалів після розгрому його римлянами переселилось у Галичину, про що свідчить назва міста Теревовля та гір Медоборів (“Недоборів”, що походить від назви племені, якого “не добороли” римляни) [11, с. 310]. О. Партицький вважав бойків нащадками стародавнього кельтського племені боїв, що після розгрому його даками осіло у Карпатах [11, с. 315], а гуцулів – нащадками германського племені готів [11, с. 364]. В західноукраїнському регіоні вчений локалізував племена карпів, гівінів та будинів, про які повідомляв Птолемей. Будинів він ототожнював із літописним племенем бужан [11, с. 354]; як аргумент на користь версії про проживання в краї карпів він наводить назви гір Карпат та річки Коропець в Галичині [11, с. 355]; гівінів або звинів О. Партицький обгрунтовував топонімами Звенигород, Звиняч, Звинячка [11, с. 356–357]. На думку вченого на заході Галичини розміщувалось плем’я вінів – предків скандинавських фінів. Ця назва згодом закріпилася за місцевістю й трансформувалася у пізніші етноніми слов’ян (венеди, в’ятичі) та вестготів (тервінги). Звідси він також виводив і назву Червенські городи [11, с. 366–367].

До числа предків русинів О. Партицький відносив також і гунів (“унів”), яких він локалізував між річками Дніпро та Дністер [11, с. 369]. Назва “уни”, на його думку, була видозміненою формою слів “юни”, “юнаки” й походить вона від “юних” гетів і даків, що переселялись у ці краї перед натиском римлян. “Оповідання істориків про Гунів-Монголів, – твердив дослідник, – належить до ряду безсовісних байок” [11, с. 20].

Наукову вартість історичних досліджень О. Партицького історики оцінювали неоднозначно. Так, Д. Дорошенко, згадуючи про “Старинну історію Галичини”, зазначив, що вона не мала наукового значення [12, с. 183]. М. Грушевський, попри критичні зауваги, у своїй рецензії звернув увагу і на позитивні сторони цієї праці, маючи на увазі насамперед обширність поміщеного тут історичного, етнографічного і лінгвістичного матеріалу. Він також вказав на наукову значимість деяких дослідницьких спостережень та розвідок. Критикуючи наукові методи та підходи О. Партицького, М. Грушевський разом з цим висловлював до нього повагу та симпатію за його невтомну, совісну, тяжку й невдячну працю й посвячення до науки [2, с. 4–5]. Можна погодитись із критичною думкою І.Копача про те, що праці О. Партицького “важні для нас більше зводом матеріалу й духом самостійності та енергії, чим своїми заключеннями” [1, с. 9]. Наукове значення історичних поглядів О. Партицького варто оцінювати у контексті розвитку науки ХІХ-го століття. Так, у 60-х роках, коли науковець-початківець опублікував свою першу історичну розвідку, його наукові підходи та висновки видавались тоді час цілком сучасними, адже в них вбачали вплив поширеної в цей час анатомістичної школи Шляйхера [1, с. 9]. Однак на час виходу “Старинної історії Галичини” ці самі погляди автора у зв’язку із поступом науки уже сприймалися як очевидний анахронізм. Як бачимо, спроба О. Партицького створити цілісну, завершену картину історичного процесу на території України в стародавню епоху виявилась невдалою з декількох причин: насамперед через односторонні наукові підходи та спричинені ними хибні висновки; через непослідовність, безсистемність викладу матеріалу, нечіткість чи суперечливість висловлюваних думок. Історична схема О. Партицького хронологічно доведена лише до початку ІІ-го століття, а другого тому своєї праці автор так і не встиг написати. Мало що прояснюють його погляди на історію ІІ–ІХ століть, викладені в окремих

невеликих статтях. Тому О. Партицький, як і його сучасники, не зумів логічно об'єднати в єдиний, цілісний процес гето-скіфо-сармато-римський та киево-руський періоди національної історії. Більше того, його теорія гето-фракійського походження слов'ян не узгоджувалась цілком із поширеною серед тогочасних галицьких істориків думкою про придунайсько-ілірійську прабатьківщину слов'ян, некритично перейняту із літописного твору Нестора. Досить помітною є невідповідність назви та змісту “Старинної історії Галичини”, адже автор здебільшого веде мову про події, що відбуваються поза межами Галичини та й України загалом. Слід зазначити, що під Галичиною автор тут розумів територію між Дністром та Дунаєм [11, с. 94]. Такий підхід О. Партицького був цілком нетиповим для тогочасної історичної свідомості галичан.

“Старинна історія Галичини” досить недовго залишалась єдиною узагальнюючою працею про цей період в галицькій історіографії. Вже у 1898 р. вийшов перший том “Історії України-Руси” М. Грушевського, який хоч і користувався тим самим переліком джерел та критичної літератури, однак зумів запропонувати набагато досконалішу та реальнішу картину стародавньої історії України.

Таким чином, історико-дослідницьку діяльність О. Партицького не можна оцінювати однозначно. Попри очевидну неаргументованість, суперечливість, хибність багатьох його тверджень він все-таки залучив до наукового обігу значну кількість джерельного матеріалу, насамперед лінгвістичного; деякі його наукові узагальнення і спостереження мають і на сьогодні неабияку наукову вартість. Незважаючи на те, що О. Партицького як історика не визнавали його сучасники і наступники, праці ученого залишаються цікавим джерелом для вивчення розвитку історичної думки Галичини ХІХ ст. Історичні погляди О. Партицького виразно ілюструють поширені у свій час соціокультурні тенденції. Зокрема у них помітна слов'янофільська цивілізаційна парадигма з її підкресленням унікальної історичної ролі слов'ян та протиставлення їх “германському світу”. Це дає підставу трактувати їх як історичну легітимізацію цивілізаційних уявлень.

Список використаних джерел

1. *Копач І.* Омелян Партицький (Некролог) // Записки НТШ. – Т. V. – Кн. 1. – 1895. – С. 5–10.
2. *Грушевський М.* Партицький Омелян. Старинна історія Галичини // Записки НТШ. – Т. V. – Кн. 1. – 1895. – С. 3–5.
3. *Качмар О.* Педагогічна спадщина та громадсько-просвітницька діяльність Омеляна Партицького: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
4. *Тищенко К.* “Скандинавіщина в давній Русі”: погляд із сучасності // <http://www.langs.com.ua/publics/KM/Scand/index.htm>
5. *Чемерис П.* Стародавня історія України // http://ukrainaforever.narod.ru/old_history_ukraine.htm
6. *Партицький О.* Галичина і Поділе в другім віці по Христі // Діло. – 1891. – Ч. 262.
7. *Партицький О.* Германські впливи на наш нарід в III і IV віці по Христі // Діло. – 1892. – Ч. 147.
8. *Партицький О.* Гуни – предки Русинів // Діло. – 1890. – Ч. 105, 107, 109, 110.
9. *Партицький О.* Трагедія історія в традиції Слав'ян // Діло. – 1891. – Ч. 140.
10. *Партицький О.* Велика славянська держава перед двома тисячами літ. – Львів, 1889. – 100 с.
11. *Партицький О.* Старинна історія Галичини. – Т. I. (Від VII-го віку перед Христом до року 110 по Христі). – Львів, 1894. – 372+XVI с.
12. *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – К.: Українознавство, 1996. – 257 с.

Иван Куцый

КОНЦЕПЦИЯ ЭТНОГЕНЕЗА СЛАВЯН В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ ОМЕЛЯНА ПАРТЫЦКОГО

В статье проанализировано научно-историческое наследие О.Партыцкого. Выяснено его вклад в научное изучение древней истории. Исследовано взгляды учёного на проблему происхождения славян.

Ключевые слова: Омелян Партыцкий, славяне, историография, этногенез, этноним.

Ivan Kutsyi

THE SLAVS' ETHNOGENESIS CONCEPT IN OMELYAN PARTYTSKYI'S SCIENTIFIC HERITAGE

The paper explores the scientific and historical heritage by O. Partytskyi. His contribution to the scientific study of ancient history has been analyzed. His view on the problem of origin of the Slavs has been studied.

Key words: Omelyan Partytskyi, the Slavs, historiography, ethnogenesis, ethnonym.

УДК 398 (477)

Олег Вітвіцький

ІВАН ГАВДИДА – СПОДВИЖНИК УКРАЇНСЬКОЇ СПРАВИ

Іван Гавдида (1966–2003) – уродженець села Саранчуки Бережанського району Тернопільської області. Як голова правління “Центру національного відродження ім. Степана Бандери”, депутат Тернопільської обласної ради четвертого скликання, заступник голови Організації Українських Націоналістів (бандерівців) – став одним із найяскравіших представників українського націоналістичного руху сучасності. Як сподвижник української справи, опікувався розвитком молодіжного патріотичного руху, розбудовою Організації Українських Націоналістів (бандерівців) та проблемами національного відродження України. Організатор виховних молодіжних таборуваль, які відбувались на території Тернопільщини. Автор низки статей з ідеології та практики українського націоналізму, тематики української духовності. Залишив особливий слід в історії українського національно-патріотичного руху.

Ключові слова: Іван Гавдида, сподвижник, українська справа.

Іван Гавдида – один з найяскравіших представників організованого українського націоналістичного руху сучасності. Ідеологічні початки цього руху сягають у глибину творення української нації, а його формування відбувалось уже в часи новітньої історії України. Про героїчні сторінки боротьби представників цього руху за українську державність в першій половині та середині ХХ століття сьогодні вже відомо чимало. Відродженням історичної пам’яті успішно займаються і фахові історики, і краєзнавці, і представники української діаспори, і просто небайдужі громадяни своєї держави. Менше написано і досліджено про розвиток сучасного націоналістичного руху. На те є різні об’єктивні і суб’єктивні причини.

Саме в цьому контексті постать Івана Гавдида, поряд із Зеновієм Красівським та Славою Стецько, є знаковою фігурою для розуміння особливостей діяльності Організації Українських Націоналістів (бандерівців) в новітній історії України. “Ми маємо повне право заявляти, що діяльність Івана Гавдида – це усвідомлений шлях українського-націоналіста-сучасника, для якого перша точка Декалогу “Здобудеш Українську Державу або згинеш в боротьбі за неї!” була не фразою з минулого, а реальністю кожного дня. Будучи вірним націоналістичній посвяті, Іван Гавдида завжди, на всіх напрямках своєї роботи, керувався національними, а не партійними інтересами...” [1].

Народився Іван Гавдида 20 вересня 1966 року у селі Саранчуки Бережанського району Тернопільської області.

Вищу освіту здобув, навчаючись на природничому факультеті Тернопільського державного педагогічного інституту. Під час навчання в інституті Іван Гавдида розпочав активну громадську діяльність: брав участь у акціях студентської непокори у 1990–91-х роках, був одним з засновників Товариства української мови ім. Т. Шевченка, Тернопільського товариства “Вертеп” (1988 р.).

Іван Гавдида був депутатом Бережанської районної ради першого демократичного скликання. Напередодні грудневого референдуму, у 1991 році, Іван Гавдида, разом із агітаційною групою від Бережанського району, яка складалась, переважно, із мешканців Саранчуків, їздив на Дніпропетровщину.

Член Пласту з 1990 року. Перший станичний станиці Бережани та організатор підготовчого куреня ім. Дмитра Мирона-Орлика. У 1992 році став одним із співзасновників

Пластового Куреня “Вовча Ліга”. З 1997 року — голова Станичної Ради станиці Тернопіль. Багаторічний комендант пластових таборів та вишколів.

Розвиток молодіжного патріотичного руху – один з головних напрямків його діяльності. Безперечно, цьому сприяли і його активна участь у діяльності товариства “Вертеп”, Пласту, як і те, що у структурі Організації Українських Націоналістів (бандерівців) він багато років курував роботу молодіжної референтури.

В 1998 році Іван Гавдида став одним з ініціаторів створення Молодіжного Конгресу Українських Націоналістів (з 2001 – Молодіжний Націоналістичний Конгрес). Від 2004 року щорічний вишкільний табір МНК “Лисоня” носить ім’я Івана Гавдида.

У програмовій доповіді на X Зборі ОУН (б), який відбувся восени 2000 року, Іван Гавдида наголошував: *“На порозі третього тисячоліття перспектива українського націоналізму значною мірою залежить від молодих. Перспектива ж полягає в можливості зцементувати воєдино молоде націоналістичне середовище, людей однієї ідеї, одного світогляду в активну і динамічну молоду силу... Виховання і вишкіл нової генерації українських націоналістів, жертвних, вольових, високоосвічених, готових заради добра України на все – є одним із найголовніших завдань сьогодення”* [2].

У 1995 році Іван Гавдида вступив у ряди Конгресу Українських Націоналістів, а згодом очолив Тернопільську обласну організацію КУНу, яка під час його керування стала найпотужнішою обласною структурою КУНу в Україні. Був членом Центрального Проводу КУНу.

Одночасно Іван Гавдида був членом Головного Проводу Організації Українських Націоналістів. На X Великому Зборі ОУН у 2000 році обраний заступником Голови Проводу Організації Українських Націоналістів з-під стягу Степана Бандери.

Ініціатор створення і лідер Координаційної Ради Державницьких Організацій в Україні, співзасновник фонду “Соборність”. Автор багатьох статей та публікацій, котрі вирізнялися свіжістю думок та актуальністю, співредактор “Бюлетеня Проводу ОУН”, лектор Міжнародного Республіканського Інституту. Учасник і організатор багатьох патріотичних заходів в різних регіонах України.

У 2002 році Іван Гавдида був обраний депутатом Тернопільської обласної ради четвертого скликання по Бережанському виборчому округу.

Не зважаючи на перший досвід депутатства такого рівня, Гавдиду було обрано головою, на той час опозиційної фракції “Наша Україна”, він став членом Президії найвищого представницького органу влади на Тернопільщині.

Вже на третій сесії облради, яка проходила 29 жовтня 2002 року, першим питанням порядку денного, з ініціативи “Нашої України”, було винесено проблему політичної ситуації в Україні. Основним доповідачем з цього питання був Іван Гавдида. Його доповідь містила у собі не лише інформацію про зрив виконавчою владою позачергової сесії облради, а й ґрунтовний аналіз розвитку подій в державі. Доповідач зосередив свою увагу на серйозних прорахунках влади, зокрема, підписання угоди між Україною та Росією про створення газового консорціуму назвав зрадою національних інтересів.

Ще один політично резонансний виступ Івана Гавдида з трибуни обласної ради припав на перше пленарне засідання п’ятої сесії (27 червня 2003 р.). На той момент у суспільстві жваво обговорювалась ініціатива Л. Кучми щодо проведення конституційної реформи та оцінювались польсько-українські відносини на тлі так званого “вшанування жертв волинської трагедії”. Саме на ці два важливі моменти і акцентував свою увагу Іван Гавдида, прогножуючи наростання суспільного невдоволення.

У 2001 році Іван Гавдида був обраний директором Центру Національного Відродження імені Степана Бандери в Києві.

Заснування Центру стало одним з етапів переформатування організованого націоналістичного руху, який започаткував X Великий Збір ОУН (б) восени 2000 року. Головна роль в цьому процесі відводилась Івану Гавдиді, якого X Великий Збір ОУН (б) покликав на посаду заступника голови Організації. У 2000 році Іван Гавдида був чи не

єдиним, хто виробив бачення внутрішньоорганізаційних реформ і міг цей план реально втілити в життя.

Активна діяльність Івана Гавдида і як керівника ЦНВ ім. Степана Бандери, і як голови фракції “Наша Україна” в Тернопільській обласній раді призвела до того, що на кінець 2002 – початок 2003 року він закріпив за собою роль лідера та одного з головних речників українських націоналістів. Водночас, навколо постаті Івана Гавдида почало формуватись потужне ядро однодумців, підібране, переважно, ним самим та вишколене на таборах і в практичній громадсько-політичній роботі.

Українське суспільство побачило, що і в сучасних умовах організований націоналістичний рух здатний виплекати серед свого членства справжнього Провідника, беззаперечного морального авторитета як серед молоді, так і серед багатолітніх членів ОУН, послідовного поборника українських національних інтересів на найвищих рівнях політичного життя держави.

За короткий час Іван Гавдида переріс із перспективного громадського діяча, який лише нещодавно перебрався до столиці, у впливового і принципового опозиційного політика загальноукраїнського рівня. І що найголовніше – такого політика, який вирізнявся своєю невідступністю, принциповістю та нескореністю, на якого, без перебільшення очікувала нація.

Політик-націоналіст Іван Гавдида так визначав головні критерії своєї діяльності на суспільно-громадському полі: *“Політика — це боротьба за реалізацію політичної програми у суспільному житті... – переконував Гавдида. – Політиканство – це боротьба за владу для себе, для власної користі, навіть, ціною престижу та інтересів організації, від імені якої виступає дана особа”* [3]. Він ніс до людей ключ до розуміння політичної ієрархії, яка мусіла вибудовуватись у такій послідовності: національне – партійне – особисте, а не навпаки.

Об’єктивно, в динаміці суспільно-політичного процесу, Іван Гавдида, на перших порах, не міг претендувати на провідні ролі в опозиційному таборі, та це й ніколи не було його метою. Важливішим було те, що до його позиції прислухувались як опоненти із провладних політичних середовищ, так і партнери з національно-патріотичних сил. У своїх публічних виступах він фахово критикував антинародну політику тогочасних урядовців і в центрі, і на місцях, викривав плани владної верхівки щодо спроб узурпації влади в Україні.

Іван Гавдида не залишив після себе великої письмової теоретичної спадщини. Це й не дивно, адже, перебуваючи на вістрі громадсько-політичної боротьби, у нього не залишалось багато часу на фіксування своїх думок на папері. Цим він, по своєму, схожий з багатьма Провідниками націоналістичного руху: свій слід в історії вони залишили саме як практикуючі націоналісти. Але якщо аналізувати публікації та публічні виступи Івана Гавдида, які зафіксовані документально, то слід зазначити, що, не будучи істориком за освітою, він умів зробити глибокий аналіз подій як далекої, так і новітньої історії. Разом з тим, йому вдавалось писати і на актуальні теми своєї доби. Ключовими маркерами його творів можна назвати проблематику державотворення, виховання молоді, перспектив розвитку націоналістичного руху і, звісно, тематику національного відродження України.

Велику увагу Іван Гавдида приділяв і сфері духовності, взаємодії українського націоналізму та християнства. *“Націоналізм — це дієва любов до Батьківщини, – зазначав він в одній зі своїх праць на цю тематику. – Це практична реалізація хотінь нації вийти на вищий щабель свого розвитку. Націоналізм – активний патріотизм, отже, визвольна боротьба українського народу була і християнською, і націоналістичною”* [4].

До двадцятиріччя незалежності України колеги Івана Гавдида по націоналістичній роботі впорядкували до видання збірник статей, виступів та документів про Гавдида.

30 серпня 2003 року Іван Гавдида трагічно загинув у місті Києві.

Похований Іван Гавдида 3 вересня 2003 року в рідному селі Саранчуки. У травні 2005 року, за участі народних депутатів України, представників влади та громадськості, на могилі Івана Гавдида відкрито пам’ятник.

Список використаних джерел

1. *Вітвіцький О.* Іван Гавдида – національний лідер України / О. Вітвіцький // Шлях перемоги. 2. *Десятий Великий Збір* Організації Українських Націоналістів (ОУН). Матеріали та постанови. – Київ, 2002. – С. 85–86. 3. *Гавдида І.* До характеристики існуючої політичної ситуації в Україні та можливих варіантів блокування українських націоналістів / І. Гавдида // Інтерес нації. – Ч. 2. – Київ, 2000. – С. 11. 4. *Гавдида І.* Християнство і український націоналізм // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє / І. Гавдида // За загальною редакцією професора Богдана Лановика. – Тернопіль: “Економічна думка”, 2000. – С. 5.

Олег Вітвіцький

ИВАН ГАВДЫДА – ПОДВИЖНИК УКРАИНСКОГО ДЕЛА

Иван Гавдыда (1966–2003) – уроженец села Саранчуки Бережанского района Тернопольской области. Как голова правления “Центра национального возрождения им. Степана Бандеры”, депутат Тернопольского областного совета четвертого созыва, заместитель председателя Организации Украинских Националистов (бандеровцев) – стал одним из виднейших представителей украинского националистического движения современности. Как подвижник украинского дела, заботился развитием молодежного патриотического движения, строительством Организации Украинских Националистов (бандеровцев) и генерировал идеи национального возрождения Украины. Организатор воспитательных молодежных таборований, которые проходили на территории Тернопольщины. Автор ряда статей по идеологии украинской духовности. Оставил заметный след в истории украинского национально-патриотического движения.

Ключевые слова: Иван Гавдыда, подвижник, украинское дело.

Oleh Vitvitskyi

IVAN HAVDYDA AS AN ASSOCIATE OF THE UKRAINIAN AFFAIR

Ivan Gavdyda (1966–2003) – a native of Saranchuky village Berezhany district, Ternopil region. As a chairman of the “Centre of the national revival named after Stepan Bandera”, Ternopil Regional Council member of the fourth convocation, vice-chairman of the Organization of Ukrainian Nationalists (banderisvtsi) – became one of the brightest representatives of the Ukrainian nationalist movement of contemporaneity. As the associate of Ukrainian affairs, supervised the development of the youth patriotic movement, took care of building the Organization of Ukrainian Nationalists (banderisvtsi) and problems of national revival in Ukraine. The Organizer of the youth educational camps, which took place in Ternopil. Author of several articles on the ideology and practice of Ukrainian nationalism; issues of Ukrainian spirituality. He left a special mark in the history of the Ukrainian national-patriotic movement.

Key words: Ivan Gavdida, associate, Ukrainian affairs.

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

УДК 94 (477)

Сергій Троян

“СУЧАСНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ПАМ’ЯТІ”: УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ У ФОРМАТІ ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Наукова розвідка присвячена компаративному аналізу дискурсу сучасних політик пам’яті в Україні та Республіці Польща.

Ключові слова: колективна пам’ять, історична політика, ідентичність, історичний дискурс, Україна, Республіка Польща.

Кардинальні і сутнісні зміни, які започаткував процес демократизації, а потім і розпаду Радянського Союзу та системи соціалізму з рубежу 80–90-х років ХХ століття, охопили практично всі сфери життя як в конкретних державах і суспільствах, так і в Європі загалом. Визначальними напрямками їх поступального розвитку стали політична демократизація, ідеологічний плюралізм, економічна лібералізація і ринкові перетворення, європейська і євроатлантична інтеграція, культурно-цивілізаційне взаємопроникнення. Все це з необхідністю вимагало врегулювання численних не тільки економічних і політичних суперечностей і колізій у відносинах між тими чи іншими європейськими державами, але й пошуку і досягнення порозуміння в царині культурно-цивілізаційного духовного життя. Ця сфера, у свою чергу, надзвичайно тісно пов’язана з історичним минулим держав і народів, його тлумаченням і використанням в інтересах сучасних і майбутніх поколінь.

Важливо і показово, що саме Україна і Республіка Польща в нових історичних реаліях кінця ХХ і початку ХХІ ст. продемонстрували чи не перший приклад віднайдення спільної платформи для компромісу в такій вразливій галузі, якою виступає складне і суперечливе спільне історичне минуле, наповнене як конфліктами, протистояннями, сутичками і навіть війнами, так і компромісами, співпрацею, порозумінням. Мова йде про спільну Заяву про порозуміння Президентів України (Леонід Кучма) і Республіки Польща (Александр Квашневський), яка фактично була прийнята на основі формули “вибачаємо і просимо вибачення”. Поряд із українсько-польським міждержавним Договором про добросусідські відносини та партнерство від 18 травня 1992 р. вона фактично вперше в історії відкрила реальні перспективи для настання справжньої взаємовигідної “нової ери” у відносинах між двома державами і їх спільнотами.

Водночас, спільне минуле і його “важкі сторінки” не можна було раз і назавжди облишити і забути. Але із сфери “гарячої” політики воно переходило в царину наукових дискусій, громадських форумів і діяльності національних інституцій пам’яті. Тобто мова йде про ту сферу, яка окреслюється насамперед поняттям “історичної політики” або “політики пам’яті”.

Наукова розвідка побудована на основі компаративного аналізу дискурсу сучасних політик пам’яті в Україні та Республіці Польща. Одразу зауважимо, що під політикою пам’яті ми маємо на увазі процес творення або конструювання співзвучних настроям епохи і певних політичних і владних сил образів історичного минулого. Актуальність запропонованої теми зумовлена кількома обставинами як концептуально-теоретичного, так і чисто практичного плану.

Насамперед звернемо увагу на рішення Європарламенту (лютий 2010 р.) про доречність і можливість прийняття “дорожньої карти” побудови взаємовідносин ЄС – Україна на найближчу перспективу. Разом з тим тоді ж законодавча загальноєвропейська інституція висловила занепокоєння Указом Президента України В.Ющенка про присвоєння звання Героя України лідеру ОУН Степану Бандері [1]. Практично одночасно було прийняте ще одне вагоме в сенсі нашого дослідження рішення. Мова йде про постанову Міжнародного об’єднання грантодавців про виділення 1 млн євро на реалізацію впродовж трьох років наукового дослідницького проекту “Війни пам’яті”. Очолити його запросили відомого західного ученого Олександра Еткінда. Йдеться про дослідження культурного ландшафту в контексті “війн пам’яті” між трьома державами – Росією, Україною и Польщею. Це показовий і навіть знаменний момент як для нашої держави, так і для тих, хто займається питаннями “колективної пам’яті”, “місць пам’яті”, “історичної” або “державної політики пам’яті” і т. п.

Одночасно необхідно відзначити важливість подібної наукової тематики не тільки для України, але і для Польщі. Можливо, у зв’язку з загостренням загальної проблематики пам’яті, особливо в ракурсі створення новітнього національного дискурсу історії України, вважається, що більше значення цей контекст має саме для Києва. Однак актуальність проблем “історичної пам’яті”, безумовно, не менш показова і для столиці на берегах Вісли. Про це свідчить той підвищений інтерес до питань історичної політики пам’яті, ідентичності, тих самих “війн пам’яті”, який проявляється в останні два десятиліття в Польщі практично на всіх можливих зрізах: державному, суспільному, інституційному, в тому числі на рівні загальноєвропейських інституцій. Дуже часто всі вони переплітаються у своєрідному форматі “мережєвих зв’язків”. Прикладом цього може служити, наприклад, діяльність Інституту національної пам’яті в Польщі (Instytut Pamięci Narodowej) або реакція керівника Європарламенту Єжи Бузека на вже згадуваний вище Указ про присвоєння звання Героя України Степану Бандері. До слова, у листі-відповіді тепер уже колишній глава України виступив з роз’ясненням своєї позиції [2]. Разом з тим, попри загалом негативну реакцію в польському суспільстві на цю подію, маршалек сенату Республіки Польща Богдан Борусевич заявив, що нагородження лідера ОУН є внутрішньою справою України [3]. Усе це загалом може служити хорошою ілюстрацією до проекту Олександра Еткінда “Війни пам’яті” і додатковим свідченням актуальності пропонованої дослідницької проблеми і наукової розвідки.

У розрізі проблеми дослідження слід звернути увагу на кілька аспектів, які, на наш погляд, як об’єднують, так і роз’єднують українських і польських істориків у їх суперечках і дискусіях про історію взагалі й особливо “важкі сторінки” українсько-польських відносин від середини XVII ст. і до першої половини XX ст. Саме там знаходиться багато “больових точок”, точок дотику, які роз’єднують і неминуче об’єднують нас у пошуках спільних відповідей на складні та неоднозначні питання, що залишилися від історичного минулого обох країн і народів. Хочу погодитися з відомим істориком Робертом Трабою. Він вважає, що в цьому плані, в плані дискусій щодо політики пам’яті і конструювання колективної пам’яті на сьогодні ще не склалося єдиного європейського простору [4]. Мова йде, насамперед, про простір, у якому ми могли б вести діалог і знаходити спільні погоджені відповіді на питання.

Більше того, на нашу гадку, такого усталеного простору все ще немає і в діалозі українських і польських істориків. Поле цього діалогу доволі розмите і суперечливе, а ставлення учених і громадськості до багатьох питань історичного минулого так і не вдалося суттєво наблизити, не кажучи вже узгодити, не дивлячись на низку позитивних чинників. З поміж них, зокрема, підписання спільної Заяви про порозуміння в 1997 р. тодішніми президентами України та Польщі Л. Кучмою і А. Квашневським [5]. Окрім того, ось уже впродовж багатьох років проводяться спільні зустрічі та конференції українських і польських істориків, присвячені результатам вивчення й урокам “важких сторінок”. Їх підсумком стало видання численних збірників матеріалів – як наукових статей, так і

документів, – що проливають світло на багато аспектів історії українсько-польських відносин. Насамперед мова йде про те, що опубліковані, зокрема, матеріали дев'яти із тринадцяти, які вже відбулися, зустрічей і дискусій учених у рамках проекту “Україна – Польща: важкі питання”. Іншими словами, можна сказати, що “пам'ять надала історії нового імпульсу, оновила підходи до минулого і проникла у всі періоди та галузі дослідження” [6].

Доцільно навести слова відомого польського історика, члена Польської Академії Наук Єжи Гедліцко, який свого часу сказав, що фактично зараз у центрі суперечок істориків його країни знаходиться ідеологічне питання: яка цивілізація потрібна полякам? Це якщо мова йде всього лише про Польщу. Але якщо коректно перефразувати польського історика і поставити питання в контексті предмету нашого дослідження, то воно буде звучати так – яка історія і яка пам'ять потрібна полякам і українцям? “Включення” сюди й українських істориків з точки зору їх дискусій з польськими колегами під кутом “війн пам'яті” (тут цей термін вживається всього лише за аналогією з назвою керованого Олександром Еткіндом дослідницького проекту) або протистояння пам'ятей вимагає об'єднання зусиль для пошуку відповіді, яка б задовольнила обидві сторони. Про це потрібно говорити в світлі ситуації, яка існує на компаративному зрізі українського і польського дискурсів політики пам'яті в Україні та Польщі.

Слід відзначити, що надзвичайно актуальною проблемою політики пам'яті як в одній, так і в іншій країні залишається абсолютне переважання, образно кажучи “виключно позитивної колективної пам'яті” (термін наш – С. Т.). Ми маємо на увазі той факт, що в Києві та Варшаві однаково дуже охоче згадують хвилини слави і перемог, але вважають за доречне не думати про якісь неприємні або такі, що подають у невідповідній світлі відповідні сторони історичні події. Така типова глорифікація, тобто героїзація, звеличування історичного минулого, породжує багато міфотворчих або, якщо хочете, “доцільних” історичній ситуації дискурсів, які стосуються тієї або іншої сторінки історії. Іншими словами, певно, вживаючи терміни багатьох дослідників (П. Нора, М. Хальбвакс, А. Киридон, Ю. Зерній, Р. Стобецький) – “конструювання політики пам'яті” і формування або “творення історичної політики пам'яті”, необхідно вести мову про їх залежність від характеру існуючої влади, від того, що ця влада хоче “сконструювати”, “створити”, які відповіді хоче отримати від істориків.

У цьому плані, що дуже важливо для компаративного аналізу сучасних дискурсів політики пам'яті, і для України, і для Польщі характерна так звана “нова історична політика”. Причому цей термін поляки вживають для свого періоду історичного розвитку 2005–2007 рр. з екстраполяцією і на наступні роки. Це практично повністю збігається з “помаранчевим” періодом 2005–2010 гг. в Україні і “творення” відповідної політики пам'яті [7]. Польський історик Александр Смоляр наводить таке пояснення цього феномену: “Боротьба за образ минулого як складова політичних змагань за владу і шлях розвитку країни відображає конфронтацію політиків, журналістів і істориків навколо інтерпретації змін, які відбулися в Польщі за останні двадцять років. Модне в Польщі поняття “історичної політики”, запозичене в німців, виражає, по суті, бажання свідомо впливати на колективну пам'ять і ідентичність за допомогою політичних важелів. На глибинному рівні колективна пам'ять визначає уміння говорити “ми”, відповідати на питання “Хто ми? Звідки прийшли? Куди йдемо?” [8].

Якщо додатково вникнути в суть “нової історичної політики”, то необхідно констатувати, що рівень патріотизму в Польщі, так само як і в Україні, був свого часу надто низьким. Історичні пам'ятні місця (“місця пам'яті”, згідно терміну французького історика П'єра Нора), які могли б стати фундаментом формування нової ідентичності чи національної спільності, або замовчувалися, або взагалі були невідомі. Таке “невігластво” і фактично відсутність національної колективної пам'яті – в першу чергу це стосувалося, звичайно, України – пов'язували з минулим, тобто радянським етапом історичного розвитку.

Уповні зрозуміло, що на цьому ґрунті розвивалося сильне, місцями навіть гіпертрофоване прагнення дати відповіді на багато складних питань, які стосуються

історичного минулого, в тому числі спільного для українського і польського народів. Більше того, можна говорити про бажання, як в Україні, так і в Польщі, відшукати направляючий вектор, який, з'єднавши минуле і сучасне, був би спрямований у майбутнє. Безумовно, важливе значення при цьому відводилося відповідному контексту “конструювання” політики пам'яті. Прикладом може служити створення такого вектору от Першої (припинила існування у результаті трьох поділів 1772, 1793 і 1795 рр.) до Четвертої або сучасної (з рубежу 80–90-х років ХХ століття) Речі Посполитої.

Україна, на відміну від Польщі, перебувала в набагато гірших стартових умовах. Вона в зв'язку з низкою особливостей історичного розвитку могла отримати незалежність або в результаті війни, або революції, або дуже вдалого збігу обставин. За нашим глибоким переконанням, саме останній фактор став вирішальним для утворення незалежної Української держави в 1991 р. в результаті розпаду Радянського Союзу. Хоча це зовсім не заперечує того очевидного факту, що багато видатних представників українського народу на різних етапах історії, в тому числі і під час агонії радянської державності доклали надзвичайно багато зусиль для виникнення і утвердження суверенної України.

При цьому на рівні компаративного аналізу очевидний свого роду розлом, який дуже важко подолати з точки зору політики пам'яті різних держав. Виникає навіть ефект “війн пам'яті”. Мова йде, передовсім, про різне тлумачення, скажімо в Україні та Польщі, тих або інших дій у певних історичних умовах, спрямованих на вирішення відповідних національних і державних цілей. Звідси і різне сприйняття, міфологізація і навіть демонізація багатьох історичних осіб. Одні з них боролися за українські (Симон Петлюра, Степан Бандера, Роман Шухевич, Августин Волошин), інші за польські (Юзеф Пілсудський, Роман Дмовський, Францішек Равіта-Гавронський) національні інтереси. Ми маємо різні оцінки одних і тих же дій, тобто різні наративи відповідних історичних подій. Одна оцінка – з точки зору національно-визвольної боротьби народу за свою незалежність, інша – з позицій захисту інтересів держави, в рамках якої ця боротьба ведеться. Серед таких подій, наприклад, українсько-польська війна 1918–1919 рр., політика пацифікації, вбивство українськими націоналістами польського міністра внутрішніх справ Б.Перацького, “волинська різня”, депортації 1944–1946 рр. та інші. Знайти тут точки дотику, а тем паче взаєморозуміння, вкрай складно і часто поки що просто неможливо. Необхідно робити маленькі кроки назустріч один одному, які тільки в перспективі, що зараз може і не дуже проглядається, приведуть хоча б до часткового зближення української і польської точок зору на державному і суспільному рівнях щодо розуміння історичних подій-подразників [9].

Тут ми неминуче підійшли до ще однієї важливої складової у сфері порівняльного аналізу конструювання різних наративів у контексті політик пам'яті в Україні і Польщі – діяльності національних Інститутів пам'яті. Ця інституційна складова відрізняє сучасні політики пам'яті в обох державах. На формальному рівні відмінність стосується часу створення інституцій: Інститут національної пам'яті в Польщі був створений 18 грудня 1998 р. і лише через сім з половиною років подібний заклад – Український інститут національної пам'яті – з'явився в Україні. Інша відмінність у тому, що польський Інститут національної пам'яті відразу організувався як заклад архівно-науково-дослідницького типу. Український був створений у якості структури виконавчої влади. Зміни структурно-керівного характеру після президентських виборів 2010 р. в Україні призвели до появи поки що не реалізованих планів зниження статусу Українського інституту національної пам'яті в заклад архівного типу. Ще одна відмінність принципового характеру – Українському інституту національної пам'яті ніколи не ставилося завдання проведення люстрацій (зауважимо, що їх ніколи й не було в Україні), що характерно для діяльності його польського аналога. Власне кажучи, Інститут національної пам'яті в Польщі і був створений на основі раніше існуючої люстраційної Комісії.

З точки зору діяльності, як інституційних складових, так і окремих істориків чи їх професійних співтовариств, у сфері політики пам'яті і “конструювання” колективної пам'яті ми відзначаємо дуже суттєві відмінності контекстуального (змістовного) характеру. Зокрема,

мова йде про постановку і тлумачення багатьох “важких питань” українсько-польського історичного минулого. Якщо “покинути” Україну і Польщу, то в дійсності треба визнати, що ми маємо справу з універсальним підходом. Практично неможливо знайти держави і народи, які проживають тривалий час поряд, коли б усі видатні історичні події і герої для одних так само сприймалися б іншими. Прикладів багато: той же Степан Бандера як подразник в українсько-російських відносинах [10] або воєначальник Олександр Суворов у російсько-польських. Звідси, першим кроком на шляху пошуку точок дотику, розуміння “іншого” в рамках парадигми “свій – чужий” завжди повинен бути принцип толерантності, уміння визнавати свої помилки і право інших допускати їх.

Надзвичайно велике значення має ще одна обставина. Не можна допустити, на що звернули увагу в своєму відомому “Зверненні з Блуа” 11 жовтня 2008 р. представники Товариства “Свобода для історії” (Liberté pour l’Histoire), зокрема, Кшиштоф Помян (Krzysztof Pomian) і Кароль Модзелевський (Karol Modzilewski), прямого втручання державної влади в справу істориків, диктату в плані, що і як робити в сфері політики пам’яті, кого “карати”, а кого “милувати”. Вони написали: “Історія не може стати невиліницею поточних подій, її не можна писати під диктат пам’ятей, що змагаються між собою. У вільній країні до компетенції політичної влади не належить визначення історичної правди або обмеження свободи істориків за допомогою каральних санкцій... Ми звертаємося до публічної влади, щоб донести до неї, що наскільки вона відповідальна за опіку над колективною пам’яттю, настільки ж вона не повинна встановлювати в правових категоріях історичних догм, які можуть суттєво обмежити інтелектуальну свободу істориків” [11].

Екстравагантний француз Жан Кокто одного разу небезпідставно відзначив: “Історія – це правда, яка стає брехнею, а міф – це брехня, яка стає правдою” [12]. Одне перетікає в друге і нічого з цим, здається, не поробиш. У такому випадку говорять: казка – неправда, але в ній натяк. Однак квінтесенція цієї фрази, та й наших міркувань загалом, напевне, все ж полягає в іншому. Вповні об’єктивно, і на це звертає увагу, зокрема, уже цитований нами Роберт Траба, “сучасна реконструкція пам’яті сприяє зміцненню або веде до конкуренції між національними конструкціями ідентичності”. Саме тому конструювання політики пам’яті має ґрунтуватися не на міфотворчості і неприйнятті іншої точки зору, а на максимально можливому дослідженні всієї складності і тонкості історичних процесів, особливо тих, які стосуються часто дуже суперечливого спільного минулого. Такий висновок, на нашу думку, справедливий як для українського і польського сучасних дискурсів колективної пам’яті, так і для вивчення “війн пам’яті” в рамках яких би то не було інших історичних дослідницьких проектів.

Стосовно України і Республіки Польща, українського і польського суспільств треба насамкінець відзначити, що спільна історія залишила нам складну, суперечливу, заплутану і, відповідно, нерідко по-різному витлумачувану минувшину. Ніхто не знає, скільки треба ще зробити кроків назустріч для мінімізації, вже не кажучи повного усунення, що, напевне, неможливе в сучасних історичних реаліях, її деструктивного впливу на наші спільноти і українсько-польські відносини загалом. Важливо, що базові засади, політична і наукова платформа для цього створені, наповнені на цей час значним конструктивним доробком, що може і повинно слугувати подальшій “реконструкції пам’яті” на засадах ретельного і разом з тим толерантного дослідження спільного історичного минулого, його вписування не тільки в національні контексти, але й у загальноєвропейський і цивілізаційний процеси.

Список використаних джерел

1. Указ Президента України № 46/2010 “Про присвоєння С.Бандері звання Герой України” // Електронний ресурс [доступ 23.05.2010]: <http://www.president.gov.ua/documents/10353.html>. Повний текст резолюції Європарламенту доступний під адресою: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P7-TA-2010-0035+0+DOC+XML+V0//PL>
2. Юценко написав Бузеку лист про Бандеру // Електронний ресурс, інтернет-портал “zaxid.net” [доступ 24.05.2010]: <http://www.zaxid.net/newsua/2010/3/25/135901/>
3. Варшава вважає присвоєння С.Бандері звання героя України внутрішньою справою Києва, – маршал сенату Польщі // Електронний ресурс, інтернет-портал “ukrpohliad” [доступ 23.05.2010]: <http://www.ukrpohliad.org/news.php/news/2331>
4. Траба Р. “Другий бік пам’яті”. Історичні досвіди та їхнє пам’ятання в Центральній-Східній Європі / Роберт Траба // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). Пам’ять як поле змагань. – С. 53–62.
5. Surmacz B. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Politologiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie / Beata Surmacz. – Lublin:

UMCS, 2002. 6. *Нора П.* Расстройство исторической идентичности / Пьер Нора // История, историки и власть: Международный круглый стол, Москва, 2 февраля 2010 г. Материалы к дискуссии. – М.: РАН, 2010. – С. 5. 7. *Olszański T. A.* Polityka historyczna Juszczenki – próba podsumowania / Tadeusz A. Olszański // Электронный ресурс [доступ 23.05.2010]: <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/tydzien-na-wschodzie/2010-01-27/polityka-historyczna-juszczenki-proba-podsumowania>. 8. *Смоляр А.* Пам'ять і політика / Александр Смоляр // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). Пам'ять як поле змагань. – С. 82. 9. *Варшава* вважає присвоєння С. Бандері звання героя України внутрішньою справою Києва, – маршал сенату Польщі // Электронный ресурс, интернет-портал “ukrpohliad” [доступ 23.05.2010]: <http://www.ukrpohliad.org/news.php/news/2331>; *Залевскі П.* Якщо Україна думає про членство в Євросоюзі, вона повинна переглянути роль Бандери в історії / П. Залевскі // Электронный ресурс, интернет-портал “zn.ua” [доступ 24.05.2010]: <http://www.zn.ua/1000/1550/68817/> 10. *Комментарий* Департамента информации и печати МИД России в связи с указом Президента Украины В.А.Ющенко о награждении С. Бандеры орденом Героя Украины // Электронный ресурс, интернет-сторінка МЗС РФ “mid.ru” [доступ 23.05.2010]: http://www.mid.ru/Втр_4.nsf/arh/F88FF565473613ADC32576B7002B6295?OpenDocument. 11. *Траба Р.* “Другий бік пам'яті”. Історичні досвіди та їхнє пам'ятання в Центрально-Східній Європі / Роберт Траба // Україна модерна. – 2009. – № 4 (15). Пам'ять як поле змагань. – С. 56. 12. *Шаповал Ю.* Політика пам'яті в сучасній Україні: Доповідь на Міжнародній науковій конференції “Геополітика, примирення та пам'ять”, Київ, 4–6 грудня 2008 р. / Юрій Шаповал // Электронный ресурс, maidan.org.ua [доступ 24.05.2010]: <http://khp.org.index.php?id=1230112797>

Сергей Троян

“СОВРЕМЕННАЯ РЕКОНСТРУКЦИЯ ПАМЯТИ”: УКРАИНСКО-ПОЛЬСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В ФОРМАТЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ

Научная стаття посвящена компаративному анализу дискурса современных политик памяти в Украине и Республике Польша.

Ключевые слова: коллективная память, историческая политика, идентичность, исторический дискурс, Украина, Республика Польша.

Serhiy Troyan

“RECONSTRUCTION OF MODERN MEMORY”:

UKRAINIAN-POLISH RELATIONS IN HISTORICAL POLICY FORMAT

The scientific article is devoted to comparative analysis of modern political discourse memory in Ukraine and Poland.

Key words: collective memory, historical policy, identity, historical discourse, Ukraine, Poland.

УДК 94 (477)

Алла Киридон

ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ДИСКУРСУ

У статті, спираючись на аналіз праць, присвячених відносинам церкви і держави 1917–1930-х рр., здійснено спробу визначити сутнісні ознаки та тенденції сучасної вітчизняної історіографії.

Ключові слова: історія церкви, історіографія, проблеми досліджень.

Усвідомлення важливості релігійної сфери для громадського життя в процесі побудови демократичного суспільства, пошук основних векторів та визначення пріоритетів державно-церковних відносин на сучасному етапі актуалізує проблему осмислення й аналізу процесів, які спостерігаються в історико-релігієзнавчих дослідженнях упродовж останніх десятиріч. Потреби концептуального, методологічного, фактологічного характеру актуалізували обговорення проблеми.

Спонукою появи пропонованої публікації стала зацікавленість узагальненнями накопичених знань з історії церкви та їх модерними теоретико-методологічним і науково-методичним осмисленням. Задля розмови у певному (конкретному) дисциплінарному контексті вдаємося до рефлексії історіографії проблеми відносин церкви і держави на прикладі конкретного періоду 1917–1930-х рр. Зважаючи на канони жанру й пам'ятаючи, що “постановка проблеми є початком і кінцем кожного історичного дослідження...”[1], метою пропонованої наукової розвідки є “анатомізація” історико-релігієзнавчих досліджень й визначення “больових точок” історіографічного дискурсу. У контексті порушеної парадигми виокремлено лише кілька орієнтовних блоків як змістового, так і етико-морального характеру: “виконання ритуального історіографічного танку”; періодизація історіографії досліджень; причини сучасної “історіографічної паузи”; спокуса “ідола джерел” (фактографічно орієнтована історія); неусталеність понятійно-категоріального апарату; проблема “непоміченої історіографії”; “ресурс критики”; “розірваність дослідницького простору”; питання рецептивної творчості.

Виконання “ритуального історіографічного танку”. Історіографічний огляд є обов'язковим структурним композиційним елементом будь-якого наукового доробку. Його виконання залежить від характеру дослідження, що виконується, умов здійснення, часу виконання, особистих якостей дослідника тощо. На жаль, історіографічна складова нагадує виконання своєрідного ритуального історіографічного танку, де не всі “па” видаються вдалими. Замість творчого, глибокого й всебічного аналізу праць попередників, який дозволяє скласти враження не тільки про внесок кожного автора в розробку історичного минулого, але й про рівень історичної думки та тенденції її еволюції в конкретний період розвитку, історіографічний огляд здебільшого нагадує поспіхом перераховані прізвища дослідників або примітивний переказ змісту праць чи перелік сюжетів, яких торкається той чи інший автор. Такий калейдоскоп уподібнюється своєрідному броунівському руху. Відтак історіографічні сюжети здебільшого видаються невдалим гібридом анотації з історичною бібліографією.

Доречним буде підкреслити вагомість і значення історіографічних досліджень, посилаючись на авторитет І. Лисяка-Рудницького: “...Історіографічні дослідження можуть принести науці подвійну користь. По-перше, вони забезпечують проникливіше розуміння предмета, подаючи різні погляди попередніх дослідників. По-друге, вони роблять внесок в інтелектуальну теорію, оскільки ілюструють еволюцію історичної думки і суспільних ідеологій” [2].

Принагідно згадаємо твердження французького історика Л. Февра, що кожна епоха витворює “власний ментальний Усесвіт”, зокрема власні уявлення про минуле, застосовуючи інакші методи інтелектуального пошуку, даючи інакші пояснення одним і тим самим подіям і керуючись інакшими мотивами інтересу.

Наголосимо, що історіографічна проблематика неодмінно потребує аналізу в кількох площинах:

– у площині становлення і розвитку самої історичної науки (дає можливість з’ясувати чинники, що актуалізували конкретні історичні дослідження та їх теоретико-методологічну базу);

– у площині дискурсивної практики (передбачає, що будь-яка наукова праця є частиною ширшого історичного тексту або контексту), оскільки кожен текст неодмінно несе на собі відбиток тої дискурсивної практики, до-якої він належить. Наприклад, радянський дослідник мусив підходити до вивчення немарксистських напрямів історичної науки, маючи висхідним положенням тезу про “кризу буржуазної історіографії”, таким же чином для українського радянського історіографа було догмою те, що українська діаспорна історіографія є “буржуазно-націоналістичною фальсифікацією”; в той же час сredo діаспорного історика тяжіло до уявлення про “марксистсько-ленінське фальшування славного українського минулого” і т.п. [3]. Радикальна зміна парадигми цивілізаційного розвитку – перехід до нового способу життя – передбачає рішучу заміну культурних смислів і цінностей. Відтак, процес переформатування життя вимагає відповідних переформатувань історіографічних практик;

– у площині розвитку процесу чи явища, які досліджуються (водночас важливим є врахування історичної трансформації явища, ступінь тягlosti та перервности й кордони великих розривів).

З метою конкретизації вищевикладеного вдаємося до предметної характеристики маркованих положень на прикладі проблеми відносин церкви, держави і суспільства в радянській Україні 1917–1930-х років (детальний аналіз історіографії проблеми державно-церковних відносин в радянській Україні 1917–1930-х рр. подано авторкою в спеціальному дослідженні [4]).

Сучасне вивчення проблеми започатковане на рубежі 80–90-х років ХХ століття. Воно пов’язане із загальними закономірностями розвитку української історичної науки, з процесами суспільно-політичного та релігійно-церковного життя. У процесі розвитку подій змінювалась і наукова рефлексія. Як зазначає Я. Калакура, в умовах перебудовних процесів, започаткованих М. Горбачовим, марксистська парадигма історії не вписувалася в нові контури демократизації суспільства [5, с. 394], що потребувало переосмислення проблем розвитку історичної науки.

Формування нової історіографічної ситуації в УРСР упродовж 1988–1991 років носило суперечливий характер. Прогресивні зрушення в середовищі радянських істориків, особливо молодшої генерації, наштовхувалися на рішучий спротив не тільки з боку правлячої партноменклатури та чиновників історичних установ, а й представників старшого покоління вчених, що залишалися в полоні марксистських догм [5, с. 398]. На думку В. Головка, в українській історичній науці доби “перебудови” в цілому можна виокремити три напрямки: критичний, консервативний і офіційний. Останній намагався примирити перші два, роблячи реверанси першому і одночасно не полишаючи підтримувати другий [3, с. 152–153]. Такий підхід доволі повно відображала “Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР” 1990 року [6].

Значно активізували переосмислення усталених за радянських часів поглядів, водночас ставши свідченням посилення критичних настроїв серед науковців, засідання “круглих столів” (1988 та 1991 років) на сторінках журналу “Вопросы истории”. У березні 1988 року редакція “Українського історичного журналу” разом з Інститутом історії АН УРСР провели засідання “круглого столу” на тему “Актуальні проблеми історичної науки і сучасність”, 1991 року – “У пошуках історичної правди”.

Разом із тим, наприкінці 1980-х років активізується релігійно-церковне життя в країні, що не могло залишити байдужими науковців у контексті аналізу цих процесів. Розширення церковної мережі почалося 1988 року, коли було скасовано обмеження на створення релігійних організацій. Наслідком стало порушення відповідних запитань у площині соціального і правового партнерства держави й церкви. Так, якщо в “доперебудовні” часи легально діяли лише Український екзархат РПЦ та об’єднання євангельських християн-баптистів України – складова частина ВРЄХБ, то станом на 2002 рік було зареєстровано статuti понад 50 релігійних центрів, створено більше 300 монастирів і чернечих згромаджень (раніше було тільки 9), працювало майже 150 духовних навчальних закладів (до 1988 року – лише Одеська духовна православна семінарія); понад 190 періодичних релігійних видань (раніше один – “Православний вісник”). Крім того, упродовж десятиліття утворено цілу низку релігійних інституцій, діяльність яких раніше була заборонена законом: майже 250 місій, 70 братств, понад 9 тисяч недільних шкіл [7]. Церква, від якої відсепарували впродовж десятиліть українців, з кінця 1980-х років для значної кількості населення стала початком особистісного духовного самовизначення в інституційних рамках.

Святкування 1000-ліття хрещення Русі 1988 року стало подією не лише релігійно-церковною, але й помітним явищем суспільно-політичного життя країни, викликавши гучний резонанс за кордоном. Ювілейні заходи фактично стали свідченням перебудови державно-церковних відносин, що потребувало відповідного осмислення попереднього шляху їх розвитку. Це, в свою чергу, актуалізувало дослідження раніше табуованої “церковної” проблематики. З огляду на вищезазначене особливої актуальності набуло вивчення досвіду державно-церковних взаємин перших років радянської державності та суперечливих процесів 1920–1930-х років, коли відбувалися складні трансформаційні процеси, вироблялася своєрідна модель-матриця співіснування держави і релігійних об’єднань.

Не могли залишитися поза увагою дослідників і міжконфесійні взаємини в сучасній Україні, що також потребувало своєрідного ретроспективного аналізу аналогічної за векторами міжконфесійної ситуації 1917–1930-х років в Україні. Отже, порушена тема набула безумовного суспільно-політичного і наукового інтересу.

Оскільки історична наука перебуває в тісному зв’язку з суспільним життям і всіма детермінуючими його чинниками, з кінця 1980-х років закономірним став факт переосмислення історичного розвитку, в тому числі процесів державно-церковних взаємин.

Активізація досліджень проблеми відносин держави і церкви, на нашу думку, була зумовлена кількома чинниками:

- пробудженням національно-державного і національно-релігійного життя, причому обидва потоки розвивалися в тісному тандемі (не випадковим є посилені інтерес до вивчення саме історії УАПЦ вже наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років);
- крахом колишньої політико-ідеологічної системи і потребою пошуку нових орієнтирів, зокрема в питаннях переосмислення набутого за радянських часів доробку історіографії вивчення взаємин церкви і держави на різних етапах історичного розвитку;
- активізацією церковно-релігійного життя в усіх пострадянських країнах (у тому числі, в Україні) і потребою його осмислення;
- допуском до раніше малодоступних чи засекречених документів державних, партійних та відомчих архівів, відкриттям спецфондів бібліотек;
- зняттям заборон на табуовану проблематику (зокрема, “церковну”) тощо.

Характерною особливістю виокремленого періоду дослідження державно-церковних взаємин для української історіографії було своєрідне “накопичення знань” і “визрівання підходів”. Можна констатувати, що, на відміну від Росії, де вже наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років з’явилися перші спроби публікації документів з церковної історії [8], [9] та праці з історії державно-церковних відносин перших десятиліть більшовицької держави [10; 11; 12], в Україні темпи зрушень у сфері переосмислення цих процесів були вповільнені й суперечливі.

Постановкою проблем історіографії історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період (зокрема державно-церковних взаємин) можна вважати виступ відомого дослідника з Канади Б. Боцюрківа на Першому конгресі Міжнародної асоціації українців (Київ, 28 серпня – 2 вересня 1990 року) [13].

Показово, що в умовах рубіжного періоду 1980–1990-х років в українській історіографії державно-церковних взаємин домінуючими стали науково-публіцистичні розвідки, основну увагу в яких звернено на українське православ'я і проблеми автокефалії української церкви [14; 15; 16; 17; 18], що, на нашу думку (з точки зору історіографічного осмислення), було зумовлене процесами національно-державного та національно-релігійного відродження й наявним корпусом джерел. У той же час аналогічний період російської історіографії характеризується зверненням до узагальнюючих характеристик державно-церковних взаємин, у тому числі періоду 1917–1930-х років.

Своєрідним імпульсом у роботі дослідників 1990-х років у сфері державно-церковної проблематики стали:

- видання фундаментального корпусу джерел (зокрема, поява в Україні виданої в Торонто 1987 року “Мартирології Українських Церков”, перший том якої стосується православної церкви [19]);

- знайомство дослідників із творами з історії української церкви І. Власовського [20], [21], О. Воронина [22], Д. Дорошенка [23; 24], В. Липинського [25], митрополита В. Липківського [26; 27] О. Лотоцького [28], Н. Полонської-Василенко [29] та інших, виданих за кордоном;

- відкриття недоступних раніше для науковців спеціальних фондів бібліотек та архівів (у тому числі залучення до аналізу архівно-слідчих справ репресованих);

- організація наукових конференцій, присвячених історії та сучасній ситуації в релігійно-церковному житті України. Всеукраїнський науковий симпозіум “Релігія і церква у національному відродженні” (Київ, червень 1992 року), науково-практичні конференції: “Релігії в Україні: сучасний стан та перспективи” (Київ, квітень 1993 р.), “Українська національна ідея і церква” (Київ, жовтень 1993 року), що їх проводив Інститут національних відносин і політології НАН України за участю глав найбільш поширених релігійних течій, а також ряд інших наукових заходів (Всеукраїнська наукова конференція “Релігійна традиція в духовному відродженні України” (Полтава, травень 1992 року), Міжнародні наукові конференції у Львові “Історія релігії в Україні”, що стали доброю щорічною традицією з 1990 року та інші) акцентували увагу на необхідності дослідження ролі церкви в державотворчому процесі, пошуку шляхів, пов'язаних з удосконаленням церковно-державних відносин, подоланням міжцерковних конфліктів. Проведення аналогічних заходів спричинило посилення інтересу до вивчення історії церкви, сприяло збільшенню кількості публікацій із зазначеної проблеми.

В силу названих обставин у роки незалежності в Україні з'явився значний масив наукових праць, що в свою чергу актуалізувало завдання аналізу та систематизації доробку вчених. Уперше загальний огляд сучасної української історіографії історії української православної церкви ХХ сторіччя в Україні в контексті державно-церковних відносин здійснила А. Киридон [30]. Державно-церковні взаємини в Україні 20–30-х років ХХ сторіччя у світлі сучасної історіографії подав О. Ігнатуша [31].

Періодизація історіографії досліджень. На основі аналізу історіографії проблеми взаємин більшовицької держави й православної церкви (1917–1930-х років) спробуємо узагальнити проблеми періодизації державно-церковних відносин у ширшому значенні. Зважаючи, що конструктивні зрушення в осмисленні проблеми відносин церкви і держави розпочалися з кінця 1980-х рр., пропонуємо в розвитку її вивчення впродовж кінця 1980-х – 2011 рр. умовно виокремити **кілька етапів**.

Перший розпочався на рубежі 80–90-х років минулого сторіччя – період “накопичення знань”, переосмислення підходів до проблеми – (кінець 1980-х-1991 рр.).

Другий (перша половина 1990-х років) – 1991–1995 рр. – початок активної розробки проблеми, поява значної кількості публікацій, запровадження до наукового обігу широкої фактологічної бази. Особливістю цього етапу поряд із значною кількістю видань стали: розробка різновекторної релігійно-церковної проблематики (вивчення окремих періодів розвитку релігійних об'єднань, конкретні дослідження окремих конфесій тощо) та “чорно-біле” зображення процесів, але зі зміщенням (на протилежні до оцінок радянської історіографії) акцентів у баченні стосунків церкви і держави (основна теза: церква потерпала від постійних утисків і гонінь з боку держави). Однак, захоплюючись позитивістсько-фактологічним поданням, автори в цілому менше надавали уваги аналітично-узагальнюючим аспектам проблем, що розглядалися (розкриваючи “як?”, менше звертали уваги на “чому?” це відбулося, або ж вдавалися до однобічного звинувачення влади).

Третій (середина 90-х років ХХ сторіччя) – 1995–1999 рр. – пов'язаний із певним “затуханням” сплеску публікацій не лише з державно-церковної проблематики, а й з інших проблем історії України. Учасники Всеукраїнської методологічної конференції “Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи” (Харків, 1995 рік) справедливо констатували глибоку кризу української історичної науки, відзначаючи, що історичне пізнання перебуває у стані “інтелектуального шоку” [32].

Четвертий етап, який розпочався наприкінці 1990-х років – (1999–2004 рр.) позначився новим піднесенням у розробці державно-церковної проблематики. На нашу думку, поштовхом до активізації досліджень цього періоду стали здебільшого не політичні (для першого етапу сучасної історіографії визначальними були саме вони), а внутрішньо-наукові чинники. Однак, серед робіт останнього етапу переважають лінійно-позитивістські схеми, в кращому разі з добротним опрацьованим фактологічним наповненням. “Зсув парадигми” відбувався досить повільно.

Приблизно з перших років ХХІ ст., на нашу думку, можна умовно виділити *новий (н'ятій) етап* в розвитку досліджень проблеми державно-церковних відносин. Враховуючи дискретність історичного процесу (він здійснюється переважно переривисто, стрибками з попереднім накопиченням сил для цих стрибків), на початку ХХІ ст. спостерігається, з одного боку, накопичення певного фактичного матеріалу й усталення оціночних позицій з даної проблеми, з іншого боку, починається пошук нових методологічних підходів, інструментарію, аргументації. Не випадково видається активізація наукових розвідок в напрямку історії посвякдення та персоналій. Однак “вирішальні стрибки” з одного рівня історичного розвитку на інший здійснюються, як правило за відсутності відшліфованого інструментарію та понятійно-категоріального апарату. Позатим, порушена проблема потребує подальшого вивчення й обґрунтування.

Назагал на кінець першого десятиліття ХХІ століття, на нашу думку, можна говорити про настання своєрідної **“історіографічної паузи”** в розвитку історико-релігійної та історико-церковної проблематики. Все частіше спостерігається неспівмірність результатів досліджень історіографії з суспільними очікуваннями та викликами сучасності. Спостерігається своєрідний маятниковий характер досліджень: або вибіркова активація, або вибіркоче гальмування тих чи інших проблем наукового дискурсу. Це обумовлене суспільно-політичними реаліями, затребуваністю проблематики, станом джерельної бази, підготовкою відповідних фахівців тощо.

“Історіографічна пауза”. На нашу думку, у розвитку досліджень з історії церкви можна говорити про настання своєрідної “історіографічної паузи”, характерними проявами якої є зменшення кількості напрацювань, характерна траєкторія досліджень – від загального до часткового (конкретизація вже окреслених сюжетів із виопукленням локального рівня), зміщення акцентів досліджень у бік історії посвякдення тощо. Серед можливих причин:

1) склалися своєрідні інтерпретаційні канони висвітлення історії церкви, відтак – острах порушення пієтету “метрів-піонерів” чи розгубленість осмислення процесів у результаті зміни акцентів внаслідок евристичного пошуку;

2) вже наприкінці 1980-х – початку 1990-х років (на початковому етапі вивчення історико-церковної та історико-релігійної проблематики) було зроблено потужні (“глобальні”) тематичні заявки, відтак на сучасному етапі йдеться про актуалізацію нових напрямків та пошуку нової парадигми досліджень (мікроісторія, історія повсякдення, локальна історія тощо), хоча, насправді, сьогодні є сенс повернутися до широкоокреслених проблем із врахуванням оновлення чи розширення джерельної бази, інструментарію та підходів.

3) до втрати інтересу / вмотивованості досліджень окремих проблем чи певних напрямків призвели також “мода”, дисертабельність, затребуваність тощо;

4) спад / зростання зацікавлень представників церкви до вивчення чи акцентуації історії тієї чи іншої конфесії. При цьому варто пам’ятати про проблему світоглядної домінанти: намітилося два основних підходи пошукової роботи: перший – світський; другий (нечисленний, заангажований конфесійно) репрезентований представниками церкви. На перспективу видається цікавим компаративний аналіз тематики досліджень та концептуальної логіки сюжетів. Важливою проблемою, яка потребує осмислення, видається сприйняття / несприйняття представниками церкви “новаційних” інтерпретаційних схем історії церкви (зокрема відносин із державою, ролі окремих осіб, угруповань тощо).

5) світським історіографам здебільшого бракує знань канонів церкви, теології тощо для осмислення процесів не лише зовнішніх проявів, але й для пояснення спонукальних мотивів поведінки служителів церкви, внутрішніх процесів розвитку церкви та облаштування церковного життя

Водночас ми свідомі того, що процеси “притягання” й “відштовхування” завжди йдуть поруч, переплітаються, створюючи неповторну гаму відтінків та нюансів. Відповідно маятниковий характер досліджень історії церкви спричинить відповідні коливання в бік нарощування не лише кількісної, але й якісної характеристики праць.

У науковому середовищі визначилося кілька підходів щодо осмислення історичного процесу (прибічники моделі позитивістської історії, еkleктичних теоретичних конструкцій, постмодерністського конституювання диференційованих галузевих знань та ін.). Мабуть не помилимося, стверджуючи переважання в науковому дискурсі “фактографічно орієнтованої історії”.

“Фактографічно орієнтована історія” спирається на активне використання джерел. Розширення арсеналу й упровадження нового корпусу джерел, безперечно, заслугове на схвалення. Водночас доволі часто за мереживом кількох сотень прикладів відсутнє концептуальне осмислення й аналіз порушеної проблеми. Поділяємо позицію сучасного дослідника В. Склокіна, що історики і в XIX ст., і нині стоять перед спокусою “ідола джерел”. Йдеться про переконання, що джерела містять усю необхідну для пізнання реальності минулого інформацію, і тому для написання доброї історичної праці достатніми є пошук відповідних джерел, їхня критика та переказ їхнього змісту у дослідженні. Проблематичність такого підходу полягає в тому, що безпосередніх даних джерел може бути цілком достатньо для опису індивідуальних дій окремих особистостей, натомість з описом і поясненням складніших історичних явищ та процесів уже далеко не все так просто. Адже джерела зазвичай не містять відповідних понять для опису таких речей, тож історик творить їх сам, аби адекватно концептуалізувати ці явища й процеси і, таким чином, зробити їх зрозумілими для нас. Фактографічно орієнтована історія залишається помітним явищем у широко витлумаченій західній історіографії (часто ховаючись за деклараціями про сучасні методи й теорії у вступних до книжок) та, як видається, абсолютно домінує в історіографії українській. У випадку України ситуацію додатково ускладнює наявність значного відсотка відвертої халтури та профанацій, особливо на рівні кандидатських і докторських дисертацій [33, с. 11]. Для ствердження чи заперечення останньої тези видається доволі корисним відвідування захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня та відповідний аналіз характеру запитань, відповідей, відгуків (часто відверто компліментарних, суто формальних, без зауважень, “реєстраційних” тощо).

Серед проблем історіографічного дискурсу важливою є **неусталеність понятійно-категоріального апарату** досліджень історико-церковної проблематики. Як відомо, практично-теоретичний рівень кожної галузі науки визначається належним рівнем розробки її понятійно-категоріального апарату, наявність якого власне й виділяє напрямок досліджень у самостійну наукову систему. У свою чергу, понятійно-термінологічний апарат характеризується внутрішньою будовою, котра складається з окремих підструктур у вигляді категорій (понять і суджень), принципів, постулатів, які є підмурками в розробці концепцій, парадигм, виведенні закономірностей. Іноді терміни страждають від “тягаря часу” або мають зумовлену традиціями їх ненаукового використання установку щодо тих чи інших процесів. Зокрема, це стосується поняття “секта”, “сектантство”, які не є науковими. Їх життєвість була обумовлена усталеною традицією використання цього поняття з часу, коли панівна державна релігія піддавала решту релігійних учень гонінням, використовуючи при цьому навіть на законодавчому рівні кримінальне поняття “зловредная секта” [34].

Не завжди зрозумілим видається використання термінів “церковні історики”, який здебільшого використовують як заміник терміну “історики церкви”. Неусталеним залишається вживання великої й малої літер у написанні назви церкви, конфесій тощо (приклад: Українська автокефальна православна церква – варіанти написання: лише перше слово – з великої, інший варіант – Українська Автокефальна Православна Церква та ін.). Не існує узгодженості щодо вживання термінів між дослідниками світської історіографії й представників церкви. Це лише кілька питань із великого переліку понять та термінів, які потребують узгодження як зовнішньо-візуальних термінологічних обрисів, так і з’ясування сутнісних характеристик.

Відтак доводиться констатувати, що термінологічна невизначеність, недосконалість теоретико-методологічного інструментарію й неусталеність категоріального апарату може створити чимало непорозумінь чи навіть й небажаних результатів обговорень замість фахової та неупередженої розмови.

Проблема “непоміченої історіографії”. Напрацювання кожного науковця претендують на поцінування. Однак, доволі поширеним є явище, яке ми окреслили терміном “непомічена історіографія”, коли винаходиться велосипед у конкретному одноосібному випадку. Дослідник згадує “для годиться” кілька “чергових” прізвиськ (розуміючи, що “нульовий початок” дослідження будь-якої проблеми доволі відносний або взагалі неможливий), не вдаючись до розширеного пошуку дотичних проблем (досліджень), таким чином, виступаючи “першовідкривачем”, “новатором”, “піонером” дослідження задекларованої проблеми. Але завдання дослідника при підготовці історіографічного екскурсу саме й полягає в процесі виявлення інтелектуальних попередників будь-яких поглядів з акцентом на “обростанні” конкретної проблеми (що нового кожен з них додавав до її з’ясування? як оновився комплекс джерел? тощо).

Серед причин подібного явища “непоміченої історіографії” наведемо лише кілька:

- свідоме ігнорування доробку попередників;
- невміння аналізувати, синтезувати чи виокремлювати потрібну інформацію;
- недобросовісність наукового пошуку;
- конкуренція / ігнорування (це стосується не лише окремих дослідників, але й наукових осередків, наукових центрів);
- квапливість чи поспіх оприлюднення результатів (іноді результати досліджень публікуються без врахування географії видань й відповідно поширюються здебільшого регіонально);
- низька якість дослідження – у цій ситуації або “не помічають”, бо з позиції “Іншого” наукова розвідка не варта уваги, або свідоме “уникнення” контакту, щоб “не образити”; (принагідно хотілося б побажати більшої відповідальності наукових керівників за підготовку їх вихованцями дисертаційних досліджень та публікацій);
- існування своєрідного компромісу: “я не чіпатиму, то й мені минеться”;
- особисті відносини (або їх відсутність);

– слабкість (неналагодженість) комунікативного простору для обміну науковою інформацією (порівняй: забезпеченість науковою продукцією центральних наукових установ, наприклад, бібліотеки НАН України імені В. І. Вернадського й бібліотеки регіональні).

Замість висновкового реверансу стосовно окресленого сюжету, нагадаємо твердження одного з класиків сучасної історичної науки А. Гуревича: “...В умовах зростання інтелектуальної безвідповідальності частини гуманітаріїв розхитується й набуває проблемності поняття історичної істини” [35, с. 552].

Вочевидь, логічно пов'язати попередній сюжет з розмовою про **ресурс критики**, зокрема й щодо оцінки історіографічного доробку попередників. Кожний вчений – це особистість, далеко не простий характер, з власними амбіціями, усвідомленням значущості власних відкриттів і винаходів, з уподобаннями й пристрастями. Пригадалися рядки П. Рікера, який, посилаючись на “Левіафан” Т. Гоббса, називає три першочергові пристрасті, що сукупно характеризують природний стан як “війну всіх проти всіх”: суперництво, недовіра, прагнення слави [36, с. 157]. Не вдаватимемося до детального аналізу цих складових, але й ігнорувати їх у вимірі “непоміченої історіографії” навряд чи доречно.

...Пригадалось (без коментарів), як під час однієї з конференцій в Російській Федерації, де обговорювалися питання лабораторії історика і йшлося про розірваність наукового простору, один із відомих дослідників зауважив: “В Україні Ви читаєте праці один одного – Ви такі злі рецензії пишете...”

Оцінювання історіографічного доробку потребує коректності викладу поглядів, переконливості аргументації. Одним із критеріїв має виступати етична доречність оцінювання з урахуванням контексту появи дослідження.

Оцінка напрацювань попередників передбачає врахування можливих історіографічних пасток, з-поміж яких – різні підходи, концептуальні напрямки, підміна понять чи сутнісних характеристик явищ і процесів, вибір інструментарію й методів дослідження. На цьому тлі доречно буде згадати і про зміну ракурсу запитань, який визначає межу зацікавленості дослідника аналізованим матеріалом. При трактуванні подій (наприклад, пов'язаних з історією УАПЦ-УПЦ) важливо враховувати не лише історичне джерело – ми зможемо нагромадити нові факти, але доволі важливим є осмислення саме контексту фіксованих подій, що вимагає розширення пошукового поля й вихід за рамки лише історико-релігійної проблематики. Це в свою чергу потребує врахування розмаїття дослідницьких підходів, які, знов-таки, є частиною своєрідного ритуалу наукового доробку – вони постійно описуються, класифікуються, оцінюються, але...доволі часто насправді “не працюють”, фактично не виконують своєї прямої функції – дуже рідко й несміливо виходять на поле аналізу конкретних явищ, де їм потрібно “продемонструвати” свої дослідницькі спроможності й де вони, як правило, зазнають поразки.

Азбукою людських взаємин є толерантність, повага до чужої думки, культура дискусій. Навряд чи виправданим є взаємне відштовхування. У цьому контексті академік НАН України І. Курас писав: “Коли в керівництві ВУАН виникли тертя й незгоди між Грушевським, з одного боку, і Єфремовим та Кримським, з другого, багато хто був схильний бачити в цьому лише особистий конфлікт, війну амбіцій. На практиці ж “незгоди” були спритно використані бюрократичним апаратом для того, щоб “розвінчувати” й знищувати одних вчених руками інших” [37, с. 300].

Професійна етика вимагає від історика обережності, толерантності, розсудливості, компетентності. Мусить існувати свобода іншої думки, якою б незручною й дискусійною вона не була. Врешті, як зауважив П. Рікер, “у взаємному визнанні завершується шлях самовизнання” [36, с. 177]. Поцінювання історіографічного доробку потребує дотримання принципу, визначеного М. Блоком – “не засуджувати, а намагатись зрозуміти”.

Особливо необхідні діалогічні умови й форми комунікації. “Замкнута” система науки сьогодні неможлива. Водночас спостерігається своєрідна **“розірваність простору”**, відособлена діяльність (свідома чи викликана об'єктивними обставинами), відсутність налагоджених контактів між центрами (осередками) тощо. Однією з причин подібної

ситуації є неузгодженість або відсутність координації дій існуючих осередків із вивчення історико-релігійної проблематики. Фактично подібні осередки формуються за принципом особистісної заангажованості в парадигму історико-релігієзнавчих досліджень (тут постають питання персоналізації, формування наукових шкіл; однак: чи зберігається алгоритм наукової школи (вчитель – його учні – учні його учнів)? Рівень досліджень цих центрів? Тривалість / пролонгованість їх існування?). Поза тим, існування кількох розрізнених осередків за умови врахування напрацьованих результатів колег, звісно, може каталізувати плідну й конструктивну співпрацю / конкуренцію.

Питання рецептивної творчості або інакше – встановлення залежності в ланцюгу проблеми автор – текст – читач. Артикуляція будь-якого дослідження неможлива без постаті дослідника (особи). Цілі й цінності вченого не лише визначають вибір суттєвого й несуттєвого, детермінують професійні зацікавлення, ситуації вибору й рішень, а й впливають на формування понятійного й категоріального каркасів, смислових конструкцій і побудову інтерпретацій тощо. При конструюванні тексту авторська концепція трансформується у модельовані вирази думки, які не завжди помічає (або зовсім не помічає) читач, налаштований на пошук відповідей й потрібних сюжетів у власній парадигмі

Але для автора важливо бути затребуваним, або в контексті історіографічного дискурсу скажемо дещо інакше – бути “прочитаним”, увиразненим, “поміченим”. Побіжно окреслимо ще один вимір проблеми – регіональний. Йдеться про створення своєрідних центрів досліджень історії церкви в Донецьку, Запоріжжі, Миколаєві, Полтаві та інших містах. На жаль, у кращому випадку, лише окремі роботи дослідників схожої проблематики потрапляють в поле зору одне одного. “Прочитання” чи “увиразнення” не відбувається не в сенсі нерозуміння або несприйняття думки чи результатів дослідження іншого, а через одну з причин “непоміченої історіографії”, про які йшлося.

Мабуть, щасливий той дослідник, науковий доробок якого викликає рефлексії колег по цеху. Принагідно хочеться подякувати дослідниці історії церкви І. Преловській за “увиразнення” та наголос на моїй інтерпретації існування тяглості структури УАПЦ-УПЦ (1921–1937), причому з коригуванням нею зазначеної верхньої хронологічної межі; професорові С. Трояну за акцентуацію саме трискладовості дослідження: церква – держава – суспільство, й увиразнення новаторства свідомісного рівня суспільства (у рецензії на монографічне дослідження “Час випробувань...”) та всім, хто виявив зацікавлення результатами мого наукового пошуку.

Ми свідомі того, що порушені питання в багатьох аспектах є дражливими чи неоднозначними в потрактуванні. Пошук відповіді потребує подальшого осмислення й часу. Звісно, сюжети, вибудовані на прикладах історіографії історико-релігійної проблематики конкретного періоду, однак, можливо, їх екстраполяція на інші контексти матиме аналогічний чи протилежний результат. Нам видалося важливим “проговорити” проблему, окреслити “больові точки”, щоб виявити їх локалізацію й уникнути “синдрому звання”.

Список використаних джерел

1. *Февр Л.* Как жить историей // Февр Л. Бои за Историю / Пер. с фр. – М., 1991. – С. 28.
2. *Лисак-Рудницький І.* Історичні есе: У 2-х т. – К.: Основи, 1994. – Т.1. – С. 71.
3. *Головка В.* Історіографія кризи історичної науки. Український контекст / В. Головка. – К.: [Б.в.], 2003. – С. 20–21.
4. *Киридон А. М.* Державно-церковні відносини в радянській Україні 1917–1930-х рр.: історіографічний дискурс: Монографія / Наук. ред. С. С. Троян. – Рівне: РІС КСУ, 2010. – 127 с. (Серія: Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії).
5. *Калакура Я. С.* Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
6. *Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1990. – № 11. – С. 3–9.*
7. *Сленський В.* Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / В. Сленський. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. – С. 109.
8. *“... Мы должны быть искренними по отношению к Советской власти” / Публикацию подготовил М. И. Одинцов // Вопросы научного атеизма. – М.: Мысль, 1989. – Вып. 39. – С. 292–331.*
9. *Новые документы В. И. Ленина (1920–1922) / Публикацию подготовили Ю. Ахапкин, И. Китаев, В. Степанов // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 4. – С. 190–197.*
10. *Одинцов М. И.* Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества) / М. И. Одинцов // На пути к свободе совести / Сост. и общ. ред. Фурмана Д. Е. и о. Марка (Смирнова). – М.: Прогресс, 1989. – С. 29–71.
11. *Одинцов М. И.* Государство и церковь (История взаимоотношений. 1917–1938 гг.) / М. И. Одинцов. – М.: Знание, 1991. – 64 с.
12. *Алексеев В. А.* Иллюзии и догмы / В. А. Алексеев. – М.: Политиздат, 1991. – 400 с.
13. *Боцюрків Б.* Проблеми досліджень історії релігії та церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання / Б. Боцюрків // Український археографічний щорічник. Вип. I / Сохань П. С.

(гол. ред.) та ін. – К.: Наук, думка, 1992. – С. 285–294. 14. *Турченко Ф.* Українська автокефальна / Ф. Турченко, О. Ігнатуша // Вітчизна. – 1989. – № 12. – С. 166–175. 15. *Бондаренко В.* УАПЦ: процес становлення / В. Бондаренко // Людина і світ. – 1990. – № 8. – С. 15–18. 16. *Пилявець Л.* Автокефалія православної церкви на Україні / Л. Пилявець // Людина і світ. – 1990. – № 5. – С. 19–24. 17. *Ісіченко Ю.* Українське православ'я: час вибору / Ю. Ісіченко // Прапор. – 1990. – № 12. – С. 136–152. 18. *Іванишин В.* Українська церква і процес національного відродження / В. Іванишин. – Львів: [Б.в.], 1990. – 42 с. 19. *Мартирологія Українських Церков: У 4 т. – Т. 1.* Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упоряд. і ред. О. Зінкевич і О. Воронин. – Торонто, Балтимор: Українське видавництво “Смолоסקип” імені В. Симоненка, 1987. – 1207 с. 20. *Власовський І.* Канонічні й історичні підстави для автокефалії Української Православної Церкви / І. Власовський. – Аугсбург: УАПЦ, 1948. – 23 с. 21. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. / І. Власовський. – Репр. відтвор. вид. 1961 р. – К.: Либідь, 1998. – Т. 4: (XX ст.), ч. 1. – 368 с. 22. *Воронин О.* Автокефалія Української Православної Церкви / О. Воронин. – Кенсінгтон, 1990. – 64 с. 23. *Дорошенко Д.* Короткий нарис історії Християнської Церкви / Д. Дорошенко. – Вінніпег: Видання наук, тов-ва при Колегії св. Андрея у Вінніпегу, 1949. – 102 с. 24. *Дорошенко Д.* Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу / Д. Дорошенко. – Берлін, 1990. – 69 с. 25. *Липинський В.* Релігія і церква в історії України / В. Липинський. – Нью-Йорк, 1956. – 111 с. 26. *Липківський В.*, митрополит. Відродження церкви в Україні 1917–1930 / В. Липківський, митрополит. – Торонто: Укр. вид-во “Добра книжка”. З друкарні ОО Василян, 1959. – 335 с. 27. *Липківський В.*, митрополит. Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви / В. Липківський, митрополит. – Вінніпег, 1961. – 181 с. 28. *Лотоцький О.* Автокефалія: У 2-х т. / О. Лотоцький. – Т. 1. Засади автокефалії. – Репринтне вид. – К.: [Б.в.], 1999. – 207 с.; Т. 2. Нариси історії автокефальних церков. – Репр. Вид. – К.: [Б.в.], 1999. – 560 с. 29. *Полонська-Василенко Н.* Історичні підвалини УАПЦ / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1964. – 125 с. 30. *Киридон А. М.* Православна церква в Україні ХХ ст.: сучасна вітчизняна історіографія проблеми / А. Киридон // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ОІОМ, 2001. – Т. 7(9). – С. 710–715. 31. *Ігнатуша О. М.* Державно-церковні взаємини в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. у світлі сучасної історіографії / О. М. Ігнатуша // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 7. – Херсон: Вид-во ХДПУ, 2002. – С. 44–50. 32. *Колесник І. І.* Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії / І. І. Колесник // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матер. Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15–17 листопада, 1995 р.). – Харків, 1995. – С. 42–47. 33. *Склокін В.* Після постмодернізму // УГО. – 2010. – Вип. 15. – С. 9–23. 34. *Пчелинцев А.* К вопросу о терминах “традиционная религия” и “секта” // Релігійна свобода: мас-медіа, школа і церква як суспільні фактори утвердження: Науковий щорічник / За заг. ред. доктора філос. наук А. Колодного. – К.: [Б.в.], 2001. – С. 134–136. 35. *Гуревич А.* Историк конца ХХ века в поисках метода. Вступительные замечания // Гуревич А. Я. История – нескончаемый спор. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2005. – С. 551–561. 36. *Рикер П.* Путь признания: три очерка / Поль Рикер; [пер.с фр. И. И. Блауберг, И. С. Вдовиной]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 268 с. – (Книга света). 37. *Курас І. Ф.* Ювілей: деякі уроки в контексті сучасності // Курас І. Ф. Етнополітика: Історія і сучасність: статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. – К.: ІПІЕНД, 1999. – С. 297–303.

Алла Киридон

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ИСТОРИИ ЦЕРКВИ:

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

В предлагаемой статье на основании работ, посвященных отношениям церкви и государства 1917–1930-х гг., предпринята попытка определить основные черты и тенденции современной украинской историографии.

Ключевые слова: история церкви, историография, проблемы исследований.

Alla Kyrydon

STUDIES ON THE HISTORY OF THE CHURCH:

CONCEPTUALIZING HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE

In this article, on the basis of papers on the relations of church and state 1917–1930's., Attempts to identify the main features and trends of modern Ukrainian historiography.

Key words: church history, historiography, research problems.

УДК 94 (477)

Василь Погорецький

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ОЦІНКИ ВИСВІТЛЕННЯ РОЛІ ПЕТРА МОГИЛИ У НАЦІОНАЛЬНО- ДУХОВНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ XVII СТ.

У статті розкрито місце і роль П. Могили (1596–1647) у національно-духовному житті України, з'ясовано історіографічні проблеми його творчості, висвітлюється основний зміст могилознавчих досліджень.

Ключові слова: Петро Могила, Україна, державність, Українська Православна Церква, національно-культурний рух, релігійна діяльність, джерельна база, історіографія, могилознавство.

Наукова думка впродовж віків поступово нагромаджувала потенціал вивчення української духовної культури доби культурно-національного відродження кінця XVI – другої половини XVII ст. та життя й діяльності Київського, Галицького і всієї Русі митрополита Петра Могили, його впливу на розвиток вітчизняної духовної культури, освіти, науки й пробудження свідомості українського народу, усвідомлення ним своєї національної гідності, та розбудови власної держави. Здобуття незалежності України на початку 90-х років минулого століття привело до кардинальної перебудови української історіографії, до нового етапу у її розвитку, що є, на нашу думку, закономірним явищем становлення й розвитку історичної науки. Велика кількість різноманітного, змістовного та доступного документального матеріалу дозволяє вдатися до поглибленого розгляду місця і ролі Петра Могили у національно-духовному житті України означеного періоду, коли в умовах посиленого наступу на соціальні й духовні інтереси українців, який чинився правлячими колами Речі Посполитої, українське Відродження набуло рис захисту вітчизняних духовних здобутків: мови, традицій, звичаїв, віри, тобто всього, що сприяло розвитку національного життя і становлення української державності. Шлях до здійснення цих завдань лежав через духовність на основі становлення національної освіти, відкриття шкіл і друкарень, підготовку української еліти, поширення знань, зміцнення авторитету Православної церкви, її реформування.

Розбудова незалежної Української держави створила сприятливі умови для розвитку національної культури, освіти й науки, в тому числі історичної, розширення її тематики. Нові суспільно-політичні події викликали піднесення у науковців, їх бажання як найшвидше пояснити, ствердити закономірність відновлення України як незалежної держави, показати її значення у Європі та світі. Соціально-суспільні зміни на вітчизняному ґрунті позначилися на духовному житті українського соціуму й розвитку суспільно-політичної думки. У цьому зв'язку зараз, як ніколи, в суспільстві спостерігається значний інтерес до релігії як у сакральному, так і духовному вияві. Рельєфне висвітлення щільного поєднання релігійного та національного начал у багатогранній подвижницькій діяльності митрополита Київського, Галицького і всієї Русі Петра Могили стає важливим завданням української історичної науки. Нечисленні науковці-могилознавці шукають пояснення цьому могилянському феномену в історії Української держави і примножують історіографію історії життя й діяльності цієї непересічної особистості, визначного церковного, політичного та культурного діяча, що присвятив себе поневоленому народові, ім'я котрого символізує відродження українського народу і держави в XVII ст. Багатогранна постать П. Могили, як людини, яка позначила своїм ім'ям цілу добу в українській історії, дала Першу вищу школу в Україні – Києво-Могилянську академію, систематизоване богослов'я, релігійне і політичне примирення, привертає все більше увагу багатьох істориків, як вітчизняних, так і зарубіжних. При цьому, зауважимо, що усе залежить від мети й доступності джерел, актуальності і новизни методологічних підходів дослідників. На хвилі зростання уваги до

минулого постаті Петра Могили, нерідко сфальшованої і замовчуваної, повертаються із забуття сотні й тисячі історичних фактів, подій, відтворюючи його талант і життя в контексті загального блага, збагачення поступу українського суспільства у досліджуваній період.

Зауважимо, що при здійсненні історіографічного аналізу наукової літератури з окресленої теми нами поставлено завдання не лише визначити етап розробки проблеми, а також виявити концептуальні основи та тематичні пріоритети, які дають змогу простежити ключові тенденції і специфічні особливості багатоаспектної праці митрополита Київського, Галицького і всієї Русі Петра Могили, його ролі у розвитку української духовної культури, проаналізувати пріоритети становлення його як мислителя, церковного і політичного діяча, показати вагомий внесок Митрополита у розробку схеми релігійної й політичної єдності, що є, як уже було вище зазначено, дуже актуальним на початку ХХІ століття. Такий методологічний підхід покладено в основу історіографічного та джерельного аналізу запропонованого дослідження.

Передусім зауважимо, що загалом оцінка історіографічного потенціалу ролі Петра Могили в українському національному державотворенні ХVІІ ст. є однозначною: це величезний пласт який охоплює різноманітні сторони його багатогранної діяльності у церковно-політичному континуумі, духовного об'єднання українського народу, зближення різних конфесій, поборюючи один одного суспільних станів і угруповань з тим, щоб усі вони могли усвідомити загальнонаціональний інтерес і досягти спільного блага. Проте відзначимо, що з позицій історизму досліджувана проблема не має значного історичного масиву – церковно-державницька діяльність митрополита Петра Могили тільки складається, історіографія проблеми, на думку автора, незважаючи на її важливість для вітчизняного державотворення в сучасних умовах відродження Української держави є невеликою. Тому число наукових публікацій почало зростати зі здобуттям Незалежності. Автор вважає, що ми тільки наближаємося до пізнання багатогранної особистості митрополита Київського, Галицького і всієї Русі Петра Могили, обґрунтування та осмислення його поведінки й вчинків за найскладніших умов ХVІІ століття, оцінки його праці щодо духовної єдності українського народу, повернення Києву стародавнього значення культурного та політичного центру. Сучасна історична наука зіткнулася з проблемою переходу від звичних схем і підходів та ідеологічного обслуговування колишньої політичної системи, що було властиво радянській історіографії, до нових методологічних інновацій, що спонукало до прагнення відшукати концепції наукового пізнання соціально-політичних явищ і віддзеркалювало своєрідну інерційність і залежність від обов'язкової належності методології історичного дослідження

Не можна сказати, що постать Петра Могили в українській духовній історії не цікавила як його сучасників, так і пізніше вчених, що вони не торкалися її як у спеціальних розвідках, так і висвітлюючи принагідно ті або інші її сторони. Про нього писали багато, але в основному як церковного діяча, організатора реформування української церкви, духовного проповідника. Фрагментарно і побіжно державницькі погляди митрополита Петра Могили відображені в деяких працях з церковної історії, археографії, історичної біографістики, де здебільшого констатуються окремі факти й події, подається стисла характеристика певних етапів становлення Могилознавства. Варто зазначити, що доволі значні за обсягом публікації релігійного характеру дають певну змогу розширити візію діяльності Петра Могили як у церковній, так і загальнонаціональній історії, заслуговують уваги і мають право розглядатися у контексті запропонованої наукової проблеми.

Досліджуючи загальний розвиток української історії, духовну культуру, релігію, філософію, національно-політичне життя та аналізуючи становлення й розвиток Православної Церкви в Україні, обійти ключову постать митрополита Петра Могили не можливо. Цим і зумовлюється величезний інтерес до життя й подвижницької багатогранної діяльності П. Могили як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Впродовж тривалого періоду нагромадилося широке коло історичних фактів, наукових праць різної ваги і значення про роль й місце цього славетного вітчизняного церковного, громадсько-державного діяча, про його вплив на національно-духовне життя українського народу досліджуваного періоду.

Історіографію даної теми, на думку автора, умовно можна поділити на наступні етапи: перший – це праці сучасників і очевидців подвижницького життя й діяльності Петра Могили і загалом суспільно-політичних подій української історії XVII ст. у загальному контексті Першого українського національного відродження; другий – публікації соціалістичної доби; і, нарешті, третій – студії українських і зарубіжних могилознавців посткомуністичного часу.

Варто зазначити, що перші професійно ґрунтовні дослідження життя й діяльності митрополита Петра Могили у розвитку української духовної культури, освіти і науки, реформування церковного життя в Україні з'являються уже у працях його сучасників, відомих релігійно-церковних діячів XVII ст. Серед них на чільному місці знаходиться православний шляхтич Яким Єрлич, котрий у своїй праці висвітлив деякі погляди Митрополита на рівність і свободу у справедливій державі на основі гуманістичних та демократичних принципів християнства, торкнувся проблеми влади духовної і світської, їхнього впливу на суспільну свідомість [1]. Вихованець Київської колегії, церковний письменник Іоанікій Галятовський у праці “Ключ розуміння” намагався розкрити питання національно-патріотичних позицій і велику відповідальність за долю української Церкви, українського народу на Україні в цілому [2]. А інший вихованець Києво-Могилянської академії Лазар Баранович у своїх працях “Меч духовний” [3], “Труби словес провідних” [4] висвітлив деякі аспекти історичних передумов реформування Української Православної Церкви, культурно-релігійних цінностей, моральних вимірів церковно-державної діяльності [3; 4]. Для їх праць була характерна певною мірою уже історіографічна база, конкретний фактичний матеріал, який містив у собі перші біографічні відомості про Петра Могилу, деякі аспекти його церковного життя і діяльності в означений час. Матеріали, які вони подали, висвітлювали в основному історію міжконфесійної боротьби та активну роль в ній Петра Могили в обороні православ'я. Цих авторів цікавив здебільшого показ безпосередньої участі П. Могили у справах Церкви, при цьому якщо Я. Єрлич особливо намагався розкрити його жорстокість, то І. Галятовський і Л. Баранович виступили в обороні правочинності Київського митрополита Петра Могили.

Зазначимо, що водночас західні бібліографи представляли Петра Могилу, як палкого прихильника Католицької Церкви. Так, уніатський єпископ Яків Суша намагався довести у своїй праці [5], що митрополит Петро Могила перед смертю висповідався перед латинським священиком. У ті часи це означало приєднання Могили до Католицької Церкви. Хоч таке сміливе і майже неможливе свідчення Я. Суші нічим не було підтвержене, більшість католицьких дослідників сприймали його як незаперечний аргумент. Серед них визначається своїм твором єзуїт Теофіл Рутка [6] і особливо бенедиктинець А. Гепен, який у своїй праці [7] йде ще далі, стверджуючи про докори сумління, які ніби то мав Петро Могила і “часто кликав латинських священиків щоб висповідатися” [7; 8]. Ці необґрунтовані твердження католицьких авторів спростовує сам митрополит Петро Могила у своєму останньому передсмертному творі: “По-перше, в своїй Вірі, в котрій народився, виховався і з волі й ласки Божої достоїнство митрополитанське недостойний на собі маю, в ній же хочу, вік свій закінчивши, стати перед Маєстат Господа мого. По-друге, коли тільки дозволив мені Господь Бог з ласки своєї святої і з ласки його Королівської Милости Пана мого Милостивого бути пастирем у столиці Митрополії Київської, а перед тим іще Святої Лаври Печерської Архимандритом, у той час бачачи занепад у народі Руськім побожної релігійности не від чого іншого, як від того, що жодної освіти й наук не одержівав, тому приречення моє зложив перед Господом Богом моїм...”.

Французькі дослідники А. Мальві та М. Віллер у своїй праці [9] доречно акцентують посилену увагу на західноєвропейському методі “Православного ісповідання віри П. Могили”, в якому толерантно і фахово висвітлюються суперечливі питання світоглядного значення, співвідношення церковно-теологічного та світського напрямків у культурі. Привертає увагу їх бачення вагомого внеску митрополита Петра у розвиток східного догматичного богослов'я в Україні. Їх дослідження про Петра Могилу є понині одним із ґрунтовних серед не чисельних наукових праць цієї доби щодо могилянської проблематики.

Винятково важливе місце в історіографії історії життя і багатогранної діяльності митрополита Петра Могили, оцінці його постаті й значення в розвитку церковно-релігійних процесів в Україні XVII ст. займають праці професорів Київської Духовної Академії В. Аскоченського [10], Ф. Терновського [11], С. Голубєва [12; 13; 14; 15; 16], М. Петрова [17], Хв. Тітова [85], які не тільки дали найвищу оцінку Київському митрополитові, але також своїми творами створили наукову основу для всіх інших дослідників Могили. Найґрунтовнішими є праці С. Т. Голубєва “Киевский митрополит Петро Могила и его сподвижники” [14], “Киево-Могилянская коллегия при жизни своего fundатора, Киевского митрополита Петра Могилы”, “Лифос-полемическое сочинение, вышедшее из Киево-Печерской типографии в 1644 году” [18] та ін. Перша з них дотепер залишається однією з найґрунтовніших, побудованої в основному на архівних матеріалах, містить великий фактичний матеріал з визнання внеску Петра Могили у справу церковно-культурно-суспільного розвитку України в XVII ст., його впливу на уся тодішню добу, яку по праву назвали “Могилянською”. Уже в передмові до свого монументального твору “Киевский митрополит Петро Могила и его сподвижники” С. Голубєв писав “Приведення і зміцнення багатьох, порушених введенням унії, прав західноруської церкви, заснування в Києві вищої школи, відновлення з руїн старовинних київських храмів, вікових пам’яток народних святинь, виправлення богослужбових книг, приведення до порядку церковної обрядовості, видання славетного “Требника”, опрацювання не менш славнозвісного катехизиса, – всі ці і багато інших визначних подій в історії західноруської церкви або цілком, або переважно належать Могилянській добі, роблячи ім’я Петра Могили завжди пам’ятним для всякого, хто розуміє важливість і значення віри й освіти в розвитку й охороні народного життя” [13, с. VI]. Так надзвичайно високо оцінив уся діяльність Петра Могили С. Голубєв, котрий і понині залишається найбільшим дослідником Київського митрополита, праці якого і зібраний матеріал про Могилу не втратили вагомого значення і донині. Слід також відзначити, що позитивні погляди С. Голубєва на суспільно-релігійну діяльність Могили, лягли в основу багатьох правдивих уявлень про Митрополита, склавши теоретичні основи подальшого дослідження життя й праці Київського, Галицького і всієї Русі митрополита Петра. До цієї групи можна ще додати П. Пекарського, праці якого цінні для вивчення творів цього визначного церковного і державного діяча України XVII ст. та впливу на національно-духовне життя в досліджувальний період [19]. Окремо слід згадати А. Горського, який у своїй праці подає оцінку постаті Київського митрополита, його біографічні дані [20]. У цілому варто підкреслити, що для більшості праць дослідників Петра Могили, які вийшли в другій половині XIX ст., характерна відсутність науково-критичного аналізу матеріалу, їх автори не зуміли уникнути впливу церковної ідеології, зводячи роль Митрополита лише до осередку освіти і реформи в середині Православної Церкви. Звичайно не варто при цьому забувати, що низка явищ суспільно-політичного характеру XVII ст., які відбувалися під гаслами релігійної боротьби, в основі мали змагання за соціальне і національне визволення поневоленої духовно і політично багатостраждальної України. “В “Правильнику... для учнів Могилянської академії значиться, що майбутні члени правлячої, світської й духовної касти України мають... мати шляхетну, мужню й відважну вдачу. Інакше не принесуть вони “ніякої користі ні церкві, ні отчизні” [21, с. 321].

Дослідження діяльності Петра Могили, його впливу на суспільно-культурно-церковне життя України в означений період присвячено деякі публікації XX ст. Переважна частина дослідників початку минулого століття розглядали діяльність Могили з точки зору його місця в протиборстві католицизму та православ’я. цим проблемам присвячені праці В. Б. Антоновича [22], Я. Левицького [23], В. Н. Перетца [24], И. В. Галанта [25]. Окреме місце займає дослідник І. Спаський, який прихильно ставиться до особи П. Могили, однак його розвідка тенденційно представляє Київського митрополита П. Могилу як запеклого ворога католицизму й унії [26]. Твори зазначених авторів переважно характеризуються вузькою джерельною та історіографічною базою, нерідко тенденційним добором історичних

джерел, мають переважно публіцистичний характер, деякі неточності, зокрема про дати видання праць П. Могили, вступу його в чернечий стан, як це робить І. Спаський [26].

Аналізуючи українське Могилознавство, насамперед відзначимо, що більшість вітчизняних науковців цікавилися культурними реформами Петра Могили у царині шкільництва, друкарства, почасти досліджували його ставлення до політичних чинників Речі Посполитої, Козаччини [27–31], О. Левицький [23], І. Житецький [158], Я. Левицький [32], В. Липківський [33], Н. Полонська-Василенко [34], С. Єфремов [35] та деякі інші високо оцінювали багатогранну діяльність Могили, спростовуючи окремі безпідставно зроблені йому закиди в радянську добу, зокрема докоряли Митрополита його чужинницьке походження, відрив української культури від національних традицій, лояльність до Польщі, навіть зраду православ'я тощо. Серед вітчизняних учених своєю неординарністю особливо виділяється Б. Курилас [36], який аналізуючи творчу спадщину Київського митрополита, порівнює його заслуги перед Церквою і Україною з Львівським митрополитом Андреем Шептицьким. В його працях виразно проглядаються новаторські ідеї єдності всіх церковних деномінацій в Україні. Особливо у цьому зв'язку виокремимо також працю митрополита Василя Липківського “Спогад митрополита Петра Могили” [37], в якій він наголошує, що “в особі митрополита Петра Могили Українська Церква має великого Отця і Учителя всієї православної і великого свого керівника і визвольника, що підніс Українську Православну Церкву від тяжкого занепаду і зневаги на високий ступінь життя і освіти, до якого вона не досягла ні до нього, ні після нього” [37, с. 4]. Митрополит В. Липківський завершує свою роботу актуальною тезою: “Приклад Петра Могили навчає нас далі – непохитно стоючи на ґрунті православної віри сміливо користуватись для життя і піднесення всіма працями здобутками людства, навіть своїх ворогів, щоб їхньою зброєю їх же перемагати” [37, с. 7].

Одним з найкращих знавців Української Православної Церкви митрополит Іларіон (Іван Огієнко) дає високу оцінку П. Могили у багатьох своїх працях. Так, у своїй праці “Українська церква за часів Руїни: 1657–1687” [38], він зазначає, що Петро Могила не тільки дбав про церковні мури, але і вміло піклувався про чистоту православної віри, наголошуючи: “Другу революцію проти уніатів у Києві й на Київщині зробив славний митрополит Петро Могила ... мав у Польщі великі впливи, які й почав використовувати в обороні православ'я проти унії” [39, с. 334]. А в історично-релігійній монографії “Дохристиянські вірування українського народу” [38] митрополит Іларіон звертає особливу увагу, що “Требник Київського Митрополита Петра Могили 1646-го року, що сильно наблизився до потреб народу та до його стародавніх вірувань, відіграв у цьому велику роллю й поглибив Християнізацію нашого народу” [38, с. 334].

Серед авторів, що безпосередньо зачіпають проблеми могилянської епохи, слід відзначити професора Н. Д. Тальберга, як підсумок своєї великої монографії [40], він відводить митрополиту Петру Могилі ключову позицію, називаючи його “захисником православ'я” [40, с. 505], який “надав Церкві великі послуги” [40, с. 506].

Важливе місце в історіографії життя і діяльності Київського митрополита Петра займає фундаментальна праця засновника, професора Свято-Сергієвського православного богословського інституту в Парижі А. В. Карташева в 2-х томах [41]. В своїй монографії він підкреслює винятковість особи П. Могили, що в повній мірі зреалізував себе для ревного служіння православної вірі. Церковний історик пише: “Вступ Петра Могили на ієрархічну дорогу проходив в атмосфері пошуків православною руською аристократією шляхів до ослаблення напруженості релігійної війни і до досягнення легалізації все ще не визнаної православної ієрархії. Фігура лояльного для Польщі аристократа і навіть неруського по крові Петра Могили полегшувала можливість компромісійної угоди православної шляхти з урядом” [41, с. 350].

Більшість названих авторів наголошують на релігійній діяльності Київського митрополита Петра Могили, підкреслюючи його негативне ставлення до унії і католицизму та вихваляють його боротьбу за чистоту православ'я. Проте ряд церковних вчителів та науковців дотримуються протилежної думки. Зокрема відомий богослов Олександр Шеман

в своїй праці [42] пише про П. Могили, що “це був переконаний західник, західник по уподобаннях і звичках” [42, с. 353]. А доктор богословських наук Ілля Попов у своїй фундаментальній роботі [43] акцентує увагу на латинських аспектах у творчості П. Могили. Він підкреслює: “Окремі римські догмати – наприклад, вчення про папський примат – відкидаються, але загальний стиль залишається римським” [43, с. 299].

Певні відомості, що стосуються місця Петра Могили у церковно-освітньому і громадсько-політичному житті України XVII ст., особливостей формування феномену індивідуальності П. Могили та його впливу на духовну самоідентифікацію українців, містяться у працях І. Нагаєвського [44], А. Великого [45; 46; 47; 48], І. Хоми [49; 50], Р. Василюва [51]. Неоціненне значення для започаткованого наукового дослідження має фундаментальна праця відомого вченого А. Жуковського “Петро Могила й питання єдності церков” [52]. Це перша цілісна історія життєвого і творчого шляху Петра Могили, яка на основі комплексного опрацювання історичних джерел та інтерпретаційних здобутків світової наукової літератури розкриває багатоаспектну працю видатного церковного діяча, творця Першої в усій Східній Європі вищої школи – Києво-Могилянської академії, мецената української культури, письменника, будівничого храмів Петра Могили, саме така оцінка дається Митрополитові на сторінках цієї книги. Однією з основних тем праці А. Жуковського є ідея церковної єдності в творчості П. Могили, його участі в акції зближення християнських церков. На підставі проведеного професійного аналізу автор висвітлює погляди різних дослідників щодо уточнення дій Могили у порозумінні між християнськими церквами та формулює його ідею – програму тогочасного екуменізму, суть якої полягала “злагіднити ставлення православної церкви до католицької. Він оминав сутичок, злагіднював розходження, не допускав до загострення полемічної боротьби” [52, с. 187]. Дослідження А. Жуковського належить до основоположних праць світової науки з життя і діяльності славетного Митрополита; вона і досі не має рівних за глибиною трактування проблем екуменізму, складаючи концептуальні основи цієї наукової теми.

У радянські часи історіографія Могилознавства поповнилася історичними розвідками, публікаціями, літературно-історичними творами. В 1972 році у видавництві “Радянський письменник” виходить історичний роман Константина Басенка [53], в якому автор робить спробу висвітлити маловідомі історичні процеси початку XVII ст., що передували визвольній боротьбі українського народу постає Петро Могила. Одним з перших творів радянської доби, що позитивно оцінив роль Православної Церкви в духовній історії України, був роман-хроніка Георгія Книша [54], що вийшов у львівському видавництві “Каменярь” 1989 року. Автор присвячує свою роботу батькові митрофорному протоіерею Арсенію Гнатовичу. У праці відтворюються картини гострої боротьби в Україні у першій половині XVII ст., опір католицькій експансії на східнослов'янській землі, пов'язаного з іменами видатного просвітителя Л. Зизанія, гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного та Київського митрополита Петра Могили.

Існуючі ідеологічні стереотипи і вимоги радянських часів наклали свій відбиток на дослідженнях тогочасних авторів. Не з усіма трактуваннями окремих дослідників Могилознавства сьогодні можна погодитись, а окремі теми внутрішньо церковного життя П. Могили взагалі мало висвітлювались, а то й перекручувалися, або зовсім упускалися.

Із відновленням державної незалежності України, ліквідацією надмірної ідеологізації в дослідженнях та пошквалюванням інтересу до діяльності визначних вітчизняних державних і духовних діячів розпочинається новий етап в українській історіографії Могилознавства, побудований на наукових принципах вивчення національної і світової історії. У новітній українській історіографії переважають роботи, присвячені здебільшого вивченню церковно-освітньої діяльності Петра Могили, його ролі у відновленні православного богослов'я, у поверненні православним їхніх древніх святинь, згуртуванні зусиль громадських інституцій і різних верств населення, його організуючою і виховною – Українською Православною Церквою. Зазначимо, що наукові дослідження церковного життя та української національної державності видатними діячами свого часу, також містили певні матеріали про діяльність Київського митрополита Петра Могили. До таких робіт можна віднести наукові розвідки

Д. Яворницького [55], В. Щербака [56], І. Крип'якевича [27], В. Назарчука [58], В. Горського [59], Н. Яковенко [60], П. Яроцького [61], А. Колодного [62] та ін. Звернення ними до могилознавчої проблематики є цілком природним, адже досліджуючи будь-яку галузь суспільно-політичного життя України XVII ст., не можна обійти увагою відродження Української Православної Церкви, становлення вищої освіти в Україні, зокрема розвитку Києво-Могилянської академії, а, відповідно, багатогранної діяльності Петра Могили у цих сферах. Серед авторів, що торкаються питань життя та діяльності Петра Могили, слід назвати Л. Алексієвець [63–66], В. Ореховського [67–68], Н. Верещагіну [69], Ю. Мицика [70], О. Сарапіна [71], В. Брюховецького [72], Д. Садовика [73], С. Грабара [74], Р. Фурмана [75], І. Алатарцеву [76] та ін. У цьому контексті особливу наукову цінність становлять дослідження відомої київської дослідниці З. Хижняк [77–83], які нині вважають основоположними у вивченні означеної проблематики. Із залученням широкої джерельної бази вона зосереджує увагу на питаннях виникнення і розвитку Києво-Могилянської академії, її впливу на зміцнення зв'язків України із зарубіжними країнами, насамперед слов'янськими, значне місце приділяє визначному церковному, освітньому і громадсько-державному діячеві, засновнику й фундатору КМА митрополиту Київському, Галицькому і всієї Русі Петру Могили.

Якісні зміни в українській науці у час Незалежності відкрили нові можливості для об'єктивного висвітлення життя і діяльності Петра Могили, його впливу на національно-духовне життя України. Переконливим свідченням цього є значний прогрес у сучасному становленні вітчизняного Могилознавства. Його синтетичним виявом стала фундаментальна праця відомої української дослідниці В. М. Нічик “Петро Могила в духовній історії України” [84]. Книга написана на основі вперше здійсненого систематичного прочитання та світоглядно-культурологічного аналізу всіх відомих науці творів, пов'язаних з іменем Петра Могили, архимандрита Києво-Печерської Лаври, митрополита Київського, Галицького і всієї Русі, засновника колегії, що згодом одержала назву Києво-Могилянської академії. Авторка цієї розвідки розглядає діяльність Петра Могили крізь призму духовного об'єднання всіх станів, конфесій і етнічних угруповань України, що було необхідною передумовою її подальшої державно-політичної консолідації, здійсненої Богданом Хмельницьким. Присвячена безпосередньо аналізу творчого доробку та суспільної діяльності П. Могили, ґрунтовна книга В. М. Нічик разом з цим глибоко розкривав сутність, соціальні функції та конкретно-історичні форми існування такого загальнокультурного явища, як толерантність – як певного теоретичного принципу, так і засобу політичної поведінки та певної психологічної позиції. Вона переконливо доводить, що толерантність може стати духовною передумовою національної єдності як головного чинника самоствердження та вільного розвитку політично незалежної, самостійної Української держави. Відзначимо, що праця київської професорки отримала суспільне схвалення у країні.

Із найновіших публікацій про суспільно-церковно-релігійну діяльність П. Могили відзначимо наукові праці В. М. Ткаченка [85], М. Костельнюк [86], Я. Стратій, А. Тихолаза, М. Ткачука [87], О. Борисової [88], В. Денисенка [89], Г. Грая [90] та ін.

Відомості про П. Могили знаходимо також у загальних працях як світського, так і церковно-релігійного характеру, в історичних джерелах з історії і культури України, інших наукових матеріалах.

Різномасштабні питання життя і діяльності Петра Могили, його впливу на національно-духовне життя України XVII ст. висвітлено також у публікаціях автора пропонованого дослідження [91–97]. Виокремимо монографію “Українська духовна культура і Петро Могила” [97], в якій на багатій джерелознавчій базі висвітлено життя і діяльність Митрополита, його внесок у розвиток української духовної культури, розглянуто процес формування П. Могили як особистості, богослова, церковного та громадського діяча, встановлено належне місце Могили в духовній історії України.

Насамкінець, вважаємо за потрібне констатувати, що життєвий шлях і плідна творчість П. Могили продовжують становити живий інтерес для дослідників. Однак проведений історіографічний аналіз наукової літератури свідчить, що проблема, яку ми досліджуємо, не

знайшла окремого, широкого, ґрунтового і спеціального висвітлення в українській історичній науці. В усіх попередніх публікаціях основна увага була приділена переважно показу Петра Могили як церковного і освітнього діяча. Більшість з них має загальний, науково-популярний характер, з властивою вузькістю джерельної бази, недостатнім використанням документальних матеріалів. Проблема ролі і місця П. Могили у національно-духовному житті України, його суспільно-політичне життя і вплив на патріотичне піднесення поневоленого українського народу ще й досі не стала предметом дослідження. Щоправда, у розв'язанні поставлених питань брав участь і автор даного дослідження, праці якого з'явилися поряд з іншими роботами даної тематики. Наукова актуальність та недостатнє вивчення даної проблеми диктують необхідність її дальшого спеціального дослідження. Багатогранна національно-духовна діяльність Петра Могили заслуговує особливої уваги, детального і всебічного аналізу для створення цільної історичної праці, особливо важливо це зробити у сучасних умовах національно-державної розбудови незалежної України.

Необхідність історичного дослідження комплексу проблем впливу П. Могили на національно-духовне життя України XVII ст. висуває завдання пошуку й вивчення відповідної джерельної бази, по-новому подивитись на життєдіяльність Київського, Галицького митрополита Петра Могили в контексті українського відродження. Адже тривалий історичний період інформацію про нього через відсутність необхідної джерельної бази й умови радянської доби практично не збирали і не узагальнювали. Лише після здобуття Україною незалежності суспільство усвідомило нагальну потребу вивчення історичного минулого, особливо релігійного напрямку. Великий інтерес зріс до визначних церковних діячів, серед них на чільному місці – Петро Могила. Після відкриття Києво-Могилянської академії в 1991 р., появляються окремі статті присвячені її засновнику. Значно побільшало публікацій в 1996 р. з нагоди 400-річчя з дня народження П. Могили. Проте й донині повна, об'єктивна та різнобічна інформація про його історичне значення в громадсько-політичному житті українців у XVII ст. ще недостатньо відома широким верствам населення, не стала основою багатоаспектного осмислення ролі Петра Могили у становленні української нації. Нині назріла потреба підготовки комплексної роботи, в якій на нових методологічних засадах й основі досягнутого рівня історичної інформації, розкрити місце і роль Петра Могили у національно-духовному житті Української держави XVII століття.

Об'єктивному й всесторонньому дослідженню запропонованої теми сприятиме критичний аналіз історичних джерел. Вони різноманітні за своїм походженням, інформаційною насиченістю та загальною спрямованістю і відображають різні аспекти багатогранної подвижницької діяльності Петра Могили за надскладних умов XVII ст. У зв'язку з тим, що цих матеріалів цілком достатньо для об'єктивного аналізу даної наукової проблеми, головним завданням автор вважав на основі здобутих фактів, їх систематизації створити власну концепцію в контексті нових методологічних підходів.

Джерельну базу дисертаційного дослідження складають різноманітні документи й матеріали, що дають можливість створити цілісний образ славного митрополита Київського, Галицького і всієї Русі Петра Могили, комплексно висвітлити основні напрямки його церковно-державницької діяльності, з'ясувати пріоритети створення духовних засад відродження та утвердження Української держави, розвитку культури, освіти і науки, характеру розбудови вищої освіти, реформування Православної церкви та її впливу на національно-політичне життя країни.

Застосування сукупності наукових принципів (історизму, об'єктивності) і методів (загальнонаукових, міждисциплінарних, конкретно-спеціальних) допомагає отримати об'єктивно-правдиву інформацію про роль Петра Могили у національно-духовному житті України XVII ст., встановити її значення для згуртування зусиль громадських організацій і різних станів – насамперед братств, інтелігенції й козацтва, реформування освіти й Церкви, які б були європейського зразка, але водночас залишалися б глибоко українськими. У зв'язку з цим важливу роль відіграє повнота історичних джерел до вивчення ролі Митрополита у суспільно-церковному житті XVII ст. в Україні, його діяльності в ім'я української справи.

Згідно з прийнятими в сучасному історичному джерелознавстві критеріями, виокремимо такі групи писемних джерел: а) законодавчі акти та нормативні документи в галузі духовної освіти, церковної діяльності, зокрема королівські універсали, привілеї, жалувані грамоти різного походження, рішення соборів, постанови братств, розпорядження митрополитів, декларації, підписані духовенством тощо, консисторські архівні матеріали [97–105; 106–116]; б) приватні акти польського, римського та українського походження: заяви, протестації, угоди окремих осіб, пов'язаних з тими чи іншими процесами у релігійно-церковному та суспільно-політичному житті [112–113]; в) кореспонденція – листи з європейськими духовними та світськими сановниками, звернення, яким обмінювалися католицькі й православні ієрархи, братства, представники духовенства, українська церковна знать [114; 115; 116; 117; 118; 119]; г) публіцистичні, полемічні та проповідницькі твори, а у поодиноких випадках – праці агіографічного та історичного жанрів [120; 121]; г) праці самого митрополита Київського, Галицького і всієї Руси-України Петра Могили, догматичні, еклезіологічні, катехизичні, моральні проповіді, пастерські послання й повчання до різних церковних і державних достойників, представників релігійних конфесій та своєї чисельної православної пастви [122–139]; д) мемуари, спогади, щоденники істориків, духовних діячів [140]; е) науково-енциклопедичні видання (путівники, довідники тощо) [141; 142; 121; 143; 144].

Зауважимо, що всі вищезазначені групи історичних джерел широко представлені у серійних публікаціях XIX–XX ст., в періодичних наукових виданнях, окремих статтях історіографічного та джерелознавчого характеру. Про потенційні масштаби бази джерел для вивчення цієї наукової теми свідчить, наприклад, той факт, що таке фундаментальне зібрання документів, як “Архив Юго-Западной России”, в якому було на початку 1850-х рр. майже 6 тис. актових книг і понад 450 тис. окремих актів, починаючи з XVI ст. Спеціально створена комісія продивилася майже 5 тис. книг, тобто трохи більше дванадцятій частини всього цього масиву джерел [111].

У своїй роботі автор спирався на неопубліковані джерела Інституту рукописів Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського Ф. 312. Києво-Софіївський собор, Зібрання рукописних книг XV–XIX ст. [145; 146; 147]; Ф. XVIII. Київський університет св. Володимира (1834–1919). Колекція рукописів: XII–XIX ст. [148]; Ф. 160. Київська духовна академія (1819–1920). Зібрання рукописних книг бібліотеки: XVI – поч. XX ст. [149], а також Відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка [150]. Значну наукову цінність становлять рідкісні видання, історико-літературні твори, що стосуються діяльності Петра Могили та об'єктивно розкривають національно-духовні процеси в Україні в окреслений період.

Важливими першоджерелами для вивчення життя і творчої діяльності митрополита Київського, Галицького і всієї Русі, видатного державного, освітнього й політичного діяча, святого Петра Могили, його ролі у національно-духовному житті України XVII ст. є актові документи й матеріали із “Актов исторических, собранных и изданных Археографическою комиссиею” [101–102], “Памятников, изданных временной Комиссиею для разбора древних актов” [151–155], “Архива Юго-Западной России” [10–14], а також “Актов, относящихся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату” [103]. Це переважно документи, що характеризують становище українського народу та Православної Церкви в часи митрополита Київського, Галицького і всієї Русі Петра Могили, його місце й значення в суспільно-політичному житті України в XVII ст. Автор використав документи, які опублікував О. О. Андрієвський [156], а також окремі матеріали, що з коментарями дослідників вміщені в різний час у таких часописах, як “Киевская старина”, “Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете”. Це, як правило, листи, звернення, укази Київської консисторії, розпорядження Київського генерал-губернатора тощо. Незважаючи на певну тенденційність у доборі документів, автори-укладачі висвітлюють найрізноманітніші аспекти суспільно-політичного становища України, місце Православної Церкви, ролі Петра Могили у національно-культурному русі та розвитку освіти й культури в Україні. У цьому зв'язку зазначимо, що значні обсяги

надзвичайно цінного конкретного історичного матеріалу містяться у фондах наукової бібліотеки Національного університету “Києво-Могилянська Академія”.

Важливим матеріалом для дослідження духовної історії України, життя та діяльності окремих осіб, які мають відношення до історії Києво-Могилянської академії, Української Православної Церкви, у т. ч. і Петра Могили, є документи серії “Памятники русской старины в западных губерниях О. М. Батюшкова” (1811–1892), зокрема “Волинь” (1888 р.) [113], “Беларуссия и Литва” (1887) [157], “Подолія” (1891 р.) [157].

Винятково важливими джерелами є безпосередньо богословські праці самого Петра Могили. Із них, на думку автора, найважливішими є “Євангеліє учительське” (1616), “Служебник” (1629, 1639), “Хрест Христа Спасителя” (1632), “Анфологіон” (1636), “Євлогіон” (“Требник Петра Могили”, 1646), а також численні полемічні твори і проповіді. З ініціативи та за активної участі Могили групою київських письменників був написаний один із кращих творів української полемічної літератури XVII ст. трактат “Літос альбо Камінь...” (1644). Безумовно, що найбільшу славу Митрополитові принесла капітальна праця “Православне ісповідання віри” (Катехізіс, 1629, 1639), схвалена на київському Соборі (1640), згодом – на помісному Соборі в Яссах (1642) й затверджена чотирма вселенськими патріархами: Партенієм Константинопольським, Йоаникієм Александрійським, Макарієм Антіохійським, Паїсієм Єрусалимським (11.03.1643). Цей твір став основою віровчення для всього православного світу. Один із примірників зберігається а Паризькій національній бібліотеці під №1265. 1645 р. Петро Могила видав “Катехізіс” польською й українською мовами (“Малий Катехізіс”), який 1667 р. вийшов грецькою мовою в Голландії, а 1691 р. – румунською мовою в Румунії, і 1696 р. – церковно-слов’янською мовою у Москві. Зауважимо, що протягом XVII–XVIII ст. у світі здійснено 25 видань.

16 грудня 1646 р. з Лаврської друкарні вийшов твір Могили “Євхологіон, альбо Молитвослов или Требник”, відомий більше під назвою “Великий Требник Петра Могили”, або “Требник” [135], котрий має 1760 сторінок великого формату, прикрашений гравюрами майстра Іллі. “Требник” був на той час і залишається своєрідною церковною енциклопедією. У ньому викладені молитви й обряди, даються літургічні й канонічні пояснення. Він поширився у всіх слов’янських країнах, в Молдові, Волощині. З огляду на історичне значення цього твору в духовному житті, нещодавно його перевидали в Україні.

Серед філософсько-полемічної літератури велике місце займає книга Петра Могили “Літос” (1644) [133], яка має літургічну цінність й захищає православну українську церкву від католицьких й уніатських апологетів. Незважаючи на свою полемічність цей твір витриманий у стилі толерантності та об’єктивності.

Написаний 1645 р. П. Могилою “Проект поєднання Церков” є важливим документом, що з’ясовує основи єдності Церков, показує найбільш доцільні методи досягнення так бажаного порозуміння, закликає всіх християн остерегатися гострих доктринальних та міжцерковних суперечок. П. Могила виходить з того, що, насамперед кожна Церква повинна віднайти свою тотожність, щоби пізніше всі християнські конфесії змогли знайти порозуміння між собою. На думку П. Могили, це є єдиний правильний шлях до єдності церковної і суспільної, у цьому вся суть філософії релігії.

Зазначимо, що хоча праці Київського, Галицького і всієї Русі митрополита Петра Могили є досить віддалені у часі, проте вони як ніколи актуальні у наш час. В них зібрана вся теологія і філософія України, починаючи з Київської Русі. Праці Митрополита вміщують у собі праксеологічні основи, які ще чекають на своє об’єктивне дослідження. Погляди Могили є легкі до ідентифікації та інтерпретації, оскільки він використовував схоластичну і філософську методологію латинського зразка. Звісно, досліджуючи розвиток української історії, духовну культуру, релігію, філософію, національно-політичне життя України досліджуваного періоду, становлення Української Православної Церкви, не можна обійтися без ключової постаті митрополита Петра Могили, його численних основоположних праць, які мають першорядне значення для написання даної наукової праці. Вони складають

науково-методологічні засади національного права та ролі Церкви і релігії у житті українського народу.

Актуалізовану інформацію джерельної бази представляють праці сподвижників Петра Могили, за допомогою яких він здійснював в Україні свої задуми і найперше – реформування церкви й освіти, зокрема: І. Трофимовича-Козловського, С. Косова, Й. Борецького, С. Почаського, Й. Кононовича-Горбацького та ін., “стараннями” яких було припинено занепад Української Православної Церкви, подолано її кризу, створено автономію, що було основою згуртування українського суспільства, а відтак виведенню України з-під влади Польщі й відтворенню її державності.

Розширюють уявлення про національно-духовні процеси в Україні XVII ст., роль в культурно-освітньому житті П. Могили спогади, листи, щоденники його сучасників, вихованців та професорів Києво-Могилянської академії, визначних діячів цієї доби Г. Ієвлевича, С. Косова, Л. Барановича, С. Тодорського та ін. Ці матеріали мають певне значення для з’ясування світоглядних позицій Петра Могили, для визначення й уточнення деяких деталей із його життя та багатогранної діяльності у реформуванні церкви й освіти, створення й розвитку КМА [159].

Важливе значення для дослідження запропонованої наукової теми мають науково-довідкові видання, в яких подають у сконцентрованому вигляді окремі відомості про Києво-Могилянську академію за часів Петра Могили, зміцнення ним Церкви, поширення освіти в різних регіонах України, організацію українського друкарства. До таких видань слід віднести фундаментальне видання “Києво-Могилянська академія в іменах”, енциклопедичні словники регіонального характеру, енциклопедичні видання загально-просвітницького та історичного спрямування, бібліографічні матеріали. У процесі дослідження теми автор використав низку часописів, у т. ч. “Труды Киевской духовной академии”, “Киевские епархиальные ведомости”, “Волынские епархиальные ведомости”, “Подольские епархиальные ведомости”, “Богословие”, “Чтения в историческом обществе Нестора Летописца”, “Киевская старина”, “Пам’ять століть”. Дослідження жанрового спектру архівної періодики: статей, нарисів, оглядів, звітів, листів, хронік, зведенень тощо дозволяє висвітлити окремі аспекти суспільно-політичного життя означеного періоду, становлення й розвиток Української Православної Церкви, з’ясування її ролі в національно-духовному утвердженні українського суспільства XVII ст., а відтак і самого Петра Могили.

У своїй праці автор використав праці загального характеру та спеціальні видання М. Максимовича, М. Аркаса, М. Грушевського, Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, Н. Полонської-Василенко та ін., в яких висвітлюється історія України за часів П. Могили. У цьому плані певне значення мають літописи таких авторів, як Самійло Величко, Григорій Грабянка, Самовидець. Автор також використав спеціальні аналітичні монографічні дослідження, інші різноманітні видання як українських, так і зарубіжних авторів з історії церкви в Україні у XVI–XVIII ст., про життя і працю Петра Могили. У них виміщено зведені довідкові матеріали, розкрито діяльність церковних діячів, роль Церкви й освіти в національно-духовному згуртуванні українського народу, у виборенні ним власної державності.

В цілому застосування до виявленого корпусу історичних джерел різних видів джерелознавчої критики (аналітичної, синтетичної, логічної) дає підстави для незаангажованості дослідження даної теми. Аналіз наявної бази джерел дає можливість глибше розширити історичну роль Петра Могили у національно-духовному житті України, визначити його внесок у процеси українського відродження, з’ясувати цінність творчої спадщини Митрополита, встановити аспекти, які важливі для новітнього національного відродження української нації й держави. Виявлені історичні джерела та історіографічні матеріали дозволяють досить ґрунтовно підійти до вивчення даної наукової проблеми.

Список використаних джерел

1. *Ionescu T.* La vie et l'oeuvre de P. Movila / T/ Ionescu. – Paris, 1944. 2. *Галатовський І.* Ключ розуміння / Іоанікій Галатовський – К.: Тип. Печерської Лаври, 1659. – 256 с. 3. *Баранович Л.* Меч духовний / Лазар Баранович. – К.: Тип. Печерської Лаври, 1666. – 481 с. 4. *Баранович Л.* Труби словес провідних / Лазар Баранович – К.: Тип. Печерської Лаври, 1674. – 417 с. 5. *Sipayllo M.* Akta Synodów różnowierczych w Polsce / Opracowała Maria Sipayllo. Т. III. (1571–1632). – Warszawa: PWN, 1983. – 691 с. 6. *Popivchak R.* Peter Mohila, Metropolitan of Kiev (1633–1647): Translation and evaluation of his “Orthodox Confession of Faith” (1640) / R. Popivchak. – Washington, 1975. 7. *Gózdź K.* Chrystologia spełnienia osobowego / K. Gózdź // Historia i Logos. Na 60-lecie Cz. S. Bartnika. – Lublin, 1991. – 208 s. 8. *Wolinski J.* Polska i Kościół Prawosławny – zarys historyczny / J. Wolinski. – Lwów, 1936. 9. *Malvy A.* La Confession Orthodoxe de Pierre Moghila / A. Malvy et M. Viller. – Paris, 1927. – P. XIV–XV. 10. *Аскоченский В. И.* Киев с древнейшим его училищем Академиею: в 2 ч. / В. И. Аскоченский – К.: Унив. тип., 1856. – Ч. 1. – 370 с.; Ч. 2. – 567 с. 11. *Тальберг Н.* История Русской Церкви / Н. Д. Тальберг. – К.: Общество любителей православной литературы. Издательство имени святителя Льва, папы Римского, 2007. – 924 с. 12. *Голубев С.* Киево-Могилянская коллегия при жизни своего fundатора, Киевского митрополита Петра Могилы / С. Т. Голубев – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. – 23 с. 13. *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: В 2-х т. / С. Т. Голубев. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – Т. 1. – 559 с. 14. *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: В 2-х т. / С. Т. Голубев. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1898. – Т. 2. – 498 с. 15. *Голубев С. Т.* Киево-Могилянская коллегия при жизни своего fundатора, Киевского митрополита Петра Могилы. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. – 23 с. 16. *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт ист. исследования) / С. Т. Голубев. – Т. 1. – Киев, 1883, Т. 2. – Киев, 1898. 17. *Перетц В. Н.* “Книга души, нарицаемая злото”. Неизданное сочинение митрополита Петра Могилы // Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI – XVII вв. – Москва-Ленинград, 1962. 18. *Голубев С. Т.* Лифос – полемические сочинения, вышедшие из Киево-Печерской типографии в 1644 году / С. Т. Голубев // Архив Юго-Западной России. – 1893. – Ч. 1. – Т. 9. – С. 1–147. 19. *Ортинский І.* Хрищення, хрест та харизма України / о. д-р Іван Ортинський, СДБ. – Рим – Мюнхен – Фрайбург: Видавництво ОО. Селезія, 1988. – 198 с. 20. *Горський А. В.* Петр Могила митрополит Киевский / А. В. Горский // Прибавление к изданию творений святых отцов в русском переводе. – Т. IV. – М., 1857. – С. 29–76. 21. *Димид М.* Херсонське таїнство свободи / Димид Михайло. – Львів: Свічачо, 2007. – Т. 1. – 320 с. 22. *Антонович В. Б.* Розвідки про церковні відносини на Україні XVI–XVII ст. / В. Б. Антонович. – Львів, 1900. – 257 с. 23. *Левицький І.* Унія і Петро Могила, Київський митрополит. – К.: М.П. Фриц, 1875. – 40 с. 24. *Пекарський П.* Представители киевской учености в половине XVII столетия: Ист.-лит. очерк / П. Пекарский // Отечественные записки. – 1862. – Т. 140. – №2. – С. 552–594; Т. 143. – №3. – 196–228; №4. – С. 367–391. 25. *Галант И. В.* Киевский митрополит Петр Могила и его отношение к евреям / И. В. Галант // Киевская старина. – Киев, 1905. – Ч. 24. – Т. 89. – С. 149–152. 26. *Стратій Я.* Філософія в Києво-Могилянській академії / В. С. Горський, Я. М. Стратій, А. Г. Тихолаз, М. Д. Ткачук // Київ в історії філософії України. – К.: Вид. дім “КМ Academia”; ТОВ Університетське видавництво “Пульсари”, 2000. – С. 73–129. 27. *Костенко Л.* Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала: Лекція, прочит. в Нац. ун-ті “Києво – Могилянська акад.”, 1 верес. 1999 р. – 2-ге вид. / Костенко, Ліна. – К.: Вид. дім “Києво – Могилянська акад.”, 2005. – 32 с. 28. *Костомаров М.* Київський митрополит Петро Могила / Микола Костомаров // Історія України в життєписах визначніших її діячів. – Львів: Накладом Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1918. – С. 193–234. 29. *Костомаров М.* Історія України в життєписах визначніших її діячів. – Львів, 1918, – 493 с. К.: Україна (репринт) – С. 193–234. 30. *Костомаров М.* Київський митрополит Петро Могила // Хроніка 2000. – 2004. – Вип.60. – С. 10–49. 31. *Костомаров Н. И.* Киевский митрополит Петр Могила // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. 32. *Лаба В.* Патрологія життя, письма і вчення Отців Церкви / Лаба, Василь. – Львів: Свічачо, 1998. – 552 с. 33. *Лизанчук В.* Творімо разом Україну! Монографія / Василь Лизанчук. – Львів: ПАІС, 2009. – 452 с. 34. *Погорецький В.* Українська духовна культура і Петро Могила / о. д-р Василь Погорецький. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 160 с. 35. *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України / Дорошенко Д. І. – Передмова І. О. Денисюка. – Львів: Світ, 1991. – 576 с. 36. *Кунцлер М.* Літургія Церкви / Кунцлер, Міхаель. Пер. з нім. монахині Софії. – Львів: Свічачо, 2001. – 616 с. 37. *Литинський В.* Релігія і церква в історії України. – Нью-Йорк, 1956. 38. *Іванюк С.* Дорога у царину мудрості / С. Іванюк // Наука і суспільство. – 1992. – №1. – С. 29–30. 39. *Нічик В.М.* Петро Могила в духовній історії України. – К.: Укр.центр духовн. культури, 1997. – 321 с. 40. *Сюндюков І.* Професор Сергій Кримський: Не володіти всім, але бути всім! / І. Сюндюков // День. – К., 2009. – № 124. – С. 4. 41. *Канигін Ю.* Біблія і сучасна наука / Канигін Ю., Кушерець В. – К.: Знання України, 2006. – 226 с. 42. *Шкраб'юк П.* Монаший Чин Отців Василіян у національному житті України / Шкраб'юк П. В. – Львів: ВВП “Місіонер”, 2005. – 439 с. 43. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1993. – Т. I. – 640 с. 44. *Мудрий С.* Юридично-канонічний аспект / Владика Софрон Мудрий // В пошуках ідентичності: Документи східних католицьких Церков. – Львів: Свічачо, 2000. – С. 49–90. 45. *Великий А.* Анонімний проект Петра Могили про з'єднання Української Церкви 1645 року / А. Великий // Записки ЧСВВ. – Серія II. – Секція II. – Т. 4. – Ч. 1–4. – Рим, 1963. – С. 242–243. 46. *Великий А.* З літопису християнської України / 2-ге вид. / Великий А., ЧСВВ – Львів: Місіонер, 2000. – 288 с. 47. *Великий А.* Важливий проект Петра Могили від 1645 р. / В. Великий // Католицький щорічник. – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1998. – С. 95–96. 48. *Великий А. Ч.* Українське християнство. Причини до історії української церковної думки / А. Ч. Великий. – Вид-во О. О. Василян. Передрук, 1990. – 224 с. 49. *Хвижияк З.* Освіта в релігійних, культурних, політичних діяннях П. Могили // Україна: людина, суспільство, природа. – К., 23–24 січня, 1997. – 84 с. 50. *Хома І.* Ідея спільного синоду 1629 р / о. д-р Іван Хома. – Рим, 1976. – 51 с. 51. *Могила П.* Тріодіон, си єсть трипсьнец великої пятьдесятниці / Петро Могила – К.: 1631. 52. *Жуковський А.* Молдавський воєводич на київському митрополічному престолі // Феномен Петра Могили. – К., 1996. – С. 8–40. 53. *Басенко К.* Початок: Історичний роман / Костянтин Басенко – К.: “Радянський письменник”, 1972. – 552 с. 54. *Климов В.* Феномен Петра Могили (Біографія. Діяльність. Позиція) / Климов В., Колодний А., Жуковський А. та ін. – К.: Дніпро, 1996. – 270 с. 55. *Щербак В.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – 2-ге вид. / Щербак В. О. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 300 с. 56. *Шуляк В.* Православне духовенство і українське козацтво / В. Шуляк // Персонал плюс. – К., 2009. – № 36–37. – С. 12. 57. *Кремій В. Г.* Філософія національної ідеї: Людина. Освята. Соціум / Кремій В. Г. – К.: Грамота, 2010. – 576 с. 58. *Назарко І.* Київські і Галицькі Митрополити. Біографічні нариси (1590–1960) / о. Іриней І. Назарко, ЧСВВ. – Торонто: Видавництво Отців Василіян, 1962. – 271 с. 59. *Горський В.* Біля джерел: (Нарис з історії філос. Культури України). 60. *Яковенко Н. М.* Розтяганий світ: культура України-Руси в добу Хмельниччини // Сучасність. – 1994. – № 10. 61. *Ямчук П. М.* Християнський консерватизм: дух, епоха, людина. – Одеса: ОІВС, 2001. – 320 с. 62. *Колодний А.* Петро Могила і

сучасні релігійні процеси в Україні // Феномен Петра Могили. – К., 1996. – С. 212–241. 63. *Алексієвцев Л.* Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII–XVIII ст.ст.) / Л. М. Алексієвцев – Тернопіль: Збруч, 1999. – 263 с. 64. *Алексієвцев Л. М.* Києво-Могилянська академія в духовній історії України // Леся Алексієвцев // Науково-творчий альманах Тернопільського державного педагогічного інституту. – Вип. I. – Тернопіль, 1995. – С. 5. 65. *Алексієвцев Л. М.* Києво-Могилянська академія у суспільному житті України (XVII–XVIII ст.) / Леся Алексієвцев. – Тернопіль: Лілея, 1997. – 160 с. 66. *Алексієвцев Л. М.* Петро Могила в духовній історії України / Леся Алексієвцев // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. 2 // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Ч. 2. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – С. 9–14. 67. *Ольжич О.* Дух руїни / Олег Ольжич. – Вступне слово О. Зінкевича; Післямова І. Дзюби. – Вид. 2-ге. – К.: Смолоскип, 2008. – 52 с. 68. *Ореховський В.* Держава та Церква в європейському просторі (I–XVIII століття) / Ореховський В. О. – Чернівці: Прут, 2008. – 224 с. 69. *Верещагіна Н.* Древні християнські святині Києва та діяльність Петра Могили по їх відновленню й збереженню / Н. Верещагіна // Католицький щорічник. – К.: Видавничий дім “KM Academia”, 1998. – С. 98. 70. *Михайлишин М.* Блаженіший Йосиф Сліпий та ідея патріярхату УГКЦ / Михайлишин Мирослав Мирослав священик. – Львів: Свічадо, 2007. – 192 с. 71. *Сапеляк А.* Київська Церква на Слов’янському Сході. Канонічно-єкуменічний аспект / Андрій Сапеляк. – Буенос-Айрес–Львів, 1999. – 232 с. 72. *Брюховецький В.* Відродження / В. Брюховецький // Київська старовина. – 1993. – № 1. – С. 2–5. 73. *Савків М.* Сторінка нашої історії. Петро Могила: “Любов із ненавистю дружи немає” / М. Савків // Четверта влада. – Тернопіль: “А-прінт”, 2006. – № 51. – С. 7. 74. *Горський В.* Філософська думка в Україні: Бібліогр. Словник / Авт. кол.: В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик та ін. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2002. – 244 с. 75. *Фролов К.* Борьба за Православие в Западной Руси в XVI–XIX веках / К. Фролов // Мир Божий. – М.: Общество Ревнителей Православной Культуры. Благотворительный фонд “Церковь и культура”, 2002. – № 1 (8). – С. 22–29. 76. *Алатарцева И.* Начало. Святитель Петр Могила / Составитель – Ирина Алатарцева. – Книга первак. – К.: “Свято-Покровская Голосеевская пустынь”, 2001. – 120 с. 77. *Харишин М.* Російське самодержавство та Київська митрополітика кафедра, або як Українська Православна Церква позбулася автокефалії / М. Харишин, В. Мордвінцев. – К.: Братство УАПЦ “Світло для світу”, 1999. – 334 с. 78. *Хижняк З.* Великий і мудрий митрополит П. Могила / З. Хижняк // Католицький щорічник. – К.: Видавничий дім “KM Academia”, 1998. – С. 83–84. 79. *Хижняк З.* 3 історії Києво-Могилянської академії XVII–XVIII ст / Хижняк З. І. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська акад.”, 2005. – 64 с. 80. *Хижняк З. І.* Могила Петро Симеонович // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З. І. Хижняк; За ред. В. С. Брюховецького. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська Академія”, 2001. – С. 370–374. 81. *Хижняк З.* Києво-Могилянська академія / Хижняк З. І. – К.: Вища школа, 1998. – 266 с. 82. *Хижняк З.* Києво-Могилянська академія / Хижняк З. І. – К.: Вид-во Київ, ун-ту, 1970. – 173 с. 83. *Хижняк З.* Києво-Могилянська академія / Хижняк З. І. – К.: Вид-во при Київ. держ. ун-ті видавничого об’єднання “Вища школа”, 1981. – 236 с. 84. *Нічик В.* Мовна концепція Петра Могили / В. Нічик Католицький щорічник. – К.: Видавничий дім “KM Academia”, 1998. – С. 91–94. 85. *Титов Хв.* Стара вища освіта в Київській Україні XVI – поч. XIX в.: Збірник АН України; 3б. Історично-філологічного відділу / Хв. Титов – Т. XX. – К.: Друк. УАН, 1924. – 433 с. 86. *Костельнюк М.* Від лицаря до ченця: пошуки особистості Петра Могили / М. Костельнюк // Сучасна українська політика: політика і політологія про неї. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 98–105. 87. *Степовик Д.* Київська Біблія XVII століття / Дмитро Степовик. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2001. – 240 с. 88. *Борисова О. В.* Ідея Київського патріярхату за часів митрополита Петра Могили / О. В. Борисова // Патріярхат за єдність Церкви і народу. – Ч. I (336). – Видають: Управа Українського Патріярхального Світового Об’єднання і Крайова Управа Українського Патріярхального Товариства, 1999. – С. 14–16. 89. *Гусев В.* Видатні постаті в історії України (IX–XIX ст.): Короткі біографічні нариси. Історичні та художні портрети: Довід. вид. / В. І. Гусев (кер. кол. авт.), В. П. Дрожжин, Ю. О. Калінець, О. Г. Сокирко, В. І. Червінський. – К.: Вища шк., 2002. – 359 с. 90. *Грабар С.* Славетних справ митрополит / Грабар // Вечірній Київ. – 1995. – 18 січ. 91. *Плохий С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні: Пер. з англ. / Плохий, Сергій. – К.: Критика, 2005. – 496 с. 92. *Погорецький В.* Історія філософії еклєзіології / Василь Погорецький. – Тернопіль: ТАЙП, 2011. – 524 с. 93. *Погорецький І.* Правда і обман / о. Ігнатій Погорецький, ЧСВВ. – Жовква: Печатня ОО. Василіян, 1912. – 159 с. 94. *Погорецький В.* Історія української недолі в контексті філософії Пресвятої Євхаристії / о. Василь Погорецький // Золота ПЕКТОРАЛЬ. Літературно-мистецький та громадсько-публіцистичний журнал Південно-Західного Поділля і Тернопільської обласної організації Національної спілки письменників України (НСПУ). – Чортків, 2009. – 3–4 (8–9). – С. 151–157. 95. *Погорецький В.* Концептуальна і світоглядна боротьба Київських митрополитів Петра Могили та Ісаї Копинського в контексті відродження української державності / Василь Погорецький // Україна-Європа-Світ. – Вип. 3: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 159–165. 96. *Погорецький В.* Переплетені долі, або філософія українського страждання / Василь Погорецький // Золота ПЕКТОРАЛЬ. Літературно-мистецький та громадсько-публіцистичний журнал Південно-Західного Поділля і Тернопільської обласної організації Національної спілки письменників України (НСПУ). – Чортків, 2010. – № 3–4 (12–13). – С. 156–158. 97. *Погорецький В.* Роль митрополита Петра Могили у розвитку української духовної культури / Василь Погорецький // Україна-Європа-Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Гол. ред. Л. М. Алексієвцев. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 197–205. 98. *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии / С введ. и прим Н. И. Петрова и Ф. И. Титова.* – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1904–1913. – Отд. 2: (1721–1795 гг.); Отд. 3: (1796–1869 гг.). 99. *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией.* – Т. II. – СПб., 1846. – 357 с. 100. *Акты Московского государства.* – Т. I. – СПб., 1890. – 397 с. 101. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией.* – Т. IV (1657–1659) – СПб., 1863. – 276 с. 102. *Акты исторические, собранные и изданные Археологической комиссией.* – СПб.: Тип. 2-го отд. Е.И.В. канцелярии, 1842. – Т. 4.: 1645–1676. – 565 с. 103. *Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриарху (1620–1694).* – К.: Губ. тип., 1872. – 488 с. 104. *Акты, относящиеся к истории Южно-Западной России.* – Т. III. – СПб., 1861. – 347 с. 105. *Акты о церковно-религиозных отношениях в Западной Руси 1622–1648 гг. / Архив Юго-Западной России.* – К., 1883. – Ч. 1 – Т. VI. – 939 с. 106. *Андрієвський А. А.* Из архива Киевского губернского правления: Истор. материалы / А. А. Андрієвський. – СПб., 1886. – 437 с. 107. *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.* – Т. 7. – Вильно, 1870. – 547 с. 108. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов.* – Ч. 1. – К., 1859. – 347 с. 109. *Архив Юго-Западной России.* – К.: 1882–1883. – Т. 1. – № 170, 184, 186, 189. 110. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов.* – Ч. 3. – К., 1914. – 547 с. 111. *Архив Юго-Западной России.* – К., 1908. – Т. III. – Ч. 4. – 760 с. 112. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волыном генерал-*

губернаторе. – Ч. 1. – Т. IX. – К.: Тип. Г. Т. Корчак Новицкого, 1893. – 414 с. 113. *Барсов Е. В.* Древние русские памятники священного венчания царей на царство в связи с греческими их оригиналами. С историческим очерком чинов царского венчания в связи с развитием идеи царя на Руси. – М., 1885. – 264 с. 114. *Батюшков П. Н.* Вольны: История судьбы Юго-Западного края / П. Н. Батюшков. – СПб.: Тип. Т-ва “Обществ. польза”, 1888. – 127 с. 115. *Величко С. В.* Літопис / С. В. Величко. – Т. 1. – К., 1991. – 371 с. 116. *Великий А.* Важливий проект Петра Могили про з’єднання Української церкви 1645 року / А. Великий // Католицький требник. – К.: Вид. дім “КМ Academia”, 1998. – С. 95–96. 117. *Великий А.* З літопису християнської України / А. Великий. – 2-ге вид. / ЧСВВ. – Львів: Місіонер, 2000. – 288 с. 118. *Голубев С. Т.* Матеріали для історії закарпатської церкви / С. Т. Голубев // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – К.: 1891. – Кн. 5, отд. 3. – С. 226–227. 119. *Галицько-Волинський літопис.* – Львів: “Червона Калина”, 1994. – 525 с. 120. *Голубев С.* Древние и новые сказания о начале Киевской Академии / С. Голубев. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1885. – 35 с. 121. *Могила П.* Православное исповедание Кафолической и апостольской Церкви восточной / Петро Могила – М.: 1900. 122. *Памятники*, изданные временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе. – Т. 1. – К., 1897. 123. *Могила П.* Апологія Аполлеія Аполонія, книжки діалектом руским написані... вкортце а правдиве зсумована през стан духовный восточного православія / Петро Могила. – К.: 1628. 124. *Могила П.* Літургаріон, си єсть служебник от литургий св. Василя... Благословенієм преподобнїшаго господина и отца кир Петра Могили / Петро Могила. – К.: 1629. – 144+300 с. 125. *Могила П.* Номоканон, си єсть законоправилник / Петро Могила – К.: 1629. – 16+175 с. 126. *Могила П.* Имнологія, си єсть пьснословие / Петро Могила – К.: 1630. 127. *Могила П.* Тріодіон, си єсть трипсьнец великой пятьдесятницы / Петро Могила – К.: 1631. 128. *Могила П.* Евхарістеріон, албо влячність / Петро Могила – К.: 1632. 129. *Могила П.* Крест Христа спасителя и каждого человека / Петро Могила. – К.: 1632. – 4+56 с. 130. *Могила П.* Евфонія веселобрмьячаа / Петро Могила – К.: 1633. 131. *Могила П.* Анфологія, сирьч молитвы и поучения душеполезная / Петро Могила – К.: 1636. – 12+418 с. 132. *Могила П.* Литургіаріон, си єсть служебник / Петро Могила – К.: 1639. 133. *Могила П.* Тріодіон, си єсть трипсьнец / Петро Могила – К.: 1640. 134. *Могила П.* Літос, Albo kamień z prawdy cerkwie prawosławnej ruskey na skruszenie faleczniciełmniey Perspektiwу / Петро Могила – К.: 1644. – 4+425 с. 135. *Могила П.* Събрание короток науки о артикулах вьры православнаго – фоліческой християнскої ... Первыи языком полским, а тепер діалектом руским з друку вьданое / Петро Могила – К.: 1645. 136. *Могила П.* Евхологіон, албо молитвослов, или требник / Петро Могила – К.: 1646. – 1673 с. 137. *Могила П.* Confession Orthodoxe / Петро Могила – Amsterdam, 1667 (грецький текст). 138. *Могила П.* Катехизис Петра Могили / Петро Могила // Упорядкування проф. А. Жуковського, переклад В. Шевчука. – К.: Воскресіння, 1996. – 288 с. 139. *Могила П.* Київські чуда / Петро Могила // Жуковський, Аркадій. Петро Могила й питання єдності церков. – К.: Мистецтво, 1997. – С. 257–275. 140. *Могила П.* Заповіт Митрополита Петра Могили / Петро Могила // Жуковський, Аркадій, Петро Могила й питання єдності церков. – К.: Мистецтво, 1997. – С. 291–298. 141. *ІР НБУВ.* – Ф. 312. – Спр. 366(165). Полнейшее историческое известие о древней и новой Киевской епархии, с приобщением обстоятельной росписи всех преосвященных митрополитов Киевских, от учреждения Киевской митрополии даже до наших времен, Киев, 1806 года, рукопись преосвященного Иринья Фальковского, іп. 4^о, на 90 страницах, 90 арк. 142. *Ісаєвич Я. Д.* Найстаріші документи про діяльність братств на Україні / Я. Д. Ісаєвич // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – С. 12–20. 143. *Пам’ятки історії Східної Європи.* Джерела XV – XVII ст. – Т. 5. – Острог–Варшава–Москва, 1999. – 747 с. 144. *Памятники*, изданные временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе. – Т. 2. – К., 1898. 145. *Памятники*, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов. – Изд. второе с доп. – К., 1898. – Т. 1–2. – 617 с. 146. *Источниковедческие* изучения памятников письменной культуры. – Сб. науч. трудов. – Л., 1984. – 737 с. 147. *ІР НБУВ.* – Ф. 312. – Спр. 727(692). – Связка рукописей, писанных рукою преосвященного Иринья Фальковского, 20 арк. 148. *ІР НБУВ.* – Ф. 312. – Спр. 366(165). Полнейшее историческое известие о древней и новой Киевской епархии, с приобщением обстоятельной росписи всех преосвященных митрополитов Киевских, от учреждения Киевской митрополии даже до наших времен, Киев, 1806 года, рукопись преосвященного Иринья Фальковского, іп. 4^о, на 90 страницах, 90 арк. 149. *ІР НБУВ.* – Ф. XVIII. Київський університет св. Володимира (1834–1919). Колекція рукописів: XII–XIX ст. – Спр. 57/37. Собрание разных християнских размышлений и поучений, 197 арк. 150. *ІР НБУВ.* – Ф. 160. Київська духовна академія (1819–1920). Зібрання рукописних книг бібліотеки: XVI – поч. XX ст. Стр. 2854. Дело 1826 года о рассылке в семинарии учебников богословия, 20 арк. 151. *Особисті* архівні фонди Відділу рукописів. Анотований покажчик. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника АН УРСР. – Львів, 1977. 152. *Пам’ятки* братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVIII ст. Тексти дослідження. – К., 1998. – 547 с. 153. *Пам’ятки історії Східної Європи.* Джерела XV – XVII ст. – Т. 5. – Острог–Варшава–Москва, 1999. – 747 с. 154. *Памятники*, изданные временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе. – Т. 1. – К., 1897. 155. *Памятники*, изданные временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе. – Т. 2. – К., 1898. 156. *Памятники*, изданные Киевскою комиссией для разбора древних актов. – Изд. второе с доп. – К., 1898. – Т. 1–2. – 617 с. 157. *Андрієвский А. А.* Из архива Киевского губернского правления: Истор. материалы / А. А. Андрієвский. – СПб., 1886. – 437 с. 158. *Батюшков П. Н.* Белоруссия и Литва: История судьбы Юго-Западного края / П. Н. Батюшков. – СПб.: Тип. Т-ва “Обществ. польза”, 1890. – 376 с. 159. *Батюшков П. Н.* Подолия: Ист. описание / П. Н. Батюшков. – СПб.: Тип. Т-ва “Обществ. польза”, 1891. – 264 с. 160. *Мемуары* относящиеся к истории Южной Руси. – К., 1896. – 717 с.

Василий Погорецкий

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ И ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЕ ОЦЕНКИ ОСВЕЩЕНИЯ РОЛИ ПЕТРА МОГИЛЫ В НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ УКРАИНЫ XVII В.

В статье раскрыты место и роль П. Могили (1596–1647) в национально духовной жизни Украины, определены историографические проблемы его творчества, освещается основное содержание могиловедческих исследований.

Ключевые слова: Петр Могила, Украина, государственность, Украинская Православная Церковь, национально-культурное движение, религиозная деятельность, источниковедческая база, историография, могиловедение.

Vasyl Pohoretskyi

**HISTORIOGRAPHICAL ASSESSMENTS OF THE ELUCIDATION OF PETRO MOHYLA'S ROLE
IN THE NATIONAL-AND-SPIRITUAL LIFE OF UKRAINE IN THE 17TH CENTURY**

The article shows the place and role of P. Mohyla (1596–1647) in national-spiritual life of Ukraine, it enlightens historiographical problems of his creative work and explains the main contents of disquisitions of study of P. Mohyla.

Key words: Petro Mohyla, Ukraine, state hood, Ukrainian Orthodox Church, national-cultural movement, religial activity, source base, historiography.

СВІТОВІ ДИСКУСІЇ

УДК 168.522:37011

Василь Ткаченко

КРИЗА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ І ПРОБЛЕМИ ЄДИНОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ

У статті проаналізовано причини кризи мультикультуралізму та проблеми єдиного освітнього простору.

Ключові слова: Європа, Україна, мультикультуралізм, єдиний освітній простір, глобалізація, криза.

Освіта посідає першорядне значення в процесі формування і утвердження загальнолюдських суспільних цінностей. Зокрема це стосується такої актуальної проблеми для України як перехід від тоталітаризму до демократії й відкритого суспільства, соціально відповідальної держави. Відкрите суспільство неможливо побудувати на зразок промислового підприємства чи аграрного комплексу – його можна лише духовно виростити в собі і своїх дітях. Саме тому головним показником такого суспільства виступає культурний, науковий та освітній критерій. Зрозуміло, що освітній процес в даному контексті розглядається не просто як розвиток сукупності методичних і дидактичних принципів, котрими керуються педагоги, а насамперед як осмислення і примноження того суспільного досвіду, що навчає людей уникати помилок та ефективно жити й творити у сьогоденні, або, вдаючись до компетентісного принципу ЮНЕСКО, “навчає жити разом”.

У відкритому суспільстві наука і освіта інтерпретується як безперервний процес вирішення проблем, де раціональність сприймається через критику. Саме критика інтерпретується К. Поппером як “величезна повага, яку одна розумна істота виявляє другій розумній істоті” [1]. Тут насамперед йдеться про підвищення рівня освіти й виховання громадянської позиції підрастаючого покоління з урахуванням: матеріальних, соціальних та психологічних умов, в яких розвиваються й ростуть школярі та студенти; етнічного середовища, де відбувається становлення особистості; міжнаціональних відносин, які за умов кризи мультикультуралізму можуть призвести до громадянського відчуження а то й протистояння, інспірованого екстремістськими силами. В Рекомендації Rec(2001)15 Комітету Міністрів Ради Європи з питань викладання історії в Європі у 21 столітті зазначається, що “основні виклики завтрашнього дня на європейському континенті назрівають в галузі освіти і культури” [2].

Запаморочення глобалізмом

Нове тисячоліття розпочалося за умов вражаючих, справді тектонічних змін, які фундаментально впливають на людство. Глобалізація, піднесення нових економічних сил, ріст інформаційних технологій, глибокі геополітичні зміни і відкриття нових ринків – все це означає скорочення відстаней, активізацію зв'язків між різними географічними регіонами, все більш інтенсивну мобільність і нові різноманітні потоки міграції. Молоді динамічні нації Сходу, що шукають собі “місця під сонцем”, кидають виклик старіючим у демографічному відношенні суспільствам Заходу. Життя людини стало інтенсивно підпадати під прямий чи опосередкований вплив різноманітних культур і подій, що відбуваються водночас у здавалось би віддалених частинах світу. Внаслідок глобалізації розвиток відносин між національними державами і людьми став набувати стрімкого, екстремального, а в ряді випадків навіть і хворобливого підтексту.

Останній виявляє себе за умов падіння внутрішнього імунітету спротиву з боку найбільш розвинутих індустріальних суспільств, де культура постмодернізму засвідчила собою превалювання “зверненої на себе людини, людини-індивідуаліста, самозакоханого, егоцентричного, орієнтованого на споживання, на кількість (на шкоду якості) з непостійною і ексцентричною природою... Мінливі смаки, негайний зиск, возвеличення внутрішньої сфери й особистісних інтересів, реалізація своїх здібностей і можливостей та відповідна фізична форма стали невід’ємними елементами нинішнього часу”. У підсумку внутрішньою мотивацією людини стало постійне й однобічне прагнення до задоволення і щастя: “Дуже часто молоді люди вважають за краще жити лише в теперішньому (“життя сьогодні”), лякаючись будь-якого виду довгострокових зобов’язань (робота, шлюб, діти), будучи нездатними захищати свої принципи і бути відданим подружжям чи утримувати сім’ю” [3]. У підсумку суспільство втрачає відчуття спільності історичної долі і переймається прагматичним життєвським принципом: “кожен за себе, а Бог за всіх”.

За цих умов автохтонне населення Європи, проповідуючи ідеали абсолютної свободи й індивідуалізму, демонструє під час своє невміння поєднувати особисту свободу з принципами суспільної користі, реалізації своїх зобов’язань перед суспільством. В той же час молоді й невлаштовані іммігранти, сконцентровані в своєрідних передміських “етнічних гетто”, заявляють про себе як про динамічну й досить консолідовану групу, перейняту духом солідаризму і відданості традиційній культурі та соціонормативним засадам своєї старої батьківщини. Відповідаючи на запитання, “Що ж сталося із Європою?”, відомий голландський політик правого штибу (Партія Свободи) Герд Вілдерс ставить такий діагноз: “Найбільша проблема Європи – не лише сьогодні, але вже впродовж десятиліть – це культурний релятивізм. Це привело до сьогоднішньої ситуації, коли європейці не знають, чим вони мають пишатися і хто вони насправді – і все внаслідок уведених так званими лібералами і лівими концепцій, які стверджують, що всі культури тотожні” [4]. Отже, у протистоянні соціонормативних цінностей автохтонного населення Європи та іммігрантів, вдаючись до фразеології радянських часів, об’єктивно зійшлися “два світи, два способи життя”. Що це, як не ознаки кризи європейської моделі лібералізму в площині етнонаціональних стосунків?

Ці обставини поставили ряд запитань і перед сферою освіти. Як може зарадити педагогічна думка в даній ситуації? У який спосіб можна активізувати в суспільстві дух толерантності? Які стратегії можуть стати корисними для педагогічної практики? Адже не дарма голова комісії ЮНЕСКО з питань освіти Жак Делор зазначав: “наші сучасники потерпають від запаморочення, розриваючись між процесом глобалізації, прояви якого вони спостерігають і часто підтримують, і пошуками своїх коренів, опори в минулому, належності до тієї чи іншої спільноти. Освіта має зайнятися цією проблемою, оскільки більш, ніж будь-коли, вона є учасником процесу зародження нової всесвітньої спільноти і виявилася в самому центрі проблем, пов’язаних з розвитком особистості й різноманітних спільнот. Завдання полягає в тому, щоб надати можливість всім без виключення виявити свої таланти і увесь свій творчий потенціал, що має на увазі можливість реалізації кожним своїх особистих планів. Ця ціль є домінуючою” [5].

Мультикультурна освіта

Ще донедавна здавалось, що в зазначеній царині освітнього процесу не мало б бути якихось проблем. На рівні теоретичного дискурсу науковці свого часу дійшли до консолідованої думки про те, що мультикультурна освіта (англ. – multicultural education) являє собою: 1) концептуальну ідеологічну течію в освітній практиці сучасного демократичного суспільства; 2) освітню стратегію, яка представляє собою послідовні навчальні процеси (організація, реалізація, результат) з метою вирішення освітніми засобами проблем, що виникають в суспільстві у процесі еволюції національних держав та постколоніальних міграційних процесів. Йшлося про те, що опрацювання навчальних програм і сама організація навчального процесу в рамках стратегії мультикультурної освіти має бути орієнтованою на подолання культурної відчуженості школярів та студентів, на

визнання й розвиток основоположних демократичних цінностей: прав людини, свободи, демократії, солідарності, плюралізму.

Як світоглядна позиція, мультикультурна освіта проголошувалася щонайновішим освітнім інститутом в процесі осмислення і реалізації ідентичності сучасної людини. Найбільш важливі функції мультикультурної освіти вбачалися в: 1) створенні нового освітнього середовища як важливого стабілізуючого фактору громадянського суспільства; 2) зниженні міжетнічної напруженості; 3) вихованні толерантності у взаємовідносинах представників різних культур. Особливого значення в мультикультурній освіті надавалося одночасному вивченню мов етнічних меншин та домінуючої культури. В іпостасі концепції і стратегії освіти, мультикультурна освіта позиціонувалася як прямо протилежна теорії асиміляції в процесі соціалізації особистості [6].

В контексті зазначеного окреслювалися і шляхи включення в педагогічний процес ефективних форм і методів розвитку і виховання школярів та студентів на основі етнокультури, що вбирала в себе щонайцінніше, що було створено віковою мудрістю народів і знайшло своє яскраве відображення в народній естетиці. Вважалося, що включення в мультикультурну освіту естетичних уявлень різних етносів дозволить ефективно розбудувати розмаїтий етнокультурний простір, де підрастаюче покоління буде сприймати красу різноманітних етнічних традицій, звичаїв і обрядів. Йшлося про те, що етнокультура розвивається на основі спадкоємності, традицій і результатів творчості багатьох поколінь, а відтак, накопичуючи в собі багатий історичний, духовний, естетичний досвід, має важливе значення для розвитку загальної культури, формування творчих здібностей і естетичного смаку особистості. І в цьому був свій сенс, адже освіта мала б враховувати і кількісний фактор нарощування інтенсивності міграції населення в сучасному світі, і якісний фактор росту національної самосвідомості, пов'язаний, зокрема, й з появою низки нових держав на пострадянському просторі.

Більше того – відстоювалася думка, що мультикультурна освіта все ширше захоплює й соціокультурні цілі сучасної освіти. Малося на увазі розбудову освіти на принципі культурного плюралізму, визнання рівноцінності і рівноправ'я усіх етнічних і соціальних груп у складі даного суспільства, проголошення недопустимості дискримінації людей за ознакою національної чи релігійної належності, статі чи віку. Все це мало б допомогти обернути різноманіття суспільства на позитивний чинник його розвитку, забезпечити прискорену адаптацію людини до швидкоплинних умов існування, сприяти у формуванні дедалі більш многогранної картини світу. Передбачалося, що чим більше особливостей різних культур буде знати учнівська молодь та студенти, тим більше вони будуть розуміти вчинки та погляди представників цих культур. А це вже, мовляв, шлях до утвердження толерантності в суспільстві, поваги до інших і визнання їх права на власну ідентифікацію на засадах загальнолюдських цінностей [7].

Мультикультурні горизонти Європи

Варто наголосити, що мультикультурна освіта не залишилась лише на рівні теоретичного дискурсу, а набула своїх практичних форм. Поштовхом до її активного впровадження стали теоретичні напрацювання американських авторів, які й увели цей нині широко використовуваний термін ще в ранні 1970-ті роки. В практичній площині навчальні плани щодо мультикультурної освіти були введені в Канаді, головним чином як пошук відповіді на виклик франко-канадського руху проти англізації: тут урядові кола вирішили збалансувати квебекський рух підтримкою ряду менш численних етнічних громад, в тому числі й української. Так само і в Австралії перші відповіді в сфері освіти в мультикультурному контексті з'явилися у 1970-х роках.

Слід віддати належне й Європі. Хоч термін “мультикультурна освіта” у 1950-х роках ще не з'явився, проте в Європі вже було здійснено ряд практичних кроків саме в цьому напрямі. Після “економічного дива” п'ятдесятих років у більшості країн з відносно високими потоками імміграції (Франція, Німеччина, Бельгія та Нідерланди) вчителі й політичні діячі зосередили свою увагу на подоланні лінгвістичних проблем в школах. З одного боку, було

вжито заходів, пов'язаних із розвитком вивчення мов країн, що приймали іммігрантів; з другого боку – особливого значення набувало надання дітям можливостей зберегти їх рідні мови і культури таким чином, щоб повернення на батьківщину могло бути забезпеченим в будь-який час. Зокрема були створені багаточисельні проекти, які можна було назвати мультикультурними: їх головною метою було пізнання схожості й різниці на лінгвістичному, релігійному й культурному рівнях.

В 1970-х деякі країни, внаслідок зростаючого числа іноземних дітей в школах, навіть подбали про створення нових дослідницьких напрямів – таких як *Auslanderpedagogik* (педагогіка для іноземців) у ФРН, або ж *Pedagogie d'accueil* (педагогіка приймання) у Франції, метою яких була реалізація особливих, “окремих” заходів посередництва для адаптації іноземних дітей. Щоправда, із плином часу, ця ідея була сильно розкритикована внаслідок сильного ризику “асимілюючої” педагогіки. Однак в 1980-их роках, коли відбулося певне зміщення в оцінці процесу асиміляції, теоретичні напрацювання й практичні стратегії посередництва стали тяжіти до переходу від *мультикультурної* до *міжкультурної* педагогіки, а відтак стали набирати уже певної завершеності, хоча й досить умовної [8].

Отже, у освіті тієї ж Франції тривалий період розвитку мультикультуризму як ідеології виховання особистості відбувався у три етапи і складався під впливом соціальних умов, що стрімко змінювалися. А це, в свою чергу, обумовлювало зростання педагогічних потреб у освоєнні нових ідей і освітніх стратегій. Основною характеристикою I етапу (50–60-ті рр. XX ст.) була демократизація і реформування середньої і вищої освіти з метою створення рівних умов отримання якісної освіти для представників національних культурних і релігійних меншин. На II етапі (70 – половина 80-х рр. XX ст.) здійснювалося послідовне вжиття заходів, спрямованих на виховання особистості, готової жити у багатонаціональному соціумі і створення умов гуманного і культуротворчого навчання представників національних меншин, дітей іммігрантів. А вже III етап (середина 80–90-ті рр. XX ст.), пов'язаний з тенденцією повернення до політики асиміляції, став періодом кризи мультикультурної освіти. Саме в цей період стали окреслюватися нездоланні протиріччя у вирішенні проблеми побудови змісту освіти: між державною офіційною ідеологією, націленою на виховання іммігрантів насамперед як громадян Франції, з одного боку, й цінностями релігійної культури країни походження африканських іммігрантів [9].

В галузі вищої освіти політика щодо іммігрантів теж мала свою специфіку. З одного боку, було підписано ряд двосторонніх договорів щодо співробітництва з рядом країн, що розвиваються (Марокко, Сенегал, Алжир), де йшлося, зокрема, про визнання французьких дипломів та створенні спеціальних умов для навчання студентів у Франції. Разом з тим, з другого боку, у зв'язку з масовим осіданням зарубіжних студентів на території Франції, було введено обмежувальні заходи для тривалого проживання, ужорсточення правил прийому щодо рівня оволодіння французькою, а також взято курс на обов'язкове повернення в країну походження. Були здійснені заходи щодо підготовки культурних еліт для іноземних держав, акцентувалось на необхідності виховання в їх середовищі національної самосвідомості. Одночасно педагогічна громадськість стала активно осмислювати й підтримувати діяльність ісламських організацій та студентських союзів з метою виховання серед їх членів толерантності щодо європейської культури.

Від “мультикультурної” до “міжкультурної” освіти

Інтеграція в Європейське співтовариство, інтернаціоналізація освіти і її модернізація у відповідності до положень Болонської декларації сприяли у Франції розвитку нових форм адаптації іноземних студентів – Національний центр з питань університетського й шкільного життя (CNOUS), державні стипендії й гранти тощо. Так, в Сорбоні та інших університетах країни були організовані спеціальні центри орієнтації й інформації, мета яких – допомогти іноземним студентам звикнути до високого рівня елітної системи освіти у вузі. Виникає інститут тьюторства чи наставництва, який гарантував студенту-новачку підтримку, здійснювану в режимі індивідуальних консультацій і тренінгів, а також спеціальних програм щодо самовизначення в професіональному й культурному відношенні.

Наповнювалася педагогічним змістом стратегія підготовки для іноземних держав відповідної культурної еліти, толерантною як до європейських, так і до східних цінностей. Одним із перспективних напрямів стало виховання ісламських священнослужителів, які б сповідували цінності діалогу культур Сходу і Заходу. З цією метою здійснювалася педагогічна підтримка уже наявних студентських об'єднань, організовувалися ісламські факультети в інститутах і університетах, котрі часто виконували функції центрів щодо інтеграції арабських та інших іммігрантів у європейське суспільство. Більше того, для підготовки вищих мусульманських релігійних кадрів, адаптованих до європейських умов, у Франції було створено три інститути: теологічне відділення Ісламського інституту Великої мечеті Парижа, Європейський інститут гуманітарних наук Сен-Леже Фужере в Ньєврі, Ісламський університет Франції (згодом – Паризький інститут вивчення ісламу) [10].

Зрозуміла річ, що згодом політика мультикультуралізму вийшла поза національні рамки окремих держав і набула міжнародного характеру. Так, Рада Європи уже в 1970-х рр. прийняла стратегію мультикультуралізму і мультикультурної педагогіки. В 1970 конференція Міністрів винесла свою першу резолюцію (№35), звертаючи увагу на дітей робітників-іммігрантів у державах, членах Ради Європи. Була встановлена так звана “стратегія двостороннього руху”, покликана забезпечити, з одного боку, інтеграцію цих дітей до шкіл приймаючої сторони, а з другої – підтримати культурні й лінгвістичні зв'язки з країною їх походження, аби полегшити можливе повернення в школу на батьківщині. Подальші конференції (1973 в Берні, 1974 в Страсбурзі, 1975 в Стокгольмі, 1976 в Осло) також зверталися до проблем, пов'язаних з освітою робочих-іммігрантів, а також до можливостей збереження зв'язків з мовами і країнами походження.

Тут хотілось би ще раз звернути увагу на один здавалось би незначний, але аж надто принциповий момент. З середини 1980-х Рада Європи стала сприяти здійсненню тих освітніх проєктів, які більше не розглядалися як *мульти-* або ж як *транскультурні*, а замість цих термінів стали вдаватися до терміну “*міжкультурна освіта*”, який відображав собою “взаємодію”, а не паралельне існування чи співіснування різних культур. Акцентувалося на тому, що у “міжкультурній” перспективі є свій освітній і політичний вимір: *взаємодія сприяє найшвидшому розвитку співробітництва й солідарності*, ніж відносини домінування, конфліктів, неприйняття й виключення. Ці засади стали особливо важливими для усвідомлення їх Україною після 1989 р., оскільки Рада Європи стала розширювати своє співробітництво з Центральною і Східною Європою й допомагати цим регіонам розвиватися, акцентуючи увагу на права людини й права меншин. Основні проєкти: “Демократія, права людини, меншини: освіта і культурні аспекти” (1993–1997) та “Групи, що працюють над правами окремих культур” були присвячені меншинам. Ще одним важливим для України напрямом стали дослідницькі програми, що стосуються “ідентичності”, оскільки люди в основі своїй мають складну (множинну) індивідуальність, що відноситься до елементів різних культур (цінності, символи, усі види культурних особливостей) [11].

Криза чи справжній провал?

Те, що довго визрівало в тиші кабінетів серед експертів Ради Європи – перехід від *мультикультурної* до *міжкультурної* освіти, від *співіснування* до *взаємодії* – раптом набуло гучного розголосу у політичних заявах провідних державних керівників світу. Виступаючи на зборах молодіжної організації Християнсько-демократичного союзу (ХДС) у жовтні 2010 р., канцлер ФРН Ангела Меркель визнала повний провал спроб побудувати мультикультурне суспільство в Німеччині: “Очевидно, що мультикультурний підхід, котрий передбачав щасливе життя бік о бік один з другим, повністю провалився... Ті, хто хоче стати частиною нашого суспільства, повинні не тільки дотримуватися наших законів, але й говорити на нашій мові”. А відтак, продовжувала Меркель, “вивчення мови має стати обов'язком іммігрантів, як це було раніше, а не добровільною опцією, як це відбувається нині” [12].

Подальші події засвідчили, що висловлену Ангелою Меркель думку щодо загрози мультикультуралізму для європейського способу життя поділяє не лише багато німецьких

виборців, але й ряд провідних європейських політиків. На початку лютого 2011 р. прем'єр-міністр Великобританії Девід Камерон заявив таким чином: “Нам не вдалося створити таке суспільство, в якому б прагли жити представники різних культур. Вони не почувають себе частиною суспільства. В той же час ми дозволяємо цим монокультурним групам те, що йде врозріз із цінностями європейського суспільства”. Через декілька днів з приводу мультикультуралізму висловився президент Франції Ніколя Саркозі: “Моя відповідь однозначна: так, це провал. Ми не хочемо показного відправлення релігійних обрядів на французьких вулицях. Ми проти намагання наворотити інших у свою віру на території Французької республіки. Французьке національне співтовариство не хоче змінювати свій спосіб життя, рівність між чоловіком і жінкою, вільне відвідування школи дівчатками. У нас світська країна, молитва нікого не бентежить, але ми не хочемо показного відправлення релігійних обрядів на вулиці” [13].

Суть проблеми, судячи з усього, полягає не в тому, що іммігранти, живучи в Європі, мають право зберігати свою мову, релігію, культуру й самобутність. Корінь зла, на думку відомого російського експерта, керівника центру з вивчення ксенофобії і недопущення екстремізму Інститут соціології РАН Емілія Паїна полягає в тому, що концепція “мультикультуралізму” розпочиналася з добрих намірів, “але з плином часу ця концепція вже являє собою протилежність засадничій, в ній виродилися всі гуманістичні ідеї, вона не залишає місця свободі людини. Вона робить цю свободу меншою”. В реальному житті “мультикультуралізм призвів до геттоїзації етнічних громад. В громадах Лондона, Парижа і Берліна жінка-туркеня чи пакистанка захищена у меншій мірі, ніж у своїх ісламських державах. В громадах закони держави не діють”. Відтак “кризою мультикультуралізму в Європі назвали той стан, за якого держава і суспільство представлені у вигляді розрізнених спільнот, що живуть бік о бік, але таких, що не співпрацюють, не ідентифікують себе в якості єдиної держави”. Вихід вбачається в одному, основою державної політики в поліетнічному суспільстві “має стати політика громадянської ідентичності” [14].

На нашу думку, було б передчасно говорити, що ідея “мультикультурності” є нежиттєздатною в принципі. І досвід США та Канади є наочним тому свідченням. На відміну від Європи, американці навчилися досить безболісно інтегрувати мільйони іммігрантів з різних країн, домагаючись від них вивчення мови, закону і культури Сполучених Штатів. Однак тут має бути суттєве застереження: США традиційно вважаються “країною іммігрантів”, де корінним населенням є лише американські індіанці, які, в силу історичних передумов, не змогли покласти в основу громадянського життя країни свій традиційний спосіб життя і свою систему цінностей. Таку роль в умовах Сполучених Штатів відіграла так звана система цінностей WASP – білих, англосаксонців, протестантів. Відтак іммігранти з інших культурних регіонів і віросповідань в більшій чи меншій мірі мали рахуватися із цією англосаксонською традицією. Така модель в Новому Світі складеться вже понад півтора століття і вважається досить ефективною. Але це не значить, що вона може служити взірцем для європейських держав, які не є “націями іммігрантів” (чи надовго?), і де суспільство до останнього часу складалося все-таки на основі культурних цінностей і мови автохтонних титульних націй.

Традиційно у Німеччині вважалось, що німцем можна народитися, але важко стати. Відтак у країні помилково гадали, що іммігранти, які в середині ХХ ст. виконували роль дешевої робочої сили, відразу ж покинуть країну, коли в них відпаде потреба. Так, зокрема, накопичивши грошей, поступило багато іспанців, італійців і португальців, які приїздили на роботу в Німеччину. Не те сталося з іммігрантами із Туреччини і країн Північної Африки. Розрив у рівні життя їхніх країн походження і Європи виявився настільки великим, що іммігранти стали залишатися й перевозити до Німеччини свої сім'ї, обзаводитись дітьми. Німці, які не сподівалися на таке тривале проживання мігрантів, не доклали належних зусиль якщо не для їх асиміляції (що характерно для Франції), то хоча б більш глибокої інтеграції. До того ж сотні тисяч арабів, які наводнили нині Європу, демонструють ще більшу нехоть до прийняття європейського способу життя.

У підсумку, зазначає провідний експерт фонду “Спадщина” Аріель Коен, “новоприбулі “нові європейці” не хочуть опанувати мову, знайомитися з культурою Європи, нехтують суспільними інститутами, віддаючи перевагу варитися у власному середовищі. Часто-густо, вони не просто зберігають свою релігію, але вибирають її найбільш екстремістські форми”. За цих умов толерантність, яка є однією із головних постулатів сучасного європейського суспільства, виявилася “під загрозою вичерпати себе, зіткнувшись з небажанням мігрантів приймати європейські правила життя”. Останні парламентські вибори в країнах Старого Світу показали, що безліч європейських виборців стали все більш радикально налаштованими й не бояться нині показати себе не толерантними щодо іммігрантів. Вони масово голосують за представників правих партій, які обіцяють повернути країни до традиційного європейського укладу життя, або боротися з радикальним ісламом [15].

Криза як момент істини

Було б легковажно намагатися зводити не толерантні настанови виборців чи заяви політичних діячів Європи лише до площини політичної психології у сфері етнонаціональних відносин. Всі ці етнічно-расові передсуди й національні фобії мають глибокі соціальні передумови і являють собою лише зовнішній прояв нової фази світової кризи, яка із стадії фінансово-економічної переростає нині в фазу соціально-політичну – набуваючи тим самим рис всеосяжної і комплексної світової кризи. Досить кинути погляд у недалеку ретроспективу, як відразу проясниться, що причина ординарна до банальності – тренд народного гніву завжди легше всього повернути в річище національно-расового протистояння [16].

Перші ознаки комплексності триваючої нині всеосяжної кризи виявили себе в березні 2010 року, коли Європейський Союз (насамперед Німеччина) відмовили Греції в широкій фінансовій допомозі. Афіни змушені були вдаватися до жорсткої економії асигнувань на соціальні потреби, що викликало масові протести трудящих, часто-густо забарвлені антиімміграційними настроями. Більше того, – греки не приховували свого розчарування й щодо партнерів по Європейському Союзу (насамперед німців), які раптом не виявили бажання фінансувати соціальні програми Греції. Ситуація набула відтінок скандалу, коли у ЗМІ навіть взялися обговорювати химеричну ідею продажу Грецією деяких із належних їй островів Німеччині за борги, які накопичилися у Афін перед Берліном.

Однак німецьким коментаторам довелося недовго іронізувати – в червні 2010 р. масові безпорядки розпочалися уже в Берліні. Німці протестували не так бурхливо як греки, але не менш завзято і послідовно. Саме в цей час виявив себе елемент іноетнічної участі: серед протестуючих було багато вихідців із азійських країн, що надало протестам дещо “ненімецького” колориту. Ось тоді в жовтні канцлер ФРН Ангела Меркель і висловилася проти мультикультурності, натякаючи, що представники некорінних груп населення не сприйняли ані трудову етику німців, ані характерний для них тип економічної й політичної поведінки.

В тому ж таки жовтні хвиля протестів проти пенсійної реформи сколихнула Францію. До французів похилого віку приєдналися студенти, а в цілому колони протестуючих на вулицях мали досить строкатий багатоетнічний склад. Ефект доміно проявив себе під час сплеску обурення в Італії. Цікаво, що першим поштовхом до загострення ситуації у січні 2010 р. стали події в м.Розарно в провінції Калабрія (південь Італії), коли відбулися зіткнення між місцевим населенням та іммігрантами із країн Африки. В основі конфлікту були вкрай тяжкі умови праці африканських робітників у передмістях на сільськогосподарських роботах. Пік протестів прийшовся на листопад 2010 р., коли італійські студенти, протестуючи проти підвищення плати за навчання, захопили Колізей, щоб провести там свої акції. У грудні студентські протести запалахкотіли вже у Великобританії. Аналітики стали відверто сумніватися у життєздатності моделі “європейської соціальної держави”.

Увесь 2010 рік тривав у Сполучених Штатах під знаком протесту, який, на відміну від європейської підкресленої демонстративності, відзначався буденним і діловим характером, виявивши себе у електоральній формі. Довибори у Конгрес США у листопаді 2010 р. принесли успіх республіканцям. Раптом з’явилося безліч незадоволених президентом

Барак Обама: великий бізнес претендував на щедрішу антикризову підтримку, а пересічний обиватель, навпаки, вважав що ця підтримка аж надто велика. Консервативна “біла Америка” глибинних материкових штатів, не наслідуючись вийти за рамки політичної коректності і висловити своє невдоволення “надто смуглим” президентом, постаралась каналізувати свої етно-расові фобії у форму “чистої” критики соціально-економічного курсу президента Барака Обама. Засвідчивши свої настрої протесту, громадяни США утрималися на середній лінії і не дозволили політичному суперництву перерости в параліч влади.

І в цьому немає нічого дивного. Згідно з гіпотезою “світсистемного аналізу” відомого американського теоретика Іммануїла Валлерстайна, нинішній світ у своїй архітектурі поділяється на “ядро”, “напівпериферію” та “периферію”. У нинішньому світі “ядро” у образі США володіє могутньою ресурсною й інфраструктурною силою капіталу. Це зона досить поміркованої і комфортабельної монополізації ринків, де ресурсів, як правило, більш-менш достатньо для всіх помітних учасників ринку. Серед ділових кіл можлива договірна, навіть підкреслено цивілізована поведінка. Принаймні у їх розпорядженні є надзвичайно ефективний апарат координації, що дозволяє уникати соціальної напруженості.

Це принципово відрізняє “ядро” від “периферії”, де олігархи постійно втягнуті в переділ влади і власності, жорстко інтригують один проти одного, не дозволяючи оформитися сильній владі, щоб не потрапити під неї. Периферія є зона, звідкіль ресурси утікають, оскільки нема ради як їх утримати. Від цього ринкова й політична конкуренція набуває жорсткого характеру, аж до взаємного знищення. Державний апарат в зоні “периферії” вкрай слабкий, оскільки ефективні соціально відповідальні держави там є не лише непомерно дорогими, але й, на випадок політичної революції, могли б загрожувати експропріацією місцевих еліт [17].

Яскравим свідченням цьому стали події на Близькому Сході та в Північній Африці, де в повній мірі проявили себе результати боротьби за переділ ресурсів. Тут “мильні бульбашки” фінансової кризи 2008 року не зникли, а стали перетікати такими ж спекулятивними бульбашками на продовольчі ринки. Зростання соціальної напруженості викликало хвилю народних революцій, а ті, у свою чергу, привели до подорожчання нафти. Відтак, вже в котрий раз ми стикаємось із феноменом “іронії історії” – знову на гребені народного незадоволення дехто зумів нагнати ціни і нагріти руки.

Але, попри всі побічні результати, за словами Генерального секретаря ООН Пан Гі Муна, “за цими подіями лежить бідність, корупція й дефіцит демократії... Слід насамперед поважати волю народу. Репресії і недотримання прав людини ведуть до кризи і нестабільності” [18]. В цілому “панарабська революція”, як її означає відомий український аналітик А.Гальчинський, стала ще одним фрагментом комплексної світової кризи. На його думку, ця “революція має незаперечний зв’язок із подіями всесвітньої революції 1968 р., що охопила тоді США і Францію, Німеччину і Японію, Мексику і Туніс, десятки інших країн світу і була оцінена науковою аналітикою як вияв кризи світоглядних цінностей євроцентризму, кінець епохи модернізму, як “час розриву”, “усвідомлення меж” між суспільством, що вже використало свій конструктивний потенціал і відходить у минуле, і суспільством, що пробуджується, що має повернути людині найголовніше – її достоїнство, власне “Я”, її індивідуальність... Відповідно з цим виокремлюється по суті єдиний за своїм суспільно-історичним навантаженням ланцюг взаємозалежних подій становлення “постновітнього світу”: всесвітня революція 1968 року як “початок розриву” із старою епохою – Велика антикомуністична революція 1989–1991 рр. – час поглиблення відповідного розриву і нинішня арабська революція – новий цикл цього поглиблення. Все це суттєвим чином уточнює наше розуміння суті останніх подій на Півночі Африки та Близькому Сході, дозволяє оцінити їх у більш широкому – глобально-історичному контексті” [19].

В зоні “подвійної периферії”

Тривожна невизначеність в українському політикумі щодо осмислення місця і ролі так званої “помаранчевої революції” в цьому довгому ряду світових революційних сплесків, ба навіть бажання оцінити події на столичному Майдані як вияв “проплаченого бунту” – є лише

свідчення того, що Україна об'єктивно перебуває, так би мовити, в досить делікатному становищі периферії капіталістичної світсистеми. В силу геополітичних умов що склалися в світі, квалості громадянського суспільства в Україні й відсутності чіткої й доступної для широкого розуміння консолідуючої загальнонаціональної ідеї, влада впродовж 20 років свідомо створювала для себе соціальну опору в образі нового класу власників, що розбагатів на процесі несправедливої приватизації. Їх економічний курс призвів до різкого соціального розшарування суспільства. В той же час державна бюрократія, яка мала б не допустити зростання соціальної напруженості, на практиці сама стала зрощуватися з бізнесом й діяти з ним в унісон.

Врешті-решт, неоліберальний курс ринкового фундаменталізму, який не доклав жодних зусиль для створення соціально-відповідальної держави, завів країну в глухий кут. За оцінкою директора Інституту економіки й прогнозування НАН України Валерія Гейця, друга хвиля кризи у світі може стати для України спусковим гачком: “Якщо загориться, там чи там – ми обов'язково будемо мати серйозну ситуацію”. Внутрішні загрози йдуть від того, що “модернізація виробництва відбувається надзвичайно повільно, або не відбувається взагалі. Коштів на модернізацію важко знайти, тому що інвестори у всьому світі не вірять, що відбудеться відновлення економіки, а тому вкладають гроші в активи, які можна буде потім швидко реалізувати”. Ситуацію, на його думку, можна було б поправити за рахунок стримування надмірного зростання прибутків вітчизняних олігархів і структурування цих прибутків у напрямі надприбутків, однак “податки на надприбутки так і не увели, проводячи податкову реформу”. А за цих умов відновлення цінової конкурентоздатності можливе лише за рахунок девальвації: “іншого виходу немає” [20]. Розвиток подій у цьому напрямі, зрозуміла річ, посилює соціальну напругу в суспільстві.

Створилася доволі інтригуюча ситуація: доводиться лише гадати, на якій стадії кризи деякі політичні сили спробують спрямувати соціальний протест у русло загострення етнонаціональних відносин. Так, травневі події 2011 р. у Львові, судячи з усього, могли бути вже першою ластівкою, що знаменувала б прихід сезону дестабілізації. Але тут можна тішитися тим, що Конституційний суд України визнав незаконним використання червоного прапора Перемоги, оголосивши таким, що не відповідає Конституції, закон “Про увіковічення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.”. Це крок, відповідно, вніс у суспільство певний елемент національного примирення. Але чи надовго?

Ситуацію ускладнює те, що в контексті “світсистемного аналізу” Валлерстайна – “ядро”, “напівпериферія” і “периферія” – Україна дрейфує в периферійну зону впливу, де домінує Росія. З одного боку, в плані економічному та ідеологічному, до ролі “периферії” стара Європа відносить увесь пострадянський простір, де Росія відіграє роль своєрідної “напівпериферії”. З другого боку, в плані політичному і воєнному, більша частина пострадянських країн, а віднині й Україна, перетворюється в “периферію”, підконтрольну російським інтересам. Складається враження про наявність такого розкладу: російські війська беруть на себе гарантії безпеки газопроводів і захисту Заходу від небажаних наслідків з боку ісламського світу; а Європа, із свого боку, йде на визнання російської воєнної могутності, розширюючи одночасно економічне співробітництво. Більше того, в Європі все частіше чуються голоси на користь перетворення НАТО в реальну систему європейської безпеки, яка б включала в себе і Росію. Після того, як Україна заявила про неприєднання до НАТО, в Росії антинатовська риторика згасла, а співробітництво з північноатлантичним блоком посилюється. Із цього слідує, що Україна, в силу порозуміння між “старою Європою” і Росією, потрапила до своєрідної зони “подвійної периферії”, що суттєво звузило її дії щодо самостійного маневру на шляху свого цивілізаційного вибору.

За даних умов маємо не допустити ситуації, коли зростання соціальної напруги в суспільстві ті чи інші політичні сили могли б спрямувати у русло етнонаціонального протистояння. Оця примітивна “каналізація” кризових процесів в площину, що стосується національної ідентичності, періодичні спалахи кампанії за надання російській мові статусу державної, – все це травмує процес формування національної самосвідомості не лише етнічних українців, але й усіх громадян України, без огляду на факт їх етнічної належності. В

азарті аж надто політизованої полеміки мало хто звертає увагу на те, що в реальному житті йдеться не про заперечення російської мови як факту українських реалій, і будь-які спекуляції тут недоречні (кожна дитина має знати як мінімум – українську, російську чи іншу рідну мову, та ще одну з європейських мов – насамперед англійську).

Тим часом, в ході такого протистояння у тінь штучно відсовується принципова проблема: чи процес “мультикультурності”, від якого вже відмовляється Європа, відбуватиметься у нас за рахунок пригнічення української мови як державної, а чи корелюватиметься з етнічним складом населення України та світовими процесами у сфері етнонаціональних відносин? Тут оцінка мала б відбуватися “за гамбурзьким рахунком” – адже йдеться про стратегію розвитку України, розбудову сучасної української громадянської нації, її національної та громадянської ідентичності. Власне – буде вона українською, чи якоюсь ще? А якщо не українською, то якою? Культурний релятивізм, який утворює умовний, відносний характер соціонормативної культури, моральних уявлень та понять, за даних умов може зіграти злий жарт. Мовляв, байдуже яка культура і мова – чи то українська, чи будь-яка інша – головне щоб добре жилося і копійка водилася.

До мовної проблеми слід ставитися делікатно і виважено. У найсучасніших дослідженнях мова розглядається як щонайважливіший засіб комунікації, що безпосередньо бере участь у структуруванні соціального простору, створюючи мовну інтерпретацію світу. Мова формує знання і поняття, що впливають на розуміння соціальної дійсності. Соціологія комунікації, в основі якої лежить мова і мовленнєва поведінка, нині нерозривно пов’язана з теорією суспільства (Н.Луман), характеризується складною багаторівневою ієрархією комунікативних систем. В той же час мова являє собою важливий засіб здійснення влади (Р.Барт), більше того – визначається як інструмент соціальної влади (М.Фуко, Р.М.Блакар). В цілому мова визнається “носієм різних соціальних практик та інструментом, що формує соціальний простір європейської людини” [21].

Ось тут, у контексті функціонування української мови в нашому суспільстві, своє вагомє слово мають сказати саме освітяни, бо саме освіта є на сьогоднішній день практично єдиною сферою публічного життя, де є підстави говорити про реальну, а не міфічну українізацію. Для значної частини дітей школа стала єдиним місцем, де вони хоча б частково перебувають в українському мовному середовищі.

“Мультикультурність” по-українськи

Зрозуміло, за роки незалежності сталися значні зрушення у сфері мовної політики української школи. Знову таки, йдеться не про якусь форсовану насильницьку українізацію, а про виконання положення Конституції України та відповідного законодавства про освіту, де закріплено державний статус української мови, визначено місце мов національних меншин, що і є ознакою рівня демократичності тої чи іншої країни. Не все ще так добре, як би хотілося. В середовищі освітян, зокрема, набуло розуміння того, що визнання за українською мовою державного статусу ще не означає переважання української мови в повсякденному спілкуванні школярів.

У мовній політиці відбулися суттєві позитивні зміни (відсоток учнів, які навчаються українською мовою зріс за роки незалежності від 47,5 % у 1988/89 навчальному році до 80,4 % у 2007/08 навчальному році), але ситуація у сфері мовної політики продовжує змінюватися. Так, згідно даних Білої книги національної освіти України, у 2007 р. 85 % дітей дошкільних, 80 % учнів денних загальноосвітніх, майже 60 % учнів професійно-технічних, 83–86 % студентів вищих навчальних закладів навчалися українською мовою. Разом з тим російською мовою відповідно навчалися 14 % дошкільнят, 19 % школярів, майже 40 % учнів професійно-технічних закладів та 14–17 % студентів вишів. Оскільки українська мова має в повному обсязі забезпечувати свою інтеграційно-консолідуючу, організаційну та інформаційну функції в суспільстві, маємо і в подальшому розгортати роботу щодо *створення в освіті єдиного україномовного простору*. Звісно, тут не йдеться про якийсь адміністративний диктат чи “кавалерійську атаку” чергової політичної кампанії, а про тривалу й настирливу працю – насамперед у напрямі підвищення рівня інтелектуального

наповнення україномовної продукції, в тому числі й за рахунок перекладної іноземної літератури. Вільне володіння українською мовою у всіх вищих навчальних закладах не виключає читання окремих курсів різними мовами світу, залежно від актуальності навчального предмету та компетентності того чи іншого запрошеного викладача.

Реалізація цієї вимоги потребує комплексного послідовного вжиття заходів адміністративного, науково-методичного, роз'яснювально-пропагандистського характеру. Українська мова в галузі освіти повинна реалізуватися: як навчальний предмет; як основний засіб комунікації і здобуття знань з інших (не мовних) сфер пізнання; як засіб розвитку та саморозвитку школяра і студента, творчого самовираження і утвердження особистості в суспільстві. Володіння українською мовою слід було б вважати одним із основних критеріїв оцінки професійної придатності викладачів, керівників навчальних закладів.

Однак на заваді стає оця сама “мультикультурність”, від якої сахаються в Європі, але яка канонізується в Україні при тому, що несе в собі низку все наростаючих проблем. З одного боку, у шкільній практиці забезпечується право національних меншин в регіонах їх компактного проживання на отримання освіти рідною мовою. І це правильно, адже часто-густо ці меншини проживають тривалий час як автохтонне населення далеко не в першому поколінні. Так, зазначається в Білій книзі національної освіти України, в цілому у 2008/2009 навчальному році українською мовою навчалося 3 608 725 учнів; російською – 779 423 учні; румунською – 21 671 учень; угорською – 16 407, молдовською – 4 756, кримськотатарською – 5 644, польською – 1 389, болгарською – 80, словацькою – 79 учнів. Поза всяким сумнівом, ці статистичні дані наочно ілюструють той факт, що в Україні забезпечується право національних меншин на задоволення освітніх потреб рідною мовою, збереження та розвиток їх етнічної ідентичності.

Але це лише половина справи. Чи сприяє така модель навчання, при недостатньому рівні оволодіння українською мовою, процесу повноцінної інтеграції представників національних меншин в український соціум? Підсумки досліджень шкіл національних меншин на Закарпатті висвітлили наявність ряду проблем. Учні цих шкіл недостатньо володіли українською мовою для соціалізації в українському суспільстві. В тій же Білій книзі зазначається, що ця обставина робить їх часто неконкурентоспроможними при вступі (тестуванні) та навчанні у вищих навчальних закладах. Промовистим фактом є те, що у 2008 році більшість випускників, які здобули освіту мовами національних меншин, виявили бажання скласти тести не українською, а саме своєю рідною мовою навчання. В той же час, у Закарпатській області у вишах I–II рівнів акредитації угорською мовою могли навчатися лише 95 студентів, а румунською – 85 в Чернівецькій області. Ще 1 тис. студентів могли продовжувати навчання угорською мовою у вишах III–IV рівнів акредитації у Закарпатській області. Зрозуміла річ, не всі випускники угорських чи румунських шкіл хотіли б спеціалізуватися на ниві філології. Але для здобуття іншої спеціальності вони мали б знати на належному рівні українську мову. На жаль, цього поки що не досягнуто [22].

Чи сприяє така модель навчання, *при недостатньому рівні оволодіння українською мовою*, процесу повноцінної інтеграції представників національних меншин в український соціум? Події літа 2011 р. в Берегівському районі, коли місцевою владою було узаконено виконання угорського гімну під час відкриття сесії районної ради, висвітлюють тим самим цілий ряд проблем. В цілому у етнічному складі Закарпатської області українці складають 80,5 %, угорці – 12,1 %, румуни – 2,6 %. Берегівщина – особливий район області, де угорське населення становить більшість – 76,3 %. У складі самого міста Берегове українці складають 38,9 %, угорці – 48,1 %, роми (цигани) – 6,4 %. За оцінкою заступника голови Закарпатської обласної ради Андрія Сербайло, “на Берегівщині проживає потужна і численна угорська національна меншина, однак культурні, мовні й інші потреби угорців у Закарпатті забезпечені більш ніж чудово – про це добре знають усі закарпатці”. Проблема однак у тому, що серед мешканців цього регіону лише кожен шостий розуміє українську мову [23]. Часто-густо випускники цих шкіл змушені отримувати вищу освіту в Угорщині, де їх радо зустрічають,

проголосивши курс на спрощену процедуру надання громадянства. До речі, процедура передбачає складання новонаверненими громадянами присяги а вірність Угорщині.

І тут постає друга проблема – громадянської ідентичності. Нині в Україні йде паралельно (але на різному рівні й з різною інтенсивністю) двосдиний процес формування громадянської (політичної) нації при одночасному посиленні самоідентичності української титульної нації. Так само триває процес ідентифікації представників різноманітних національних меншин і корінних народів. У цьому процесі громадянський (політичний) фактор і фактор етнічний діалектично взаємопов'язані. На думку нині покійного і всіма нами шанованого професора Сергія Кримського, “зараз ми розвиваємося у напрямі утворення політичної нації. Вона в певному розумінні співпадає з поняттям громадянства. Ми – громадяни однієї держави. Політична нація це – український етнос плюс інші етноси, *що визнають базову роль українських цінностей, визнають українську ідею (курсив наш – Авт.)*” [24].

Ми вже наголошували, що ставлення до української мови, бажання оволодіти нею – один із показників виконання компетентісної вимоги ЮНЕСКО – “навчитися жити разом”. Ця проблема досить прискіпливо вивчена професором Вадимом Васютинським у Інституті соціальної та політичної психології НАПН, і, судячи з усього, набула вже значного громадського резонансу [25]. Особливу увагу привертають дві тези, які описують ті психологічні бар'єри, які стоять на заваді більш глибокого порозуміння між певними представниками етнічних громад. Перший бар'єр – “нездатність або небажання частини російськомовних громадян бодай у певному обсязі вдаватися до україномовного спілкування”. Тут, очевидно, залишається сподіватися, що час і терпіння, а також добра воля людей здолають цю перешкоду, бо немає іншого виходу на шляху утвердження практичної двомовності як вивчити українську мову. Звісно, ще краще знати і якусь третю, приміром, англійську мову. А головне – викорінювати із своєї свідомості будь-які упередження щодо іншого народу, його історії, мови та культури.

Другий бар'єр у викладі Васютинського викликає більшу тривогу: “в українському ментально-культурному просторі відбулася ґрунтовна *деінтелектуалізація україномовних сфер і жанрів та деукраїнізація сфер і жанрів інтелектуальних*”. Ця проблема набагато складніша, і тут, очевидно, не обійтися без широкої державної підтримки гуманітарної сфери в цілому. В разі наявності процесу “деінтелектуалізації україномовних сфер і жанрів” відбувається порушення ще одного документу Ради Європи – “Європейської хартії регіональних мов чи мов меншин”, де чорним по білому зазначено, що “*захист і розвиток регіональних мов чи мов національних меншин не повинні здійснюватися на шкоду офіційним мовам і необхідності їх вивчення (курсив наш – Авт.)*” [26]. Тут ми маємо на увазі й те, що національне законодавство України має подбати про забезпечення чіткої, прозорої, зрозумілої мотивації для вивчення української мови. А таку мотивацію може забезпечити лише належне інтелектуальне наповнення україномовних сфер і жанрів.

А в цілому, обидві найбільші мовні спільноти – українська і російська – мають більш ретельно підходити до проблеми пошуку взаємно прийняттого компромісу. Нині в якості оптимальної серед науковців розглядається така версія: “україномовні” мають погодитися, що російська мова буде в Україні у широкому вжитку завжди, а “російськомовні” мають зрозуміти, що час безроздільного панування російської мови минув, що жити в Україні й бути вільним від будь-яких зобов'язань перед державною мовою неможливо.

“Мультикультурність” по-російськи

Справжньою “притчею во язицях” стала для України проблема вибору свого цивілізаційного курсу: “з Європою, чи з Росією?”. В 20–30-і роки ХХ ст. ця проблема вирішувалася “шляхом перевиховання” через Соловецькі табори: гасло Миколи Хвильового “Геть від Москви, орієнтація на психологічну Європу!” тоді було досить жорстоко знято з порядку денного – національне відродження 1920-х років було фактично розстріляне. Нині інші часи – питання слід, поза всяким сумнівом, вирішувати цивілізовано. Але яким має бути механізм вирішення? Європа практично відмовилася від політики мультикультуралізму. За словами прем'єр-міністра Великобританії Девіда Камерона, “політика мультикультурності

нас підвела, настав час лібералізму з мускулами”, а відтак “Європі пора проснутися і побачити, що відбувається в її країнах. Під загрозою не лише наші життя, але й сам життєвий уклад” [27]. Росія з цього приводу в лютому 2011 р. зайняла своєрідну позицію: за словами президента РФ Д. Медведєва, країна не повинна “дати себе спровокувати на розумування навколо краху мультикультури” [28].

В цілому Д. Медведєва можна зрозуміти: в Європі криза мультикультуралізму ще невідомо чим закінчиться, а Росія ось уже впродовж першого десятиріччя XXI ст. веде тривалий дискурс навколо поліетнічного характеру російського суспільства. Це, зазначається в офіційній “Концепції національної освітньої політики” (далі – Концепція), пов’язано не лише з “багатомовністю і полікультурністю, поліцивілізаційністю і поліконфесіональністю, але й історичною духовною спільністю народів і культур Росії” [29]. Більше того, як зазначалося в матеріалах, що передували прийнятті Концепції, “особливу актуальність дана проблематика набуває у зв’язку з тенденцією до наростання в суспільстві етнонаціональної ксенофобії аж до тероризму” [30]. Відтак завданням національної освітньої політики РФ Концепція проголошувала “включення в число головних пріоритетів освіти (поряд із власне освітніми цілями) також і цілі духовної консолідації багатонаціонального народу Росії в єдину політичну націю”.

Дискусія навколо Концепції йшла в руслі критики закону РФ “Про освіту (1992/1996/2002) та, власне, всього періоду 1990-х років, який, на думку диспутантів, засвідчував про відсутність нової, виразної і конструктивної концепції, яка б пояснювала сутність, характер і вектор етнонаціональних процесів на сучасному етапі російської історії. Пояснювали це як впливом суб’єктивного чинника – “недоопрацюванням нової національно-державної ідеї”, так і об’єктивного – “при відносно невеликій сукупній питомій вазі у складі населення (близько 20 %) етноси в Росії в силу ряду причин виступають як самостійні суб’єкти соціального простору, що мають власні (в тому числі – у сфері мови, культури і освіти) потреби, інтереси і цілі”. Як спадщина 1990-х, коли суб’єктам Федерації було обіцяно “стільки суверенітету, скільки вони зможуть осилити”, в російській освітній процес тоді було включено понад 75 мов народів Росії, із них і нині 30 виступають (в різному обсязі) як мови навчання (проти 18 в 1988 р.). Відтак у сукупності, на школи з неросійською мовою навчання уже стало припадати 13,5 % учнів. Щоправда, в Татарстані на школи з рідною мовою освіти припадало 48 % дітей (проти 12 % у 1991 р), в Башкортостані – 38 %, в Бурятії – 33 %.

Відтак, учасники дискурсу висловили свою стурбованість тим, що ці республіки стали виступати самостійними суб’єктами із власними інтересами і цілями, в тому числі в сфері мови, культури і освіти. З одного боку, така ситуація розглядалася як об’єктивно закономірна, оскільки в поліетнічному соціумі, що трансформується в громадянське суспільство, процес складання нової по організації і змісту культури розвивається одночасно і на етнічному, і на загальнодержавному рівні. В силу цього “виникає конфлікт інтересів між політично домінуючим етносом, що відстоює в тій чи іншій формі загальнодержавні консолідаційні цілі, з одного боку, та рештою етносів, котрі прагнуть (кожен окремо) вибудувати свою власну, і при тому самодостатню систему культури, з другої”. З другого боку, мовляв, цим скористалися деякі політичні сили суб’єктів РФ, які намагалися понизити рівень зв’язків із російською мовою і культурою, та стали переслідувати ціль “зробити національну школу фактором культурної автономізації і герметизації етносу, використати його як інструмент етнічної мобілізації в національно-політичних цілях переведення в односторонньому порядку федеративних відносин у конфедеративні, а в остаточному підсумку зробити її одним із інструментів виходу із загальноросійського модернізаційного процесу і переорієнтації на “ісламський” сценарій модернізації і взагалі на зовнішні центри модернізаційного розвитку” [31].

В час обговорення Концепції було акцентовано увагу на тому, що в 1990-ті рр. в “Законі про освіту” не знайшла свого належного відображення “та важлива обставина, що в умовах Росії роль основного ретранслятора цінностей світової культури і роль культурного

інтегратора в цілому виконує російська культура” (курсив наш – Авт.) Слід акцентувати, що в підсумковому офіційно прийнятому документі ця теза була опущена – тут здебільшого вдалися до загальноприйнятних для сучасної ліберальної думки політичних максим: “зміцнення єдності культурного і освітнього простору, забезпечення умов збереження і розвитку усіх мов народів Росії, збереження системою освіти національних культур, регіональних культурних традицій і особливостей, недопущення національної, релігійної та мовної переваги”, а також “опрацювання змісту загальної гуманітарної освіти на бікультурній, білінгвальній, а також полікультурній основах з використанням діалогу культур, співставного аналізу”. Таким чином, в офіційному документі на ролі російської культури як суспільного інтегратора дипломатично не акцентувалося.

Однак, після офіційного ухвалення Концепції наказом Міністерства освіти і науки Росії за №201 від 3 серпня 2006 р., трактування документа уточнювалося, так сказати, в робочому порядку. Головний розробник Концепції – директор Інституту національних проблем освіти Міністерства освіти і науки РФ М. Кузьмін – наголосив, що в процесі соціалізації підростаючого покоління мають враховуватися два основні компоненти: 1) національно-регіональний, який забезпечує етнічну самоідентифікацію дитини; і 2) федеральний, що *“формує загальногромадянську ідентичність на базі російської культури і російської цивілізації”* (курсив наш – Авт.) [32].

Про провідну роль російського народу, його культури і мови у формуванні російської громадянської (політичної) нації наголошувалося у виступі президента РФ Д. Медведева перед керівництвом обох палат Федеральних зборів 17 січня 2011 р. (цитуюмо на мові оригіналу): “Вне всякого сомнения, особое внимание должно уделяться русской культуре. Это костяк развития нашей многонациональной культуры... Русские являются самым большим народом нашей страны. Русский язык является государственным” [33]. Цей заклик не залишився без уваги з боку громадського руху “Російська мова в школах Татарстану”, активісти якого взялися з допомогою листів проінструктувати керівництво шкіл і батьків школярів, як їм реалізувати законне право на вивчення російської мови. Міністр освіти і науки РФ А. Фурсенко поставив завдання розширити єдиний освітній простір до меж СНД: “Ми можемо і повинні добиватися того, щоб наш єдиний освітній простір став прикладом для інших країн і співтовариств” [34].

Отже, в контексті відходу від концепції мультикультурності Росія давно опередила Європу й практично перейшла за допомогою створення єдиного освітнього поля до формування єдиної громадянської нації на основі російської культури і російської цивілізації. Таким чином, і в Європі, і в Росії курс на мультикультурність збанкрутував. Так що Україні в даному випадку не доведеться вирішувати для себе традиційну аж до банальності дилему: “обирати проєвропейський, чи проросійський курс?”. Висновок напрашується сам собою – курс має бути “проукраїнський”. У нашій внутрішній політиці немає іншої альтернативи як іти в руслі настанов ЮНЕСКО: “навчитися жити разом”. В нашому випадку – як громадян України.

Підстави толерантності

Навчитися жити разом – це, насамперед, пошук шляху до консолідації нації. За визначенням відомого чеського дослідника Мирослава Гроха, на процес консолідації впливають як об’єктивні показники (економічні, політичні, мовні, культурні, релігійні, географічні, історичні), так і їх суб’єктивні відображення в колективній свідомості. Особливо важливими є три складові: 1) історична “пам’ять” про спільне минуле, що трактується як “доля” спільноти; 2) насиченість та інтенсивність мовних і культурних зв’язків; 3) соціальна рівність всіх членів групи, організованих у громадянське суспільство [35].

Важливість цих чинників є неперехідною. В силу обставин, що нині склалися в Україні, нам *хотілось би наголосити на пріоритетності саме третього фактору*. Йдеться насамперед про те, що без поступу у напрямі розбудови громадянського суспільства й демократії всі інші попередньо означені проблеми – як усвідомлення спільності історичної долі, так і забезпечення інтенсивності мовних зв’язків – неминуче будуть вирішуватися в

недемократичний спосіб. А в подальшому, якщо дійде до суспільної деформації, самі проблеми історії й мовлення врешті-решт будуть поставлені в контекст збанкрутованої “мультикультурності” й стануть для України тим самим деструктивним фактором, що неодмінно викликати соціальну напруженість.

Що ж стосується нашої вітчизняної історії, то для її виваженого аналізу слід покладатися не лише на власне наукове сумління, але й на документи Ради Європи. У її рекомендаціях від 1996 року зазначається, що “історична освіта має бути вільною від політики. Історія для істориків, а не для політиків і ідеологів”. У іншій рекомендації Комітету міністрів Ради Європи від 2001 року зазначається, що “викладання історії не повинно перетворюватися в інструмент ідеологічних маніпуляцій” [36]. Натомість викладання історії має переслідувати такі завдання: виховання активних і свідомих громадян; стати вирішальним фактором у примиренні, визнанні, розумінні та взаємній довірі між народами; відігравати основну роль у розповсюдженні основних цінностей, таких як терпимість, права людини і демократія.

Останніми роками в Україні відбулися плідні дискусії щодо вивчення історії на академічному рівні та викладання цього предмету у школі та вищих навчальних закладах. І не слід драматизувати ситуацію, коли історія час від часу переписується. Ми маємо виходити з того, що абсолютної тотожності між поняттям “історична реальність” і поняттям “знання реальності” немає і не може бути. На визнанні цього факту тримається історична наука, яка являє нам події минулого не як раз і назавжди написану “універсальну історію”, а як численні версії академічних досліджень історії, які в шкільних підручниках однак мають трансформуватися у якусь тимчасову консолідовану версію, яка відповідає сьогоденному виклику часу і тій фазі суспільного розвитку, яку проходить Україна.

Плідні дискусії із зарубіжними вченими, зокрема із сусідніх країн, є звичайною міжнародною практикою. Однак слід зважати на те, що на сьогодні все ще триває процес самовизначення України стосовно Росії, і навпаки – самовизначення Росії стосовно України. До того часу, доки цей процес не визріє, написання якогось спільного для України і Росії підручника історії, як на нашу думку, є завданням передчасним. Росія, відповідно до своїх національних завдань має писати підручник, формуючи “загальногромадянську ідентичність на базі російської культури і російської цивілізації”, а Україна, відповідно, – на базі української культури й європейської цивілізації.

Та, власне, завдання про написання спільного підручника і не ставиться. Інша справа – вести постійний діалог з російськими освітянами, так само як і з представниками інших країн, обмінюючись думками з приводу тих чи тих актуальних проблем виховання толерантної особистості на ґрунті історичних знань. Ніхто із учасників наукового дискурсу не може претендувати на знання історичної істини в останній інстанції. Історична істина є лише істина певного моменту пізнання, а тому неминуче буде переглядатися за інших обставин. Отож, будемо сподіватися, нові покоління візьмуть на себе відповідальність у пошуку відповіді на ті запитання, які постануть перед ними.

Те ж саме стосується й так званої “проблеми двомовності” в Україні. Ні в Росії, ні в Німеччині, Франції чи Великобританії, як бачимо, так проблема не стоїть. В основу розбудови громадянської нації поставлено мову титульного етносу, при підтримці всього культурного та мовного багатства національних меншин. Як мудро з цього приводу висловився академік Іван Дзюба: “Хто насправді є в Україні двомовним: ті, хто обстоює українську мову, добре володіючи й російською, знаючи російську культуру, – чи ті, хто воює за “двомовність” задля права не знати українську мову й українську культуру, ігнорувати їх? Де є більший культурний потенціал? Де наша історична перспектива? І чи не спрямовані галасливі пропагандистські кампанії нібито на захист російської мови – насправді на захист безкультур’я, лінощів і малограмотності основної маси нашої бюрократії на всіх рівнях (не кажучи, звісно, про “геополітичний” чинник)” [37].

Сумлінні історики, звісна річ, усвідомлюють цей факт і підтримують зазначену вище позицію. Справа за політичними лідерами, які б мали всерйоз, а не на публіку, зайнятися

оптимізацією суспільно-політичного життя України, виробити відповідну консолідовану стратегію, оголосити свого роду мораторій на експлуатацію в контексті референдуму тих тем (зокрема мовну проблему), які за нинішніх умов нагнітання політичних пристрастей та недостатнього рівня політичної культури розколюють як суспільство, так і сам політикум.

Список використаних джерел

1. *Ноттурно М.* Открытое общество и его враги: сообщество, авторитет и бюрократия // Вопросы философии. – 1997. – № 11. – С. 95.
2. *Рекомендация* Rec(2001)15 Комитета Министров Государствам-членам по вопросам преподавания истории в Европе в 21 веке // tandis.odihr.pl/.../hre.../CoE %20Rec %202001 %2015 %20RUS.pdf
3. *Портера А.* Межкультурное образование в Европе: эпистемологические и семантические аспекты // <http://www.dssser.h10.ru/PorteraA.html>
4. “Мультикультурный кризис” в Европе // <http://alex-sibiryak.livejournal.com/66335.html>
5. *Делор Ж.* Образование: необходимая утопия // <http://www.diaghilev.perm.ru/g11/media/sotrud/infl.htm>
6. *Психологическая энциклопедия:* http://mirslouvrei.com/content_psy/multikulturnoe-obrazovanie-1926.html
7. *Смирнова Р. В.* Мультикультурное образование в современных условиях развития общества: сущность и качество // <http://wecomm.ru/structure/?idstucture=9>
8. *Портера А.* Межкультурное образование в Европе: эпистемологические и семантические аспекты // <http://www.dssser.h10.ru/PorteraA.html>
9. *Развитие* мультикультурного образования Франции (вторая половина XX века) – часть 3 // <http://www.pandia.ru/464644/>
10. *Там само.*
11. *Портера А.* Межкультурное образование в Европе: эпистемологические и семантические аспекты // <http://www.dssser.h10.ru/PorteraA.html>
12. *Меркель* потребовала от иммигрантов учить немецкий язык // <http://webground.su/topic/2010/10/17/t21>
13. *Чем* чреват отказ европейцев от мультикультурной толерантности? // <http://bankomet.com.ua/2011/02/tchem-tchevat-otkaz-evropeytcsev-...;Sarcozi:> Попытка построить мультикультурное общество во Франции провалилась // <http://korrespondent.net/world/1184999/print>
14. *От* мультикультурного раскола к интеграции? Европейская критика и российский путь // <http://uralistica.com/profiles/blogs/ot-multikulturnogo-raskola-k-1>
15. *Кризис* мультикультурного общества // <http://www.voanews.com/russian/news/Multicultural-society-Europ...>
16. Детальніше див.: *Нынешний* кризис окажется первым комплексным мировым кризисом со времен Великой депрессии? // <http://ibud.ua/?cat=news&it=11507>
17. См.: *Валлерстайн И.* Миросистемный анализ: введение. – М.: Издательский дом “Территория будущего”, 2006.
18. *Пан Ги Мун:* ООН предупреждала о кризисе в арабских странах // <http://www.obozrevatel.com/abioad/pan-gi-mun>
19. *Гальчинский А.* “Реальная революция нового поколения” В глобально-историческом контексте // “День”. – 2011 р. – 22 лютого. – № 31.
20. *Украина* на пороге второго кризиса // <http://www.bagnet.jug/news/summaries/ukraine/print/125819>
21. Див.: *Добренев В. И.* Социологическое образование и социологическое общество // Социологические исследования. – 2004. – № 4. – С. 8. 22. Див.: *Біла книга* національної освіти України. За заг. редакцією академіка В. Г. Кременя. – Київ, 2010. – С. 57–61.
23. *ЗІК* – Західна інформаційна корпорація // <http://zik.ua/print/2011/06/21/294354>
24. *Крымский С.* Цель нашего существования – вернуться в цивилизованный мир // *Украина* шукає свою ідентичність: Збірник статей. – К.: ВБФ “Поступ”, 2004. – С. 19. 25. Див.: *Васютинський В. О.* Психологічні бар’єри мовної українізації // *Мова і культура*. – Вип. 10. – Т. IV (104). – К., 2008. – С. 46–53.
26. *Европейская хартия* региональных языков и ли языков меньшинств // <http://www.russian.kiev.ua/legalbase/europe/ets148ru.shtml>
27. Див.: *Пузырь* “мультикультура” лопнул? Комментарии: <http://www.liveinternet.ru/users/2503040/post151455993/>
28. *Медведев* отказался обсуждать крах мультикультурной модели // <http://www.lenta.ru/news/2011/02/11/theme/>
29. *Концепция* национальной образовательной политики Российской Федерации // <file://C:/documents/Национальна безпека і оборона/Концепція>
30. *Концепция* государственной этнонациональной образовательной политики РФ // <http://www.tataroved.ru/obrasovanie/conception/>
31. *Там же.*
32. *Проблемы* сохранения единого образовательного и духовного пространства России // http://www.portalus.ru/modules/shkola/rus_readme.php?subaction=33
33. *Русские:* теперь это не стыдно // <http://www.rosbalt.ru/print/810310.html>
34. *Андрей Фурсенко* “Мы все выросли из одной системы образования” // <http://mon.gov.ru/press/reliz/3076/>
35. См.: *Хрох М.* От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе // *Нации и национализм*. – М.: Праксис, 2002. – С. 121–145.
36. *Рекомендация* Rec(2001)15 Комитета Министров Государствам-членам по вопросам преподавания истории в Европе в 21 веке // <http://www.dssser.h10.ru/PorteraA.html>
37. *Дзюба І.* І знову казуїстика... // “День”. – 2006. – 8 грудня. – № 215. – С. 6.

Василий Ткаченко

КРИЗИС МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА И ПРОБЛЕМЫ ЕДИНОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА

В статье проанализированы причины кризиса мультикультурализма и проблемы единого образовательного пространства.

Ключевые слова: Европа, Украина, мультикультурализм, единое образовательное пространство, глобализация, кризис.

Vasyl Tkachenko

MULTICULTURALISM CRISIS AND THE PROBLEMS OF THE UNIFIED EDUCATIONAL SPACE

The paper analyses the reasons of the multiculturalism crisis as well as the problems of the unified educational space.

Key words: Europe, Ukraine, multiculturalism, unified educational space, globalisation, crisis.

ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 261.2 (477) 01: 82-343 (477)

Олександр Удод, Михайло Юрій

ОСОБЛИВОСТІ ПРАУКРАЇНСЬКОГО МІФУ І ЯЗИЧНИЦТВА

У статті йде мова про індоєвропейські джерела праукраїнської міфології. Вказується на незавершеність процесу міфологізації в праукраїнців у зв'язку з прийняттям християнства, наводиться пантеон язичницьких богів наших предків.

Ключові слова: міфи, свідомість, язичництво, світогляд, пантеон, ритуал.

Внаслідок розселення слов'ян з праслов'янської території (верхів'я Вісли, передусім з території Південно-Східних Карпат) у Центральну та Східну Європу від Ельби (Лаби) до Дніпра і від північних берегів Балтійського моря до півночі Балтійського півострова відбулась диференціація слов'янської міфології і відособлення локальних варіантів, які довго зберігали головні характеристики загальнослов'янської міфології. Це стосується і міфології балтійських слов'ян (західнослов'янські племена північної частини межиріччя Ельби та Одера), і міфології східних слов'ян (племенні центри – Київ і Новгород). Припускається існування й інших варіантів (зокрема – південнослов'янських на Балканах і західнослов'янських у польсько-чесько-моравській області), але свідчення про них скупи.

Власне праукраїнські міфологічні тексти не збереглися: релігійно-міфологічна цілісність “язичництва” була знищена в період християнізації. Можлива лише реконструкція головних елементів праукраїнської міфології на основі вторинних писемних, фольклорних і речових джерел. Головне джерело свідчень з праукраїнської міфології – середньовічні хроніки, аннали, написані сторонніми спостерігачами німецькою або латинською мовами. Цінні свідчення є в творах візантійських письменників (починаючи з Прокопія (VI ст.)) і географічних описах середньовічних арабських та європейських авторів. Багатий матеріал з праукраїнської міфології дають пізніші фольклорні та етнографічні зібрання, а також мовні дані (окремі мотиви, міфологічні персонажі й предмети).

Особливий вид джерела для реконструкції праукраїнської міфології – порівняльно-історичне зіставлення з іншими міфологічними системами, в першу чергу з міфологією балтійських племен, що вирізняються особливою архаїчністю. Це зіставлення дозволяє виявити індоєвропейські джерела праукраїнської міфології і цілого ряду її персонажів з іменами та атрибутами, в тому числі головного міфу – праукраїнської міфології про боротьбу бога грози з його демонічним супротивником. Індоєвропейські паралелі дозволяють відділити архаїчні елементи від пізніших інновацій, впливів іранської, германської та інших євразійських міфологій, пізніше – християнства, які помітно трансформували праукраїнську міфологію.

Разом з тим, незважаючи на всі проблеми, пов'язані із збереженням міфологічних текстів наших предків, на основі реконструкції можна зазначити, що праукраїнська словесність знала вже й міфи, оформлені в жанри, пов'язані з природою і поетичними історичними упорядкованими текстами. Виникають запитання: якою була форма міфу в цей період, чи був міф повним або хоча б відносно закінченим нарративним цілим, про яке ми судимо за його уламками – частковими і більш або менш відображеними, такими, що

випадково збереглися, або ж реальністю був не сам міф як такий, а окремі мотиви, образи, мовні елементи (слова), що являли собою основу, на якій викристалізувався – потенційно (у багатьох версіях) або реально – міф, причому – і це необхідно враховувати – реально міф міг отримати своє завершення і оформлення вже в якомусь іншому жанровому типі, наприклад, у легенді, казці тощо. Цей другий член альтернативи потребує більш детального обговорення: саме припущення альтернативи і саме з таким розумінням її другого “або” є новим.

Якщо виходити з цього припущення, то виявляється, що міф для його носіїв був результатом такої ж реконструкції цілого у формі пучка варіантів, яка виробляється дослідником-“реконструктором”. У будь-якому разі в живій українській традиції, як і у всій слов'янській, міф у строгому розумінні слова, міф як жанрова конструкція, міф як цілісний текст відсутній. Можливі лише перекази (і тоді сам переказ утворює певний новий “мета-жанр”). Реальна картина, з якою мають справу дослідники, така, що ні міф не складається у вірогідну “міфову” конструкцію – сюжет з реально засвідчених мотивів і образів, ні міфи не утворюють цикли, пов'язані єдністю міфологічних персонажів і хоча б відносною безперервністю дії.

Нарешті, існує ще одна думка, що дозволяє вважати виправданим припущення, яке тут робиться. Оскільки першим локусом народження міфу (точніше – міфічного) є мова, від якої невіддільний процес міфологізації, як це було встановлено ще в “романтичний” період становлення наукового методу вивчення міфу, і яка сама (мова) не може відтворюватися завжди безпомилково (а мовна помилка, власне, і утворює основу для мовного міфотворення, як утворює її і використання мови за межами “низького” життя, побуту – в поезії, пророцтвах, релігійних прозріннях тощо), виявляється, що початок міфу лежить у сфері спонтанного, як правило, не контрольованого свідомістю, і що міф вибудовується ніби знизу, шляхом змін, трансформацій, суджень і розширень, “поліпшень” і “погіршень”, осмислюваних лише на наступному кроці (перун – грім > Перун як персоніфікація грому-блискавки і його сакралізація; вел, вол – значення смерті, небіжчика, влади – символ багатства, худоби, вовни, певного локуса тощо > Велес як теріоморфізація, а потім і персоніфікація окреслених явищ або об'єктів тощо).

Ця тенденція сходження, прояснення, переходу на рівень персонажів, циклізація різного, окремого, випадкового в єдине, спільне, необхідне, одне слово, в щось ціле і завершене, настільки містке, щоб умістити у собі якісь головні змісти, і настільки ефективно, щоб стати в майбутньому силою, що протистоїть тенденції, – ентропія, передаючись з рівня на рівень, якраз і могла призвести до створення міфу як вищого досягнення міфопоетичного періоду розвитку. Як далеко зайшов цей процес у праукраїнському і наскільки повно він був відображений у джерелах більш пізнього часу або навіть у реконструкціях, сказати з достовірністю навряд чи можна, але саме припущення про формування міфу в його словесно-текстовій, мовній формі з ізольованих і “випадкових” елементів або їх мінімальних сполучень, які в телеологічному ланцюгу з точки зору майбутнього виявились заготовкою, з яких склався міф, видається небезкорисним.

У світлі до цього часу сказаного треба врахувати і можливості – у праукраїнську епоху міф є особливим жанром словесності, однак судити про нього з достатньою вірогідністю важко, тим більше, що не можна не врахувати можливість “дегенеративного” варіанту розвитку, при якому втрати і псування істотно затемнюють початкову картину, або ж міф не сформувався у певний канонічний жанр – він тільки приміряв до себе різні форми, які могли б претендувати надалі на статус жанрових утворень, але не змогли (не встигли) стати ними. Ці особливості ситуації з праукраїнським міфом краще можуть бути зрозумілими при врахуванні культурно-історичної ситуації. Як відомо, “міфопоетичне” начало доросло до форми міфу або цілої серії (циклу) міфів у тих культурних традиціях, де рання поява писемності сприяла фіксації “міфопоетичного” і створила особливо вигідні умови для доведення його до рівня міфів (грецька, італійська, хетська та інші традиції), або ж були вироблені наднадійні мнемонічні засоби, які значною мірою компенсували відсутність

писемності (давньоіндійська, почасти давньоіранська традиції). Ні того, ні іншого не було в праукраїнській культурній традиції. Навпаки, була одна вкрай несприятлива обставина для збереження язичницької традиції і завершення процесу міфологізації – збігу в часі виникнення писемності й прийняття християнства, що означало крах язичницької міфології і перекреслення (зрозуміло, практично не абсолютне) того, що було вже зроблено на шляху становлення міфологічного жанру. І ще одна обставина повинна бути взята до уваги – припущення про дегенерацію старої індоєвропейської міфопоетичної спадщини і припущення, що відновлена картина формування праукраїнського міфу вторинна, і що їй могла передувати інша, більш цілісна картина, спроба відновлення якої, однак, неминуче примусила б дослідника ступити на досить хисткий ґрунт.

Розглядаючи далі проблему праукраїнського міфу, можна було б із деяким припущенням говорити про такий наратив, як “передказка” (відповідно можна говорити і про “передміф”), в якій відтворюються і за “казковою” логікою аранжуються багато мотивів, актуальних для міфа. Тією мірою, якою казкові функції можуть “перераховуватися” (співвідноситися) з мотивами, можна говорити і про мотивну структуру “передказки”, в якій розігрується, по суті, один з варіантів “головного” міфу. Таким чином, з’являються деякі підстави розуміти єдність “передказки” в тому ж плані, що і єдність міфу.

Якщо ж взяти до уваги й оповіді “квазіісторичного” характеру в тому їх різновиді, який можна охарактеризувати як оповіді про предків-засновників, що багатьма особливостями (композиційними, мотивними, персонажними тощо) перегукуються і з міфом, і з “передказкою”, то не можна не помітити певного взаємозв’язку між єдністю “змісту” всіх цих жанрових конструкцій і певною незалежністю їх складових частин (до речі, мотивів і навіть інколи персонажів) у кожному з названих жанрових типів. Складається враження, що підкреслена “змістова” єдність певною мірою компенсує “слабкість”, а почасти і оказіональність внутрішніх зв’язків у кожному з цих типів.

Правда, слід зазначити, що реально про жанр “квазіісторичної” оповіді можна судити найчастіше за пізніми прикладами, де персонажі, їхні імена і просторово-часові обставини виступають як змінні, а функції і мотиви – як постійні. Тому проблема “історичності” персонажів і подій, з ними пов’язаних, у цьому випадку не настільки важлива, важливіша сама інтерпретація автентичності, історичності, установка на те, що так “було насправді”. Крім того, необхідно пам’ятати, що саме значення елемента “квазі” у визначенні жанру оповідей як “квазіісторичного” в ряді випадків досить умовне. Нерідко, коли персонажами таких оповідей виступають епоніми певного реального локусу, саме ім’я відсилає до реальності, хоч і іншої, ніж реальність персонажа.

Ілюструє дане відображення “київський” міф про Кия, його братів Щека, Хорива та сестри Либідь. Якщо ім’я Кия відображає елемент, пов’язаний з позначенням, зокрема, божественного коваля, помічника Громовержця у поєдинку із Змієм (українська легенда пов’язує походження Дніпра з ковалем, що переміг Змія, впрягши його в плуг і примусивши його зорати землю; з борозни виник Дніпро, його пороги і вали вздовж Дніпра – Змієві вали), то в цьому разі можна побачити зв’язок заснування міста з мотивом змієборства і перемоги над Змієм.

Міфологічна свідомість будь-якого народу безпосередньо пов’язана з його етнічними характеристиками – господарським заняттям, суспільним устроєм, звичаями, мовою. Язичництво наших предків – це релігійно-міфологічні уявлення осілих землеробських племен, що проживають територіальними (сусідськими общинами). По суті, в українослов’янському язичництві у міфологізованому вигляді відбивався весь життєвий цикл селянина-общинника: цикл сільськогосподарських робіт, домашній побут, весілля, поховання тощо. Пошук гармонійного існування в природі й з природою – ось один з найважливіших сенсів язичництва наших предків – слов’ян.

Невипадково, наприклад, що літо вважалось найважливішим елементом різного циклу, оскільки саме влітку відтворюючі сили природи набирають найбільшу міць. До речі, міфологізоване сприйняття літа, як головної частини літа, відбилося і в тому, що

вираховування років ми донині називаємо літочисленням. Зима ж пов'язувалась з періодом засипання, а то й тимчасовим помиранням природи. І ця опозиція – літо-зима – становила головний поділ року на два періоди (весна в цьому випадку – передліто, осінь – передзим'я).

Рік у слов'ян поділявся на 12 місяців, а ось тиждень складався з п'яти днів. Донині в позначенні днів тижня у нас збереглася саме ця традиція, започаткована у глибокій давнині. Саме слов'янське слово “неділя” бере початок з назви п'ятого дня, під час якого нічого не робили. Перший день – “понеділок”, тобто наступний після “неділі”, потім другий день – “вівторок”, “середа” – серединний день п'ятиднівки, четвертий день – “четвер”, п'ятий – “п'ятниця”, він і неділя. Іудейська “субота” (“шаббат”) і християнське “воскресіння”, що утвердилося в російському календарі, були принесені вже після прийняття християнства. Ще в язичницькій давнині “п'ятниця” була обожнена нашими предками і склався культ П'ятниці. Особливо шанувались 12 п'ятниць у році, з яких починався кожен місяць. Цей дохристиянський слов'янський культ тримався довго, а “п'ятниця” оспівувалась в народному фольклорі ще багато віків. Зберігся цей культ і в християнські часи, виразившись у поклонінні християнській святій Параскевії-П'ятниці.

Відмінність слов'янської міфології від давньогрецької або іншої викликана також особливостями історичного розвитку праукраїнців – слов'янський етнос одвічно, ще з найдавніших часів складався на основі взаємоасиміляції різних племен і народів. Пізніше, коли у слов'ян запанувала територіальна община, процес асиміляції інших етносів слов'янами тільки розширився і поглибився. В культурному плані це призводить до різних наслідків.

Укорінене общинне життя стало підґрунтям слов'янського (общинного) світосприйняття. Багатомірове існування общини визначило зміст соціальних ідеалів і принципів співжиття слов'ян – рівність, виборність знизу вверх органів управління, негативне ставлення до ієрархічного підкорення зверху вниз. Саме територіальна община зазвичай відкрита для прийому вихідців з інших народів на становищі вільних і рівних. Кровнородина – не допускала рівності й всередині сім'ї, а вихідці з інших родів могли потрапити в неї як неповноправні (як було в давньогрецьких полісах).

І що характерно – етнічна самосвідомість наших пращурів, з тієї самої причини, спочатку була ослаблена на тлі племен з кровнородинною общиною. Недаремно ще в язичницькі часи головною складовою слов'янської міфології стає образ Землі. З землею пов'язані найважливіші релігійні культури й обряди. Земля в слов'янському релігійно-міфологічному світосприйнятті виявляється не тільки відтворюючою силою природи (“годувальниця”), але й родоначальницею, матір'ю всього живого (“Мати – сира земля”). Слабка етнічна самосвідомість слов'ян, їх поліетнічність визначили і той факт, що ідеї самостійності й незалежності у них завжди були пов'язані не з ідеєю племені або роду, а з ідеєю “рідної землі” як місця проживання багатьох народів, об'єднаних слов'янським компонентом. Давно, наприклад, зауважено, що в пам'ятках давньоруської літератури йдеться про Руську Землю.

Найдавніший слов'янський світогляд відрізнявся від світогляду оточуючих його племен. Так, ще в VI ст. візантійський історик Прокопій Кесарійський записав, що слов'яни “долі не знають”. Вони не знали розуміння долі як “фатуму” – невідворотності. Таке “фатальне” ставлення до долі було характерне для стародавніх греків і римлян, для германців і варягів. Ставлення до долі як до “фатуму” породжувало у цих народів незнищенну віру у визначеність, у те, що ніякі дії людини не можуть змінити фатальної невідворотності, накресленої зверху.

Слов'яни ж сприймали долю більшою мірою як “фортуну”. Доля-фортуна відкрита, результати її невідомі. Не тільки доля керує людиною, але й людина долею. Справді, є багато прикладів, коли у слов'янському середовищі йшли наперекір долі, тобто прочитані під час чаклування знаки визначеності не заперечували право вибору. Тому є всі підстави вважати, що ідея визначеності не становила в слов'янському світосприйнятті глобальної невідворотної сили, як це було в інших народів. А наявні в давньослов'янській свідомості

елементи фаталістичного світосприйняття, найімовірніше, стосуються варязького, неслов'янського середовища.

Вже зазначалося, що наші предки досить спокійно ставилися до запозичень чужих культурних традицій, які, якщо вони вписувались в систему слов'янського буття, скоро і самі ставали слов'янськими. Але внаслідок того, що відбувався постійний взаємовплив слов'янських і неслов'янських елементів, інколи досить важко побачити власне слов'янський початок тих чи інших релігійно-міфологічних уявлень. Так, переважання територіальної общини у слов'ян передбачало відсутність глибоких етногенетичних переказів, характерних для народів з кровнородинною общиною. А якщо такі перекази з'являлися, то одразу виникало запитання – звідки вони взялися у слов'ян, хто, який етнос приніс свої перекази у слов'янську пам'ять?

І тут необхідно обов'язково враховувати один досить важливий факт. Уже в VI ст., коли слов'яни населяли величезні території Східної Європи, в різних регіонах вони контактували з різними сусідніми племенами і, отже, відчували різні впливи. Тому є підстави вважати, що до VIII – IX ст. навряд чи можна говорити про існування єдиної слов'янської міфології – вона була різна у прибалтійських, північно-східних і південних слов'ян (в даному випадку йдеться про слов'ян, які проживали на Східноєвропейській рівнині). У свою чергу, відсутність єдиної слов'янської міфології передбачає і відсутність загальної та жорсткої міфологічної системи.

Слов'янська міфологія не була детально розроблена і структурована, як, приміром, давньогрецька. Слов'яни не мали жорстко регламентованої ієрархічної структури суспільства, як це було в народів з кровнородинною общиною (стародавні греки, германці), тому і слов'янські релігійно-міфологічні культури були значно простішими, ніж у останніх. Наприклад, слов'янські божества майже не були в кровнородинних стосунках, за винятком Даждьбога, якого називали сином Сварога. До речі, давньоруський книжник епохи Володимира Мономаха згадує саме цих богів як таких, що причетні до організації українського суспільства:

- Перша стадія. Люди проживають у кам'яному віці, воюють палицями і камінням, знають лише груповий шлюб (“б'яху акы скот блудяще”) і до появи Сварога, вочевидь, не знають єдиного шлюбу.
- Друга стадія. Ера Сварога. З'явилося божество неба і вогню – Сварог. Люди пізнали метал. Почала встановлюватися моногамія.
- Третя стадія. Ера Даждьбога. Встановилося класове суспільство. Люди почали платити данину князям. З усією вірогідністю, в цей час у зв'язку з культом Сонця місячний календар був замінений сонячним з дванадцяти місяців (“двою бо на десять місяцю число потом уведоша”) [1, с. 10].

Про те, що наші далекі предки поклонялися різним богам, свідчать і писемні джерела. Відомий візантійський історик VI ст. Прокопій Кесарійський дає опис вірування слов'ян, за кого можна зробити висновок, що перед нами опис вірування різних народів, або таких, що в далекому минулому мали різне етнічне походження. “Вони вважають, – зазначає він у одному місці, – що тільки один бог, творець блискавки, є владикою над усіма, і йому приносять у жертву биків і здійснюють інші священні обряди”. А далі зауважує, що “вони шанують ріки і німф, поклоняються іншим божествам, приносять їм жертви та з допомогою цих жертв чаклують” [2, с. 7].

З цих свідчень можна зробити висновок, що вже у VI ст. на слов'янську язичницьку релігійну систему накладалися інші етнокультурні впливи і релігійні, зокрема. І ще одне зауваження. Прокопій Кесарійський описував вірування слов'ян, які проживали на території сьогодношньої України, а були ще прибалтійські й ті, що проживали на північному сході Східноєвропейської рівнини.

У XII ст., через 600 років, католицький священик Гельмольд повторює слова Прокопія Кесарійського якщо не слово в слово, то дуже близько за суттю. Тільки якщо візантійський історик описував вірування південних слов'ян, то Гельмольд – язичницькі культури слов'ян

прибалтійських: “У слов’ян є багато різних видів ідолопоклоніння, тому що не всі вони дотримуються одних і тих самих язичницьких звичаїв. Одні прикривають неймовірні статуї своїх ідолів храмами, як, наприклад, ідол у Плуні, ім’я якого Подага; в інших божества селяться в галях, як Праве, бог Альденбурзької землі, – вони не мають ніяких ідолів. Багатьох богів вони вирізають з двома, трьома і більше головами. Серед багатьох божеств, яким вони присвячують поля, ліси, горе і радість, вони визнають і єдиного бога, що панує над іншими на небі, визнають, що він всемогутній, піклується лише про справи небесні, інші боги, підкоряючись йому, виконують покладені на них обов’язки” [2, с. 7].

У переказі Гельмольда звертає на себе увагу згадка священних дубових гаїв бога Прове або Проне. Багато дослідників вбачають у цьому богові більш відомого нам Перуна, символом якого також був дуб. Але найголовніше, перед нами знову та сама картина – на релігійні вірування слов’ян Прибалтики також накладалися інші етнічні вірування.

І коли ми усвідомлюємо цей факт, то стає зрозумілим і глибинний зміст всієї слов’янської міфології – вона була покликана гармоніювати не тільки стосунки людей з природою, але й стосунки між різними етнічними спільнотами. Слов’янська міфологія, відбиваючи глибинні духовні, моральні й соціальні характеристики самих слов’ян, повинна була забезпечити мирне співіснування різних етносів у межах єдиного соціуму, єдиної соціальної організації. Освячення світу, освячення життя – ось сенс слов’янського язичництва.

На підставі сказаного доречно буде навести пантеон всіх слов’янських богів.

Баба (Мати) – назва жіночого предка, богиня родючості – врожаю, одне з імен Лади.

Баян (Браги (сканд.), Ваяс (італій.)) – Бог пісень, славослів’я, музики і музичних інструментів. Онук Велеса, син Тура.

Бог ранку (Зоробог, Ютрабог (польськ.), Ютербог (зап. слав.), Uniwit (балт.)) – Бог ранку, зорі, доби. Чоловік Зорі.

Божич (Божик (макед.), Марес (лат.)) – Божество Нового року, немовля.

Бука (Букан, Букач, Бучело, Пчелич (“Вел. Книга”), Риса (кельт.), Бубілас (лит.)) – Бог бджільництва, бортництва. Також дух страшних снів. Онук Велеса.

Буря (Варма-ава (морд.)) – Богиня вітру, дружина Стрибога.

Велес (Волос, Велняс/Велнс/Велинас/Вельняс (лит., латис.), Во-дан/Одін (сканд.), Килдисін (удм.), Матор-пас (морд.), Кеугі (ест.), Кека (фін.), Zempat (прус.), Trimps (прус.), Велс, Виелона (балт.), Вала / Врітра (інд.), Лельвані (хет.), Тір (вірм.), Фавн (лат.), Юл (балт.), Воху Мана (ір.), Нуаду (ірл.), Нудд (кельт.), Нодонс (брит.), Ній, Нія, Ніян, Ніан, Ний, Нав, Нава, Нават, Яма (інд.), Шива (інд.), Тот (єгип.), Гермес (грец.), Пан (грец.), Меркурій (лат.)) – Бог худоби, пастухів, багатства, хмар, мудрості, хитрості, книжності, оберігання, жита, волі, торгівлі, чаклунства, ворожінь, господар чортів, провідник померлих душ. Брат-суперник Перуна, син Сварога, чоловік Макоші. Треба: коров’яче масло, свинина, стрічки, горщики, вода, шкіри, хутро, шкіра, сало, зерно, овес, мед, щука, яйця, вовна, полотна, гроші, хліб, бублики, вино, пиво, молоко, баранина, курятина, козятина, м’ясо тетерева, горохові грудки, каша, плоди, журавлина, квіти, трава, насіння.

Волх (Волхов, Волховець, Вовк, Вольга, Вогняний Вук (серб.), Локі (сканд.)) – Бог чародійства, вовкулацтва, війни, молодечтва. Син Інтри.

Дажьбог (Даждьбог, Дайбог, Дажбо, Даже, Дацбог, Дажба, Дашуба, Дабог (серб.), Даба, Дајбог (серб.), Dagbra(брит.), Мітра (інд.), Міфра (ір.), Мгер (вірм.), Атум-Ра (єгип.), Peive (саам.), Чи-пас (морд.), Ош-Кече (мар.), Узіл (єтр.), Соль (лат.), Сварожич/Zuwasiz, Дагда (ірл.), Луг (кельт.), Арев (вірм.), Тіват (лув.), Тіят (пагат.), Сурья (інд.), Цар Горох-Білобог, Белбог, Белун (білорус.), Біляк, Baldag, Baldr (герм.), Belenus (кельт.)) – Бог сонця, світла, добра, дощу, покровитель весіль, природи, багатства, допомоги. Син Сварога. Чоловік Живи. Батько Орея – праотця білих людей. Покровитель комах. Протистоїть Чорнобогу. Треба: млинці, горох, полотно, мед, горіхи, яблука, яловичина, свинина, оленина, конина, баранина, коровай, жито, пшениця, ячмінь, яйця, вино, плоди, овочі, квіти, гроші.

Діва (Дівія, Діна (валах.), Діана (лат.), Артеміда (грец.), Дзевана, Зевонія (польс.), Араньяні (інд.), Vires-akka (саам.), Dziwica, Devana (чеськ.)) – Богиня полювання, заповідних лісів, звірів, дівчат (жіночі таємні мисливські громади). Донька Додоли й Перуна. Дружина Волха. Треба: м'ясо диких тварин, шкурки соболів і куниця, пиріжки, стрічки.

Додола (Дзидзилія (польськ.), Циця, Циза, Дидилія, Дзифилія, До-доле/Дудуле (болг.), Додилаш/Дудулейка (хорв.), Пеперуда (серб.), Ву-рунсему (хет.), Рауни (карел.), Гудири-муми (удм.), Jondol (морд.), Ziziila, Периня, Молонья, Маланьїця, Летенїця (чес.)) – Богиня грози, блискавки, дощу, весни, годування дітей. Дружина Перуна. Треба: каша, полотно, курятина, мак, гроші, сіль, часник, освячені трави, пшениця, хліб, борщ.

Доля (Срећа (серб.), Щастя, Удача, Фортуна (лат.), Лахесіс (грец.), Лайма (лит.), Верданди (сканд.)) – Богиня щасливої долі, удачі. Сестра Макоші і Недолі.

Др'юма – Богиня дрімоти, сонних мрій, сонливості, ліні. Дружина Сну.

Дунай (Дон, Дніпро, Потрімпе (прус.), Усиня) – Бог річок та рибальства. Син Кошія. Батько русалок, чоловік Дани. Брат Святогора і Святибора. У місцевих звичаях йому присвоюється ім'я найбільшої ріки (Ніл (єгип.), Тібр (лат.)). Треба: полотно, яйця, млинці, каша, гроші, хліб, мед, конина, пиво, вино, півень, залізо (сокири, ножі, цвяхи).

Дий (Deus (лат.), Zeus (грец.), Deiwaz (індоєвр.), Дьяус (інд.), Тур (польск.)) – Верховне Божество. Одне з імен (найдавніше) Сварога. Точніше, Сварог – одне з імен Дия.

Желя (Журба, Zeion (чеськ.), Zeiu (польськ.)) – Богиня похоронного плачу, що проводить на похоронне вогнище. Звідси “жальник” – могила. Сестра Карни. Дочка Мари і Кошія.

Жива (Живіт, Живана, Живена, Сіба, Съва, Сива, Весна, Туран (етр.), Zivia (кріто-мікен.), Sif (герм.), Seewa (лит.), Зууе (пол.)) – Богиня життя, весни, родючості, народження, жита-зерна. Донька Лади, дружина Дажьбога. Мати Орея. Треба: пироги, хліб, стрічки, квіти-вінки, полотна, молоко, фарбовані яйця.

Зоря (Зорька, Зорениця, Аврора (лат.), Ужара (марій.), Еос (грец.), Тезан (етр.)) – Богиня зорі, світанку, очищення, здоров'я, дітей, любові, зору, співу (в індусів). Мати Усеня. Донька Дажьбога.

Земун (Жеміна (лит.), Амалфея (грец.), Сурабхи (інд.), Ziemne (латис.), Замунь) – Богиня-корова. Годувальниця Велеса. Богиня худоби, хмар, землі. Земун живить своїм молоком молочні ріки Небесного Ірія. Виконавиця бажань. Треба: хліб, молоко, кисіль, пиво.

Інтра (Індра (інд.), Індрик-звір, Інорог, Інрок, Зілант, Зміулан, Гідра (грец.), Умар (марій.), Сумман (лат.), Такшака (інд. цар-змій), Виндрик, Одиноок, Отур (герм.), Ондра) – Бог війни, погоди, дощу, батько звірів, нив, врожаю, змій, родючості, захисник народу. Брат-супротивник Перуна. Батько Волха.

Карна (Кручина) – Богиня скорботи, похоронного обряду, горя. Донька Мари, сестра Желі.

Квасура (Квасир (сканд.)) – Бог таїнства хмелеварення. Лада навчила Квасура готувати питний мед (сурью). Треба: солод, вода, мед.

Коляда (Каледа, Колодій (серб.), Calenda (лат.), Календа) – Бог бенкетів, їжі, календаря, веселощів, жертвоприношень. Треба: гроші, зерно, мед, борошно, сіль, вино, масло, свинина, козлятина, баранина, сало, хліб, печиво, млинці, яйця, яблука, бублики, сливи, вишні, кутя, узвар.

Кошій (Кош, Кашій, Вий, Вим, Шолудивий Буняка (на Волині), Солодивий Буніо (Подолія), Аїд (грец.), Аїта (етрус.), Калм (ест.), Плутон (лат.), Балор (кельт.), Ruta (саам.)) – Бог підземного царства, підземного сонця. Супротивник Дажьбога. Чоловік Мари. Породження Чорнобога. Треба: вино, олію, зерно, вода, залізо.

Кривда (Брехня) – Богиня брехні, обману, неправди. Донька Суду і Недолі.

Кришень (Кресень, Крішна (інд.), Сіріус (лат.), Тишья (інд.), Тиштрія (ір.), Сопдет (єгип.), Сотис (грец.)) – Бог зірок. Син Перуна і Додоли.

Купало (Купала, Купідон (лат.), Купалець, Купалич, Кулебозе, Купайло (укр.), Купалищ (білор.), Аллу (етр.), Апполон (грец.), Сирга (італійськ.)) – Бог очищення, жадання,

любові, шлюбних пар; пов'язаний з водою і вогнем. Брат Усеня, Радогоща, Коляди. Треба: курятина, горіхи, часник, мед, квіти-вінки, горох, хліб, млинці, пироги, зерно.

Купальниця (Купава) – Дружина Купали.

Лада (Ладо, Лето (грец.), Адіті (інд.), Латонія (грец.), Анна (брет.), Дану (ірл.), Дон (валл.), Мааема (ест.), Маддер-акке (саам.), Юман-ава (марій.), Уні (етр.), Мати-Сира-Земля (рос.), Гера (грец.), Гея (грец.), Alado (польськ.), Рато (кріто-мікен.), Юнона (лат.), Деметра (грец.), Аль-Лат (араб.), Анахіта (ір.), Анаїт (вірм.)) – Богородиця, матір Богів, покровителька пологів, жінок, дітей, шлюбу, любові, жіночих справ, пар, врожаю, родючості. Жіноче втілення Роду. Дружина Сварога. Богиня Землі. Треба: каша, хліб, сир, мед, яловичина, конина, баранина, сир, оленина, масло, курятина, крупа, пироги, нитки, шкурки куниць, ласок і соболів, зерно, яйця, пиво, хустки, полотно, шерсть, молоко.

Леля (Лелія, Hely, Heli, Lala (етр.), Ляля (білор.), Алпан (етр.), Лакшмі (інд.), Афродіта (грец.)) – Богиня дівочої любові, покровителька закоханих, багатства, краси, щастя. Донька Лади. Дружина Семаргла. Треба: каша, хліб, сир, мед, молоко, масло, сметана, сир, яйця, квіти.

Лют (Лед, Ляд, Lyada (польськ.), Маворс/Марс (лат.), Арес (грец.), Тюр (сканд.), Ladon (чес.), Turisas (фін.), Сканда (інд.)) – Бог бою, війни. Син Семаргла і Лелі. Треба: конина, яловичина, зброя, пиво, залізні речі.

Мара (Марена, Коров'яча Смерть, Кікімора, Jambe-akka (саам.), Марцана, Маржана, Маржена (польськ.), Мурієна/Мармурієна (словац.), Мора, Маруха, Марана, Марина, Морена, Мармор (лат.), Мамерс (ок.), Гека-та/Церера (грец.), Нірріті (інд.), Марія (грец.), Моргана (брит.), Мерроу (шотл.), Маря (латис.), Smrtonoska (чес.), Smertnica (луж.), Куга (серб.), Морріган (ірл.), Марися (білор.), Магіса (італ.), Хольда (герм.)) – Богиня смерті, хвороб, холоду, зими, зла, ночі, темряви, чорного чаклунства, гніву. Донька Сварога, дружина Кошція, Велеса. Мати Образи, Мсти, Карни, Желі, Сну, Мора, Морозу, Ліні. Треба: морква, баранина, ріпа, кисіль, яловичина, конина, квіти, каша, вино, колачі, пряники, піріжки, коренеплоди, оладки, стрічки.

Мокош (Макош, Могош, Макоша, Пугес (хант.), Велесиня, Мокошка (словен.), Мососіза (луж.), Makosia, Muges (полаб.), Муукс, П'ятниця, Кармента (лат.), Клото (грец.), Верпея (лит.), Нортія (етр.), Урд (сканд.), Ардвісура, Анахіта (ір.), Карта (латис.)) – Богиня долі, щастя, нещастя, жіночої долі, ворожінь, рукоділля, покровителька джерел і святих колодязів, охоронниця корів. Пов'язана з загробним світом. Дружина Велеса. Сестра Долі і Недолі. Треба: каша, курятина, яловичина, баранина, конина, шерсть, нитки, вино, хустки, посуд, стрічки, хліб, мед, молоко.

Мор (Марс (лат.), Смерть, Танатос (грец.), Грох (вірм.), Мар (інд.)) – Бог смерті, холоду, хвороб. Син Марі.

Мороз (Морозко, Тріскун, Студенець, Зюзя (білор.), Морок) – Бог зими, снігу, холоду. Син Велеса і Марі. Треба: кисіль, каша, печиво, кутя, млинці.

Мста (Маха (ірл.), Бадб (ірл.), Vodua (галл.), Бада (балт. слов.), Біда, Афіна (грец.)) – Богиня помсти, кари, війни, руйнувань. Донька Марі і Кошція. Втілення – чорна ворона.

Недоля (Несрећа (серб.), Лихо, Горе, Нужда, Нещастя, Декла (лит.), Морта (лат.), Атропос (грец.), Хельд, Скульд (сканд.)) – Богиня нещасливої долі, невдач, нещастя. Сестра Мокоші і Долі. Сестра Мокоші і Долі. Треба: каша, нитки, пряжа.

Непра (Водиця) – Богиня води. Донька Переплута. Дружина Дунаю. Згідно з місцевим звичаєм, їй дається ім'я річки цього краю. Треба: каша, гроші, хліб, молоко, пиво, вино.

Образа – Богиня образи, біди. Донька Марі. Сестра-близнюк Мсти. Втілення – чорна либідь.

Орей (Арій, Ар (вірм.), Арьяман (інд.)) – прабатько білих людей, племені аріїв (арійців). Першолюдина (першопредок). Син Дажьбога і Живи.

Пелен (Покров, Оберег) – Бог оберігання, захисту. Син Сварога. Батько Чура.

Переплут (Поренут (балт.), Водяник, Водищ, Черномор, Посейдон (грец.), Нефунс (етр.), Нептун (лат.), Ахті (фін.), Аруна (хет.), Варуна (інд.), Аутримпс (прус.)) – Бог моря,

мореплавства. Батько Дани. Пан водяних. Треба: мед, конина, гусятина, свинина, баранина, хліб, масло, гроші (золото, срібло).

Перун (Гром, Перен, Пярун (білор.), Перон, Паром (словац.), Пераун (чес.), Піорун (польськ.), Пірва (хет.), Парджанья (інд.), Пурьгине-паза (морд.), Перкеле (фін.), Перкунас (лит.), Перконс (латис.), Фергюн (сканд., ім'я Богині, сходиться до імені Перуна), Паргнум/Паркунс/Перкунс (прус.), Прон (балт.), Прохн (полаб.), Айке (саам.), Тоора (фін.), Туури (карел.), Таара (ест.), Сяхил-Торум (мансі), Атям (морд.), Квась (удм.), Pırchunis (скіф.), Хшатра вайрья (ір.), Вахагн (вірм.), Тару (хет.), Тор (сканд.), Тараніс (кельт.), Доннер (герм.), Додол, Додон) – Бог грози, родючості, війни, покровитель воїнів, вогню, сили, влади, закону, жита, зброї, бойового мистецтва, покровитель врожаю, подавач благ, дощу. Син Сварога. Брат-суперник Велеса. Чоловік Додоли. Батько Діви, Кришня, Сітіврата. Треба: залізо (зброю, підкови), вода, яловичина, квас, півень, яйця, червоне вино, каша, пироги, баранина, жир, сало, горіхи, молоко, дичину, пиво, мед, вінки, зерно, золото, курятина.

Погода (Догода, Нот (грец.)) – Бог південного літнього вітру, гарної погоди. Син Стрибога.

Подага (Евр (грец.)) – Бог східного весняного вітру. Син Стрибога.

Полель (Лель, Люль, Кама (інд.), Амур (лат.), Ерос (грец.)) – Бог пристрасті, любові. Брат-близнюк Лелі.

Порвата (Юмале (лит.)) – Богиня родючості. Дружина Поревіта.

Поревіт (Порович, Спориш (білор.), Польовик, Янус (лат.), Pıgıvıt (балт.), Перке-кугу-юмо (марі), Юмис (латис.), Кулсан (єтр.), Пильвітус (прус.). Добро) – Бог родючості, достатку, успіху, багатства, життєвої сили, благополуччя, спілок і договорів. Треба: яйця, курятина, баранина, хліб.

Посвист (Позвїзд, Посвистач, Похвисцій, Pochwisciel Pochwist, Не-погода, Борей (грец.)) – Бог північного зимового вітру. Син Стрибога.

Правда (Дакшина (інд.), Юстиція (лат.)) – Богиня правди, істини, чесності, вірності клятві. Донька Суду. Сестра Кривди. Треба: зерно, гроші, плоди.

Провей (Прове, Зефір (грец.)) – Бог західного осіннього вітру. Син Стрибога.

Род (Рудра (інд.), Брахма (інд.), Коре (угр.), Танен (єгип.)) – Верховне Божество (Deo Deorum). Творець всесвіту. Початок Всьому. Батько Сварога і Лади. Треба: вівсяна каша, вівсяний хліб, хліб, сир, мед, просо, борщ, пироги, сир, яйця, масло, пиво, кисіль, оленина, ягідне вино.

Родогощ (Радегаст, Радогоіць, Radichost (балт.), Радун, Ганімед (грец.)) – Бог гостинності, торгівлі, врожаю. Треба: пироги медові, млинці, пиво, вінки, мед.

Рус (Рос) – Прабатько племені Русів. Син Орея.

Сварог (Бог, Дід, Тіу/Тюр (сканд.), Дьяус (інд.), Ільмарінен (фін.), Ільмойлліне (карел.), Інмар (удм.), Ен (комі), Юбмсл (саам.), Шкай (морд.), Шкай (мокш.), Істен (уг.), Кугу-юмо (марі), Кумі-Торум (угр.), Нішке (морд.-ерзя), Всевишній, Zeus (грец.), Deus (лат.), Savitar (інд.), Ішвара (інд.), Ахура-Мазда (ір.), Арамазд (вірм.)) – чоловіче втілення Роду, Бог-Творець, Бог Неба, мудрості, покровитель шлюбу і ковальської справи, ремесел. Бог, що встановив закон Праві. Батько Богів. Чоловік Лади. Треба: вівсяна каша, курятина, пиво, пироги, зерно, сало, хліб, пироги з курятиною, риба (щука), локшина, кропива, тканина, молоко, сир, яйця, сир, ягідне вино, вівсяний хліб, оленина.

Світовіт (Світовід, Святівід, Святівіт, Світозар, Свіндовід, Vitelubbe (балт.), Svatovit, Zwetobochus, Suentebuesk – Бог світла, родючості, урожаю, осіннього сонця, зерна, бою. Син Сварога. Треба: медовий пиріг, вино, млинці, мед.

Святобор (Світобор, Гай, Ліс, Дубиня, Ажуолрович (лит.), Сильван (лат.), Селванс (єтр.), Вертидуб) – Бог лісів, борів, пан лісовиків. Треба: яйця, щука, лебідь, хліб.

Святогор (Світогор, Гориня, Калнавертіс (лит.), Вертигор) – Бог гір, пагорбів, круч. Брат Святобора.

Семаргл (Вогнебог, Вогник, Агни (інд.), Агни (хет.), Ігніс (лат.), Сефланс (єтр.). Тулон-кугу-юмо (марі), Вулкан (лат.), Гефест (грец.), Сварожич, Атар (ір.), Руєвит, Rugievit,

Rinvit, Симаргл, Семиглав, Семик, Сим-ръгль, Раклий) – Бог вогню, вогняних жертвоприношень, тепла, ковальства, покровитель жертovníків. Бог-посередник між світом людей і світом Богів. Треба: дрова, жир, пахощі, баранина, хліб (обов'язково), зерно, олію, вино, молоко, горіхи, каша.

Ситиврат (Ситиворот, Піесче-пас (морд.), Ситовень) – Бог дощу, родючості, син Додоли і Перуна. Треба: каша, полотно, мак, гроші, сіль, часник, пшениця, хліб, борщ.

Сон (Гіпнос (греч.), Унтамо (фін.)) – Бог сну. Чоловік Дріми. Батько Угомона (Спокою). Син Велеса і Мари. Треба: яловичина, пироги, тканина, вино, молоко, мед.

Стрибог (Вітер, Вітрила (білор.), Стриба, Саркис (вірм.), Вата (ір.), Ват-Лунг (хант.), Туня-юмо (марі), Oado (кушан.), Pięggolmai (саам.), Vot-pop-ansux (мансі), Шу (єгип.), Вайю (інд.)) – Бог вітру, повітряного простору. Батько Посвіста, Провея, Погоди і Подаги. Чоловік Немізи. Треба: стрічки, крупа, зерно, борошно, каша (у вірменів), хліб (розкидаються шматки).

Суд (Усуд (хорв.), Дхарма (інд.), Каба-інмар (удм.), Вахт (вірм.)) – Бог правосуддя, справедливості, істини, законів. Батько Правди, Кривди і Родомисла. Треба: зерно, гроші, плоди.

Суриця (Сурья (інд.)) – сонячна Богиня радості, світла (напій сурья (мед питний)). Дружина Хмеля. Дочка Дажьбога.

Торка (Салюс (лат.), Девасена (інд.), Нерієне (лат.)) – дружина Бога Війни. Триглава (Тригла) – дружина Трояна.

Троян (Траян, Триглав (балт.), Трояк (укр.), Третеј, Діан Кехт (ирл.), Trzy (польськ.), Тріта Апя (інд.), Фріта, Фаридуї/Траетона (ір.), Фаетон (грец.), Тритон (грец.), Асклепій (грец.), Ескулап (лат.), Тройчан, Аурван (ір.), Дханвантарі (інд.), Аушаутс (прус.)) – Бог здоров'я, цілющих трав, знахарства. Пов'язаний з вогнем та водою. Син трьох Богів (Сварога, Перуна, Велеса). Чоловік Трігли. Покровитель часу і простору. Треба: трави, молоко, конина, млинці, квіти, полотна, рушники, хліб, яйця, зерно.

Тур (Віл, Торк (болг.), Tunipit (балт.)) – Бог-покровитель худоби, ігрищ, веселощів, буйності, пристрасті. Син Велеса і Макоші. Треба: млинці, козлятина, пиво, вино, стрічки, вино, стрічки, яйця.

Туриця – дружина Тура.

Усень (Овсень, Авсень, Таусень, Усиньш (латис.), Jesen (балт.), Уши (інд.), Ушас (інд.), Usil (стр.), Ausel (італійськ.), Ашвини (інд.)) – Бог весни, праці, покровитель коней, мостів, оранки. Син Зорі й Бога ранку. Треба: жир, хліб, молоко, мед, пиво, підкови.

Хмель (Місяць, Арма (хет.), Син (шум.), Кужух (хур.), Meness (латиськ.), Мен (фріг.), Мані (сканд.), Мах (ір.), Чандра (інд.), Ікі (хант.), Етпос-Ойка (мансі), Сома (інд.), Хаома (ір.), Нектар (грец.)) – Бог хмелю. Чоловік Суриці. Треба: пиво, зерно, вино, квіти, яловичина, конина (в іранців).

Хорс (Хърс, Хръс, Харе, Хорос, Хрос, Хурс, Гурс, Гурк, Коре, Геліос (грец.), Орш, Корша, Кърт, Kirt (нім.), Карачун, Керечун (карпатськ.), Крачун (болг.), Krewuni (рум.), Horse (італійськ.), Херс, Хрс, Хрсовик (серб.), Хорус (чеськ.). Гор (єгип.)) – Бог зимового сонця, зерна, озимих, холодів, покровитель худоби (особливо коней). Бог грому, господар чортів і вовків. Треба: конина, яловичина, оленина, свинина, млинці, яйця, горіхи, молоко, масло, кутя, хліб, мед, кисіль, зерно, підкови, зброю.

Чорнобог (Царнібу (балт.), Сурт (сканд.), Сет (єгип.), Керемет (удм.), Омоль (комі), Куль (перм.), Куль-Отир (мансі), Кинь-Лунг (хант.), Zserneboch, Черняк, Ангро Манью (ір.), Tiapnaglof, Черноглов (балт.)) – Бог Зла, брехні, ненависті, ночі. Супротивник Білобога і Вищих Богів.

Числобог (Кронос (грец.), Зерван (ір.)) – Бог часу, букв, чисел, календаря. Треба: зерно, плоди, пироги, вино, мед.

Чур (Щур, Арсурі (чуваськ.), Велен-пас (морд.), Термін (лаг.)) – Бог охорони права власності, захисту, покровитель кордонів, цілості, домашнього вогнища. Треба: зерно, хліб, плоди, вино, мед, курятина, борщ, каша, гроші.

Яже (Юша, Ящер, Яша, Шеша (інд.), Yesza (польськ.), Jassa (польськ.), Ажи Дахака (ір.), Аждаха (серб.), Ахі Будхинья (інд.), Бадняк (болт.), Аждахак (вірм.), Лекеон (вірм.), Левіафан (жид.), Ермунганд (герм.), Мехенга (єгип.)) – Змій, що тримає землю. Брат Інтри і Коція. Треба: зерно, м'ясо, сіль, вино, квіти.

Ярило (Ярила, Яр, Ерило (білор.), Ярци, Еріл (лат.), Liekiö (фін.), Пергрубрюс (прус.), Арес/Ерос (грец.), Герман (болг.), Яровіт, Herovito (балт.), Herilus (італійськ.), Ярко, Телепінус (хет.), Тарку (вірм.), Геркле (єтр.), Геракл (грец.), Геркулес (лат.), Фуфлунс (єтр.)) – Бог весняного сонця, пристрасті, кохання, дітонародження, родючості, худоби, пивоваріння, землеробства, війни, звірів. Треба: оленина, конина, свинина, козлятина, курятина, зерно, каша, молоко, яйці, пиво, квіти, стрічки, овочі, мед, часник, квас, печиво.

Яриця (Ярилиха) – дружина Ярила [4, с. 328; 5, с. 405, 409, 417].

З наведеного переліку слов'янського релігійного пантеону чітко прослідковується висловлена вище думка про взаємовплив різних етнічних вірувань, починаючи з індоєвропейців, на слов'янське язичництво.

Впродовж багатьох століть традиційні слов'янські язичницькі вірування досить успішно справлялися зі своїм завданням. Інакше, мабуть, слов'янські племена не змогли б настільки швидко і мирно освоїти величезний європейський простір. Але язичництво виконувало своє призначення на додержавній стадії розвитку слов'ян. Як тільки виникла необхідність створення держави – ситуація зразу ж змінилася. Адже утворення держави завжди пов'язане не тільки з підвищенням певних соціальних верств, але й одних етнічних груп над іншими. І, відповідно, ставши пануючою верствою в суспільстві, ці етноси починали підвищувати і своїх богів, яким вони поклонялися. Ось тоді й виникли проблеми, тому що останні навряд чи могли погодитись з таким становищем.

Нагадаємо, як розвивалася історія язичницьких вірувань на землях Київської Русі, території майбутньої України, оскільки Київська Русь співвідносилася з полянами.

Відомо, що руси з “роду руського” поклонялися, перш за все, Перуну, а також Велесу (Волосу) – їх іменами вони клялися, підтверджуючи угоди з греками. “Клялись зброєю своєю і Перуном, їхнім богом, і Волосом, богом багатства...” – повідомляє “Повість минулих літ” [2, с. 10]. Мабуть, іменем Перуна і зброєю клялися князі і дружинники, а іменем Велеса (Волоса) “богом багатства” – купці. При Ігорі в Києві на якомусь пагорбі стояв ідол Перуна: “Покликав Ігор послів і прийшов на пагорб, де стояв Перун. І склали зброю свою, і щити, і золото, і присягали Ігор і люди його – скільки було язичників серед руських” [2, с. 10]. Культ Перуна найяскравіше виражений і в “Пантеоні Володимира”, коли в 979–980 рр. за велінням київського князя Володимира Святославовича різних богів слов'ян зібрали в одному місці, й було влаштовано капище, в центрі якого розташовувався Перун, оголошений головним богом. Навколо Перуна розміщувались ідоли інших богів – Стрибог, Даждьбог, Мокош, Симаргл і Хорс.

Сенс язичницької релігійної реформи Володимира ніби зрозумілий – опинившись на чолі держави, він зробив спробу створити єдину систему язичницьких вірувань і єдину ієрархію богів, яка б відповідала державним інтересам. Можна припустити, що язичницька релігійна реформа була направлена проти християнської общини, що посилилася в Києві, й в цьому відношенні Володимир підтримував погляди свого батька Святослава, який залишався переконаним язичником. Це підтвердили й археологічні дослідження “Перунового пагорба”. Вияснилося, що для підстави язичницьких ідолів використовували уламки плінфи (давньоруської цегли) і шиферу. Зустрічається й штукатурка зі слідами фрескового розпису, подібного до того, який застосовувався в християнських церквах. Найвірогідніше, це були залишки зруйнованого християнського храму, причому зруйнованого свідомо або Святославом, або Володимиром. Відповідно, після смерті Ольги в Києві почалися гоніння проти християн. Хоча християнська община знову посилилася при Ярополку, оскільки християни підтримували цього князя. Тому, цілком можливо, що київський храм зруйнував саме Володимир, убивши брата і вбачаючи в християнах своїх ворогів. У такому випадку, використання уламків християнської церкви для створення язичницького святилища мало

глибокий символічний зміст. На початку свого правління Володимир розглядав християнство як однозначно ворожу релігію. По суті, Володимир цілеспрямовано протиставляв християнству організований язичницький культ, який повинен був стати державною релігією Київської Русі.

Ідейні й організаційні витоки самої реформи Володимира, мабуть, варто шукати в землях прибалтійських слов'ян – тільки в Південній Прибалтиці у слов'ян були більш-менш систематизовані язичницькі культури і тільки звідти Володимир міг винести саму ідею створення “Пантеону” богів. І не випадково, що події 983 року, коли в Києві були принесені перші людські жертви і загинули два варяги-християнина, виявилися напряду пов'язані з повстанням прибалтійських слов'ян проти насильницької християнізації.

Принципи створення “Пантеону” і вибір богів, включених у нього, незрозумілі. Але дивує відсутність бога Велеса (Волоса), який, як уже зазначалося, був присутнім в угодах з греками Олега Віщого і Святослава. Більше того, відомо, що кияни продовжували поклонятися Велесу і йому був споруджений ідол на київському Подолі, окремо від “Пантеону Володимира”. Цей факт свідчить про існування в Києві релігійних протирічч не тільки між християнами, але й між самими язичниками. І цей факт дозволяє нам дещо привідкрити завісу над таємницею володимирського “Пантеону”, оскільки релігійні протиріччя між язичниками могли мати тільки етнічний характер.

Уже давно науковцями була звернена увага на те, що походженні імен богів володимирського “Пантеону” має різне етнічне коріння. Так, імена Стрибога, Даждьбога, Хорса, Симаргла походять з індоіранських мов. Саме слово “бог” має також індоіранське походження. Відповідно, названі язичницькі боги, найімовірніше, не були слов'янськими. А це, в свою чергу, означає, що слов'яни у Придніпров'ї колись жили поряд з іраномовними народами, асимілювали їх, а іранські культури стали частиною загальної слов'янської міфології, причому достатньо пізно.

Власне східнослов'янське ім'я в “Пантеоні Володимира” має тільки богиня Мокош, хоча і щодо неї існує думка про її фінське походження.

В інших джерелах називаються й інші боги, що мають слов'янські імена – Сварог, Лада, Род, той самий Велес (Волос). Імена цих богів мають дуже давнє індоєвропейське коріння і знаходять аналогії в індійській міфології. До речі, вищим небесним божеством слов'ян російський дослідник А. Г. Кузьмін вважає, наприклад, Сварога [6, с. 71]. А Велес – це бог худоби, покровитель торгівлі й навіть поезії. Але ці слов'янські боги в “Пантеон Володимира” включені не були.

Складніше визначити етнічне коріння культу Перуна. На думку того-таки А. Г. Кузьміна, Перун не був ні загальнослов'янським, ні навіть взагалі слов'янським богом. Витоки культу Перуна проглядаються в міфології прибалтійських ругів-русів (іліро-венетів). Перун і став слов'янським богом саме в тих місцях, де слов'яни спочатку близько контактували з ругами-русами, а потім асимілювали їх – у прибалтійських слов'ян (культ Прове-Проне). Мабуть, не випадково Перун під іменем Перкунаса ввійшов у міфологію балтів [6, с. 72].

Але навіть у цьому випадку в Києві Перун залишався богом князя і його воєнної дружини, так і не отримавши загальнослов'янського значення. Можливо, це пов'язано з тим, що руги-руси ставали правлячими русами у слов'ян, зберігаючи власну міфологію, а одвічне слов'янське населення продовжувало поклонятися своїм традиційним божествам. І недаремно культ Перуна, встановлений Володимиром у Києві, так і не зміг закріпитися. А ось у Новгороді, жителі якого вели родословну від роду варягів – русі та довгий час підтримували зв'язки з “варязьким” узбережжям Балтійського моря, культ Перуна зберігався ще довго.

Тому, цілком можливо, що в “Пантеоні Володимира” представлені не просто боги-покровителі різних “професійних культів”, а божества різних племен, що населяли Київську Русь. І створюючи “Пантеон”, Володимир намагався примирити різноплемінних підданих, поставивши на чолі свого, варязько-руського, князівського бога Перуна. Недаремно,

кількість богів “Пантеону” – шість – співпадає з кількістю племен, які названі в літописі: поляни, древляни, сіверяни, дреговичі, кривичі полоцькі й слов’яни новгородські. Хоча, імовірно, суто племінний зв’язок з божествами донині був уже втрачений, і всі вони отримали певне функціональне значення.

Релігійна реформа, проведена Володимиром на початку свого правління в Києві, свідчить ще про один досить важливий факт – до того часу в Київській Русі не було структурованої і загально визнаної ієрархії богів. Володимир увів цю ієрархію власним рішенням, тобто “зверху вниз”. Але найважливіше те, що штучно створена ієрархія богів у Київській Русі не прижилася. Отже, вона не була прийнята киянами й іншими придніпровськими слов’янськими племенами, нашими предками як необхідність, як єдина релігійна система – вони зберігали вірність власним богам, незважаючи на рішення київського князя. Навіть у Києві, як зазначалося, жителі продовжували поклонятися Велесу, не включеному в “Пантеон”. І не випадково, що незабаром Володимир руйнує ним самим влаштоване капище, “скидає” Перуна, а в Київській Русі вводиться християнство. Різноманітне за своїми коренями слов’янське язичництво виявилось неспроможним виконувати функцію єдиної державної релігії.

Але сама язичницька міфологія, на рівні переказів і марновірства, продовжувала жити і під час християнства. А в перші століття після Хрещення Русі дуже багато слов’янських племен зберігали вірність своїм традиційним віруванням.

Про довге існування різних традиційних язичницьких культур у східнослов’янських племен, що проживали на території саме України, свідчить і відоме “Слово о полку Ігоревім”, написане через 200 років після прийняття християнства. Взагалі, картина язичницького пантеону, відтворена у “Слові о полку Ігоревім” – унікальне явище в давньоруській писемності. Автор “Слова” не знає Перуна, хоча той вважається саме воїнським, князівським богом. Не знає він і Сварога – одного з головних слов’янських язичницьких богів, як не знає і давньослов’янську богиню Мокош. В цілому, з язичницького “Пантеону Володимира” в “Слові” згадані лише три боги – Хорс, Стрибог і Дажьбог, тобто боги південних районів Київської Русі.

Зате головним богом виступає Троян – саме цей бог співвідноситься з поняттям часу і (“віки Трояна”) і простору (“земля Трояна”). При цьому “віки Трояна” мають і конкретне значення – саме від Трояна автор “Слова” відраховує історичний час (полоцький князь Всеслав, який жив у XI столітті, живе “на самому віці Трояна”). Конкретизується і поняття “земля Трояна” – саме як “Руська Земля”. Цікаво, що у давньоруських писемних пам’ятках, крім “Слова”, ім’я Трояна згадується в апокрифі “Ходіння Богородиці по муках”, поряд з Хорсом, Перуном і Велесом.

Родопочатківцем ж руського народу в “Слові о полку Ігоревім” виступає Дажьбог, внуками якого названі руські люди. Це теж унікальне свідчення, що не має паралелей в інших джерелах.

Унікальність язичницького пантеону “Слова” безпосередньо пов’язана з оригінальною історико-міфологічною картиною. Так, при багатьох історичних паралелях, автор “Слова” зовсім не знає сюжетів, пов’язаних з запрошенням варягів, як і не знає імені варязького князя Рюрика. Але він пам’ятає стародавнього князя Буса, що жив у IV ст. і воював тоді в Причорномор’ї з готами. Автор “Слова” взагалі майже не знає північних і північно-західних історико-міфологічних сюжетів, зафіксованих “Повістю минулих літ”. Зате в “Слові” широко представлені сюжети й аналогії, пов’язані з Кримом, Причорномор’ям і Подунав’ям. Так, саме відвойовувати Тмутаракань у половців відправляється князь Ігор, готські дівки в Криму згадують “час Буса”, плач Ярославни долітає до Дунаю і саме там знаходить відповідь, а коли Ігор повертається з полону додому, то якісь дівчата радісно співають на Дунаї і їхній спів долітає до Києва. До речі, й слова Святослава Київського чують на Заході й на Півдні Європи – німці, венеціанці, греки і морави.

Більше того, на думку деяких дослідників, під образом Трояна варто трактувати не язичницького бога, а римського імператора Траяна (98–117 рр.), який здійснював походи в

Подунав'я і залишив після себе пам'ять у подунайських слов'ян. Якщо так, то в “Слові о полку Ігоревім” можна бачити відгуки, що зберігалися в південних межах Стародавньої Русі, історико-міфологічних переказів про дунайську прабатьківщину слов'ян, про контакти з римлянами, про Причорноморську Русь, про війни Русі з готами в IV ст. Інакше кажучи, можна припустити, що “Слово” надає нам досить оригінальну версію походження нашого народу. Можна також припустити, що “Слово” не було єдиною пам'яткою, яке представляло цю версію – за “Словом”, можливо, стояла ціла традиція, писемна чи усна. І якщо ми сьогодні не маємо оригіналу “Слова”, то досить вірогідно, загинула і писемна традиція указаної версії походження Русі, що започатковується корінням у Тмутараканській Русі, й найімовірніше, ще глибше – в Русі Причорноморській (індоарійській?) [2, с. 3–7, 10–14]. Продовжуючи розмову про “Слово о полку Ігоревім”, варто звернути увагу на такий факт, як започаткування в ньому української мови, не кажучи вже про інші писемні джерела. Так, російський історик В. Соловйов небезпідставно визнавав київську літературу XI – XII ст. (у тому числі й “Повість минулих літ” за Іпатіївським списком) як українську. Навіть В. Белінський вважав, що “Слово о полку Ігоревім” за характером – українське. “Є в мові його, – писав він, – щось м'яке, що нагадує нинішню українську мову, особливо безліч гортанних звуків і закінчення на букву “ь” в дієсловах теперішнього часу третьої особи множини” [7, с. 90].

Наголос зроблений для того, щоб ми, українці, усвідомили самі для себе, що з самого початку етногенезу наших предків ми є окремим слов'янським етносом, який творив свою історію і свою майбутню вітчизну. Адже не секрет, що сьогодні російські ідеологи від історії, як і при Радянському Союзі, намагаються постійно твердити як мантру, про спільні корені трьох братніх народів: українців, білорусів і росіян з надією на те, щоб український народ і надалі, як це було в складі Російської імперії, а потім СРСР, не міг творити своє життя. Так, спільні коріння є, але тільки в тих слов'янських племен, що проживали на території нинішньої України (власне Київської Русі) і стояли біля витоків українців.

Повертаючись до проукраїнського міфу, варто звернути увагу і на ритуали міфологічного життя. Так, справді, деякі види праукраїнських міфів у жанровому контексті були надзвичайно ритуалізованими та жорстко прив'язаними до ритуалів. Мова йде про пісні річного та життєвого циклів, а також про гадання та загадки. І ті, й інші, поза сумнівом, довгий час були прив'язані до ритуалів переходу, ніби гарантуючи його успішність, передбачаючи майбутнє, перевіряючи, наскільки засвоєна “логіка” світу і наскільки випробуований відповідає їй.

Взагалі, через операційність визначення об'єктів у міфічному мисленні (як це зроблено? як відбулось? тощо) актуальна картина світу неминуче й нерозривно співвідноситься з космологічними схемами та “історичними” переказами, які розглядаються як прецедент, який служить зразком для відтворення вже тільки тому, що він мав місце у початкові часи, “на початку”. Для архаїчної свідомості наших предків міфічної епохи все, що існує, – результат послідовних відтворень прецеденту, першоподії, експлікація вихідної ситуації (творення) стосовно до нових умов космологічного “ущільненого” буття. У цьому розумінні всі події міфу творення – лише повторення того, що було у загальному вигляді маніфестовано у вихідному акті творення. Так, всередині космологічного міфу утворюється досить щільна, тотальна мережа ототожнень з правилами переходів (трансформацій) від однієї події до іншої, від одного героя до іншого. Ця ситуація пояснює високий ступінь орієнтації на необхідність постійного звернення з приводу розв'язання проблеми тотожності й різниці.

Для міфічної свідомості все космологізовано, оскільки все входить у склад світу-космосу, притаманне йому, саме він і утворює вищу цінність. Зрозуміло, в житті людини міфічної епохи можна виділити й аспект злободенності, “низького” побуту, профанічного існування. Але життя у цьому аспекті не входить у систему справжніх цінностей: з точки зору вищих інтересів вона невідповідна і досить профанічна. Істотне і насправді реальне лише те, що сакрально зазначене, сакралізоване, а сакралізоване тільки те, що породжене в

акті творення, входить до складу Космосу як його частина, вихідне з нього. Ця “всесакральність” складає одну з найхарактерніших рис міфічної моделі світу. Тільки у сакралізованому світі існують правила його організації, що належать до структури простору і часу, до співвідношення причин і наслідків, окремого й загального. Поза цим світом – хаос, царство випадковостей, розклад. Але сакральність світу потребує охорони й підтримки, періодичного оновлення, особливо у кризові моменти, коли світ-космос старіє і виникає загроза його загибелі. Цим ентропічним тенденціям може протистояти тільки ритуал, який відновлює вихідну цілісність, гармонію та сакральність. Саме в ритуалі знову й знову відтворюється вихідна ситуація “початку” – і певним набором дій попереджується хаос і відновлюється наступність цього світу і того, що було створено “на початку”. Крім “випадкових” загроз цілісності світу, що долаються ритуалами часткового характеру, інколи своєрідними імпрровізаціями ритуальної дії, існують і періодичні тотальні кризи. Вони відбуваються на зіткненні Старого і Нового року, у свято, тобто в той “святковий” порожній час, коли Старий рік-світ майже повністю відійшов, а Новий – ще не виник, й існує загроза, що в цю порожнечу увірветься стихія хаосу. Ця ситуація крайньої невизначеності передусім характеризує драматичну напругу “великого” (головного) ритуалу, що приурочується до переходу від Старого року до Нового, яка “знімає” напружену колізію в ході свого розгортання.

Стрижневе становище ритуалу в житті архаїчних колективів і наповненість самого життя ритуальною діяльністю як формою творчості, що розцінювалось як головна і вища (можна нагадати, що в ряді культур свята займали до половини всього річного часу), значною мірою зберігалось і для наших предків, про що можна судити з кількості тих свят, які успадкували українці від язичницької пори, лише частково адаптувавши християнством. Тому для міфічної епохи саме ритуал є не тільки реальною основою релігії, а й найбільшим її актуальним втіленням у двоєдиному ритуальному слові-ділі, священнодійстві. У багатьох випадках ритуал підпорядковує собі міф, визначаючи його роль у мотивуванні самого себе, відсиланні до прецеденту, мовному коментарі тощо. Але і в тих випадках, коли міф утворює самостійну систему, він, як правило, не пориває зв'язків з ритуалом та ідеями, що лежать в його основі, стаючи іншим способом їх вираження. Однак і в ситуації “рівноправності” ритуалу і міфу перший характеризується як більшою інтимністю пов'язаних з ним переживань, так і більшою прагматичністю, організуючим началом і цілеспрямованістю. Один з проявів цих особливостей в тому, що в принципі ритуал загальнообов'язковий і втягує у себе весь колектив (“всенародність” свята), і з його допомогою вирішуються завдання, які стоять перед колективом у цілому. Згуртовуючи людей в соціум, виявляючи цінності, актуальні для колективу, і окреслюючи своєрідну програму виходу з кризи до “стійкого” життя, ритуал породжує і те колективне слово, яке звернене до всіх і яке, навіть уже помітно відірвавшись від ритуалу, що його породив, продовжує залишатися голосом усього колективу. Саме це і становить основу “соціалізації” почуттів і ментальних можливостей людини через внутрішньоритуальні “діяння” і відповідні їм знакові протосистеми, які дають початок мистецтву, науці, філософії, праву. Зрозуміло, що ця спроба розкрити особливості формування праукраїнського міфу не може бути завершеною. Всі уточнення при висвітленні цього питання, як і більш або менш синтетичний підхід можливий лише після повного дослідження у сфері праукраїнського міфу.

Список використаних джерел

1. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. Рыбаков. – М., 1994. – С. 10.
2. Перевезенцев С. С. Славянская мифология, или первый смысл / С. Перевезенцев // <http://www.voskres.ru/idea/senses1.htm> – С. 7.
3. Демина Е. В. Особенности религии древних славян / Демина Е. – Елец. – 2002.
4. Полное собрание русских летописей. Т. 1. (Лаврентьевская летопись). – М.-Л., 1962.
5. Полное собрание русских летописей. Т. 2. (Ипатьевская летопись). – М.-Л., 1962.
6. Кузьмин А. Г. Начало Руси / А. Кузьмин. – М., 2003.
7. Размышления о России и русских. Далекие предки XVIII вв. – М., 1996.

Александр Удод, Михаил Юрий

ОСОБЕННОСТИ ПРАУКРАИНСКОГО МИФА И ЯЗЫЧЕСТВА

В статье идет речь об индоевропейских источниках праукраинской мифологии. Отмечается незавершенность процесса мифологизации у праукраинцев в связи с принятием христианства, приводится пантеон языческих богов наших предков.

Ключевые слова: мифы, сознание, язычество, мировоззрение, пантеон, ритуал.

Olexander Udod, Mykhaylo Yuriy

FEATURES OF THE ANCIENT UKRAINIAN MYTH AND PAGANISM

In the article speech goes about the indo-european sources of ancient Ukrainian mythology. Indicated an incomplete process mythologization ancient Ukrainians in the adoption of Christianity, given the pantheon of pagan gods of our ancestors.

Key words: myths, consciousness, paganism, world view, pantheon, ritual.

УДК 37.061.235 (477) “18” / “19”

Ольга Христенко

ІСТОРИОГРАФІЧНО-ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ЖІНОЧОГО ПРОСВІТНИЦЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XIX – ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТ.)

У статті авторка аналізує історіографію та джерельну базу проблеми жіночого просвітницького руху в Україні. Основну увагу зосереджено на дослідженні історії жіночої освіти, культурно-просвітницької діяльності жіночих громадських організацій, їх присутності у вітчизняній науковій думці та архівній спадщині.

Ключові слова: жіночий просвітницький рух, педагогічно-просвітницька діяльність, жіночі організації, просвіта жінки, просвіта народу, національне виховання, ґендерне виховання.

Актуальність дослідження. Сучасні процеси демократизації та євроінтеграції України детермінували зростання у вітчизняній науці інтересу до ґендерної проблематики та дослідження ролі жінки в суспільстві. Необхідність духовного становлення кожної української родини та громади спонукає виокремити як одну з пріоритетних проблему родинно-виховної та громадської діяльності жінки, матері, спрямованої на виховання морального, патріотичного, гуманного молодого покоління.

Відтак, на увагу заслуговує просвітницька спадщина жіночих організацій України, які сприяли збереженню культурних надбань українського народу й здійснювали ґендерне, національно-гуманістичне, християнське виховання дітей та дорослих; проводили опікунсько-виховну роботу із жіночим населенням, педагогічну підготовку матерів; дбали про громадянське виховання жінок та формування у них відповідальності за духовне здоров'я суспільства.

Важливість даної проблематики очевидна в контексті Державної національної програми “Освіта” (“Україна XXI століття”), якою визначено пріоритетні напрями реформування системи виховання, зокрема, забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, жінки-матері, організація родинного виховання та освіти як важливої ланки виховного процесу і забезпечення педагогічного всеобучу батьків.

Метою даної статті є проаналізувати та узагальнити історіографічно-джерельну базу проблеми жіночого просвітницького руху в Україні наприкінці XIX – першої половини XX століття.

У світлі історико-педагогічної науки просвітницька діяльність жіночих організацій України виступає багатограним суспільним явищем, тісно пов'язаним з історією жіночого та культурно-освітнього рухів українства. З огляду на це, інтерес для нашого дослідження становлять праці, які розкривають різні аспекти просвітницького досвіду українського народу, зокрема, жіноцтва.

Ідейні витоки просвітницької діяльності жінок знаходимо у творчій спадщині видатних українських та зарубіжних педагогів, мислителів. Так, провідну роль жінки у вихованні дітей і нації обґрунтував Я. Коменський [17]. Педагогічну цінність та незамінність родинного виховання, де вчителем виступає матір, а зміст виховної роботи передбачає, насамперед, формування моральних чеснот і духовності дитини, пропагували у своїх працях Г. Сковорода [29], В. Сухомлинський [31], К. Ушинський [33].

Наприкінці XIX – початку XX століття ідею участі жінок у суспільному житті популяризували діячі жіночого руху в Україні О. Кобилянська [14], Н. Кобринська [18]. Як стверджує дослідник Н. Коляда, видатною постаттю, котра в цей період підняла авторитет жіночої освіти, була Х. Алчевська [16].

Засновниця та ідеолог українського жіночого руху Н. Кобринська у своїх працях характеризувала соціальне становище українки, рівень її освіти, світогляд. Водночас, автор

пропонувала шлях духовного розкріпачення жінки через її просвіту та залучення до громадського життя. Н. Кобринська аналізувала перші кроки просвітницької діяльності українських інтелігенток, які спільними зусиллями видали жіночий альманах “Перший вінок”. За її словами, це видання, по-перше, є промовистою заявою українського жіноцтва про свою соборницьку позицію та високу національну свідомість, по-друге, ефективним способом творчої самореалізації українок. Процес залучення жінки до суспільних справ передбачав здобуття нею освіти та професійної підготовки, проблемам жіночої освіти були присвячені праці Я. Абрамова [1], О. Барвінського [3], Е. Лихачової [21], С. Миропольського [23], Л. Ясінчука [35].

У 20–30-х роках ХХ століття активістки жіночих організацій І. Блажкевич [4], О. Дучимінська [8], Г. Келлер-Чикаленко [11], О. Кисілевська [12], К. Малицька [22], М. Рудницька [27], С. Русова [28] здійснюють теоретичні узагальнення громадсько-просвітницької діяльності організованого жіноцтва, репрезентують ідейно-засадничу сутність національного руху українок, висвітлюють проблеми виховання дітей і молоді, з’ясовують роль жінки у формуванні гідної нової генерації українства.

Дослідження К. Малицької містять відомості про розвиток українських жіночих організацій у контексті європейського жіночого руху. Зміст, форми, методи просвітницької діяльності жіноцтва представлено у працях О. Кисілевської. Національний характер шкільництва, а також ідею приватних українських навчальних закладів обґрунтовує С. Русова. Проблеми формування світогляду української жінки під впливом рідномовної літературної спадщини знайшли своє відображення у працях І. Блажкевич. Автор також репрезентує власне бачення національного виховання дітей, яке повинно реалізовуватися спільними зусиллями сім’ї, церкви, громади.

Мілена Рудницька досліджує питання впливу жінки на виховання нації у конкретних історичних суспільно-політичних умовах. На її переконання, для українців, які не мають власної держави, єдиним способом зберегти свою національну ідентичність є відповідна національно-виховна праця української матері. Здійснювати належну патріотично-педагогічну підготовку матерів, за твердженням автора, повинні жіночі організації. М. Рудницька також характеризує зміст та форми просвітницької діяльності Всеукраїнського жіночого товариства “Союз українок”.

З середини ХХ століття історіографію досліджуваної проблематики збагачують праці жінок української діаспори. І. Книш [13] здійснила перше наукове дослідження про засновницю українського жіночого руху Наталію Кобринську (“Смолоскип у темряві”, 1957). Виховну діяльність жіночих “василіанських” монастирів в Україні вперше проаналізувала С. Цьорох (Рим, 1964) [34].

Певну цінність для нашого дослідження становлять колективні монографії краєзнавчого характеру, видані у 60–80-х роках ХХ століття з ініціативи українських емігрантських об’єднань. Історичні розвідки про жіночий рух на українських теренах здійснили Л. Бурачинська [6], А. Кордуба [20], Н. Мохнацька [24]. В їх працях знаходимо відомості про заснування жіночими організаціями дошкільних закладів, а також зміст і форми виховної роботи жіноцтва серед української сільської та міської молоді.

Особливу цінність у процесі вивчення просвітницької діяльності українського жіноцтва становить перевидана з англомовної монографія М. Богачевської-Хом’як “Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884–1938” [5], яка є фундаментальним історіософським дослідженням жіночого руху в Україні, здійсненим на основі різнопланових джерел, зокрема, неопублікованих матеріалів вітчизняних та зарубіжних архівів. Праця М. Богачевської-Хом’як сприяла активізації жіночих студій в Україні. Різні аспекти жіночого руху, освіти жінок, виховного процесу в жіночих навчальних закладах досліджують О. Аніщенко [2], П. Дутчак [14], М. Дядюк [9], З. Нагачевська [25], Л. Смоляр [30].

Нові відомості про громадсько-просвітницьку працю видатних українських жінок знаходимо у колективній монографії “Українки в історії” за редакцією В. Борисенко [32]. На основі нових архівних матеріалів автори репрезентують постаті народознавця Пелагеї

Литвинової-Бартош, педагога Христини Алчевської, історика Олександри Єфименко, суспільно-політичного діяча Зінаїди Мірної.

Історіографічний огляд дозволяє визначити етапи розвитку наукової думки з проблематики українського жіночого просвітницького руху.

Таблиця 1

Розвиток наукових досліджень з проблематики українського жіночого руху [15]

Етап	Автори	Внесок у розвиток наукової думки з проблематики жіночого руху
Кінець XIX – початок XX століття	Х. Алчевська, О. Барвінський, О. Кобилянська, Н. Кобринська, Олена Пчілка, Л. Ясінчук,	Обґрунтовується необхідність духовно-соціального розкріпачення жінки шляхом освіти, професійної діяльності, залучення до суспільних справ
20–30-і рр. XX століття	М. Бачинська-Донцова, І. Блажкевич, О. Богачевська, О. Дучимінська, О. Кисілевська, К. Малицька, М. Рудницька, С. Русова	Репрезентується роль жінки як матері-виховательки та просвітительки. Головним завданням педагогічно-просвітницької діяльності жіноцтва є національне виховання
50– 80-і рр. XX століття	М. Богачевська-Хом'як, Л. Бурачинська, І. Книш, А. Кордуба, Н. Мохнацька, С. Цьорох	Вперше досліджується діяльність Н. Кобринської, виховна праця жіночих монастирів України, здійснюється перше наукове дослідження українського жіночого руху
90-і рр. XX – початок XXI століття	О. Аніщенко, В. Борисенко, Л. Вовк, П. Дутчак, М. Дядюк, І. Зайченко, Є. Коваленко, О. Маланчук-Рибак, З. Нагачевська, В. Передирій, Л. Смоляр, Н. Фридьєва	Вивчаються історія жіночої освіти в Україні, процес соціалізації української жінки, просвітницька спадщина представниць вітчизняної історії, політологічні, філософські, культурологічні, психологічні та інші аспекти жіночого руху

Основні завдання українського жіноцтва, зокрема, в царині освіти і культури, відображено у статутах, відозвах “Товариства руських жінок”, “Жіночої громади”, “Союзу українок”. Педагогічно-просвітницькі ідеї та ініціативи жіночих організацій України представлено у зверненнях, резолюціях. Самобутніми джерелами нашого дослідження виступають реферати, доповіді патріотично-виховного змісту, в яких діячі жіночих організацій порушували проблеми освіти жіночого населення і народу загалом, створення приватних навчальних закладів для українських дітей, а також висвітлювали теми з національної історії, літератури, культури, мистецтва.

Про боротьбу за доступ жінок до вищої освіти, організацію перших дитячих садків, “захоронок”, співпрацю українок з діячами європейського жіночого руху та інші ділянки праці українського жіноцтва наприкінці XIX – на початку XX століть розповідають листи Наталії Кобринської до учасниць жіночого руху в Україні Ольги Кобилянської, Ганни Барвінок, Євгенії Ярошинської, Олени Пчілки, а також Івана Франка, який підтримував громадсько-просвітницьку діяльність жінок. Питання участі жіноцтва в суспільно-політичному житті та його відповідальності за збереження духовно-культурної спадщини українського народу порушували на автори тогочасних періодичних видань “Учитель”, “Молода Україна”, “Рідна школа”, “Народня освіта”, “Діло”. У цих часописах знаходимо також окремі свідчення про культурно-освітню діяльність жіночих організацій України.

Самобутніми джерелами є періодичні видання, які видавали жіночі товариства, або окремі діячі жіночого просвітницького руху. Наприклад, у часописі “Наша мета” учасниці львівського “Кружка українських дівчат” (80-і рр. XIX – початок XX століття) висловлювали своє бачення щодо суспільно-політичної ситуації, проблем національного розвитку України та ролі жіночих організацій у цих процесах. Провідною ідеєю видання визначено громадянську службу жінки. Низка матеріалів “Нашої мети” присвячена питанням здобуття освіти та працевлаштування українського жіноцтва.

Про становище жінки в країнах Європи та Америки, просвітницькі ініціативи, суспільно-політичну діяльність жіночих організацій йшлося на сторінках “Жіночого вістника”, який видавало товариство “Український жіночий союз” (Київ, 1917). Автори публікацій аналізували досвід прогресивного європейського жіноцтва у здобутті освітніх прав, що виступав добрим прикладом для відповідної просвітницької роботи українок. Водночас матеріали видання створювали “дискусійний ґрунт” для пошуків шляхів духовно-інтелектуального розкріпачення жінок в умовах боротьби українського народу за своє національно-політичне визволення та власну державу.

Своєрідним “літописом” жіночого руху є часопис “Жіноча доля”. У зазначеному виданні висвітлювалася діяльність жіночих організацій на теренах України, за кордоном та у діаспорі, публікувалися статті педагогічно-просвітницького змісту, оприлюднювалися наміри, заяви, звернення діячів українського жіночого руху, друкувалися практичні поради щодо вирішення актуальних побутових, сімейних та особистих справ. На сторінках “Жіночої долі” представлений доробок філій і гуртків “Союзу українок” та інших жіночих товариств. Зокрема, знаходимо відомості про культурно-освітні заходи, організовані жінками з нагоди пам’ятних дат української історії, релігійних та національних свят. Матеріали часопису дозволяють порівняти мету, зміст і форми виховної роботи жіночих організацій в Україні та в діаспорі, а також простежити єдність проблем духовного буття української нації. Автори “Жіночої долі” висловлювали роздуми з питань освіти, виховання, соціально-економічного життя народу й констатували необхідність громадської діяльності жіноцтва.

І. Блажкевич обґрунтовувала величезний потенціал жінки щодо національного виховання дітей, молоді, підкреслювала її роль у зміцненні духовних сил народу шляхом активної громадянської позиції, практичної просвітницько-благодійної праці серед громади. Низку публікацій про виховання дітей підготувала одна з дописувачів “Жіночої долі” О. Дучимінська. Її доробок виступає самоцінною складовою педагогічної спадщини українських просвітницьких діячів і сприяє розумінню сутності “жіночого погляду” на підбір форм, методів, засобів виховної роботи з дітьми різних вікових категорій. Патріотичному вихованню дітей та молоді присвячені статті О. Богачевської. Автор “Жіночої долі” репрезентує українську історію, мову, культуру як унікальні змістові джерела, котрі слід використовувати у національно орієнтованому навчально-виховному процесі.

Загалом “Жіноча доля” служила своєрідною “трибуною” для діячів жіночих організацій, які звертались до громади з різними просвітницькими ініціативами, наприклад, щодо заснування дитячих садків, організації гуртків для дівчат, курсів грамотності для дорослих, фахових курсів, кооперативів тощо. Автори часопису закликали українців ходити до школи, дбати про освіту своїх дітей, організувати самопомогові організації, цікавитись суспільно-політичними справами. Таким чином, видання “Жіноча доля”, яке спрямовувалось на широку читацьку аудиторію селянок та інтелігенток, сприяло інтелектуально-духовному розвитку українського жіноцтва та громади загалом.

Цікавим і корисним для тогочасного читача був жіночий часопис просвітницько-мистецького характеру “Нова хата” – друкований орган львівського жіночого кооперативу “Українське народне мистецтво” (30-і рр. XX століття). Аналіз даного періодичного видання дозволяє стверджувати, що його основною метою було збереження української культури та мистецтва шляхом виховання юнацтва на “джерелах” національної духовної спадщини, залучення молодого покоління до творення рідної культури, а також популяризації народного мистецтва серед усіх верств українства. Публікації “Нової хати” розкривають

значення духовної та матеріальної культурної скарбниці для національно-демократичного розвитку народу. Представлені матеріали етнографічних розвідок та експедицій, які репрезентували пам'ятки народного мистецтва (наприклад, вишиванки з різних регіонів України), сприяли збереженню історичної пам'яті українства, його віри, світоглядних цінностей.

Своєрідним педагогічно-культурологічним порадиником “Нова хата” стала завдяки публікаціям про зміст, форми, методи, засоби, прийоми виховання мистецької культури дитини. Значний пласт становлять матеріали, які висвітлюють освітньо-культурну діяльність жіночих організацій на українських теренах та в діаспорі.

Діячі “Союзу українок”, “Союзу українських працюючих жінок” та інших жіночих організацій пропагували ідеї національної просвіти на сторінках видань “Жінка”, “Українка”, “Жіночий світ”, “Жіночий голос”. Автори, серед яких М. Рудницька, І. Блажкевич, порушували проблеми єдності виховної роботи сім'ї та школи, аналізували фактори впливу на формування особистості в конкретних суспільно-політичних умовах, обґрунтовували просвітницьку місію жіноцтва.

Основою джерельної бази нашого дослідження виступають архівні документи і матеріали. З огляду на те, що ідейно-практичний досвід жінок переважно не документувався, знаходимо лише поодинокі спеціальні фонди відповідної тематики. У Центральному державному історичному архіві України у м. Львові це Ф. 319 “Союз українок”, Ф. 782 “Союз українок Америки”. Матеріали фонду, присвяченого “Союзу українок” (навчальні плани та програми занять гуртків, програми культурно-освітніх заходів, звіти про діяльність жіночих кооперативів, освітньої, гігієнічної секцій) свідчать про зміст, форми, методи, засоби просвітницької діяльності даного товариства. Також знаходимо відомості про заснування дитячих садків, фахових курсів, читалень, бібліотек, співпрацю “Союзу українок” з іншими громадськими організаціями, навчальними закладами, діяльність українських емігрантських жіночих об'єднань.

Окремі матеріали, які стосуються досліджуваної проблеми, зосереджені у таких фондах ЦДІА України у м. Львові: Ф. 165 “Крайовий комітет, м. Львів” (звіт жіночого товариства у Кракові), Ф. 841 “Об'єднання жіночих християнських товариств, м. Львів” (питання просвіти українських жінок-робітниць, дані про польський жіночий гурток), Ф. 146 “Галицьке намісництво” (свідчення про перші українські жіночі організації – “Товариство руських жінок”, “Кружок українок”, “Жіноча громада”), Ф. 205 “Прокурор апеляційного суду у Львові” (відомості з приводу проведення жіночими товариствами національно-просвітницьких заходів, “виголошення” рефератів членами “Союзу українок”), Ф. 359 “Назарук Осип – громадський діяч” (співпраця жіночих товариств з іншими громадськими об'єднаннями), Ф. 391 “Українська культурна рада у Відні” (культурно-освітня праця українських жіночих організацій), Ф. 302 “Сільський господар” (діяльність жіночих секцій, співпраця з “Союзом українок”), Ф. 309 “НТШ у Львові” (інформація про жінок-членів Наукового товариства імені Тараса Шевченка, співпраця з жіночими організаціями).

У Державному архіві Львівської області знаходяться дані про польські жіночі товариства (Ф. 1 “Львівське воєводське управління”), відомості про навчальні заклади, засновані релігійними жіночими об'єднаннями (Ф. 1262 “Учбові заклади Львівського шкільного округу”). Матеріали, які характеризують освітню політику, стан шкільництва на Україні, зосереджені у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Ф. 166 “Народний комісаріат освіти УСРР”). Просвітницьку працю С. Русової, питання жіночого виховання на теренах Російської імперії, діяльність “Київського товариства захисту жінок” відображають матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (Ф. 707 “Управління попечителя Київського учбового округу”, Ф. 318 “Киевская судебная палата”). “Регіональні” фонди архіву (Ф. 336 “Харьковское ГЖУ”, Ф. 320 “Полтавское ГЖУ”, Ф. 705 “Юго-Восточное районное охранное отделение”, Ф. 442 “Канцелярия киевского, подольского и волынского генерал-губернатора”) висвітлюють

політику імперії щодо жінок, просвітницькі заходи феміністичних організацій, їх участь у національно-визвольному русі.

Підсумовуючи вищевикладене, можемо зробити відповідні висновки. Результати аналізу історіографії засвідчують присутність у науковій думці різноманітних аспектів проблеми жіночого просвітницького руху: історію громадських організацій українок, розвиток освіти жінок, культурно-освітню діяльність представниць вітчизняної історії тощо. Джерельну базу нашого дослідження систематизовано таким чином: документи і матеріали жіночих організацій, епістолярна спадщина діячів просвітницького руху, тогочасні періодичні, зокрема, спеціальні “жіночі” видання, архівні матеріали.

Своєю просвітницькою діяльністю українське жіноцтво сприяло національному, християнському, громадянському та гендерному вихованню дітей, молоді, дорослих. Окрему увагу жіночі організації приділяли формуванню особистості жінки в сукупності її основних соціальних ролей: як матері, фахівця, громадянки, християнки. Відтак, наприкінці XIX – у першій половині XX століття жіночий просвітницький рух виступав потужним самобутнім чинником духовного розвитку української нації, досвід якого слід поширювати й у сучасних умовах побудови незалежної України.

Список використаних джерел

1. *Абрамов Я. В.* Наши воскресные школы. Их прошлое и настоящее / Я. В. Абрамов. – Спб.: [б. в.], 1900. – 351 с. 2. *Аніщенко О. В.* Професійна освіта і самореалізація жінок в Україні: Історія та сучасність / О. В. Аніщенко. – Ніжин: ТзОВ “Наука-Сервіс”, 2003. – 251 с. 3. *Барвінський О.* Вплив справді материнського виховання / О. Барвінський // Учитель. – 1890. – Ч. 5. – С. 65–70. 4. *Блажкевич І.* Роль жінки в суспільстві / І. Блажкевич // Жіноча доля. – 1927. – Ч. 7; 8–9; 11. 5. *Богачевська-Хом'як М.* Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884–1939 / М. Богачевська-Хом'як. – К.: Либідь, 1995. – 424 с. 6. *Бурячинська Л.* Непохитна / Л. Бурячинська // Наше життя. – 1992. – № 9. – С. 8. 7. *Дутчак П. В.* Культурно-просвітницька діяльність українських жіночих організацій в Західній Україні у 20–30-их роках XX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / П. В. Дутчак. – Чернівці, 1997. – 16 с. 8. *Дучимінська О.* Про виховання / О. Дучимінська // Жіноча доля. – 1930. – Ч. 46; 47. – С. 7. 9. *Дядюк М. С.* Політизація українського жіночого руху в Галичині: 1921–1939 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / М. С. Дядюк. – Львів, 2002. – 18 с. 10. *Зайченко І. В.* Педагогічна концепція С. Ф. Русової [навч. посіб. для педагогічних спеціальностей вузів] / передмова М. Д. Ярмаченка. – Чернівці: РВК “Деснянська правда”, 2006. – 264 с. 11. *Келлер-Чикаленко Г.* Міжнародна бізнесова жіноча організація / Г. Келлер-Чикаленко // Жіноча доля. – 1930. – Ч. 37. – С. 4. 12. *Кисілевська О.* Як вести працю в жіночих гуртках / О. Кисілевська. – Коломия: Накладом редакції часопису “Жіноча доля”, 1927. – 16 с. 13. *Книш І.* Смолокип у темряві: Наталія Кобринська й жіночий рух / І. Книш. – Вінніпег, 1957. – 302 с. 14. *Кобилянська О.* Дещо про ідею жіночого руху. Відчит на зборах “Товариства руських жінок на Буковині” у Чернівцях 14 октября 1894 / Ольга Кобилянська / видав М. Павлик. – Коломия: З друкарні М. Білоуса, 1894. – 12 с. 15. *Кобельська О. М.* Просвітницька діяльність жіночих організацій України (кінець XIX – перша половина XX ст.): [монографія] / О. М. Кобельська. – Тернопіль: Мандрівець, 2007. – 234 с. 16. *Коляда Н.* Христина Алчевська. На освітянській ниві / Н. Коляда // Українки в історії / за заг. ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2004. – С. 98–100. 17. *Коменский Я. А.* Материнская школа, или О заботливом воспитании юношества в первые шесть лет / Коменский Я. А. // Избранные педагогические сочинения: в 2-х т. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 1. – С. 201–242. 18. *Кобринська Н.* Руське жіноцтво в Галичині в наших часах // Н. Кобринська. Вибрані твори / Наталія Кобринська. – К.: Дніпро, 1980. – С. 304–307. 19. *Коваленко Є. І.* Освітня діяльність і педагогічні погляди С. Русової / Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. – Ніжин: НДПУ, 1998. – 214 с. 20. *Кордуба А.* Жіноцтво Тернополя при праці / А. Кордуба // Шляхами Золотого Поділля / під ред. С. Конрада. – Філадельфія: Видання Комітету “Тернопільщина”, 1960. – С. 195. 21. *Лихачева Е.* Материали для истории женского образования в России (1858–1880) / Е. Лихачева. – Спб., 1901. – 141 с. 22. *Малицька К.* З наших клубових гутірок / К. Малицька // Нова хата. – 1935. – Ч. 6. – С. 4. 23. *Миропольский С.* Школа и общество. Частная Харьковская женская воскресная школа / С. Миропольский. – Спб., 1892. – 107 с. 24. *Мохнацька Н.* Українська Захоронка в Тербовлі / Н. Мохнацька // Тербовельська земля [історично-мемуарний збірник]. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1968. – С. 305–310. 25. *Нагачевська З.* Педагогічна думка і просвітництво в жіночому русі Західної України (друга половина XIX ст. – 1939 р.) [моногр.] / З. Нагачевська. – Івано-Франківськ: Підприємство Третяк І. Я., 2007. – 764 с. 26. *Новаківська Л. В.* Просвітницька діяльність і педагогічні погляди Олени Пчілки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Л. В. Новаківська. – К., 1999. – 19 с. 27. *Рудницька М.* Українська дійсність і завдання жінки / М. Рудницька. – Львів, 1934. – 32 с. 28. *Русова С.* Дошкільне виховання / С. Русова. – Катеринослав, 1918. – 157 с. 29. *Сковорода Г.* Вдячний Еродій // Г. Сковорода. Твори: у двох томах. – К.: АТ “Обереги”, 1994. – Т. 2. – С. 103–123. 30. *Смоляр Л.* Минуте заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України / Л. Смоляр. – Одеса, 1998. – 408 с. 31. *Сухомлинський В. О.* Вибрані твори: В 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. – К.: Рад. шк., 1976–1977. – Т. 1–5. 32. *Українки в історії / за заг. ред. В. Борисенко.* – К.: Либідь, 2004. – 328 с. 33. *Ушинський К. Д.* Про сімейне виховання / упоряд. О. Т. Губно / К. Д. Ушинський. – К.: Рад. шк., 1974. – 151 с. 34. *Цьорох С.* Погляд на історію та виховну діяльність Монахинь-Василіянок / Соломія Цьорох. – Рим, 1964. – 256 с. 35. *Ясінчук Л.* Українське жіноцтво як реалізатор національних ідеалів / Л. Ясінчук // Рідна школа. – 1932. – Ч. 13–14. – С. 200–201.

Ольга Христенко

**ИСТОРИОГРАФИЧЕСКО-ДОКУМЕНТАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ
ЖЕНСКОГО ПРОСВЕТИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В УКРАИНЕ
(КОНЕЦ XIX – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XX В.).**

В статье авторка анализирует историографию и источниковую базу проблемы женского просветительного движения в Украине. Главное внимание сконцентрировано на исследовании истории женского образования, культурно-просветительной деятельности женских общественных организаций, их присутствия в отечественной научной мысли и архивных фондах.

Ключевые слова: женское просветительное движение, педагогическая и просветительная деятельность, женские организации, просвещение женщины, просвещение народа, национальное воспитание, гендерное воспитание.

Olha Khrystenko

**HISTORIOGRAPHICAL-AND-DOCUMENTAL ANALYSIS OF THE PROBLEM
OF THE WOMAN'S EDUCATIONAL MOVEMENT IN UKRAINE
(THE END OF THE 19TH – FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY)**

The article deals with analysis of the historiography and sources of the woman's educational movement in Ukraine. The main attention is paid to the exploration of the history of woman's education, cultural and educational activity of the woman's public organizations and their reflection in the scientific literature and in archives files.

Key words: woman's educational movement, pedagogical and educational activities, women's organizations, education of a woman, education of a people, national education, gender education.

УДК 94 (477)

Юрій Древніцький

**СОЦІОЛОГІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
ВОЛОДИМИРА СТАРОСОЛЬСЬКОГО**

У статті висвітлено наукову діяльність В. Старосольського, проаналізовано його праці, присвячені співвідношенню між нацією і державою, теорії нації, проблемам носіїв суспільно-політичного руху.

Ключові слова: В. Старосольський, “Теорія нації”, націологія, суспільство, держава.

Наукові студії для В. Старосольського аж ніяк не можна вважати другорядними поруч з громадсько-політичною діяльністю. Це цілком самостійна й повноцінна сфера його життя, але не автономна, бо, як відзначав учений, основним завданням теорії політики є не чисте теоретизування, а прагнення використати наукові висновки для впливу на подальший суспільний розвиток – “поставити певні практичні постулати для свідомого кермування суспільним розвитком” [1, с. 2]. У цьому контексті можна стверджувати, що В. Старосольський був прихильником інтелектуалізації суспільно-політичного дискурсу, опертя його на фундамент теоретичної науки.

Проблема вивчення та трактування соціологічних, політологічних та історичних досліджень В. Старосольського досить активно розробляється у наукових колах політологів. Її досить детально розглядали у своїх дисертаційних роботах О. Панок [2], Ю. Манелюк [3], В. Згурська [4]. Однак, вважаємо за потрібне подати огляд та аналіз праць зазначеного спрямування з точки зору історичної науки.

Науковий світогляд В. Старосольського формувався під впливом західного суспільствознавства, зокрема, позитивістів О. Конта, Г. Спенсера, Г. Ратценгофера, Ф. Опенгеймера, Р. Челлена, Ф. Тьонніса, Л. Гумпловича, Е. Дюркгейма, Ф. Ратцеля, правознавців Г. Краббе, Л. Венцеля, Г. Радбруха, К. Реннера, Г. Кельзена, Ф. Зандера, герменевтів Ф. Шлейермахера, В. Дільтея, Г. Зіммеля та інших вчених. Про це свідчать наукові студії В. Старосольського в Берлінському (1905–1906 рр.), Грацькому (1907 р.) та Гейдельберзькому (1908, 1911–1912 рр.) університетах, численні конспекти й виписки, зроблені ним під час роботи, а також власні дослідження, в яких чимало посилань на праці вищеназваних вчених. Окрім цього, варто сказати й про вплив таких українських дослідників, як Б. Кістяківський, С. Дністрянський, О. Бочковський, М. Грушевський, І. Франко. Значення доробку останніх для наукових студій В. Старосольського полягали насамперед у тому, що вони проектували його дослідження на українські реалії. Свого часу, аналізуючи наукові погляди та здобутки вченого, С. Дністрянський зазначив: “Розуміючи важливість методологічних проблем, він шукав їх розв’язків в наукових напрямках модерної доби, в школі неокантіїців та нормативістів і в змаганні до соціологічного розуміння права та держави з метою знайти свій власний шлях” [5, с. 138]. Все це, без сумніву, дозволяє стверджувати про інтеграцію української науки в першій половині ХХ ст. в загальноєвропейський контекст.

Для В. Старосольського як науковця характерна влучність постановки проблеми дослідження, глибина й фундаментальність вивчення доробку попередників та концептуальність у викладі власних думок. Велику увагу він приділяв обґрунтуванню власного дослідницького методу. Не випадково сьогодні критика його досліджень має, насамперед, методологічний характер, як це добре видно на прикладі “Теорії нації”. Така скрупульозність, безумовно, давалася взнаки на дещо важкувату академічному стилі викладу, що, в свою чергу, позначалося на слабкому поширенні його ідей серед молоді. Частково компенсувалося це лекторською роботою в Таємному університеті у Львові,

Українському вільному університеті у Відні та Празі, у празьких товариствах “Ліга української культури”, “Музей визвольної боротьби України”, “Товаристві наукових викладів ім. П. Могили”, де він як добрий промовець мав успіх. Значно більший авторитет у 1930-і роки мав на галицьку молодь Д. Донцов, але В. Старосольський, критикуючи його погляди, відзначав, що має надто мало спільного з ним для полеміки. Д. Донцов був насамперед талановитим публіцистом і часто його погляди не збігалися з фактами, як того вимагав В. Старосольський [6, с. 357].

Суттєвими є здобутки В. Старосольського в царині соціології, вершиною яких, без сумніву, стала його праця “Теорія нації”. Вона побачила світ у 1922 р., на думку більшості сучасних дослідників, була визначним інтелектуальним досягненням В. Старосольського, що не втратило своєї актуальності донині. Академік І. Кресіна справедливо вважає, що такі принципи, глибоко наукові, гіпотетичні висновки автора праці справджуються реаліями ХХ століття: “Нині, коли український народ відчуває тисну діалектику національно-державного і суспільного аспектів свого життя... слова Володимира Старосольського мають сенс не лише як визнання спадковості в Україні одвічного тандему національного і соціального, а й як могутній імператив суспільного чину, рішучих, вольових зусиль нації” [7, с. 85]. Це засвідчує об’єктивну, перевірену часом, плідну теоретичну основу дослідження В. Старосольського, спроможну стати вихідною базою для сучасних студій з проблем націотворення.

Звернення до націологічних проблем В. Старосольським було аж ніяк не випадковим. На рубежі ХІХ–ХХ ст., особливо в період Першої світової війни, в європейській історії відбулася активізація національного чинника. Нові правила гри, утверджені Версальсько-Вашингтонською системою (1918–1921 рр.), легалізували модерні нації в якості суб’єктів міжнародної політики. Таким був зовнішній контекст, який стимулював В. Старосольського до роботи. Щодо внутрішнього, то він, безумовно, визначався визвольними змаганнями українського народу, обґрунтуванням його претензій на створення власної держави. Однак, варто наголосити, що “Теорія нації” не була ідеологічною працею, це швидше було дослідження й міркування автора стосовно сутності нації, механізму її формування та функціонування, а також місця в тогочасному світі. Велику увагу приділено питанню співвідношення між нацією і державою, що мало практичне значення.

У межах праці В. Старосольський спростовував аргументи так званого атомістичного (емпіричного) підходу до означення нації, суть якого полягала в розумінні нації як суми, збірної назви для певної кількості людських одиниць, що відрізняються від інших спільними прикметами, зокрема: расою, територією, культурою, історією, мовою тощо. Відзначаючи необхідність об’єктивних компонентів у різних співвідношеннях для формування націй, В. Старосольський заперечив саму можливість осмислити тільки через них природу нації, дати відповідь на питання: “що є нація?” [8, с. 171]. Не зупиняючись наразі на критиці дослідником цього підходу, зазначимо логічність його аргументації і наукове доведення ним неспроможності пояснення атомістами феномену нації.

Вихідним пунктом оригінальної концепції В. Старосольського є констатація того, що за своєю природою “нація є згуртованням людей, “групою”, “суспільством” в широкому значінні сего слова” [8, с. 192]. Соціологічний підхід, використаний В. Старосольським для цього, виявився найпродуктивнішим, дозволив винести феномен нації за межі досвіду окремо взятих індивідів. Продовжуючи європейську традицію, що бере свій початок від Й. Фіхте, В. Старосольський наголосив на визначальній ролі суб’єктивістського елементу в формуванні нації. Саме людська воля є тим чинником, що перетворює певну кількість людських одиниць у гуртову цілість, тобто в суспільство. При цьому результат, на думку дослідника, “представляється як відмінна і іноді навіть протилежна до волі поодиноких її співтворців, формально самостійна в порівнянні до сих воля загалу” [8, с. 193]. Іншими словами, як результат волі окремих осіб, нація перетворюється на окремий феномен.

Не задовольняючись окресленням нації як суспільства, що було далеким від досконалості, В. Старосольський застосував ідею німецького вченого Ф. Тьоніса про поділ

суспільств на спільноти і спілки. Основою розрізнення між ними є різниця між двома типами людської волі – стихійною та свідомою. Стихійна воля – це історично первісний тип волі, ірраціональний і безпосередній за своїм характером, тоді як свідомою воля позбавлена емоційності й надзвичайно раціональна. Стихійна воля формує спільноту, тоді як свідомою – спілку. Націю В. Старосольський відносив до спільнот, тим самим вказуючи на ірраціональність її творення, наголошуючи на її незалежності від практичного інтересу [8, с. 195]. Натомість такі форми, як держава та клас, в основі яких лежать практичні інтереси, відносяться до спілок.

Заглиблюючись в особливості функціонування спільнот і спілок, В. Старосольський відзначив наступну особливість – приналежність окремої особи одночасно до кількох спілок є правилом, натомість спільнота вимагає ексклюзивності: “нація, як кожна спільнота не може ділитися своїми членами з іншими націями” [8, с. 216]. Ця думка є надзвичайно цікавою в сенсі взаємодії, скажімо, між нацією і класом, дає можливість краще зрозуміти практику боротьби з націоналізмом радянської влади, чому радянське суспільство, теоретично побудоване на вузькокласовій основі зазнало краху. На думку В. Старосольського, негативне трактування з боку соціалістичних і соціал-демократичних партій поняття окремої нації було пов’язано з кількома моментами. По-перше, всі соціалістичні системи, наголошував він, засновані на раціоналістичному фундаменті, не можуть погодитися з таким виразно ірраціональним явищем, як нація. По-друге, соціалізм є не тільки теорією, але й кличем боротьби, учасники якої в кінцевому підсумку “мусять злитися з собою психічно в одну цілість, мусять ставати спільнотою”. А оскільки кожна спільнота за своєю природою є ексклюзивною, то кожна конкуруюча з соціалістичною спільнота ставала для соціалізму небажаною [8, с. 217].

Добру ілюстрацію протистояння між націоналізмом і комунізмом знаходимо в сучасній праці Р. Шпорлюка “Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста” (1988). Показавши їхні ідеологічні суперечки, відомий діаспорний дослідник відзначив наступне: перемога комунізму в Росії стала можливою лише після того, як більшовики взяли на озброєння великодержавні націоналістичні гасла [9, с. 402]. Тобто, сама логіка їх співіснування вимагала взаємозближення. Це набагато раніше зрозумів В. Старосольський, який розрізнення між спілками й спільнотами не вважав абсолютним. Більше того, на його думку, вони одне без одного не є функціональними. Ірраціоналізм спільнот потребує суто раціонального інструментарію, яким володіють спілки. Відзначивши таку закономірність, В. Старосольський наголосив тим самим на необхідності симбіозу. Однак, на думку вченого, контрагентами стали не нація і клас, а нація і демократична держава, яка об’єднує собою наявні класи.

Демократична держава, будучи суспільним ідеалом XIX – початку XX ст., у своїй боротьбі мусила опертися на спільноту, тим більше, що для досягнення демократичного ідеалу необхідно було започаткувати масовий рух. В історичному зрізі у XVII-му і в наступних століттях у боротьбі з абсолютистською державою демократія опиралася на релігійні спільноти, зокрема протестантські. Від часів Великої французької революції кінця XVIII ст., переконував В. Старосольський, релігійні спільноти були витіснені новим типом спільноти – нацією [8, с. 246].

Думки В. Старосольського, навіть на сьогоднішній день не втратили своєї актуальності в західній націології. Так, авторитетний американський вчений Б. Андерсон вважає, що осмислення націоналізму можливе лише через його співставлення не з усвідомленими політичними ідеологіями, а з масштабними культурними системами. Нація, що є для нього “уявленою спільнотою”, частково замінила собою попередній релігійний тип спільноти, а також раціональний секуляризм Просвітництва й стала найзатребуванішим типом спільноти в модерну добу [10, с. 27]. Ще одну думку В. Старосольського про взаємозалежність між ідеями демократії і нації (нація – “се додумана до кінця демократія” [8, с. 274]) нині розвинула американська дослідниця Л. Грінфелд. Вона зазначає, що існування суверенітету в межах самого народу і визнання фундаментальної рівності різних його верств становить

сутність національної ідеї, є, водночас, основними принципами сучасної демократії. Демократія народжувалася, певною мірою, одночасно з національністю [11, с. 695]. Про це ж писав сучасник В. Старосольського націолог О. Бочковський: “Нація є легітимною дитиною новочасної демократії. Політична демократія, що дала громадську рівноправність поневоленим суспільним станам (робітництву й селянству), тим самим сприяла національній активізації приспаних народів...” [12, с. 296]. Безумовно, що говорити про інтелектуальну спадковість між В. Старосольським та сучасними вченими не можна. Однак, вищенаведені аналогії є доказом спільності їх традиції: Р. Шпорлюк, Б. Андерсон, Л. Грінфелд у своїх роботах спираються на одну й ту ж традицію західного суспільствознавства, в якій у свій час перебував і В. Старосольський.

Союз між нацією і державою В. Старосольський вважав не просто можливим, але й обов’язковим. Насамперед, це стосується проблеми, яку він окреслював як “розумна чи стихійна воля”. Всупереч тодішньому поглядів молодих націоналістів, захоплених ідеями Д. Донцова, В. Старосольський бачив кардинальну загрозу українському життю “не в недостатці “стихійної”, наскрізь чуттєво наснаженої волі до дії, а в зловісній недостатці видючої, “розумної” й відповідальної, на довшу мету діючої волі”. Стихія, наголошував він, нищить розумні й відповідальні елементи і врешті-решт вичерпує себе [13, с. 372]. Отже, держава, заснована на раціональній волі, повинна стримувати, обмежувати необузданість спільнот-націй, служити противагою їх устремлінням, бо, за твердженням В. Старосольського, “стихійна воля не має цілі, а тільки напрям” [8, с. 195].

По-друге, націю і державу єднає “універсальність” інтересів, де перша є центром, а друга – засобом для їх заспокоєння. Він був категоричний: “Будучи найширшим центром інтересів, нація мусить для заспокоєння їх заволодіти наймогутнішим історично даним суспільним механізмом, себто державою. Практичним доказом сеї конечности є банкруцтво спроб розв’язати практично національне питання методом признавання одиницям як таким прав, що заперечували б інтереси нації до якої вони належать” [8, с. 273]. Малося на увазі неможливість розв’язання національного питання в умовах повоєнного світу шляхом надання національним меншинам автономії. Такі напівміри були неспроможні розв’язати наявні суперечки: “Нація вимагає передачі собі не деяких тільки, а всіх компетенцій держави, вона мусить старатися заволодіти всім державним механізмом”, – стверджував В. Старосольський [8, с. 273].

Одним із головних аргументів такої категоричності є сама сутність нації, яка визнається В. Старосольським як “природний” власник держави, “натуральний” центр інтересів, на службу яким має ставати державний механізм. Ідеалом для нього постає національна держава, у якій “покривається стихійна особовість спільноти з раціональним механізмом спілки” [8, с. 275]. Нація знаходить у такому альянсі практичне доповнення державним механізмом, а юридична суб’єктність держави втрачає фіктивність, адже їй відповідає реальна суб’єктність населення держави. Ідеал національної держави в розумінні В. Старосольського дозволяє суспільству реалізовувати всі наявні цілі, воно легко мобілізується для цього, адже позбавлене внутрішніх протиріч, які можна окреслити нинішнім терміном “криза ідентичності”. У той же час у національно мішаних державах існує внутрішнє гальмо – “питання про те, який національний суб’єкт має стати носієм державної влади” [8, с. 276].

Наявність мішаних, або багатонаціональних держав була для часу, в якому жив В. Старосольський, звичайним явищем. Втім, це явище породжувало нестабільність і було джерелом постійних конфліктів: “Принципіально незаспоєнене бажання хоч би малої частини нації до об’єднання та полишення її під чужою національно та небажаною нею владою є, очевидно, небажаним фактом” [8, с. 280]. Вихід ним бачився у формуванні системи національних держав. При цьому В. Старосольський був свідомий того, що добитися такого територіального розмежування, яке б не залишало місця для національних меншин, нереально. З іншого боку, ірраціональний характер нації робить не можливим те, аби національна політика з боку пануючих націй стала терпимою і поступливою. Тому ним

пропонувалося створити таке національно-державне розмежування, при якому проживання національних меншин за межами своєї нації було б мінімізоване, а це, в свою чергу, сприяло б зменшенню ірредентистських вимог [8, с. 282]. На нашу думку, такий проект був надто утопічним, не враховував ні суперечностей між окремими етносами щодо територій, ні неможливості без застосування насилля перемістити етнічні маси, ні тогочасної політичної кон'юнктури, яка передбачала використання великими державними націями своїх однорідців, що проживали на території інших держав для дестабілізації становища в останніх, тощо.

Національній державі вчений протиставляв варіанти багатонаціональної держави й багатодержавної нації, як потенційно конфліктні й небажані. Підсумком таких міркувань стало твердження про націю як спільноту, що бажає політичної самостійності, немислимої інакше, як у формі власної держави: “Націоналізація держави покритте державних меж з національними є зі становища держави кінцевою умовою, щоби її механізм, поставлений на службу одноцілої суб’єктивної волі, міг сповнювати свої завдання, щоби взагалі можна було стати лицем в лице перед питанням про найрозумніше та найдоцільніше означення цих завдань” [8, с. 276]. Принцип співпадіння політичних (державних) меж із національними, що вимірюються географією поширення культури, сучасний дослідник Е. Гелнер поклав в основу власної теорії націоналізму, однієї з найавторитетніших у сучасній науці [14, с. 29].

Була ще одна причина, яка спонукала В. Старосольського наголошувати на потребі власної держави, – залежність статусу спільноти від того, який тип спілки вона використовує. Прагнення до держави, “політичність” називається однією з прикмет нації, “се суцільний критерій нації. Се вона власне той чинник, який творить націю з пригожою для цього, зближеною до себе культурою, мовою, релігією та взагалі всіма можливими чинниками матеріалу” [8, с. 235]. В. Старосольський, як і у випадку еволюції держави, вважав, що нація є наступним щаблем розвитку суспільства, що приходить на зміну народності, слідом за К. Реннером називав націю “політично активною спільнотою”. Звичайно, це не означає, що народність не мала раніше політичної волі, однак, тоді ця воля була слабко вираженою. Натомість центрами політичних інтересів були династії, церква, стани, до певної міри племена, але не народ як самосвідома цілість [8, с. 235]. Велику роль у цьому пробудженні народності, спонуканні її до політичного самоусвідомлення відіграла ідея демократії, яка найчіткіше проявилася під час Великої французької революції.

Витворення нації, на думку В. Старосольського, здійснюється вольовим актом: “творчим чинником нації, – пише дослідник, – є, очевидно, “стихійна”, а не “свідома” воля” [8, с. 200]. Саме тому політичну боротьбу, точніше кажучи, реалізацію політичної волі він визначив як передумову постання нації: “ся політичність се суцільний критерій нації. Се вона власне той чинник, який творить націю” [8, с. 235]. Безпосередніми гаслами для такої боротьби є питання мови, культури, території тощо. Цей набір в кожному конкретному випадку творення нації є унікальним, а не універсальним. Отже, В. Старосольський ще раз підкреслив неспроможність представників атомістичної теорії досягнути сенсу нації: “Обставина, що різні чинники по черзі могли відіграти ту саму роль в життю нації, є доказом, що жаден з них не є абсолютною прикметою нації, що їх роль означена історичними умовами та що вони – тільки різні форми феномену, якого найглибше єство лежить не в них” [8, с. 255]. Сутність нації В. Старосольський визначив як відношення до власної державності. Наявність останньої або прагнення до неї перетворює суспільство на націю: “Жерелом національної спільноти та істотною силою, якою вона існує, є стремління до політичної самодіяльності та самостійності, яке історично проявилось як боротьба за суверенність “in tyrannos” в межах держави та вні, за суверенність власної держави” [8, с. 260].

Як бачимо, нація в розумінні В. Старосольського виступає феноменом модерної доби. Констатація цього факту змушує нас розглянути важливе питання, до якої наукової парадигми віднести В. Старосольського? Дослідники визначають три найпоширеніші парадигми – примордіалізм, переніалізм та модернізм [15, с. 47]. Етнічна група, як і нація,

для примордіаліста – це “природна” спільнота. Кожна людина як особистість несе в собі протягом усього життя почуття спорідненості з членами етнічної групи чи нації, почуття, корені якого – у місці народження, кровних зв’язках, релігії, мові та стилі міжособистісних та суспільних взаємин, які є “природними” для неї й “духовними” за своїм характером [16, с. 85]. Переніалісти не наполягають на ідеї “природності” націй, вважаючи їх скоріше явищем історичним, соціальним. Водночас, нації та етнічні спільноти розглядаються переважно як ідентичні явища. Визнаючи, що націоналізм як політичний рух та ідеологія належить до модерної доби, переніалісти стверджують, що нації – це осучаснені версії праісторичних етнічних спільнот чи колективних культурних ідентичностей, які існували разом з етнічними спільнотами в усі епохи людської історії [16, с. 86]. Саме переніалізм був домінуючою парадигмою в науковому дискурсі до Другої світової війни, спробою зайняти компромісну позицію між примордіалізмом і модернізмом. Прихильники останньої парадигми наголошують, що нації є продуктами модерної епохи, наслідком виникнення, розвитку та дії таких модерних явищ, як капіталізм, Промислова революція, бюрократична держава, секуляризація суспільної свідомості тощо. Модерністів поділяють на дві “інтелектуальні школи”. Перша робить наголос на економічних передумовах виникнення націй, друга – більше уваги приділяє політичним та ідеологічним аспектам націогенезу. Так, сучасний американський вчений Пол Брасс, представник другої школи стверджує, що “нація – це особливий вид етнічної спільноти, чи, скоріше, політизована етнічна спільнота, з політичною системою, яка визнає її групові права” [16, с. 81, 83]. Це визначення значною мірою повторює думку В. Старосольського і К. Реннера про націю як політично активну народність.

Про відкидання В. Старосольським примордіальної парадигми свідчить вже згадувана нами критика атомістичного підходу до розуміння нації. Що ж до переніалізму, то і його аргументи спростовуються вченим. Насамперед, він відзначає, що “поміж народами старовини і націями нового періоду історії є глибокі та основні різниці. Дякуючи сим різницям, треба признати сі народи і сучасні нації анальогічними, але далеко не тотожними суспільними явищами” [8, с. 231]. Давні народи були “первісними” спільнотами, заснованими на кровному, фізичному зв’язку, тоді як сучасні нації є спільнотами “другого ступеня”: вони виникли якраз на розвалинах первісних фізичних спільнот. Не випадково В. Старосольський наголошував, що сучасний йому світ переживав не “відродження” націй, а “народження” [8, с. 234].

У “Теорії нації” автор подає логічний і аргументований погляд на доволі складну й суперечливу проблему, від розв’язання якої далеко знаходяться й сучасні дослідники. Саме тому наукова критика “Теорії нації” має насамперед методологічний характер. Так, В. Лісовий основну ваду методології В. Старосольського вбачає в тому, що вона “зависає” на межі між пронатуралістичним (об’єктивним) підходом та іншим напрямком мислення, що наголошує на ролі культури та ідей як складника культури. Методологічна неясність виникає при обговоренні В. Старосольським концепту нації: він не завжди ясно вказує, чи якимось визначенням нації є тільки теоретично витвореною ідеєю, чи маємо справу з визначенням, що претендує на пояснення тих реальних об’єктів, що люди називають “націями”. Дослідник пішов шляхом есенціалізму, намагався відкрити спільні ознаки в об’єктах, які люди називають “націями”, що призвело до вкрай збідненого визначення [17, с. 14, 27].

Виходячи з власних наукових студій із питань держави і права, теорії нації, В. Старосольський велику увагу приділив їх практичному застосуванню в українських реаліях. Ним було виділено три шляхи побудови державності в новітній час: на основі економічних інтересів, політичної доцільності чи національної спільності. Для України найорганічнішим визначався третій шлях. Обґрунтування цієї думки знаходимо в працях “Держава і політичне право” (1924–1925), “Суспільно-політичні рухи та їх носії” (1922), “Політичні і соціальні рухи в Україні”.

Сучасний дослідник В. Потульніцький виділив наступні основоположні ідеї, на яких В. Старосольський будував власну концепцію української державності: 1) нація є самостійним центром інтересів і такою політичною спільністю, яка прагне до самостійності;

2) будувати державність краще на спільності, а не на спільці; 3) для побудови держави необхідно “убрати класові інтереси в форму національних”, тобто орієнтуватися у своїй політиці на елементи суспільства, які є носіями стихійного прагнення бути нацією [18, с. 183].

Підтримуючи в цілому теорію органічних суспільних зв'язків С. Дністрянського, В. Старосольський вважав необхідним при формуванні національно-державницької концепції спиратися на класи, що є носіями національної свідомості. Звідси значний науковий інтерес до історії українського суспільно-політичного руху.

Досліджуючи історію України з найдавніших часів, В. Старосольський відзначив, що розвиток соціальних відносин і соціальний устрій був безпосередньо пов'язаний із зовнішнім політичним становищем. Сусідні держави використовували соціальні антагонізми та соціальну боротьбу в Україні й врешті-решт нав'язали їй свою власну державність. Учений виділив одну закономірність – чужі сили завжди орієнтувалися на ті чи інші верстви українського суспільства, виставляючи себе захисниками їхніх інтересів. Тому, вважав В. Старосольський, в ролі носіїв самостійницьких ідей завжди виступали різні соціальні кола і верстви [18, с. 183]. Аналізу їх програм була присвячена невелика за обсягом стаття “Національний та соціальний момент в українській історії” (1915).

Першою провідною суспільною верствою, яка спромоглася на створення української держави, була родова й земельна аристократія в добу Київської Русі. В. Старосольський, в основному, погоджувався з історіософією, запропонованою представниками народницької й державницької історичних шкіл. Однак, після нашестя монголо-татар династичний чинник вже не відігравав консолідуючої ролі. Більше того, українська аристократія кооптувалася в польську та литовську знать. Єдиною областю, в якій вона спромоглася на опозицію, було релігійне життя. Виступи української шляхти в XVI та XVII ст. стали завершенням традиції, яка пов'язувала українську політичну думку з політичною роллю князів та стародавньою родовою шляхтою [19, с. 154].

У подальшому провідним класом стає українське козацтво, яке, на думку В. Старосольського, було “стихійним витвором народньої маси”. Протягом тривалого часу козацтво, зберігаючи зв'язок із народною масою – селянством і міщанством, не виокремлювалося в окрему соціальну верству. Це сприяло тому, що воно, починаючи з XVII ст., стало “чимраз виразніше та свідоміше заступником і подвижником суспільних та політичних інтересів цієї маси” [19, с. 155], а “домагання козацтва стали формою для соціальних домагань українського демосу”. З іншого боку, козацтво сполучило свої інтереси з “інтелігентними кругами України”, тобто переважно релігійними православними колами й стали захисниками віри [19, с. 156].

Переяславську Раду 1654 р., як і взагалі союз із Росією, В. Старосольський розглядав як негативні явища, які заклали початок Руїни. Однак, головну причину він бачить в іншому – виділення вищих прошарків козащини в окрему соціальну верству. Це, природно, сприяло її відокремленню від народної маси, яка в їх особі втрачала провідників, а, отже, спроможність до утвердження державності: “На цім роздвоєнні поміж старшиною і демосом розбиваються всі зусилля керманців української політики після Хмельницького” [19, с. 157]. Цим він пояснював невдачі державницьких проектів Д. Дорошенка та І. Мазепи.

Розкол між народною масою і старшиною В. Старосольський пояснював переважно зовнішніми причинами, насамперед, політикою царського уряду. Остання полягала в підтримці прагнень старшини стосовно закріпачення людей, здобутті привілеїв російського дворянства тощо. Як наслідок, вищі українські верстви були денационалізовані, пішли на службу чужій державній ідеї, а народна маса залишилася закріпаченою, темною, безсилою [19, с. 158]. Втім, зводити все виключно до зовнішнього фактору було б надто просто. В. Старосольський у своєму аналізі не приділив належної уваги природним антагонізмам, які існували між козацтвом і селянством. Зокрема, козаки дуже часто глузливо називали селян не інакше, як гречкосіями. Та й осмислення подій другої половини XVII ст. у В. Старосольського надто прив'язане виключно до державницьких змагань українства, не

розглядається в іншому фундаментальному контексті – європейських релігійних воєн, що безумовно відбивалося на підсумках Хмельниччини.

Коли на початку XVIII ст. козацтво остаточно зійшло з арени боротьби за незалежність української нації, то ініціатором її продовження в другій половині століття стало міщанство. Нетривалий час розвитку міщанства, а також несформованість до кінця його цілей і програми не дозволило утвердитися цій суспільній верстві. Подальший наступ російського царизму звів вплив міщанства нанівець. Русифікаторська політика призвела до того, що на початок XIX ст. українське суспільство було соціально неповним. Не випадково в умовах відсутності національної буржуазії основною державотворчою силою стало селянство. Саме воно змогло породити генія Т. Шевченка, який став “Прометеєм політичного визволення України”. У цьому контексті велика увага була приділена В. Старосольським питанню взаємозалежності гасел національного та соціального визволення. Лише їх узгодження могло дати позитивний результат. “Політична воля України, – писав він, – дасться здійснити лишень при щирім та глибокім розумінні та узглядненні положення широкої народної маси”, адже “без приєднання народньої маси немислимий на Україні який-небудь політичний широкий рух та що лишень той зможе знайти ключ до душі народу, хто зискає його довір’я, як щирий заступник його інтересів” [19, с. 159]. Як бачимо, остання думка В. Старосольського, висловлена в 1915 р., доволі точно діагностувала одну з причин поразки національної революції 1917–1920 рр., яка якраз і полягала в розрізненості національних і соціальних гасел у діяльності Центральної Ради та Директорії.

На нашу думку, О. Панок вірно визначила фундаментальну ознаку історіософської концепції В. Старосольського – синтез народницької, державницької та консервативної теорій суспільно-політичного розвитку [20, с. 162]. Він став можливий через застосування В. Старосольським поєднання класових і національних підходів, телеологічності цивілізаційного розвитку, що передбачав створення національних держав. Його аргументація не позбавлена внутрішніх суперечностей, зокрема щодо тлумачення тих чи інших історичних подій і явищ, що зумовлювалося залежністю від пануючих у галицькому науковому дискурсі історичних шкіл.

Аналіз наукової спадщини В. Старосольського дозволяє констатувати широке коло академічних інтересів, яке включало в себе теоретичні й практичні проблеми держави і права, соціології, етнополітології, націології тощо. Можна з усією впевненістю стверджувати про інтегрованість В. Старосольського у західноєвропейський інтелектуальний науковий простір, що мало прикладне значення для розвитку науки в Галичині. Основні проблеми, якими займався дослідник, лежали в площині побудови національної державності, яка б виступала платформою для узгодження різних класових інтересів. Важливу роль у цьому контексті займає ідея В. Старосольського про необхідність поєднання соціальних і національних вимог задля здобуття власної незалежної держави.

Список використаних джерел

1. *Старосольський В.* Причинки до теорії соціології / В. Старосольський. – Львів, 1904. – 36 с. 2. *Панок О. В.* Сутність та основні проблеми політичної концепції Володимира Старосольського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 “Теорія та історія політичної науки” / Панок Ольга Володимирівна. – Київ, 1998. – 14 с. 3. *Манелюк Ю. М.* Ідея співвідношення форми держави і характеру національного розвитку в історії суспільно-політичної думки України кінця XIX – початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.01 “Теорія та історія політичної науки” / Манелюк Юрій Михайлович. – Київ, 2007. – 19 с. 4. *Згурська В. Л.* Концепція нації і держави Володимира Старосольського : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.05 “Етнополітологія та етнодержавознавство” / Згурська Валентина Леонідівна. – Київ, 2008. – 20 с. 5. *Старосольський В., Дністрянський С.* Українці – професори права / В. Старосольський, С. Дністрянський // Ювілейний альманах Союзу українських адвокатів. – Львів, 1934. – С. 126–145. 6. *Гаєцький Т.* Професор Старосольський / Теодосій Гаєцький // Записки Наукового товариства ім. Шевченка / [ред. У. Старосольської]. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1991. – Т. 210. – С. 355–359. 7. *Кресіна І.* Свідомість і воля – основа нації / Ірина Кресіна // Розбудова держави. – 1998. – № 1–2. – С. 85–92. 8. *Старосольський В.* Теорія нації / В. Старосольський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка / [ред. У. Старосольської]. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1991. – Т. 210. – С. 161–324. 9. *Шпорлюк Р.* Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Роман Шпорлюк. – К.: Основи, 1998. – 479 с. 10. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон. – К.: Критика, 2001. – 272 с. 11. *Грінфелд Л.* Типи націоналізму / Л. Грінфелд // Націоналізм: антологія / Упорядники О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 688–703. 12. *Бочковський О. І.* Вступ до націології / О. Бочковський. – Мюнхен: УТП, 1991–1992. – 398 с. 13. *Рудко В.* Чинний націоналізм: активність versus культура / Василь

Рудко // Націоналізм: антологія / Упорядники О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 350–385. 14. Геллер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ / Ернест Геллер. – К.: Таксон, 2003. – 300 с. 15. Сміт Ентоні Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англійської. – К.: К.І.С., 2004. – 170 с. 16. Касьянов Г. Теорії нації і націоналізму / Георгій Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с. 17. Лісовий В. Методологія дослідження нації у “Теорії нації” В. Старосольського / Василь Лісовий // Молода нація. – № 9. – 1998. – С. 10–29. 18. Потульницький В. Теорія української політології. Курс лекцій / В. А. Потульницький. – К.: Либідь, 1993. – 192 с. 19. Старосольський В. Національний і соціальний момент в українській історії / В. Старосольський // Записки Наукового товариства ім. Шевченка / [ред. У. Старосольської]. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1991. – Т. 210. – С. 153–160. 20. Панок О. “Національне” та “соціальне” в політологічній концепції Володимира Старосольського / О. В. Панок // Відродження соціал-демократії в Україні: можливості і перспективи / Під ред. М. В. Поповича. – К.: Стило, 1997. – С. 156–163.

Юрий Дреwnицкий

**СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
ВЛАДИМИРА СТАРОСОЛЬСКОГО**

В статье отражена научная деятельность В. Старосольского, проанализированы его труды, посвященные соотношению между нацией и государством, теории нации, проблемам носителей общественно-политического движения.

Ключевые слова: В. Старосольский, “Теория нации”, нациология, общество, государство.

Yuriy Drevnitskyi

SOCIOLOGICAL-AND-HISTORICAL RESEARCHES OF VOLODYMYR STAROSOLSKYI

This article reviews the scientific activity of V. Starosolskyi analysis of his works on a parity between nation and state, nation theory, problems of transmitters social and political movement.

Key words: V. Starosolskyi, “Theories of the Nation”, nation study, society, state.

УДК 947. 7: 329.7

Микола Алексієвець, Сергій Бондаренко**НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ ТА ЙОГО РОЛЬ У
НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНОМУ
ВІДРОДЖЕННІ: СУЧАСНІ ІСТОРІОГРАФІЧНІ
ІНТЕРПРЕТАЦІЇ**

У статті проаналізовано стан й проблеми сучасної національної історіографії історії створення НРУ та його ролі у відродженні Української держави, з'ясовано недостатньо досліджені аспекти проблеми, накреслено напрямки можливого подальшого наукового пошуку.

Ключові слова: Народний Рух України, демократизація, інституалізація, історіографія, національно-політичне життя, реформи.

Одним з магістральних напрямів розвитку сучасної вітчизняної історичної науки є вивчення проблем здобуття національно-державної незалежності України в 1991 р. як епохальної події в житті українського народу. Провідну роль у новітній національно-демократичній революції відіграв Народний Рух України (НРУ) – масова громадсько-політична організація всеукраїнського масштабу, що виникла у вересні 1989 р. на базі ідейних і організаційних принципів Українського Руху Опору 60–80-х рр. Проблеми історії, ідеології та політичної еволюції НРУ викликали і викликають підвищений інтерес як в українських, так і зарубіжних науковців, широкої громадськості. У запропонованій статті автори подають сучасні інтерпретації та міркування стосовно різних аспектів історії створення та діяльності Народного Руху України, зокрема: передумов виникнення, особливостей трансформації й масового громадсько-політичного руху в політичну партію, еволюції ідеологічних засад та програмних положень, місця НРУ у національно-політичному житті та його внеску у розбудову держави.

Зауважимо, що Народний Рух України, 20-і роковини утворення якого громадськість нещодавно відзначила, та його місце в історії і суспільно-політичному житті України залишаються на сьогодні недостатньо вивченими. Фактично до кінця 1990-х років інтерес вітчизняних дослідників до вивчення діяльності НРУ був не досить великим і мав суто прикладний характер, пов'язаний з аналізом сучасного політичного процесу. “Період 1985–1991 рр., – зазначають автори “Новітньої історії України (1990–2000)”, – в українській історії ще не проаналізовано належним чином. Адже процеси, започатковані в добу горбачовської перебудови, тривають і досі, а деякі видозмінюються, внаслідок чого первинні оцінки втрачають своє значення” [1, с. 537].

Дослідження проблем виникнення, становлення Народного Руху України, його діяльності у виборенні державної самостійності нашим народом все більше стають предметом спеціальних досліджень. Проте, починаючи з кінця 1980-х і на початку 1990-х років проблема Народного Руху України як політичної опозиції досліджувалася українськими вченими, переважно, в межах вивчення становлення багатопартійної системи як в цілому в СРСР, так і, зокрема, в Україні. В 1989–1991 рр. з виникненням опозиційних національно-демократичних сил з'являються публікації, у яких аналізувалися їх політичні позиції. Природно, що значна частина цих публікацій цього періоду належить не професійним історикам, а політичним діячам, у тому числі лідерам опозиційних КПРС партій і рухів [2; 3; 4; 5; 6]. Дані праці можна розглядати як такі, в яких містилися погляди стосовно суспільно-політичної ситуації, позиції політичних партій, інститутів влади.

Згодом в Україні з'явилися перші аналітичні праці, присвячені новим політичним організаціям і об'єднанням України, зокрема: робота А. Слюсаренка і М. Томенка [7],

колективні праці Інституту політичних досліджень [8], в яких розглядаються проблеми виникнення і становлення нових суспільно-політичних рухів та об'єднань, їх діяльності в умовах переходу від командно-адміністративної до демократичної системи формування державності в Україні, аналізуються історичні події та факти початку 90-х років ХХ ст. Не приховуючи величезних труднощів, автори цих розвідок розкривають їх об'єктивний характер. Разом з тим підкреслюється невідворотність змін, започаткованих у радянському суспільстві в 1985 р. горбачовською “перебудовою”. А утвердження незалежної України, яка спирається на всю тисячолітню державотворчу традицію українського народу, можна вважати, як твердять автори вищезазначених праць, забезпеченою справою.

Дослідження сучасного національно-демократичного руху вітчизняними істориками, політологами і суспільствознавцями поглиблювалось паралельно до його актуалізації в суспільно-політичному житті. У контексті проблем розуміння державотворення та місця і ролі в цьому процесі громадсько-політичних рухів і партій в умовах національного відродження викликають інтерес роботи О. Забужко [9], В. Птульницького [10], збірник статей, упорядкований Т. Гунчаком і Р. Сольчаником “Українська суспільно-політична думка в 20 столітті” [11], а також цілий ряд історико-політологічних праць [12].

У цей час значний вплив на дослідження розглядуваної нами теми в руслі більш загальних наукових проблем національно-державного будівництва мають ґрунтовні праці таких відомих українських учених як: Ю. Римаренка [13], І. Кураса [14], В. Наулка [15], В. Євтуха [16], Л. Нагорної [17], М. Панчука [18], І. Кресіної [19], М. Вівчарика [20], О. Майбороди [21], в яких всебічно проаналізовано питання історії національно-демократичного руху, в діяльності якого активну участь брали рухівці, передумови виникнення, ідеологічно-політичні витoki суспільно-політичних рухів і партій в Україні, показано основні етапи створення політичної опозиції, дано їм характеристику, розкрито участь Руху у процесі формування демократичної політичної опозиції, розвитку міжнародних відносин, піднесення української національної свідомості громадян, становлення української політичної нації тощо.

У становленні української історіографії історії громадсько-політичних рухів і партій в Україні у другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр. помітне місце займає цикл статей В. Литвина у журналі “Політика і час” [22], а також праці І. Мартинюка [23], І. Драча [24], В. Рубана [25], В. Михайліва [26], Є. Головахи [27], Є. Базовкіна [28]. Специфіка їхніх досліджень полягає в наявності політологічного аналізу діяльності національних організацій та партій, розкритті механізмів їх взаємодії. Однак значною мірою поза увагою залишено практичний аспект їх діяльності. Серед видань української діаспори слід відзначити книгу А. Камінського [29], яка насичена величезним фактичним матеріалом, зібраним на радіо “Свобода”. Це видання, як і збірник статей М. Прокопа [30], відбиває погляди на події в Україні, вплив національного руху на суспільно-політичне життя на протязі 1960-х – 1980-х рр., починаючи від створення неформальних організацій до Народного Руху України за перебудову. Значне місце у працях А. Камінського і М. Прокопа приділено генезису і діяльності деяких політичних неформальних об'єднань, а також таких громадсько-політичних організацій, як Українська Гельсінська Спілка, перетворена в квітні 1990 р. в Українську республіканську партію. Останній у своїй праці особливу увагу відвів розкриттю національно-визвольного руху на території сучасної України до її проголошення незалежною. Взавши за основу матеріали дисидентів, а пізніше – лідерів НРУ, а саме працю “Інтернаціоналізм чи русифікація?” І. Дзюби, збірку “Лихо з розуму” В. Чорновола, роботи “Репортаж із заповідника ім. Берії” В. Мороза, його ж есе і “Хроніка опору” та “Серед снігів”, збірку “Українська інтелігенція під судом КГБ”, та інших, М. Прокоп визначив головне спрямування українського руху опору – боротьбу в рамках існуючого соціально-політичного ладу і в межах його обов'язуючої філософії: побудови комунізму, та сформулював програмні ідеї руху опору: недопущення будь-яких переваг однієї нації, однієї мови і культури над іншими ще в колишньому СРСР; додержання суверенності республік і максимальний розвиток національно-культурних традицій усіх народів; послідовна боротьба

проти російського великодержавного шовінізму. У цій боротьбі він надавав особливого значення Руху, зазначавши, що саме він “полонив уяву і змобілізував до активної дії широкі кола української суспільності в різних областях України” [30, с. 47]. Дослідник підкреслив, що ініціаторам Руху пощастило створити платформу для єднання найширших сил України незалежно від національного походження. У цьому він бачив успіх Руху, а Установчий з’їзд НРУ у вересні 1989 р. назвав “межовою подією в житті України” [30, с. 36].

Окремі аспекти виникнення НРУ висвітлюються у дослідженнях, присвячених загальним проблемам становлення багатопартійності й формування якісно нових політичних відносин у колишньому СРСР і в Україні [31]. Серед цих праць заслуговує на увагу монографія харківської дослідниці О. Астахової [32], у якій дана всебічна характеристика шляхів виникнення і формування самодіяльних неформальних громадських організацій в українському суспільстві, обґрунтовується положення про те, що саме вони і стали початком створення багатопартійності та передумовами й витоками Руху, робиться спроба першого осмислення досвіду нових суспільно-політичних рухів і партій. Ці праці безпосередньо примикають до розглядуваної нами проблеми і тому являють значний науковий інтерес. У професійно підготовлених роботах В. Литвина вперше в історії української історіографії здійснена спроба класифікації новостворених партій, становлення багатопартійності, проаналізовано перспективи їх подальшого розвитку [33].

Особливе місце в українській історико-політологічній науці займають праці й матеріали, вміщені в суспільно-політичних журналах “Посев”, “Сучасність”, де даються багатоаспектні характеристики партій, громадських рухів, зокрема Народного Руху України, як національно-демократичної, так і відкрито антикомуністичної спрямованості, акцентується увага на їхньому впливові в здійсненні суспільно-демократичних перетворень в Україні [34]. Так, у статті В. Рубана [35] характеризується діяльність політичних партій і громадських рухів. При цьому він зазначає, що вони мають повний спектр європейської політичної думки – комунізм, соціалізм, лібералізм, консерватизм, націонал-фашизм. Автор робить висновки, що історико-політична думка України пройшла шлях від жорсткого протистояння (комунізм-антикомунізм) до багатоваріантності. Відсутність політичного центру спочатку змінилася нестійким союзом між суверен-комуністами і поміркованим крилом національно-демократичного табору, а після проголошення незалежності України швидко зросла популярність лідерів соціал-ліберального і неоконсервативного напрямку. Враховуючи ситуацію в суспільно-політичному житті, що в Україні склалася на початку 90-х років, В. Рубан вважає, що перевагу матимуть партії, які сповідують соціалістичні, соціал-ліберальні та ліберал-консервативні цінності.

Чільне місце в історіографії проблеми, що розглядається, займають праці М. Поповича [36], В. Ткаченка [37], М. Мариновича [38], О. Реєнта [39], В. Журавського [40], де йдеться про природу нових суспільно-політичних формувань, їх характер, соціальну базу, етапи і тенденції розвитку, розкривається сутність і принципи їх взаємовідносин, механізми консолідації різних політичних сил в контексті українського національного державотворення. У цьому зв’язку заслуговує особливої уваги докторське дослідження К. Богомаза “Громадсько-політичні рухи і партії в Україні у другій половині 80-х – на початку 90-х рр.” та опубліковані праці з цієї винятково актуальної проблеми [41]. У дисертації, а також низці праць автор ґрунтовно розглядає питання багатопартійності в Україні, перетворення в суспільно-політичному житті, діяльність громадсько-політичних рухів і партій за економічну незалежність України, а також роль громадських об’єднань у формуванні національної свідомості й політичної культури народу республіки. Важливо зазначити, що вивчення питань дотичних до теми, дає підстави для висновку, що виникнення НРУ було пов’язане з комплексом політичних, соціально-економічних та ідеологічних причин. Принциповим серед них, з одного боку, є сам процес демократичних перетворень, який зняв як в політичному, так і певною мірою у правовому розумінні відповідні заборони та обмеження на вільнодумство, що спричинило виникнення реального політичного плюралізму. З другого боку, труднощі, суперечності й помилки в проведенні реформ, формування в суспільстві свідомості рішучого заперечення однопартійної

системи як неспроможної вплинути на подолання всевладної бюрократії партійних і радянських органів. Своєрідним прискорювачем розвитку суспільно-політичних рухів і партій у багатопартійній системі було пробудження національної самосвідомості, прагнення народу України до суверенітету і незалежності.

Значне місце в історіографії проблеми займають опубліковані матеріали республіканських наукових і науково-практичних семінарів та конференцій, де представлені різні точки зору істориків, політологів, філософів, економістів, а також політичних лідерів, громадсько-політичних і державних діячів з питань виникнення суспільно-політичних рухів і партій, в тому числі й Народного Руху України, та визначення його ролі у становленні багатопартійності в умовах реформування політичної системи [42]. Їх аналіз показує, що при всіх відмінностях поглядів учених, працівників-практиків на проблему місця і ролі НРУ, інших політичних партій, громадянських рухів у здійсненні демократичних реформ в Україні, вони єдині в тому, що спільним завданням усіх політичних сил, які відстоюють ідею незалежності Української держави, є пошук шляхів виходу з економічної кризи і зміцнення національної державності.

Заслужують уваги матеріали “круглого столу” суспільствознавців України, що відбувся за ініціативою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені Івана Кураса НАН України, Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Української асоціації політологів та журналу “Політика і час”, на якому було обговорено наукову проблему “Основні політичні структури: механізми їх становлення та розвитку в Україні”, в якій чітко окреслювалось два напрями: 1. Передумови і шляхи створення демократичної державності в Україні. 2. Партії та громадські рухи: формування багатопартійності. Вчені-суспільствознавці особливо наголошували на важливості методологічних підходів до дослідження становлення нових суспільно-політичних рухів і партій [43].

Однією з перших публікацій стосовно проблем виникнення і становлення Народного Руху України була невеличка за обсягом, але важлива за змістом монографічна праця О. Гараня “Від створення Руху до багатопартійності” [44], яка побачила світ у 1992 р. Як зароджувався Рух? Які основні тенденції у його політиці? Як закладалися підвалини багатопартійної системи в Україні? Над цими питаннями української ще недавньої історії розмірковував О. В. Гарань, автор – історик-політолог, один з учасників перших київських політичних об’єднань. Висловлені думки знайшли продовження в наступній його праці “Убити дракона (З історії Руху та нових партій України)” [45]. Тут О. Гарань прослідковує основні етапи становлення й розвитку українського національного руху в кінці 1980-х – на початку 1990-х років на тлі суспільних змін у СРСР. Проаналізувавши динаміку його зростання, ступінь впливу на суспільну свідомість і порівнявши з аналогічними рухами в прибалтійських республіках, автор прийшов до висновку, що “внесок Руху, а також нових політичних партій у здобуття Україною незалежності, боротьбу за демократію є незаперечним” [45, с. 191]. Важливо підкреслити, що автор висвітлює зародження Руху, етапи діяльності та основні тенденції в його політиці у практичній площині формування політичного спектру України кінця 80-х – початку 90-х рр. минулого століття. У книзі О. Гараня зібрано і проаналізовано великий фактичний матеріал, однак, у ній практично відсутній, на жаль, історіографічний аналіз проблеми, автор робить “глухі” посилання без зазначення авторів і назв праць, і назагал ця праця, як зазначає він сам “не є суто науковим дослідженням” [45, с. 8]. Це “скоріше, нариси, часом штрихи до подій, очевидцем яких був автор, а в деяких брав і безпосередню участь” [45, с. 8], простежується в ній “києвоцентричність” викладу подій. Як у попередній, так і у цій праці автор не використав матеріали фондів архівів України. Однак висловлені деякі думки і недоліки щодо вищезазначеної роботи О. Гараня не применшують її загальної позитивної оцінки. Вона є однією з перших, де досліджується історія Руху, вносить вагомий вклад у розробку важливих й актуальних питань історії української суспільно-політичної думки на початку 90-х років ХХ ст. та є помітним явищем у вітчизняній історіографії.

Історія Народного Руху України стала предметом спеціального дослідження В. Ковтуна [46], в якому зібрано і використано значний фактичний матеріал, проте, відсутній науковий апарат; праця відбиває погляди однієї із течій в Русі – І. Драча і М. Гориня, спрямовуючи, в основному, вістря полеміки проти В. Чорновола, і, на наш погляд, скоріше відноситься до публіцистичних видань. У контексті наукової проблеми цінною є монографія Г. Гончарука “Народний Рух України: історія” [47], де здійснено першу спробу комплексного вивчення НРУ, простежено основні етапи створення та розвитку організації, її організаційного зміцнення. Особливу цінність становлять роздуми автора над питаннями нереалізованості рухівської ідеї у всеукраїнському масштабі, що з певною обережністю можна екстраполювати на весь національний рух у цілому. Водночас впадає у вічі категоричність висновків, акцентція на політичній діяльності Руху, певна ідеалізація предмета дослідження. Набув поширення регіональний аспект діяльності Народного Руху України. Так, М. Тиский розглядає у своїй праці історію виникнення Руху на Волині [48], М. Голубець досліджує питання НРУ на Львівщині, у перший рік його становлення [49], Б. Степанишин вивчає історію Народного Руху на Рівненщині в контексті діяльності інших громадських об’єднань, зокрема “Просвіти”, за національне відродження [50]. Етапи становлення Народного Руху України на Збаражчині розглянуто у двох книгах, зокрема, у 1-й – під назвою “Народний Рух на Збаражчині. Історія зародження і становлення” [51] та в 2-й – “Народний Рух України на Збаражчині. Шляхи утвердження” [52]. В них висвітлено історію створення та розбудови в Україні, і, зокрема, на Збаражчині (Тернопільська обл.) першої легальної громадсько-політичної організації, яка ще в часи одноосібного правління КПРС відкрито проголосила прагнення вибороти самостійну демократичну Україну, тобто виконати основне програмне завдання ідеології українського націоналізму. На основі документів і фактів простежено боротьбу НРУ в цьому регіоні за національно-державне відродження. Здебільшого у цих працях переважає описовість, простий перелік подій та публіцистичний характер викладу матеріалу.

Певне місце в українській історіографії займає цикл праць з національного питання. Національні аспекти НРУ проаналізовано у кандидатській дисертації О. Шановської на тему: “Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989–1996 рр.)” [53] та в цілому ряді праць [54]. Авторка фактологічно довела створення Народного Руху України за перебудову як організації національного відродження в Україні, показала консолідацію національно-свідомих сил навколо Руху в умовах горбачовської “перебудови”. Завдяки застосуванню новітньої методології вона простежує еволюцію ідеологічної позиції Руху. У площині взаємин українців і неукраїнців, міжнародного життя в Україні досліджує історію Ради Національностей Народного Руху України в 1989–1993 рр. в політичному ракурсі О. Бураковський [55]. У своїх працях [56] О. Бураковський висвітлює історію РН НРУ, її роль в сучасних державотворчих процесах, динаміку міжнародних відносин до і після 1 грудня 1991 р. На основі вивчення масиву архівних документів Ради Національностей НРУ, він простежує основні положення її програм, позиції лідерів Руху та оцінки соціально-політичних і міжнародних подій на різних етапах у період 1989–1993 рр., аналізує проблеми існування, роботи і взаємодії Ради Національностей як з НРУ, так і з представниками національно-культурних товариств різних етнічних груп населення. Значний фактичний матеріал цих робіт відкриває можливість для проведення подальших досліджень, поглиблення їх і узагальнення. Праці О. Бураковського є значним історіографічним здобутком із зазначеної тематики. Окремі аспекти аналізованої проблеми розглядаються у ряді дисертаційних робіт, крім праць О. Бураковського та О. Шановської, у В. Кулика, О. Слободяна, Л. Панасюка, О. Терзі.

У контексті проблеми заслуговують на увагу матеріали всеукраїнських наукових конференцій з проблем виникнення, становлення Народного Руху України, його ролі в національно-демократичних перетвореннях в Україні. Проблематика НРУ активно обговорювалася на наукових конференціях “Народний Рух України: місце в історії та

політиці”, що відбулися у 1994, 1996, 1998, 2000, 2001 рр. на базі кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету. Зокрема, на конференціях порушувалися такі питання, як історичні причини й витoki Руху, його державотворча концепція; НРУ як фактор створення багатопартійності в Україні; відтворення національної ідеї в політичній діяльності НРУ; незалежність України – найяскравіший здобуток НРУ; Рух і питання духовного відродження народу України; питання національних меншин і діяльність культурно-національних товариств в Україні; націократичні тенденції в Русі, його погляди на етнопонаціональні відносини в Україні та ін. [57]. Фактично було покладено початок науковій дискусії з питань історії та діяльності Народного Руху України. Головними результатами діяльності НРУ науковці визнали те, що Рух став реальною силою, з якою почали рахуватися владні структури України в процесі національного державотворення та її соціально-економічного розвитку. Окремі дослідники вважали за помилку рішення IV-х Зборів НРУ щодо реорганізації його в політичну партію, відзначали надмірну радикалізацію та абсолютизацію Рухом національної ідеї. Глибина піднятих цих та інших питань під час наукових дискусій свідчить про необхідність і правдиве висвітлення історії та діяльності Народного Руху України в національній історіографії.

Створення і діяльність Народного Руху України на етапі боротьби за незалежність, за невеликим винятком, досі ще не стали предметом серйозних наукових досліджень. І далі переважає політологічний аналіз. З-поміж інших вкажемо роботи Г. Касьянова [58], С. Кульчицького [59], Я. Грицака [60], А. Русначенка [61], В. Кафарського [62], Ф. Рудича [63], П. Марусика [64], О. Бойка [65]. Із зазначених праць виділимо дослідження А. Русначенка “Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років”, у якому автор слушно зазначає, що, “виникнення незалежної Української держави є результатом перш за все національно-визвольного руху як попередніх десятиліть, так і, особливо, вже безпосередньо останніх літ його розвитку, а також цілого ряду інших соціально-економічних і політичних чинників, що призвели до розпаду СРСР” [61, с. 58]. Сучасний національний Рух постає, з одного боку, спадкоємцем звичаїв попередніх поколінь, а з іншого – специфічним проявом перебудовчих змін. У працях А. М. Русначенка з історії робітничого, національно-визвольного руху йде мова про суспільно-політичні сили, які діяли в Україні й призвели до розпаду СРСР. Його роботи містять документи Української Гельсінської спілки, Народного Руху України за перебудову, фактологічний матеріал про створення Руху та його діяльність за здобуття Україною незалежності. Автор апелював до фактологічних даних, які виклав А. М. Русначенко про створення НРУ та хід виборчої кампанії до Верховної Ради та Президента незалежної України, при визначенні ролі НРУ в процесах демократизації суспільно-політичного життя в республіці наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. Окремі аспекти національного руху розглядає у своїй ґрунтовній праці В. Кафарський “Комунізм і український національно-визвольний рух”, в якій зроблено спробу осмислити ці два феномени в контексті їх взаємодії задля розвитку української національної державності [62]. Однак, надто широкі хронологічні рамки дослідження завадили вченому дати глибокий і всебічний аналіз сучасного національного руху й привели в певній мірі до описовості подій. Модернізаційний контекст національно-демократичного руху помітний у роботі О. Бойка “Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку”, в якій події зазначеного періоду, а разом із ними національно-демократичний рух, розглянуто в контексті радикальних політичних змін в Україні. Критичне відношення дослідника до його успіхів знайшло вияв у висновках про те, що “Політично самостійною Україна стала несподівано, практично внаслідок своєї “закономірної випадковості”, пов’язаною більшою мірою із зовнішнім чинником – невдалим серпневим путчем ортодоксальної частини номенклатури колишнього СРСР, а не з внутрішніми політичними процесами – національно-визвольними змаганнями української політичної контреліти” [65, с. 261]. Ці думки знайшли вираз в інших роботах О. Бойка – “Історія України у XX столітті: 20-ті – 90-ті роки” [66], “Історія України” [67], “Україна 1991–1995: тіні минулого чи контури майбутнього” [68] та в окремих статтях у наукових виданнях.

Думки щодо Народного Руху України, інших громадсько-політичних об'єднань, механізмів багатопартійності й політичної опозиції в Україні викладені в інших сучасних дослідженнях [69]. Процесу формування НРУ, деяких суспільно-політичних рухів і партій присвячені статті С. Грабовського і Л. Шкляра [70], Б. Харахаша [71], С. Тойми [72], С. Кульчицького [73]. Історичні аспекти новітньої політичної історії України, багатопартійності та створення політичної опозиції, ролі НРУ в суспільно-політичному житті України подав В. М. Литвин [74]. Разом з відтворенням протиборства політичних сил він спрогнозував кредо та соціальну базу нових партій праворадикальної орієнтації, Народного Руху України та інших новітніх політичних структур. Цінність його праці у контексті означеної проблеми обумовлена фактологічним викладенням процесів і подій із залученням маловідомих архівних даних. Він вважає НРУ за доволі радикальну суспільно-політичну організацію, котра спирається у своїй діяльності на широкі та різноманітні політичні сили в країні у боротьбі за незалежність, вплив на зміну світогляду громадян України. Питання формування нового політичного спектра України розглядається також в його книзі: “Україна: політика, політики, власть (на фоні політичного портрета Леоніда Кравчука)” [75]. Цінність цієї праці полягає в тому, що вона написана на основі архівних матеріалів та власних спостережень автора за кулуарами української політики.

Безпосередньо про історію Руху, його лідерів, хвилю національно-державного відродження в Україні в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття йдеться в опублікованих працях Т. Батенка, Ю. Данилюка, О. Бажана, Т. Нетудихати, О. Мусієнка [76]. Висвітленню громадсько-політичної діяльності В. Чорновола в контексті процесу українського націотворення 1960-х – 1990-х років присвячена аналітична стаття Я. Секо і автора даного дослідження [77].

Уже в роки незалежності темі національного руху та проблем, пов'язаних з ним, зокрема історії створення та ролі НРУ у національно-політичних процесах в Україні, присвячена низка академічних досліджень. Крім уже вищезазначених дисертацій К. Богомаза, О. Бураковського, О. Шановської, тут відзначимо успішно захищені докторські дисертації В. Литвина [78], А. Русначенка [79], О. Гараня [80], та кандидатські дисертації І. Кривдіної [81], В. Кулика [82], В. Марчука [83], О. Пилипенка [84], Л. Савченка [85], Я. Секо [86]. Багато з цих академічних робіт знайшли продовження на сторінках монографічних досліджень, фахових наукових видань. На відміну від них, у даній статті застосовано комплексний підхід до висвітлення історичних передумов і витоків Народного Руху України, його інституалізації, всебічно проаналізовано програмні та ідеологічні засади Руху як масової громадсько-політичної організації, його багатоаспектної діяльності по піднесенню національної свідомості народу України як основної умови боротьби за її політичну незалежність і суверенітет. Значну увагу приділено гармонізації міжнародних відносин, що дозволить глибше дослідити передумови постання незалежної Української держави. Цим питанням присвячено ряд наукових праць автора даної наукової статті [87].

Окремі аспекти досліджуваної проблеми розглядаються в ряді видань зарубіжних авторів, частина яких вийшла на початку 1990-х років [88]. Проблеми Народного Руху України, діяльності політичної опозиції періоду “перебудови” і надалі продовжують привертати увагу дослідників, хоча в зарубіжній історіографії безпосередньо історія Руху ще не стала предметом спеціального дослідження. Важливо зазначити, що зарубіжні українознавці, котрі аналізували проблеми національно-демократичного руху, часто обстоювали збалансованіші погляди, ніж частина вітчизняних дослідників й особливо публіцистів, які обіймали в період “перебудови” радикальні позиції зліва або справа [89, с. 271]. Деякі суспільно-політичні події 1989–1991 рр., хроніку українського національно-демократичного руху і боротьбу за національну ідею відображено у праці Д. Квітковського [88]. Для більшості західних дослідників властива підвищена увага до питань формування і діяльності політичної опозиції в Україні в період “перебудови” та здобуття незалежності, а також до становлення розвинутої багатопартійної системи, що поєднувала риси атомізованого й полярізованого політичного плюралізму [90]. Розгляд Руху здійснюється в

контексті проблем, пов'язаних із розпадом СРСР [91]. Зарубіжні дослідження проблем національно-демократичного руху в тому числі НРУ не відрізняються послідовністю та систематичністю. Втім, погляд зі сторони завжди є корисним, адже дозволяє уникати однобічності, яка неминуче виникає з огляду на національну належність істориків.

Помітний внесок у об'єктивне й неупереджене дослідження різноманітних аспектів цієї проблематики, її наукове, концептуально-методичне, фактологічне й джерелознавчо-історіографічне осмислення та узагальнення зробили українські науковці у 2009 році. У відповідності з державною програмою заходів на відзначення 20-ї річниці створення Народного Руху України та планом заходів, розробленим Президією НАН України 22 вересня 2009 р. було проведено круглий стіл “Народний рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009)”, матеріали якого вийшли наступного року [92]. Представлені у виданні матеріали містять міркування та сучасні інтерпретації щодо різних аспектів історії створення та діяльності НРУ, його місця у національно-політичному житті країни та внеску у виборення й розбудови Української держави.

29 жовтня 2009 р. в Івано-Франківську відбулася Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 20-річчю створення НРУ, матеріали під назвою “Україна. Нація. Державність”, опубліковані у минулому році [93]. У виданні під науковою редакцією проф. М. Кугутяка всебічно розкрито роль Народного Руху України у новітньому українському державотворенні та розбудові громадянського суспільства.

Питанням створення й державотворчої діяльності НРУ присвячено розділ “Українського історичного журналу” [94]. Відомі українські дослідники С. В. Кульчицький, О. В. Андрощук, О. Г. Бажан всебічно й ґрунтовно проаналізували передумови народження НРУ, його роль у завоюванні незалежності в 1989–1991 рр., подали свою версію відповідно на те, чому не були реалізовані далекосяжні наміри українських патріотів, які 20 років опинилися на гребені революційної хвилі; простежено еволюцію поглядів В. Чорновола на ідею запровадження федералізму в Україні, окреслено чинники, які зумовили зміну думок політика щодо федералізації, тобто поступову відмову від суто федералістських проектів і зосередження на відстоюванні принципів децентралізації влади та забезпеченні повноцінного місцевого самоврядування; розкрито спроби протидії КДБ УРСР становленню та функціонуванню НРУ у перебудову.

Дослідження історії НРУ сприяють введенню в науковий обіг великої кількості нових архівних та історіографічних джерел, публікації документальних видань і серії збірників документів і матеріалів про Народний Рух України, мемуарних праць, проведенню міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференцій. Їх видання й популяризація сприятиме створенню реалістичної та об'єктивної історії НРУ, яка опиратиметься на наукові підвалини, що і є одним з подальших завдань української історіографії.

Список використаних джерел

1. Чорновіл В. Пульс української незалежності: Колонка редактора / Вступ. стаття та післямова Леся Танюка – К.: Либідь, 2000. – 624 с. 2. Лук'яненко Л. Вірю в Бога і Україну. – К.: Пам'ятки України, 1991. – 319 с. 3. Мартинюк І. Чи стане “Народний Рух...” всенародним? // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 10. – С. 60–61. 4. Філенко В. Суверенітет України. Хто і як його прагне // Голос України. – 1991. – 15 березня. – С. 3. 5. Плячидла С. Україна в небезпеці. – Аделаїда – Сідней, 1991. – 79 с. 6. Киричук Ж. Нарис УГС – УРП (част. 1) // Республіканець. – 1991. – № 2. – С. 80–95. 7. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Нові політичні партії. – К.: Знання, 1990. – 48 с. 8. Сучасні політичні партії та рухи на Україні. – К., 1991. – 117 с. 9. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст. Франківський період. – К.: Наукова думка, 1992. – 247 с. 10. Потульницький В. А. Історія української політології. – К.: Либідь, 1992. – 317 с. 11. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упорядкували Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – Т. 1–3. 12. Калакура Я. Національно-державне відродження українського народу. – К.: Укрвизполіграф, 1992; Курас І. Етнополітологія: запити життя і відповіді вчених // Політика і час. – 1992. – № 3. – С. 62; Нариси з історії українського національного руху / Відп. ред. В. Г. Сарбей. – К., 1994 та ін. 13. Римаренко Ю. І. Національний розвиток України: проблеми і перспективи. – К.: Юрінком. – 1995. – 272 с. 14. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / І. Курас, Л. Нагорна, В. Євтух та ін. – Ін-т нац. відносин і політології НАН України. – К., 1997. – 211 с. 15. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с. 16. Євтух В. Б. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції. – К., 2000. – С. 417. 17. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К.: ІП і ЕНД, 1998. – 98 с. 18. Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи / М. І. Панчук та ін. – НАН України, Ін-т нац. відносин і політології. – К., 1995. – 367 с. 19. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітичний аналіз. – К.: Вища школа, 1998. – 391 с. 20. Українська нація: шлях до самовизначення / М. М. Вівчарик та ін. – К.: Вища школа,

2001. – 287 с. 21. *Майборода О. М.* Етносоціальна політика і перспективи етносоціального розвитку в Україні // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 77–85. 22. *Литвин В. М.* Сучасні політичні блоки та об'єднання на Україні // Політика і час. – 1991. – № 4. – С. 58–62; *Новітні* політичні партії і робітничий рух // Політика і час. – 1991. – № 13. – С. 1–46; *Партія* як форма політичної організації суспільства // Політика і час. – 1992. – № 1. – С. 52–59; *Ліви, праві і центр* // Політика і час. – 1992. – № 4. – С. 66–71. 23. *Мартинюк І.* Чи стане “Народний Рух...” всенародним? // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 10. – С. 60–61. 24. *Драч І.* Народ і партія єдині? // Вітчизна. – 1991. – № 7. – С. 129–136. 25. *Рубан В.* Довга дорога до себе. Політична думка в Україні 1991 року // Сучасність. – 1992. – № 1. – С. 90–106. 26. *Михайлів В.* Українська національна партія // Політика і час. – 1992. – № 2. – С. 65–68. 27. *Головаха С.* Партія очима виборців // Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 67–72. 28. *Базовкін Є.* Шляхи становлення, форми прояву багатопартійності // Політика і час. – 1991. – № 10. – С. 40–46. 29. *Камінський А.* На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні. – Мюнхен, 1990. – 624 с. 30. *Прокоп М.* Напередодні незалежної України: спостереження і висновки / Б-ка українознавства. – Т. 62. – Нью-Йорк, 1993. – 646 с. 31. *От* политического монизма к реальному плюрализму: материалы “круглого стола” // Политическое самообразование. – 1989. – № 15. – С. 15–22; *Видрин Д. М.* Многопартийность: “за и против” // Соц. политическое науки. – 1990. – № 9. – С. 71–76; *Кузин О. С.* Неформаль: кто есть кто? – М.: Мысль, – 1990. – 327 с. 32. *Астахова Е.В.* Становление новопартийности в СССР: некоторые аспекты. – Харьков: Облполиграфиздат, 1991. – 347 с. 33. *Литвин В.* Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 495 с. 34. *Пушкарєв Б.* Что придет на смену // Посев: Общественно-политический журнал. – 1990. – № 3. – С. 48–63; *Прокоп М.* На шляху до державної самостійності // Сучасність. – 1990. – № 8. – С. 66–69; *Лукинов Ю.* “Куди піде рухівський тризуб?” // Сучасність. – 1992. – № 5. – С. 100–107. 35. *Рубан В.* Довга дорога до себе // Сучасність. – 1992. – № 1. – С. 90–106. 36. *Попович М. В.* Національна культура і культура нації. – К., 1991. – 217 с. 37. *Ткаченко В. М.* Україна і Росія: проблеми національного самовизначення. – К., 1993. 38. *Мирнович М. Ф.* Україна: дорога через пустелю. – Харків, 1993. – 197 с. 39. *Ткаченко В. М., Ресніт О. П.* Україна: на межі цивілізації. – К., 1995. – 317 с. 40. *Журавський В. С.* Україна політична: переступити через прірву. – К., 1995. – 247 с. 41. *Богомаз К. Ю.* Політичні партії і громадські організації на Україні (друга половина 80-х – на початок 90-х років ХХ ст.). – К.: Укрвузполіграф, 1992. – 142 с.; *Багатопартійність* в Україні: проблеми становлення і основні етапи розвитку. Деп. в УКРІНТЕІ, 27.07.92, №1152 – УК 92. – 40 с. та ін. 42. *Современный* этап политической реформы на Украине: теоретические и практические проблемы: Тез. докл. и научн. сообщений респ. конф., 17 – 19 окт. 1991. – Одесса, 1991; *Политические* партии: история, теория и современность: Тез. докл. респ.научн. – практ. конф., май 1991. – Донецк, 1991 та ін. 43. *Шляхи* до демократичної державності // Політика і час. – 1992. – № 6. – С. 16–24. 44. *Гарань О. В.* Від створення Руху до багатопартійності. – К.: Знання, 1992. – 48 с. 45. *Гарань О. В.* Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). – К.: Либідь, 1993. – 200 с. 46. *Ковтун В.* Історія Народного Руху України. – К., 1995. – 382 с. 47. *Гончарук Г.* Народний Рух України: Історія. – Одеса: Астропринт, 1997. – 378 с. 48. *Тиский М.* Історія виникнення Народного Руху на Волині. – Луцьк: Ініціал, 2001. – 256 с. 49. *Голубець М.* Народний Рух України: Львівщина. Рік перший. – Львів: ПОЛІЦ, 1998. – 236 с. 50. *Степанішин Б.* Четвертий ренесанс України. Вислід боротьби “Просвіти”, Народного Руху України за національне відродження 1988–1998 рр. – Рівне: Б.в., 1999. – 236 с. 51. *Народний Рух* України на Збаражчині. Історія зародження і становлення. Кн. перша. – Тернопіль: Лілея, 1997. – 216 с. 52. *Народний Рух* України на Збаражчині. Шляхи утвердження. Кн. 2. – Тернопіль: Лілея, 1997. – 164 с. 53. *Шановська О. А.* Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989–1996 рр.): Дис... канд. історичних наук 07.00.01. – Одеса, 2003. – 181 с. 54. *Шановська О. А.* Хвиля національного відродження в Україні (1988 – липень 1990) // Труды Одесского политехнического университета. – Вып. 2 (8). – 1999. – С. 298–301; *Еволюція* проукраїнських поглядів громадян України у підтримці ідеї незалежної держави (липень 1990 – грудень 1991) // Труды Одесского политехнического университета. – Вып. 1 (10). – 2000. – С. 316–319. 55. *Бураковский О. З.* Історія Ради Національностей Народного Руху України 1989–1993 рр. Політологічний аналіз: Дис... канд. політологічних наук: 23.00.02. – К., 1998. – 193 с. 56. *Бураковский О. З.* Рада Національностей Народного Руху України (1989–1999). – Едмонтон – Альберта: Канадійський ін-т українських студій, Альбертський університет, 1995. – 160 с.; *Рада* Національностей та міжнародні стосунки в Україні // Сучасність. – 1991. – Ч. 1. – С. 56 – 61. 57. *Народний Рух* України: місце в історії та політиці / Тези док. Першої Всеукр. наук. конф. (14–16 вересня 1994 р., м. Одеса). – К., 1994. – 96 с.; *Народний Рух* України: місце в історії та політиці / Матеріали другої Всеукр. наук. конф. (11–12 вересня 1996 р., Одеса). – Одеса, 1996. – 56 с.; *Народний Рух* України: місце в історії та політиці / Матеріали третьої Всеукр. наук. конф. (10–11 вересня 1998 р., м. Одеса). – Одеса, 1998. – 72 с.; *Народний Рух* України : місце в історії та політиці / Матеріали четвертої Всеукр. наук. конф. (14–15 вересня 2000 р., м. Одеса). – Одеса, 2000. – 152 с.; *Народний Рух* України – матеріали п'ятої (позачергової) Всеукр. наук. конф. (14–15 вересня 2001р., м. Одеса). – Одеса, 2001. – 204 с. 58. *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 352 с. 59. *Кульчицький С.* Історичне місце української радянської державності. – К.: Альтернативи, 2002. – 63 с. 60. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с. 61. *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 – початок 1990-х років. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.; *Пробудження*, робітничий рух на Україні 1989–1993 рр. – К.: Києво-Могилянська академія, 1995. – 230 с. 62. *Кафарський В.* Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 832 с. 63. *Рудич Ф.* Політична система сучасної України: Особливості становлення, тенденції розвитку. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 352 с. 64. *Марусик П.* А ми тую червону калину підійmemo... Документальне есе, 1989–1999. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 256 с. 65. *Бойко О.* Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К.: ІП і ЕНД, 2002. – 306 с. 66. *Бойко О.* Історія України у ХХ столітті: 20-ті – 90-ті роки. – Ніжин, 1994. – 284 с. 67. *Бойко О.* Історія України. – К.: Академія, 2000. – 568 с. 68. *Бойко О.* Україна 1991–1995 рр.: тіні минулого чи контури майбутнього? – К.: Абрис, 1996. – 208 с. 69. *Бадзьо Ж.* Влада – опозиція – держава в Україні сьогодні. Думки проти течії. – К.: Смолоскип, 1994. – 30 с.; *Калмакан І. К., Бриндак О. Б.* Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті. – Одеса: Астропринт, 1997. – 191 с. 70. *Грабовський С., Шкляр Л.* Від полонії до незалежності держави // Розбудова держави. – 1996. – № 1. – С. 7–12; № 2. – С. 9–14; № 3. – С. 19–21. 71. *Харахаи Б.* НРУ: життєвий цикл // Нова політика. – 1997. – № 4. – С. 17–21. 72. *Тойма С.* Рух: третя спроба вбити клин // Нова генерація. – 1991. – № 2. – С. 6–8. 73. *Кульчицький С.* Хроніка державотворчого процесу. 1992 р. // Історія України. – 2001. – № 11. 74. *Литвин В.* Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 495 с. 75. *Литвин В.* Україна: політика, політики, власть (На фоні політичного портрета Л. Кравчука). – К.: Альтернативи, 1997. – 340 с. 76. *Батенко Т.* “Я повстаю, отже, я існую...”: Політичний портрет І. Гелія: Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років. – Львів: НТШ, 1999. – 222 с.; *Батенко Т.* Опозиційна особистість: друга половина ХХ століття: політичний портрет Богдана Гориня. – Львів: Кальварія, 1997. – 350 с.; *Батенко Т.* Свіча Михайла Гориня: Штрихи до портрета. – К.: УРІП, 1995. – 61 с.; *Нетудихата Т. І.* Плакали у січні квіти...: Пам'яті відомого українського політика Олександра Ємця. – К.: МП Леся, 2003. – 253 с.; *Мусієнко О.* Український “Овод” Левко Лук'яненко // Рідна школа. – 1998. – № 9. – С. 31–50; *Данилюк Ю., Бажан О.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр.

XX ст.). – К.: Рідний край, 2000. – 616 с. 77. *Секо Я., Бондаренко С.* В'ячеслав Чорновіл: постать на тлі доби // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За ред. проф. М. М. Алексієвця. – Част. 1. – Тернопіль: Лілея, 2005. – 352 с. 78. *Литвин В.* Політична арена України: діючі особи та виконавці (Суспільно-політичний розвиток України в другій половині 80-х – першій половині 90-х років): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1995. – 48 с. 79. *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні – середина 1950-х – початку 1990-х років: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – К., 1999. – 42 с. 80. *Гарань О. В.* Становлення та діяльність політичної опозиції в Україні у 1988–1991 роках: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1996 р. – 82 с. 81. *Кривдіна І. Б.* Гельсінський рух і його вплив на національно-політичні процеси в Україні (1976 – поч. 90-х років): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одес. націонал. ун-т ім. І. Мечнікова. – Одеса, 2001. – 20 с. 82. *Кулик В.* Формування та еволюція української державної ідеї 1986–1991: Автореф. дис... канд. іст. наук: 23.00.01 / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К., 1999. – 20 с. 83. *Марчук В.* Національно-демократичні традиції у демократичному процесі України (друга пол. 1980-х – перша пол. 90-х років): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України. Ін-т національних відносин і політології. – К., 1996. – 22 с. 84. *Пилипенко О.* Національно-демократичний рух в Україні (друга пол. 80-х – поч. 90-х років XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький державний університет. – Донецьк, 1997. – 24 с. 85. *Савченко Л.* Національне самовизначення українців як фактор дезінтеграції СРСР (1985–1991): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1994. – 17 с. 86. *Секо Я. П.* Національний рух середини 1980-х – початку 1990-х років у контексті відродження Української держави / Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет. – Чернівці, 2005. – 20 с. 87. *Бондаренко С.* Народний Рух України в контексті українського відродження кінця 80-х – поч. 90-х рр. XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Вип. 1. – Тернопіль: ТДПУ, 2004. – С.174–182; *Історичні передумови виникнення Народного Руху України в контексті відродження української державності // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль, 2004. – Вип. 2. – С. 104–109. Вишукнення Народного Руху України в контексті відродження української державності кінця 80-х років XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – Вип. 1. – 358 с. та ін. 88. *Квітковський Д.* Боротьба за українську ідею / Збірник публіцистичних творів. Упоряд. і ред. В. Верига. – Детройт – Нью-Йорк – Львів: НТШ, 1993. – 502 с.; *Прокоп М.* Напередодні незалежної України. – Нью-Йорк – Львів: НТШ, 1993. – 502 с.; *Гобсбаум Е.* Вік екстремізму. Коротка історія XX віку (1914–1991). – К.: Альтернативи, 2001. – 448 с.; *Вілсон Е.* Українці: несподівана нація / Пер. з англ. – К.: КІС, 2004. – 552 с.; *Marples D.* Ukraine under Perestroika. Ecologi, economacs and the workers revolt. – Macmillan. – 1991. – 245 p.; *Kuzio T., Wilson A.* Ukraine. Perestroika to Independense. – Edmonton – Toronto, CIUS. – 1994. – 260 p. 89. *Початок діалогу (про зарубіжне українство без упередженості) // Минувле України: відновлені сторінки. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 265–275. 90. Farmer K.* Ukrainian nationalism in the post – Stalin Era. The Hague, Boston, London. Marminus nijhoff Publishers. – 241 p. 91. *Табачник Г.* Последние хозяева Кремля: за кремлёвскими кулисами. – 2-е изд. – М., Нью-Йорк, 1994. – 512 с.; *Харет Г.* Россия потрясает мир: Вторая русская революция и её воздействие на Запад. – М.: Новости, 1992. – 365 с.; *Маля М.* Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991. – К.: Мегатайт, 2000. – 608 с. 92. *Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 156 с. 93. *Україна. Нація. Державність // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю створення Народного Руху України. Івано-Франківськ, 29 жовтня 2009 р. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. – 284 с. 94. *Український історичний журнал // До 20-річчя створення Народного Руху України. – № 1 (190). – 2010. – С. 8–41.****

Николай Алексиевец, Сергей Бондаренко

НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ І ЕГО РОЛЬ В НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧЕСЬКІЙ ЖИЗНІ В КІНЦІ 80-Х – В НАЧАЛІ 90-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ: СОВРЕМЕННЫЕ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

В статье проанализированы состояние и проблемы современной национальной историографии истории создания НРУ и его роли в возрождении Украинского государства, выяснены недостаточно исследованные аспекты проблемы, намечены направления возможного дальнейшего научного поиска.

Ключевые слова: Народный Рух України, демократизація, інституалізація, історіографія, національно-політична життя, реформи.

Mykola Alexiyevets, Serhiy Bondarenko

THE PEOPLE'S MOVEMENT OF UKRAINE AND ITS ROLE IN THE NATIONAL-AND-STATE REVIVAL: MODERN HISTORIOGRAPHICAL INTERPRETATIONS

In this paper, the authors analyse the state and problems of the modern national Historiography of the PMU's formation history and the Movement's role in the Ukrainian State revival, examine the insufficiently investigated aspects of the problem as well as outline the trends of the possible scientific research.

Key words: People's Movement of Ukraine, democratisation, institutionalisation, Historiography, national-and political life, reforms.

УДК 338.516.4:004

Трохим Ковальчук

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО РИНКУ У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

З точки зору історіографії зроблено висновки щодо висвітлення ролі інформаційного ринку в незалежній Україні, виокремлюються здобутки і невирішені проблеми у цьому плані, що має важливе значення у процесі подальшого формування єдиного інформаційного поля на вітчизняних теренах.

Ключові слова: Україна, інформаційний ринок, інноваційні технології, ринок економічної інформації, інформаційне суспільство, інформаційна політика, інформація.

Вільна транскордонна циркуляція різноманітної інформації – це безумовна заслуга формування нової архітектури інформаційно-комунікаційних мереж на основі виникнення способів і шляхів миттєвої ретрансляції інформації, виокремлення й автономізації послуг, забезпечення їх гнучкості, масштабності і доступності при користуванні. Така очевидність генерує колосальний синергічний ефект у глобальному вимірі, але водночас породжує нові виклики, ризики й загрози, що впливають із “зіткнення регіональних локальностей” [1].

Ринкові максими глобалізаційного розвитку зумовлюють гостру потребу у невідкладному вирішенні проблеми достатнього інформаційного наповнення, насамперед і головним чином, економічної сфери. Нинішня ситуація не відповідає потенціалу та прихованим можливостям нашої держави. Зрозуміло, що формування інформаційного ринку передбачає інституційне, організаційне та ресурсне забезпечення. Наявне відставання України у формуванні повноцінного інформаційного ринку зумовлюється такими чинниками:

- по-перше, низькою ефективністю використання фінансових, матеріальних, кадрових ресурсів, спрямованих на інформатизацію, впровадження інформаційно-комп’ютерних технологій у виробничу та соціально-економічну сферу;

- по-друге, наявним відставанням інформаційної інфраструктури (йдеться про технології електронного бізнесу, електронних бірж та аукціонів, електронних депозитаріїв тощо);

- по-третє, вкрай повільним запровадженням інфраструктури для надання органами державної влади та органами місцевого самоврядування юридичним і фізичним особам інформаційних послуг з використанням мережі Інтернет;

- по-четверте, нерівномірністю забезпечення можливості доступу населення до комп’ютерних і телекомунікаційних засобів, поглиблення “інформаційної нерівності” між окремими регіонами, галузями економіки та різними верствами населення.

Інформаційний ринок (у тому числі ринок економічної інформації) пройшов етап формування та утвердження інформаційних систем і технологій. Першочерговою проблемою при цьому стало науково-теоретичне обґрунтування такої перспективи. Органічне поєднання теоретиків-концептуалістів та фахівців прикладного штибу зумовило найреволюційніші узагальнення та висновки і в цивілізаційному вимірі найбільш стратегічно перспективні результати досліджень.

Стрімкий розвиток цифрової обчислювальної техніки (ЦОТ) та становлення науки про принципи її побудови і проектування розпочалися в 1940-х роках, коли технічною базою ЦОТ стала електроніка, потім мікроелектроніка, а основою для розвитку архітектури комп’ютерів (електронних обчислювальних машин – ЕОМ) – досягнення в галузі штучного

інтелекту. Подальшому розвитку цифрової техніки сприяв розвиток у другій половині ХХ ст. науки про комп'ютери [2].

Наукові основи цифрових ЕОМ у цей час поповнилися теорією цифрових автоматів, основами програмування, пошуками штучного інтелекту, комп'ютерними технологіями різноманітних інформаційних процесів, що забезпечили становлення нової науки, яка отримала назву “Computer Science” (комп'ютерна наука) у США та “Інформатика” у Європі. Слід визнати, що фундатори обчислювальної техніки були справді подвижниками, і їхній творчий внесок у становлення і розвиток цього надзвичайно важливого напрямку науки і техніки – результат їхніх блискучих здібностей, високих моральних якостей та усвідомлення величезного значення нових технічних засобів для прогресу людського суспільства. Великий внесок у її розвиток зробили видатні вчені України, насамперед С. О. Лебедев та В. М. Глушков. Нині можна визнати, що саме ці вчені-подвижники та колективи їх однодумців далеко не в останню чергу наблизили суспільне розуміння неминучості появи нового цивілізаційного феномену – так званого інформаційного ринку як визначальної ознаки людського суспільства у ХХІ ст.

Можна стверджувати, що становлення інформаційного ринку, який з кожним днем все більше використовується в економічній сфері, пройшло в кілька етапів і мало декілька стадій.

Так, *інформаційні системи (ІС) першого покоління*, які відомі (ще з 60-х років ХХ ст.) під назвою “Автоматизовані системи управління” (АСУ), пізніше отримали назву “Системи обробки даних”, а з часом – “Системи електронної обробки даних”. АСУ першого покоління обмежувалися локальною системою обробки даних.

Найбільш вагомий внесок у появу ІС першого та другого покоління належить видатному українському вченому – академіку В.М. Глушкову [3], який у 1961 р. видав знамениту книгу “Синтез цифрових автоматів”, перекладену незабаром після цього англійською мовою та опубліковану в США та інших країнах. У цьому ж році В. М. Глушков опублікував (у журналі “Успіхи математичних наук”) фактично революційну наукову працю, яка відіграла колосально важливу роль, оскільки заклала теоретичні засади для наукових розробок “теорії автоматів” із залученням алгебраїчних методів. Академік В. М. Глушков вважав, що ІС першого покоління доцільно поділяти на два типи: 1) автоматизовані системи управління технологічними процесами (АСУТП); 2) автоматизовані системи організаційного або адміністративного управління (АСОУ).

Період *ІС другого покоління* розпочався з початку 1970-х років, знову-таки завдяки розробкам українських учених. Так, монографії (обидві книги російською мовою) В. М. Глушкова, О. О. Барабанова, Л. О. Калініченка, С. Д. Міхневського “Обчислювальна машина з розвинутими системами інтерпретації” (1970 р.) та В. М. Глушкова, Г. Й. Цейтліна, Й. Л. Ющенко “Алгебра, мови, програмування” (1974 р.) з часом стали базовими для створення вітчизняної системи “АСУ – концепція баз даних”.

Цю інформаційно-управлінську систему, що формувалася на ідеології автоматизованих банків і баз даних, характеризують структурований потік інформації, інтеграція задач обробки даних, генерування запитів і звітів тощо. Ідеї, закладені В. М. Глушковым, зокрема теоретичне обґрунтування розвитку архітектури ЕОМ у напрямі реалізації мовних інструментів високого інформаційного рівня, лягли в основу проекту “Україна”. Ці ідеї багато в чому випереджали та завбачували те, що було “творчо” використано в американських універсальних ЕОМ кінця 1970-х років. Наукові розробки українського вченого використовувалися на Заході при розробці “Інформаційних технологій у менеджменті”.

ІС третього покоління також завдячують академіку В. М. Глушкову та його учням [4], які висловили ідею “безпаперової інформатики”. В останній монографії В. М. Глушкова “Основи безпаперової інформатики”, що побачила світ у 1982 р., були сконцентровані ідеї, які націлювали на розвиток найсучасніших інформаційних технологій. Це насамперед ідеї, що були розвинуті й практично застосовані за кордоном (і це стало традицією). Йдеться насамперед про системи підтримки прийняття рішень, тобто так звані СППР (DSS).

СППР – інтерактивна комп’ютерна система, що має сучасне інформаційно-математичне забезпечення і супроводжує різні види діяльності (зокрема, у фінансово-економічній сфері) та управлінські рішення, у тому числі щодо неструктурованих проблем. Саме в останнє десятиліття утвердився ринок інформаційних продуктів та послуг, який є атрибутивною ознакою перманентного цивілізаційного поступу багатьох країн світу. На жаль, незалежній Україні необхідно й доведеться докласти багато зусиль, щоб увійти до їх числа.

Ступінь і глибина розуміння потреб та викликів сучасного цивілізаційного розвитку, нових тенденцій у світогосподарських процесах і чинників, які на них впливають, посилюють вагу та значення концептуальних досліджень з боку економістів-теоретиків. Прагнення передбачити і пояснити наявні недосконалості макроекономічного розвитку, які останнім часом усе більшою мірою зумовлюються асиметріями, що панують в економічній інформації, має підтверджуватися реальними здобутками інформаційної теорії.

Тобто передбачення та усунення наявних огріхів у системі національних економік можливо насамперед завдяки науковим дослідженням процесу та перспективам формування інформаційного ринку. Інформаційний ринок є малодослідженим явищем передусім тому, що в епоху СРСР про ринкові відносини не могло бути й мови, не говорячи вже про системні дослідження. Інформаційно-комп’ютерна тематика у радянські часи була абсолютно засекречена, тому що використання її наукових здобутків мало насамперед застосовуватися як аргумент у мілітарній гонці між двома світовими системами. Саме у цей період найбільш плідно розробляли тематику інформаційно-комп’ютерних технологій (які все-таки згодом, хоча й похідним чином, використовувалися в народногосподарській сфері), такі видатні українські вчені: С. О. Лебедев [5], В. М. Глушков [6], О. О. Барабанов, Л. О. Калініченко, С. Д. Міхневський, Г. Й. Цейтлін, Й. Л. Ющенко [7].

У наш час найбільш перспективним напрямком та інструментом з численого арсеналу форм і стратегій ефективного державного впливу на національну економіку безумовно є інформаційні технології. Методологічні засади використання інформаційних технологій в економічних системах містяться у наукових працях дійсних членів НАН України М. З. Згуровського [8], Ю. М. Пахомова [9], А. А. Чухна [10]. Врешті-решт тих зусиль, які демонструють вітчизняні науковці, що зайнялися комплексною розробкою потужної теоретичної бази формування інформаційного ринку на теренах нашої держави, на сьогодні явно недостатньо. Важливим кроком у цьому напрямі можна вважати результати дисертаційних досліджень О. В. Михайловської [11], І. В. Пенькової [12], Ю. М. Харазішвілі [13], О. Ю. Чубукової [14] та ін.

У. Ешбі, наприклад, визначав інформацію як зафіксоване та системно відображене розмаїття у будь-яких об’єктах чи процесах живої і неживої природи. Практично тотожну позицію продублював, а потім розвинув (наголосивши на важливості акцентації уваги на методологічних та якісних характеристиках отриманої та систематизованої інформації) російський дослідник А. Д. Урсул [15]. Узагалі найбільш відчутний вплив на процес становлення інформаційної економічної теорії (або теорії інформаційної економіки) здійснив американський вчений Дж. Стігліц [16]. Професор Стенфордського університету (США) П. Мілгром пропонує інформаційну теорію “ігор переконання” (*persuasion games*), у процесі яких щонайменше один продавець надає покупцям перевірену (верифіковану) інформацію, щоб позитивно вплинути на їхній купівельні переконання [17]. При цьому інформація вважається верифікованою, якщо покупці можуть безпосередньо перевірити її достовірність, а продавці несуть відповідальність за псевдоінформацію.

Водночас можна погодитися з тим, що “на сьогодні навіть найактивніші прибічники панівної течії в економічній теорії – майнстрім економікс – не можуть заперечувати значних ускладнень чи нездатність неокласики через певну обмеженість її теоретико-методологічних засад пояснити сучасні постіндустріальні інформаційні тенденції” [18].

Зазначена ситуація пояснює, чому на початку нового століття все більша увага приділяється саме теоретико-методологічним засадам інформаційної економічної теорії [19], зокрема значенню і ролі економічної інформації в національному господарстві [20].

Представники далекого зарубіжжя зробили значний науковий внесок у розробку проблем, механізмів та напрямів використання ІКТ для формування інформаційного суспільства.

Однак теоретико-методологічні засади інформаційного ринку значною мірою обумовлюються розумінням системніших явищ і процесів, серед яких базове місце займає співвідношення таких цивілізаційно визначальних і водночас взаємозалежних категорій, як “держава” і “ринок”. Коли ми аналізуємо регулюючі функції (у нашому випадку “стратегію”) держави, то маємо враховувати і “розум ринку”. За оцінкою А. С. Гальчинського, “розум ринку” ідентифікується, з одного боку, його мережевою структурою, яка реалізується як специфічна “нервова система” суспільства, а з іншого – рефлексивністю, здатністю ринку до самоконтролю та самозахисту, його можливістю не лише накопичувати інформацію, а й адекватно реагувати на її змістовні флуктуації, відповідати на зовнішні подразники, а отже, бути здатним до “творчої еволюції”, самовдосконалення” [21].

Однак у сучасній економіці, яка становить поєднання і переплетіння відповідних сфер, сегментів, великої кількості галузей та виробництв, а також персоніфікуючих господарську, підприємницьку та бізнесову діяльність суб’єктів, стає практично неможливо здійснювати ефективне управління, якщо попередньо не уникнути спотворень у процесі отримання економічної інформації, особливо якщо її формування та використання обмежується екстенсивними факторами. На практиці вирішити проблему отримання інформації максимальної чистоти, повноти та достовірності у масштабах всього економічного організму, як показує досвід, насправді досить проблематично, якщо взагалі можливо.

Роблячи такий висновок, російські автори А. Некіпелов і М. Головній, а в Україні – О. В. Михайловська пояснюють кризові явища в економіці саме асиметрією інформаційних потоків, унаслідок чого розповсюджена інформація є, як правило, недостовірною або спотвореною. Зарубіжні дослідники асиметрію інформаційних потоків у фінансовій системі пояснюють атрибутом невизначеності, яка виключає можливість об’єктивної оцінки ймовірностей, що виникають на шляху застосування складних фінансових продуктів. “Великою мірою це пов’язано з асиметрією розповсюдження інформації між учасниками ринку та використанням складних фінансових продуктів, які не дають можливості повною мірою оцінити рівень властивого їм ризику... Багато в чому передавальними ланками кризи послужили похідні цінні папери та “похідні від похідних”, які були покликані ефективно перерозподіляти ризик у фінансовій системі, а насправді створювали додаткові системні ризики” [22]. Нинішня логіка цивілізаційної еволюції потребує переоцінки, канонічних визначень взаємозалежності “держава – ринок”, а точніше їх принципових уточнень. На нашу думку, з позицією одного з найяскравіших макроекономістів на теренах України, професора А. С. Гальчинського, який стверджує, що “ринок – це першооснова не лише економіки, а й суспільства” [23], можна погодитися лише частково. Зараз усе більшого поширення й суспільної ваги набирає усвідомлення тієї очевидності, що держава і ринок жодним чином не можуть бути взаємозамінними категоріями. Академік НАН України В. П. Горбулін у передмові до книги Т. Т. Ковальчука зазначив: “держава – це всеохоплююча й перманентно динамічна система суспільно-політичних, соціально-економічних, морально-етичних комунікацій. А ринок – усього лише “робочий одяг”, система організації товарообміну й перманентного нарощування капіталу. Тобто ринковою має бути тільки економіка, система господарювання, а не держава чи все суспільство” [24]. Держава – насправді інтелектуальна система найвищої складності, переповнена впливом незлічених множин “розумних елементів”.

Деякі дослідники трактують цивілізаційний феномен “держава” лише як “кібернетичну систему”, яка є “інтелектуальною, цілеспрямованою, самокерованою і самоорганізованою системою” [25]. Насправді держава є надскладним полісистемним утворенням, у якому структура базових констант, з одного боку, є багатовимірною, а з іншого – інтенсивно змінюється; при цьому об’єкт управління і керуюча підсистема піддаються перманентному впливу суб’єктів господарювання, підприємництва та бізнесу, кожен з яких має власну мету та інтелектуальний рівень, тобто своє розуміння способів її досягнення.

У контексті цього дослідження варті уваги означення, здавалося б, таких загальнофілософських категорій, як “розумна система” та “інтелектуальна система”. При цьому “розум” розглядається як потенціал системи, а “інтелект” як здатність системи якісно використовувати свій потенціал [26]. Тому економічна роль та базові функції держави реалізуються через її економічну політику, важливим компонентом якої є ринок економічної інформації. Поза його рамками не можливе системне теоретичне узагальнення й обґрунтування макроекономічних явищ та процесів, які запускаються державною волею.

Названа взаємозалежність визначає перспективи формування та розвитку ринку економічної інформації й водночас зумовлює бажану ефективність управлінсько-регуляторних функцій держави. Отже, оптимальне співвідношення між державно-управлінським регуляторним впливом і перспективами розвитку національного господарства далеко не в останню чергу залежить від наявності та ефективного застосування ринку економічної інформації, що стосується практично всіх сфер національної економіки.

У протилежному випадку виникають звинувачення на адресу економічної інформації (до речі, “без вини винуватої”) як про фактор, що при збільшенні масиву провокує ентропію, асиметрію, різні бар’єри, суперечність і непослідовність макроекономічної політики. Найбільш чітко й однозначно про це заявила О. В. Михайловська у висновках дисертаційного дослідження: “На сучасному етапі глобалізаційних змін інформація є фактором, який не зменшує, а посилює невизначеність в інвестиційних процесах. Інформаційні потоки характеризуються слабкою когерентністю, коли навіть невеликі флуктуації спричиняють значні зміни в інноваційно-інвестиційному процесі. Суперечність між збільшенням кількості інформації та зростанням ентропії в соціально-економічних системах вказує на концептуальну обмеженість підходу до інформації як міри впорядкованості системи. Тому інформація в сучасному суспільстві підтримує його в стані, близькому до біфуркаційного” [27].

Такі прецеденти, безумовно, мають місце, тому деякі аналітики досліджують вияви “економічної турбулентності” [28], зумовлені “фундаментальною невизначеністю”. На фінансових ринках з’являється все більше агентів, націлених ігнорувати реальність, “тобто тих, хто розв’язує конфлікт між фантазією, ейфорією та реальністю, обираючи емоції” [29]. При цьому декларуються спроби пояснити біржові (фінансові) провали як поведінку раціонального агента, у якого просто мало доступної інформації.

Звичайно, не можна не бачити виявів ентропії, асиметрії і навіть біфуркаційних станів в окремих сегментах національної економіки. Однак це не може виступати підставою для макроекономічних узагальнень такого роду. Так, формування біржових індексів відбувається під активним впливом біржових гравців, які підключають найрізноманітніші засоби та авторитетні інституції (наприклад, рейтингові агентства), щоб організувати й доставити конкурентам псевдоінформацію і водночас провести свою контргру. Не в останню чергу через це ринки цінних паперів насичені для гравців бажаною, але недостовірною (щодо майбутніх прибутків) інформацією, тому кінцеві результати є надмірно волатильними. Не випадково до, здавалося б, найавторитетніших рейтингових агентств останнім часом пред’являються судові позови на мільярдні компенсаційні суми [30].

Негативне ставлення до закономірностей перманентного збільшення інформаційних потоків у національному господарстві, а тим більше, наукові обґрунтування безваріантної шкідливості цього процесу, на наше переконання, не є справедливими. Негативні наслідки можуть бути значно масштабнішими, якщо таким буде ставлення державних діячів, до функціональних обов’язків яких належить прийняття стратегічно важливих рішень. Адже сьогодні управлінські моделі нерідко базуються на недосконалій інформації, тому що це характерна ознака аналітичних зусиль фундаментальної науки, яка базується на моделі ринкового лібералізму.

Цілком закономірним фактом є те, що саміти “Групи 20” засудили недооцінку та приниження економічної ролі держави і фактично відмовилися від пануючої досі концепції лібералізму. На черговому засіданні 27 червня 2010 р. у Торонто було узгоджено принципи

банкрутств фінансових інститутів на основі посилення контрольних-наглядових функцій держави. Зокрема, було відзначено: "...Чим більше ринків, тим більше потрібна держава, тим більша відповідальність лягає на державні інститути за вектор економічного та соціального розвитку" [31].

Останнє не можливо здійснити поза системним та ефективним інформаційним забезпеченням та супроводженням, тому що кожна складна система (в тому числі національне господарство) характеризується насамперед унікальністю і, найголовніше, здатністю до ендогенних якісних змін. З огляду на це не можна погодитися з позицією О. В. Михайловської, яка вважає, що "інформацію в сучасних умовах необхідно розглядати не як міру впорядкованості соціально-економічних систем і процесів, а в більшості випадків як чинник збільшення ентропії системи" [32].

Водночас критичний аналіз наявних тенденцій щодо інформаційного забезпечення відповідних регуляторних систем на державному рівні дає підстави для серйозних організаційних висновків. Так, керівництво Євросоюзу прагне сконсолідувати потенційно тіньові інформаційні потоки, зокрема, за допомогою системи державних впливів на процес торгівлі інсайдерською інформацією, створення єдиного рейтингового агентства, яке безпосередньо підпорядковуватиметься Європейському центральному банку тощо. У США, навпаки, Сенат Конгресу схвалив виправлення до закону, що заборонить компаніям самостійно вибирати рейтингові агентства. Водночас Комісія з цінних паперів і бірж (SEC) вважає, що висока інформаційна волатильність на ринках електронних торговельних систем провокує спекулятивні угоди та операції [33].

Розвиток нових форм електронної торгівлі, насамперед комп'ютерних систем, які оперують тисячами угод на фондовому ринку за секунду, може створити хибне уявлення щодо ліквідності цінних паперів та спровокувати спекулятивні настрої серед учасників і таким чином підірвати позиції довгострокових інвесторів. У свою чергу нинішня "трехелементна" система фінансового регулювання Великої Британії (Банк Англії, Управління фінансових ринків та Міністерство фінансів) також буде модифікована для надійнішого забезпечення керованості економікою країни. Подібні заходи та дії свідчать про чітку тенденцію посилення впливу держави на макроекономічні процеси як на національному, так і на глобальному рівнях.

Однак окремі авторитетні аналітики заперечують доцільність переорієнтації від лібералізму і ринкового фундаменталізму до державного дирижизму. Так, високопрофесійний та авторитетний макроаналітик, професор В. Мау (ректор Академії народного господарства при Уряді РФ) прогнозує, що, швидше за все, нам не уникнути "турбулентного десятиліття" [34]. Саме однією з корінних причин зазначеної цивілізаційної загрози В. Мау вважає загальне посилення (у контексті антикризової політики) державного дирижизму. Такий курс підтверджується і виявляється у "націоналізації збитків" і "націоналізації ризиків" державою [35]. За таких умов, на думку В. Мау, неминуче пролонгується "ефект недобросовісної поведінки". "Окрім прямого одержавлення (націоналізації) спостерігається загальне зростання дирижизму, тобто збільшується число індивідуальних рішень інститутів влади. Вони (а не ринок) обирають правих і винуватих, а також вказують економічним агентам, які послуги ті повинні надавати і які товари продукувати. Такі дії відповідають логіці централізовано керованої економіки" [36].

Дійсно, в окремих випадках, рятуючи боржників і з цією метою наповнюючи приватні банки капіталом, розповсюджуючи гарантії щодо приватних кредиторів, держава перебирає на себе результати нерідко надмірно ризикової поведінки власників величезних фінансових імперій, які нещодавно досить зверхньо і абстраговано споглядали за соціальною політикою їх нинішнього рятівника. Однак інформаційне супроводження і моделювання кризових явищ та можливих викликів і загроз, якби держава прийняла рішення бути осторонь від проблем приватного фінансового сектору, чітко продемонструвало потенційну згубність подібної політики і просто-таки невпинне наростання ситуацій, які могли б стати абсолютно некерованими й максимально руйнівними для національних господарств, а отже, і для

світової економіки. “Український досвід підтверджує, що і за приватної власності може виникнути бюрократичний абсолютизм і хаотична безгосподарність” [37].

Тому вибіркова підтримка державою найбільш потужних суб’єктів господарського життя – банкірів, позичальників, кредиторів, вкладників – зовсім не дискредитувала приватну власність, не обмежувала конкуренцію і свободу приватного капіталу (фундаментальні ознаки ринкової економіки), а в кінцевому підсумку, як виявилось, була своєчасною і єдиноправильною. Стає зрозумілою актуальність наукових розробок інформаційного суспільства і, зокрема, ринку економічної інформації.

У незалежній Україні, на жаль, стало традицією інформаційно-інноваційну політику оцінювати на одному рівні з іншими напрямками державотворення, такими як розвиток металургії, хімічної промисловості, добувних галузей і т. ін. Таким чином, влада не бере до уваги, що саме інформаційно-інноваційний напрям повинен стати ключовим вектором і прискорювачем розвитку інших сфер та галузей національного господарства.

Не береться до уваги навіть той факт, що немало країн, які в недалекому минулому вважалися технічно відсталими (Південна Корея, Сингапур, Китай, Бразилія, Індія і певною мірою навіть Росія [38]), взявши за базу стратегічного поступу інформаційно-інноваційну парадигму, органічно влилися в плеяду держав, що визначають майбутнє ХХІ ст. “Збагачення в наші часи, – пророче констатував наприкінці ХХ ст. У. Рінстон, – зводиться до одержання інформації та її подальшого застосування в соціоінфраструктурних сферах” [39].

Очевидно, саме таку перспективу мали на увазі окремі українські державники, декларуючи нову стратегію для незалежної України, а саме “рух на випередження”, та пропонуючи формування задля цього “соціополісів як найбільш оптимальну модель майбутнього суспільства” [40]. Відомий державний діяч у перші роки незалежності України Є. К. Марчук досить реалістично зазначав: “Ми – останнє покоління старої цивілізації і перше покоління нової. Ми рухаємося до зовсім іншої структури світових сил, а також іншої побудови кожного окремого суспільства. І дуже важливо ці зміни спрогнозувати і включити в управлінські рішення” [41]. При цьому “аутсайдерам світового поступу навряд чи доводиться розраховувати на реальну допомогу лідерів у “перегонах на виживання” [42].

Потреба інтенсивного розвитку базових основ сучасного ринку економічної інформації зумовлює гостру потребу переорієнтації пріоритетів господарювання з енергоємних та екологізатратних і небезпечних сфер та галузей у виробництва соціотехнічної та інфраструктурної спрямованості. Це у свою чергу змушує робити основну ставку на знання, що забезпечують активне вивчення в загальноосвітніх, а тим більше у вищих навчальних закладах найсучасніших інформаційних та інноваційних технологій. Йдеться насамперед про освоєння різних технологій обробки та застосування економічної інформації, не лише набуття відповідних теоретичних знань, а й вироблення навичок щодо розробки фінансово-економічних сценаріїв та алгоритмів їх практичної реалізації шляхом використання систем керування базами даних і пакетів прикладних програм тощо [43].

Сучасні ІКТ, а також біо- і нанотехнології диктують потребу не лише здійснювати назрілу нині модернізацію національної економіки, а перш за все і головним чином формувати адекватну інноваційну політику, що неминуче приведе до серйозних інституціональних перетворень, які все більше віддалятимуть нинішню економіку від панівних сьогодні індустріальних технологій. Однак, на жаль, проблема полягає в тому, що керівники державного рівня, як правило, дуже далекі від інформаційно-комунікаційних технологій, до речі, як і від науки управління в цілому.

А між тим саме перманентно наростаюча недостатність (а нерідко й пряма невідповідність) інформаційного забезпечення та супроводження систем державного регулювання стрімко наростаючих обсягів економічних відносин та зв’язків стає причиною відчутних провалів у макроекономічному розвитку важливих сегментів та сфер національної економіки. Шведський вчений Х. Нистром виходить з того, що у певних випадках інформація може зумовлювати зростання невизначеності в управлінському середовищі; водночас він вважав за можливе і необхідне “враховувати когнітивний фактор” [44].

Закономірний перехід сучасних макроекономічних систем в “інтравертну фазу” значно посилює потребу в органічній взаємодії ринкових саморегуляторів і державних механізмів та інструментів моделювання перспективного розвитку економіки.

Ринкове середовище як одне з найвагоміших досягнень цивілізації за суттю егоїстичне та жорстко прагматичне. Соціальні пріоритети суспільства, макроекономічні провали “ринкового розуму”, як показали уроки світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр., має відстоювати держава, запроваджуючи адекватну наявній ситуації ідеологію, стратегію і, що особливо важливо, відповідні регулятивні механізми.

Формування інформаційного ринку відіграє особливу роль у розбудові інформаційного суспільства. Однак у політико-економічному тезаурусі зазначене поняття поки що не з’явилося. На сьогодні поняття “ринок інформації” практично не введено в науковий оборот, воно не є предметом системних досліджень, а тому далеко не всі розуміють і правильно сприймають цю комплексну, полісистемну категорію. В основному говорять і пишуть про інформаційні системи, про їх застосування, вважаючи чомусь, що ці останні поза ринковими відносинами й інституціями можуть виконувати вагому роль і важливі функції [45]. Однак насправді це далеко не так. Важливо розуміти, що саме інформаційний ринок уособлює найважливішу комунікативну функцію, а саме – інформаційну (сигнальну) і, таким чином, супроводжує взаємодію окремих індивідів, груп (колективів) людей, галузей у сфері економіки (національного господарства), чим підтверджує дієздатність державних інституцій і суспільства в цілому.

Для науково-теоретичних узагальнень з приводу такого цивілізаційного явища особливу увагу необхідно приділити випереджальному розвитку фундаментальних і прикладних досліджень. Одну з ключових ролей тут має відіграти стратегія економічної політики української держави. Виступаючи на Всеукраїнській науково-практичній конференції, що відбувалася у форматі II Пленуму Союзу економістів України (22 квітня 2010 р.), професор В. Оскольський справедливо зазначив: “Стратегія визначає цілісну систему поглядів на збалансованість гуманістичного, соціального, економічного та екологічного розвитку України, правові основи, принципи, завдання й організаційні заходи, що є базисом для розробки національного прогнозу сталого розвитку на найближчу та віддалену перспективу” [46]. Однак президент Союзу економістів України у переліку запропонованих пріоритетів і механізмів випустив стратегію державної підтримки інформаційного ринку як визначальної передумови формування єдиного інформаційного простору на теренах України.

Через ідеологічне забезпечення та практичну реалізацію цієї об’єктивно зумовленої потреби формується не просто розмаїття ліній (мереж) інформаційних ретрансляцій та передач, а насамперед і головним чином таке полісистемне утворення (явище), як ринок економічної інформації. Цей цивілізаційний феномен відіграє в суспільстві і в національному господарстві пізнавальну, системоутворюючу, системоузгоджувальну (координуючу) роль. В першу чергу, завдяки такому цивілізаційному здобутку формуються синергетичні потоки національної економіки, її інваріантність щодо якісної зміни масштабу та історично віддалених перспектив.

Здавалося б, інформаційний ринок уособлює хаотичність, оскільки зумовлений потребами, інтересами та волею великої кількості індивідів, груп людей та кластерних об’єднань [47], стохастичною природою макроекономічних процесів, тобто є унаочненням неструктурованої, надмірно фрактальної системи [48]. В економічному середовищі постійно виникають нові фактори, які неможливо відстежити й врахувати у режимі он-лайн. Тим часом наявність фрактальних структур, тобто бажана зрозумілість ситуації, стає можливою за умови сталих інформаційних процесів. Відповідно нестача фрактальних утворень, як правило, свідчить про нестабільність інформаційних потоків в економіці. Як наслідок, виникають непередбачені і навіть непереборні у певний момент проблеми при прогнозуванні, а тим більше при моделюванні макроекономічних тенденцій та процесів, розвитку інформаційної економіки.

Інформаційний ринок об'єднує інформаційні потоки, трансакції та набір відповідних інститутів. Інформаційні потоки – це сталі обсяги інформації, що регулярно ретранслюються від одного економічного суб'єкта до іншого (чи декількох суб'єктів). Системна й різнобічна та вчасно подана інформація, з одного боку, суттєво збагачує “інтелектуальний потенціал” інформаційного ринку, а з іншого – спонукає управлінсько-регулюючі інстанції до найбільш назрілих маневрів і дій. Таким чином, категорію інформаційний ринок можна оцінити як додатковий масштабний ресурс у формуванні й використанні насамперед економічної інформації, що максимально сприяє макроекономічній адаптації національного господарства у сучасних, швидкозмінних обставинах.

Зважаючи на викладене вище, навряд чи можна погодитися з твердженням наукових авторитетів про те, що в міру цивілізаційного ускладнення економічних процесів регулюючі можливості держави девальвуються. “Те, що держава була здатна робити в умовах індустріальної (структурно простої) економіки, стає неможливим в економіці вищого порядку – в постіндустріальній, інформаційній (віртуальній за своїм визначенням)” [49]. Наведене судження професора А. С. Гальчинського, на нашу думку, цікаве в тому розумінні, що підкреслює насамперед інноваційні очевидності. Однак це зовсім не означає, що водночас можна не враховувати реальні впливи держави в інформаційній економіці.

Навпаки, сучасна держава завдяки активному освоєнню розмаїтої інформації відчутно звужує межу невизначеності, тому що регулярно отримує чіткі сигнали щодо економічної ситуації в країні та назрілих змін і можливих перспектив макроекономічного розвитку. Майже півстоліття тому відомі зарубіжні вчені виходили з того, що “ступінь невизначеності тим менший, чим більше споживачем отримано інформації” [50]. Водночас окремі дослідники вважають, що реалії глобалізації змушують не традиційно, по-новому подивитися і на проблеми, і на переваги, які зумовлюються інтенсивним зростанням інформаційних потоків та інформаційних мереж, підкреслюють неоднозначність впливу інформації на перебіг соціально-економічних процесів [51], інші пропонують нову парадигму економічної науки в контексті розвитку інформаційної економіки [52].

Найбільш вагомий вклад та відчутний поштовх у цьому напрямі зроблено в такому розділі науки управління, як стратегічний менеджмент, оскільки його управлінський ефект усе більшою мірою зумовлюється опорою на інформаційний ресурс [53]. Різновидом стратегічного менеджменту є функціональний (операційний) менеджмент [54]. Однак спільним знаменником для всіх різновидів функціонального менеджменту, безумовно, є сучасне, тобто інноваційно наповнене інформаційне супроводження, найбільшу частку в якому займає стратегія розвитку економічної інформації. Серед зарубіжних авторів найбільш відчутний науковий поштовх проблемам інформаційного забезпечення цивілізаційного розвитку надали М. Кастельс, Р. Кроновер, А. Стрикленд, А. Томпсон, Е. Тоффлер, Ф. Уебстер, Г. Хакен, У. Шарп, К. Шенон, У. Ешбі та ін. У наш час лауреати Нобелівської премії з економіки (2010 р.) американець Пітер Даймон та англієць Дейл Мортенсон сформулювали теорію, що пояснює, яким чином економічна політика і державне регулювання впливають на динаміку показників, безпосередньо пов'язаних з найбільш життєво важливими пріоритетами людського буття. Зрозуміло, що наявність ринку економічної інформації зумовлює стан захищеності життєво важливих інтересів людини, держави і суспільства.

Саме економічна інформація зумовлює процес проектування, планування, узгодження, контролю необхідних та назрілих різновидів господарської підприємницької, бізнесової діяльності, яка за умови підпорядкування стратегічним цілям та пріоритетам держави націлена, у кінцевому підсумку, на задоволення макроекономічних та суспільних потреб.

Цивілізаційно оформлений інформаційний ринок – найкоротший шлях до оптимізації управлінсько-регуляторних систем та механізмів для ефективної макроекономічної взаємодії. Найважливішим фактором при цьому є державна стратегія формування інформаційного ринку, невід'ємний етап якої – інтернетизація всіх сфер суспільного розвитку. Водночас важливо розуміти, що первинним елементом, завдяки якому можлива

повнота й реалізованість зазначених вище позитивних впливів, є наявні ІКТ, невід'ємним сегментом котрих є комп'ютеризація (див. рис. 1.1).

Діаграма показує, що сучасний ринок економічної інформації поширюється поки що досить нерівномірно. Спостерігаються також нерівномірність забезпечення можливості доступу населення до комп'ютерних і телекомунікаційних засобів, поглиблення "інформаційної нерівності" між окремими регіонами, галузями економіки та різними верствами населення.

Рис. 1. Доступ населення до ІКТ у регіональному розрізі

Однією з причин цієї негативної тенденції можна вважати слабкий вплив центральних органів державного управління на якість і зміст процесів розвитку інформаційного суспільства, які відбуваються стихійно і повільно. Поглиблення "інформаційної нерівності" між окремими регіонами, галузями економіки та різними верствами населення потребує державної стратегії розв'язання цієї проблеми. Одним з головних пріоритетів України є прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на сталий розвиток інформаційне суспільство, в якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися й обмінюватися ними.

Водночас важливо: включення витрат, спрямованих підприємствами та організаціями на фінансування відповідних навчальних закладів та ІКТ-орієнтованих підрозділів з навчання та підвищення кваліфікації працівників сфери ІКТ, до складу валових витрат; розробка та впровадження стимулів для підприємств, що провадять діяльність у сфері інформатизації; створення бізнес інкубаторів, технопарків, центрів високих інформаційних технологій та інших інноваційних структур і водночас фінансова підтримка їхньої діяльності. Лише за цих умов виникне можливість повною мірою реалізувати наявний у країні потенціал, що в свою чергу сприятиме створенню нових робочих місць і розширенню можливостей щодо працевлаштування населення і таким чином суспільному й особистому розвитку та підвищенню якості життя.

Ефективне застосування інформаційного ринку передбачає такі умови:

- а) актуальність, повнота, вчасність та вірогідність інформації, що використовується;
- б) недопущення несанкціонованого розповсюдження, використання і порушення цілісності, конфіденційності та доступності інформації;
- в) виключення негативних наслідків практичного застосування інформаційних технологій у відповідних галузях та сферах національного господарства;
- г) опора на теоретичні узагальнення та наукові обґрунтування, які реально сприятимуть прискореному й рівномірному розвитку інформаційного суспільства в Україні та ін.

Першим стратегічним кроком держави у цьому напрямку, безумовно, є розробка та прийняття основних засад розвитку інформаційного суспільства в Україні на основі Стратегії розвитку України до 2020 року (далі – Стратегія) [55], яка розроблена на виконання

доручення Кабінету Міністрів України Міністерством економіки України за участю центральних органів виконавчої влади, Державної установи “Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України” з урахуванням пропозицій, отриманих від громадських організацій.

Стратегія, зокрема, передбачає:

– створення з урахуванням міжнародного досвіду сприятливих регуляторних режимів для розвитку ІКТ і за рахунок цього – повнофункціональної інформаційної інфраструктури національного господарства та забезпечення захисту макроекономічних (а отже, державно значимих) пріоритетів;

– підвищення рівня координації діяльності державних органів щодо виявлення, оцінки і прогнозування загроз інформаційній безпеці, запобігання таким загрозам та забезпечення ліквідації їх наслідків, здійснення міжнародного співробітництва з цих питань;

– удосконалення нормативно-правової бази щодо забезпечення інформаційної безпеки, зокрема захисту інформаційних ресурсів, протидії комп’ютерній злочинності, захисту персональних даних, а також правоохоронної діяльності в інформаційній сфері;

– розгортання та розвиток Національної системи конфіденційного зв’язку, здатної інтегрувати територіально розподілені інформаційні системи, в яких обробляється конфіденційна інформація;

– організаційно-кадрове забезпечення функціонування інформаційного ринку, зокрема ринку економічної інформації.

Виконання основних засад цього прогнозного документа забезпечить у кінцевому підсумку підвищення конкурентоспроможності національної економіки за рахунок розвитку людського потенціалу, насамперед у високоінтелектуальних сферах праці, а також розширення експортного потенціалу ІКТ та інтернет-мереж в Україні.

Створення загальнодоступних електронних інформаційних ресурсів, впровадження і використання ІКТ у національній економіці об’єктивно сформує систему мотивацій у населення на отримання умов для забезпечення комп’ютерної та інформаційної грамотності.

Інформаційний ринок об’єктивно сприяє збільшенню різноманітності та кількості електронних послуг не сам по собі, а при системній державній (організаційно-управлінській) підтримці. Це у свою чергу зумовлює і передбачає потребу:

– подолати відставання у впровадженні сучасних ІКТ суб’єктами господарювання, зокрема у виробництві, використанні технологій електронної комерції;

– сприяти діяльності наявних та появі нових національних компаній-інтеграторів, розробників програмно-апаратних комплексів у сфері електронної комерції, опрацьовувати економічні механізми стимулювання переходу до цих технологій суб’єктам середнього і малого підприємництва;

– прискорити впровадження ІКТ у базових сферах та галузях національного господарства України, передбачивши надання широкої номенклатури електронних послуг населенню сільської місцевості;

– стимулювати створення мереж і навчальних центрів, курсів з вивчення особливостей електронної комерції, з перепідготовки керівників, фахівців різних сфер діяльності для роботи в нових умовах;

– підвищити ефективність та прозорість державних закупівель, передбачивши інтенсифікацію впровадження системи електронних закупівель, впровадити заходи щодо створення галузевих вертикальних інтернет-порталів;

– забезпечити підготовку нормативно-правових актів щодо використання фізичними та юридичними особами платіжних карток з метою поширення безготівкових розрахунків в Україні та розвитку національної системи масових електронних платежів тощо.

Незважаючи на це, інформаційний ринок як багатоаспектна макрокатегорія поки що не займає вагомого місця в наукових дослідженнях вітчизняних учених. Найчастіше зустрічаються теоретичні узагальнення щодо інформації (її сприйняття та розуміння) на

досить високому рівні наукової абстракції [56]. Ситуація дещо покращується завдяки дослідженням авторів, які іноді виступають з науково обґрунтованими узагальненнями [57]. На жаль, поза належною увагою дослідників все ще залишається саме інформаційний ринок як макроекономічне явище. Тому назрілим завданням є визначення інформаційного ринку, класифікаційних ознак цього макроекономічного явища, чому має передувати науково обґрунтоване категоріальне визначення.

Список використаних джерел

1. *Співробітництво* з метою підвищення конкурентоспроможності економіки України: аналітичний звіт Американської торговельної палати в Україні. – К., 2010. – С. 13.
2. До цього часу протягом майже 500 років цифрова обчислювальна техніка зводилася до найпростіших пристроїв для виконання арифметичних операцій над числами. Основою практично всіх винайдених за п'ять століть пристроїв було зубчасте колесо, розраховане на фіксацію 10 цифр десяткової системи числення.
3. Глушков В. М. Кібернетика. Вычислительная техника. Информатика: в 3 т. – К.: Наукова думка, 1990. 4. *Творчим* продовженням ідей В. М. Глушкова можна вважати науковий доробок М. Ю. Мойсєєва (Мойсеев М. Ю. Универсум. Информатика. Общество. – М., 2000).
5. *Сергій Олександрович Лебедев* (02.11.1902–03.07.1974) – засновник вітчизняної обчислювальної техніки, академік АН СРСР, лауреат державних премій. Керував розробкою першої в СРСР і на Європейському континенті обчислювальної машини: спочатку малої електронної лічильної (обчислювальної) машини – МЕЛМ, а потім великої електронної лічильної машини – ВЕЛМ. Пізніше під його керівництвом були створені й передані для серійного випуску 15 типів найбільш досконалих та високопродуктивних ЕОМ. Наукові здобутки С. О. Лебедева використовувалися не лише у ВПК, а і в народному господарстві.
6. *Монографія* В. М. Глушкова “Вступ до АСУ”, в якій були систематизовані оригінальні результати наукових розвідок великого вченого, неодноразово перевидувалась у СРСР та за кордоном.
7. *Монографічне* дослідження В. М. Глушкова, О. О. Барабанова, Л. О. Калініченко, С. Д. Міхневського. “Обчислювальна машина з розвинутими системами інтерпретації” (1970 р.), а також В. М. Глушкова, Г. Й. Цейтліна, Й. Л. Ющенко “Алгебра, мови, програмування” (1974 р.) стали базовими для створення вітчизняної системи “АСУ-концепція баз даних”.
8. *Згуровський М. З.* Сталий розвиток у глобальному і регіональному вимірах / М. З. Згуровський. – К.: НТУУ КПІ, 2006. – С. 25.
9. *Пахомов Ю. М.* Основні завдання формування посткризової моделі розвитку економіки України / Ю. М. Пахомов // Економічний часопис. – 2010. – № 1–2. – С. 3–5.
10. *Чухно А. Л.* Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України / А. А. Чухно. – К.: Логос, 2003. – С. 4.
11. *Михайловська О. В.* Інформаційне середовище інноваційно-інвестиційної діяльності в умовах глобалізації : автореф. дис. ... д-ра екон. наук / О. В. Михайловська. – К., 2010. – 32 с.
12. *Чубукова О. Ю.* Організаційно-економічний механізм формування та регулювання ринку інформаційних продуктів та послуг України: автореф. дис. ... д-ра екон. наук / О. Ю. Чубукова. – К.: НДЕІ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, 2002. – 34 с.
13. *Харазішвілі Ю. М.* Системне моделювання важелів регулювання економічного зростання України : автореф. дис. ... д-ра екон. наук / Ю. М. Харазішвілі. – К.: НДІ інформатизації та моделювання економіки, 2009. – 40 с.
14. *Пенькова І. В.* Інформаційно-економічна модель сучасного суспільства: автореф. дис. ... д-ра екон. наук / І. В. Пенькова. – Донецьк, 2007. – 40 с.
15. *Урсул А.Д.* Информатика. Методологические аспекты / А. Д. Урсул. – М.: Наука, 1971. – 296 с.
16. *Стиглиц Дж. Ю.* Экономика государственного сектора: пер. с англ. / Дж. Ю. Стиглиц. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – 720 с.; *Стиглиц Дж. Ю.* Ревущие девяностые. Семена развала: пер. с англ. / Дж. Ю. Стиглиц. – М.: Современная экономика и право, 2005. – 424 с.
17. *Милгром П.* О чем вам не расскажет продавец: игры убеждения и раскрытие информации / П. Милгром // Вопросы экономики. – 2009. – № 3. – С. 95.
18. *Маслов А. О.* Сучасна економічна криза в Україні і світі у контексті інформаційної економічної теорії / А. О. Маслов // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 6. – С. 33.
19. *Мунтиян В. И.* Информационная парадигма / В. И. Мунтиян. – К.: КВІЦ. – 2006. – 632 с.
20. *Див.: Марко С. І.* Ринок економічної інформації як системне утворення сучасного господарства / С. І. Марко // Економіка і управління : наук. журнал. – 2010. – № 2; *Марко С. І.* Ринок економічної інформації в Україні: стан, виклики та стратегія розвитку / С. І. Марко // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 8. 21. *Економіка України* : наук. журнал. – 2010. – № 6. – С. 27.
22. *Див.: Demsetz N.* Information and Efficiency: Another Viewpoint / N. Demsetz // Journal of Law and Economics. – Vol. 12. – № 1. – P. 1–22.
23. *Економіка України.* – 2010. – № 6. – С. 27.
24. *Ковальчук Т. Т.* Економічна безпека і політика. Із досвіду професійного аналітика / Т. Т. Ковальчук. – К.: Знання, 2004. – С. 7.
25. *Гарбарчук В. І.* Кібернетичний підхід до моделювання процесу управління державою / В. І. Гарбарчук // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 6. – С. 13.
26. *Там само.* – С. 14.
27. *Михайловська О. В.* Інформаційне середовище інноваційно-інвестиційної діяльності в умовах глобалізації : автореф. дис. ... д-ра екон. наук / О. В. Михайловська. – К.: Ін-т світової економіки НАН України, 2010. – С. 22.
28. *Бурлачков В.* Турбулентность экономических процессов: теоретические аспекты / В. Бурлачков // Вопросы экономики. – 2009. – №11. – С. 93.
29. *Доу Ш.* Психология финансовых рынков: Кейнс, Мински и поведенческие финансы: пер. с англ. / Ш. Доу // Вопросы экономики. – 2010. – № 1. – С. 101, 111.
30. *Фінансовий ринок України.* – 2010. – № 6–7. – С. 11.
31. *Див.: МААНИМО.com.29.2010*
32. *Михайловська О. В.* Інформаційне середовище інноваційно-інвестиційної діяльності в умовах глобалізації : автореф. дис. ... д-ра екон. наук / О. В. Михайловська. – К., 2010. – С. 11.
33. *Фінансовий ринок України.* – 2010. – № 6–7. – С. 14.
34. *May В.* Экономическая политика 2009 года: между кризисом и модернизацией / В. May // Вопросы экономики. – 2010. – № 2. – С. 25.
35. *Вопросы экономики.* – 2010. – № 2. – С. 18, 19, 36.
36. *Там же.* – С. 19.
37. *Петришина Н. В.* Трансформація економічної ролі та управлінсько-регуляторних функцій держави в ринковій системі України : автореф. дис. ... канд. екон. наук / Н. В. Петришина. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2009. – С. 13.
38. *Створення* при активній підтримці Президента РФ найсучаснішого наукового (інноваційно-пошукового) центру в Сколково є цьому підтвердженням.
39. *Foreign Affairs.* – 1997. – Vol. 76. – No. 5. – P. 36.
40. *Марчук С.* Україна: нова парадигма поступу / С. Марчук. – К.: Аваллон, 2001. – С. 91–191.
41. *Там само.* – С. 194.
42. *Там само.* 43. *Див.: Шквір В. Д.* Інформаційні системи і технології в обліку: навч. посіб. / В. Д. Шквір, А. Г. Загородній, О.С. Височан. – К.: Знання, 2007. – 439 с.
44. *Nyström H.* Uncertainty, Information and Organizational Decision-Making: A Cognitive Approach / H. Nyström // The Swedish Journal of Economics. – Vol. 76. – № 1. – P. 131.
45. *Див., напр.: Страхарчук А. Я.* Інформаційні системи і технології в банках: навч. посіб. / А. Я. Страхарчук, В. П. Страхарчук. – К.: УБС НБУ: Знання, 2010. – 515 с.
46. *Економіка України.* – 2010. – № 6. – С. 4.
47. *Див.: Єрмошенко М. М.* Механізми розвитку інноваційного потенціалу кластерооб'єднаних підприємств / М. М. Єрмошенко, Л. М. Ганущак-Єфіменко. – К.: Національна академія управління, 2010. –

236 с. 48. Методологія аналізу фрактальних макроекономічних систем у сучасному контексті інвестиційного процесу запропонована О. В. Михайловською (див.: *Фрактальна природа світового інвестиційного процесу: роль інформації*. – К.: КНТЮ, 2009. – 128 с.). 49. *Гальчинський А. С.* Лібералізм – еволюція трансформації / А. С. Гальчинський // *Економіка України*. – 2010. – № 6. – С. 27. 50. *Шенон К.* Работы по теории информации и информатики: пер. с англ./ К. Шенон. – М.: Иностранная литература, 1963. – 832 с. 51. Див.: *Михайловська О. В.* Вплив глобалізації інформаційного простору на розвиток міжнародних інноваційно-інвестиційних процесів / О. В. Михайловська. – К., 2010. – С. 33–46. 52. *Єрмошенко М. М.* Нова парадигма економічної науки в контексті розвитку інформаційної економіки / М. М. Єрмошенко // *Актуальні проблеми економіки*. – 2009. – № 1. – С. 14–20. 53. *Томпсон А.* Стратегический менеджмент: концепции и ситуации для анализа: пер. с англ./ А. Томпсон, А. Стрикленд. – М.: Вильямс, 2002. – 928 с. 54. *Михайловська О. В.* співвідносить функціональний і оперативний менеджмент. Останній, на її думку, є особливим різновидом функціонального менеджменту (*Михайловська О. В.* *Операційний менеджмент* / О. В. Михайловська. – К.: Кондор. – 2008. – 550 с.). 55. *Україна 2020: Стратегія національної модернізації*. – К.: ДУІЕП НАН України, 2010. – 148 с. 56. *Чухно А. Л.* Інформаційна постіндустріальна економіка: теорія і практика / А. А. Чухно. – К.: НДФІ. – 510 с. 57. Див.: *Баласинович В. О.* Зайнятість в умовах становлення інформаційного суспільства: автореф. дис. ... канд. екон. наук / В. О. Баласинович. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – 20 с.; *Дурицький І. М.* Економіко-математичне моделювання ефективної взаємодії банків з підприємствами: автореф. дис. ... канд. екон. наук / І. М. Дурицький. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2002. – 19 с.; *Іващук Н. Л.* Економіко-математичне моделювання процесів ціноутворення нестандартних опціонів: автореф. дис. ... д-ра екон. наук / Н. Л. Іващук. – Л.: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2009. – 40 с.; *Примак М. В.* Організація фінансової діяльності інформаційних комплексів: автореф. дис. ... канд. екон. наук / М. В. Примак. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2001. – 18 с.; *Русин Р. С.* Моделювання динаміки формування фінансових ресурсів банків: автореф. дис. ... канд. екон. наук / Р. С. Русин. – Хмельницький, 2009. – 20 с.; *Субіна Т. В.* Адміністративно-правове забезпечення інформаційної безпеки в органах державної податкової служби України: автореф. дис. ... канд. екон. наук / Т. В. Субіна. – Ірпінь: Нац. ун-т ДПС України, 2010. – 19 с.; *Набукін В. О.* Економіко-математичні методи та моделі дослідження ринків: автореф. дис. ... канд. екон. наук / В. О. Набукін. – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2010. – 20 с.; *Чубарук Т. В.* Конституційні засади правового регулювання інформаційної сфери: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Т. В. Чубарук. – К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2010. – 18 с.

Трохим Ковальчук

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО РЫНКА В НЕЗАВИСИМОЙ УКРАИНЕ: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

С точки зрения историографии сделаны выводы относительно освещения роли информационного рынка в независимой Украине, выделяются достижения и нерешенные проблемы в этом плане, что имеет важное значение в процессе дальнейшего формирования единого информационного рынка на отечественных землях.

Ключевые слова: Украина, информационный рынок, инновационные технологии, рынок экономической информации, информационное общество, информационная политика, информация.

Trokhym Kovalchuk

THE MAIN TENDENCIES OF THE INFORMATION MARKET FORMATION IN THE INDEPENDENT UKRAINE: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

From the viewpoint of Historiography, the paper presents the conclusions on the elucidation of the information market's role in the independent Ukraine, distinguishes the achievements and unsolved questions on the problem what is of great importance in the process of further formation of the unified information field on the native ground.

Key words: Ukraine, information market, innovative technologies, economic information market, information society, information policy, information.

УДК 329.058 (477) “1989/1991”

Ігор Процик

**НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ У ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ
ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ 1989–1991 РР.**

Автор робить спробу проаналізувати ідеологічні погляди політичних партій, які були створені на Україні в 1989–1991 рр. щодо вирішення національного питання та його відображення в програмних документах партій.

Ключові слова: незалежність, федерація, автономія, самостійність, суверенітет, програмний документ, політична партія.

Обов'язковою умовою функціонування демократичного суспільства є багатопартійна система. Відбиваючи погляди різних класів і соціальних груп, які відображаються в програмних документах політичних партій, багатопартійність стає соціально необхідним явищем. Вона дає змогу розв'язувати суспільні суперечності в рамках конституційно регламентованих політичних процесів. Водночас багатопартійність може по-різному впливати на політичне і соціально-економічне життя суспільства. Цей вплив залежить від історичних особливостей, політичних традицій суспільства, механізму правової регламентації діяльності політичних партій.

Сучасні дослідники цього питання виділяють у процесі розбудови багатопартійної системи у нашій країні декілька етапів, або періодів. Характерно, що хронологічні рамки цих етапів відрізняються у різних дослідників не суттєво: опорними, як правило, є три дати: осінь 1989 р. – перше формальне задекларування політичної партії в Україні; серпень 1991 р. – проголошення незалежності України; весна-літо 1994 р. – вибори до Верховної Ради і обрання Президента України. Відрізняються етапи розвитку багатопартійності, переважно назвою, яка відображає обраний дослідником критерій оцінки основних тенденцій, притаманних тому чи іншому періодові. Зокрема, Є. Бистрицький, маючи базовим критерієм характер стосунків партій та офіційної влади, виділяє такі періоди: опозиційно – переддержавний (осінь 1989 р. – 1 грудня 1991 р.); лояльно-державний (грудень 1991 р. – початок 1993 р.); передвиборчий (1993–1994 рр.). О. Валецький поклав у основу своєї періодизації еволюцію набуття партіями юридичного статусу та тенденції політичної орієнтації: національно-романтичний (або неформальний) етап, період формальної багатопартійності та етап формування політичного центру [4]. На думку О. Гараня, перший етап становлення багатопартійності в Україні охоплює 1988 р., аргументуючи це тим, що у цей час питання про заснування партій на порядку денному не стояло, а головним завданням демократичних сил було створення широкого об'єднання на зразок народного фронту. Також О. Гарань, стверджує, що на другому етапі, що тривав протягом 1989 р. та перших трьох місяців 1990 р., відбулося становлення Руху та фактична легалізація політичного плюралізму, а з березня-квітня 1990 р. (з утворенням парламентської опозиції) починається третій етап становлення багатопартійності у нашій республіці [5; 6]. На три періоди розділив історію багатопартійності і А. Білоус: передпартійний (середина 1988 р. – грудень 1989 р.), багатопартійний (весна 1990 р. – серпень 1991 р.) і період “посткомуністичних партій” (з серпня 1991 р.). У цього ж автора зустрічається й інша назва етапів (допартійний, початкової багатопартійності, посткомуністичний) із збереженням хронологічних рамок [4; 6]. Дослідник О. Бойко, беручи за основу періодизації суттєві зміни у динаміці життєвого циклу багатопартійності, тобто якісні зрушення у поведінці партій (розмежування, консолідація, перегруповання сил тощо), направлені на завоювання влади, а з іншого боку ступінь реального впливу багатопартійності на формування та функціонування владних структур, виділяє такі три етапи: перший – “зародження” (середина 1988 р. – лютий 1990 р.), другий –

“утвердження” (березень 1990 р. – серпень 1991 р.), та третій – “становлення” (з серпня 1991 р.) [4, с. 165–166].

Діяльність неформальних організацій, їх трансформація в політичні структури та перш за все створення Народного Руху стимулювала створення багатопартійної системи, заповнення політичного спектру партіями, головним чином опозиційними до КПУ. Дослідник О. Бойко стверджує, що від 1989 р. до серпня 1991 р. утворилось 20 політичних партій та об'єднань [3, 4]. Однак офіційно було зареєстровано лише 13 партій. На початок 1991р до їх лав входило більше 30 тис. чоловік. Але особливістю партій того часу був локальний характер їх діяльності, більшість з них ще не зайняла свого місця в політичній структурі суспільства [1, с. 49].

На нашу думку, базуючись на програмних документах, можна виділити три основні ідеологічні течії: національно-демократична (в ній переважали партії, що входили та були близькими до Народного Руху, їх ще називали правими партіями); ліберально-демократична (центристська) і комуністична (ліва ідеологія). Спробуємо проаналізувати програмні документи політичних партій на предмет відображення у них національного питання.

Національно-демократична течія, незважаючи на велику спорідненість програмних положень, не була однорідною. Виразно виділялося національно-центристське угруповання, уособлене Українською республіканською партією (УРП). Вона зорганізувалася однією з перших, структурно відразу охопила майже всі області України, оскільки спиралась на осередки і кадри Української Гельсінської Спілки. Оскільки ще у грудні 1989 р. представники УГС заявляли проте, що їх найближче завдання – трансформація в політичну партію [4, с. 170]. У квітні 1990 р. відбувся установчий з'їзд УРП. На ньому 495 делегатів представляли 28 філій і 219 осередків, які об'єднували 2 300 чоловік. Головною метою діяльності партії було визначено створення Української незалежної і соборної держави як неодмінної умови політичного, економічного і культурного відродження, утвердження демократичного ладу і розвиток громадянського суспільства. Для цього було визнано за необхідне підготувати нову Конституцію України, республіканське громадянство і новий виборчий закон, забезпечити розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову. У національному питанні УРП проголосила рівність громадян України незалежно від походження і національності, необхідність забезпечити культурну автономію громадянам всіх національностей. Особливо підкреслювалось право кримських татар на організоване повернення до Криму і політичну автономію у складі України. На конференції в лютому 1991 р. ідеологія УРП була визначена як ідеологія демократичного націоналізму, що в першу чергу підносить ідею активної боротьби за національне визволення [1, с. 50].

Близькою за змістом до програми УРП виявилася програма Української християнсько-демократичної партії (УХДП), установчий з'їзд якої відбувся в квітні 1990 р. у Львові. За даними організаторів та лідерів цього радикального утворення, у лавах українських християнських демократів на літо 1989 р. нараховувалося близько тисячі осіб, а на червень 1990 р. – не менше двох тисяч, за оцінками ж Львівського обкому КПУ – лише 350 членів [4, с. 170]. Питання майбутньої державності України ця партія пов'язувала перш за все з досягненням політичної незалежності, ліквідацією тоталітаризму як системи. Наголошувалося на необхідності відновлення національної символіки і надання українській мові статусу державної. Вважалося за необхідне забезпечити внутрішній і міжнародний правовий захист українського народу. До блоку з національного питання УХДП додавала вимогу культурної автономії українців на всій території СРСР [1, с. 50].

Досить швидко в суспільно-політичному русі сформувалось націоналістичне крило. Це були нечисленні партії, але їх програмні документи, заяви керівників набували значного резонансу у суспільстві, і досить часто в очах більш поміркованих верств населення дискредитували ідею незалежності України. До їх числа належали Всесвітня українська націонал-радикальна партія, Республіканська українська партія, Українська національна партія (УНП), Українська народно-демократична партія (УНДП), Українська селянська демократична партія (УСДП).

Під гаслом “Незалежність або смерть” формувалася Всесвітня українська націонал-радикальна партія, метою якої проголошувалося створити самостійну Україну від Карпат до Кавказу. Для цього передбачалося об’єднати усіх національно свідомих українців планети в єдину монолітну партію, а при необхідності використати такий засіб збройної боротьби, як повстання. Але установчий з’їзд партії не відбувся [1, с. 51]

21 жовтня 1989 р. у Львові на установчому з’їзді була створена Українська національна партія (УНП). Лідером партії став колишній політ’язень Г.Приходько. [4, с. 168]. У програмі заявлялося, що партія не визнає законності створення УРСР, заперечує чинність Конституції і союзного договору 1922р., виведення “окупаційних збройних сил з усіх українських земель”, розцінює становище України як колоніальне, оскільки “у 1918 році влада була узурпована більшовиками, а Червона армія окупувала УНР” [4, с. 169]. Владні структури були занепокоєні діяльністю УНП щодо створення паралельних органів влади – громадянських комітетів і національного конгресу. За правову основу для цього партія вважала акцію щодо відновлення громадянства Української Народної Республіки та вважала необхідним створення “силового варіанту” безпеки громадян, “яким є приватна зброя” [4, с. 169]. Однак у своїй діяльності націонал-радикали орієнтувалися на мирний шлях досягнення кінцевої мети, однак не виключали і нелегальних методів боротьби у разі застосування до них репресій з боку влади. На початок 1991 р. цю акцію підтримало 2,2 млн чоловік. На той час налічувалося лише 150 членів УНП [1, с. 51].

Ідеологію українського демократичного націоналізму підтримувала й Українська селянсько-демократична партія (УСДП), яка була створена 9 червня 1990 р. Однак ще 8 березня 1990 р. у виданні “Літературна Україна” було опубліковано звернення до селян, робітників та інтелігенції про створення УСДП. У цьому документі проголошувався курс на “побудову Української народної держави демократичного соціалізму” з пріоритетом загальнолюдських цінностей і моралі. Першочерговим завданням партія вважала організацію потужного механізму захисту соціально-політичних інтересів селянства, ліквідацію колгоспів, роздачу землі, економічну та політичну самостійність України, співробітництво з молодіжними організаціями “Сокіл” та “Пласт”. Представники цієї партії рішуче виступили проти підписання союзного договору [1, с. 51]. Головною метою УСДП та її генеральною лінією проголошувалась побудова самостійної правової Української народної держави з пріоритетом загальнолюдських цінностей і моралі, де не буде монополії однієї партії на істину, де влада партій обмежуватиметься конституційним устроєм, рамками парламентаризму та впливом засобів масової інформації, вільних від цензурного нагляду з боку партійних і державних структур [4, с. 178].

Ліберально-демократичний напрям (його ще називають – центристський) політичного спектру представляли Демократична партія України (ДемПУ), Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ), Соціал-демократична партія України, Об’єднана соціал-демократична партія України (ОСДПУ), Партія демократичного відродження України, Партія зелених України (ПЗУ) [6; 8; 9].

24 березні 1990 р. на засіданні Великої Ради НРУ (м. Хуст, Закарпатська область) було повідомлено про створення ініціативного комітету Демократичної партії України (ДемПУ). 25 квітня на засіданні цього комітету обговорювалися політичні засади та базові принципи організації, якими було визнано утворення суверенної Української республіки, роздержавлення власності, приватизація, рішучий перехід до ринкових відносин, створення національної валюти [4, с. 175]. У вересні того ж року у м. Тербовля Тернопільської області на спільному засіданні Підготовчого комітету, уповноважених в областях і Тербовлянської районної ради було засновано Демократичну партію України. В статуті зазначалося, що у своїй діяльності партія виходить з пріоритету прав людини, виступає за необхідність формування правової держави, поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Демократична партія України виступала за свободу економічної діяльності, рівноправність форм власності та ринкову економіку, створення національної грошової одиниці, екологічну безпеку, за відродження і вільний розвиток культури українського народу, всіх

національностей та етнічних груп, що живуть на території України. Особливо наголошувалося, що здійснення цих завдань можливе лише в умовах державної незалежності України [1, с. 52].

30 червня 1990р. в Київському університеті ім. Т. Шевченка відбулася науково-практична і установча конференція Київської ліберально-демократичної асоціації. Були заслухані і обговорені доповіді про історію лібералізму в Україні та його місце в сучасному політичному житті, розглянуті програмні принципи майбутньої Ліберально-демократичної партії України (ЛДПУ). Вони виступали за створення вільної і незалежної Української республіки, яка лише на основі референдуму може укласти конфедеративний договір з іншими республіками. В проекті програми наголошувалося на неприйнятті соціалізму, оскільки “соціалізм несумісний з гуманізмом і демократією”. Затверджувався статут асоціації, яким передбачалося, що її члени, а отже, і майбутні члени ЛДПУ, не зобов’язані виконувати ті рішення, які вони не підтримують [1, с. 52; 4, с. 182].

25–27 травня 1990 р. в Києві за участю близько 100 делегатів від 35 організацій відбувся установчий з’їзд Соціал-демократичної партії України (СДПУ). Напередодні під час роботи науково-практичної конференції “Перспективи розвитку соціал-демократії в Україні” (березень 1990 р., м. Київ) прихильники соціал-демократичної течії заявили про свій намір успадкувати кращі традиції українського руху початку ХХ століття та надбань світової соціал-демократії. Однак через неузгодженість позицій та протиріччя щодо ставлення до соціал-демократичних поглядів, на установчому з’їзді було утворено дві партії – Соціал-демократичну партію України (СДПУ) та Об’єднану соціал-демократичну партію України (ОСДПУ) [1, с. 53; 4, с. 176]. Проблеми державності України соціал-демократи пов’язували перш за все з відновленням незалежності, з обов’язковим балансом інтересів особи і нації: нація поважає інтереси особи – особа поважає інтереси нації. “Декларація принципів соціал-демократів України” передбачала можливість федеративного устрою України як об’єднання її історичних земель з широким місцевим самоврядуванням. Самовизначення Криму пов’язувалось з розв’язанням проблем кримсько-татарського народу. Намагаючись швидше пройти етап організаційного утвердження керівництво СДПУ неодноразово розглядало питання про злиття з ОСДПУ, однак на заваді цього процесу, як привило, стояли серйозні розходження у питаннях про збереження СРСР, незалежність України, ринкову економіку. [1, с. 53–54].

Окреме місце в політичному спектрі країни посідала Партія зелених України, що створилась на установчому з’їзді, який відбувся 28–30 вересня 1990 р. На ньому були представлені діючі організації екологічної асоціації “Зелений світ” з 20 областей України. Лідером “зелених” став народний депутат СРСР Ю. Щербак. Метою діяльності партії було проголошено відродження та захист природного довкілля і людини від згубної дії техногенних факторів, заборона ядерної енергетики та перетворення України на без’ядерну зону. При цьому було зроблено наголос на необхідності будувати державу всіх народів України, а не виключно національну українську. Партія визнавала пріоритет екології над економікою, політикою та ідеологією. Проте, в її практичній діяльності переважали загальнодемократичні проблеми: боротьба за демонтаж тоталітарної системи, побудова суверенної України на федеративних засадах, формування шляхом парламентських та ненасильницьких дій, самостійно чи в коаліції з іншими партіями демократичного спрямування, уряду народної довіри [1, с. 54; 4, с. 180].

Поступово зростав авторитет і вплив Партії демократичного відродження України, створеної на основі Демократичної платформи у Київському політехнічному інституті 1–2 грудня 1990 р. Кожен п’ятий учасник установчого з’їзду був народним депутатом рад різних рівнів, 70 % присутніх становили службовці та науково-педагогічні працівники інститутів. Основною метою діяльності партії проголошувалася реалізація в Україні принципу суверенності особи і прав людини, розбудова демократичної республіки з ефективною ринковою економікою; соціальною захищеністю громадян. На засіданні Демократичного Конгресу, який відбувся 26–27 січня 1991р. було прийнято ряд важливих документів, серед

яких один із найважливіших було звернення до Верховних Рад союзних республік, у якому декларувалась недоцільність функціонування Конституції СРСР і обстоювалося право кожної з республік “як суверенних держав” на власну Конституцію [4, с. 190]. Бажаною формою державного устрою для України вважалася федерація земель з автономією Криму, президентською владою з двопалатним парламентом. Розпад СРСР партія вважала за незворотний прояв історичної необхідності [1, с. 54]

Істотний вплив на політичне життя республіки мала комуністична (соціалістична) течія, яка була представлена Комуністичною партією України і нечисленними Робітничою (марксистською) демократичною партією, Спілкою трудящих за соціалістичну перебудову, об'єднанням “Єдність” за комунізм і соціалістичні ідеали”. Об'єднувала їх прихильність до соціалістичних шляхів розвитку суверенної України у складі оновленого Радянського Союзу, а також ідея необхідності доведення до кінця справи побудови соціалізму. Представники цих партій вважали, що перебудова веде до реставрації капіталістичних відносин, і тому відкидали курс М. Горбачова.

Комуністична партія намагалася зберегти контроль над усіма сферами життя республіки. За станом на початок 1991 р. до лав КПУ входило 2 964 тис. чоловік. За 1990 рік чисельність її зменшилася на 10 % внаслідок добровільного виходу з партії її членів. Процес реформування КПУ в умовах загострення суспільно-політичної кризи фактично не розпочався, хоча відставання від розвитку демократичних процесів ставало все відчутнішим. Активно діяти в цих умовах КПУ не змогла [1, с. 55]. У таких умовах відбувся XXVIII з'їзд Компартії України, який проходив у два етапи (червень і грудень 1990 р.) делегати з'їзду підтримали ідею розширення самостійності Комуністичної партії України, політичну лінію ЦК на утвердження державного суверенітету республіки в складі СРСР, прискорення перебудовних процесів у всіх сферах перебудовного життя. Першим секретарем ЦК КПУ був обраний С. Гуренко [4, с. 187]. Восени 1990 року були зроблені деякі кроки щодо реорганізації партійного апарату. Штати райкомів, міськкомів і обкомів скоротились на 40 %. Під приводом економії партійних коштів і розширення партійних організацій було ліквідовано 39 міськкомів і сільських райкомів партії. Але на процес реорганізації такого змісту суттєво не вплив на загальний політичний курс КПУ [4, с. 186].

У вересні 1991 р. оргкомітет, до якого увійшли колишні члени КПУ на чолі з О. Морозом, заявив про підготовку до створення нової лівоцентристської партії. 26 жовтня в Києві відбувся установчий з'їзд Соціалістичної партії України (СПУ). Під час його роботи було заявлено, що новостворена партія має 60 тис. співчуваючих, здебільшого колишніх рядових комуністів, “яких зрадило власне високе керівництво”. На з'їзд прибуло 286 делегатів майже з усіх областей (крім Запорізької і Тернопільської) і Кримської АРСР. О. Мороз особливо підкреслив, що СПУ не є правонаступницею КПУ. Метою створення партії проголошувалася боротьба за соціальний захист трудящих. СПУ мала базуватися на ідеях “очищеного марксизму – лєнінізму”. У боротьбі за владу передбачався лише, парламентський і конституційний шлях. Проте з початку своєї діяльності СПУ запозичила багато чого з теоретичних засад і практичного досвіду колишньої КПУ: тезу про побудову незалежної України у складі Союзу Суверенних Держав; декларування необхідності розвитку всіх форм власності і боротьби проти “експлуататорів, які визискуватимуть народ і наживатимуться за його рахунок” [1, с. 58].

Таким чином, в Україні розпочався процес формування партій різного політичного спектру. Більшість партій була невеликою, слабкою організаційно і матеріально, не мала чітко визначеної соціальної бази. Для них характерною була спорідненість поглядів з найголовніших питань і однакова теоретична слабкість програмних положень

Список використаних джерел

1. Алексєєв Ю., Кульчицький С., Слюсаренко А. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.) / Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. – К.: “ЕксОб”, 2000. – 296 с.
2. Багатопартійна українська держава на початку ХХ століття: партійні документи перших українських партій. – Київ, 1992. – 148 с.
3. Бойко О. Досвід та уроки суспільно-політичної трансформації України у добу перебудови (квітень 1985 – серпень 1991) / О. Бойко // Нова політика. – 1998. – № 2. – С. 32–34.
4. Бойко О. Нариси з новітньої історії України (1985–1991 рр.) / О. Бойко. – К.: Кондор,

2004. – 357 с. 5. *Гарань О.* Від створення Руху до багатопартійності. / О. В. Гарань. – К., Знання, 1992. – 48 с. 6. *Гарань О.* Убити дракона: З історії Руху та нових партій / О. В. Гарань. – К.: Либідь, 1993. – 200 с. 7. *Кислий П., Чарльз Вайз.* Становлення парламентаризму в Україні: на тлі світового досвіду / П. Кислий, Ч. Вайз. – К.: Абрис, 2000. – 414 с. 8. *Михальченко М. та ін.* Суспільно – політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М. І. Михальченко, В. С. Журавський, В. В. Танчер. – К.: Логос, 1997. – 178 с. 9. *Політична історія України ХХ ст.* У 6 т. – Т.6. Від тоталітаризму до демократії: 1945–2002. – К.: Генеза, 2003. – 696 с. 10. *Політичні структури та процеси в сучасній Україні: політологічний аналіз* / Ф. М. Рудич, В. Б. Безверхий, М. Г. Кириченко і др.; НАН України, Ін-т нац. відносин і політології. – К.: Наук. думка, 1995. – 266 с.

Игорь Процык

**НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В ПРОГРАМНЫХ ДОКУМЕНТАХ
ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ В УКРАИНЕ 1989–1991 ГГ.**

Автор делает попытку проанализировать идеологические взгляды политических партий, созданных в 1989–1991 гг. по отношению к национальному вопросу и его отражения в програмных документах партий.

Ключевые слова: независимость, федерация, автономия, самостоятельность, суверенитет, програмный документ, политическая партия.

Ihor Protsyk

**THE NATIONAL ISSUE IN POSITION PAPERS
OF THE POLITICAL PARTIES IN UKRAINE, 1989–1991**

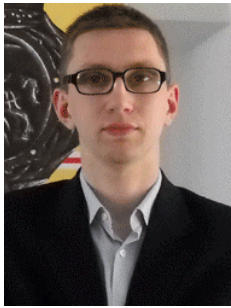
The author makes an attempt to analyze the ideological views of political parties, which were established in Ukraine in 1989–1991 according solving national issue and its reflection in papers of the parties.

Key words: independence, federation, autonomy, independence, sovereignty, a policy document, political party.

УДК 94 (438)

Юрій Чайський

ПИТАННЯ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ І ФРАНЦІЇ ЩОДО ТЕРИТОРІАЛЬНИХ МЕЖ ПОЛЬЩІ У 1918–1923 РОКАХ У БРИТАНСЬКІЙ І ФРАНЦУЗЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЯХ

У статті аналізується стан вивчення питань політики Великої Британії і Франції щодо польських кордонів у 1918–1923 роках у працях представників британської і французької історіографій.

Ключові слова: історіографія, Велика Британія, Франція, польські кордони, територіальні проблеми.

У контексті проблематики міжнародних відносин, причин і наслідків двох світових воєн, історики звертали увагу на різні аспекти питання політики Великої Британії і Франції щодо процесу встановлення кордонів Польщі після 123 років її бездержавного існування. Досліджуючи вказану проблему історіографія дає змогу не тільки визначити місце вказаної проблеми у контексті зовнішньої політики Великої Британії і Франції та поступу Другої Речі Посполитої в умовах міжвоєнної Європи, але й усвідомити нерозривний зв'язок історичної науки з розвитком суспільств, відповідних їм суспільно-політичних та ідеологічних засад.

Розпад “світової соціалістичної системи” наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст., який призвів до знесення бар’єрів із Заходом, ліквідації цензури та запровадження плюралізму в історичній науці, зумовив спалах інтересу у вітчизняних дослідників до вивчення проблем всесвітньої історії та дав змогу ознайомитись із працями західноєвропейської історіографії стосовно міжнародних відносин міжвоєнного періоду зокрема. Цей аспект є досить важливим для функціонування і розвитку історичної науки в умовах незалежної Української держави, адже він не лише дозволяє врахувати інший, іноді кардинально протилежний радянській історіографії, погляд на новітню історію, що позитивно позначається на осмисленні історичних подій, але й встановити цінні контакти та здійснювати дослідницькі проекти із представниками зарубіжних історіографій, які мають тотожні наукові інтереси.

З огляду на це, у межах даної статті аналізуватиметься питання політики Великої Британії і Франції щодо встановлення кордонів Другої Речі Посполитої та відображення цієї проблеми у британській і французькій історіографії. Це дасть змогу виявити спільні і відмінні тенденції вказаних національних шкіл при трактуванні цієї проблеми, визначити її місце серед досліджень зовнішньої політики Великої Британії і Франції у міжвоєнний період, а також відстежити процеси, які відбувались у західноєвропейських історіографіях в ХХ столітті.

Французька історіографія міжвоєнного періоду була представлена рядом історичних шкіл і течій, провідну роль серед яких займала школа “дипломатичної історії”, безпосередній вплив на погляди котрої здійснювали праці академіка Е. Лавісса [1]. Характерними її ознаками були європоцентризм, ідеалізація демократизму політики Франції. З цих позицій й характеризувалась її політика щодо Польщі, яка розглядалась у контексті проблем мирного урегулювання після 1918 р., зокрема російської революції 1917 р. та її небезпеки для західного світу.

Взагалі, французьку історіографію міжвоєнної доби, в залежності від політичної заангажованості і методологічного обґрунтування, умовно можна поділити на націоналістичні, радикальні, ліберальні, демократичні праці. Праворадикальну тенденцію у трактуванні зовнішньої політики Франції представляли Ж. Бенвілль, Л. Доде, Ш. Моррас, які доводили неспроможність Республіки відстояти “здобутки перемоги” і національні інтереси на міжнародній арені. На думку Ж. Бенвілля це було можливо здійснити лише створивши мережу союзів під проводом Франції, за участі Польщі, яка б змогла врятувати цивілізацію від “комуністичної” Росії [2; 3, с. 117]. Ліберальні історики писали про необхідність повоєнного врегулювання у Європі як основного завдання зовнішньої політики [4].

Зокрема, Ф. Пішон пов'язував причини послаблення позицій Франції на міжнародній арені із виявами французької ментальності після тріумфу 1918 р., а Ж. Прево вважав, що закінчення війни не призвело до справжнього миру у “хворій Європі”. Інтернаціоналістські підходи розкриваються у працях П. Луї і А. Зеваеса [5] та дослідженні під редакцією Е. Лавісса, в якому Франція характеризується як держава, зацікавлена у мирному врегулюванні проблем в Європі [6, с. 356–357].

Певний внесок у дослідження цієї теми здійснили й засновник французької полоністики – А. Грап'єн [7] та історик Р. Мартель [8], близький до дипломатичних кіл Франції. Зокрема, він критикував дії Польщі в питанні її західних кордонів з Німеччиною. Втім, зважаючи на їхню заангажованість при оцінці досліджуваних подій, важко говорити про наукову цінність цих праць.

Наприкінці міжвоєнної доби значний вплив на розвиток історичних досліджень почала здійснювати школа “Анналів” (Л. Февр, М. Блок), котра прагнула відтворити таку історію, яка описувала б всі існуючі в суспільстві зв'язки – економічні, соціальні, культурні тощо. Відповідний підхід зберігся та став панівним в історіографії й після Другої світової війни. Потрясіння, які зазнала Франція, вплинули на появу праць цивілізаційного характеру, що створювались у площині “теорії довгих хвиль” повоєнного покоління школи “Анналів” на чолі з Ф. Броделем. Відповідно, змінився й підхід до трактування історії представниками раніше домінуючої дипломатичної школи. Відомий вчений П. Ренувен писав, що одні історики вважають достатнім вивчення дипломатичної історії, а представники нового напрямку наголошують на необхідності вивчати відносини між народами, матеріальне і духовне життя суспільств [9].

У перші повоєнні роки різні аспекти питання політики Великої Британії і Франції щодо польських кордонів у 1918–1923 роках присутні у працях про Версальський мирний договір [10]. Польська проблематика згадується й в ході дискусії між дослідниками щодо причин, які змусили Р. Пуанкаре розпочати Рурську акцію, котра згодом частково вплинула на згоду Ради Послів у 1923 р. визнати східні кордони Польщі [11, с. 305–306; 12, с. 34]. Пік публікацій з проблем зовнішньої політики Франції міжвоєнної доби припадає на 60–80-ті роки, що було пов'язано як із відкриттям архівних фондів провідних країн, так й з ювілеями Третьої республіки, адже 1870 і 1875 рр. – це роки проголошення Республіки і прийняття конституції Франції. Так, М. Бомон висловлює думку, що стрижнем її політики було намагання згуртувати навколо себе держави, стурбовані зростанням німецької потужності”. Тому, Париж намагався передати новоутвореним державам якомога більше територій [13]. Ш. Фолен вважав, що політика “східних союзів” Франції не сприяла встановленню міцного миру в Європі [14]. Увагу привертають праці Ж. Суту про економічну політику Франції щодо Польщі [15], які дають змогу відстежити її вплив на вирішення питання майбутньої долі Верхньої Сілезії.

Становище Франції у світлі міжнародних відносин стало об'єктом дослідження П. Ренувена, який безпосередньо звертається до проблем союзницьких відносин Парижа з державами Центрально-Східної Європи, мирного врегулювання на Паризькій мирній конференції [16]. Залишаючись, переважно, на платформі політико-дипломатичних трактувань міжнародного життя, він разом з тим шукає зв'язок між зовнішніми і внутрішніми факторами [17, с. 65]. Народження Версальської системи П. Ренувен пов'язував із наступом нової епохи, кризою парламентаризму і ліберального суспільства на Заході. Починаючи з 60-х років, з'являються класичні дослідження Ж.–Б. Дюрозеля [18], який, називаючи конкретні фактори застосування союзниками принципу права націй на самовизначення на конференції у Парижі, зазначав, що це робилось недосконало і упереджено. Він вказує на відмінність британської і французької політики у питанні польських кордонів, що пояснював різними їхніми стратегічними планами стосовно Європи.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ століття відбувається своєрідний ренесанс “історії подій”, але на підґрунті “історичного синтезу” і багатофакторності, з урахуванням явищ масової психології і ментальності. Взагалі, розпад “світової соціалістичної системи” зумовив спалах інтересу до вивчення проблем війни, миру і революцій. Так, Ф. Бафоль

[19], Ж.–Д. Авенель [20], А. Віато [21] висвітлюють підтримку Францією Польщі у війні проти більшовиків 1920 р. та її територіальних домагань до балтійських земель, Верхньої Сілезії і Східної Галичини. Щодо останньої, виходячи з притаманної для цієї історіографії риси – відстоювання концепції демократизму політики Франції, автори наголошують на прагненні Парижа пом'якшити національні утиски українців з боку Варшави. У роботах присвячених Паризькій мирній конференції, Ж.–Ж. Беккер зазначає, що головними причинами провалу Версальського миру були “глибокі розбіжності між переможцями” [22, с. 122], а П. де Гмелен доводить, що “повоєнна доба могла бути лише перемир'ям, яка постало за фальшивим миром” [23, с. 404]. Вивчення питання політики Франції щодо польсько-литовського конфлікту демонструють зв'язок між захопленням литовцями Клайпеди і визнанням східних кордонів Польщі [24].

Розгляд питання політики Великої Британії і Франції щодо кордонів Польщі у 1918–1923 роках у британській історіографії було закладено кембріджськими істориками [25] і в класичній праці про Паризьку мирну конференцію під редакцією Х. Темперлея [26], які оцінюють позицію Лондона у цій справі як частину політики по створенню рівноваги або ж балансу сил в Європі, котра б не була реалізована в разі відновлення Польщі в межах 1772 р. На їхню думку це призвело б до збільшення реваншистських настроїв в Росії і Німеччині, що спровокувало б чергову світову кризу, невідгідну для британської влади. Х. Темперлей і В. Медлікотт [27] вважають, що оскільки після 1918 р. бажана для Лондона рівновага в Європі змістилась у бік Франції, Велика Британія намагалась не допустити ще більшого посилення Парижа у Східній Європі за рахунок створення сильної Польщі. Натомість Р. Сетон-Вотсон висловлює думку про висування польського питання для Лондона на перший план лише у випадку необхідності тиску на Росію [28].

Британська історіографія представлена й роботами істориків-марксистів А. Пейджа і А. Мортонна [29], які розглядають це питання, як й радянські вчені, через призму британської імперіалістичної зовнішньої політики. Вони прагнуть довести, що єдиною метою Лондона було знищення більшовизму, навіть за рахунок приєднання до Польщі “російських територій” і порушення рівноваги сил в Європі. Дослідження видані у 1944–1946 роках [30], відображають погляди генерації того часу, а тому характеризуються захопленням діяльністю Радянського Союзу упродовж війни. Натомість Р. Мечрей [31] із пропольської позиції висвітлює вирішення польсько-німецьких прикордонних суперечок.

У 70–80-ті роки під впливом загальноєвропейських історіографічних процесів відбулося поступове методологічне зближення дипломатичної історії з історією міжнародних відносин. Тому, у сучасному лексиконі істориків, які займаються цією проблематикою, поняття “зовнішня політика Великобританії” вживається у вузькому традиційному значенні та у широкому новому – як своєрідний аналог поняття Великобританія у системі міжнародних відносин [32, с. 1; 33, с. 1–30]. Загалом, з того часу вивчення історії британської зовнішньої політики ділять на: 1) зовнішньополітичну історію, яка вивчається в руслі дипломатичної історії і охоплює взаємовідносини Великобританії з іншими країнами; 2) військову і стратегічну історію, яка включає різні сюжети конкуренції з державами Європи, США, Японією та історію локальних і світових війн; 3) імперську історію та історію відносин Великобританії з країнами Співдружності націй; 4) політичну біографію [34, с. 208].

Для праць цього періоду [35] є характерним, у тій чи іншій мірі, виправдання британського зовнішнього курсу у міжвоєнну добу. Дещо іншої позиції дотримується Н. Стоун [36], який намагається довести, що політика Лондона до Польщі була детермінована конкретними зовнішньополітичними реаліями, а не була частиною доктрини “балансу сил” в Європі. У цей час з'являються публікації щодо російсько-польської війни, встановлення східного кордону Польщі [37]. С. Вайт вважає, що Захід до 1923 р. не відмовлявся від спроб повалення більшовицької влади, що впливало на питання визнання ризького кордону [38, с. 12].

Великий внесок у вивчення нашої проблеми зробив Н. Дейвіс [39]. Його праця “Білий орел, червона зірка” [40], яка вважається однією з кращих робіт про радянсько-польську війну, подає оцінку британської влади в цій справі як “зіткнення однаково неприйнятних для

британського керівництва поляків і більшовиків” [40, с. 76]. Н. Дейвіс викриває міф створений сером М. Хенкі, який перебільшував роль Заходу у збереженні Польщі від більшовиків у 1920 р.

У роботах сучасних дослідників питання політики Великої Британії і Франції щодо територіальних проблем Польщі у 1918–1923 рр., як правило, розглядається в контексті становлення Версальської системи і політичної історії Польщі [41]. Цікаву інформацію, котра стосується вивчення польської проблематики в рамках британської історіографії подають й іноземні дослідники [42].

Отже, оцінюючи стан вивчення питання політики Великої Британії і Франції щодо територіальних меж Польщі у 1918–1923 роках у британській і французькій історіографіях, відзначаємо, перш за все, розгляд цієї проблеми, переважно, у контексті інших питань, що стосувались проблем мирного урегулювання в Європі після 1918 р. Основний акцент при вивченні даного питання науковцями робився на дослідженні політики власної країни, котра, розглядалась крізь призму національних інтересів та цілей на міжнародній арені: Франції – прагненні послабити Німеччину, знищити більшовизм і віднайти традиційного союзника у Східній Європі, а Великої Британії – встановленні політичної рівноваги в Європі і недопущенні посилення Франції за рахунок створення сильної Польщі у тому числі. Поряд з цим, зазначаємо, що починаючи з 1960-х років в західноєвропейській історіографії відбувся певний перегляд зовнішньої політики великих держав у міжвоєнну добу. Автори почали відмовлятися від виключно ідеалістичних оцінок британської і французької політики, вказували на маніпулюванні ними етнічним принципом і правом націй на самовизначення при встановленні кордонів Другої Речі Посполитої зокрема. Насамкінець вплив загальноєвропейських історіографічних процесів повоєнного періоду позначився на поступовому методологічному зближенні дипломатичної історії з історією міжнародних відносин – більш характерному для британської історіографії, та історичному синтезу історії подій з урахуванням явищ масової психології і ментальності – для французької історіографії, котрий проявився й при розгляді вказаної наукової проблеми.

Список використаних джерел

1. *Lavisse E.* Histoire de France des originés à la Révolution : 9 t. / E. Lavisse. – P. : Publication de la Sorbonne, 1900–1911. – 285 p. 2. *Bainville J.* Histoire de la Troisième République. 1870–1935 / J. Bainville. – P. : Plon, 1935. – 246 p. 3. *Bainville J.* La Russie et la barrière de l'Est / J. Bainville. – P. : Fouraut, 1937. – 165 p. 4. *Pichon F.* La victoire stérile / F. Pichon. – P. : Alcan, 1927. – 201 p.; Prevost J. Histoire de France depuis la guerre / J. Prevost. – P. : Ernest Leroux, 1932. – 327 p. 5. *Louis P.* Histoire du Parti Socialiste / P. Louis. – P. : La Nouvelle Revue française, 1922. – 107 p.; Zévaes A. Le Parti Socialiste de 1904 jusqu'à 1923 / A. Zévaes. – P. : Editions sociales, 1924. – 193 p. 6. *Histoire de la France contemporaine depuis la Révolution jusqu'à la paix de 1919* : 10 vol. / [sous la red de M. E. Lavisse]. – P. : Grasset, 1921–1922. – v. 10: Tables generales des origines a la paix de 1919. – 1922. – 387 p. 7. *Grappin H.* La question de la Silésie de Teschen. Polonais et Tchèques / H. Grappin. – Paris, 1919. – 67 s. 8. *Martel R.* La France et la Pologne / R. Martel. – P. : Stock, 1931. – 100 p. 9. *Renouvin P.* Introduction à l'histoire des relations internationales / P. Renouvin, J.-B. Duroselle. – P. : A. Colin, 1964. – 523 p. 10. *Loménie B. de.* Le débat de ratification du Traité de Versailles à la Chambre des Députés et dans la presse en 1919 / B. de Loménie. – P. : Editions Denoël, 1945; *Mourin M.* Histoire des grandes puissances. Du Traité de Versailles aux traités de Paris (1919–1947) / M. Mourin. – P. : Payot, 1958; *Laroche J.* La Question de Teschen devant la conférence de la paix en 1919–1920 / J. Laroche // Revue d'Histoire Diplomatique. – 1948. – LXII. 11. *Jouvenel B. de.* D'une guerre à l'autre / B. de Jouvenel. // in 3 vol. – P. : Calmann-Levy, 1940. – V. I: De Versaille à Locarno. – 416 p. 12. *Flandin P.-É.* Politique Française 1919–1940 / P.-É. Flandin. – P. : Les Editions Nouvelles, 1947. 13. *Baumont M.* La faillite de la paix (1918–1939) / M. Baumont. – P. : Plon, 1960. – 322 p.; *Baumont M.* Gloire et tragédie de la Troisième République / M. Baumont. – P. : Hachette, 1956. – 415 p. 14. *Fohlen C.* La France de l'entre-deux-guerres (1917–1939) / C. Fohlen. – P. : 1966. – 226 p. 15. *Soutou G.* La politique économique de la France en Pologne (1920–1924) / G. Soutou // Revue Historique. – № 509. – janvier-mars 1974. – P. 85–116; *Soutou G.* Les mines de Silesie et la rivalite franco-allemande, 1920–1923 / G. Soutou // Relations internationales. – № 1. – 1974. – P. 135–154. 16. *Renouvin P.* L'Armistice de Rethondes. 11 Novembre 1918 / P. Renouvin. – P. : Gallimard, 1968. – 99 p.; *Renouvin P.* Le Traité de Versailles / P. Renouvin. – P. : Flammarion, 1969. – 145 p. 17. *Histoire des relations internationales* : 8 vol. / [sous la dir. de P. Renouvin]. – P. : Librairie Hachette, 1953–1958. – T. 7: Les crises du XX siècle. I. De 1914 à 1929. – 1957. – 296 p. 18. *Duroselle J.-B.* Les relations franco-allemandes de 1914 à 1939 / J.-B. Duroselle. – Fascicule II. – P. : PUF, 1969. – 208 p.; *Duroselle J.-B.* La politique extérieure de la France de 1914 à 1945 / J.-B. Duroselle. – Fascicule I. – P. : PUF, 1965. – 119 p.; *Дюррозель Ж.-Б.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.-Б. Дюррозель. – К. : Основи, 1995. – 904 с. 19. *Bafoil F.* La Pologne / F. Bafoil. – P. : Fayard, 2007. – 560 p. 20. *Avenel J.-D.* Interventions alliées pendant la guerre civile russe, 1918–1920 / J.-D. Avenel. – P. : Economica, 2001. – 224 p. 21. *Viatteau A.* Les deux batailles de Varsovie, celle de 1920 et celle de 1944 [Електронний ресурс] / A. Viatteau // L'Insurrection de Varsovie, la bataille de l'été 1944 / dir. A. Viatteau, coll. Mondes contemporains de G. H. Soutou. – P. : Presses universitaires de Paris Sorbonne, 2003. – Режим доступу: <http://www.diploweb.com/forum/pilsduski.htm>. – Назва з екрана; *Viatteau A.* L'apport de la Pologne aux 20 ans de paix entre les deux guerres, 1919–1939 / A. Viatteau // Les Sociétés, la guerre et la paix de 1911 à 1946 (Europe, Russie / URSS, Etats-Unis, Japon) en dissertations corrigées pour le CAPES / Agrégation, (dir. Gérard Berger). – P. : Ellipses, 2003. 22. *Becker J.-J.* Le

traité de Versailles / J.-J. Becker. – P. : Presses Universitaires de France, 2002. – 128 p. 23. *Gmeline P. de*. Versailles 1919: Chronique d'une fausse paix / P. de Gmeline. – P. : Presses de la Cité, 2001. – 437 p. 24. *Dutertre G.* Lituanie : Klaipeda sous administration française (1920–1923) [Електронний ресурс] / G. Dutertre. – Режим доступу: http://209.85.129.132/search?q=cache:qC5bQkyieJAJ:www.colisee.org/article.php%3Fid_article%3D697+France,+Pologne,+1920,+article&cd=5&hl=ru&ct=clnk&gl=fr. – Назва з екрана; *Gueslin J.* Entre illusion et aveuglement: la France face à la question lituanienne (1920–1923) / J. Gueslin // Cahiers lituaniens. – Strasbourg, 2001. – n° 2; *Chandavoine I.* Les Français à Klaipeda et après (1920–1932) / I. Chandavoine. – Vilnius : Zara, 2003. – 208 p. 25. *Gooch G. P.* The Cambridge History of British Foreign Policy / G. P. Gooch, A. W. Ward. – Cambridge : Cambridge University Press, 1923. – Vol. III: (1866 – 1919). – 664 p.; *Gooch G. P.* The History of Modern Europe (1878–1919) / G. P. Gooch. – New York : Henry Holt, 1923. – p. 728. 26. *Temperley H. W. V.* A History of the Peace Conference of Paris / H. W. V. Temperley. // in 6 vols. – Oxford–London : Henry Frowde and Hodder and Stoughton, 1920–1924. 27. *Medlicott W. N.* British Foreign Policy since Versailles / W. N. Medlicott. – L. : Methuen & Co., 1940. – 344 p. 28. *Seton-Watson R.* Sarajewo. A Study in the Origins of the War / R. Seton-Watson. – L. : Hutchinson, 1926. – 303 p. 29. *Пейдж А.* Внешняя политика английского империализма / А. Пейдж. – М. : ГИЗ, 1938. – 88 с.; *Мортон А. Л.* История Англии / А. Л. Мортон. – М. : ИЛ, 1950. – 462 с. 30. *Marriott J. A. R.* Anglo-Russian Relations 1689–1943 / J. A. R. Marriott. – L. : Methuen & Co., 1944. – 227 p.; *Seton-Watson H.* Eastern Europe between two wars. 1918–1941 / H. Seton-Watson. – Cambridge : Cambridge University Press, 1946. – 445 p.; *Джордан В. М.* Великобритания, Франция и Германская проблема в 1918–1939 гг. Анализ англо-французских отношений в период создания и проведения в жизнь Версальского договора / В. М. Джордан. – М. : Госполитиздат, 1945. – 303 с. 31. *Machray R.* The Problem of Upper Silesia / R. Machray. – L. : G. Allen & Unwin, 1945. – 134 p. 32. *Watt D. C.* Succeeding John Bull: America in Britain's place, 1900–1975: a study of the Anglo-American relationship and world politics in the context of British and American foreign-policy-making in the twentieth century / D. C. Watt. – Cambridge : Cambridge University Press, 1984. – 302 p. 33. *Hermann Ch. F.* New Directions in the Study of Foreign Policy / Ch. F. Hermann, Ch. W. Jr. Kegley, J. N. Rosenau. – Boston : Allen & Unwin, 1987. – 538 p. 34. *Согрин В. В.* Современная историография Великобритании / В. В. Согрин, Г. И. Зверева, Л. П. Репина. – М. : Наука, 1991. – 228 с. 35. *Dockrill M.* Peace without Promise: Britain and the peace Conferences 1919–1923 / M. Dockrill, J. Goold. – L. : Batsford, 1981. – 287 p.; *Orde A.* Great Britain and International Security, 1920–1926 / A. Orde. – L. : Royal Historical Society, 1978. – 244 p.; *Marks S.* The Illusion of Peace: International Relations in Europe 1918–1933 / S. Marks. – L. : Macmillan, 1976. – 272 p. 36. *Stone N.* The Eastern Front 1914–1917 / N. Stone. – L. : Hodder & Stoughton, 1975. – 352 p. 37. *Carley M. J.* The Politics of Anti-Bolshevism: The French Government and the Russo-Polish War, December 1919 to May 1920 / M. J. Carley // Historical Journal. – 1976. – Vol. 19. – P. 163–189; *Elcock H. J.* Britain and the Russo-Polish Frontier, 1919–1921 / H. J. Elcock // The Historical Journal. – 1969. – no. 1. – P. 137–154. 38. *White S.* Britain and the bolshevik revolution. A study in the politics of diplomacy, 1920–1924 / S. White. – L. : Macmillan, 1979. – 317 p. 39. *Davies N.* Boże igrzysko / N. Davies. – Kraków : Znak, 1991. – Т. II: Od roku 1795. – 905 s.; *Davies N.* Lloyd George and Poland 1919–20 / N. Davies // Journal of Contemporary History. – 1971. – Vol. 6. – P. 132–154; *Davies N.* August 1920 / N. Davies // European Studies Review. – 1973. – Vol. 3. – P. 269–281; *Davies N.* The Genesis of the Polish-Soviet War, 1919–20 / N. Davies // European Studies Review. – 1975. – Vol. 5. – P. 47–67; *Davies N.* Sir Maurice Hankey and the Inter-Allied Mission to Poland, July–August 1920 / N. Davies // The Historical Journal, London. – 1972. – Vol. XV. – no. 3. – P. 553–561; *Davies N.* Polacy jak irlandczyści [Електронний ресурс] / N. Davies. – Режим доступу: http://www.davies.pl/w_polacyjakirlandczysci.php. – Назва з екрана. 40. *Davies N.* Orzeł biały, czerwona gwiazda: Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920 / N. Davies. – Kraków : Znak, 1998. – 301 s. 41. *Boemeke M. F.* The Treaty of Versailles: A Reassessment After 75 Years / M. F. Boemeke, G. D. Feldman, E. Glaser. – Cambridge : Cambridge University Press, 1998; *Sharp A.* After the Versailles Treaty: Enforcement, Compliance, Contested Identities / A. Sharp. – Routledge : Conan Fischer and Alan Sharp, 2007. – 224 p.; *Adam M.* The Versailles System and Central Europe / M. Adam. – Alderhot : Ashgate, 2004. – 383 p. 42. *Савчук Б.* Історія Галичини в англomовних виданнях (до 1939 р.) / Б. Савчук // Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – 1999. – № 3. – С. 189–193; *Jasnowski J.* Poland's Past in English Historiography / J. Jasnowski // Polish Review. – 1958–1959. – Vol. 3. – P. 21–35; *Zawadzki W. H.* Historycy brytyjscy o Polsce (1893–1974). Zarys biograficzno-bibliograficzny / W. H. Zawadzki // Kwartalnik Historyczny. – 1976. – № 3. – S. 597–615.

Юрий Чанский

ВОПРОС ПОЛИТИКИ ВЕЛИКОЙ БРИТАНИИ И ФРАНЦИИ ОТНОСИТЕЛЬНО ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ ПРЕДЕЛОВ ПОЛЬШИ В 1918–1923 ГОДАХ В БРИТАНСКОЙ И ФРАНЦУЗСКОЙ ИСТОРИОГРАФИЯХ

В статье анализируется состояние изучения вопросов политики Большой Британии и Франции относительно польских границ в 1918–1923 годах в трудах представителей британской и французской историографий.

Ключевые слова: историография, Великая Британия, Франция, польские границы, территориальные проблемы.

Yuriy Chainskyi

QUESTION OF POLICY OF GREAT BRITAIN AND FRANCE CONCERNING TERRITORIAL LIMITS OF POLAND, 1918–1923 IN THE BRITISH AND FRENCH HISTORIOGRAPHY

In the article is analyzed the question of the study of British and French policy regarding Polish borders in 1918–1923 in the works of representatives of British and French historiography.

Key words: Historiography, Great Britain, France, Polish borders, territorial problems.

УДК 930.1+329 (477.83/86) “18/19”

Андрій Кліш

ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬНО-ХРИСТІАНСЬКОГО РУХУ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена дослідженню проблем суспільно-християнського руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. у Східній Галичині в сучасній вітчизняній історіографії. Основна увага приділена працям українських вчених, що побачили світ на межі ХХ–ХХІ ст. і в останні роки.

Ключові слова: історіографія, Східна Галичина, християнсько-консервативний рух, політична діяльність, національні інтереси.

Діяльність українського християнсько-консервативного руху в Східній Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст. – важлива складова всеукраїнського національно-культурного та суспільно-політичного поступу, що ґрунтувався на загальнолюдських морально-етичних засадах, всебічному розширенні наукового світогляду, духовному збагаченні й культурному вихованні нації, піднесенні рівня освіти й науковості, втіленні у життя національних прагнень багатьох поколінь українців.

Метою цієї публікації є аналіз досягнень сучасної вітчизняної історіографії в дослідженні суспільно-християнського руху в Східній Галичині.

Зауважимо, що ще й досі чи не єдиним історіографічним виданням з цієї проблематики є стаття Н. Винник [6]. У ній авторка аналізує комплекс праць про Католицький русько-народний союз (КРНС) – першої української партії суспільно-консервативного спрямування, узагальнений досвід українських істориків, досліджені основні напрямки в історіографії з даної тематики.

Мар'ян Мудрий у своїй розвідці [16] охарактеризував рукописні матеріали з історії Християнсько-суспільного союзу напередодні Першої світової війни, а також на їх основі показав внутрішню організацію, стан і діяльність товариства.

Однією із перших спроб проаналізувати діяльність цієї течії зробив у своїх працях львівський дослідник Т. Антошевський [1]. Зокрема, він зазначив, що християнсько-суспільний рух гармонійно влився в палітру українських політичних партій і громадських організацій кінця ХІХ – початку ХХ ст. в Галичині. Він мав свої недоліки і свої позитивні сторони. Переважно рух не мав значного впливу на галицьке політичне життя, однак представляв певну течію політичних і суспільних поглядів.

Костянтин Кондратюк [13] зазначив, що КРНС не відіграв помітної ролі в національно-політичному житті українців Галичини через свою малочисельність, проте став єдиною серед українських партій політичною силою, яка бачила одним з головних своїх завдань захищати католицьку церкву і християнську духовність.

У публікації автора цієї статті [12] проаналізовано політичні аспекти діяльності представників суспільно-християнського руху в Східній Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Зокрема, автор зазначає, що лідери християнсько-консервативної течії зосередились в основному на роботі в громадських організаціях, парламенті та сеймі. Працю в Державній раді О. Барвінський, А. Вахнянин та інші депутати доповнювали діяльністю в Галицькому сеймі. На відміну від парламенту тут вони займались переважно економічно-господарськими справами. А. Вахнянин продовжував популяризувати спілки Райфайзена. О. Барвінський виступав у справі охорони і консервації пам'яток архітектури, передусім, сакральних, зниження цін на сіль тощо.

Михайло Москалюк у дисертаційному дослідженні [15] проаналізував причини становлення, ідейні засади, соціальну базу та структуру християнсько-суспільного

руху, простежив еволюцію клерикально-консервативних сил у суспільно-політичному житті Галичини, охарактеризував роль та місце клерикальних структур в українському політичному русі. Зокрема, він зауважив, що на прикладі діяльності КРНС (1896–1907 рр.) і Християнсько-суспільної партії (ХСП) (1911–1924 рр.) відбулася політична еволюція християнських суспільників, в результаті якої вони стали на державно-самостійницькі позиції.

Варто відзначити досить ґрунтовну наукову працю І. Чорновола [22], у якій на тлі тогочасної суспільно-політичної ситуації проаналізовано персональний склад “Руського клубу” упродовж 1861–1901 рр., його соціальну структуру та організаційні засади, розкрито виборчі процеси, досліджено діяльність українських депутатів, подано їх реєстр. Тим не менше, незважаючи на ґрунтовність видання, вказана монографічна праця розкриває лише діяльність української фракції у Галицькому крайовому сеймі у 1861–1901 рр.

Олена Аркуша у своїй розвідці [3] на основі архівних матеріалів дослідила передумови заснування, ідеологію політичного товариства суспільно-християнського спрямування товариства “Руська громада”, що діяло в Східній Галичині на початку ХХ ст. Авторка проаналізувала статут і програмні документи товариства, функціонування його керівних органів, спроби створення місцевих осередків, організацію виборчих кампаній, відносини з вищою ієрархією греко-католицької церкви.

Дисертація У. Кошетар [14] присвячена аналізу впливу греко-католицької церкви (ГКЦ) на процес формування організованого консерватизму в Галичині у 1900–1939 рр. як суспільно-політичного і духовного явища, а також її ролі у створенні політичних структур консервативного спрямування. Автор переконливо довела, що ГКЦ відіграла провідну роль у створенні суспільно-політичних структур консервативного напрямку в Галичині упродовж періоду 1900–1939 рр., що помітно позначилося на їх програмових засадах, напрямках та формах діяльності. Проте, як зазначає автор, відсутність мережі низових організацій, незначна підтримка програмних засад галицьким соціумом зумовила невисокий рівень впливу клерикально-консервативних партій на суспільно-політичні процеси у Галичині [14, с. 17].

Олег Єгрешій зазначає, що суспільно-християнський рух відзначався лояльністю до австрійського уряду та місцевої польської адміністрації, а його ідеологія запозичена у західноєвропейського католицького клерикалізму [9, с. 15–16].

Анатолій Павко вважає, що саме з діяльністю КРНС пов’язана модернізація українського національно-політичного життя в Східній Галичині. Автор трактує КРНС як першу українську класичну консервативну організацію європейського зразка [18, с. 142]. Він зазначає, що в статуті союзу, соціальною базою якого були переважно греко-католицькі священники, вказувалося на тому, що його основною метою є піклування “про релігійно-моральні, народні і економічні справи” українського народу в Галичині. Незважаючи на це, що КРНС не мав значного впливу на громадсько-політичне життя у краї, проте його модерна консервативна ідеологія стимулювала політичні дискусії в українському партійному таборі [18, с. 20].

Подібні думки висловив також І. Райківський, який вважає, що ідеологія КРНС базувалася на платформі західноєвропейського католицького клерикалізму [20, с. 33].

Проаналізувавши програму діяльності ХСС, А. Павко зазначив, що вона в загальному підтримувала вимоги націонал-демократів щодо відкриття українського університету у Львові, запровадження виборчої реформи, протидії москвофілам, поділу Галичини на українську та польську тощо [19, с. 216].

Володимир Гаюк у дослідженні “Галицькі митрополити” [7] значну увагу приділив участі вищих духовних осіб греко-католицької церкви у підтримці українського християнсько-консервативного руху в Східній Галичині. Особливо це стосується митрополита А.Шептицького.

Степан Гелей у роботі “Консервативна течія в суспільно-політичній думці України ХІХ ст.” [8] досліджує причини появи і наслідки діяльності консервативного руху, його

ідеологічні засади, вплив на появу “нової ери”, роль і місце в українському суспільно-політичному житті XIX ст.

Зауважимо, що низка праць присвячені визначним діячам суспільно-християнського руху, котрі внесли вагомий внесок у становлення різних сфер українського національного відродження. Зокрема, Т. Батенко, досліджуючи внесок А. Вахнянина в українське національне відродження, зазначав, що галицький консерватизм як політична ідеологія теоретично сформувався на політичній авансцені альтернативою ідеологічним компонентам (ліберальної, соціалістичної та націоналістичної течій) з їх відмінним способом життя та ведення політичної тактики [5, с. 11].

Мар'яна Зуляк зазначає, що від початку “нової ери” О. Барвінський повів політику відмінну від загалу народовців. Він вдався до тактики особистих переговорів з віденським урядом. Його можна назвати одним з перших галицьких політичних лідерів народовців, прихильників поміркованого християнського консерватизму, який відкинув практику захисту інтересів українців промовами й виступами, якої дотримувалась більшість українських депутатів-народовців “нової ери”. О. Барвінський неодноразово наголошував, що політика без втілення її гасел в життя є не тільки безкорисною, а навіть шкідливою [10, с. 91].

Тарас Антошевський у статті “Олександр Барвінський і український християнсько-суспільний рух наприкінці XIX – початку XX століть” зазначає, що КРНС-ХСП у міру своїх можливостей вели політично-просвітницьку пропаганду в народі. Автор робить висновок, що О. Барвінський відігравав визначальну роль у християнсько-суспільному русі, який був фактичним лідером КРНС, Руської громади і ХСП [2, с. 58].

Ігор Чорновол, зазначивши важливу роль О. Барвінського у суспільно-політичних процесах у Східній Галичині, доводить, що однією з найбільших його заслуг було створення першого українського консервативного угруповання, яке виконувало місію посередника між численнішими та радикальнішими українськими об'єднаннями з одного боку, та урядовими структурами з іншого. Ця їхня роль, на думку автора, принесла українцям певні здобутки [21, с. 35].

Олена Аркуша, аналізуючи життя та діяльність О. Барвінського, показала його роль у суспільно-християнському русі. Зокрема, дослідниця окреслює його роль у створенні Християнсько-суспільного союзу (ХСС) у червні 1911 р. Вона зазначає, що ідеологія організації будується на тезі про те, що вихід із “морального занепаду” народу під впливом партійних агітаторів потрібно шукати на шляху поєднання базових християнських і національних цінностей, а завданням політичної сили є дбати про розвиток усіх сфер життя народу на ґрунті австрійської державності. Більшість членів-засновників належали до української львівської інтелігенції. Структура ХСС, як зазначила О. Аркуша, ще не була партійною: на місцях діяли не первинні осередки, а інститут довірених осіб. Соціальна база ХСС здебільшого зводилася до парафіяльних греко-католицьких священників старшого покоління [3, с. 62–63].

Андрій Кліш у статті простежив вплив християнсько-суспільного руху на становлення національно-патріотичних поглядів К. Студинського та його роль в українському суспільно-національному русі кінця XIX – перших десятиліть XX ст. [11].

Таким чином, аналіз стану дослідження проблеми суспільно-християнського руху в Східній Галичині свідчить, що незважаючи на значне зацікавлення цією проблемою, поки що відсутні окремі спеціальні ґрунтовні дослідження з політичної історії українського клерикально-католицького руху в Галичині в означений період.

Список використаних джерел

1. *Антошевський Т.* До історії християнсько-суспільного руху в Галичині (80-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / Тарас Антошевський. – Львів, 1997. – 36 с. 2. *Антошевський Т.* Олександр Барвінський і український християнсько-суспільний рух наприкінці XIX – початку XX століть / Тарас Антошевський // Олександр Барвінський (1847–1927) / Матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. Львів. 14 травня 1997 р. – Львів, 2001. – С. 32–45. 3. *Аркуша О.* Олександр Барвінський / Олена Аркуша // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 18: Західно-Українська Народна Республіка: До 90-річчя утворення / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича;

– Львів, 2009. – С. 48–66. 4. *Аркуша О.* Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку XX століття: політичне товариство "Руська громада" / Олена Аркуша // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. Івана Франка. На пошану професора Костянтина Кондратюка. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – С. 63–99. 5. *Батенко Т.* Анатоль Вахнянин (1841–1908). Біля джерел національного відродження / Тарас Батенко. – Львів: Кальварія, Каменярь, 1998. – 140 с. 6. *Винник Н.* Католицький русько-народний союз в українській історіографії / Винник Н. М. // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. – Випуск 11. 2008. – Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2008. – С. 258–267. 7. *Гаюк В.* Галицькі митрополити / Гаюк В. – Львів, 1992. – 186 с. 8. *Гелей С.* Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. / Гелей С. – Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 1996. – 122 с. 9. *Єгреший О.* Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча / Олег Єгреший. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 168 с. 10. *Зуляк М.* "Нова ера" як спроба виділення християнсько-консервативної течії у Східній Галичині / Мар'яна Зуляк // "Перспективи та проблеми наук в умовах глобалізації": матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – С. 87–91. 11. *Кліш А.* Кирило Студинський та християнсько-суспільний рух в Галичині (кін. XIX – поч. XX ст.) / Андрій Кліш // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2006. – № 1. – С. 30–36. 12. *Кліш А.* Політична діяльність християнсько-консервативної течії наприкінці XIX – на початку XX ст. / Андрій Кліш // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 1. – С. 63–68. 13. *Кондратюк К.* Галицький консерватизм: ідеологія і практика (1896–1939 рр.) / Костянтин Кондратюк // Мандрівець. – Київ: НУКМА, 2003. – № 5. – С. 3–6. 14. *Кошетар У. П.* Роль Української греко-католицької церкви у формуванні галицького консерватизму 1900–1939 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / У. П. Кошетар; Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2007. – 20 с. 15. *Москалюк М. Ф.* Український християнсько-суспільний рух у Галичині (1920–1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02. "Політичні інститути та процеси" / Москалюк Михайло Федорович. – К., 1999. – 18 с. 16. *Мудрий М.* Рукописні джерела до історії Християнсько-суспільного союзу в Галичині / Мар'ян Мудрий // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ; Львів, 2004. – С. 421–440. 17. *Павко А.* До питання про формування партійно-політичної системи у Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. // Пам'ять століть. – 2000. – № 3. – С. 136–144. 18. *Павко А. І.* Становлення та діяльність політичних партій і організацій в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / А. І. Павко; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2001. – 44 с. 19. *Павко А. І.* Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля / Павко А. І. – К.: Іван Федоров, 1999. – 248 с. 20. *Райківський І.* Українське національне відродження кінця XVIII – початку XX ст. / Ігор Райківський // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2000. – № 4. – С. 33. 21. *Чорновол І.* Олександр Барвінський у контексті своєї і нинішньої епохи / Ігор Чорновол // Олександр Барвінський (1847–1927) / Матеріали конференції, присвяченої 150 річчю від дня народження Олександра Барвінського. Львів. 14 травня 1997 р. – Львів, 2001. – С. 32–45. 22. *Чорновол І.* Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861–1901 (нарис з історії українського парламентаризму) / Ігор Чорновол. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – 288 с.

Андрей Клиш

ИССЛЕДОВАНИЯ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВЕННО-ХРИСТИАНСКОГО ДВИЖЕНИЯ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX СТ. В СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Статья посвящена исследованию проблем общественно-христианского движения в Восточной Галиции в современной отечественной историографии. Основное внимание уделено работам украинских ученых, увидевших свет на рубеже XX–XXI вв. и в последние годы.

Ключевые слова: историография, Восточная Галиция, христианско-консервативное движение, политическая деятельность, национальные интересы.

Andriy Klish

UKRAINIAN SOCIAL-AND-CHRISTIAN MOVEMENT OF THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY STUDIES IN MODERN NATIVE HISTORIOGRAPHY

The article investigates the problems of social-christian movement in Eastern Galicia in the modern national historiography. The main attention is paid to works by ukrainian scientists who saw the world on the verge of XX–XXI century and in recent years.

Key words: historiography, Eastern Galicia, the Christian conservative movement, political activity, national interests.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ І ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ, ОСВІТИ Й НАУКИ

УДК 348.84.038.5 + 94 (477)

Ігор Пилипів

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄПИСКОПІВ СТАНІСЛАВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ УГКЦ З ОРГАНІЗАЦІЇ ТА РОЗВИТКУ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ В 1907–1945 РР.

У статті висвітлюються заходи греко-католицьких єпископів з організації та діяльності духовної семінарії у Станіславській єпархії в 1907–1945 рр.

Ключові слова: єпархія, єпископ, митрополит, священник, Українська греко-католицька церква.

Важливу роль у структурі розвитку УГКЦ та зміцненні її авторитету серед віруючих відіграли духовні семінарії, в яких готувалися священничі кадри. Із трьох семінарій Галицької церковної провінції УГКЦ Станіславська була відкрита найпізніше – в січні 1907 р. За час її існування було підготовлено понад 400 священників, окремі з яких показали приклади самопожертви за віру і Церкву в період її заборони та тотального нищення радянським режимом. Відповідно актуальність дослідження зумовлена як необхідністю встановлення історичної правди, так і пошануванням пам'яті тих діячів УГКЦ, які вклали чимало праці для її функціонування.

Метою дослідження статті є виклад та аналіз матеріалів про заснування та діяльність Станіславської греко-католицької духовної семінарії. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період діяльності духовної семінарії.

Передбачено здійснення наступних дослідницьких завдань завдань: висвітлити діяльність Станіславської єпархії в створенні умов для відкриття та матеріального забезпечення діяльності духовної семінарії. Розкрити політику єпископа Г. Хомишина з приводу підготовки та виховання майбутніх священників.

Деякі аспекти цієї проблеми розглядалися окремими дослідниками в контексті висвітлення історії Греко-католицької церкви, серед яких можна виокремити праці І. Андрухів [1], І. Делятинського [2], І. Луцького [3], В. Марчука [4], В. Полека [6] та інших. Водночас не достатньо висвітленими залишаються питання, пов'язані з організаційними заходами єпископів Станіславської єпархії щодо будівництва семінарії, забезпечення її викладацькими кадрами, організацією навчального процесу, а також ролі семінарії в структурі єпархії з виховання єпархіального духовенства, що і є метою та завданнями нашої статті.

Вперше ідея про відкриття духовної семінарії у Станіславській єпархії виникла за єпископства Юліана Сас-Куїловського в 1893 р. До цього часу, за його рекомендацією до десяти кандидатів щороку направлялися на навчання в духовні семінарії Львова, Перемишля, Відня та Риму. Відповідальність за моральну поведінку семінаристів під час їх перебування на канікулах за місцем проживання, єпископ покладав на священників, вихідцем з парафії яких був семінарист [5]. Однак, у силу певних об'єктивних та суб'єктивних обставин не всі семінаристи після закінчення навчання поверталися в єпархію, а, по-друге, такої їх кількості було катастрофічно мало, щоб зміцнити кадровий потенціал відносно молодій єпархії, що була утворена в 1885 р.

Приводом до створення семінарії став цісарський декрет від 13 березня 1893 р., згідно з яким була припинена діяльність Віденської греко-католицької семінарії і одночасно надано

право створювати духовні семінарії в єпархіях. Однак у Станіславівській єпархії, з причини відсутності власних коштів для придбання землі та на будівництва приміщення семінарії, цим правом не змогли скористатися. Тим більше, що і в державній казні не знайшлося субсидій для її будівництва. Єдине, що зміг зробити єпископ Ю. Сас-Куїловський, це підготувати план-проект трьохповерхової будівлі з навчальними класами, гуртожитком та капличкою.

З призначенням у 1899 р. на Станіславську єпархію єпископа Андрея Шептицького, справа з будівництвом семінарії значно активізувалася. Зокрема, в серпні 1899 р. владику власним коштом (10 тис. золотих римських) купив навпроти приміщення консисторії по вулиці Липовій, 4 (нині – Шевченка) земельну ділянку, яку подарував єпархіальній Капітулі для будівництва семінарії. Наступного року владиці вдалося заручитися підтримкою уряду щодо щорічного фінансування будівництва. А при переїзді до Львова в жовтні 1900 р. на митрополічу катедру, подарував для майбутньої семінарії власну бібліотеку, що налічувала понад 4 тис. примірників [6, с. 128] та створив із власних заощаджень спеціальний фонд для її утримання й поповнення новою літературою, виділяючи щорічно 1200 крон. Крім того, подарував десятків картин, ікон та стародруків [7]. Будівництво семінарії розпочалося в червні 1902 р., коли єпархією до травня 1904 р. тимчасово управляв архипресвітер єпископської Капітули о. Василь Фацієвич. Це було зумовлено тим, що увесь цей час велися гострі дискусії щодо кандидатури на посаду владики Станіславської єпархії. Зокрема, полька знать Станіслава хотіла бачити на цьому посту москвофіла М. Пакіша, маючи намір нейтралізувати з його допомогою вплив УГКЦ на національне відродження краю. А митрополит Андрей обстоював кандидатуру ректора Львівської духовної семінарії отця-доктора Григорія Хомишина [6, с. 131]. У цьому протистоянні переміг митрополит і 16 квітня 1904 р. цар Франц Йосиф II нарешті іменував своєю постановою о. д-ра Г. Хомишина єпископом Станіславівської єпархії, про що 18 травня повідомив вірних Станіславівської єпархії Пастирським посланням митрополит А. Шептицький [8].

Маючи достатній досвід з організаційно-господарських та навчально-виховних питань, владику Г. Хомишин за два з половиною роки завершив будівництво Станіславської семінарії імені святого священномученика Йосафата. А 14 січня 1907 р. після урочистостей з нагоди її відкриття, до навчання приступило 19 семінаристів. Австрійський уряд виділив на обладнання приміщення 28 тис. корон та по 548 крон щорічно для утримання одного семінариса [9].

Чимало було зроблено Г. Хомишином і для забезпечення навчального процесу досвідченими викладачами. Зокрема, першим ректором семінарії було призначено отця ЧСВВ Єремію Ломницького, який очолював навчальний заклад до 1915 р., коли під час окупації Галичини російськими військами, навчання у семінарії було припинено, а її ректора 5 лютого арештовано й заслано до Сибірска, де і помер у липні 1916 р. Приводом до арешту стало звинувачення в “розповсюдження ідей відділення України від Росії”, які нібито він пропагував на сторінках часопису “Місіонер” [10, с. 92]. Із Львівської семінарії було переведено кілька поважних богословів, як о. Йосафа Коциловського, який до 1911 р. був віце-ректором, а потім очолив Самбірсько-Перемишльську єпархію, о. Тита Галушинського, о. Амврозія Редкевича та інших, які мали ступені докторів богослов'я. Семінарисами першого року навчання стали першокурсники, які поступили до Львівської духовної семінарії. З кожним роком кількість учнів семінарії збільшувалося, у зв'язку з чим збільшувався і викладацький склад. Зокрема, в 1908 р. були запрошені отці-доктори Франц Щепкович, Василь Баран, Іван Лятишевський. Останній в 1930 р. став єпископом-помічником владики Григорія Хомишина [11, с. 32–33].

Значну увагу єпископ Г. Хомишин приділяв вихованню в семінарисів “міцності віри” перед загрозою “впливу візантійства зі Сходу”, тобто від Російської православної церкви. Як застережні заходи пропонував запровадити для священників целібат, а також перейти на Григоріанський календар. Вперше щодо питання целібату він офіційно висловився у квітні 1910 р., заявивши, що з числа семінарисів Станіславської духовної семінарії на священників

будуть висвячуватися лише ті, хто прийме целібат [12]. Прийняття целібату він вимагав і від семінаристів, які за направленням єпархії, навчалися в інших духовних закладах, погрожуючи припиненням подальшого навчання для тих, хто цього не зробить [13].

Владика був переконаний, що безшлюбні священники є більш відданими справі чистоти віри, і більш ревніше захищають інтереси церкви від будь-яких впливів політичних партій. Однак, не враховував того, що в українському менталітеті целібат, як правило, асоціювався з політикою окатоличення і полонізації. Відповідно, питання целібату спричинило гостру дискусію як серед духовенства, так і громадянства, чим миттєво скористалися його противники. Г. Хомишина називали “запроданцем Польщі”, “релігійним фанатиком” “космополітом”, який прагне поставити релігію вище національних інтересів та іншими неприємними епітетами [14].

Напругу зняло лише загострення міжнародної ситуації напередодні та початок Першої світової війни. Однак, наслідки окупації Галичини російськими військами ще більше переконали владика Г. Хомишина у правильності запропонованих ним застережних заходів щодо впливу “східного візантійства”. За його словами, цей Російська православна церква давно втратила вплив на вірних і стала залежною від царської влади, а тому її орієнтальний (східний) “візантизм” приніс чимало лиха українцям у релігійному і політичному житті, які стали “сателітами темного молоха російського” [15, с. 14]. Відповідно східний російський обряд – це загроза повної русифікації українського народу [15, с. 27]. Тому незважаючи на критику, Г.Хомишин все ж таки запровадив у Станіславській єпархії з 25 березня 1916 р. Григоріанський календар. За спогадами очевидця тих подій, “вірні спротивилися цьому на 100 % як по селах, так і по містах. На селі вірні в свята за григоріанським календарем працювали. Ніхто до церкви не йшов. Але кожний священник правив Службу Божу. Та в церкві було лише трьох людей – священник, дяк і паламар. Зате у свята за юліанським календарем церква була битком набита – як звичайно. То ж священники були приневолені – а в дійсності дуже радо це робили – дати повну відправу, і то відповідно до інтенції, включно з проповіддю. Те саме і по містах” [16].

Оскільки перехід на новий календар вірні не підтримували, то митрополит А.Шептицький, який 10 вересня 1917 р. повернувся до Львова із заслання, відмінив розпорядження владика Г. Хомишина. Хоча, як стверджують окремі дослідники, Григоріанський календар продовжував діяти на теренах Станіславської єпархії аж до березня 1918 р. [17, с. 56]. А остаточно питання про запровадження Григоріанського календаря та целібату було знято лише на конференції греко-католицького єпископату, що відбулася 8 травня 1925 р. у Львові. У прийнятій ухвалі відзначалося, що це – “небезпечний експеримент”, який може “викликати небажаний неспокій в краю”. З цим рішенням змушений був погодитися і єпископ Г. Хомишин [18].

Хоча з погляду сьогодення і подій, що відбулися на теренах єпархії в другій половині 40-х рр. навколо УГКЦ, на нашу думку, єпископ Г. Хомишин мав рацію в питаннях целібату і реформи календаря. Як показала практика, найбільш стійкими до репресій радянської влади виявилися саме представники чернечих чинів. А концепція “єдиної православної віри” відіграла немаловажну роль у переведенні релігійних громад забороненої УГКЦ в православ'я.

Поряд з питаннями целібату та реформи календаря, владика Г. Хомишин приділяв увагу і семінарії, яка відновила свою діяльність восени 1917 р., призначивши тимчасовим ректором о. Михайла Вольницького [19]. На конференції єпископів, що відбулася в лютому 1918 р. розглядалося питання забезпечення парафій священниками, оскільки наслідки війни призвели до значного скорочення їх кількості. Зокрема, у Станіславській єпархії впродовж 1914–1917 рр. померло 78 священників, а значна кількість їх виїхала. Незважаючи на те, що впродовж 1918 р. було висвячено 34 священники [20], в єпархії ще не вистачало 105 священників [21].

Окупація Галичини Польщею, що розпочалася з червня 1919 р., позначилася і жорсткою політикою щодо УГКЦ. Зокрема, ще в березні 1919 р. польський уряд скасував

державну дотацію з релігійного фонду для духовних семінарій, а згодом приміщення були зайняті військами. У Станіславі було арештовано віце-ректора о. Авксентія Бойчука, професора богослов'я В. Барана та 6-х семінаристів [22].

У цій ситуації Г. Хомишин змушений був піти на такий крок, як дозволити студентам-богословам самостійно проходити курс дисциплін та складати іспити екстерном, коли будуть до них готові [23]. Упродовж 1920 р. таким чином було рукоположено 19 семінаристів [20, с. 267–268].

Оскільки польський уряд відмовлявся фінансувати утримання духовних семінарій, то на спільній нараді єпископів 3 листопада 1920 р. було ухвалено рішення про вирішення цієї проблеми у кожній єпархії самостійно єпископами [24, с. 66]. Відповідно уже 15 листопада єпископ Г. Хомишин звертається до священників та вірних з проханням скласти пожертви для утримання семінарії та навчання 80-х семінаристів [25]. Із такими закликами він звертався і впродовж 1921–1922 рр. [26]. А в січні 1923 р. владика навіть змушений був запровадити податок для священників та єпархій (парохи 20 тис. польських марок, єпархії – від 5 тис. до 10 тис.), щоб “не допустити до цілковитого замкнення семінарії” [27]. Заходи Г. Хомишина дали можливість не лише продовжити навчальний процес, а й якісно укомплектувати професорсько-викладацький склад. Зокрема, після смерті о. М. Вольницького (8 квітня 1923 р.), новим ректором було призначено о. д-ра А. Бойчука, який до того виконував функції віце-ректора. Із 9 викладачів, 5 мали наукові ступені докторів богослов'я [28, с. 140].

Для забезпечення стабільності навчально-виховного процесу та однотипності програм ухвалою установчого з'їзду українського Богословського Наукового Товариства від 29 вересня 1922 р. було розроблено єдині для всіх семінарій навчальні програми, а також продовження терміну навчання з 4-х до 5-ти років. Проте, з ухвалою щодо терміну навчання не погодився єпископ Г. Хомишин, оскільки й так не вистачало коштів для утримання семінарії [29].

Незважаючи на критику, єпископ Г. Хомишин все ж таки вимагав від семінаристів приймати цілібат. А на початку 1925 р. зважився на запровадження цілібату в Перемиській єпархії і єпископ Й. Коциловський. Противники цілібату організували 1 і 8 лютого віча протесту, які пройшли у Перемишлі, Львові та Станіславі. Зокрема, у Станіславі протестувало близько 600 чол. мирян та духовенства [30, арк. 28]. Учасники віча ухвалили резолюцію, в якій говорилося, що примусове запровадження цілібату суперечить історичній традиції і може зашкодити Греко-католицькій церкві, а також просили Ватикан втрутитися в справу й захистити церкву від дій Г. Хомишина [31].

5 лютого з протестом проти цілібату виступили і семінаристи перших та других курсів Перемиської, а 11 лютого – Станіславської духовних семінарій. Станіславські семінаристи висунули ультиматум: якщо не припиниться насильне запровадження цілібату, то вони залишать навчальний заклад [32, арк. 2]. Оскільки керівництво семінарії проігнорувало їхні вимоги, то до кінця навчального року на першому курсі залишилося лише 15 студентів із 43-х [33, с. 60].

Однак, незважаючи на протести семінаристів, частини духовенства і вірних, а також на критику окремих авторитетних громадсько-політичних діячів, владика Г. Хомишин залишався непохитним. Аналізуючи, до чого призвело безбожництво на теренах УРСР, він у своєму Пастирському листі “Про грозячі небезпеки” (березень 1925 р.), зокрема, наголошував, що там “більшевизм допроваджує нарід до стану звичайної худоби, ...убивають в душах людських всяке почуття, чесноти і релігії, ...доми Божі обграбували і многі з них обернули на театри, танці, забави розпустні...” [34, с. 12].

Засвідчує тверду позицію Г. Хомишина в питанні цілібату і той факт, що кількість безшлюбних священників у Станіславській єпархії в 1914–1927 рр. зросла з 61 до 108. Майже аналогічно збільшилася їх кількість у Львівській єпархії – із 38 до 48 та в Перемиській – із 13 до 42 [35, с. 157].

Переслідуючи мету оберегти УГКЦ від переслідувань, а також вірних від православних впливів, Г. Хомишин активно пропагував необхідність укладення з польським урядом угоду

(конкордату) про співпрацю, яка б визначала статус Церкви та її права й обов'язки в польській державі. Цю ідею підтримала й апостольська столиця [36, арк. 17]. Проект угоди, в написанні якої він приймав активну участь, було розглянуто й схвалено на розширеній нараді при митрополиті 19 березня 1924 р. [37, с. 20], яка офіційно вступила в дію з 10 лютого 1925 р. В одному з його артикулів, зокрема говорилося, що “Католицька Церква без різниці обрядів буде користуватися в Польській Республіці повною свободою. Держава запевняє церкві свободне виконання її влади і юрисдикції, а також свободну адміністрацію й управу її справами та майном згідно з Божими правами і канонічним правом”. А 8 вересня 1925 р. греко-католицьке духовенство склало присягу, беручи на себе зобов'язання бути лояльними до польської держави [38, с. 33–34].

Слід зазначити, що завдяки вмілій політиці “лояльності” владиці Г. Хомишину значно вдалося зміцнити позиції єпархії, в тому числі й за рахунок збільшення кількості чоловічих та жіночих монастирів і філіалів, створення релігійних товариств. Зокрема, якщо на початку його єпископства (1904 р.) в єпархії діяв лише один монастир ЧСВВ у Бучачі, то станом на 1935 р. їх уже було шість, а також два жіночі монастирі сестер-василіянок [39, с. 94]. А якщо аналізувати діяльність на теренах єпархії представників всіх чернечих згромаджень, то їх кількість за період 1904–1935 рр. зросла з 5 (один чоловічий і чотири жіночих) до 41 (7 чоловічих і 34 жіночих) [20, с. 291]. А кількість священників зросла з 473 у 1925 р. [40] до 531 – в 1938 р. [20, с. 295], із яких понад 90 % були випускниками Станіславської духовної семінарії.

У період першої радянської (1939–1941 рр.) та німецької (1941–1944 рр.) Станіславська духовна семінарія функціонувала нестабільно, що було зумовлено як політикою радянської влади, так і воєнними обставинами. А під час другого приходу радянської влади, уже після смерті митрополита Андрея Шептицького розпочався процес підготовки до ліквідації УГКЦ, початок якому поклав арешт всіх галицьких владик 11 квітня 1945 р. У зв'язку з подальшими подіями не могла, звичайно, функціонувати й Станіславська семінарія. 24 жовтня 1945 р. був арештований отець-доктор Авксентій Бойчук (1888–1971) і засуджений на 10 років таборів, а також і частина семінаристів та викладачів. Приміщення семінарії зайняли військові, яким користуються донині.

Таким чином, аналіз діяльності єпископів Станіславської єпархії УГКЦ зі створення та розвитку духовної семінарії засвідчує, що було докладено чимало зусиль з боку владик для забезпечення виконання нею призначеної їй місії з виховання священничих кадрів. У цьому значна заслуга її ректорів та професорсько-викладацького складу, більшість з яких зазнала репресій і загинула на засланні, залишившись вірними своїй Церкві. За період існування семінарії було виховано понад 400 священників, що дало змогу не лише забезпечити парафії високоосвіченими кадрами, а й більшість з них стала проводирями культурно-просвітницького життя в парафіях, поповнила ряди чернечих чинів, плідно працювала у релігійних товариствах, виховуючи молодь у християнському та національному світогляді й традиціях.

Враховуючи той факт, що дана стаття не може вичерпно розкрити всі аспекти діяльності підготовки священників у Станіславській духовній семінарії, майбутнім дослідникам варто більше уваги звернути на навчально-виховні особливості цієї навчальної установи.

Список використаних джерел

1. Андрухів І., Лисенко О., Пилипів І. Станіславська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект. Наукова монографія. – Івано-Франківськ, 2010. – 500 с.
2. Делятинський Р. Історія Станіславської єпархії (1885–1900). – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2001. – 96 с.
3. Луцький І. М. Створення Станіславської (Івано-Франківської) єпархії Української Греко-Католицької Церкви. – 2-е видання. – Івано-Франківськ: Івано-Франківський інститут права, економіки та будівництва, 2004. – 280 с.
4. Марчук В. В. Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 464 с.
5. Вістник Станіславської Єпархії. – Станіславів, 1897. – Ч. VIII. – С. 2.
6. Полек В. Нарис історії Івано-Франківської єпархії // Шематизм Івано-Франківської єпархії Української Греко-Католицької Церкви станом на 10 листопада 1995 року Божого – Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківської греко-католицької єпархії, 1995. – С. 99–156.
7. Грабовецький В. “Пам'ять его во благословеніє”: Андрей Шептицький і Станіславщина // Галичина. – 1994. – 27 жовтня.
8. Посланіє пастирське Андрея Шептицького, митрополита

Галицького, Архиепископа Львівського, єпископа Кам'янець-Подільського до вірних Станіславської єпархії про постановлення о. д-ра Григорія Хомишина єпископом. – Жовква, 1904. – 20 с. 9. *Вістник Станіславської Єпархії*. – 1907. – Ч. 1. – С. 2. 10. *Рибак Л.* о. д-р Єремія Ломницький, ЧСВВ та його роль у житті семінарії // Нарис історії Івано-Франківської (Станіславської) Духовної Семінарії імені Святого Священномученика Йосафата (1907–2007 рр.). – Івано-Франківськ: Вид-во Духовної Семінарії, 2007. – С. 87–103. 11. *Полк В.* Майданами та вулицями Івано-Франківська. Історико-культурний путівник. – Львів: Каменяр, 1994. – 148 с. 12. *Галичанин*. – Львів, 1910. – 23 юнія. 13. *Діло*. – Львів, 1911. – 24 серпня. 14. *Див.: Діло*. – 1911. – 11 січня; 1912. – 2 серпня. 15. *Посланіє* пастирське Григорія Хомишина, єпископа Станіславського до Духовенства і світської інтелігенції о Подвигах за добрі і святі справи. – Станіславів, 1916. – 32 с. 16. *Стефурак В.* Зміна календаря у Станіславській єпархії // *Світло*. – 1995. – Ч. 1. – С. 6. 17. *Павлишин О.* З історії впровадження григоріанського календаря в церковне життя українців: календарна реформа єпископа Григорія Хомишина // *Україна модерна*. – Київ – Львів: Критика – Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2002. – Ч. 7. – С. 7–68. 18. *Львівська національна бібліотека, відділ рукописів* (далі – ЛНБ, ВР). – Ф. 9. – Спр. 1069. – Арк. 38. 19. *Вісник Станіславської Єпархії*. – 1918. – Ч. 1–3. – С. 24. 20. *Шематизм* Всего клира греко-католицької Єпархії Станіславської на рік Божий 1925. – Станіславів, 1925. – XXXII+325 с. 21. *Вісник Станіславської Єпархії*. – 1918. – Ч. XI–XII. – С. 103–104. 22. *Вістник Станіславської Єпархії*. – 1920. – Ч. I–III. – С. 5. 23. *Вістник Станіславської Єпархії*. – 1919. – Ч. IX–X. – С. 29–30. 24. *Конференції* Архієреїв Української Греко-Католицької Церкви (1902–1937) / ред. Кравчук А. – Львів: Свічачо, 1997. – 108 с. 25. *Вістник Станіславської Єпархії*. – 1920. – Ч. X–XII. – С. 49. 26. *Вістник Станіславської Єпархії*. – 1922. – Ч. X–XII. – С. 53. 27. *Вістник Станіславської Єпархії*. – 1923. – Ч. I–III. – С. 1–2. 28. *о. І. Ляшківський*. З історії Духовної Семінарії в Станіславіві // Альманах українських богословів. – Жовква, 1923. – С. 128–156. 29. *Богословія*. – Львів, 1923. – Кн. 1. – С. 91–93. 30. *Центральний державний архів України у Львові* (далі – ЦДАУЛ). – Ф. 358 Шептицький Андрей – Олександр (1865–1944), митрополит греко-католицької церкви, граф. – Оп. 1. – Спр. 89 (Скарги проти проведення celibату). – 51 арк. 31. *Діло*. – 1925. – 12 лютого. 32. *ЦДАУЛ*. – Ф. 408 Греко-католицький митрополичий ординаріат. – Оп. 1. – Спр. 22 (Інформація про сведення celibату Г. Хомишином та Й. Коциловським). – 38 арк. 33. *Москалюк М.* Проблеми celibату в християнсько-суспільному житті Галичини 20–30 рр. XX ст. // *Галичина*. – 1997. – № 1. – С. 58–62. 34. *Пастирський лист* Григорія Хомишина до клира і вірних Станіславської єпархії про грозачі небезпеки. – Станіславів, 1925. – С. 12. 35. *Sliwa T.* Kosciol grekokatolicki w latach 1918–1939 / Kosciol w II Rzeczypospolitej. – Lublin, 1980. – S. 152–184. 36. *ЦДАУЛ*. – Ф. 358. – Оп. 3. – Спр. 57 (Листування з папською нунціатурою у Варшаві і єпископом Г. Хомишином в справі заключення Конкордату між Польщею і Ватиканом). – 27 арк. 37. *Перевезій В.* Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20–30 рр. XX ст. – К., 1998. – 46 с. 38. *Гайковський М.* УГКЦ в часи митрополитування Андрея Шептицького // Київська церква. – 2001. – № 2–3. – С. 33–48. 39. *Ісаїв П.* Історія міста Станіслава // Альманах Станіславської землі. Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини. Том 1. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1975. – 98 с. 40. *о. Пелехатий І.* Архіпастир, патріот, мученик // *Нова зоря*. – 2002. – Ч. 13. – С. 4.

Игорь Пыльшив

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕПИСКОПОВ СТАНИСЛАВСКОЙ ЕПАРХИИ УГКЦ ПО ОРГАНИЗАЦИИ И РАЗВИТИЮ ДУХОВНОЙ СЕМИНАРИИ В 1907–1945 ГГ.

В статье освещаются мероприятия греко-католических епископов по организации и деятельности духовной семинарии в Станиславской епархии в 1907–1945 гг.

Ключевые слова: епархия, епископ, митрополит, священник, Украинская греко-католическая церковь.

Ihor Pylypiv

THE STANISLAV UGCC EPARCHY BISHOPS' ACTIVITY ON THE SEMINARY ORGANISATION AND DEVELOPMENT, 1907–1945

The article covers events and activities of the Greek-Catholic Bishops aimed at creation and development of a seminary in the Stanislav Eparchy in 1907–1905.

Key words: eparch, bishop, metropolitan, priest, Ukrainian Greek-Catholic Church.

УДК 39 (092) (477)

Леся Костюк

ПЕРЕДВЕСІЛЬНА ЗВИЧАЄВІСТЬ ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті на основі свідчень численних інформаторів автор подає характеристику передвесільної обрядовості сільських жителів Галичини другої половини ХХ – початку ХХІ століття.

Ключові слова: Галичина, весілля, сватання, оглядини, вінкоплетення, гільце.

Весілля – це полігранний родинний обряд, котрий до сьогодні зберігає чимало пережитків старовини. Весільна драма складається з трьох основних етапів: передвесільний цикл обрядів, власне весілля та післявесільна звичасвість. Зауважимо, що науковий доробок українських етнографів, присвячений вивченню локальних особливостей весільної драми, досить вагомий. Проте сьогодні майже відсутні розвідки про регіональну специфіку сільського весілля Галичини другої половини ХХ – початку ХХІ століття. З огляду на це досліджувальна проблема є актуальною.

Метою статті є комплексне вивчення обрядів передвесільного циклу весільної драми, як елементів сучасної родинної звичасвості. Реалізація зазначеної мети передбачає розв’язання низки завдань: методом польового дослідження зібрати й опрацювати етнографічні матеріали у жителів Золочівського, Бродівського і Перемишлянського районів Львівської області, з’ясувати семантику ритуальних дій.

Основною метою статті є комплексне дослідження весільної обрядовості Галичини із врахуванням трансформаційних процесів, які відбувалися на території цього регіону. Реалізація поставленої мети передбачає розв’язання поставлено завдання: простежити та дати оцінку локальній специфіці весільних звичаїв галичан у системі загальноукраїнських традицій.

Порушена проблема знайшла відображення у студіях істориків та етнографів. Окремі аспекти цього питання порушувалися у працях таких науковців, як В. Борисенко [1], С. Мудрий [2], В. Скуратівський [3], котрі подають загальну характеристику передвесільної обрядовості, проте лише поверхнево згадують про досліджувальну територію. Важливі та цікаві відомості про традиційну галицьку весільну обрядовість подають інформатори [4–19]. Цінність їхніх свідчень полягає в тому, що ці люди неодноразово були учасниками весільних дійств і у зв’язку з описаними ритуалами. У своїх свідченнях респонденти розповідають про зміни у ставленні сучасної молоді до вінчання порівняно з минулим, специфіку та локальні відмінності обряду сватання, випікання короваю, вінкоплетення у різних місцевостях Галичини, пояснюють значення весільного деревця тощо.

Загальновідомо, що одружувалися в Галичині переважно дівчата віком 16–20 років, хлопці ж у віці 20–24 років. У с. Чемеринці (Перемишлянський р-н Львівської обл.) в кінці ХІХ ст. одруження осіб, які не досягли 24-річного віку, відбувалося з дозволу батьків. Якщо батьків не було, то дозвіл мало дати староство [14]. Траплялися випадки, коли видавали заміж дівчину і у більш ранньому віці. При цьому керувалися принципом “що ране, то непогане”, або ж просто спішили породичатися із заможним зятем.

Як правило, на Галичині пару для себе обирали у межах свого села або ж із близької місцевості. До сьогодні в окремих селах залишилося сприйняття обранця з іншого села як “чужого” (с. Перегноїв Золочівського р-ну Львівської обл.) [12].

У виборі пари для власних дітей провідну роль відігравали батьки. Важливим фактором вибору були матеріальні інтереси. В окремих місцевостях ще необхідною умовою одруження вважалося володіння певним ремеслом, наприклад, у м. Глиняни (Золочівський р-н

Львівської обл.) [5]. Якщо дівчина прагнула знайти обранця, який припав би їй до душі, то батьки очікували доброго помічника в домі.

При виборі пари в Галичині існував принцип соціальної ендогамії, тобто обранця шукали рівного за походженням і матеріальним станом. Це робилося для того, щоби у майбутній сім'ї чоловік та жінка були рівноправними і ніхто не мав підстави для докору. Про це йдеться у приказці: “Чобіт до чобота, ходак до ходака” [9].

До передвесільних обрядів в окремих регіонах України необхідно віднести оглядини – це знайомство з господарством-майбутнього зятя чи невістки. У Галичині цей обряд замінювався вивідинами, простіше, збором інформації про матеріальний стан, внутрішньосімейні взаємини, репутацію сім'ї, з якою мали намір породичатися [1, с. 57]. Зібравши інформацію про свою обраницю і пересвідчившись, що може розраховувати на благословення її батьків, хлопець засилав старостів.

У Галичині свати (старости) – це чоловіки поважного віку, родичі нареченого, котрі самі повинні бути одруженими і щасливими в шлюбі. Жінки сватати не ходили, хоч нерідко неофіційно відігравали важливу роль у створенні молодої пари. Так, в окремих селах Галичини існували так звані “свахи”. Іноді хлопець йшов свататися зі своїми батьками. Форма проведення цього дійства не у всіх місцевостях однакова. Якщо в прикарпатських районах застосовують примовляння про куницю – красну дівицю [3, с. 57], то на Перемишлянщині, наприклад, це примовляння про добрий товар і купця. Іноді нібито шукають дівчину, яка забігла у цей двір. Часом жартома господарі замість тієї доньки, яку сватають, виводять іншу доньку або ж сина (с. Сасів Золочівський р-н Львівської обл.) [19]. Йшли свататися переважно ввечері, щоби в разі відмови якнайменше було свідків цієї події.

Важливим елементом сватання було домовлення про розмір посагу нареченої (так званої скрині), до котрого входили особистий одяг, прикраси, рушники, скатертини, килими, певна грошова сума худоба та наділ землі (так звана материзна).

У наш час обряд сватання у досліджувальному регіоні практично не зберігся. Він зливається з умовами. Батьки нареченого і найближчі родичі йдуть до дому нареченої “на слово” і домовляються про весілля, місце спільного проживання молодят, матеріальне забезпечення новоствореної сім'ї. Згодом такий же візит наносять і родичі нареченої своїм майбутнім сватам.

Таким чином, сватання, оглядини і умовини поєднані практично в один елемент передвесільного циклу обрядів Галичини. Нерідко поведінка дійових осіб цього ритуалу відображає їхнє ставлення до укладеного шлюбу, оскільки галичани вірять, що негативні емоції накладають певний відбиток на майбутнє життя пари.

Заручини – це оголошення суспільству про намір молодих людей одружитися. Як окремий елемент передвесільного обряду вони не були поширені у всіх районах Галичини. Святкували заручини в с. Єлиховичі (Золочівського району, Львівської області) переважно тоді, коли весілля доводилося відкладати на доволі тривалий час, а хлопець хотів мати гарантію, що дівчина не вийде заміж за іншого (наречений ішов в армію або ж відбував у тривалу подорож) [10]. Святкування відбувалися переважно в домі нареченої, запрошували найближчих родичів, а іноді й все село. Молодятам віддавали певні почесті, на знак згоди на шлюб їхні руки перев'язували рушником, садили їх на найпочесніше місце за столом або на покутті. Наречений дарував своїй майбутній дружині подарунок (переважно це були прикраси), запрошували музик, тацювали. Такий обряд донедавна зберігався й у с. Вишняни (Золочівський р-н Львівської обл.) [5].

Спроба відмовитися від весілля вважалася великою образою. Той, хто відмовлявся від одруження, виплачував іншій стороні матеріальні витрати, які були пов'язані з приготуванням до весілля. Але у випадку вагомої причини для відмови від шлюбу (аморальна поведінка одного з наречених, викриття фактів біографії, які можуть стати на перешкоді майбутній сім'ї і старанно приховувались) матеріальні витрати не відшкодовуються.

До передвесільних обрядів у Галичині, слід віднести, церковні оповіді – це повідомлення священика про намір молодих людей одружитися. Нині у храмах Галичини священик зачитує оповіді тричі у дні недільних богослужінь. Якщо молодята з різних місцевостей, то оповіді читають у храмах обох населених пунктів [2, с. 23]. Про оповіді до священика до сьогодні йдуть домовлятися батьки, традиційною платою за них була чорна курка, яйця, солодощі і гроші (с. Заставне, Золочівський р-н, Львівської обл.) [7]. Священик узгоджував з батьками дату шлюбу (щоби не співпадала з так званою “задушною суботою”, не припадала на час посту чи загальниці). У наш час зазвичай священика ставлять перед фактом, що весілля відбудеться такого-то числа і вже неможливо врахувати всіх вищезгаданих обставин. Наприклад, у традиційному для весіль в Галичині місяці листопаді є дві задушні суботи – перед святами св. Дмитрія і св. Михайла, але практика показує, що весілля відбуваються кожного тижня.

Наступним елементом передвесільної обрядовості на Галичині були запросини на весілля. За два тижні до весілля наречені запрошували своїх друзів і дружок, іноді їздили запрошувати родичів, які жили далеко. Крім двох старших дружок, наречена запрошувала ще кілька незаміжніх дівчат – молодших дружок. Їх могло бути до 15 (але обов’язково непарна кількість). Чим більше дружок і боярів, тим щасливішою буде доля молодят. Усі вони в день весілля мали бути одягненими у традиційний український стрій. Дотепер цей звичай зберігається у с. Лагодів (Перемишлянський р-н Львівської обл.) [14].

За тиждень до встановленої дати шлюбу запрошують гостей. Наречена з двома старшими дружками, одягнені у вишиванки, з вінками на головах (тепер з невеличкими букетиками у волоссі), йдуть селом запрошувати гостей. Всім, кого зустрічають по дорозі, тричі кланяються і просять благословення. Ті, кому кланяються, відповідають: “Хай тебе Бог благословить щастям, здоров’ям і доброю долею” (с. Дунаїв Перемишлянський р-н Львівської обл.) [14]. Також існують певні заборони при запросинах на весілля. Так, не годиться запрошувати на дорозі, бо це є виявом неповаги. Кажуть в народі: “Просили на дорозі, щоб не були на порозі”. У всій Галичині цей обряд відбувався за звичним сценарієм, коли заходять в оселю, вітаються з господарями і чекають, поки прийдуть до кімнати всі, хто живе в домі. Потім тричі кланяються і промовляють такі слова: “Просили батько, мати і ми вас просимо, щоб ви прийшли до нас на весілля”. Згодом називають дату і місце святкування, підходять по черзі до всіх присутніх, кланяються і просять благословення. При цьому старших людей цілують в руку, молодих в обличчя. Запрошені відповідають: “Хай тебе Бог благословить здоров’ям, щастям і доброю долею” [10]. У деяких селах Золочівщини (Женів, Словіта) є звичай, що близькі родичі, хресні батьки в цей момент дають подарунки, гроші або солодощі нареченій чи нареченому. Іноді господарі пригощають молодих. На столі обов’язково повинні бути солодкі страви, щоб у житті не було гірко [6]. Також існує до сьогодні жартівливий звичай запрошувати на весілля котів і собак, від цього нібито залежить яка буде погода в день шлюбу – м. Глиняни (Золочівський р-н Львівської обл.) [4].

Наречений з друзями теж обходить своїх гостей за тією ж схемою. Хлопців часто запрошують до столу. Важливо, щоби під час запросин наречені не зустрілися с. Лагодів (Перемишлянський р-н Львівської обл.) [14].

У с. Шпиколоси (Золочівський р-н Львівської обл.) після вінкоплетин і викупу нареченим вінків урочисто виряджали наречену запрошувати на весілля. Ставили посеред кімнати крісло, клали на нього подушку, дівчину садили на подушку, давали у руки хліб. Запрошували до кімнати батька і матір. Мати мала розплести і розчесати косу. Дівчата в цей час співали:

*Просила Марусенька
Свої матінки:
– Матінко, голубонько,
Розчеши ми косоньку,
Розчеши ми косоньку
В останню суботоньку [15].*

Мати, розплітаючи і розчісуючи волосся доньки, у відповідь співала:

Тяжкі рученьки мої

На голівоньці твоїй [15].

Нареченій на голову клали тоненький вінок з барвінку, зверху вінок з квітів з кольоровими стрічками. Вона вставала з крісла, а дружки всі по черзі сідали на її місце, щоби швидше вийти заміж. Молода кланялася, просила благословення. Мати кропила її і дружок свяченою водою [15]. Цей фрагмент весільної драми називають посадом. Це не тільки прощання з дівуванням, а й благословення на подружнє життя. Процес запросин гостей прийнятий особливою повагою до старшого покоління. Одним з його найважливіших моментів є благословення наречених великою кількістю людей – своєрідна молитва за добру долю молодих.

За день до весілля у більшості населених пунктах Галичини святкують вінкоплетини, або вінки. Якщо врахувати, що у XIX – першій половині XX ст. переважно влаштовували весілля у неділю, то вінкоплетини випадали на суботу. Зараз це відбувається переважно в п'ятницю, а подекуди і в четвер. Ось як відбувається цей обряд у с. Лагодів (Перемишлянський р-н Львівської обл.). Усі дружки, одягнені в український стрій, у призначений час приходять до дому нареченої і приносять із собою барвінок. Молода також святково одягається, але віночок і стрічки в неї білі. Дівчата всі разом, співаючи веселих пісень, йдуть від хати до хати і просять “на вінки”. Запрошують все село, але йде переважно лише молодь. Коли повертаються додому, всі молодші дружки йдуть ліпити вареники, якими потім будуть пригощати гостей, а наречена з двома старшими дружками несе сорочку майбутньому чоловікові [18]. Усі ці супроводжуються веселощами, жартами. Молодого ховають, пропонують іншого. Дружки мають віднайти судженого своєї подруги і вручити йому вишиту сорочку, в яку він має бути одягнений у день весілля. Потім дівчата запрошують молодого з друзями прийти викупити в них вінок.

У домі нареченої миють барвінок, розкладають його по столах, всі сідають за столи. Приходить мати нареченої, приносить барвінок на білій тарілці, викладає його біля своєї доньки зі словами:

Благослови, Боже,

І отче, і мати

Своїй дитині

Вінок розпочати! [14]

Зауважимо, що роль матері у всьому весільному дійстві особлива. Материнське благословення, доповнене певними ритуальними діями, супроводжує практично всі етапи весільної обрядовості. У відповідь дружки співають:

Мовить матінка, мовить,

Най Бог благословить –

І вся родинонька [14].

Після цього барвінок складають у пучечки і дружки плетуть багатий і дуже міцний вінок, співаючи при цьому веселих пісень. До приходу нареченого робота має бути закінчена. Спочатку молода кладе вінок на голову собі, потім старшій дружці, відтак всім дружкам і незаміжнім дівчатам, присутнім в хаті, щоб кожна стала під вінець. Потім дружки ховають вінок, щоби взяти за нього добрий викуп у нареченого (переважно це були солодоші). Весільний вінок нареченої символізував її квітучу красу та молодість. Подекуди на Перемишлянщині до нього вплітали різноманітні квіти. Дружки, перш ніж дати викуп, довго торгуються, намагаються викрасти вінок. Саме тому, він має бути дуже міцним, щоби під час жартів його не розірвали, бо це, за повір'ям, доля молодят. Під час торгування дівчата наспівують пісень, а хлопці, намагаючись їх налякати, підкидають у торбині якусь живність (кіт, курка, маленька собачка). Коли викуп заплачено, молода одягає вінок на голову нареченого, а сама виходить. Бере свій білий весільний віночок, заходить з ним до хати, кланяється перед дівчатами і говорить: “Дякую вам, дівчата, за цей сплетений вінок, щоб ви всі дочекали так, як я, до білого вінка”. Тоді, не повертаючись, спиною до дверей, виходить.

Дівчата підтримують її, щоб не впала. Повертаються до кімнати з мисками, повними вареників і співають: *Ой їде дружка, ой їде дружка, стискає плечами, вибачайте, любі гості, тирого з хрущами* – Усі їдять вареники, пригощаються солодощами, одержаними як викуп у нареченого, співають і танцюють [13].

Дещо відрізнявся пісенний супровід вінкоплетин у селах Золочівського району Львівської області. Наприклад, у с. Шпиколоси це дійство проходило так: дівчата сходились до дому молодої в суботу ввечері (весілля було в неділю), починали пісню:

*Вхиляйтеся, дверонька,
Внесіте барвіночок,
Марусі на віночок* [15].

Так співали тричі. Потім у кімнату входила мати, приносила барвінок, кропила свяченою водою, благословила дівчат. При цьому співали:

*Дверонька ся вхилили,
Барвіночок вносили,
Вносили барвіночок
Марусі на віночок* [15].

Дівчата плели два віночки: для шлюбу та для запросин на весілля. Коли робота була закінчена, приходила мати з хлібом і забирала від старшої дружки віночки і одержувала викуп за них від молодого. У с. Чемеринцях (Перемишлянський р-н Львівської обл.) для плетення вінків збирались у домі нареченої не тільки дівчата, а й хлопці. Плели вінки, співали ритуальних пісень, танцювали [8]. В с. Нестюки (Золочівський р-н Львівської обл.) з барвінку плели так звані “фальбанки” – довгі гірлянди, якими прикрашали шалаш (тут казали “буда”) чи кімнати, у яких мало відбуватись весілля. Коли приїжджав молодий з друзями, то мали вкрасти вишиту подушку, курку або півня. Наступного дня цей свій здобуток вони продавали друзям нареченої під час торгування на “брамі” [16].

Отже, барвінковий обряд має дуже давню традицію. Вічнозелений барвінок завжди вважався символом вічності, кохання та шлюбу, тому він є одним з основних елементів весільної обрядовості. Вінок плели лише тим нареченим, які брали шлюб вперше. Пісні, якими супроводжувалося це дійство, відображають жаль нареченої за своїм дівочтвом, смуток і переживання батьків за долю доньки. Є в них мотиви подяки батькам за виховання, і їхнє щире благословення.

Подекуди на Галичині існує звичай прикрашання весільного “гільця”. Наприклад, у с. Літовищі (Бродівський р-н Львівської обл.) в четвер або п’ятницю напередодні весілля дружки (тут їх називають сватками) і дружки йдуть до лісу збирати барвінок і квіти. При цьому шукають гілочку з трьома або п’ятьма відгалуженнями, “різку”. Роль такої гілочки також може виконувати верхівка сосни, але обов’язково з непарною кількістю гілочок. У п’ятницю цю “різку” вибирають. Гілку тримає в руках хлопець. Йому допомагають троє або п’ятеро дівчат, залежно від кількості розгалужень гілки [11]. Усі присутні прикрашають “різку” барвінком, квітами, стрічками. У с. Голубиця (Бродівський р-н Львівської обл.) різку прикрашають маленькими, випеченими до золотистого кольору, пампушками, а низ прикрашають барвінком. Прикрашену гілку як символ барвистої долі впихають у круглу хлібину (потім її перекладають у коровай). Подекуди її продають молодому, або ж дарують батькам наречених зі словами:

*Прийміть, мамо, різку
На щастя, на потішку,
Щоб ви здорові були,
Всіх дітей одружили* [17].

По завершенні виготовлення різки всі співають, танцюють.

Весільне гільце є символом незайманості, краси та молодості. Також воно символізує створення нової сім’ї, появу нового сімейного “дерева”, тому має виглядати якнайпривабливіше. Бажаючи вірної любові молодому подружжю, дружки оспівували в пісні “зіллячка” весільного гільця, яким приписувалась магічна сила.

Наприкінці весілля “різку” викидають на дах хати, а по тому, яким боком вона впала на землю, визначають хто перший народиться. Якщо гілка падає розгалуженням догори, першим народиться син, якщо донизу – донька. Коли один дружба витягне гілку з короваю, староста або ж другий дружба має швиденько на це місце ввіткнути ножа. Якщо дружки їх випередять, хлопці змушені будуть платити викуп.

У селах Бродівського району Львівської області є ще звичай іти “на поклін” до батьків. У с. Голубиця у переддень весілля, ще перед прикрашанням “різки” наречена з дружками іде до оселі нареченого, а наречений в той час зі своїми дружками іде “на поклін” до її батьків. Роблять це так, щоби не зустрітись дорогою. Коли молода з дружками заходить до хати, стають біля порога, то старша дружка говорить: “Молода просить батьків благословення”. Батьки зустрічають дівчат з короваєм у руках і промовляють: “Благословляєм!”. Тоді молода з дружками співають:

*Ой вже зійшов місяць з двома зірочками,
Прийшла молоденька з двома дружечками.
Прийшла вже до хати, стала на порозі:
Прийміть мене, мамо, я ваша віднині [17].*

Потім кланяються матері. Тримаючи у руках хлібину, мати нею тричі хрестить молоду. Дівчина дарує їй подарунок зі словами: “Візьміть, мамо, хустину, прийміть мене за рідну дитину”. Так само кланяються батькові і наречена дарує йому подарунок і мовить: “Візьміть, тату, сорочку, прийміть мене за рідну дочку” [17].

Потім кланяються і дають подарунки всім присутнім близьким родичам. Дівчат пригощають. Такий самий ритуал виконує наречений у домі батьків своєї обраниці.

Випікання або бгання короваю також є важливим елементом передвесільної обрядовості Галичини. Короваю надавалося глибоке символічне значення: єднання молодих у сім’ю та їхній перехід до вищої соціальної групи, об’єднання двох родин, продовження роду, плодючість. Приготування цього виробу було цілим дійством. З 30-х років ХХ століття випікали короваї на Галичині і у домі нареченого, і в домі нареченої. У с. Чемеринці (Перемишлянський р-н Львівської обл.) на випікання короваю запрошували жінок з цілої вулиці. Тісто замішували всі по черзі, співаючи при цьому пісень. Також випікали для малечі гуски, булочки, якими потім пригощали найменших учасників цього дійства. Уміння найкраще прикрашати коровай було у пошанівку серед жителів села [13].

З короваєм наречений ішов до нареченої в день весілля. Цей ритуальний хліб староста заносив до церкви перед молодятами, короваєві було відведено особливе місце на весільному столі. Досьогодні у Перемишлянському і Бродівському районах Львівської області зберігся звичай обдаровувати короваєм гостей. Вважається, що особливо пощастило тим гостям, котрим попали часточки з шишечками. Музикантам традиційно залишають “підшову” – нижню частину виробу. Розділення короваю символізує перерозподіл спільного у житті молодої пари.

На даний час деякі моменти передвесільної обрядовості Галичини зазнали певних змін – здебільшого скорочення тривалості її загалом чи окремих компонентів структури. Так, наприклад, значно спростилися передвесільні обряди збирання барвінку і плетення барвінкових вінків, у яких зараз не вбачають первісного змісту, обряд прикрашення весільного деревця, ритуали, котрі супроводжували весільного хліба – короваю. Не спостерігається зараз вияву шанобливого ставлення до обов’язкової атрибутики, наприклад до обряду різки.

Таким чином, в сучасних умовах сукупність усіх структурних компонентів та обрядових дій передвесільних ритуалів галичан поступово відновлюється, спостерігається інтерес до старовинних обрядів і прагнення використання народної символіки і атрибутики. Як наслідок цього – збільшується число бажаючих святкувати їх з усіма звичаями. Можливо, у перспективі, поєднання цих двох традиційних основ призведе до повного відродження їх, як важливого складового компоненту весільного обряду українського народу взагалі та Галичини зокрема.

Список використаних джерел

1. *Борисенко В.* Весільні звичаї та обряди на Україні / Валентина Борисенко. – К.: Наукова думка, 1988. – 192 с. 2. *Мудрий Софрон*, ЧСВВ. Подружжя і церковне право. – Івано-Франківськ, 1995 – 96 с. 3. *Скуратівський В.* Романтичний слід куниці / Василь Скуратівський // *Берегиня*. – 2005. – № 3. – С. 56–67. 4. *Жарківський Михайло Степанович*, 1967 р.н., житель м. Глиняни Золочівського району, Львівської області, працівник Глинянської міської Ради. 5. *Чиж Ольга Йосипівна*, 1933 р.н., жителька м. Глиняни, Золочівського району, Львівської області, вчитель-пенсіонер. 6. *Маркевич Стефанія Іванівна*, 1930 р.н., жителька м. Глиняни, Золочівського району, Львівської області, пенсіонер. 7. *Сенітович Софія Олексіївна*, 1928 р.н., жителька с. Заставне, Золочівського району, Львівської області, пенсіонер. 8. *Боса Катерина Павлівна*, 1934 р.н., жителька м. Глиняни, Золочівського району, Львівської області, пенсіонер. 9. *Войчишин Анна Григорівна*, 1928 р.н., жителька м. Глиняни, Золочівського району, Львівської області, пенсіонер. 10. *Нагуляк Анна Василівна*, 1931 р.н., жителька с. Кривичі, Золочівського району, Львівської області, пенсіонер. 11. *Фургалo Йоанна Павлівна*, 1925 р.н., жителька с. Балучин, Буського району, Львівської області, пенсіонер. 12. *Юськів Марія Іванівна*, 1927 р. н., жителька с. Перегноїв, Золочівського району, Львівської області, пенсіонер. 13. *Кравець Михайло Володимирович*, 1976 р.н., житель м. Глиняни, виходець з с. Лагодів, Перемишлянського району, Львівської області, водій. 14. *Кравець Любов Михайлівна*, 1977 р.н., виходець з с. Лагодів, Перемишлянського району, Львівської області, медпрацівник. 15. *Вербінська Марія Яківна*, 1960 р.н., виходець з с. Шпиколоси, Золочівського району, Львівської області, вчитель Глинянської ЗСШ І–ІІІ ст. 16. *Яремчук Марія Володимирівна*, 1970 р.н., виходець з с. Нестюки, Золочівського району, Львівської області, вчитель Глинянської ЗСШ І–ІІІ ст. 17. *Прихарчук Марія Іванівна*, 1984 р.н., жителька с. Голубиця, Бродівського району, Львівської області, вихователь дитячого садка № 57, м. Львів. 18. *Боргуш Мирослава Петрівна*, 1973 р.н., виходець з с. Вороняки, Золочівського району, Львівської області, вчитель Глинянської ЗСШ І–ІІІ ст. 19. *Фідик Ольга Василівна*, 1978 р.н., виходець з с. Сасів, Золочівського району, Львівської області, вчитель Глинянської ЗСШ І–ІІІ ст.

Леся Костюк

ПРЕДСВАДЕБНЫЕ ОБРЯДЫ ГАЛИЧИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX – НАЧАЛА XXI ВЕКА

В статье на материалах полевых исследований автор характеризует предсвадебные обряды сельских жителей Галичины второй половины XX – начала XXI века.

Ключевые слова: Галичина, свадьба, сватанье, смотрины, плетение венков, гильце.

Lesya Kostyuk

PRE-WEDDING CEREMONY CUSTOM OF GALICIA, THE SECOND HALF OF THE 20TH – BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

This article, based on evidence of numerous informants author gives characteristic pre-ceremony rural Galicia of second half XX – beginning of XXI century.

Key words: Galicia, wedding, marriage, bride, vinkopletennya, hiltse.

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

УДК 94 (477)

Володимир Мисик

С. КРУШЕЛЬНИЦЬКА І В. ГНАТЮК У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ІГОРЯ ГЕРЕТИ

У статті проаналізовано й досліджено основні наукові доробки Ігоря Герети, присвячені аналізу життя та творчої діяльності відомої української співачки Соломії Крушельницької і знаного етнографа, фольклориста Володимира Гнатюка.

Ключові слова: І. Герета, біографія, С. Крушельницька, В. Гнатюк, співачка, етнограф, фольклорист.

На сучасному етапі розвитку історії України актуальним є дослідження спадщини регіональних вчених. Серед таких науковців Тернопільщини, творчий доробок яких збагатив історіографію рідного краю, є Ігор Герета. У контексті його багатоаспектної діяльності виокремлюються спеціальні розвідки, присвячені видатним особистостям, вихідцям з Тернопільської області. У цих біографічних працях вченого значне місце посідають постаті Соломії Крушельницької та Володимира Гнатюка, національні ідеали та культурно-мистецькі погляди яких близькі й споріднені з помислами та судженнями І. Герети. Науково-критичні починання дослідника становлять значний інтерес у заповненні біографічних прогалів і глибокого осмислення ролі деяких осіб у національно-культурному відродженні України.

Дослідження, започатковане у статті, опирається на творчі доробки Ігоря Герети, присвячені культурно-творчій діяльності окреслених постатей. Так, життєвий шлях Соломії Крушельницької вчений розкриває у статтях: “Соломія Крушельницька в оцінці світової критики”, “Соломія Крушельницька і народна пісня”, “Соломія Крушельницька та діячі української культури”, “Соломін вересень”, “Хотіла додому”. Життєпис Володимира Гнатюка біограф подає у таких науково-публіцистичних статтях: “Володимир Гнатюк: сім етюдів про вченого на його 125-річчя”, “З неопублікованої спадщини В. Гнатюка”, “Неопублікована Гнатюкіана”, “Скарби з архіву В. М. Гнатюка”, “Він знайшов червону руту”, “Знавець душі народної”.

Публікація покликана здійснити детальний аналіз напрацювань Ігоря Герети з дослідження біографічних сторінок С. Крушельницької та В. Гнатюка, розкрити здобутки вченого у пошуковій роботі маловідомих аспектів творчості знаних постатей краю, вичерпно охарактеризувати наукові студії дослідника з даної проблематики.

Звертаючись до постаті Володимира Гнатюка, Ігор Герета окреслює служіння відомого українського етнографа національним інтересам, відстоювання яких позначилися на його долі. Свідченням цього, на думку І. Герети, було вороже ставлення угорських властей, “коли його [В. Гнатюка – прим. авт.] прогнав під холодну зиму в 1909 році із села Нір-Ачаду угорський жандарм, бо боявся, що цей слабосильний учений знищить угорську корону” [2, с. 101–102], через що В. Гнатюк захворів і більше не міг займатися дослідницькою діяльністю [1; 2, с. 101–102].

Прослідковуючи життя В. Гнатюка історик відмічає його самовідданість служінню українській науці, яке виливалося у жертвування своїм матеріальним становищем заради подальших наукових розвідок. Дізнавшись про складне життя В. Гнатюка М. Грушевський запропонував йому посаду секретаря Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Ця посада в майбутньому надала можливість В. Гнатюку посприяти влаштуванню Івана Франка в

Товариство. І. Герета спростовує міф про перевантаження фольклориста важкою роботою: він порівнює Гнатюкову діяльність із працею, якою займався також у Товаристві І. Франко. Хоча біограф описує складний шлях, який прийшлося долати В. Гнатюку на початковому етапі діяльності під керівництвом Михайла Грушевського, який завжди знаходив додаткову роботу у публікаціях для секретаря Наукового товариства Тараса Шевченка [2, с. 102–104; 3; 4].

Вивчаючи як відомі, так і не відомі сторони життя Володимира Гнатюка, І. П. Герета неодноразово підкреслював скромність діяча попри його славу. “Наш земляк, уродженець села Велеснева теперішнього Монастириського району, був одним із найбільших у світі фольклористів та етнографів. Але чи знає про це його Батьківщина? – зазначає І. П. Герета. – Знає про нього інтелігенція, але не настільки, як варто було б, майже не знає простолюття, хоча заради нього він працював, пожертвувавши здоров’ям і, зрештою, життям” [2, с. 101]. Аналізуючи ідейно-теоретичну спадщину І. Герети, знаходимо вказівки не лише на недослідженість діяльності видатного фольклориста, а й на фальсифікації, до яких вдавалась радянська біографістика у цілісній оцінці життя В. М. Гнатюка. Відомий історик проаналізував основні аспекти досліджень та подання фактів у працях перших дослідників Володимира Гнатюка: Миколи Мушинка, Михайла Яценка, Остапа Черемшинського, Петра Ведмедика [2, с. 101–103; 3; 4].

Ігор Герета визначив вплив університетських років на формування постаті В. Гнатюка як громадського діяча і в подальших розвідках простежує етнографічну та фольклорну діяльність видатного вченого. Він характеризує процес збирання фольклору українського народу, а також публікації на основі цих досліджень [2, с. 103–105; 7; 3].

У цьому ж руслі дослідник подає факти діяльності В. Гнатюка у дослідженні фольклору на Закарпатті, яке тоді перебувало в складі Австро-Угорської імперії. Розміщує у наукових публікаціях спогади сучасників про В. Гнатюка, а також уривки його доповідей та творів. Ця систематизація роботи діяча розкриває результати фольклорних досліджень і публікацій фольклору, які видавав Володимир Гнатюк. Відмічаючи наукові зв’язки із фольклористами із закордону, І. П. Герета вміщує у своїх наукових доробках короткі відомості про редакторську та перекладацьку діяльність. Окрім цього, І. П. Герета характеризує процес боротьби В. М. Гнатюка за впровадження та поширення української мови серед науковців [2, с. 105–107; 7; 3].

Також біограф видав статтю про неопубліковані ще матеріали, які залишив після себе Володимир Михайлович, та спогади його дочки і листи, які відомий етнограф отримувал з різних кінців імперії. І. П. Герета велику кількість свого життя присвятив збору і класифікації матеріалів про життя видатного українського фольклориста і був одним із засновником музею, створеного у рідному селі В. Гнатюка. Він протягом багатьох років займався пошуками і передачею до музею матеріалів, які свідчили про ті чи інші аспекти життя В. Гнатюка [6, с. 29].

У науковій спадщині І. П. Герети вагоме місце займають зібрані матеріали про видатну українську співачку Соломію Крушельницьку. Він, крім створеного музею та зібрання експонатів до нього, дослідив певні факти із життя та діяльності видатної співачки України. Історик неодноразово звертає увагу на вплив української народної пісні на формування діяльності Соломії Крушельницької. Розкриває причини такої популярності співачки у світі, простежуючи паралелі із її рідним краєм, у якому “співали жінки на леваді, співали косарі в лузі, співали вечорами домашні...” [10, с. 87]. У цьому аспекті аналізує спогади сучасників С. Крушельницької про її захоплення народними піснями [10, с. 87; 8; 9, с. 54].

“Основи музичної підготовки Соломія отримала в Тернопільській гімназії, – зазначає Ігор Герета, – в якій здавала іспити екстерном. Тут вона зблизилася з музичним гуртком гімназистів, серед яких виділявся Денис Січинський – згодом відомий композитор, перший в Галичині музикант-професіонал. Тоді він брав уроки музики у директора місцевого музичного товариства, піаніста, органіста і композитора В. Вшелячинського” [5, с. 11]. Це знайомство, на думку автора, засвідчило те, що Соломія Крушельницька практично усе своє

життя стикалася із видатними діячами, які часто при їхньому знайомстві нікому не були відомі [5, с. 11; 8].

Ігор Герета пише про початок діяльності співачки у хорі товариства “Руська бесіда”, а також її перший виступ на концерті в Тернополі у 1883 році [10, с. 87–89; 12].

“Блискуче закінчивши консерваторію, – пише І. П. Герета – поїхала після дебютних виступів у 1893 році на сцені Львівської опери до Італії з метою дальших студій” [10, с. 93]. Після повернення виступала в Галичині з кількома концертами.

Історик характеризує її зв’язки, які з’явилися після світового визнання [10, с. 91–92; 8]. Це визнання посприяло, як зазначає І. Герета, у майбутньому. Так, не мало важливим фактом Ігор вважає її знайомство з Російським імператором Миколою II, для якого давала короткий концерт у його палаці. “Дещо несподівано серед поцінувачів творчості Крушельницької появився російський цар Микола II. Це було у 1899 р. під час її праці у Варшавській опері. Цар запросив Крушельницьку виступити у його палаці. Як завжди, концерт свій вона закінчила українськими народними піснями. Звернувшись до співачки по-французьки, цар запитав, якою мовою вона співала і про що йдеться в цих піснях. Даючи пояснення, Крушельницька, на превеликий подив царя, підкреслила, що це пісні її рідного українського народу” [10, с. 92]. Хоча дійсність факту викликає сумніви серед різних біографів С. Крушельницької, але цей, навіть якщо вигаданий, епізод, засвідчує її популярність.

Історик у своїх дослідженнях вдається до характеристики і узагальнень виступів української співачки у світі (в Аргентині, Франції, Італії та інших країнах як Америки, так і США) [10, с. 93–96; 8; 12].

Глибоко досліджував І. Герета і зв’язки Соломії Крушельницької з діячами української культури. 2 серпня 1885 року вона познайомилася з Іваном Франком, який відвідав її концерт під час подорожі студентської молоді, де також був Остап Нижанківський та Корнило Устиянович. Саме з цими людьми, на думку Ігоря Герети, був співзвучним її світогляд як українського патріота, який також формувався під впливом ідей М. Грушевського, В. Гнатюка та М. Павлика [11, с. 530; 12].

Біографіст публікує частково також переписку Соломії Крушельницької із українським громадським діячем, публіцистом і письменником Михайлом Павликом. “Від Павлика Крушельницька отримала багато цінних порад для оволодіння основами культури, без яких неможливе становище митця. З його рук співачка діставала твори Шевченка, Франка, Гоголя, Пушкіна, Чернишевського, Толстого, Гете, Золя, Мопасана інших видатних письменників. Починаючи від 1894 р. М. Павлик часто радить читати Чехова” [11, с. 531].

У публікаціях, присвячених Соломії Крушельницькій, Ігор Петрович Герета зазначав і про славу, яку вона отримала, гастролуючи по всьому світу. Ця слава ним оцінювалася критикою відомих світових композиторів та музикознавців. У своїх публікаціях він описує спогади видатних маестро тогочасності. “Видатні композитори, – як пише І. П. Герета, – Д. Пуччіні, А. Каталані, Р. Штраус висловлювали їй найглибшу вдячність за те, що забезпечувала їх операм довге і яскраве життя” [11, с. 531]. “Постаттю співачки постійно цікавилися, – пише далі автор, – діячі суміжних мистецтв – письменники та художники. Нею були захоплені, наприклад, флорентійський живописець Манфредо Манфредіні, відома італійська письменниця Матільда Серао. Рада була познайомитися з українською співачкою Е. Войнич” [11, с. 532; 12].

Сам же Ігор Герета оцінював славу співачки так: “У кінці XIX – першій чверті XX ст. її незрівнянної краси лірико-драматичне сопрано діапазоном майже в три октави було унікальним явищем у світовому оперному мистецтві, на жертвовник якого вона принесла понад 50 ролей. Найбільші театри та концертні зали світу напередєми запрошували до себе Соломію Крушельницьку. А, за твердженням відомого американського музикознавця Джона Дюваля, “найбільші диригенти світу, такі як Тосканіні, Муньйоне та інші, сперечалися між собою за честь диригувати виставами за участю Соломії Крушельницької” [11, с. 533].

Отже, Ігор Герета провів дослідження життя та діяльності Володимира Гнатюка та Соломії Крушельницької, здійснивши аналіз та розкривши основні перипетії їхнього

культурного та особистісного виміру. Проаналізовані праці надають також можливість прослідкувати професійність І. Герети як біографа та науковця, який із знанням справи підходив до оцінки ролі згаданих постатей.

Список використаних джерел

1. *Герета І. П.* Він знайшов червону руту : [про В. Гнатюка] / І. П. Герета // Ровесник. – 1991. – 2–8 черв.
2. *Герета І. П.* Володимир Гнатюк : сім етюдів про вченого на його 125-річчя / І. П. Герета // Тернопілля'96 : [регіон. річник.]. – 1996. – С. 101–107.
3. *Герета І. П.* З неопублікованої спадщини В. Гнатюка / І. П. Герета // Мовознавство. – 1971. – № 3. – С. 12–23.
4. *Герета І. П.* Знавець душі народної : [В. Гнатюк] / І. П. Герета // Тернопіль вечірній. – 1991. – 8 трав.
5. *Герета І. П.* Музей Соломії Крушельницької : нарис-путівник / Герета Ігор Петрович. – Львів : Каменяр, 1978. – 98 с.
6. *Герета І. П.* Неопублікована Гнатюкіана / І. П. Герета // Від Наукового товариства ім. Т. Шевченка до Українського Вільного Університету : міжнар. наук. конф., 12–15 червня 1991 р. : тези доп. і повідомлень – Пряшів, 1991. – С. 29–30.
7. *Герета І. П.* Скарби з архіву В. М. Гнатюка : [у музеї с. Велеснева Монастир. р-ну] / І. П. Герета // Народна творчість та етнографія. – 1973. – № 6. – С. 61–65.
8. *Герета І. П.* Соломин вересень: [до 100-річчя від дня народж. С. Крушельницької] / Герета І., Б. Ельгорт // Вільне життя. – 1973. – 14 верес.
9. *Герета І. П.* Соломія Крушельницька в оцінці світової критики / І. П. Герета // Вісник фонду Олександра Смакули. – 2000. – № 1. – С. 52–63.
10. *Герета І. П.* Соломія Крушельницька і народна пісня / І. П. Герета // Наукові записки Тернопільського краєзнавчого музею. – 1993. – С. 87–100.
11. *Герета І. П.* Соломія Крушельницька та діячі української культури / І. П. Герета // Тернопілля'96 : [регіон. річник.]. – 1996. – С. 530–535.
12. *Герета І. П.* Хотіла додому [про С. Крушельницьку] / І. П. Герета // Тернопіль вечірній. – 1997. – 17 верес.

Владимир Мысык

С. КРУШЕЛЬНИЦКАЯ И В. ГНАТЮК В ТВОРЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ ИГОРЯ ГЕРЕТА

В статье проанализированы и исследованы основные научные доработки Игоря Гереты, которые посвящаются анализу жизни и творческой деятельности известной украинской певицы Соломии Крушельницкой и известного этнографа и фольклориста Владимира Гнатюка.

Ключевые слова: И. Герета, биография, С. Крушельницкая, В. Гнатюк, певица, этнограф, фольклорист.

Volodymyr Mysyk

S. KRUSHELNYTSKA AND V. HNATYUK IN IHOR GERETA'S CREATIVE HERITAGE

The paper analyzed and studied Igor Garet's basic research portfolio, dedicated to life analysis and creative activities of famous Ukrainian singer S. Krushelnytska and known ethnographer and folklorist Volodymyr Hnatiuk.

Key words: I. Garet, biography, S. Krushelnytska, V. Hnatiuk, singer, ethnographer, specialist in folk-lore.

УДК 94 (438)

Олег Білянський

РЕФОРМА СИСТЕМИ ОСВІТИ У РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА: ПРОТИРІЧЧЯ, ЗДОБУТКИ, ПЕРСПЕКТИВИ (1998–1999 РР.)

У статті проаналізовано особливості та основні тенденції підготовки й впровадження основних змін у польській системі освіти в кінці ХХ століття.

Ключові слова: Польща, освіта, реформа, школа, навчальна програма, структура системи освіти.

Актуальність даного питання та необхідність його глибшого аналізу й розуміння не лише для наступного поступу науки, але й освітнього розвитку суспільства ХХІ сторіччя, визначається насамперед теоретичною та практичною значущістю вивчення реформаторського досвіду всебічно розвинутих й найвпливовіших країн світу, що стосується основних аспектів й особливостей підготовки та здійснення різного роду трансформаційних кроків в освітніх системах останніх. Особливе значення для України, освіта якої на даному історичному етапі розвитку її державності перебуває у стані реформування, становить досвід реформи системи освіти Республіки Польща у другій половині 90-х рр. ХХ ст. В Україні, як і в нашого безпосереднього сусіда наприкінці минулого століття, також ведуться дискусії з приводу ефективності старої моделі системи освіти, яка, незважаючи на свою спрямованість до здобуття учнями поглиблених знань, майже не готує їх до активного життя, та новою, яка більшим чином зорієнтована на вибір учнями власної майбутньої професії, але дає тільки базові, необхідні для реалізації своїх інтересів, знання.

Незважаючи на особливу актуальність даного дослідження, потрібно зазначити, що дослідницькі напрацювання історичної науки у сфері зазначеної проблематики не є настільки ґрунтовними та системними. Попри це, все ж таки можна назвати окремі праці польських та українських науковців, які досить плідно працюють у даному напрямку. Зокрема, найбільш значущі та дискусійні питання знайшли своє відображення у статтях М. Захорської [1], К. Хица [2], Ю. Федорика [3], та Н. Савченко [4].

Перш ніж приступити до аналізу основоположних моментів реформи освіти у Польщі, слід зазначити, що необхідність впровадження таких освітніх змін саме наприкінці 90-х рр. ХХ ст. була не стільки власною ініціативою виконавчої влади в особі її глави Є. Бузека, а більшим чином до цього спричинився процес формування у Польщі суспільного консенсусу щодо необхідності осучаснення змісту і форм навчання та пов'язаного з цим розширення освітнього туризму, що є необхідним елементом інтеграції Польської держави в європейський освітньо-культурний простір, передумова її рівноправного приєднання до Європейського Союзу. Серед поляків була популярною також думка про те, що реформована школа повинна готувати не лише громадянина власної країни, а й особу, свідому своєї приналежності до європейської спільноти, з європейським відкритим й демократичним менталітетом. Серед важливих про реформістських чинників слід виділити також прагнення поляків підвищити якість національної середньої освіти, підняти міжнародний рейтинг польського свідоцтва про повну середню освіту (забезпечивши право на безперешкодний вступ у вищі навчальні заклади розвинутих країн), зробити школу "приємною для дітей", удосконалити програми традиційних предметів, запровадити нові [2].

Окрім згаданих вище аспектів, свій вагомий внесок у розуміння необхідності розпочати процес реформування освітньої сфери здійснили нестабільність перших польських урядів та несформованість адміністративного самоврядування (до кін. 1998 р.). Зокрема, саме через урядову невизначеність особливо постраждали дитячі садки та малі школи. Якщо у 1990–

1991 навчальному році у Польщі було 1231869 дитячих садків, тоді у 1996–1997 році їх залишилося 983489. Дещо меншою мірою це торкнулося малих шкіл. Тут слід також взяти до уваги й демографічну кризу, внаслідок якої кожного року кількість учнів початкових шкіл зменшується в середньому на 90 тис. чол.) [3; 5].

Відповідно до цього на початку 1998 р. уряд Є. Бузека, згідно наміченого раніше програмного курсу, врахувавши усі минулі проблеми та протиріччя у даній справі, оприлюднив проект реформи, в якому наступним чином були окреслені завдання та цілі виконавчої влади: піднести рівень освіти в суспільстві, збільшити число людей з кваліфікаціями середньої і вищої освіти, надати усім бажаючим вчитися рівні освітні можливості та підтримувати удосконалення якості освіти [1, с. 154].

Попри це, для впровадження будь-яких змін в державі, в даному випадку це стосується реформи системи освіти, надзвичайно важливим є її безпосереднє сприйняття суспільством. Зокрема, якщо звернутися до думки прямих виборців Унії свободи, Акції виборчої “Солідарність”, Союзу демократичної лівіці та Польської селянської партії, то на початок 1999 р. свою підтримку реформі надали аж 89 %, 79 %, 76 % і 71 % відповідно [6, с. 4]. З-поміж поданих на розгляд суспільства нововведень майбутньої реформи загальним та найбільш рішучим схваленням користувався пункт про винагороду вчителів відповідно до їх кваліфікації та якості роботи (86 %), здобувши незначну перевагу над пропозицією про можливість учнів після професійної школи вчитися в додатковому ліцеї, закінчення якого з атестатом зрілості (80 %), що дозволить молоді вступати на відповідні студії без вступного іспиту (76 %). Окремим номером розглядалася також й можливість зміни тільки навчальних програм (72 %), яка була однією з вихідних позицій серед противників всеохоплюючої реформи [7, с. 13]. Останні вважали, що сучасні шкільні навчальні програми, укладені ще в комуністичний період з дотриманням суворих політичних та ідеологічних правил, не задовольняли потреби шкіл, вчителів, студентів та громади [8]. Проте прибічники освітніх перетворень заявляли, що “всі міркування про відкладення реформ до кращих часів – то звичайне окомилування. ... Альтернатива – змінити структуру чи програми нагадує дилему: “мити руки чи ноги? ... Ми знаємо, що слід мити і ті й ті кінцівки”. Зміна програм необхідна, проте це не може бути запереченням системної реформи освіти. Вимоги зміни програм замість реформи освіти є “тактикою її затримки чи навіть припинення” [4, с. 172]. Окрім наведених вище запропонованих владою змін в освіті, поляків хвилювали також й такі важливі питання, як визначення віку, коли діти повинні стати першокласниками та надання платних послуг у сфері освіти [9, с. 8; 10, с. 11; 11, с. 5].

Починаючи із 1990 р. функціонування старої системи освіти на законодавчому рівні здійснювалося відповідно до норм Законів “Про місцеве самоврядування” (8.03.1990 р.) [12], “Про вищу освіту” й “Про наукові ступені та звання” (12.09.1990 р.) [13; 14], “Про створення і діяльність Комітету з наукових досліджень – вищого виборного органу управління наукою” (12.01.1991 р.) [15] та Закону “Про освіту” (7.09.1991 р.) [16]. На основі даних нормативних актів обов’язковим було навчання до 8 класу. Потім неохочі вчитися могли піти в технікуми, училища або почати працювати. Бажаючі продовжити навчання, могли зробити це в ліцеї протягом чотирьох років. Після закінчення ліцею можна було поступити у вищий учбовий заклад (університет, академію, інститут). Навчання там тривало ще 4 роки (іноді довше) [17].

Нова ж структура шкільного навчання в Польщі, яка офіційно почала діяти з 1 вересня 1999 р., регламентувалася пунктами Законів від 25 липня 1998 р. “Про зміни в законі про освіту” (Ст. 1, пункти 11, 16) [18] та від 8 січня 1999 р. “Про систему освіти” (Ст. 1) [19], згідно приписів яких запроваджувалися наступні нововведення:

- обов’язкове навчання в дитячому садку до шестирічного віку;
- 6-річна початкова школа, яка ділиться на 2 етапи: (1–3 кл.) – забезпечення плавного переходу від дошкільної до шкільної освіти; (4–6 кл.) – “блокове” навчання: польська культура та мова, математика, природничі науки, історія та суспільство, спрямоване на вдосконалення навичок та розвиток своїх інтересів [20].

- 3-річна гімназія (остання стадія загальної обов'язкової освіти), основне завдання якої полягає у виявленні здібностей й інтересів учнів та допомозі у виборі майбутнього учбового закладу чи професії [21]. Це стало можливим завдяки відвідуванню учнями різних профільних класів: окремо вибраного профілю (уроки організовані на більш високому рівні складності), інтегрованого (мистецтва і культури, людини і навколишнього середовища, людини і сучасного світу), загальних (польська мова, математика, іноземні мови, фізичне виховання, цивільної оборони, релігії та етики) [20].
- випускники гімназії можуть зреалізувати свою потребу в навчанні й отримати повну середню освіту (з 16 до 18/19/20 років) у 3-річному спеціалізованому ліцеї, 3-річному загальному ліцеї, 4-річному технікумі, 2- або 3-річній професійній школі, 2-річному додатковому ліцеї, 3-річній додатковій технічній середній школі [18; 19].

Для усіх громадян Польщі, яким не виповнилося 18 років, є обов'язковим здобуття освіти. Даний процес розпочинається з 7 років і триває до закінчення гімназії та здобуття відповідної повної середньої освіти, але не довше, ніж він/вона досягне 18 років. В кінці останнього циклу учні складають екзамен зрілості. Після закінчення даної основної школи випускникам пропонують курси, найбільш популярними з яких є педагогічна освіта, економіка, бібліотечна справа та обчислювальної техніки. Термін навчання залежить від роду занять й для більшості з них становить 2-2,5 роки [21].

У свою чергу усі ВУЗи Польщі, орієнтуючись переважно на підготовку студентів до їхньої майбутньої професійної кар'єри, давали можливість отримання ступеня бакалавра, інженера, магістра, доктора, доктора із захищеною дисертацією та звання професора з певної галузі науки [22].

У процесі впровадження реформаторських рішень в системі освіти Польщі, законодавцем було також вирішено питання управління такими освітніми установами як школи. Для більш ефективного адміністративного впливу та покращення якості освітніх послуг на місцях, відповідальність за усі надані школам ресурси (фінансування, вчительські кадри, заробітна плата та ін.) поклали на органи місцевого самоврядування. Таке рішення польського уряду про децентралізацію освітньої системи можна пояснити тим, а найбільше це стосується саме гмін, що їх правління краще знає стан справ у своїх школах та зможе більш доцільно ними розпоряджатися [23, с. 1].

Разом з тим, для того щоб з'ясувати усі негативні та позитивні моменти зреформованої освітньої сфери необхідно звернутися до думки польського суспільства та спеціалістів у даній сфері. Зокрема, як це не звучить парадоксально, але уже протягом першого року існування нової системи освіти попередньо високе суспільне схвалення переросло в острах перед реальним станом справ. Причинами цього стали основні проблеми реформаторської політики, які найбільше проявили себе на місцевих рівнях. Лише 9 % поляків визнають, що в їхньому місці реформа принесла щось добре учням, вчителям або школі, натомість у два рази більше осіб (20 %) помічає у зв'язку з її введенням проблеми і труднощі. Внаслідок цього близько 50 % опитаних громадян бачить потребу в наступних всеохоплюючих змінах або вказує на необхідність проведення невеликої корекції новоствореної системи освіти в країні [24, с. 7].

Суспільну позицію в цьому питанні підтримують також й діячі науки. Зокрема на думку К. Денека, одного з найбільших педагогічних авторитетів Польщі, система польської освіти залишається недосконалою. Вона "абияк функціонує у реаліях ХХІ ст. ... Не люблять її учасники процесу виховання. Вчителі в ній мучаться за копійки, молодь не здобуває у школі вмінь, а полишає її з головами, нафаршированими енциклопедичними відомостями. Замість пробудження в учнів зацікавленості, інтересу і любові до окремих предметів, повсюдно трапляється це фарширування їхніх голів нудними заняттями, що діє на них алергійно... Якість виховання в наших школах залишає бажати кращого..." К. Денек вважає, що десятиліття надмірної централізації управління освітою в країні довели її до стагнації. Для подолання такого стану справ необхідна ефективна комплексна реформа освіти, що охоплює

структурні, програмно-методичні, фінансові та організаційні аспекти — від дошкільного закладу до вищої школи, але також потрібна й смілива педагогічна думка для об'єктивного погляду на освіту в контексті історичного моменту. Позицію останнього підтримує М. Дубровський, який стверджує, що польська школа, яка “останні п'ятнадцять років перебуває у стані постійного реформування, має вже такі напрацьовані захисні механізми, що кожна наступна спроба реформи згори приречена на невдачу” [4, с. 174].

Враховуючи вище сказане, потрібно зазначити те, що реформа системи освіти у Польщі наприкінці ХХ – поч. ХХІ ст. була передусім вимогою часу та світової спільноти, ніж корисним та політично вигідним кроком уряду Є. Бузека, оскільки майбутню ефективність часткових чи кардинальних зрушень у державі завжди можна поставити під сумнів. Своєрідним поштовхом до здійснення таких системних змін в освіті, окрім прагнення польського суспільства до зближення із світовою спільнотою, було також й спільне бажання поляків мати першокласну та сучасну освіту, доступну усім бажаючим навчатися і здобувати знання.

Проте слід також зазначити, що попри на такі суттєві аспекти нової системи освіти як радикальна структурна перебудова останньої за рахунок введення гімназійного (профільного) навчання, часткове вдосконалення навчальних програм та незначне спрощення процесу здобуття знань, реформа 1998–1999 рр. у Польщі не внесла жодних вагомих змін у систему як середньої, так і вищої школи. Відповідно до цього на період др. пол. 90-х рр. ХХ ст. досить актуальними та пріоритетними виступали ті постсоціалістичні нововведення, які мали місце ще на початку 1990-х рр.

Разом з тим, усвідомлюючи суперечливість окремих аспектів нової системи освіти у Польщі, але також і знаючи надзвичайно скрупульозність й позитивність характеру польського суспільства відносно питань власного державотворення, зокрема якщо це торкається процесу власної інтеграції та приєднання до цінностей світової спільноти, ми переконані у тому, що, незважаючи на специфіку майбутніх внутрішньо та зовнішньо-політичних процесів, реформа освіти у Польській державі буде мати своє наступне продовження. Оскільки нам не потрібно забувати про те, як зазначає польський педагог М. Дженгелевська, що саме зміни [будь-якого роду, змісту та ступеня впливу] (вст. – Б. О.) творять наше життя [25, с. 81].

Список використаних джерел

1. *Zahorska M. Zmiany w oświacie – koncepcje i uwarunkowania / M. Zahorska // Druga fala polskich reform ; [pod red. L. Kolarskiej-Bobińskiej]. – Warszawa : Instytut Spraw Publicznych, 1999. – S. 127–164.* 2. *Хиц К.* Суспільна трансформація і освітні реформи у сучасній Польщі. Освіта і підготовка польського суспільства до трансформації / Казімеж Хиц, Василюк Алла // *Економічний Часопис-XXI.* – 1999. – № 1. – Режим доступу: www.soskin.info/ea/1999/1/zmist.html 3. *Федорик Ю. В.* Реформування польської освіти: досягнення й протиріччя / Ю. В. Федорик. – Режим доступу: http://bdpu.org/scientific_published/pedagogics_1_2005/27 4. *Савченко Н.* Десять років польської реформи системи освіти (1999–2009 рр.) / Наталія Савченко // *Наукові записки КДПУ ім. В. Винниченка. Серія: Історія.* – Кіровоград : КДПУ, 2009. – Випуск 83. – С. 172–175. 5. *Бочаров С. В.* Модернізація польської системи освіти на рубежі ХХ–ХХІ століть / С. В. Бочаров // *Наука. Релігія. Суспільство.* – 2009. – № 3. – С. 23–27. 6. *Spoleczne poparcie dla reformy szkolnictwa.* – Warszawa : Centrum Badań Opinii Społecznej, kwiecień 1999. – № 58. – 17 s. – Режим доступу: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/1999/K_058_99.PDF 7. *Ocena polskiego szkolnictwa, społeczne poparcie dla reformy.* – Warszawa : Centrum Badań Opinii Społecznej, maj 1998. – № 68. – 17 s. – Режим доступу: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/1998/K_068_98.PDF 8. *Parker S. C.* History education reform in post-communist Poland, 1989–1999: historical and contemporary effects on educationak transition: disser. ... doctor of fphilosophy: Christine S. Parkere. – Ohio State, 2003. – Режим доступу: http://etd.ohiolink.edu/send-pdf.cgi/Parker%20Christine.pdf?osu_1054534962 9. *Reforma edukacji w opinii społecznej.* – Warszawa : Centrum Badań Opinii Społecznej, sierpień 1999. – № 132. – 18 s. – Режим доступу: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/1999/K_132_99.PDF 10. *Reforma edukacji: poinformowanie i poparcie społeczne.* – Warszawa : Centrum Badań Opinii Społecznej, marzec 2000. – № 42. – 17 s. – Режим доступу: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2000/K_042_00.PDF 11. *Polacy, czesi i węgry o edukacji w swoich krajach.* – Warszawa : Centrum Badań Opinii Społecznej, lipiec 1999. – № 110. – 6 s. – Режим доступу: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/1999/K_110_99.PDF 12. *Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie terytorialnym // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1990, nr. 16, poz. 95.* – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19900160095> 13. *Ustawa z dnia 12 września 1990 r. o szkolnictwie wyższym // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1990, nr. 65, poz. 385.* – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19900650385> 14. *Ustawa z dnia 12 września 1990 r. o tytule naukowym i stopniach naukowych // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1990, nr. 65, poz. 386.* – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19900650386> 15. *Ustawa z dnia 12 stycznia 1991 r. o utworzeniu Komitetu Badań Naukowych // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1991, nr. 8, poz. 28.* – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19910080028> 16. *Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1991, nr. 95, poz. 425.* – Режим доступу:

<http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19910950425> 17. *Как это начиналось* (шкільна реформа). – Режим доступу: http://www.polska.ru/polska/reformy/reforma_szkolna.html 18. *Ustawa z dnia 25 lipca 1998 r. o zmianie ustawy o systemie oświaty* // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1999, nr. 117, poz. 758, 759. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19981170759> 19. *Ustawa z dnia 8 stycznia 1999 r. – Przepisy wprowadzające reformę ustroju szkolnego* // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, 1999, nr. 12, poz. 96. – Режим доступу: <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19990120096> 20. Mytkowski D. *Na czym polega reforma oświaty* / Dominik Mytkowski. – Режим доступу: <http://archiwum.wiz.pl/1998/98093700.asp> 21. *Education system in Poland*. – Режим доступу: <http://www.london.polemb.net/index.php?document=57> 22. *System edukacji w Polsce*. – Режим доступу: <http://www.buwim.edu.pl/syst/index.htm> 23. *Децентралізація освіти та реформа міжбюджетних відносин мають узгоджуватися між собою* // Вісник Центру. – 5 березня 2001. – Число 99. – С. 1–2. 24. *Szkolnictwo i reforma edukacji po trzech semestrach doświadczeń*. – Warszawa : Centrum Badań Opinii Społecznej, luty 2001. – № 19. – 12 s. – Режим доступу: http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2001/K_019_01.PDF 25. *Edukacja dorosłych: teoria i praktyka w dobie przemian*; [pod. red. Jana Sarana]. – Lublin : Wydaw : Uniwersytet Marii Curie – Skłodowskiej, 2000. – 413 s.

Олег Билянский

**РЕФОРМА СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ ПОЛЬША:
ПРОТИВОРЕЧИЯ, ДОСТИЖЕНИЯ, ПЕРСПЕКТИВЫ (1998–1999 ГГ.)**

В статье проанализированы особенности и основные тенденции подготовки и внедрения основных изменений в польской системе образования в конце XX века.

Ключевые слова: Польша, образование, реформа, школа, учебная программа, структура системы образования.

Oleh Bilyanskyi

**EDUCATIONAL REFORM IN POLAND (1998–1999):
CONTRADICTIONS, ACHIEVEMENTS, PROSPECTS**

The article analyzes the features and main trends preparation and implementation of major changes in the Polish education system in the late twentieth century.

Key words: Poland, education reform, school, curriculum, structure of education system.

УДК 338.1

Наталія Бутрин

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИРОБНИЧОГО КООПЕРАТИВУ

Стаття присвячена характеристиці виробничих кооперативів як суб'єкту корпоративних правовідносин. Окреслено характерні ознаки виробничих кооперативів, проаналізовано законодавчу базу, що регулює діяльність виробничих кооперативів та встановлює їх процесуальне становище.

Ключові слова: господарські товариства, виробничі кооперативи, фізичні та юридичні особи, спільна господарська діяльність, засновники кооперативу, члени кооперативу, відповідальність членів кооперативу.

Кооперативний рух одержав широкий розвиток більше 150 років тому в державах з різними економічними, політичними і соціальними системами, релігійними поглядами й ідеологією, зокрема таких, як: Швеція, Італія, Франція, Канада, Велика Британія. У даний час у світі на принципах виробничих кооперативів працюють понад 800 мільйонів чоловік. Проте основу кооперативів у світі склали і складають, як правило, ідентичні принципи і кооперативні цінності: взаємодопомога, демократія, рівність (особливо принцип: одна людина – один голос при прийнятті рішень загальними зборами), соціальна відповідальність, добровільність, співробітництво між кооперативними організаціями, автономія, незалежність і ін.

Актуальність теми зумовлена тим, що сучасний розвиток українського суспільства характеризується різноманітністю форм підприємницької діяльності, у тому числі й виробничих кооперативів. Вони є ланкою єдиного економічного комплексу країни і рівні з іншими учасниками господарської та підприємницької діяльності. Той факт, що виробничі кооперативи сьогодні скоріше рідкість і їх питома вага серед інших організаційно-правових форм підприємництва не перевищує відсотка, однак, це не зменшує значущості обраної проблематики. Дослідженню особливостей виробничих кооперативів присвячено роботи Н. Весельської, О. Сурженко, В. Сунцова та ін. У запропонованій статті робиться спроба визначити й проаналізувати теоретично-правові засади виробничих кооперативів. Зазначимо, що базовими документами, що на сьогодні встановлюють особливості правового статусу кооперативів, є зокрема, Господарський кодекс України, Цивільний кодекс України, Закони України від 10 липня 2003 р. № 1087-ІУ “Про кооперацію”, від 10 квітня 1992 р. № 2265-ХІІ “Про споживчу кооперацію”, від 17 липня 1997 р. № 469/97-ВР “Про сільськогосподарську кооперацію”. Проте власне відносини кооперації регулюються набагато більшою кількістю правових актів, основний блок з яких складають міжнародні та міждержавні документи щодо виробничої кооперації між Україною та іншими державами, нормативні акти, прийняті на їх виконання.

Зауважимо, що загальне визначення кооперативу міститься у ст. 2 Закону України “Про кооперацію”, відповідно до якої кооператив – це юридична особа, утворена фізичними та/або юридичними особами, які добровільно об'єдналися на основі членства для ведення спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення своїх економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування [4, с. 123].

Основні види кооперативів також встановлюються Законом України “Про кооперацію”, згідно якого відповідно до завдань та характеру діяльності кооперативи поділяються на: виробничі, обслуговуючі та споживчі [2].

Виробничий кооператив – кооператив, який утворюється шляхом об'єднання фізичних осіб для спільної виробничої або іншої господарської діяльності на засадах їх обов'язкової трудової участі з метою одержання прибутку. Виробничі кооперативи можуть

здійснювати виробничу, переробну, заготівельно-збутову, постачальницьку, сервісну і будь-яку іншу підприємницьку діяльність, не заборонену законом [2].

Обслуговуючий кооператив – кооператив, який утворюється шляхом об'єднання фізичних та/або юридичних осіб для надання послуг переважно членам кооперативу, а також іншим особам з метою провадження їх господарської діяльності. Обслуговуючі кооперативи надають послуги іншим особам в обсягах, що не перевищують 20 % загального обороту кооперативу.

У галузі сільського господарства обслуговуючі кооперативи залежно від виду діяльності поділяються на переробні, заготівельно-збутові, постачальницькі, сервісні та інші (ст. 2 Закону України “Про сільськогосподарську кооперацію”).

До переробних належать кооперативи, які займаються переробкою сільськогосподарської сировини (виробництво хлібобулочних, макаронних виробів, овочевих, плодово-ягідних, м'ясних, молочних, рибних продуктів, виробів і напівфабрикатів з льону, коноплі, лісо- і пиломатеріалів тощо). Заготівельно-збутові кооперативи здійснюють заготівлю, зберігання, передпродажну обробку, продаж продукції, надають маркетингові послуги тощо.

Постачальницькі кооперативи створюються з метою закупівлі та постачання засобів виробництва, матеріально-технічних ресурсів, необхідних для виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки; виготовлення сировини і матеріалів та постачання їх сільськогосподарським товаровиробникам.

Сервісні кооперативи здійснюють технологічні, транспортні, меліоративні, ремонтні, будівельні, еколого-відновні роботи, забезпечують ветеринарне обслуговування тварин і племінну роботу, займаються телефонізацією, газифікацією, електрифікацією в сільській місцевості, надають медичні, побутові, санаторно-курортні, науково-консультаційні послуги, послуги з уведення бухгалтерського обліку, аудиту та інше. У разі поєднання кількох видів діяльності утворюються багатофункціональні кооперативи.

Споживчий кооператив (споживче товариство) – кооператив, який утворюється шляхом об'єднання фізичних та/або юридичних осіб для організації торговельного обслуговування, заготівель сільськогосподарської продукції, сировини, виробництва продукції та надання інших послуг з метою задоволення споживчих потреб його членів. Так, наприклад, з метою утримання будинку та прибудинкової території у належному стані його мешканці можуть створити споживчий кооператив, що буде як власними силами, так і з залученням інших фізичних та юридичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності виконувати відповідні ремонтні, оздоблювальні та інші роботи, вивозити сміття тощо [2]. Власне споживчий кооператив не є суб'єктом підприємницької діяльності, проте з метою забезпечення фінансування своєї діяльності може створювати відповідні підприємницькі структури. Також за напрямками діяльності кооперативи можуть бути житлово-будівельними, садово-городніми, гаражними, торговельно-закупівельними, транспортними, освітніми, туристичними, медичними тощо.

Таким чином, можна окреслити такі ознаки кооперативів:

1. Кооператив є юридичною особою. Стаття 6 Закону України “Про кооперацію” прямо підкреслює наявність у кооперативі самостійного балансу, поточного та інших рахунків в установах банків, печатки зі своїм найменуванням – атрибутів, притаманних будь-якій юридичній особі [2]. Кооператив є власником будівель, споруд, грошових та майнових внесків його членів, виготовленої продукції, доходів, одержаних від її реалізації та провадження іншої передбаченої статутом діяльності, а також іншого майна, придбаного на підставах, не заборонених законом.

2. Кооператив утворюється фізичними та/або юридичними особами. Як впливає з наведених вище визначень видів кооперативів, участь фізичних осіб можлива у будь-якому з них. Що стосується юридичних осіб, можливість їх участі в кооперативах є обмеженою. Так, вони не мають права бути членами виробничого кооперативу, зважаючи на передбачену Законом України “Про кооперацію” обов'язкову трудову участь

членів виробничого кооперативу (що є притаманним, звичайно, лише фізичним особам) у його діяльності. Проте у виробничих та інших видах кооперативів мають право брати участь асоційовані члени – фізичні чи юридичні особи, які визнають статут кооперативу, внесли пайовий внесок і користуються правом дорадчого голосу в кооперативі (ст. 14 Закону України “Про кооперацію”).

3. Засновники кооперативу з метою його створення добровільно об’єднуються на основі членства. Згідно зі ст. 10 Закону України “Про кооперацію” членами кооперативу можуть бути фізичні особи, які досягли 16-річного віку і виявили бажання брати участь у його діяльності, юридичні особи України та іноземних держав, що діють через своїх представників, які внесли вступний внесок та пай у розмірах, визначених статутом кооперативу, додержуються вимог статуту і користуються правом ухвального голосу. Чисельність членів кооперативу не може бути меншою ніж 3 особи (ч. 5 ст. 7 Закону).

4. Кооператив утворюється для ведення спільної господарської та іншої діяльності з метою задоволення економічних, соціальних та інших потреб його членів. Мета створення – задоволення інтересів членів кооперативів – є основною ознакою, що відрізняє кооперативи від інших організаційно-правових форм юридичних осіб колективної форми власності. Шляхом створення виробничого кооперативу громадяни реалізують свої права на працю та на здійснення підприємницької діяльності, результатами якої є отримання прибутку, обслуговуючого – задовольняють свої потреби у послугах певного виду, споживчого – забезпечують себе товарами, результатами виконаних робіт, наданих послуг. Кооператив не має на меті насичення ринку товарами, роботами, послугами (хоча це і не виключається). Він створюється і діє для своїх членів.

5. Кооператив діє на засадах самоврядування. Термін “самоврядування” стосовно кооперативу означає право та реальну здатність його членів самостійно вирішувати питання діяльності кооперативу в межах законодавства України та статуту кооперативу [3, с. 52].

Головна різниця між господарськими товариствами та виробничими кооперативами полягає у тому, що господарські товариства є наслідком об’єднання капіталу. У свою чергу виробничі кооперативи – це не тільки об’єднання капіталу учасників, але й об’єднання праці цих учасників. Тобто всі члени виробничого кооперативу повинні не тільки зробити свій пайовий внесок, вони повинні також своєю працею брати участь у діяльності кооперативу.

Фактично поняття виробничого кооперативу було визначено тільки у ст. 163 Цивільного Кодексу України. Керуючись цим поняттям, можна визначити основні риси виробничого кооперативу:

- об’єднання громадян на засадах членства;
- внесення пайових внесків членами кооперативу;
- обов’язкова особиста трудова діяльність членів кооперативу [1].

Слід зазначити, що нормами цієї статті встановлено можливість вступу до товариства інших осіб (асоційованих членів), які фактично не беруть участі у діяльності кооперативу власною працею. Ця можливість повинна бути передбачена або законом, або бути закріплена у статуті виробничого кооперативу.

Окрім того, не слід забувати про відповідальність для членів виробничих кооперативів. Встановлення субсидіарної відповідальності для членів виробничого кооперативу означає, що члени кооперативу повинні відповідати своїм майном за боргами товариства, якщо в останнього немає достатньо коштів для погашення своїх боргів. Включення до статуту положень, що регулюють порядок субсидіарної відповідальності членів виробничого кооперативу, є обов’язковим.

Підсумовуючи вищевикладене, необхідно зазначити, що проблема полягає у необхідності правовими засобами стимулювати розвиток виробничих кооперативів і усунути колізії у законодавстві, які виникли у зв’язку з урегулюванням засад їх діяльності у Цивільному та Господарському кодексах України, приведенні поточного законодавства

про виробничу кооперацію до єдиного підгрунтя. Тим більше, і Закон України “Про кооперацію” від 10 липня 2003 року також не вирішив всіх проблем.

Саме сучасних теоретичних розробок із зазначеної проблематики недостатньо у вітчизняній науці, а це звужує коло практичних рекомендацій щодо адекватного юридичній природі регулювання цих відносин на національному і міжнародному рівні. Це призводить до ігнорування національного законодавства, суперечностей у практиці його застосування при регулюванні відносин та вирішенні спорів, використання сурогатних організаційно-правових форм.

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435 – VI.
2. Закон України “Про кооперацію” від 10.07.2003 р. №1087.
3. Кравчук В. М. Корпоративне право / В. М. Кравчук. – К.: Істина, 2005. – 235 с.
4. Щербина В. С. Суб’єкти господарського права: Монографія / В. С. Щербина. – К., 2008. – 519 с.

Наталія Бутрин

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЫЕ НАЧАЛА ПРОИЗВОДСТВЕННОГО КООПЕРАТИВА

Статья посвящена характеристике производственных кооперативов, как субъекта корпоративных правоотношений. Очерчено характерные признаки производственных кооперативов, проанализирована законодательная база, которая регулирует деятельность производственных кооперативов и устанавливает их процессуальное положение.

Ключевые слова: хозяйственные общества, производственные кооперативы, физические и юридические лица, совместная хозяйственная деятельность, основатели кооператива, члены кооператива, ответственность членов кооператива.

Natalia Butryn

THEORETICAL-AND-LEGAL BASIS OF THE PRODUCTION COOPERATIVE STORES

The article is devoted to the description of production cooperative stores, as to the subject of corporate legal relationships. It presents the characteristic features of the production cooperative stores, analyses the legislative base which regulates their activity and judicial position.

Key words: economic societies, production cooperative stores, physical and legal persons, joint economic activity, founders of cooperative store, members of cooperative store, responsibility of members of cooperative store.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧАМ ВУЗІВ

Наталія Григоруц

СУСПІЛЬНІ ТЕЧІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. РУХ ДЕКАБРИСТІВ

1. Перші таємні політичні товариства в Росії у першій чверті ХІХ ст.

Заворушення в суспільстві, постійне очікування реформ, незадоволення і спалахи непокірливості кріпаків, робітників, обурення режимом військових поселень торкнулося широких верств населення Росії. Але особливо гостро воно відбилося на найбільш освіченій, молодій і рішучій частині офіцераства, яке пройшло випробування Вітчизняної війни 1812 р., здійснило закордонні походи, переможцями увійшло в Париж, було виховане на ідеалах французьких просвітителів, з захопленням сприймало Велику французьку революцію. Вони мріяли про вільну, сильну, освічену Росію, про знищення феодально-кріпацької системи, необмеженого самодержавства, про настання в Росії царства закону і справедливості.

У лютому 1816 р. в Петербурзі виникло перше таємне товариство “Союз порятунку”. До числа засновників входили князь Сергій Трубецькой, брати Матвій і Сергій Муравйови-Апостоли, Микита Муравйов та Іван Якушкін. Всі вони були учасниками війни, побували з російською армією за кордоном. Пізніше до них приєдналися Павло Пестель, князь Євген Оболенський та Іван Пущин, усього було 30 офіцерів. Майже всі вони належали до титулованих дворянських сімей, мали добру освіту, володіли декількома мовами, а С. Трубецькой і Є. Оболенський були навіть Рюриковичами.

Вони виступали за запровадження в Росії конституції, обмеження самодержавної влади імператора і проголошення громадянських свобод, вимагали ліквідації військових поселень та скасування кріпацтва. Проте ніхто з них не ставив питання про ліквідацію монархії як форми правління в Росії.

У 1818 р. царський двір разом із гвардією на деякий час переїхав до Москви з приводу закладання пам’ятника на честь перемоги у Вітчизняній війні. До складу гвардійців потрапила більшість членів “Союзу порятунку”.

У московських казармах молоді офіцери створили нове таємне товариство “Союз благоденства”. Нова організація нараховувала до 200 чоловік і мала свій статут, який називався “Зелена книга”. Перша частина статуту ставила за мету просвітницькі цілі. Друга частина передбачала запровадження конституції, рівність громадян перед законом, гласність у державних справах і в судочинстві, ліквідацію рабства селян, рекрутства і військових поселень.

У “Союзі благоденства” були люди різних поглядів і уявлень про шляхи і засоби політичних перетворень у країні. Більшість притримувалася поміркованої орієнтації, не виходячи за межі просвітницьких завдань. Разом з тим у товаристві формувалося й радикальне крило на чолі з П. Пестелем, яке вимагало “рішучих заходів”. Суперечності між цими течіями товариства особливо загострилися до кінця 1820 р. У січні 1821 р. в Москві на з’їзді представники управ прийняли рішення: через загострення суперечностей у товаристві оголосити його розпущеним.

Тулчинська управа “Союзу благоденства” на чолі з П. Пестелем не визнала рішення Московського з’їзду про саморозпуск таємного товариства. У березні 1821 р. на основі Тулчинської управи “Союзу благоденства” виникло Південне товариство, котре очолив полковник П. Пестель. Восени 1822 р. в Петербурзі за прикладом Південного товариства виникло Північне товариство, ядро якого склали М. Муравйов, С. Трубецької, І. Пушин, М. Лунін, Є. Оболенський. Очолювала товариство Дума з трьох чоловік – М. Муравйова, С. Трубецького, Є. Оболенського. Обидва товариства взаємодіяли одне з одним і декларували себе як частину однієї організації.

Після 1821 р. діяльність товариств проходила вже в атмосфері посилення внутрішньої і міжнародної реакції. В умовах поліцейського нагляду й цензури вести пропаганду ставало все важче, необхідно було перейти до більш суворої конспірації. 1821–1823 роки – час становлення, чисельного зростання і організаційного оформлення товариств.

Південне товариство складалося з Тулчинської, Каменської і Васильківської управ. На чолі товариства стояла Директорія, до якої в березні 1821 р. були обрані П. Пестель, А. Юшневський і керівник Північного товариства М. Муравйов. Фактично Південне товариство очолював П. Пестель, він мав тверду волю, ясний аналітичний розум, енциклопедичну ерудицію, глибоку переконаність у своїй правоті, підтримував радикальні настрої у товаристві.

Північне товариство також складалося з декількох управ у гвардійських полках Петербурга. У 1823 р. в товариство був прийнятий талановитий поет Кіндрат Рилєєв, який швидко зайняв провідне становище в Північному товаристві.

Підготовка конституційних проектів і планів збройного виступу займала першочергове місце в діяльності товариств після 1821 р.

У 1821–1825 роках були створені дві політичні програми революційних перетворень в Росії – “Руська правда” Павла Пестеля й “Конституція” Микити Муравйова.

Основними програмними положеннями “Руської правди” були ліквідація монархії, встановлення республіки, скасування кріпацтва, перетворення Росії в єдину унітарну державу – без врахування національних особливостей її регіонів. Усе населення країни оголошувалося громадянами Росії з рівними правами. Місце монарха повинен був зайняти однопалатний парламент – “Народне віче”. А виконавчою владою мала стати Державна дума з п’яти осіб зі щорічною ротацією одного члена. На чолі Думи мав бути президент, який займав би цю посаду протягом одного року.

Виборне право, згідно “Руської правди”, надавалося всім громадянам Росії, які досягли 18-річного віку.

П. Пестель пропонував радикально вирішити й селянське питання. Всю землю пропонував поділити на дві частини: одну – передати в суспільну власність і з неї безкоштовно наділити всіх бажаючих працювати на ній, другу – передати у приватну власність для сприяння розвитку приватної підприємницької ініціативи в сільськогосподарському виробництві.

Ліквідувався попередній становий поділ суспільства, військові поселення. Замість рекрутчини вводилася загальна військова повинність з 15-річним терміном служби. “Руська правда” декларувала свободу слова, друку, зібрань, занять, пересування, віросповідань, недоторканість особи й житла тощо.

“Руська правда” П. Пестеля була найбільш радикальним конституційним проектом декабристів. Записані в ній перетворення передбачалося провести з допомогою жорсткої революційної диктатури.

Конституційний проект М. Муравйова містив іншу політичну концепцію. На відміну від “Руської правди” П. Пестеля, він передбачав збереження монархії, обмеженої конституцією.

Росія оголошувалася федеративною державою з 14 “держав” і двох областей (за іншим проектом – з 13 “держав” і двох областей) зі своїми столицями і самостійним управлінням. Визначаючи федеративний устрій М. Муравйов спирався на господарсько-економічні

особливості тих регіонів, які повинні стати “державами”. Згідно його проекту вони прив’язувалися або до берегів морів або великих судноплавних річок.

М. Муравйов пропонував увести в країні законодавчий орган – двопалатний парламент “Народне віче”, яке складалося б з Верховної думи (верхня палата) і Палати народних представників (нижня палата). У “державих” також мали запроваджуватися двопалатні законодавчі органи.

“Конституція” М. Муравйова передбачала відміну кріпацтва з наданням селянам присадибної ділянки і двох десятин орної землі на двір, ліквідацію військових поселень.

Проект М. Муравйова проголошував скасування станової структури суспільства, запровадження загальної рівності громадян перед законом, захист недоторканості особи й майна, широку свободу слова, друку, зібрань, вільний вибір занять, передбачав право громадян на створення різних об’єднань і товариств та ін.

Для просування своїх екстремістських поглядів П. Пестель у 1824 р. приїхав у Петербург і наполіг, щоб “Руська правда” була прийнята як ідейна платформа перевороту.

Змовники згодилися на встановлення в Росії після перевороту республіки і скликання Установчих зборів, а також підготовку спільного збройного виступу.

У 1818 р. брати Андрій і Петро Борисови в містечку Решетилівка Полтавської губернії створили просвітницький гурток “Суспільство першої злагоди”, який незадовго був перейменований у “Товариство друзів природи”.

У 1823 р. брати Борисови в Новограді-Волинському познайомилися з політичним засланцем поляком Юліаном Люблінським, колишнім студентом, який мав досвід конспірації. Спільно вони визначили організаційні принципи й основні програмні вимоги нової організації “Товариство об’єднаних слов’ян”. У програмних документах товариство висувало вимоги: боротьба проти кріпацтва й будь-якого деспотизму, створення слов’янської федерації з 10 слов’янських держав: Росії, Польщі, Моравії, Богемії, Сербії, Далмації, Кроації, а також Угорщини, Валахії, Молдавії (угорців, румун і молдаван члени Товариства також відносили до слов’ян) з республіканським правлінням. У серпні–вересні 1825 р. воно влилося у Південне товариство.

Влітку 1825 р. на території Литви і Білорусії виникла таємна організація “Товариство військових друзів”. У ньому нараховувалося до 50 членів (офіцери, студенти, дрібні чиновники). Організаторами і керівниками його були капітан К. Г. Ігельстром і поручник А. І. Вігелін. Товариство, перебуваючи на стадії організаційного оформлення, ще не мало ні статуту, ні розробленої програми. Проте товариство було безперечно “декабристського” типу і орієнтувалося на військове повстання, з іншими товариствами зв’язків не підтримувало.

2. Повстання декабристів і його наслідки

19 (27) листопада 1825 р. в Таганрозі після неочікуваної і короткої хвороби помер до цього повний сил і завжди здоровий 47-річний Олександр І. Смерть його була настільки несподіваною і дивною, як і завіса таємничості, яка супроводжувала його перебування в Таганрозі, та чутки про добровільну відмову Олександра І від влади.

Несподівана смерть імператора загострила питання про престолонаслідування ще й у зв’язку з тим, що в нього не було дітей у офіційному шлюбі. Відповідно з законом про престолонаслідування у Російській імперії трон повинен був перейти до другої особи в династії по чоловічій лінії – його брата Костянтина, який свого часу відмовився від престолу, про це знало лише вузьке коло осіб. Сенат і армія почали присягати на вірність – Костянтину, але той ще раз підтвердив свою відмову від трону на користь брата Миколи. 10 грудня стало відомо про приготування до “пере-присяги”, яка була призначена на 14 грудня.

13 грудня на квартирі К. Рилєєва був прийнятий план повстання. Вирішили 14 грудня вивести гвардійські полки на Сенатську площу і примусити Сенат оголосити про запровадження конституційного правління. Передбачалося одночасно зайняти Петропавловську фортецю і Зимовий палац, заарештувати царську сім’ю. Командуючим силами повстання було обрано С. Трубецького.

Відтак, настало 14 грудня. До 11 години брати Олександр і Михайло Бестужеви і Дмитро Щепнін-Ростовський вивели на сенатську площу гвардійський Московський полк. О 13 годині до повсталих приєдналися матроси гвардійського морського екіпажу та гвардійський гренадерський полк. Усього на площі в бойовому порядку стояло близько 3 тис. солдат під командуванням 30 офіцерів. Чекали підходу інших військових частин. У цей час прийшла звістка, що Сенат вже присягнув на вірність Миколі I. На площі не з'явився керівник повстання С. Трубецькой, поведінка котрого зіграла вирішальну роль в день повстання, повстання виявилось без керівника. Декабристи не зуміли використати розгубленість влади на початку повстання. Як результат, повсталих оточили вірні імператору війська – 9 тис. солдат піхоти і 3 тис. кінноти. Микола I спробував подіяти на повсталих умовляннями. До них на перемовини був направлений генерал-губернатор Петербурга граф М. Милорадович, проте він був смертельно поранений Петром Каховським. Відмовились повстанці і від зустрічі із посланими до них митрополитами Серафимом та Євгенієм.

Микола I віддав наказ атакувати повсталих. Дві кавалерійські атаки були відбиті, пролунав наказ застосувати артилерію. Декілька пострілів картечню і ряди повстанців розсипалися, почалася паніка. До 18 години повстання було придушено. Почалися арешти декабристів.

Проте справа декабристів на цьому не закінчилася. 29 грудня 1825 р. С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін підняли повстання Чернігівського полку. Урядовим військам вдалося до 3 (15) січня 1826 р. ізолювати і розстріляти картечню Чернігівський полк. У цей же час були спроби підняти повстання у військах членами “Товариства військових друзів” і “Товариства об'єднаних слов'ян”. Проте всі вони зазнали поразки.

Усього в справі декабристів до слідства і суду було притягнуто близько 600 чоловік. Результатом розслідування стало п'ять смертельних вироків до четвертування, які були замінені повішенням для П. Пестеля, К. Рилєєва, С. Муравйова-Апостола, М. Бестужева-Рюміна і П. Каховського. На каторгу засудили 88 чоловік, до Сибіру заслали 19 чоловік, 9 офіцерів розжалували в солдати і перевели на Кавказ, а близько 120 чоловік були покарані без суду за особистим розпорядженням Миколи I.

Основними результатами й наслідками повстання декабристів було те, що вони зазнали поразки, оскільки їхня мета й ідеї були незрозумілими народові, вони мали вузьку соціальну базу, керівники не проявили рішучості, а перевага урядових військ була безсумнівною. Це було перше в історії Росії організоване збройне повстання проти самодержавства і кріпацтва, що дало поштовх революційному рухові в наступні роки. Поразка декабристів ознаменувала смугу реакцій в Росії, репресій проти вільнодумства. Була створена таємна поліція, посилювався нагляд за вищими навчальними закладами. Декабристські традиції і сам високоморальний подвиг повстанців надихали наступні покоління борців за волю.

3. Суспільні рухи в Росії другої чверті XIX ст.

У другій половині 20-х – першій половині 30-х р. характерною організаційною формою антиурядового руху стали гуртки, які об'єднували не більше 20–30 членів. Вони з'являлися в Москві та в провінції. Їх учасники поділяли ідеологію декабристів і засуджували розправу над ними. Разом з тим, вони намагалися подолати помилки своїх попередників, розповсюджували волелюбні вірші, критикували урядову політику.

Московський університет став центром формування антикріпосницької й антисамодержавної ідеології (гуртки братів П. і В. Критських, М. Сунгурова та ін.). Ці гуртки діяли недовго і не переросли в організацію, які могли справити серйозний вплив на зміну політичного становища в Росії. Їх члени тільки обговорювали внутрішню політику, будували наївні плани реформування країни. Але уряд жорстоко розправився з учасниками гуртків, їх виключали з університетів та відправляли на заслання.

Таємні організації першої половини 30-х р. XIX ст. мали в основному просвітницький характер. Навколо Миколи Станкевича, Віссаріона Белінського, Олександра Герцена і

Миколи Огарьова утворилися групи, члени яких вивчали вітчизняні й іноземні політичні твори, пропагували новітню західну філософію.

Для другої половини 30-х років характерний спад суспільного руху у зв'язку з розгромом таємних гуртків, закриттям ряду передових журналів. Багато суспільних діячів захоплювалися філософським постулатом Г. В. Ф. Гегеля: “все розумне правдиве, все правдиве розумне”, і на цій основі пробували змиритися з “огидною”, за оцінкою В. Білінського, російською дійсністю.

Консерватизм у Росії спирався на теорії, які доводили непохитність самодержавства і кріпацтва. Ідея неминучості самодержавства розвивалася й удосконалювалася протягом XVIII–XIX ст., пристосовуючись до нових суспільно-політичних умов. Особливого звучання для Росії ця ідея набула після того, як в Західній Європі було покинчено з абсолютизмом. На початку XIX ст. Микола Карамзін писав про необхідність збереження мудрого самодержавства, яке, на його думку, “заснувало і воскресило Росію”.

Для ідеологічного обґрунтування самодержавства міністр народної освіти граф С. Уваров створив теорію “офіційної народності”. Вона базувалася на трьох принципах: самодержавство, православ'я, народність. У цій теорії переплелися ідеї про єдність, добровільний союз царя і народу, про відсутність соціальних антагонізмів у російському суспільстві. Кріпацтво розглядалося як благо для народу і держави. На думку консерваторів, необхідно було зберігати і зміцнювати стану систему, в якій провідну роль відіграло дворянство як головна опора самодержавства. Православ'я сприймалося як притаманна для російського народу глибока релігійність і прихильність до ортодоксального християнства. З цих постулатів робився висновок про неможливість і непотрібність корінних соціальних змін у Росії, про необхідність зміцнення самодержавства і кріпацтва.

Теорія “офіційної народності” й ряд інших ідей консерваторів розвивали журналісти Фадей Булгарін і Михайло Греч, професори Московського університету Михайло Погодін і Степан Шевирьов, вона не тільки пропагувалася через пресу, але й широко входила в систему просвітництва й освіти. Однак теорія викликала й різку критику серед ліберально налаштованої частини суспільства. Найбільшої популярності отримав виступ Петра Чаадаєва, який написав у 1829–1831 роках “Філософічного листа” з критикою самодержавства, кріпацтва і всієї офіційної ідеології. У листі, опублікованому в журналі “Телескоп” у 1836 р., П. Чаадаєв заперечував можливість суспільного прогресу в Росії, не бачив ні в минулому, ні в сучасному нічого світлого для російського народу. На його думку, Росія, відірвана від Західної Європи, застаріла в своїх морально-релігійних, православних догмах. Спасіння Росії, її прогрес він вбачав у використанні європейського досвіду, в об'єднанні країн християнської цивілізації в нове товариство, яке забезпечить духовну свободу всіх народів. Уряд жорстоко розправився з автором і видавцем листа. П. Чаадаєва оголосили божевільним і віддали під поліцейний нагляд. Однак ідеї, висловлені П. Чаадаєвим, викликали великий суспільний резонанс і значною мірою вплинули на подальший розвиток суспільної думки.

На межі 30–40-х років XIX ст. серед опозиційного уряду лібералів сформувалося дві ідейні течії: слов'янофільство й західництво. Ідеологами слов'янофілів були письменники, філософи й публіцисти: Костянтин та Іван Аксакови, Іван та Петро Киреевські, Олексій Хом'яков, Юрій Самарін та ін. Ідеологами західників – історики, юристи, письменники й публіцисти: Тимофій Грановський, К. Кавелін, С. Соловйов, В. Боткін, П. Анненков, І. Панаєв, М. Кетчер та ін. Представників цих течій об'єднувало бажання бачити Росію процвітаючою і могутньою в колі всіх європейських держав. Для цього вони вважали необхідним змінити її суспільно-політичний лад, встановити конституційну монархію, пом'якшити й навіть відмінити кріпацтво, наділити селян невеликими ділянками землі, ввести свободу слова й совісті. Зрештою, були й суттєві відмінності в поглядах слов'янофілів і західників.

Слов'янофіли перебільшували особливість історичного шляху розвитку Росії й її національну самотність. Капіталістичний лад, який встановився в Західній Європі,

видавався їм хибним і мав призвести до зубожіння народу і втрати моралі. Одна з основних ідей слов'янофілів полягала в тому, що єдиновірною і високоморальною релігією є православ'я. На їхню думку, для російського народу характерний особливий дух колективізму на відміну від Західної Європи, де царить індивідуалізм.

Західники виходили з того, що Росія повинна розвиватися в руслі європейської цивілізації. Вони різко критикували слов'янофілів за протиставлення Росії і Заходу, пояснюючи її відмінність історично усталеною відсталістю, виступали за широке просвітництво народу, розраховуючи, що це єдиний правильний шлях для успіху модернізації суспільно-політичного ладу Росії. Критика західниками кріпосних порядків і заклики до змін внутрішньої політики також сприяли розвитку суспільно-політичної думки.

Слов'янофіли й західники заклали в 30–50-х р. XIX ст. основу ліберально-реформістського напрямку в суспільному русі.

У 40-і роки XIX ст. в радикальному напрямку окреслився новий підйом. Він був пов'язаний з діяльністю В. Белінського, О. Герцена, М. Огарьова, М. Буташевича-Петрашевського та ін.

Літературний критик В. Белінський, розкриваючи ідейний зміст рецензованих творів, виховував у читачів ненависть до свавілля і кріпацтва, любов до народу. Ідеалом політичного ладу для нього було таке товариство, в якому “не буде багатих, не буде бідних, ні царів, ні підданих, але будуть брати, будуть люди”. В. Белінському були близькі деякі ідеї західників, але він бачив і негативні сторони європейського капіталізму. Широку популярність набув його “Лист до Гоголя”, в якому він засуджував письменника за містицизм і відмову від суспільної боротьби. В. Белінський писав: “Росії потрібні не проповіді, а пробудження почуттів людської гідності. Цивілізація, просвітництво, гуманність повинні стати надбанням російської людини”. Розповсюджений сотнями “Лист” мав велике значення для виховання нового покоління суспільних діячів радикального напрямку.

Друга чверть XIX ст. була часом “зовнішнього рабства” і “внутрішнього звільнення”. Основні ідеї і напрями, які склалися в суспільно-політичному русі першої половини XIX ст., з незначними змінами продовжували розвиватися і у другій половині XIX ст.

Список рекомендованих джерел

1. Бушков А. Россия, которой не было. Блеск и кровь гвардейского столетия / А. Бушков. – М., 2005.
2. Высокочков Л. В. Николай I / Л. В. Высокочков. – М., 2006.
3. Гордин Я. А. Метез реформаторов / Я. А. Гордин. В 2 кн. – СПб., 2006.
4. Декабристы // Избранные сочинения: В 2-х кн. – М., 1987. – Т. 1–2.
5. Декабристы в воспоминаниях современников. – М., 1988.
6. Эльдейман Н. Я. А. И. Герцен в борьбе против самодержавия / Н. Я. Эльдейман. – М., 1973.
7. Экштут С. А. В поиске исторической альтернативы: Александр I. Его сподвижники. Декабристы / С. А. Экштут. – М., 1994.
8. Киянская О. И. Южный бунт: Восстание Черниговского пехотного полка (29 декабря 1825 – 3 января 1826) / О. И. Киянская. – М., 1997.
9. Киянская О. И. Пестель / О. И. Киянская. – М., 2005.
10. Крутов В. В., Швецова-Крутова Л. В. Белые пятна красного цвета: Декабристы: В 2 кн. Кн. 1: Новости прошлого; Кн. 2: Ах как славно мы... / В. В. Крутов. – М., 2001.
11. Мемуары декабристов. Северное общество. – М., 1981.
12. Мемуары декабристов. Южное общество. – М., 1982.
13. Русское общество 30-х годов XIX в.: Люди и идеи: Мемуары современников. – М., 1989.
14. Русское общество 40–50-х годов XIX в. – М., 1991. – Ч. 1–2.
15. Самарин Ю. Ф. Статьи. Воспоминания. Письма / Ю. Ф. Самарин. М., 1997.
16. Хомяков А. С. Полное собрание сочинений / А. С. Хомяков. В 2-х т. – М., 1995. – Т. 1–2.
17. Федоров В. А. Декабристы и их время / В. А. Федоров. – М., 1992.
18. Цимбаев П. И. Славянофильство: Из истории русской общественно-политической мысли XIX века / П. И. Цимбаев. – М., 1986.
19. Чаадаев П. Я. Полное собрание и избранные письма. В 2-х т. / П. Я. Чаадаев. – М., 1991. – Т. 1–2.

АФОРИСТИКА

С любезного согласия известного украинского философа-методолога Александра Клименюка наш сборник впервые публикует его афоризмы и афористические закладки. Неподвластная времени ценность этого философского жанра состоит в том, что он способен не только активизировать ассоциативное мышление исследователей различных областей научного знания, но и порождать в их сознании парадоксальные идеи нетрадиционного рассмотрения известных ноуменов социального и духовного бытия человека.

Александр Клименюк

АФОРИЗМЫ И АФОРИСТИЧЕСКИЕ ЗАКЛАДКИ

О мудрости

Высшая мудрость философа не в том, чтобы критиковать идеи предшественников, а в том, чтобы заставить работать свои, либо чужие идеи на расширение границ познания.

Решающий сложную проблему простыми способами – мудрец, а решающий ее надуманными приемами – хитрец.

Умение ждать – вот мудрости примета.

Любое высказывание мудреца неспособно исчерпать сущность предмета...

Мудрый со временем дружен.

Странно, что ни один, даже самый великий ум не поклонился до сих пор глупости человеческой, единственно давшей ему возможность наслаждения счастьем познания.

Тем лишь, пожалуй, сей мир удивителен, что мудрость его заключается в нас.

Об истине

Только постигая истину, понимаешь, что вторая ее половина непостижима.

Истина – это то, что существует и происходит независимо от наших желаний, а правда является лишь одной из сторон нашего понимания существующего.

Вторая половина познанной нами истины принадлежит только тебе.

Даже по своему определению любая истина, доказанная логически или статистически, не может охватить более одной стороны описываемой ею реальности.

Не каждое высказывание мудреца истинно...

На дороге истины правды людские буйствуют подобно чертополоху.

О дружбе

Любовь, дружбу и преданность можно называть вечными лишь в том смысле, в каком вечным можно называться терпение.

Не уважающий старших малопригоден для дружбы с равными...

Коль не умеешь думать о другом, не надо с ним дружить – окажешься врагом.

По-настоящему сблизится с человеком, ни разу не обидев его, практически невозможно.

О любви

В основе любви лежат одиночество и жалость к себе подобному, а в основе увлечения и страсти – зависть к тем качествам, которых тебе недостает.

Любить надо уметь, а умение любить, приходит лишь к тем, кто ранее был любим.

Юношеская любовь рождается страстью, а зрелая движима красотой и гармонией.

Влюбиться и любить, тут суть весьма различна: похожа на отдать и взять...

Кто потерял любовь, тот опыт приобрел и счастлив более, чем не любивший.

Истоки любви кроются в одиночестве, а ее результатом становится еще более труднопереносимое одиночество.

В любви две формы одиночества: одна лишь бегство от себя, другая – бегство от тебя.

Любовь друзей так быстро вытесняет, но заменить их не способна.

Любовь, пускающая глубокие корни, неизбежно насыщается соками ада.

Жизнь коротка, любовь – тем более, но лишь она – окраса бытия...

Лишь не умеющий любить пустую жизнь живет...

О семье

Природа семейных бед не признает единственного виновника.

Источником семейных трагедий является не то, что мы не понимаем, а то, что нас не понимают.

Только глубоко осознав невозможность изменения ближнего можно его возлюбить.

Истинная глубина любви женщины измеряется способностью прощать, а любви мужчины – готовностью защищать.

Если достаточным основанием для вступления в брак может служить страсть, то для развода необходимы логически обоснованные аргументы или доказанные факты.

Есть много форм человеческих отношений, конкурирующих с брачными узами, но эквивалентной замены они не дают.

О женщине и мужчине

Роман – это те особенные отношения между мужчиной и женщиной, которые существуют до начала проникновения в них меркантильных интересов.

Женская сущность исчерпывается понятием хотеть, а мужская выражается понятием мочь.

Женщина соткана из страха одиночества и потребности повелевать.

Самое добродетельное начало в женщине – умение скрывать свои пороки.

У женщины есть право обольщать и это у нее нам не отнять.

Утомительно мужчин величие, но не более чем женщин неприличие.

О судьбах

Единственное неопровержимое сходство человеческих судеб проявляется в безусловности их наличия.

Рождение, любовь и смерть – три основных состояния, в которых человек неволен противостоять своей природе.

Судьба человека кодируется генами, а форма и уровень ее реализации зависит от воли.

Какие бы зигзаги не совершала судьба, путь ее всегда прям...

Чаще всего судьба сводит людей близко исключительно для разрушения идеальных представлений друг о друге.

Убери из своей жизни врага – не станет и тебя; научись его понимать – перед тобой раскроется твоя сущность.

Удары судьбы укрепляют характер, а мелкая зависть и недоброжелательство со стороны людей его портят.

Корректируя постоянно черновик своей жизни по подобию с чьей-то, в конце ее осознаешь, что писать чистовик поздно.

Любую судьбу следует понимать как историю потерянных надежд.

О личности

Генетический оптимист обречен верить, а пессимист – веровать.

Истинную причину возвышения человека всегда следует искать в его предыдущих унижениях.

Мерой глупости человечества, как впрочем, и любого отдельно взятого его представителя, может служить отношение времени войн ко времени его мирной жизни.

Свобода мышления индивида определяется степенью его осведомленности о реальном мире.

Истинное милосердие может проявлять только самодостаточный индивид.

Человек, уверовавший в свою безгрешность, – истинный недоумок или мелкий подлец.

Человек может только то, во что он верит.

О здоровье и болезни

Состояние здоровья человека определяется в основе своей его отношением к окружающим.

Болезнь – потеря способности организма или органа самовосстанавливаться для выполнения своих функций.

Смерть – событие случайное по времени, но закономерное по необходимости.

О культуре

Важнейшая идея культуры – гармонизация внутрибиологического и внешнесоциального времени человека.

Основой культуры является служение себе подобному.

Культуру личности разумно характеризовать уровнем ее духовного развития, а культуру толпы – минимумом творимого ею зла.

Эстетизм поступка и является наиболее адекватной формой выражения его нравственного содержания.

Ребенок может говорить, что думает, а взрослый, в отличие от него, вынужден думать, что говорит.

Часть дикости дана нам от природы – вторую сами мы творим.

Любовь к языку – парадная дверь храма культуры.

Речь уникальное средство или инструмент, пользоваться которым должно разумно и бережно.

Сколько же исторического времени необходимо человечеству, чтобы понять, что богословие и идеология – одно и то же лекарство, подаваемое ему культурой в разных упаковках...

Жизнь убеждает, что любящие бога постоянно обращаются за помощью к людям и часто ее находят, а любящие людей и вынужденные в минуты отчаяния просить за них у бога, редко ее получают.

О воспитании

Перевоспитать взрослого человека невозможно: его можно лишь любить или ненавидеть.

Воспитание и культура в целом являются, по сути, средствами социальной унификации восприятия окружающей действительности.

Пределом воспитания должна быть граница, за которой начинается исчезновение творческой самости человека.

Первая стадия “звёздной” болезни человека сопровождается уверенностью в своем уме, а вторая – убежденностью в непогрешимости.

Парадокс воспитания в том, что вполне адекватное поведение не может быть естественным настолько, насколько естественное поведение не может являться адекватным.

О душе и духовности

В духовном плане человек не более чем существо, раздираемое противоречиями.

Природа человеческих убеждений различна, поскольку иррациональные – основаны на идеологии или вере, а рациональные – на знании.

Сомнения и сострадание – вот два неиссякаемых источника духовности.

В основе духовного развития человека лежит парадокс, поскольку путь к свободе личности обеспечивается исключительно ее порабощением запретами культуры.

Душа человека подобна пашне: не засеешь вовремя добром – буйно прорастет зло.

Совесь – это чувство нравственной ответственности, возникающее лишь при наличии возможности выбора действия или поступка.

Нравственность как уникальное свойство души в отличие от девственности можно сохранить при любых обстоятельствах.

Души связующие нити подобны липкой паутине: порвать легко – стряхнуть непросто.

Душа раба не способна воспринять идеалы свободного человека.

Безнравственность в поэзии ничем не лучше проституции.

Людей чести мало потому, что она противоестественна природе человека, поскольку, с одной стороны, не позволяет угнетать слабого, а, с другой – допускать избыточную власть над собой.

Душе, лишенной благородства, диагноз может быть один – уродство.

Невежество и развращенный ум – души жестокие начала.

Отнимите у человека любовь, лишите его привязанности к себе подобному или к любому другому существу, и вы убедитесь в его истинной природе.

Все в жизни человека начинается с интереса и завершается разочарованием.

Основная ценность человеческих надежд заключена не в том, что они сбываются, а в том, что они возникают.

Религия – единственно удобная идеология для инфантильных душ.

Если бог – совесь человека, то тело его, как нельзя наиболее полно выполняет роль церкви господней.

Жизнь человека – не более чем неуклонно прогрессирующая форма его неврологического заболевания.

О чувствах

Желания зарождаются там, где ограничиваются возможности.

Между эмоциями и конкретными чувствами такая же разница, как между глиной и вылепленными из нее предметами.

Возможность отделить в поступках человека чистое добро от чистого зла – фикция, подобная возможности отдельно вдыхать из атмосферы азот и кислород.

Для человека благо – это то, что приносит физическое или моральное удовлетворение, а ощущение обеих одновременно и следует считать счастьем.

Истинно счастливым может быть человек, имеющий свободу выбора в делах любви и служения себе подобным.

Счастье наивно путать с благополучием, ибо счастье приходит к тому, кто любит и любим взаимно.

Настоящая любовь – проклятье: если она не сделает человека подлецом, то непременно убьет его.

Когда нас атакуют чувства, бессильно логики искусство.

Чувства по мощи своей подобны морю и не опасны лишь для человека находящегося на берегу, имя которому – здравый смысл.

Надежды и желания – вот два стимула побуждающие человека жить.

Любовь, постылость, восхищение – все это родит сад души, и каждый плод затем гниет, иному уступая место.

Более находчивого эксплуататора, чем надежда у терпения нет.

Препятствовать любви страстям – занятие пустое, способное лишь силу их удвоить.

Об уме

Умом сей мир нам не объять, но ощутить его бездонье можно.

Непременным условием потери разума является его предварительное наличие.

Ум лишь отличает истинное от ложного, а все остальное – совершается в сфере бессознательного.

Мысли как песчинки на берегу моря: ветер, вода и человек способны их постоянно перемешивать, а сознание – строить из них песочные замки.

Великими деяниями движет сердце, а ум лишь помогает ему.

Спокойствие – главное достояние умного человека.

Отношение к миру и своей судьбе – единый признак, разделяющий людей на умных и невежд.

Воистину индивидуально мыслит лишь тело наше, ибо лучшие речи наши не более чем слепок мыслей чужих.

Лишь добрый отличить добро от зла способен, а умный – ум в вас углядеть.

Сильное стремление казаться умным и мешает человеку стать таковым.

Одиночество и раздумья – лучшие друзья разума...

О глупости и пороках

Не осознающий свою глупость и есть истинный дурак.

Три формы глупости способны мы являть: дремучую, надменную и обыкновенную.

Ортодоксальное мышление и несдерживаемые страсти – вот неиссякаемые источники неудач.

Дурные страсти входят в душу украдкой, а, окрепнув, убивают в ней совесть.

Подлец, подобно изменнику, громче всех декларирует свою преданность нравственным идеалам и отечеству.

Дабы избежать зависти порока – в дела чужие нос не суй без прока.

Перехвали человека за скромность, и он обнаглеет.

Избыток или недостаток чего-либо часто становятся источником наших бед.

Разврат – лишь обостренная форма проявления целомудрия.

Ищи зло не в поступках, а в их причинах.

О социуме и человеке

Любой социум или коллектив, в котором руководитель или хозяин, освобожденный от физического или иного труда, не несет ответственности за результаты своей работы непосредственно перед людьми, выполняющими этот труд, был и остается рабовладельческим или эксплуататорским.

Идея способна овладеть массами именно в те смутные периоды истории, когда каждый отдельно взятый индивид лишен возможности спокойно осмыслить ее глубже.

Право человека иметь свое мнение также естественно, как право иметь свое лицо, но то и другое при резком отклонении от определенной нормы может стать причиной множества недоразумений и бед.

Имея крупного, а, следовательно, воистину достойного врага, ты защищен от мелких, боящихся оказаться между вами.

Свободу, как правило, завоевывают, а за обязанности надо платить.

О достоинствах человека

Достоин уважения среди людей лишь тот, в ком совесть не угасла.
Для женщины достоинства нет выше, чем ею быть.

О мастерстве и профессионализме

Мастерство – умение решать проблемы несовершенными средствами.
Профессионализм есть не что иное, как порождаемая человеческой ленью способность достижения требуемого результата при минимальном напряжении сил.
Легкой работы не бывает: легкую работу правильнее, пожалуй, называть увлечением.
Нечестность, небрежно выполненное дело и работа являются, по сути, лишь определенными формами воровства доверия, времени и денег.

О науке и учениях

Не существует такого знания, границы которого нельзя расширить.
В мире нет сущностей, не имеющих природы и меры.
Самое сокровенное уже сказано, но на его осознание уходят века...
Чтоб мир полнее воспринять, не факты надо знать, а принципами ведать.
Отброшенные предыдущей теорией идеи и являются, как правило, основой последующей.
Способность унификации и классификации явлений и предметов является началом их понимания.
Трудно сыскать кого-либо упрямее того оппонента, который что-то уже узнал, но еще не познал.
Тому, кто ищет знания исток, невежества противодействует поток.
Наиболее глубокие мысли в изложении преимущественно просты, но воспринимаются, по большей части, с трудом.
Истинно сложные проблемы, как правило, решаются молча.
Расширяющий свое знание для ясности мышления станет мудрецом, а обучающийся для достижения карьеры или популярности – краснобаем.
Не искушай себя стремлением прочесть все написанное людьми, ибо в душе твоей написано больше, чем прочесть ты можешь...
Обычный человек способен учиться внимательно, а одаренный – внимательно не учиться.
Лишь четкая структурированность знания индивида дает основания считать, что таковой им владеет.
Беспочвенных идей не бывает, и вдруг они в голову не приходят...
Интуицию питают игнорируемые сознанием ощущения и факты.
Единственным авторитетом для исследователя была и остается её Величество Логика.
Отрицать труднообъяснимые факты – невежество. Находить им место в существующем знании – дар.
Будущее предсказывается по прошлому через призму настоящего.
Диалектика объективного и субъективного проста: объективное – не более чем типичное или принятое за рациональное субъективное.
Убери из произведения себя, и оно станет значительно ближе для остальных.
О политике и чиновниках
Политику следует быть осторожным с женщинами и лжецами: первые притупляют в нем совесть, вторые убивают ум.
За редким исключением, занятие политикой является не более чем болезненной формой самоутверждения.
Кризис любой власти порождается ее избыточностью.
Степень хамства чиновника зачастую обратно пропорциональна уровню его власти.

Памятник при жизни – материализованный страх грядущего забвения.
Общественные свободы в любом государстве не могут превышать внутренних свобод его граждан.

Любое наказание неэквивалентное преступлению – несправедливо.

Афористические закладки

Отдохновение от идей есть шаг в твою пустую жизнь.
Слова – лишь вехи на пути: путь предстоит душе пройти.
Тая в душе убогой завистью, себя сжигаешь ты напрасно.
Признать я вынужден печально – порок присущ нам изначально.
Жажду усталого путника правдою не утолишь.
К упрямому звать, что свечи пред слепыми зажигать.
Жаль, наши боги – так убоги.
Слова былой любви линяют – пустым становится их звук.
Весь гений простоты – способность жечь мосты.
Понять такое ведь не мало: нас убивают идеалы.
Текущих дней однообразием способно наш разрушить быт.
Проклятье тела старого в потребности любви.
Все дни наши серы без искренней веры.
Любить кого-то – каторжная мука и счастья высшая наука.
Молчанье – золото раба, но в нем и мудреца судьба.
Не хочешь ты в дерьме торчать, так научись сперва молчать.
Коль не научишься прощать, душа в вражде испепелит.
Когда в душе покоя нет – ее покинул божий свет.
Любви коротко бытие, лишь вечна музыка ее.
Любовь приходит и уходит, зато разлука нам верна.
Страна любви полна чудес, но правит бал в ней плотский бес.
Коль в мире упразднить случайность, не сохранится в нем любовь.
Юмор делу не помеха, а – помощник золотой.
Я зоркостью твоею не прозрею, твоим умом не поумнею.
В тоске души вина не перепей, а в радости друзьям его налей.
Как эксплуатируют любя? Да более берут, чем отдают.
Глупец лишь что свершилось знает, а умный все предугадает.
Понять ты не пытайся до конца ни женщину, ни мудреца.
Лишь власть страстей сулит нам неудачи.
Овечку волк не понимает и тупо потому сжирает.
Океан, переполненный нежностью, ощущает влюбленный в себе.
Нам не всегда дано понять, что мы изволили сказать.
Не жди ответа ты напрасно, коль задаешь вопрос неясно.
Чужие рты не двери наши – их не закроешь на замок.
Ведь ощущать волненья чувства суть жизнелюбия искусства.
Тот, кто бесчестья не познал, дорогу чести не осилит.
Всяк, испытавши любовь, к небу свой взор простирает.
Вся дружба наша – ожиданья и разлуки.
Любовь – пленительный обман, звезды уже погасшей свет.
В пространстве мысли скоротечной ошибки пышные цветут.
Красота может спасти мир, но не желудок ...
Хочешь владеть ситуацией – овладей собой.
Желудок словом не насытишь.
Не переболевши – не поправишься.
Время способно учить всех, но мало кто научается.
Нищий голодному не помощник.

Душе отгулов не давайте.
Нас мир прекрасный окружает, печаль лишь тучка в мире том.
Чем дело серьезней, тем речи короче.
Кто не способен “нет” сказать, тому свободы не видать.
Не стоит грустить, что счастье коротко: его переменчив предмет.
Друзей даёт судьба, врагов, мы выбираем сами.
В любви везет лишь осторожному, не требующему невозможного.
Влюбленные так заняты собою, что к ним подкрасться может зло любое.
Коль мысль мутна, неглубока она.
Судьбы, читая книгу, не жалуйся на смысл её.
Печаль нам крылья тяжелит и не дает взлететь.
Толпа имеет душу, жаль, совесть не присуща ей.
Кто голос свой имеет, не станет эхом дум чужих.
Чем меньше говорим, тем больше успеваем сделать.
Жизнь – быстротечная река меж телом и душою.
Одни лишь недостатки видя, ты проживешь на жизнь в обиде.
Целуя губы милой, ты вечность познаешь.
Ты ненавидеть не спеши – не рой могилу для души.
Лишь не умеющий любить пустую жизнь живет.
Тоска и одиночество в объятия чужие нас толкают.
Страстями управлять нельзя, их можно лишь в зародыше давить.
Желанье выше обладанья.
Солнце удачи не ходит по кругу и долго не любит светить.
Поменьше нелепостей – дальше от бед.
Пока мы живы – любим мы, и в этом наша сущность.
Душа из кисеи мечты одежды шьёт, но тела красоты сокрыть они не могут.
Была б душа, работа ей найдется.
Себя познай – иных поймешь...
Мир детства так глубок, так бесконечно перспективен...
Любовь приходит и уходит, её ж потребность остается...
Коль ваше желание искренне, оно и является истинным.
Религиозные отцы весьма довольны, что рабство веры добровольно.
Коль ветер в голове, в ней мыслям места нет.
Кто мудр, но гневлив – не истинный мудрец.
Сердце – колыбель ума.
Жизнь коротка, душа – нетленна...
Любовь да голод правят нами, страх смерти делает лгунами.
Есть принципы незыблемые чести, порок же ими не обременён...

ІСТОРІЯ В ДОКУМЕНТАХ

Юрій Макар, Віталій Макар

ПАЛАЛИ СЕЛА РАЗОМ З ЇХ МЕШКАНЦЯМИ (ТРАГЕДІЯ УКРАЇНСЬКИХ СІЛ ХОЛМЩИНИ НАВЕСНІ 1944 Р.)

Автори здійснили підбірку матеріалів з Фонду Володимира Кубійовича, що в Бібліотеці та Архівах Канади (Library and Archives Canada), стосовно нічим не оправданій різні українців на Холмщині під час Другої світової війни. Мова про невеликий відрізок часу у березні – на початку травня 1944 р. лише в одному повіті – Грубешівському, до якого німецька окупаційна влада увела частину території Томашівського повіту, нею ж ліквідованого, але поновленого після вступу туди радянських військ на заключному етапі війни в Європі.

Отже, автори поставили собі за мету не здійснювати опису трагедії, а лише подати копії зізнань її очевидців, складених у Грубешеві в Українському допомоговому комітеті. Наша мета: по-перше, допомогти науковцям, яких ця проблематика цікавить, використати надані нами матеріали у можливих дослідженнях; а, по-друге, ще є живі люди, які пережили цю трагедію і були депортовані до тодішньої УРСР, та їх нащадки, котрі можуть віднайти серед названих прізвища своїх близьких чи далеких родичів, знайомих, односельців тощо.

Усі документи, нижче наведені, взяті з Фонду Володимира Кубійовича – Library and Archives Canada. Fonds. 27R.6531-0-8-E (MG 31. D203). Volume 25. File 17.

Про що ж конкретно йдеться? Справа у тому, що терени історичної Холмщини, що на південному сході Польської держави споконвіку були заселені українцями. Останні, на жаль, після розпаду Київської, а потім Галицько-Волинської держав, впродовж століть не спромоглася створити своєї національної централізованої держави, внаслідок чого українські етнічні терени були захоплені іноземними поневолювачами. Терени Холмщини потрапивши у Середньовіччі під владу Польщі, поступово вросли у її суспільно-політичну систему, а їх жителі постійно зазнавали національно-релігійного тиску з метою спольщення.

Після поділів Польщі наприкінці XVIII ст. Холмщина потрапила під правління Австрії, а після Віденського конгресу 1815 р. у складі Польського королівства – Росії. Поляки ніколи не змирилися з російським пануванням, виборюючи свою незалежність. Росія ж, зі свого боку, намагалась зрусифікувати Польське королівство. На думку її зверхників, місцеві холмщакі–русини, яких ототожнювано з росіянами (руськими), були найкращим матеріалом, з якого процес й розпочинався. Так склалося, що Росія і поляки взаємно поборювалися, а на Холмщині, зокрема, щиро кажучи, боролися за *душу й тіло* місцевих русинів-українців, вважаючи їх за росіян чи поляків, але тільки не за українців. До цього слід додати, що протягом свого столітнього панування в краї російська влада здійснила декілька заходів, які нанесли нищівної шкоди місцевому українському народові у справі його національного самоусвідомлення. Не розвиваючи ширше думки, зазначимо, що такими заходами були: ліквідація церковної унії у 1875 р., Толеранційний царський указ 1905 р. і вивезення основної маси холмщаків у біженство вглиб Росії у 1915 р. Внаслідок дій російського царизму сотні тисяч холмщаків стали католиками (розумій – поляками). А тих, хто повернувся по Першій світовій війні із згаданого біженства, влада відроджуваної Польської

держави зустріла як зайшлий, ворожий елемент. Усе міжвоєнне двадцятиліття українців намагалися, із застосуванням насилля, спольщити. Апогеєм насилля стала руїна Православної церкви, коли влітку 1938 р. було зруйновано решту українських храмів, а навчання дітей українською мовою у краї не дозволялося ще до церковної руїни.

За таких обставин для холмщаків розпочалася Друга світова війна. Німецькі окупанти намагалися створити в українському середовищі ілюзію підтримки зусиль щодо відтворення Української держави. Насправді це було зовсім не так. Що стосується конкретно Холмщини, як зрештою, й усього Закерзоння (крім Холмщини, ще Підляшшя, Надсяння, Лемківщина), то німецька політика тут зводилася до загострення українсько-польських протиріч, а не до їх згладження.

Польське військово-політичне підпілля, добре зорганізоване, вирішило використати важку, але догідну ситуацію, щоб остаточно покінчити з українським елементом краю. Оговтавшись від вересневої поразки 1939 р. та створивши розгалужену підпільну систему, польські політичні сили приступили до ліквідації спочатку окремих національно свідомих українців, а потім цілих українських сіл. За різними, далеко неповними даними, протягом двох років – листопад 1941 р. – листопад 1943 р. було вбито 500 українців – вчителів, лікарів, громадських діячів, а здебільшого свідомих українських селян. Ще у 1942 р. запалали окремі українські села. А навесні 1944 р. згоріло 52 села тодішнього Грубешівського повіту. У цій нелюдській акції за різними даними загинуло від 2,5 до 15 тис. українців. Свої розправи над українцями Холмщини польська сторона намагалася пояснити тим, що то була відплата українцям за знищення поляків влітку 1943 р. на Волині і у Східній Галичині. Подібне не має нічого спільного з тим, що сталося на Волині чи в Галичині, бо фізичне знищення українців Холмщини і півдня Підляшшя розпочалося значно раніше від тамтешніх подій. Це, по-перше. А, по-друге, влада міжвоєнної Польщі вважала, що на Холмщині немає українців. А тут раптом їх з'явилось багато тисяч, і вони повинні були стати заручниками подій деінде.

Ось про цю колективну відповідальність бідних холмщаків красномовно свідчать документи, які ми пропонуємо увазі шановних Читачів. Серед них, поза будь-якою конкуренцією, свідчення про варварську розправу над жителями села Сагринь, яка стала втіленням трагедії Холмщини. У ході 10-годинної різні загинуло від 700 до 900 ні в чому не винних людей.

Підібрані документи ми намагалися розташувати за волостями (гмінами), окремо з тих сіл, жителів яких окупаційна німецька влада переселила з Замістського до Грубешівського повіту.

ПРОТОКОЛ

списаний в УДК Грубешів дня 13.III.1944р., зізнавав о. Василь Ляшенко, очевидець погрому Сагриня 10.III.1944р. через польс.банди.

Дня 9.III.1944р. о год. 16 польські бандити спалили село Мяке та вбили людей. В Сагрині люди пильнувалися до год. 2 над раном, потім багато пішло спати, думаючи, що вже не буде нападу. Я рівно ж пішов спати з родиною. Збудили мене стріли, я вибіг на двір і побачив, що в повітрі літали запальні кулі й було чути стрілянину. За якоїсь пів години зачали банди палити село. Я вбіг до помешкання та сказав родині та присутнім 3 жінкам та 1 мужчині, щоб втікали до півниці. Я сам лишився в помешканні(мешкав я на приходстві). Село вже горіло, люди втікали, а мій дім не горів. Нараз я почув, що приблизилася група людей, та зачали стукати до дверей, та й почув таку розмову:” пільноваль tego domu”. Я постукав до півниці, щоб і мене там впустили, мене пустили і я підпер колами двері.

Бандити знова почали стукати і вивалили двері та ввійшли до сіней. Один з них підніс верхні двері від півниці (мусів бути місцевий,бо знав де є півниця) і кричав: “бомбу тутай”. Коли вже грозила небезпека в півниці, то всі вийшли з неї,а я останній. Моя дружина з бньою дитиною сиділа на городі під вуликом. Я скочив до схрону, але тому, що там була вода,

я вискочив і хотів побігти за стодолу, але звідтам затарахкотіли кулемети і я ліг на землю та не міг порозумітися з дружиною. Потім я вже дружини не побачив та тікав селом по пожаращах, бо знав, що в полі є застави і там небезпечно. Вкінці я втік до кузні. Попри кузню проходив один відділ під назвою “Борсук” до штабу, який був на цвинтарі, недалеко кузні. Я в тому відділі побачив озброєних людей та навіть малих хлопців. З кузні почув я мельдунок команданта відділу “Борсук”: “Пане майже в моєй компанії брак амоніції”. Майор відповів: “А відзелісьце, же амоніція може биць достарчона за 6 годзін, чемусьце не повідзелі тему 2 годзіни вчесьней”. Коли вже було небезпечно сидіти в кузні, я просунувся на горище і там поміж печею й грузом з поваленого комена лежав і чув команду місцевого штабу ще лучше ніж в кузні. Чув як вицофувалась перша частина і чув такі оклики “Тишовце, Маліце” (посилав зв’язкового на коні), який не їхав в сторону села Малич, лише в сторону Модринця – тому я догадуюсь, що це відділ банди під назвою “Маліце” складався з малицьких поляків та стаціонував у сагринськїм лісі. Рівно ж відділи “Тишовце”, “Борсуки” та “Мадринец” складався з людей цих місцевостей. Перший відділ відійшов в напрямі Андріївки, після цього чув я такий мельдунок: “Єще тшмайце се на постерунку, але окна юж пшебіте”. Довудца сказав – “теж запальне бомби”. Другий відділ – група пішла на Мягке, з котрою пішов і сам “довудца” – бо дав такі розпорядки. “Тшмаць се годазне і по годзіне одходзіць, а по вашим одейсьцю патруля ма се зостаць на пултора годзіни в Сагриню”. Потім я ще довго лежав, але вже нічого замітного не чув. Там переночував у півниці, а над раном о год 4 11.ІІІ.1944р. я почув, що йде якийсь відділ через село, та один з них казав: “Юж маце курва ваша маць” То був відділ, що йшов з Туркович на Модринь. Потім я розшукав свою дружину, бачив багато побитих на полі людей. Мою дружину здибав я під сагринецькїм лісом задушену, а потім перестрілену голову. Дитину рівно ж вбито та переломано одну руку.

Грубешів, 13.ІІІ.1944р.

/-/ о. В.Ляшенко.

ПРОТОКОЛ

в справі Сагриня, списаний дня 14.ІІІ.1944 р. в канцелярії УДК. Зізнавала Войтович Ніна- 15 р. з села Загайник, сагринської волости, переселенка з Гурного коло Комарова, пов.Замість.

Коли зачали стріляти і палити село, то ми почали втікати – тато – Михайло – літ (1900 року), мама – Марія, літ (1898р.), і нас троє дітей – брат Іван 10 л. і сестра Лідія – літ 10. Втікали ми в сторону ліса, до Терєбіня. Ми вже були близько ліса і побачили, що ми є окружені. Тоді ми полягали і чекали. Коли прийшла до нас банда, ми почали проситися, щоб нас не били. Мама пізнала 5 поляків і почала їх просити: “Ой що я тобі винна пане Марцоля – тож твій батько приходив до нас і ми добре жили”. Тоді цей Марцоля застрілив маму. Ще були між ними знакомі поляки з передмістя Комарева – Планіта ... син Павла Планіти. Марцоля, літ 18, син Андрія Марцолі. Поляки з коль. Гурное. Поляк Степан Гневські Антек, Домбек Антек. Планіта говорив до тата “Ти якісь пшешедл на поляка то на цось пшеходзіл на україньца?” Коли маму застрілив Марцоля, то тато зачав тікати, за татом побіг Марцоля і інші. Ми зачали плакати над мамою, тоді прийшли до нас двох, якісь незнані бандити, і вели нас до ліса дорогою через ліс. А потім один сказав до другого: “А пусьцьми їх, і тамтим повеми, же забіте”. І вернулись, а ми пішли до Грубешева, через Модринську кольонію, Модринець, Черничин. До сьогодні тато не вернув.

Грубешів, 14.ІІІ.1944р.

/-/Войтович Ніна

ПРОТОКОЛ

Списаний 21.IV. 1944 р. в УДК Грубешів. Зізнання Анастасії Шуфель, мешканки села Сагринь, вол. Мяке.

В п'ятницю 10.III.1944 р. рано, біля четвертої години побачила я вогонь і чула стріли. Вогонь був від запальних куль. Счинився неспокій. Люди почали втікати до сховищ. Моя сестра сховалася до одного "бункру", а я з батьками, з донькою і з сусідами до іншого. Було нас всіх разом 8 осіб. По хвилі чули ми більше стрилів, дався чути крик людей. Видно, хто міг, спасався. Банда підходила ближче й ми могли чути навіть розмову. Коли зупинились бандити біля хати мого батька, почувала я розмову "теї хати не паліть, то человек добрий" і дійсно, хати не спалили, лишили на сам кінець. Що діялося в селі за цей час не можу нічого сказати, бо до години четвертої по обіді сиділа я з родиною в ямі. Чули ми тільки цілоденну стрілянину. Біля четвертої години хотіла я побачити, що діється кругом нас. Здавалося нам, що крім стріляння нічого і нікого нема особливо близько нас. Тимчасом почувала з сховища, що в хаті є рух. Хтось ходив і розмовляв. Пізніше побачили ми, що бандити зовсім обграбували нашу хату. Речі, які були замуровані в хоті біля печі, всі забрані, а сховок розвалений зовсім.

З хати підійшли до нашого схрону, зовсім не шукали його, якби знали, де він саме є. Відкрили схрон і кричали, щоб виходили, бо кинуть гранату. Ми не хотіли вийти. Бандити почали рубати схрон. Батько вийшов із схрону й просив, щоб дарувати життя і залишили родину. Вони обляли його вульгарно: "Курва ваша маць, виходзіць, ми вас помордуємо, бо ви наших полякув мордуєце", казали видати ще одягу, яку вже обграбували в хаті. Дальше кричали в сховище, щоб вилазила решта. Вийшли ще двоє мужчин, мого чоловіка кузен і сусід. За чоловіками вийшла моя мама, за мамою наша комірниця, вісімдесятилітня бабуся, з дволітнею внучкою. Коли почали виходити із сховища, моя донька, 12-ти літня, на вид бандитів – видно з переляку – зімліла. Бандити наказали батькові відлити її водою. Батько відляв і дівча прийшло до себе. Просила, щоб дарувати їй життя і знов зімліла. Бандити знов наказали її відрятувати. Знов прийшло дівча до свідомості. Просила щоб дарували їй життя, бо вона ще молода і хоче жити. На цей раз я вийшла із схову і просила, щоб не вбивали моєї дитини, що ми нічого не зробили злого, що ми не винні в тому, що живемо тут. Один з бандитів промовив: "ми ідзєми парасет кільоетрув тут до вас, ажеби вас вшисткіх вимордоваць до ногі". В тому часі бандити стрілили в мого батька, який скоро сконав, потім в мою маму. Після мами вбили кузина мого чоловіка, а сусід спів втікати.

Тепер приступили до моєї дівчини, яка кинулась до мене на шию, просила простити їй все. Цілувала мене, просила прощати батька. Ще раз звернулася до бандитів і просила помилування. На цей раз дістала кулю в шию. Я кинулась її рятувати, але бандити почали стріляти в мене. Дістала я три кулі, дві в рамя, одну в пальці. Дівчина сконала скоро. Банда думала, що зі мною кінець і кинулася до бабусі. Вбили її, дитини не зачипали. Коли з нами покінчили, запалили хату й пішли. Я в той час зібрала всі свої сили, встала, попрощалася з донечкою, яка була мертва, і поволі дійшла до схрону. За мною однак лишилися сліди крові. Дряпала нігтями землю і засипала їх. В схроні почувала себе зовсім погано. Кровотеча була сильна. Серце моє ослабло. Підкрипившись водою, яку знайшла в ямі, прийшла до свідомості. За якийсь час почувала знову голоси бандитів "поліч чи со вшисци побіці". Однак не знали скільки нас всіх було і скільки убили, бо до ями не заглянули, тільки вбили дитину, яка була під опікою бабусі, і добили стареньку бабусю. В схроні просиділа я до пізнього вечора. Біля дев'ятої години ввечері прийшла до мене мати вбитої малої дитини. Вона власне сказала мені, що в селі бандитів вже нема і що мені треба перейти до хати, яка була не спалена. Це була польська хата, яку банда не підпалила. В хаті було більше людей. Багато було ранених. Фельчер Зелинський давав першу поміч. На ранок всіх тяжче ранених відіслано до шпиталю в Грубешеві.

Грубешів, 21 квітня 1944р.

/-/Анастасія Шуфель

Протоколувала (далі заштриховано. – Авт.)

з оригіналом згідно
містголова УДК

ПРОТОКОЛ

списаний 24.IV.1944р. в УВД Грубешів. Зізнання Антона Малика, мешканця села Сагриня, вол. Мяке.

В п'ятницю 10.III.1944 р. рано біля четвертої години, в цю ніч була моя варта, за клунею стояло нас біля десятиох мужчин, коли почалась стрілянина з запальних куль. Варта почала втікати, але скоро опам'яталася і тільки розбіглася, щоб разом не стояти. Стрілянина була зо 20-ть хвилин. Після того запалили початок села й дався чути голос наказу “леве скшидло до постерунку”. Ми на цей наказ розбіглися по своїх господарствах, а банда в цей час вскочила в село і почала підпалювати другий кінець села. Підпалювали в той спосіб: в'язали солому, скроплювали бензиною і запихали на гору, а потім підпалювали. Той спосіб стосували у всіх домах під бляхою. Стрілянина тривала цілий час. Видно, що під час палення села вбивали також людей, бо крик і плач було чути весь час. В той час я був у схроні. Стріли були до години 8-ої вечора. Біля 3-ої години по обіді вийшов я зі сховища і бачив як десятиох озброєних бандитів проходили поза селом стежною. Всі мали рушниці, крім одного, якого я пізнав. Це був поляк Ладиґа з Малич, який працював у волості Сагринь. Після того, за якийсь час, показалися бандити на конях і ловили коней в селі. Я бачив як зловили 12 коней і повели в село. За якусь годину їхали фіри і везли добро селян, як: скрині і клунки. Всі поїхали в напрямі Модриня. У сусідньому схроні бачив я біля години 5 по обіді як бандити вбивали людей, які були заховані в цьому схроні. Бандити домагалися горілки. Селяни обіцяли дати, просили тільки дарувати їм життя. Однак банда їх побила. Вбили: Дудося Василя, літ 40 й двох синів – Степана, літ 18 і Івана, літ 14, ще одного старшого селянина, переселенця, якого прізвища не знаю. Батьки Дудося Василя були спалені, батько в хаті, а мати під хлівом.

Цілу ніч був спокій, я однако більше не виходив із сховища. Рано 11.III. вийшов зі схрону, це було біля 5-ої рано. Все було спалене і багато побитих людей. В селі було менше трупів, але по полях лежало дуже багато. Я бачив яких сто чоловік вбитих в селі, а на полі кілька соток. Банда, зробивши роботу в селі, обскочила село. Друга частина банди пішла і окружила людей зі сторони лісу, бо дуже багато людей втікло до лісу і там відкрила вогонь з машинових крисів й рушниць. Люде не мали куди втікати, бо стріли були з лісу і з села, а кіннота в числі 50-тьох їздила поміж людьми, наганяла людей і вбивала. Коли люде втікали, бандити коичали “стуй, бо не уцкнеш”. Скільки було чоловік банди, тяжко мені сказати, але факт є, що село було окружене і людям було тяжко втікати. Коли банда польська відійшла, люде, які лишилися живими приступали до праці.

Я цілий день в п'ятницю, як і багато інших мужчин, звозили трупів до села, яких родини хоронили на цвинтарі. Багато людей ховали своїх побитих там же на полях. Ховали по кілька осіб в одну яму. Багато трупів лежало по кілька тижнів по полях, переважно ті, які не мали родини.

Грубешів, 24.IV.1944 р.

/-/Антін Малик

ПРОТОКОЛ

списаний 26.IV.1944 р. в УДК Грубешів. Зізнання Ольги Шидловської, літ 28, мешканка села Сагринь, вол.Мяке.

Дня 10.III.1944р. рано біля четвертої години побачила я, що село горить і сильно стріляють запальними кулями. Я збрала свої діти, Софію, літ 9, Марію, літ 3, Анну, літ 6, і старого батька, літ 69 і сховалися до зовсім знищеного льоху. З льоху видно було, що діється кругом нас. Я бачила, як польські бандити шукали сховищ кажучи: “Тша шукаць бо тут може биць”. Я бачила і чула як нападали бандити на мою сусідку – Марію Носаль і вбили її, віддаючи в неї три стріли. Хотіли кинути ще Марію Носаль у вогонь, але один з них сказав, що вона і так згорить. Дитина Марії Носаль – Єфросина, літ 7, почувши, що мати її вже вбита, почала дуже кричати. Була вона в схроні. Бандити підійшли до схрону і наказали вилазити зі сховища проклинаючи. Вилізло троє: Тимощук Антонина, Євстафій Тимощук і Ліда Тимощук. Всіх їх бандити постріляли. Пізніше трупи їх погоріли, а рештки поростягали свині. В цьому самому схроні було ще 7 чоловік. Бандити наказували ще вилазити, але ніхто не показався. Бандити кинули у схрон гранату, яка ранила двоє людей. Бандити ще довгий час були біля сховища і розмовляли поміж собою. Були певні, що в схроні граната всіх побила. Я чула як радилися між собою: “весе хлопци, тшеба добже шукаць по льохах і схронах”. Після цього вийшли на дорогу і приглядалися до нашого льоху, але якось нічого не робили. В цей час підійшов до них якийсь старший і сильно почав кричати на них. “Курва ваша маць, ви тільки чекає, жеби за вас ктось працювал, паліць і біць. До тей пори вшистка повинно биць спальоне. Добже шукаць по льохах і схронах”. Підбіг до вікна нашої хати, бив прикладом у вікно і кричав “на Україне, наУкраїне” і підпалив хату. З них я пізнала двох наших кольоністів, Тутку і Бздиру, вони цілий час кричали ”біць і паліць”. Тутка і Бздира показали схрон Яцюка. В цьому схроні забили 15 осіб. З льоху чула я як банда вбивала людей. Чула як 6-літній хлопець просив їх, щоб його вбили. Казав ”моя мама не жиє, і я не хочу жити”. Банда мала місцевих провідників. Ця партія бандитів в числі сімох, мала за провідника двох малих хлопців, одному 14, а другому 12 літ. Я чула як банда обіцяла тим хлопцям добру заплату, тільки щоб показували їх сховища. Обидва хлопці поляки, які виховувалися у Яцюка, господаря українця. Батько хлопців поляк – Білик Ян. імен хлопців не знаю. Ці хлопці показали ще сховище Стельмашука, з якого бандити витягнули 9 осіб і вбили. Після того зв’язали солому, запхали в льох і підпалили. В сховищі були ще люде, але якось не подушилися. Малі Білики водили бандитів по селу і показували сховища.

Грубешів, 26 квітня 1944 р.

/-/Ольга Шидловська

Протокол 25

списаний 26.IV.1944 р. в Грубешів. Зізнання Малимон Зіни, літ 12, мешканка села Пасіка, вол.Мяке, перебуваюча в с.Сагрині.

З дня 9.III на 10.III.1944 р. ціла моя родина і я всю ніч не спали. Побачила я рано як банда польська нападала на село Сагринь і стріляла із запальних куль. Мама моя Ольга, сестра Ліда, тітка Марія Лащ і я, втікали на вулицю. По дорозі на станицю мене ранили в обидві ноги. Мама взяла мене на руки і занесла на станицю. Мене ранили в обидві ноги. На станиці було багато дітей. За якийсь час прийшли бандити і почали бити в двері й кричати де є поліція. Поліції на станції не було. Бандити забрали з хлівів станиці свині і поїхали. Друга група бандитів підійшла під станицю і кричала, щоб відкрили їм двері. Лякали, що будуть підкладати міни під станицю. Люди почали втікати на гору. Тоді бандити почали стріляти по горі. Стріляли з розривних куль. Кулі розривали дахівку, видно було бандитам скільки людей

є нагорі. Вирубали двері на долині і вдерлися на гору та повбивали всіх мужчин. Вбиваючи проклинали. Забрали все з гори. Жінок з дітьми зігнали на діл, а на горі запалили вогонь. Питали жінок про кенкарти, котра показала вбивали на місці. Без кенкарт повиганяли на двір. Питали де є поліційний охрон. Взяли мене, щоб я їм показала. Я була ранена в ноги і тяжко мені було ходити, але били сильно револьвером по голові, так, що я мусіла. Водили мене по інших подвір'ях і казали показувати, але я не показувала, бо не знала, де є схрони. Тоді бандити взяли ще 5-ть жінок і також приказали показувати сховища. З тих жінок двох вбили, прізвищ їх не знаю, а решту привели на подвір'я, де було нас більше. Там же вбили мою маму Ольгу і сестру Ліду. Коли мама впала за нею і впала тітка моя. Бандити думали, що вбили і тітку, але вона навіть не була ранена. Після того прийшли до мене. Один з них стрілив в мене, ранено мене в голову і я впала. Бандит стрілив ще раз і попав в руку. Я лежала, не ворухилась зовсім. Бандити думали, що я вбита і відійшли. Сестра моя Ліда, була тільки ранена в руку. Встала і хотіла втікати, на цей момент надійшов бандит і стрілив їй в голову, сестра моя сконала. Банда після того пішла на постерунок вечеряти. Ограбили станицю і від'їхали. На подвір'ї, де мене ранили, пролежала я цілу добу. Під вечір на другий день підповзла я на своє згарище і там пролежала цілу добу. На третій день віднайшла мене моя родина. Забрала мене і завезли до шпиталю в Грубешеві.

Грубешів, 26 квітня 1944 р.

/-/Малимон Зіна

№ 3

ПРОТОКОЛ

списаний 25.IV.1944 р. в УДК Грубешів. Зізнання Наталії Шаварської, літ 60, мешканка коль.Модринь, вол. Мяке.

В суботу 11.березня 1944 р. на нашу кольонію почала наступати польська банда. Наступали з лісу. Відразу почали стріляти. Люди почувши стріли втікали. Я також втікла до польської хати де було дві жінки польки. За нами прибігли бандити до хати і зажадали кенкарт. Жінки польки показали і їм звернули а нам 5-тьом українкам забрали і наказали йти вперед. Коли бандити вийшли з хати, щоб покликати більше бандитів, ми всі пішли сховатися під підлогу. Бандити вернули до хати по нас і питали де ми є. Жінка полька Кароліна Гальвалюк сказала, що ми всі втікли в напрямі ліса. Бандити нас не шукали повірили, що ми дійсно втікли і пішли з хати. Ми просиділи під підлогою скільки годин. Чули ввесь час стріли. Коли втихло і банда відійшла ми вийшли з під підлоги. Жінки польки звернули нам наші кенкарти і ми пішли на свої згарища. Кольонія була спалена. Стояли тільки польські хати. Були також побиті люде. Під ніч треба було шукати місця, де б можна було переночувати. Знайшли одну хату нашого перевертня і там переночували. В наступний день пересиділ в схроні а ночували на полі. На другий день після нападу банда польська їздила і грабила все що тільки могла. У вівторок 14-березня приїхали знову бандити на кольонію Модринь. Я і мій чоловік Іван Шаварський, брат чоловіка Антін Шаварський і син Антона Іван були всі в польській хаті. Банда обскочила хату і всіх нас застала в хаті. Наказали нам вийти з хати. Ми вийшли. Бандити питали нас чи ми українці. Один з них говорив по українські “ми знаємо, що ви українці й ми також українці, ми вас бити не будемо”. Зажадав кенкарт. Коли ж ми показали забрали від нас кенкарти. Цей самий що говорив по нашому звернувся до нас “напшуд курва ваша маць” і погнав нас вперед. Бив весь час прикладом і копав ногами. Загнали нас в поле і наказали, щоб ми всі полягали: “класьце тут, курва ваша маць” ми полягали. Бандити почали стріляти в нас. Забили мого чоловіка Івана Шаварського, брата Антона і його сина Івана. Мене не попали. Я чула тільки як свистали кулі коло моїх вух.

Бандити сказали між собою “юж вшисци побіці” й пішли. Як довго я лежала між побитими не знаю. Коли настав вечір, я встала і побачила, що всі біля мене мертві. Син Антона

Шаварського Іван довгий час мучився, аж під вечір сконав. Я сунулася коліньми досить далеко, а потім з бідою на руках і колінах підрачкувала під клуню, прикрилась соломною і так просиділа до рана. Рано перейшла далше на Модринську кольонію і сховалась до ями з картоплею. Бачила з льоху як бандити рабували добро селян. Виносили мішками муку і носили до лісу. Під обід прийшла ще одна жінка і ми подалися до Грубешева.

Грубешів, 25.IV.1944 р.

Неписьменна.

Підпис за неї.

ПРОТОКОЛ 31

Списаний дня 29.IV.1944 р. в УДК Грубешів. Зізнання Володимира Гапона, літ 41, мешканець села Модринь, вол. Мяке.

Дня 11.IV.44 р. біля 10-тої години рано багато озброєних людей підходило до наших хатів. Всі ці люди мужчини були з рушницями і кричали по польський “стуй”. Люди, коли побачили озброєну банду, почали втікати на всі сторони. Бандити за втікаючими людьми стріляли. Бандити брали з будинків господарських коні й на конях здоганяли людей стріляли й кричали “непршепуцаць не едного україньца навет дзецка”. Кого догнали бандити, на місці вбивали. Одні бандити гнали й вбивали людей, другі випускали інвентар живий і казали “нам тшеба”, а треті грабили господарства і підпалювали. Мені в цьому нападі пропала моя дочка Марія, літ 16. Шукав її всюди і не знайшов ніде трупа. Дехто каже, що правдоподібно мою дівчину забрали живу до лісу. Від нападу минуло вже 6 тижнів. Я на 6-тому тижні їздив на свої згарища дещо забрав збіжжя але ледве успів втікти живий. З лісу побачив, як сунула знову польська банда. Банда польська перебуває в нашій околиці весь час і не дає людям підходити на свої згарища, кого зловлять вбивають.

Грубешів, 29.IV.1944 р.

/-/ Володимир Гапон.

ПРОТОКОЛ

списаний в УДК Грубешів, дня 10.IV.1944. Зізнавав Назар Семен, погорілець з села Модринець, вол.Мяке.

Дня 19.IV.44 о год.2 пополудні завважив я, що в напрямі села Модринця наближається з коль.Рулікувка чисельна(понад 200 осіб) банда, яка почала палити вже коль.Модринець. Бандити палили лише українські хати. Українські ортшуди і члени укр. легйону самооборони, які були в той час в селі Модринець, під напором сильнішої банди почали відступати. Разом з ними виїхав з села і я з родиною. За пів години, коли я був вже в с.Масломичі, побачив, що горить с.Модринець. Коло 5-тої години того самого дня, коли я був вже в дорозі до Грубешева, побачив я вогонь, який піднімався над с. Масломичі. Це банда палила село.

Грубешів, 10.IV.1944

/-/Назар Семен

Протокол

списаний дня 11.IV.1944 р. в УДК Грубешів. Зізнання Ісаака Гролюка, очевидця села Модриня погрому через польську банду.

Дня 20.IV.44 о годині 16-тій польська банда вийшла з мірецького ліса, яка мала з 3 км довжини і стріляла з запальних куль, та кидали гандгранати. Я тоді утікав до Теремія, а

польська банда, ідучи широкою лавою, нищила села та вигукувала “нех жиє польска”. Я не міг утічи до Терембія, тому що страшно стріляли і зупинився у схроні. Тоді як сидів я в схроні, то чув куди котрі не вспіли утічи страшно кричали від мордування їх польськими бандитами. Рано дня 21.III.44 вийшов я з схрону і побачив людей побитих і поранених до 28 осіб. Потім я перейшов до іншого схрону, де було 10 осіб побитих, між тим один мужчина, якому повідкручували руки і повідтинали вуха та ніс. Потім передався я до Чомова і більше нічого не бачив.

Грубешів, 11.IV.1944р.

/-/Ісаак Гролюка.

№ 7

ПРОТОКОЛ

списаний дня 26.IV.1944 в УДК Грубешів. Зізнання Оксани Були літ 34, мешканка коль. Модринь, вол. Мяке.

Після нападу польської банди на село Пригоріле і Малків на нашій кольонії почався рух, якого до того часу не було. Там де ми мешкали на кольонії Модринь кругом нас були переважно поляки. Після нападу на ці села почався там зовсім явний рух. До наших сусідів поляків приїжджало багато фір з людьми і зброєю. Фір було без числа. Підїжджали, скидали людей і зброю і відїжджали. На фірах були також жінки. Мужчини залишились і зброя а жінки в ролі фірманів відїжджали. Не громадились вони в одному помешканні, а розходились по інших польських хатах. Питала я нашого сусіда поляка Юзефа Гавліка, що це за одні приїжджають і що то буде. Він мені сказав, що є зле, що Ванда Васілевська приказала мобілізацію всіх мужчин в Польщі від 14 літ до досить старого віку, до якого саме, не памятаю і, сказав, що власне тепер іде мобілізація. Цей рух тривав кілька день. Приїжджали, привозили зброю і забирали зброю. Їздили кіньми. Багато з них мали українські опаски. Ці самі брали участь в нападі на село Пригоріле і Малків, бо перед тим нападом на нашій кольонії був рух і я бачила, як багато узброєних мужчин йшли в напрямі Пригорілого і Малкова. Перед погромом села Сагриня і Мякого зібралось на кольонії Модринь їх скілька соток. Ходили зовсім явно зі зброєю стріляли по шосі з машинових крисів. Вбили 3-ох німців на шосі 9.III.44 р. вирушили всі в напрямі Мякого-Сагриня.

Після обіда почало горіти Мяке а в ночі Сагринь. На другий день ціла моя родина виїхала з коль. Модринь до Грубешева.

Грубешів, 26.IV.1944 р.

/ – / Оксана Була.

з оригіналом згідно

Підпис.

Протокол 30

Списаний дня 29.IV.1944 р. в УДК Грубешів. Зізнання Анни Івули, літ 40, мешканка коль.Модринь, вол.Мяке

Дня 9 березня 1944 р. біля 4-ої год. по обіді, мій син – Володимир Квач, літ 17, йшов до Сагриня на варту. По дорозі зустріли його бандити польські, які їхали фірами. Забрали й завезли його до мірецького лісу. В п'ятницю я пішла його шукати. Знайшла у вищезгаданому лісі вбитого. Лежав на гостинці в лісі. Був тільки в одній білизні. Рани були на шиї. Ціла голова була в крові. Я повернула на коль.Модринь і хотіла ще раз піти до лісу і забрати вбито-

го сина, але не могла, бо було чути стріли в цьому напрямі. В суботу 11 березня, я знову хотіла поїхати по сина до лісу, але біля 10 год. рано на нашу коль. Модринь напала польська банда. Банди було багато. Окружили всю кольонію. Палили хати і вбивали людей. Люди втікали у всі сторони. Я втікла до польської хати. До тої самої хати втікло нас 5 українок. В хаті було 2 жінки польки. До хати прийшли бандити й зажадали від всіх нас кенкарти. Жінки-польки показали свої кенкарти, бандити переглянули й віддали їм. Коли переглянули українські кенкарти наказали йти “напшуд”. Жінки-польки просили, щоб бандити нас не чіпали, але один з них сказав, що українці також б’ють поляків і пхнув від себе польку. Після того бандити вийшли з хати, а було їх тільки двоє і крикнули “гальо тут українці”. Ми в той час сховалися під підлогу. Показали нам цей сховок жінки-польки. Бандити вернули до хати і питали де ми є, жінки сказали, що вони побігли до лісу. Під підлогою сиділи ми цілий день. З цього сховища чули ми добре, як бандити польські співали “еще польська не згінела” і кричали “нех жие Польська, біць і ржонць українців”. Чула я з під підлоги, як банда польська знущалася над моєю братовою Іванною Рачок. Вигнали її з хати, копали ногами, били прикладами. Братова просила їх, щоб не вбивали її, але вони не звертали на неї зовсім уваги. Водили її довший час. Били, копали, проклинали, а потім чути було як стріляли. Іванну Рачок забили між будинками господарськими, там вона і згоріла.

Грубешів, 29.IV.1944 р.

/-/Анна Івула

ПРОТОКОЛ 26

списаний 27.IV.1944р. в УВД Грубешів. Зізнання Софії Мудрик, літ 25, мешканка коль.Модринь, вол.Мяке.

Дня 11.III.1944р. біля 10-тої години рано банда польська окружила українські хати на коль.Модринь. Підходили під наші хати і кричали: “виходзь україно”. Під нашу хату прийшло кількох і змусили нас вийти з хати. З хати вийшла я з двома дітьми і мама. Бандити польські наказали нам йти вперед кажучи до нас: “ми вам дами Україне, до двух тигодні ані ногі вас не стане”. Гнали нас перед собою і били прикладами. З бандитів тих пізнала я місцевих поляків: один – Сопух Олек і Сопух Болек. Я їх пізнала і просила, щоб мене не вбивали. Один з них сказав: “я ці дам Україне аж зембами згрипнеш”. В цей час бігло двох селян, українців – бандити покинули нас і погналися за селянами українцями. Я в цей час вспіла втікти з одною дитиною, 2-літньою до польської хати і сховалася під підлогу. Старший мій хлопець 7 літ заховався під вулій. Маму пігнали дальше і там вбили. Від 10-тої години до самого вечора сиділа я під підлогою і бачила що виробляють бандити поляки. Всі вони майже з нашої околиці, а саме: Фурмагі, Шаварських двох, Мазурок Бронек, Шарвалец Стах і Міхал. В цьому нападі було їх дуже багато. Їхали на конях. Один з них видавав команди. Перше заспівали “еще польська не згінела”. Потім чути було команду: “леве скидло розвіяй огонь і праве розвіяй огонь”, дальше кричав: “біць до ногі од старших до наймнейших”. Після наказу заграли машинів карабіни і почали палити. Перед тим повипускали коні і корови. Під вечір, коли спалили нашу вулицю, зібралися всі разом і кричали і співали, що відвоювали: “ойчизне Польське неподлегло. Наша ойчизна, наша польська, нема України”. Уніформи були різні. Багато з них мали біло-червоні опаски на руках.

Грубешів, 27.IV.1944р.

/-/Мудрик Софія

Печатка

Продовження в наступному випуску збірника.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ ЗМІН У ЄВРОПІ

(Алексєєв Ю.М. Україна та європейський глобалізм 1989–2009: Монографія. – К.:ТОВ “ВПК “Експрес-Поліграф”, 2010. – 416 с.)

Навіть побіжний огляд новітньої вітчизняної і зарубіжної політологічної наукової літератури про Україну засвідчує незаперечну перевагу проблематики євроінтеграційної політики Києва в контексті глобальних змін, які сталися в Європі в останні два десятиліття. Інтерес дослідників і суспільства до цієї теми обумовлений взаємозалежністю України і Євросоюзу, з яким вона тепер має спільний кордон, а також перспективою вступу нашої країни до цієї найбільш привабливої з усіх поглядів на сьогодні міжнародної спільноти.

На такому тлі монографія доктора історичних наук, професора Алексєєва Юрія Миколайовича повинна викликати жваве зацікавлення щонайменше в українських наукових колах. В центр уваги студентства, професорсько-викладацького складу, спеціалістів у галузі міжнародних відносин, так і тих, хто цією проблематикою просто цікавиться, вона здатна потрапити ще й тому, що аналіз євроінтеграційної політики України за Авторською візією суттєво відрізняється від її трактування більшістю сучасних українських дослідників. Насамперед, слід підкреслити, що, на наш погляд, Автор у своїй праці навіть більше критикує, ніж схвалює, євроінтеграційну політику і практику офіційного Києва, а також розвінчує деякі міфи, наприклад, “про європейскість українців” та “повернення української нації до Європи”, які закорінені в українській свідомості. Бо як інакше оцінити таку авторську думку: “Слід припинити заспокоювати себе тим, що ми – частина Європи, оскільки ми є нею тільки географічно. За деякими критеріями ми ближче до країн третього світу. Так, з високим рівнем освіти, з промисловим потенціалом, з такими високотехнологічними галузями, як ракетно-космічна і авіаційна промисловість. Усвідомивши всю критичність нашого становища, ми зможемо не лише правильно позиціонувати себе на міжнародній арені, але й опрацюємо внутрішню стратегію соціально-економічного, політичного та культурного посткризового розвитку” (С. 122).

Автор обережно формулює оцінки, робить виважені висновки і підтримує свою аргументацію у багатьох випадках відповідними прикладами. Всупереч твердженням багатьох українських можновладців, а також поширеній у вітчизняній науковій літературі тезі про значущість України для ЄС, Російської Федерації, США та інших країн-партнерів, Автор стверджує: “Україна не є суб’єктом, який формує геополітичний простір навколо себе, і залишається переважно пасивним учасником масштабних геополітичних процесів, що розгортаються навколо неї. Вона не має достатнього потенціалу, щоб бути стратегічним партнером” (С. 143).

Розглядаючи євроінтеграційну політику України в контексті її взаємин з Росією і Білоруссю, Автор наголошує на культурному взаємовпливові і ролі власне слов’янського компонента в становленні тієї Європи, яку ми бачимо зараз. Професор Алексєєв Ю. М. відзначає, наприклад, що коли Чехія і Польща обирали курс на євроінтеграцію, цей процес проходив на рівні національних суверенітетів, а не слов’янської єдності. Ідея слов’янства можлива тільки як зовнішньополітична парадигма, оскільки у внутрішній політиці вона загрожує конфліктами. Слід відмовитися від наміру бачити стратегічними партнерами лише слов’ян – адже ідея слов’янської єдності іноді передбачала виключне право слов’ян бути вирішальним чинником в європейських справах (С. 263–264). Водночас, на Авторську думку,

якщо багатовекторність буде визнана стратегічною для України і базуватиметься на високих етичних стандартах міжнародної дипломатії, то безумовно Російська Федерація (додамо, що і не лише вона) буде з нею рахуватися (С. 145).

Двостороннім відносинам України із слов'янськими державами в умовах проведення нею багатовекторної політики сусідства присвячено в книзі чимало місця. Адже не випадково монографія підготовлена в рамках наукових досліджень Київського славістичного університету і Українського державного славістичного центру Національної академії наук України.

Із монографії професора Алексеєва Ю. М. зацікавлений читач дізнається також про Авторське бачення євроінтеграційної політики України в культурно-освітній галузі. Автору праці – Ректору Київського славістичного університету – ця галузь особливо добре знайома і за успіхи та прорахунки в ній він напевно найбільше вболіває. Не можна не погодитися з думкою, втіленою в практику державного будівництва в багатьох країнах Європи і світу про те, що національна ідентичність є визначальною конкурентною перевагою в сучасному глобалізованому світі. Водночас, Автор доводить, що безглуздо протиставляти національність і людство, множинність національностей загальнолюдській єдності. Боротьба за розвиток національного не означає розбрату з людством, не може в принципі пов'язуватися з роз'єднаним станом людства (С. 310).

Інша Авторська думка, що має привернути увагу читача, висловлена у такий спосіб. В умовах глобалізації ситуація в світі швидко змінюється. Все стає взаємопроникаючим, і лише культура намагається залишитися традиційно-консервативною. Коли глобальна експансія впливає усе більше на країну, культура виступає як один із чинників захисту. Культура і історична спадщина в сучасному світі у зростаючій мірі лежать в основі успіхів і невдач. Тому так важливо, підкреслює Автор, запобігти бездумному перегляду історичного спадку і масовому випуску підручників з історії України без широкого наукового обговорення (С. 308).

Торкаючись надзвичайно болючого на сьогодні питання про стан вищої освіти в Україні в умовах Болонської реформи, професор Алексеєв Ю. М. відзначає, що здійснена державою організаційна модернізація сектора вищої освіти не змінила сутності просвітницької діяльності: освітній процес в українських вищих навчальних закладах залишився “навчально-виховним”, а не “науково-навчальним” (С. 339). Навіть більше. З реформуванням освіти в Україні почалась його “вестернізація”, яка в умовах посилення комп'ютеризації навчального процесу обумовила зниження гуманітарного рівня. Головна небезпека на сьогодні, на думку Автора, у формальному впровадженні принципів Болонського процесу, що загрожує знищенням того унікального, що було створено в попередній період в національній освіті (С. 338).

Спробою узгодити “за” і “проти” в Болонському процесі можна вважати, відзначає професор Алексеєв Ю. М., положення про необхідність поміркованого і зваженого запровадження міжнародних, а по суті, західних освітніх стандартів при збереженні традицій вітчизняної системи освіти. В справі реалізації Болонського процесу, підкреслює Автор, повинна чітко домінувати ідея гармонізації і зближення, а не уніфікації (С. 351).

На завершення варто зазначити, що попри можливі суперечки навколо назви рецензованої праці, її структури та окремих авторських висновків, вона буде корисна всім, хто вболіває за сучасне і майбутнє України, і готовий долучитися до обговорення проблем та перспектив її розвитку.

Ігор Ільющин
(Україна)

МИКОЛА БАРНА. “РАДОЦИНА В МОЄМУ СЕРЦІ”. — ТЕРНОПІЛЬ: ПІДРУЧНИКИ І ПОСІБНИКИ, 2011. – 240 С.

В роки незалежності українська історична наука збагатилась ще одним напрямом дослідження – вивченням повсякденного життя наших предків. У цьому руслі цінний матеріал почерпуємо з тексту професора М. М. Барни.

Автор, не будучи професійним істориком, надає факти з повсякденного життя лемків, взяті ним з архівних джерел та опублікованих матеріалів. Про те найважливішими, на наш погляд, є свідчення очевидців та учасників подій середини ХХ ст.; старанно зібрані та задокументовані автором.

Рецензована нами книга належить до науково-популярних та історико-документальних видань і присвячена 65 – річчю депортації лемків з Польщі у 1945 році в східні області УРСР. Вона включає: передмову, сім розділів: Лемківщина і лемки; Радочина – моє рідне лемківське село; Депортація чи переселення?; Пам’ять про свої витоки; Наукові та культурно-освітні діячі – вихідці з Горлицьких Бескидів; Лемківські ватри; Всеукраїнське товариство “Лемківщина” і його діяльність, післямову, список джерел та два ілюстративні додатки, що містять понад 80 кольорових і чорно-білих світлин, карту Лемківщини, схему Горлицьких Бескидів, документи.

У книзі наведені дані про першу письмову згадку про село Радочину, заснування якої відноситься до 1595 року, автор також намагався розкрити етимологію слова “радочина”, висунувши дві гіпотези щодо його походження. Водночас він залишає право подальшого пошуку етимології цього слова. Окрім того, наведені списки голів господарських дворів села Радочини за Йосифинською 1789 р. та Францисканською 1819 р. метриками, розміщення родин, що мешкали в Радочині задовго до дня примусового виселення з рідних домівок на чужину. У книзі розповідається про географічне розміщення села, мову, культуру, господарювання, заробітчанську еміграцію радочинян у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. в Америку та Канаду.

Центральне місце в книзі посідає проблема депортації західної гілки українців з їх прабатьківської Вітчизни – Лемківщини в східні області УРСР. На широкому документальному фоні автор, використавши архівні матеріали, документи та проаналізувавши велику кількість джерел, змальовує трагедію мешканців одного із сотень лемківських сіл – села Радочина, яких через два тижні після перемоги над фашистською Німеччиною було примусово виселено і відправлено на чужину.

В передмові автор зазначає, що 9.09.1944 р. комуністичні режими двох держав – Радянського Союзу і Польщі, а вірніше між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом національного визволення була підписана “Угода про евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР і польських громадян з території УРСР до Польщі”, що поклала початок нової трагедії в центрі Європи – депортації декількох сот тисяч ні в чому не винних людей з їх прабатьківських земель.

Розповідь про трагедію депортації, про перевезення та піший перехід з рідної Радочини до Горлиць (Краківського воєводства), а звідти товарним потягом до станцій Долинська та Помощна Кіровоградської області та життя радочинян в Устинівському районі цієї ж області записана зі слів двоюрідної сестри автора книги Євгенії Гузели (дівоче прізвище Барна), котрій в рік примусового виселення минуло 19 років і котра дуже добре пам’ятає всю трагедію депортації.

Вона розповідала автору книги: “Важко собі уявити, що через два тижні після закінчення німецько-радянської війни з немовлятами на руках (кількатижневими, місячними, наприклад, у татового рідного брата Петра Барни було семеро дітей, наймолодшому з яких виповнилося два місяці), з дітьми (від одного року і більше), з учнями та дорослими хлопцями і дівчатами (здебільшого лемківські сім’ї – багатодітні) батьки були змушені за

короткий строк, спакувавши свої речі, повантажити нажите за довгі роки на фури (підводи), а худобу (корови, вівці, кози) гнати до залізничної станції в Горлицях. Добре запам'яталось, що в цей день в Радоціні тривожно дзвонили дзвони, які сповіщали не про церковне свято, а про розставання з церквою, рідною домівкою, рідною Радоціною і дорогою Лемківщиною. Для багатьох людей, особливо похилого віку, це розставання було останнім. Тому від хижі і до хижі лунали крики відчайдушності, люди плакали, молодші радились зі старшими, задаючи різні питання: Що робити? Куди їдемо? Що нас чекає на чужині? Але на жодне питання ніхто, навіть ті, що пережили дві страхітливі світові війни, не могли нічого відповісти. На ці питання відповіло саме життя – життя, змучене від болю. Дві дерев'яні церкви (греко-католицьку св. Косьми і Дем'яна і православну, дві плебанії, муровану школу) та все особисте майно, нажите десятиліттями (землю, ліс, добротні хати і будинки, стайні, стодоли, фруктові дерева, студні, сільськогосподарський реманент: кирати, молотарки, зерноочисні установки тощо) радоціняни залишили назавжди. У товарні вагони помістили родини і завантажили особисті речі та худобу. І цього “визволителі та агітатори” не рекомендували брати зі собою, оскільки в Україні ви отримаєте все по приїзду. Але це була гірка неправда – ніхто на “нових землях” лемків не чекав. Та й як місцеве населення могло чекати переселенців, коли воно лише більше року як позбулося німецьких окупантів, котрі забирали у них усе. Майже двомісячний переїзд в товарних вагонах від рідних домівок до невідомих місць в селах Устинівського району Кіровоградської області дуже змучив всіх. Дорога була важкою, оскільки в товарняках перевозили людей, худобу, коней та речі домашнього вжитку. Іншими словами товарняки стали нашою домівкою на кілька тижнів...”.

В книзі документально подано поіменний список всіх 484 мешканців села Радоціни, які були виселені 18 травня з села, а 18.06.1945 року потягом № 774 відправлені із залізничної станції Горлиці в Кіровоградську область.

Особливої уваги заслуговує розкриття автором першої спроби повернення радоцінян у 1946 році із сіл Устинівського району Кіровоградської області в західні області України. Двоюридний брат автора книги – Микола Барна, який з родиною мешкав в селі Шпримфель і котрому у 1946 р. виповнилося 9 років, розповідав: “Ранньою весною радоціняни почали інтенсивно обговорювати план повернення додому, або ближче дому ... Одного ранку поступив загальний сигнал про виїзд радоцінян не лише із Шпримфеля, але й з навколишніх сіл. Як планували, так і зробили. Фіра за фірою вирушили у далеку дорогу. Біля кожної фіри йшли пішки дорослі і діти, які перебираючи ноженятами не хотіли відставати від дорослих. На фірах окрім речей були сонні та напівсонні малята. Їм в той час було, мабуть, найкраще, бо вони нічого не розуміли, що діється навкруги. Але евакуаційний похід тривав недовго, мабуть, всього кілька годин, за які пройшли відстань близько 20-30 кілометрів від села до першого привалу. Корови звільнили з ярма, відпустили на випас, звичайно під нашим наглядом, а батьки та старші брати і сестри почали готувати перший в дорозі сніданок. Ми й не спам'яталися, коли дві чи три полуторки зупинилися біля вибраного нами місця відпочинку, з яких зіскочили міліціонери (чоловік 20), які відразу попрямували до групи людей і спитали: “Хто тут старший?” Перелякані люди, не усвідомлюючи що діється, якийсь час мовчали, а відтак із неорганізованого натовпу вийшов невисокого зросту, але кременизний чоловік, зробивши кілька кроків уперед сказав: “Я Кец Семан! Чим можу служити товаришам міліціонерам?” Його попросили відійти в бік і з ним вели розмову щодо неправильних дій самовільного залишення місць проживання. Десь через півгодинних переговорів Кец Семан – рідний брат моєї мами, повернувся і, звертаючись до людей сказав, що якщо через півгодини ми не повернемося назад, то чоловіків арештують за самоправні дії, а жінки з дітьми можуть їхати далі. Водночас міліціонери почали забирати малих дітей і класти їх у вантажні авта. Зчинився дитячий крик і крик їх мам та галас чоловіків. Крики і зойки тривали близько години, а відтак машини з дітьми-пасажирями розвернулися в бік, звідкіля вони приїхали. Ще довго гомоніла юрба людей, немов розворушений бджолиний вулик. Здавалось, що іншого виходу, окрім повернення назад, в даній ситуації не існувало, бо найдорожчі скарби, які радоціняни мали з собою – це діти. А тут і це в них позабирали.

Через годин дві-три вози із запряженими коровами поверталися назад, звідкіля рано-вранці вирушили. Біля кожного воза, тримаючись хто за кульпак, хто за ярмо, повертались зажурені чоловіки та жінки. Ми поверталися назад із запитаннями: “Куди повертаємось?”, “Що нас чекає в покинутих нами українських селах?”, “Як жити далше?”, “Що нам робити?” і т. д. і т. п. ...”.

З цієї події переселенці зробили висновок: “Отака вона напівправда-брехня про прекрасне вільне життя в східних українських селах, в які насильницьки були вивезені радочиняни, котрі переконалися на власному житті про цинічну зверхність органів влади, які так жорстоко потаврували нашу лемківську гідність лише за те, що за велінням серця нас тягнуло у свою Вітчизну – Лемківщину, або хоч трохи ближче до неї.

Багато уваги в книзі приділено лемкам Тернопільщини – вихідцям з Горлицьких Бескидів, які зробили гідний внесок у загальний розвиток науки, медицини, культури та мистецтва України. Серед них, передовсім, названі професори медичного університету імені І. Я. Горбачевського – член-кореспондент АМН України, заслужений діяч науки і техніки України М. А. Андрейчин; лауреат державної премії в галузі науки і техніки України В. В. Бігуняк, доценти національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка С. Є. Панцьо, заслужений артист України В. А. Феленчак, заслужений працівник культури України І. М. Дуда, автор рецензованої книги, заслужений діяч науки і техніки України, професор М. М. Барна, а також уродженець лемківського містечка Криниці – голова Тернопільського обласного та Всеукраїнського товариства “Лемківщина”, заслужений працівник культури України О. І. Венгринович та ін.

В післямові автор констатує “Сьогодні в Радочині немає жодної оселі, жодного будинку чи лемківської хижи, а до депортації тут нараховувалось понад 100 господарських дворів, в яких проживало 484 мешканці. В Радочині нічого не залишилось, окрім цвинтаря.

Документи та світлини, наведені в ілюстративних додатках, дозволили автору глибше розкрити питання про трагедію одного із лемківських сіл, про сьогоднішня радочиняни та їх внесок в загальний розвиток України.

Не зважаючи на окремі граматичні та стилістичні неточності, рецензована нами книга Миколи Барни “Радочина в моєму серці” хоча й не є суто історичним науковим дослідженням, додає суттєві доповнення й деталі щодо розкриття проблеми депортації лемків з прабатьківщини на нові землі. Ця праця допоможе не лише радочинянам та їх нащадкам довідатись про заснування, мову, культуру, господарювання та трагедію села Радочина, яке сьогодні не існує, але й стане у нагоді усім тим, хто досліджує історію України середини ХХ століття.

**Юрій Свідерський (Україна),
Любов Барна (Україна)**

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

**ІЗ КНИГИ ІВАНА ДЗЮБИ
“НАГНІТАННЯ МОРОКУ: ВІД ЧОРНОСОТЕНЦІВ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ
ДО УКРАЇНОФОБІВ ПОЧАТКУ СТОЛІТТЯ ХХІ”. –
К.: ВИД. ДІМ “КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ”, 2011. – 503 С.**

Від автора

У продовж усього ХХ століття на теренах Російської імперії, Радянського Союзу, а потім пострадянських країн не було ганебнішого для інтелігента назвиська, ніж “чорносотенець”. Це назвисько (яке здебільше було і самоназвою певних осіб та певного потужного руху) символізувало grimучу суміш монархічної демагогії або сліпоті та ксенофобії (особливо ж ненависті до “внутрішніх ворогів” – “іногородців”). Гостро негативний образ чорносотенця був такий безумовний і тривкий у свідомості суспільства, такий закорінений в історичних фактах і документах, в оцінках демократичної інтелігенції, що й припускати не доводилося якоїсь його реабілітації. Однак у ХХІ столітті вона відбувається. Слідом за монархістами й денікінщиною дійшла черга і до чорної сотні. У 2006 році Санкт-Петербурзьке видавництво “Царское дело” випустило збірник “Воинство святого Георгия” – біографічні нариси про 45 найвидатніших російських монархістів початку ХХ століття, а 2008 року “Институт русской цивилизации” видав книгу на 640 сторінок – “Чёрная сотня. Историческая энциклопедия 1900–1917”, Здавалося б, нормальна річ: для науки не має бути заборонених або небажаних тем. Об’єктивне дослідження їх необхідне. Але річ у тім, що для людей, які нині називають себе “руськими націоналістами” і мають потужні політичні та видавничі структури – принаймні для значної частини їх, – це вже не просто наука, і не тільки ностальгія за щасливим імперським минулим, а елемент боротьби за “Русское национальное государство”, яке має замінити нинішню Російську Федерацію.

Та хай за це болить голова самій російській суспільності. Предмет нашої розмови інший, вужчий. Річ у тім, що серед чорносотенців, зокрема й серед їхніх ідеологів та провідників, дуже значний відсоток становили наші рідні малороси. І вони органічно поєднували затятий монархізм, успадкований від тих, кого Шевченко назвав; “дядьки отечества чужого”, – з антисемітизмом і антиукраїнством (люто воюючи з усіма формами “сепаратизму” та “мазепинства” і даючи кваліфіковану наводку владі). Ось про це і варто поговорити, оскільки спадщина чорносотенців-малоросів нині “востребована” і активно використовується в боротьбі проти України – їхніми ідеологічними спадкоємцями і тими, хто мислить умовну “Україну” лише як “часть русского мира” (про який вони знають не набагато більше, ніж про Україну). Хто стежить за їхніми ідеологічними кампаніями у пресі й на телешоу, того не може не вразити стародавність “доказової бази” антиукраїнства; мало не слово в слово повторюється те, з чим накидалися на “мазепинців”, “сепаратистів”, “самостійників” і т. д. прісної пам’яті Катков, Щоголев, Савенко, Василій Шульгін, члени київського “Клуба русских националистов”, а потім, за інших історичних умов, – більшовицькі нищителі “самостійництва”. Фактично йдеться про відродження російського націоналізму – не лише в самій Росії, а й в Україні. Ідеологи російського націоналізму і неоімперіалізму, як побачимо далі (зрештою, це й відомо), великою мірою визначають принаймні культурну й освітню політику нинішньої недоукраїнської влади і тим готують остаточне російщення України, її інтеграцію в “русский мир”, пропонуючи українцям відмовитися від себе й заплістити очі на те, якою насправді є Росія сьогодні, а натомість повірити їхнім слоганам.

Ось про це і хотілося поговорити, так виник задум цієї книжки. Але в процесі роботи план її трохи змінився. Подумалося, що, може, варто трохи нагадати про те, як ми йшли від ейфорії незалежності до нинішнього засилля при владі російських націоналістів. Адже все це відбувалося на наших очах, і досить стрімко. Чому не були почуті голоси застереження? Як ми втрачаємо себе? Що буде з Україною далі? Чи залежить щось від нас? Від кожного з нас?

Я найменше схильний шукати винних і щонайменше готовий пропонувати рецепти (чи можливі вони взагалі?). Я просто пропоную обмінятися думками. При цьому звертаюся і до деяких із своїх давніших публікацій – вони видаються мені актуальними. Зрештою, хай судить читач.

Отже, перший розділ – “Україна в пошуках нової ідентичності”. Він містить однойменну статтю 2002 року, а їй передує виступ (співдоповідь) на I Всесвітньому форумі українців 21 серпня 1992 року. Між цими двома документами – десятиліття. І звучать вони по-різному. Але спільними для них були тривоги, надії, пошуки. Другий розділ – “Від ейфорії до “стабільності””. Мається на увазі ейфорія “Помаранчевої революції”, яка рік за роком поступалася розчаруванням аж до поразки та реваншу її заперечників. Я не політолог і не претендую на аналіз причин цієї катастрофи, але як громадянин реагував на деякі явища нашого політичного життя, що провіщали ту катастрофу і зрештою до неї призвели. Деякі з цих виступів у пресі я тут подаю як своєрідні документи пережитої нами доби.

Далі йдуть “свіжі” матеріали – вже як відгук на нову історичну ситуацію. “Епізоди з історії російського націоналізму” – тут мова про переростання деяких напрямів націоналізму (“истинно русских”) в чорносотенство, роль у цьому київського “Клуба русских националистов”, претензії сучасних російських націоналістів до України. Конкретизація цієї теми – в розділах “Прокислі “щі” від Табачника” та “Галичанофобія – отруйне вістря українофобії” (ці два розділи виходили окремою брошурою: вид-во “Коло”, Дрогобич, 2010).

Останній розділ – “Русифікація вчора, сьогодні... і завтра?": про тривання й посилення процесів дезінтеграції України, її розукраїнення. Хочу застерегтися: це аж ніяк не варіант давньої (1965) праці “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Хоч тема й та сама, але життя, на жаль, подає новий і новий матеріал до неї. Історія немов випробовує нас на здатність бути собою. А відтак і спроможність бути в ній – в історії.

Ще раз повторюю: я нікому не накидаю своїх поглядів. Просто звертаю увагу на певні явища, які кожен може розцінювати по-своєму.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алексієвець Леся – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Алексієвець Марія – кандидат історичних наук, доцент Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Алексієвець Микола – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений працівник освіти України.

Барна Любов – кандидат педагогічних наук, доцент Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Білянський Олег – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Бондаренко Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, суспільних дисциплін та іноземних мов Тернопільського державного медичного університету імені І. Я. Горбачевського.

Бутрин Наталія – аспірантка Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника, викладач кафедри цивільного права і процесу юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету.

Валіон Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Віднянський Степан – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України, дійсний член Нью-Йоркської академії наук, академік і віце-президент Міжнародної Слов'янської академії наук, академік Української академії історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України.

Вітвіцький Олег – кандидат історичних наук, громадсько-політичний діяч.

Гевко Вікторія – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Годлевська Валентина – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології, соціології, педагогіки та психології Вінницького національного технічного університету.

Гонтар Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Григорук Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Даниленко Віктор – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

- Даниленко Олександр** – кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Дзюба Іван** – академік Національної Академії наук України, Герой України, громадський діяч, письменник.
- Древницький Юрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Другов Олексій** – кандидат економічних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Львівського інституту банківської справи Університету банківської справи Національного банку України.
- Львюшин Ігор** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Київського славистичного університету.
- Зуляк Іван** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Киридон Алла** – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Київського славистичного університету.
- Киридон Петро** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Кліш Андрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Клименюк Олександр** – професор Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти НАПН України, м. Київ.
- Ковальчук Трохим** – доктор економічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, голова спостережної ради банку ПАТ АКБ “Аркада”.
- Костюк Леся** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії, заступник декана історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Кравець Володимир** – доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України, ректор Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, заслужений працівник освіти України.
- Кремень Василь** – академік НАН України та НАПН України, президент НАПН України, президент товариства “Знання”.
- Куций Іван** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Лахманюк Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Макар Віталій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Макар Юрій** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, заслужений діяч науки і техніки України.
- Мисик Володимир** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

- Ніколаєць Юрій** – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.
- Окаринський Володимир** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Ореховський Вадим** – доктор історичних наук, професор кафедри соціально-економічних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
- Пилипів Ігор** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін, директор Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету.
- Погорецький Василь** – доктор богословських наук, аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Процик Ігор** – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Рендюк Теофіл** – кандидат історичних наук, заступник Директора Департаменту-Начальник відділу національних меншин та віросповідань Департаменту зв'язків із закордонним українством та культурно-гуманітарного співробітництва Міністерства закордонних справ України.
- Романишин Наталія** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії держави та права Київського національного університету внутрішніх справ.
- Свідерський Юрій** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Секо Ярослав** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії, заступник декана історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Смольницька Мирослава** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України.
- Сулаберідзе Юрій** – доктор історичних наук, професор Гуманітарного університету (Тбілісі, Грузія).
- Ткаченко Василь** – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, радник Президії НАПН України.
- Троян Сергій** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету.
- Удод Олександр** – доктор історичних наук, професор, директор Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОНМС України.
- Федорів Ірина** – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
- Хоптян Валентин** – голова Тернопільської обласної державної адміністрації.
- Христенко Ольга** – кандидат педагогічних наук, викладач кафедри філософії, суспільних дисциплін та іноземних мов Тернопільського державного медичного університету імені І. Я. Горбачевського.
- Чайнський Юрій** – кандидат історичних наук, викладач Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Юрій Михайло – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософських та соціальних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Ятищук Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми та згідно Постанови Президії Вищої Атестаційної Комісії (ВАК) України від 15.01.2003 № 7-05/1 структура оформлення наукових статей має відповідати таким критеріям (складатися з необхідних елементів): 1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; 2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор; виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; 3. Формулювання цілей статті (постановка завдання); 4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; 5. Висновки з запропонованого дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше 23–25 сторінок (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат сторінки – А4. Поля: верхнє та нижнє – по 2 см, лівє – 3 см, правє – 1 см. Формат файлу – .DOC або .RTF. Список використаних джерел оформляти за новими вимогами ВАК України (Див. Бюлетень ВАК України. – № 3. – 2008).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються у порядку появи посилань у тексті в квадратних дужках (Наприклад: [4, с. 47], де “4” – порядковий номер документа у списку використаних джерел, а “47” – номер сторінки або аркуша архівної справи тощо).

Автори мають повідомити про себе такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту та кольорову фотокартку розміром 3x4 см.

У редакцію “УЄС” слід подавати один роздрукований примірник, а також електронну копію статті (дискета або CD). До статті має бути додано дві анотації, ключові слова (українською й англійською мовами). Надіслані до редакції збірника матеріали не перекладаються та друкуються змішаними мовами (українська, російська, англійська, польська).

Редакція має право редагувати й скорочувати подані матеріали. За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: Л. М. Алексієвєць, редакція “УЄС”, вул. Громницького, 1а, Тернопіль, Україна, 46027 або електронною поштою: history@tnpu.edu.ua

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS!

Authors are invited to submit their papers that haven't been published before, as well as documents, reviews on new editions and information about scientific events. The main demand to manuscript submissions is scientific novelty, the ideas originality, urgency of the topic presented and according to the decision of Higher Certification Committee of Ukraine Presidium dated from 15.01.2003 #7-05/1 the structure of scientific papers should correspond to the following criteria: 1. The topic stating in general and its connection with important scientific or practical tasks; 2. Analysis of the latest investigations and publications which are the basis of author's grounding; distinguishing of unsolved before parts of the general problem to which the paper is dedicated; 3. The paper's aims formulation (tasks setting); 4. The investigation material interpretation with full grounding of received scientific results; 5. Conclusions of the investigation and prospects of further survey in the field.

The volume of the paper is 23–25 pages (1 author leaf). Use Microsoft Word for Windows, Times New Roman only (size of type – 14, interlinear interval – 1,5). Page format – A4, margin: upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1 cm. File format – .DOC or .RTF. List of references should be arranged according to the new rules of Higher Certificatory Commission of Ukraine (look at the “Bulletin of Higher Certificatory Commission of Ukraine”. – № 3. – 2008).

Text should be typed without words syllabification. Indentions are formatted in the material but not using quadrats or tabulator. Tables should be referred to in the main text. References in the text should be given in the order of reference appearance in the text in square brackets (for example: [4, с. 47], where “4” – sequence number of the document in the list of References and “47” – page or leaf number of the archival file etc).

Manuscript submission should be accompanied by information about the authors, such as: surname, name, paternal name, scientific degree, academic status and post, address for correspondence, telephone number (work, home, mobile), e-mail, and colour photo in size 3x4 cm.

One hard copy and electronic version of the paper (floppy disk or CD) should be given to *UEW* editors. Two summaries, key words (in Ukrainian and English) should be added. Contributions sent to the editors are not translated and are printed by the mixed languages (Ukrainian, Russian, English, Polish).

Editors have the right to edit and abridge the materials. The author is responsible for the article content, authenticity of facts, quotations, data etc. Authors are kindly requested to check their manuscripts very carefully before submission.

Materials should be sent by post to address: L. M. Alexiyevets, *UEW* Editors, 1a Hromnytsky St., Ternopil, Ukraine, 46027 or by e-mail: history@tnpu.edu.ua

ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 6–7: 20-й річниці Незалежності України присвячується. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – 456 с.

Комп'ютерне оформлення: Юрій Древницький

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу
історичного факультету “Літопис”
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15222 – 3794Р видано
Міністерством юстиції України
10 квітня 2009 р.

Здано до складання 08.06.2011 р. Підписано до друку 31.08.2011 р.
Формат 60×84/18. Папір друкарський. Ум. друк. аркушів 45,94.
Замовлення 147. Тираж 150 прим.